माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः

(त्रिविधावान्तरपाठैः समन्वितः)

पण्डित युधिष्ठिरो मीमांसकः

ओ३म्

माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः

त्रिविधावान्तरपाठैः संयुतः

पदपाठानां तुलनात्मकाध्ययनेन विविधैः परिशिष्टैश्चालंकृतः

सम्पादक :

युधिष्ठिरो मीमांसकः

प्रकाशक :

रामलाल कपूर ट्रस्ट

सोनीपत (हरियाणा)

समर्पणम्

राजस्थान-संस्कृतशिक्षाविभाग-संचालकानां
संस्कृतविदुषां परमसहायकानां
निकारणमित्रमणीनां
विद्वद्वर्याणां
स्व० श्री माधवकृष्णशर्मणां
पुण्य-स्मृतौ
समर्पयति ग्रन्थमिमं युधिष्ठिरो मीमांसकः।

प्रकाशक : **रामलाल कपूर ट्रस्ट**
ग्राम रेवली, डाक० ई०सी० मुरथल,
सोनीपत-१३१०३९ (हरियाणा)

© सर्वाधिकार प्रकाशकाधीन

: पञ्चमवारम्- ६०० प्रतियाँ
विक्रमी संवत् २०७३, अक्टूबर सन् २०१६

मूल्य : ३००.०० रुपये

प्राप्ति-स्थान : १. **रामलाल कपूर ट्रस्ट**
ग्राम रेवली, डाक० ई०सी० मुरथल,
सोनीपत-१३१०३९ (हरियाणा)
E-mail- rlktrust@yahoo.in
Web- www.rlktrust.com
दूरभाष : ७०८२१११४५६
२. **विजयकुमार गोविन्दराम हासानन्द**
नई सड़क, दिल्ली-११०००६।

मुद्रक : **राधा प्रेस, 38/2/16, साइट 4, साहिबाबाद (उ.प्र.)**

सम्पादकीयम्

अस्माकं भारतीयानां कृते वेदा एव परमं प्रमाणमित्यत्र नास्ति सन्देहावसरः। वैदिकाः संहिताग्रन्था यथा भारतीयैर्ब्राह्मणैः कण्ठस्थीकृत्याद्य-यावत् सुरक्षिताः, तादृशमुदाहरणं क्वचिदपि देशान्तरे नोपलभ्यते।

वैदिकमन्त्राणामर्थ-परिज्ञानाय प्राचीनैराचार्यैः पदग्रन्थानां प्रवचनं कृतम्। पदप्रवचने च प्रगृह्यत्वावग्रहत्वादिप्रदर्शनेनार्थपरिज्ञाने महत्साहाय्यं लभ्यते। पदपाठमेव प्रकृतिं कृत्वा संहितारक्षणाय प्रवृत्ताः क्रम-जटा-घनाद्या अष्टौ विकृतयः। एवं पदपाठो मन्त्रार्थपरिज्ञानं संहितापाठरक्षणं चोभयमपि प्रयोजनं साधयन् महान्तमुपकारं विदधाति।

चतुर्विधः पाठः—अस्य ग्रन्थस्य सम्पादनकर्मणः प्राग् आसीन्मदीयो विचारो यथा संहितायां नैकोऽपि पाठभेदस्तथैव पदग्रन्थोऽपि पाठभेद-विरहित एव। परं यदा मया विविधानां कोशानां पारस्परिकी तुलना सूक्ष्मे-क्षिकया व्यधायि, तदैतत् सत्यं प्रथमतः प्रकटीभूतं यन्माध्यन्दिनपदपाठे सन्ति केचन व्यवस्थिताः पाठभेदाः। तान् आलोच्य वर्गीकृत्य च विज्ञातं यत् सम्पादनकर्मण्युपयुज्यमानाः कोशाः पदपाठस्य चतुर्विधान् व्यवस्थितपाठान् व्यञ्जयन्ति। तत्रैकः पाठः प्रधानभूतः, अपरे त्रयोऽवान्तरपाठरूपाः। एतेषां चतुर्विधपाठानां विषये **'माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठः'** इत्यस्मिन् प्रकरणेऽस्माभिर्विस्तरेण विवेचना कृता, सा तत्रैव द्रष्टव्या। अस्मिन् ग्रन्थे वैदिकैः प्रायेण पठ्यमानः पाठः प्राधान्येन यथासम्प्रदायं स्थूलाक्षरैर्मुद्रितः। अपरयोः द्वयोः पाठयोर्यावानंशो भिन्न आसीत्, तावान् एव सूक्ष्माक्षरेषु यथास्थानं संगृहीतः। मुख्यरूपेण मुद्रापितात् पाठाद् अतिस्वल्पेषु पदेषु स्वर-विषयको यो व्यवस्थितो भेदः काशिकपाठ उपलभ्यते, स अधस्तात् टिप्पण्यां यथास्थानमुट्टङ्कितः। एवमयमस्मत्प्रयासः माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधानेव पाठान् संगृह्णाति।

माध्यन्दिनानां संहितायां पदग्रन्थे च यकारवकारयोर्लेखन उच्चारणे चान्यवेदेभ्यो यद् वैशिष्ट्यं तत्र लेखनविषये **'माध्यन्दिनसंहितायां पदपाठे च**

यकारवकारयोर्विशिष्टा लेखनपद्धतिः' इत्यस्मिन् प्रकरणे (पृष्ठ ३४-४१), उच्चारणविषये च तुरीये परिशिष्टे (पृष्ठ ६४१-६४४) विचारः कृतः । अस्मिन्नेव च परिशिष्टे षकारस्य यत् खकाररूपमुच्चारणं तस्यापि यथाशास्त्र-मालोचनं विहितम् ।

ॅ ॗ विषयको विचारः – माध्यन्दिनपाठे ॅ ॗ इत्येवं संकेतितः को वर्णः, कथं च तस्योच्चारणं शिक्षाशास्त्रसम्मतमित्यस्मिन् विषये तृतीये परि-शिष्टे (पृष्ठ ६३८-६४०) विचारो विहितः ।

के यमाः कति च—यमानां किं स्वरूपं, कति यमाः, कश्च तेषा लेखन-प्रकार इत्यस्मिन् विषये द्वितीये परिशिष्टे (पृष्ठ ६३५-६३७) विचारः कृतः ।

पदपाठानां पारस्परिकी तुलना—सर्वेषामपि पदग्रन्थानां प्रवचन-प्रकारो यथाशाखं भिद्यते । तेषु यावानपि पारस्परिको भेद उपलभ्यते, स सर्वोऽपि **'पदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्'** इत्यस्मिन् प्रकरणे (पृष्ठ ११-३३) यथाशास्त्रं यथाशाखं च विस्तरेण प्रपञ्चितः । अनेन प्रकरणेन सर्वेषामेव समुपलब्धानां पदग्रन्थानां प्रवचनप्रकारोऽञ्जसा परिज्ञातुं शक्यते ।

एतत्कार्ये प्रवर्तने निमित्तम्—एकोनविंशत्युत्तरद्विसहस्रसंख्याके (२०१९) वैक्रमाब्दे राजस्थानान्तर्गत **'केकड़ी'** नगरवास्तव्याः पण्डितप्रवराः श्रीमदन-मोहनव्यासशर्माणोऽकस्मात् केनचिन्निमित्तेन ममावसथमलंकृतवन्तः । वार्तालापे तेषां हस्तलिखितग्रन्थानां संग्रहे रुचिमुपलभ्य मया निवेदितं—यत्कदाचित् संयोगात् वेदव्याकरणविषयकः कोऽपि हस्तलेखो भवतां दृग्गोचरीः भवेच्चेत् पुस्तकस्वामिने पत्रं पुष्पं समर्प्य मदर्थं ग्रहीतव्यः । द्वित्रिमासानन्तरं यदा पण्डितवर्याः पुनः मम गृहं समागतास्तदानीं द्वौ हस्तलिखितौ ग्रन्थौ मह्यमर्पित-वन्तः । तयोरेको माध्यन्दिनपदपाठस्य १४७१ वैक्रमाब्दे लिखितः कोश आसीद्, अपरो भर्तृहरिविरचित-शतकत्रयस्य द्विशतवर्षपूर्वं राजस्थानभाषामिश्रितायां व्रजभाषायां पद्यमयः कोशः । सार्धपञ्चशतवर्षपुरातनं माध्यन्दिन-पदपाठस्य कोशमकस्मादुपलभ्याहं हर्षातिरेकेण पुलकितगात्रोऽभूवम् । यतो ह्यस्य पदग्रन्थ-स्यैतावत्प्राचीनः कोशः क्वचिदपि पुस्तकालयेषु नास्तीति सुविदितमासीन्मम ।

कार्यान्तरे व्यापृतत्वान्मया किञ्चित् कालं नायं ग्रन्थः सूक्ष्मया दृष्ट्याऽवलोकितः । यदा कालान्तरे मयाऽयं कोशः सूक्ष्मया दृशा परिशीलितः, त्रिस्थानेषु मुद्रितैश्च पाठैरस्य तुलना विहिता, तदास्मिन् कोशे महद् वैशिष्ट्य-मुपलभ्यातितरां मुदितोऽभूवम्, प्रकाशने चास्य मतिं कृतवान् ।

राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागतः साहाय्यम्—कोशमिममहं तात्कालिक-राजस्थानसंस्कृतशिक्षासंचालकेभ्यो गीर्वाणवाणीप्रसाराय बद्धपरिकरेभ्यो मित्र-वर्येभ्यः स्वर्गीयेभ्यो विद्वद्वर्येभ्यो **माधवकृष्णशर्ममहोदयेभ्यः** प्रदर्शितवान् । तेऽप्येतावत्कालप्राचीनं महार्घं कोशं दृष्ट्वाऽत्रत्यं वैशिष्ट्यं चावगम्य नितरां प्रसन्ना अभवन् । वार्तालापे मयोऽक्तम्—यदि भवतां राजस्थानसंस्कृतशिक्षा-विभागोऽस्य ग्रन्थस्य सम्पादन-कर्म्मणि साहाय्यं विदध्यात्, तर्ह्यहं ग्रन्थमिमं विविधानां प्राचीनकोशानां साहाय्येन सम्पादयितुमिच्छामि । अनुसन्धानकार्य-कुशलैः श्रीमद्भिर्माधवकृष्णशर्मभिरस्य कार्यस्य यथावद् गौरवं परिज्ञाय ग्रन्थस्यास्य सम्पादनकर्मणि स्वविभागतो यथोचितसाहाय्यप्रदानं प्रतिज्ञातम् ।

त्रिवर्षं यावत् प्रतिमासं सार्धशतमुद्राणां साहाय्यम्—राजस्थानसंस्कृत-शिक्षाविभागसंचालकेभ्यः साहाय्यविषयकं समाश्वासनं प्राप्य विविध-पुस्तकालयेभ्यः हस्तलिखितग्रन्थान् संगृह्य सुदूरस्थानीयेषु पुस्तकालयेषु गत्वा विविधान् कोशान् आलोच्यास्य ग्रन्थस्य सम्पादनकर्मणः रूपरेखां निश्चित्य मया राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागसंचालकेभ्यः साहाय्यार्थं प्रतिवेदनं प्रदत्तम् ।

तत्रभवन्तो राजस्थानसंस्कृतशिक्षासंचालका विद्वद्वर्या माधवकृष्ण-शर्माणो विविधै राजनियमैः प्रतिबद्धहस्ता अपि स्वविभागात् सार्धशतमुद्रा-मासिकसाहाय्यप्रदानाय स्वीकृतिमुपलभ्य मामस्य सम्पादनकर्मणि नियोजित-वन्तः। यद्यपि राजकीयसाहाय्यं द्वाभ्यां वर्षाभ्यामेव स्वीकृतमभूत्, तथापि कार्यस्यास्य गौरवं जानानैः संचालकमहोदयैरेकवर्षाय साहाय्यं परिवर्धितम् । एवं राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागस्य महता साहाय्येनास्य ग्रन्थस्य सम्पादन-कार्यस्य त्रिभिर्वर्षैर्मया पूर्तिर्विहिता ।

प्रकाशनकार्ये साहाय्यम्—एतादृशस्य महतो ग्रन्थस्य प्रकाशनमप्यति-व्ययसाध्यं भवति । तावद् व्ययीकर्तुं मादृशोऽकिञ्चनो जनो न कथमपि समर्थः । अतोऽस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनकर्मणि सहायतार्थं केन्द्रीयशिक्षायुवक-सेवामन्त्रालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षेभ्यः २०२५ वैक्रमाब्दे प्रतिवेदनं प्रेषितम् । संस्कृतविभागाध्यक्षैः सहायतानिर्णायकसमितेश्चान्यैः सदस्यवर्यैरस्य कार्य-स्योपयोगितां महत्त्वं च विज्ञाय प्रकाशनकर्मणि साहाय्यमुररी कृतम् ।

श्रीरामलालकपूरन्यास(ट्रस्ट)स्य महान् सहयोगः—सस्वरस्य वैदिक-ग्रन्थस्य मुद्रणव्यवस्था भारतस्य राजधान्यां विद्यमानेषु अनेकेषु बृहन्मुद्रणालयेषु क्वचिदपि नास्ति । दूरदेशे च मुद्रणकार्ये महान् विलम्बो जायते । अतो मया श्रीरामलालकपूरन्यासाधिकारिभ्यो निवेदितं यत् स्वकीये नवस्थापिते मुद्रणा-

नयेऽस्य ग्रन्थस्य मुद्रणव्यवस्थां कुर्वन्त्विति । तैर्महतौदार्य्येण पञ्चसहस्रमुद्रमितं धन व्ययीकृत्य वैदिकग्रन्थप्रकाशनयोग्यानि द्विविधानि महार्घाणि सस्वराणि मुद्राक्षराणि (टाइप) मुम्बईनगरस्थनिर्णयसागरसंस्थातः परिक्रीयाऽस्य ग्रन्थस्य मुद्रणे महत्साहाय्यमाचरितम् ।

कृतज्ञता-प्रकाशनम्

१—श्रीमतां पण्डितमदनमोहनव्यासमहाभागानामहमत्यन्तं कृतज्ञोऽस्मि, यैरतिदुर्लभः सार्धपञ्चशतवर्षपुरातनः माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाटस्य हस्तलेखो मह्यं प्रदत्तः ।

२—राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागस्य तात्कालिकानां संचालकानां विद्वन्मूर्धन्यानां स्वर्गीयमाधवकृष्णशर्मणामतिशयं कृतज्ञोऽस्मि । यैरस्य ग्रन्थस्य सम्पादनाय स्वविभागात् त्रिवर्षं यावत् प्रतिमासं सार्धशतमुद्राणां साहाय्यं विहितम् ।

३—श्रीरामलालकपूरन्यासस्य (ट्रस्टस्य) अधिकारिणामप्यहमति कृतज्ञोऽस्मि, यैरस्य ग्रन्थस्य मुद्रणाय पञ्चसहस्रमुद्रा व्ययीकृत्य यथावद् व्यवस्था विहिता ।

४—अस्मन्मित्राणां श्रीमहेन्द्रशास्त्रिमहोदयानामप्यहं नितान्तं कृतज्ञोऽस्मि, यैरस्य महत्त्वपूर्णग्रन्थस्य मुद्रणपत्रशोधनं महता परिश्रमेण सम्पादितम्, तदनु च संशोधनपत्र-विधानार्थं समग्रो ग्रन्थः पुनरवलोकितः । यदि तेषामस्मिन् कर्मणि साहाय्यं नाभविष्यत्तर्ह्यस्य ग्रन्थस्य शुद्धं मुद्रणमसम्भवमेवासीत् । एतेषां साहाय्यस्य गौरवन्त्वनेनैव ज्ञातुं शक्यते, यदेषां सहयोगप्राप्तेः प्राग् यावन्ति पृष्ठानि मुद्रितान्यासन् तेषु मम दृष्टिदोषेण स्खलनान्यधिकान्यभूवन् ।

नम्रनिवेदनम्—अस्य ग्रन्थस्य सम्पादने वैदिकानां साम्प्रदायिकपाठस्य व्यवस्थापने महति प्रयत्ने कृतेऽपि ममाज्ञानात् प्रमादाद्वा क्वचित् स्खलनं संजातं स्यादिति नातिसम्भवम् । तदर्थं विद्वद्वरेण्याः वैदिकवाङ्मयस्य रक्षणे कृतपरिश्रमाः क्षमायाचनपुरःसरं प्रार्थ्यन्ते यन्ममाल्पज्ञस्य दोषान् संमार्ज्य ग्रन्थमिमं पठनपाठनकर्मण्युपयुज्य मामकीनं परिश्रमं सफलयन्तु, संशोधन-पत्रानुसारं च पूर्वं ग्रन्थं संशोध्य पठन्त्विति ।

सं० २०२८, ज्येष्ठ कृष्णा ३ — **विदुषा वशंवदः**
सोनीपत (हरयाणा) — **युधिष्ठिरो मीमांसकः**

माध्यन्दिन-पदपाठस्य विषय-सूची

विषयः पृष्ठसंख्या

प्रारम्भिक भागे—

१—हस्तलिखितानां मुद्रितानां च ग्रन्थानां परिचयः १—१०

२—पदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम् ११—२६

पदपाठानां प्रयोजनम् (११); अवगृह्यमाणपदेषु पदप्रवचन-प्रकारः (१२); प्रगृह्यत्वनिदर्शनप्रकारः (१४); उपसर्ग-निर्देशप्रकारः (१६); अवगृह्यमाणपदेषु स्वराङ्कनप्रकारः (१७); अवग्रहे विसंवादः (२०); सांहतिकदीर्घत्व-षत्व-णत्व-विषयः (२२); द्वन्द्वसमासेऽवग्रहे मतभेदः (२३); नञ्समासेऽवग्रहे वैमत्यम् (२४); साम्नः पदपाठस्यावग्रहे वैशिष्ट्यम् (२४); पदपाठे पुनरुक्तांशानां लोपालोपौ (२६)।

३—माध्यन्दिनपदपाठस्य परिचयः २७—२६

४—माध्यन्दिनपदपाठस्य प्रक्रिया ३०—३३

५—यकारवकारयोर्विशिष्टा लेखनपद्धतिः ३४—४१

६—माध्यन्दिन-पदपाठस्य चतुर्विधः पाठः ४२—५१

माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः १—६२८

परिशिष्टानि--

१—पाठभेदनिदर्शनम् ६२९—६३४

२—यमानां स्वरूपं संख्या: लेखन-प्रकारश्च ६३५—६३७

३—ँ ꣳ चिह्नयोः स्वरूपं तदुच्चारणं च ६३८—६४०

४—यकारवकारयोर्जकारखकारोच्चारणयोर्विवेचनम् ६४१—६४४

५—संशोधनं परिवर्तनं परिवर्धनं च ६४५—६५०

माध्यन्दिनपदपाठस्य सम्पादनकर्मण्युपयुक्तानां

हस्तलिखितानां मुद्रितानां च ग्रन्थानां परिचयः

माध्यन्दिनपदपाठस्यास्य सम्पादनकर्मणि विभिन्नस्थानीया ये ये हस्तलेखा मुद्रिता वा ग्रन्था उपयुक्तास्तेषां परिचयोऽधस्तात् प्रस्तूयते—

हस्तलिखिताः कोशाः

१. क—अयं हस्तलेखोऽस्माभिर् **'अजयमेरु'** (अजमेर) मण्डलान्तर्वर्तिनि **'केकड़ी'** नगरे निवसतां मित्रवर्याणां व्यासोपाह्वानां पण्डित **मदनमोहन**महोदयानां कृपयाऽधिगतः। अस्य विवरणम्—

आकारः—४×१० 'इञ्च' मितः।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं ९ नवसंख्यामिताः।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति चत्वारिंशदक्षराणि प्रायेण।

लिपिः—प्राचीना देवनागरी।

लेखनकालः—१४७१ तमो वैक्रमाब्दः, १३३६ तमः शकाब्दः।

पत्राणि—पूर्वार्धे भूरामचन्द्र (१३१) मितानि, उत्तरार्धे ऋषिद्वीप (७७) मितानि। आहत्योभयोर्भागयोर् २०८ अष्टोत्तर-द्विशतमितानि पत्राणि सन्ति।

अन्त्यपाठः—पूर्वार्धस्यान्त इत्थं पाठ उपलभ्यते—

"शुभं भवतु मंगलं॥ संवत् १४७१ वर्षे शाके १३३६ बहमेने[१]**"**।

---

१. **'वहमाने'** इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः। उत्तरार्धस्यान्त्यपाठे शुद्धो निर्देश उपलभ्यते।

अषाढ शुदि १५ भौमे । [1]अद्य हंसीघणी ग्रामवास्तव्य ज्वोतिरामदेव-सुत धोतिपीपासुत असेस्वरपठनार्थे लिषितम् । [2]य्यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया । [2]य्यदि शुद्धमशुद्धं वा । मम दोषो न दीयते ।।१ तैलाद् रक्षेज्जलाद् रक्षेद् रक्षे शिथिलबन्धनात् । परहस्ते गता रक्षे । एवं वदति पुस्तिकं ।। शांति भवतु । गुरुभ्यो नमः । परमगुरुभ्यो नमः ।"

उत्तरार्धस्यान्ते त्वित्थं पठ्यते—

"समाप्तम् । शिवमस्तु । य्यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितम्मया । य्यदि शुद्धमशुद्धम्वा । मम दोषो न दीयते ।।१ संवत् कालातीत विक्रमसम्वत् १४७१ वर्षे शाके १३३६ वहमाने । सींघणी-ग्राम्यवास्तव्य ज्योतिरामदेवशुत ज्योतिपीपाशुत अमरेश्वरपठनार्थे लिषितं । शुभं भवतु मंगलं । भग्नपृष्ठकटिग्रीवा । दिव्यदृष्टिरनेकधा । कष्टेन लिखितं चेदं । य्यत्नेन प्रतिपालयेत ।।३ तैलाद्रक्ष जलाद्रक्ष । रक्षे शिथिलबन्धनात् । मूर्षहस्ते गता रक्षे । एवं वदति पुस्तकम् । हरसूर उपाध्याय गुरुनमस्कृत्य येनेदं पुस्तकं ददौ ।"

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—अस्मिन् कोशे प्रत्यध्यायमन्त तइत्थं पाठ उपलभ्यते—

'इति श्री व्वाजशनेयसंहितायां पदपाठने प्रथमोध्यायः ।'

एवमेवाऽऽत्रिंशदध्यायान्तं पाठ उपलभ्यते । तत्र प्रायेण **'व्वाजसनेयीसंहितायां' 'पदपाठेन' 'पदेन'** वा इत्येवं पाठभेदमात्रमुपलभ्यते । एकत्रिंशदध्यायादारभ्याऽऽचत्वारिंशदध्यायान्तं दशस्वध्यायेषु **'शाकल्य कृते[3]पदे'** इत्येवं विशिष्टः पाठो दृश्यते । तद्यथा—

"इति श्रीव्वाजसनेयी-संहितायां शाकल्यकृते पदेन एकत्रिंशोध्यायः ।"

---

१. अस्याः पङ्क्त्या मूलपाठः पत्रघर्षणादपमृष्टः, तदुपरि केनचिदवकालजेन लेखकेन अयं पाठो लिखितः । पुनर्लिखितेऽस्मिन् पाठे ग्रामादिनामानि भ्रष्टानि । शुद्धनामानि उत्तरार्धस्यान्ते निर्दिष्टे पाठे द्रष्टव्यानि ।

२. याज्ञवल्क्यशिक्षायां पदादेर्यकारवकारयोर्गुरुत्वमुपदिष्टम् । वैदिका पदादेर्वकारस्य गुरुत्वद्योतनाय यथा 'व्व' इत्येवं निर्दिशन्ति तथैवात्र हस्तलेखे यकारस्य गुरुत्वद्योतनाय यकारोऽपि 'य्य' इत्येवं लिख्यते ।

३. अस्ति कलकत्तानगरस्थे 'रायल एशियाटिक सोसायटी'नाम्नि पुस्तकालये माध्यन्दिनपदपाठस्यैको हस्तलेखः, तस्यान्तेऽपि 'शाकल्य कृते' इति पाठो दृश्यते । अस्य विवरणमग्रे यथास्थानं द्रष्टव्यम् ।

"इति श्री व्वाजसनेयीसंहितायां शाकल्यकृते पदे चत्वारिंशोऽध्यायः ।"

लेखः—सम्पूर्णोऽप्ययं कोश एकेनैव लेखकेन लिखितो वर्तते । मध्ये मध्ये क्वचित् जीर्णेषु पत्रांशेषु पत्रान्तरं संयोज्य लेखकान्तरेण कृता पाठपूर्तिरुपलभ्यते । हस्तलेखोऽयं प्रायेण शुद्धो वर्त्तते ।

अक्षरविन्यासः—कोशस्यातिप्राचीनत्वात् केषाञ्चिद् वर्णानां लेखविन्यासो भिन्नप्रकारक उपलभ्यते । तत्र सन्ध्यक्षराणामुपरितना मात्रा वङ्गलिपिवत् पुरस्तान्निर्दिश्यते । तद्यथा—

ादवावः=देवो वः ।

ात्रेष्टुाभन=त्रैष्टुभेन ।

ाद्योः=द्यौः ।

इमां मात्रानिर्देशपद्धतिमाधुनिका विपश्चितः **'पृष्ठमात्रा'** पदेन व्यवहरन्ति । वयं त्वस्याः पद्धतेः कृते **पूर्वमात्रा प्राङ्मात्रा** पदस्य वा व्यवहार उचित इति मनुमः । एषा मात्रानिर्देशपद्धतिश्चतुःशतवर्षेभ्यः प्राचीनेषु देवनागराक्षरलिखितेषु ग्रन्थेषूपलभ्यते ।

वैशिष्टचम्—अस्मिन् कोशे बहुविधं वैशिष्टयमुपलभ्यते । तत्र द्वित्रिस्थानवर्जं सर्वत्रैवास्मिन् हस्तलेखे मन्त्रपाठानुसारं सकलपदानां पाठ उपन्यस्यते । अन्येषु पदग्रन्थेषु पुनरुक्तानां पदानां मन्त्राणां च पदानि लुप्यन्ते[1] (पदपाठे न पठचन्ते) । तल्लोपाच्च मन्त्रकण्डिकासंख्याभिः सह पदकण्डिकासंख्यानां बहुधा भेदः संजायते । इह पुनरुक्तानां पदानामपि सकलपाठनिर्देशान्न कण्डिकासंख्या मन्त्रसंख्यातो भिद्यते । क्वचित् पुनरुक्तमन्त्रपाठे प्रतीकनिर्देशं कृत्वा सकलपाठलेखनाय स्थानं रिक्तमप्युपलभ्यते ।

एतदतिरिक्तमत्र कोशे यत्किञ्चिद्वैशिष्टयमुपलभ्यते तत्सर्वं **'माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठः'** इत्यस्मिन् प्रकरणे विस्तरेण विहितं, तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

२. ख—अयं हस्तलेखः पूनानगरस्थाद् **भण्डारकर प्राच्यविद्याशोधप्रतिष्ठानाद्** उपलब्धः । अयं कोशस्तत्र संग्रहे 'क्रमाङ्क ८, सन् १८८१, ८२' इत्येवं निर्दिष्टो वर्तते । अस्य विवरणम्—

आकारः—२$\frac{1}{2}$×११$\frac{1}{2}$ 'इञ्च' मितः ।

---

१. वैदिका अस्य निर्देशं **'गलितपाठ'** शब्देन कुर्वन्ति ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं ४ चतस्रः ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति द्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशद् वा प्रायेण ।

लिपिः—देवनागरी ।

लेखनकालः—१६९१ तमो वैक्रमाब्दः, १५५६ तमः शकाब्दः ।

पत्राणि—पूर्वार्धे २४३, उत्तरार्धे १७८; आहृत्य ४२१ एकविंशत्युत्तरचतुःशतानि सन्ति ।

अन्त्यपाठः—पूर्वार्धस्यान्त इत्थं पाठ उपलभ्यते—

"इति पदे विंशतितमोऽध्यायः ।। संवत् १६९१ व शाके १५५६ श्रावणवदि १० लिखितं ।। श्रीरस्तु ।। ॐ नरसिंहाय नमः ।। श्री रामाय नमः ।। ॐ नमः कृष्णाय नमः ।। ॐ नमः श्री विन्दुमाधवाय नमः ।। ॐ नमः विश्वेश्वराय नमः ।।

श्री रामाय नमः ।। श्री कृष्णाय नमः । प्रथमविंशतिपदानि २० ।।"

उत्तरार्धस्यान्ते—

"इति श्रीवाजसनेयसंहितापदे चत्वारिंशतितमोध्या ।। संवत् १६९१ वर्षे मागसरमासे कृष्णपक्षे द्वितीयाया तिथे । श्रीरामाय नमः ।। ।। श्रीरामाय नमः पदपुस्तकं समाप्तं श्रीबिन्दुमाधवाय नम ।"

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

"इति वाजसनेयस९हितायां दीर्घपाठे पदे प्रथमोध्यायः ।

इति वाजसनीये संहितायाः पदे द्वितीयोध्यायः ।

इति वाजसनीये संहिताया दीर्घपाठे तृतीयोध्यायः ।

इति वाजसनेय पदसंहितायां एकविंशोध्यायः ।"

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यः ।

लेखः—पूर्वार्धे ४८ अष्टाचत्वारिंशत्पत्रपर्यन्तस्यैको लेखकः, इतोऽग्रे आग्रन्थसमाप्ति (पूर्वार्धे चोत्तरार्धे च) यावद् अपरो लेखकः वर्णविन्यासः साधुतरः, लेखोऽपि प्रायेण शुद्धः ।

३. ग—अयमपि हस्तलेखः पूर्वस्मादेव ग्रन्थागारादुपलब्धः । अयं कोशस्तत्र संग्रहे 'क्रमाङ्क ४४, सन् १८९२-९५' इत्येवं निर्दिष्टः । अस्य विवरणम्—

आकारः—४×८½ 'इञ्च' मितः।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं षट् सप्त वा।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति २६-२८ संख्याकानि।

लिपिः—देवनागरी।

लेखनकालः—१८५० तमो वैक्रमाब्दः, १७१५ शकाब्दः।

पत्राणिः—पूर्वार्धे १७४, उत्तरार्धे १४१; आहत्य ३१५ पञ्चदशोत्तरशतत्रयमितानि।

अन्त्यपाठः—पूर्वार्धस्यान्ते १७४ तमे पत्र इत्थं पाठ उपलभ्यते—

"इति संहितापदे विंशतितमोऽध्यायः ॥२॥ छ ॥ ओ३म्। इमम्। मे। संवत् १८५०। का शाके १७१५ मार्गशिरमासे कृष्णपक्षे १० गुरौ ब्रह्मपुरी मध्ये वास्तव्य उदीच्य ज्ञातीय ब्रा० जीवणजीसुत मोतीरामेण संहितायाः पदानि आत्मपठनार्थं लिखितानि ॥ परोपकारार्थं च ॥ चिरंजीवभाई संपत्रामस्येदं पुस्तकम् ॥ शुभं भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥"

उत्तरार्धस्यान्ते १४१ तमे पत्रे—

"...असौ। अहम् ॥१४॥ हरिः ओम्३ ॥ खम्। ब्रह्म ॥ इति वाजसनेयसंहिता पदे च...।"

इतोऽग्रे पत्रस्य नाशात् पाठः खण्डितो वर्तते।

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

"इति पदे प्रथमोध्यायः।

इति संहितापदे विंशतितमोऽध्यायः।

इति वाजसनेयपदे संहितायां एकविंशोध्यायः।

इति वाजसनेय संहितायां पदे चतुस्त्रिंशतिमोध्यायः।"

इत्येवं प्रकारो द्रष्टव्यः।

लेखः—अयं सम्पूर्णोऽपि कोश एकेनैव लेखकेन लिखितो वर्तते। ३५ पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः स्वरचिह्नविरहितो वर्तते।

४. घ—अयमपि कोशो भण्डारकरप्रतिष्ठानत एवास्माभिर्लब्धः। अयं कोशस्तत्र संग्रहे 'क्रमाङ्क ३५३, सन् १८८३-८४' इत्येवं निर्दिष्टो वर्तते। अस्य विवरणम्—

आकारः—४×८ 'इञ्च' मितः ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं सप्त वाऽष्टौ वा ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति २०-२४ संख्यामितानि ।

लिपिः—देवनागरी ।

लेखनकालः—१७४१ तमः शकाब्दः (=१८७६ वैक्रमाब्दः)।

पत्राणि—सर्वाणि संकलय्य ३२७ सप्तविंशत्युत्तरशतत्रय-मितानि ।

अन्त्यपाठः—एकोनविंशस्याध्यायस्यान्ते त्वयं पाठ उपलभ्यते—

"इति पदे संहितायां एकोनविंशोध्यायः । ३१११ ।। श्रीराम् ।। छ ।। श्री गंगागोदावरी प्रसन् ।। छ ।। श्री कृष्णाबाई प्रसन्न् ।। श्री रामचन्द्रप्र । सन् ।। छ ।। कृष्णार्पणमस्तु ।। श्री वेदमूर्तिप्रसन्न् ।"

उत्तरार्धस्यान्ते—

"……असौ । ब्रह्म ।।१४।। ओम् । खम् ।। ब्रह्म ।।१५।। इति-वाजसनेयसंहितायां पदेषु चत्वारिंशतिमोऽध्यायः । शक १७४०१ प्रमाथिनाम संवत्सरे भाद्रपदबद्धतृतीया सौम्यवासरे तद्दिने तृतीय-प्रहरे इदं पुस्तकं समाप्तम् ।"

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

"इति वाजसनेय संहितायां पदे प्रथमोध्यायः ।

इति वाजसनेयपदे चतुर्दशोध्यायः ।

इति पदे संहितायामेकोनविंशोध्यायः ।

इति वाजसनेयपदसंहिताया एकविंशोध्यायः ।"

लेखः—अयं कोशो मध्ये मध्ये बहुशः खण्डितः सन् प्रपूरित इत्यनुमीयते । अत एवात्र बहुरूपाणि पत्राणि बहूनां लेखकानां चाक्षरविन्यासो दृश्यते । यद्वाऽयं कोशो बहुभिः खण्डितैः कोशैः प्रपूरितः स्यात् ।

५. ङ—अयं कोशो **वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थे** सर-स्वतीभवनसंग्रहे विद्यते । अस्य कोशस्य प्रवेशसंख्या ४१२११, संख्या च ००१०५२ वतते । अस्य विवरणम्—

आकारः—४·३ × ९·१ 'इञ्च' मितः ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं प्रायेण १६ षोडश ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति प्रायेण १८ अष्टादश ।

लिपिः—देवनागरी ।

पत्राणि—३०१ संख्यामितानि । पूर्वार्धस्येदं पुस्तकम् ।

अन्त्यपाठः—कोशान्तेऽयं पाठ उपलभ्यते—

"इति वाजसनेयसंहितायां दीर्घपाठे विंशतिमोऽध्यायः ।

विशेषः—अयं कोशः पूर्वार्धस्यैव वर्तते । लेखनकालोऽत्र निर्दिष्टो नास्ति । यद्ययं कोशोऽग्रे निर्दिष्टस्य कोशस्यैव पूर्वभागः स्यात्, तथा सति अस्य लेखनकालः १९३५ तमो वैक्रमाब्दः, १८०० तमः शकाब्दश्च भवितुमर्हति ।

६. च—अयं कोशोऽपि **वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थ**-सरस्वतीभवनस्थ एव । अस्य प्रवेशसंख्या ४१२१२, संख्या च ००१०५३ वर्तते । अस्य विवरणम्—

आकारः—४·२ × ९·१ 'इञ्च' मितः ।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं प्रायेण १६ षोडश ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति प्रायेण १८ अष्टादश ।

लिपिः—देवनागरी ।

लेखनकालः—१९३५ तमो वैक्रमान्द; १८०० तमः शकाब्दः ।

पत्राणि—८६ षडशीतितमानि । उत्तरार्धस्येदं पुस्तकम्

अन्त्यपाठः—अस्यान्ते त्वयं पाठ उपलभ्यते—

"इति वाजसनेयसंहितायां दीर्घपाठे पदे चत्वारिंशद्वशमोऽध्यायः ॥४०॥ संवत् १९३५ शाके १८०० आश्विन कृष्ण ११ भानुवासरे ।"

विशेषः—पत्राणां सदृशाकाराद् अक्षरविन्यासस्य च सादृश्यादयं कोशः पूर्वनिर्दिष्टस्यैव कोशस्योत्तरभागः प्रतीयते । संग्रहसूची-निर्मातुः प्रमादात्, संग्रहस्थकोशानां वा संख्यापरिवृद्ध्यर्थमेक एव-कोशो विभज्य द्विर्निर्दिष्टः ।

७. छ—अयमपि कोशः **वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयीय-सरस्वतीभवनस्थः**। अस्य प्रवेशसंख्या ६८५०, संख्या च ००१०६२ वर्तते।

अस्मिन् कोशे स्वल्यान्येव पत्राणि सन्ति, पदपाठोऽपि स्वर-विहीन एव। अतोऽयमुपयोगानर्ह एव समपद्यत।

८. ज—अयं कोशोऽस्माभिर्होशियारपुरस्थाद् **विश्वेश्वरानन्द-शोधसंस्थातः** समधिगतः। अयं तत्संग्रहे ७९ एकोनाशीतिसंख्यायां निर्दिष्टो वर्तते। अस्य विवरणम्—

आकारः—४×९ 'इञ्च' मितः।

पङ्क्तयः—प्रतिपृष्ठं ८ अष्टौ।

अक्षराणि—प्रतिपङ्क्ति पञ्चत्रिंशत् प्रायेण।

लिपिः—देवनागरी।

पत्राणि—अयं कोश उत्तरार्धमात्रस्यैव विद्यते। आदौ २, ३, ४ संख्याकानि पत्राणि लुप्तानि सन्ति, एवमन्तेऽपि ८५ पञ्चाशीति पत्रादग्रे चत्वारिंशदध्यायस्य द्वादशमन्त्रभागमारभ्य समाप्तिपर्यन्तो भागो विलुप्तो वर्तते।

लेखनकालः—अस्य कोशस्यान्त्यपत्रस्यानुपलम्भाद् लेखन-कालोऽज्ञात एवास्ति। तथाप्यक्षरविन्यासात् त्रिशतवर्षपूर्वलिखितोऽयं कोशः प्रतिभाति।

लेखः—अस्मिन् कोशे लेखन्याः स्थूलसूक्ष्मभावाद् अक्षराणां स्थूलसूक्ष्मभावेऽपि एकेनैव लेखकेनायं समग्रः कोशो लिखित इत्यक्षर-विन्यासात् स्पष्टं प्रतिभाति।

प्रत्यध्यायमन्ते पाठनिर्देशः—

"इति पदसंहितायामेकविंशतिमोध्यायः।

इति पदसंहिताया एकोनत्रिंशतिमोध्यायः।

इति पदसंहिताया एकोनचत्वारिंशतिमोध्यायः"।

लेखनपद्धतिः—अस्मिन् कोशे पदादौ यकारवकारौ सर्वत्र 'य' 'व' इत्येवं सामान्यरूपेणैव लिखितौ, केवलम् एकत्रिंशदध्यायस्य षट्सु मन्त्रेषु पदादिर्यकारः 'ष' इत्येवं लिखितो दृश्यते।

६. झ--अयं कोशः **कलकत्तानगरस्थे 'रायल एशियाटिक सोसाइटी'**नाम्नि पुस्तकालये वर्तते। अयमस्माभिस्तत्रैव गत्वा समवलोकि। अयं कोशस्तत्संग्रहे १६६०तमे क्रमाङ्के निर्दिष्टो विद्यते। अस्य विवरणम्—

१. अयं हस्तलेख **उत्तरार्धमात्र**स्यैव विद्यते। अस्मिन् ग्रन्थेऽष्टाविंशत्यध्यायस्य द्वितीयमन्त्रं यावत् (४४ पत्रं यावद्) स्वराङ्कमुपलभ्यते, नेतः परम्।

२. अस्मिन् कोशे १०२ द्व्युत्तरशतमितानि पत्राणि सन्ति।

३. कोशान्ते च **'इति शाकल्यकृतपदे विंशतिमोऽध्यायः'** इत्येवं पाठ उपलभ्यते।

अत्र चत्त्वारिंशत्तमोऽध्याय एवोत्तरार्धस्याध्यायसंख्यामाश्रित्य विंशतितमया संख्ययाऽभिहितो ज्ञेयः।

मुद्रित-पदग्रन्थाः

१०. ञ—काश्यां गौरीशयन्त्रालये मुद्रितः पत्राकारः स्थूलाक्षरयुतः। अस्मिन् कोशे संयुक्तव्यञ्जनानां प्रायेण यथायथं द्वित्वनिर्देशः, यकारवकारयोश्चापि साम्प्रदायिकनिर्देश उपलभ्यते। स्वरसंचारे केषुचिद् विशिष्टेषु स्थलेषु भेद उपलभ्यते। अयं भेदः **'माध्यन्दिनपदपाठपरिचय'**प्रकरणे **'माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठः'** इत्यस्मिन् प्रकरणे च निरूपितः, स तत एवावगन्तव्यः। अस्माभिस्त्वयं स्वरसंचारभेदो यथास्थानं **'इति काशिकः पाठः'** इत्येवं रूपेण टिप्पण्यां संगृहीतः। अयं कोशः प्रायेणाशुद्धिबहुलो वर्तते।

११. ट—अयं पदपाठग्रन्थो मुम्बय्यां तत्त्वविवेचक-यन्त्रालये मुद्रितः पत्राकारो मध्यमाक्षरयुतः। अस्मिन् पदपाठे प्रायेण रेफोत्तरवर्तिन एव व्यञ्जनस्य द्वित्वमुपलभ्यते। अयं ग्रन्थः काशीमुद्रितापेक्षया शुद्धः।

१२. ठ—श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीप्रणीते यजुर्वेदभाष्ये मुद्रितः पदपाठः। अस्य प्रथमं तृतीयं च संस्करणमस्माभिरिहोपयुक्तम्। अनयोः संस्करणयोः क्वचिद् भेदोऽपि दृश्यते। इह पदपाठे लुप्तानि सर्वाणि पदानि मन्त्रपाठवत् यथास्थानं पठितानि। प्रपूरितेषु पदेषु क्वचित् स्वरराहित्यं, स्वरान्यथानिर्देशः, अवग्रहाभावः, अव-

ग्रहान्यथानिर्देशः, इतिपदेनावेष्टनाभाश्चेत्येवं रूपा लिपिकृतो बहवो दोषा उपलभ्यन्ते ।

१३. ड—अयं पदपाठः श्रीपण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुभिः संशोधिते स्वकृतविवरणेन परिबृंहिते श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीप्रणीतयजुर्वेदभाष्ये (प्रथमे भागे) मुद्रितो ज्ञेयः । अस्य ग्रन्थस्य काश्यां मुद्रितं द्वितीयं संस्करणमिहोपयुक्तम् । यद्यप्यत्र संयुक्तानां वर्णानां द्वित्वपाठः, पदाद्योश्च यकारवकारयोः साम्प्रदायिकपद्धत्या निर्देशो नास्ति, तथाऽप्यत्र 'ठ' ग्रन्थस्था लिपिकरदोषा न सन्ति । स्वरसंचारे चायं माध्यन्दिनपाठस्य काशिकं (काश्यां मुद्रितं) पाठमनुसरति ।

इत्युपयुक्तानां कोशानां विवरणं समाप्तम् ॥

वैदिकपदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्

वैदिकवाङ्मये संहिताग्रन्थानामनन्तरं तत्पदग्रन्थानां विद्यते विशिष्टं स्थानमित्यत्र नास्ति कश्चिद विवादावसरः। इमे हि पदग्रन्थाः संहितापाठं विच्छिद्य पदस्वरूपप्रदर्शनेन, अवग्रहद्वारा प्रकृतिप्रत्ययविभागनिदर्शनेन पूर्वोत्तरपदविज्ञापनेन च मन्त्रार्थपरिज्ञाने महान्तमुपकारं विदधतीति सर्व एव वैदिका विद्वांसः स्वीकुर्वते। एतेन पदग्रन्थाः संहितानां संक्षिप्ततमा आद्या व्याख्याग्रन्था इत्यपि शक्यते निःसंशयं वक्तुम्।

तत्र प्रतिसंहितं पदप्रवचनप्रकारः प्रायेण भिद्यते। तत्तत्संहितानां पदप्रवचननियमास्तत्तत्प्रातिशाख्यग्रन्थेषु विस्तरेण प्रदर्शिताः सन्ति। तदनुसारं पदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनं तात्कालिकानां विविधव्याकरणनियमानां परिज्ञाने महत् साहाय्यं विदधाति। बहुत्र च तादृशां संस्कृतभाषातो विलुप्तानां पदानां प्रकृत्यन्तराणां वा सद्भावं प्रदर्शयति, येषां कृते पाणिन्यादयो वैयाकरणा आदेशागमवर्णविकारान् उपदिशन्ति[1]।

सर्वेषु पदग्रन्थेषु सामपदपाठो महद् वैलक्षण्यं भजते। यत्रान्ये पदकारा ऐकमत्येन अविभागार्हं पदं मन्वाना अवग्रहं न प्रदर्शयन्ति, सामपदकारस्तु तत्रापि प्रायेणावग्रहं प्रदर्शयति। सामपदग्रन्थस्येदं वैशिष्ट्यमुपरिष्टाद् यथास्थानं निदर्शयिष्यते। इह तावत् सामान्येन पदग्रन्थानां प्रवचनप्रकारो यथायथं प्रविभज्य प्रदर्श्यते—

---

१. पाणिनीयव्याकरणे प्रकृत्यंशे निदर्शिता लोपागमादेशादयो लुप्तानां प्रकृत्यन्तराणां ज्ञापका, इत्यस्मिन् विषये आस्माकीनः 'आदिभाषायां प्रयुज्यमानानामपाणिनीयप्रयोगाणां साधुत्वविवेचनम्' नामा निबन्धो द्रष्टव्यः। अयं वेदवाण्याश्चतुर्दशवर्षस्य प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चषष्ठाङ्केषु प्रकाशितः।

१–अवगृह्यमाणपदेषु प्रवचनप्रकारः

प्रथमं तावद् अवगृह्यमाणानां पदानां प्रवचनप्रकार उच्यते—

क—ऋगथर्वपदेषु सावग्रहं पदम् अवगृह्यैव सकृत् प्रदर्श्यते। तद्यथा—

पुरःऽहितम् । ऋ० १।१।१ ।। **चित्रश्रवःऽतमः** । ऋ० १।१।५ ।।
त्रिऽसप्ताः । अ० १।१।१ ।। **परिऽयन्ति** । अ० १।१।१ ।।

ख—शुक्लकृष्णयजुःपदपाठेषु अवगृह्यमाणं पदमितिना पूर्वं निर्दिश्य पश्चादवगृह्यते । तद्यथा—

[1]**श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय** । शु० य० १।१ ।।

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । शु० य० १।१ ।।

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । तै० सं० १।१ ।।

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । तै० सं० १।१ ।।

मैत्रायणीयपदग्रन्थेऽपि द्विरावृत्तिर्भवति, परन्तु तत्रैकः कोशोऽवग्रहोत्तरभागस्थस्वरनिर्देशे शुक्लयजुषः पदपाठमनुसरति, अपरश्च तैत्तिरीयपदपाठम् । तद्यथा—

[2]**श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय** ।
मै० १।१।१ ।।

ग—सामपदग्रन्थेऽप्यवग्रहनिदर्शनाय द्विरावृत्तिः क्रियते, परन्तु तत्रावगृह्यमाणेन मन्त्रपदेन सहेतिपदं न पठ्यते । तद्यथा—

हव्यदातये हव्य दातये । सा० पू० १।१।१ ।।

१. माध्यन्दिनपदपाठे संहितेव व्यञ्जनानां द्विर्वचनरूपः यो यथायथं पाठ उपलभ्यते, तदपमृज्येह प्रदर्शनं लाघवाय ज्ञेयम् ।

२. मैत्रायणीयस्वराङ्कनप्रकार ऋगथर्वयजुषां स्वराङ्कनप्रकाराद् भिद्यते । इह तु मैत्रायणीयपदनिदर्शनाय ऋग्यजुरथर्वसु सामान्येनादृतः स्वराङ्कनप्रकारः स्वीकृतो विस्पष्टार्थम् ।

विश्ववेदसम् विश्व वेदसम् । स० पू० १।१।१ ॥

अत्रावग्रहकाले पूर्वभागान्ते वर्तमान उदात्तो विरामे वर्तमानोदात्त इव '२' द्वयङ्केन[1] निर्दिश्यते, उत्तरभागश्च तैत्तिरीयपदवत् स्वतन्त्रपद इव पूर्वभागान्ते वर्तमानादुदात्तात् स्वरिताद्वा यथायोगं स्वरितत्वमैकश्रुत्यं वा न लभते ।

घ—इवपदप्रयोगे केचन पदकारा इवेन समासमाश्रित्यावग्रहं प्रदर्शयन्ति, अपरे 'इव' शब्दं स्वतन्त्रं पदं मन्यन्ते । तद्यथा—

इवपदेन समासस्तावत्—

पिताऽइव । ऋ० १।१।९; अथर्व० २।१३।१ ॥

पितेवेतिपिता इव । शु० य० ३।२४ ॥

पितेवेतिपिता इव, पितेवेतिपिता इव । मै० १।५ ॥

इह मैत्रायणीयपाठे पूर्ववदेव कोशभेदेनावग्रहोत्तरभागे द्विविधः स्वरसंचारो ज्ञेयः ।

इवपदस्य स्वातन्त्र्यम्—

पिता । इव । तै० सं० १।५।६ ॥

राजा । इव । तै० सं० १।२।१४ ॥

चर्म । इव । सा० पू० २।६।८ ॥

महिषी । इव । सा० पू० १।६।६ ॥

अत्रेदमपि ज्ञेयम्—सूत्रकारः पाणिनिरिवेन समासं नेच्छति, वार्तिककारस्तु **'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च'** (वा० २।२।१८) इत्यनेन समासं विदधाति ।

---

१. द्र० अस्मदीया वैदिकस्वरमीमांसा । पृष्ठ २०३, सूत्र १६; पृष्ठ १५६, सूत्र ५३ ।

२–प्रगृह्यत्वनिदर्शनप्रकारः

प्रगृह्यत्वनिदर्शनाय यद्यपि सर्वेषु पदग्रन्थेष्वितिना निर्देशः सामान्यरूपेणोपलभ्यते, तथापि प्रगृह्यत्वनिदर्शनप्रकारः पदग्रन्थेषु बहुधा भिद्यते—

क—ऋक्सामाथर्वतैत्तिरीयमैत्रायणपदपाठेषु यत्र केवला प्रगृह्य-संज्ञैव निदर्शनीया भवति, तत्र केवलमितिपदं परं प्रयुज्यते । तद्यथा—

वायो इति । ऋ० १।२।३; अ० ६।६८।१ ॥

त्वे इति । सा० पू० १।१।३ ॥ **अस्मे इति** । सा० पू० २।१।३ ॥

विष्णो इति । तै० १।१।३; मै० १।१।३ ॥

अत्रेदमपि ध्येयम्—तैत्तिरीयपदपाठे ओकारान्तं सम्बुद्ध्यन्तं पदं प्रगृह्यत्वमप्रगृह्यत्वं चोभयं लभते, तस्य व्याख्यानमनुपदं (ग-सन्दर्भे) द्रष्टव्यम् ।

ख—शुक्लयजुषः पदपाठे प्रगृह्यत्वनिदर्शनाय मन्त्रपदमितिना निदर्श्य पुनरपि पठ्यते । तद्यथा—

विष्णो इति विष्णो । य० १।४॥

अयं प्रकारः प्रातिशाख्यकारैरुपस्थितपदेन स्मर्यते (द्र० का० प्रा० ४।१९०) । पाणिनीयेऽपि **'अप्लुतवदुपस्थिते'** (अ० ६।१।१२५) इत्यस्मिन् सूत्रे तथैव व्यवहारो दृश्यते ।

ग—तैत्तिरीये पदपाठे सम्बुद्ध्यन्तमोकारान्तं पदं प्रगृह्यत्व-मप्रगृह्यत्वं चोभयं लभते । तत्रेयं व्यवस्था—

यत्र मन्त्रपाठे सम्बुद्ध्यन्ताद् ओकारान्तात् पदात् परं व्यञ्जना-द्युत्तरपदं भवति, तत्र सम्बुद्धिनिमित्तकोऽयमोकार इति प्रदर्शनाय निरवग्रहं सावग्रहं चोभयरूपं पदमितिना संयोज्य प्रगृह्यत्वरूपेण प्रदर्श्यते । तद्यथा—

निरवग्रहं पदम्—

विष्णो हव्यम्—विष्णो इति । तै० १।१।३ ॥

सोवग्रहं पदम्—

शतक्रतो या—शतक्रतो इतिशत क्रतो ।

तै० १।६।१२ (१) ॥

यत्र तु मन्त्रपाठे सम्बुद्धिनिमित्तक ओकार उत्तरपदादिस्वरेण सन्धि लभते तत्र निरवग्रहं पदं विनेतिना पठ्यते, सावग्रहं च पदमितिना सन्धि लभते । तद्यथा—

निरवग्रहं पदम्—

विष्णवुत—विष्णो । तै० १।२।१३ ॥

सावग्रहं पदम्—

शतक्रतवुद्वंशम्—शतक्रतविर्तिशत-क्रतो ।

तै० १।६।१२ (३) ॥

कृशानवेते—कृशानविर्तिकृश-अनो । तै० १।२।७ ॥

घ—सामपदकारस्तु सम्बुद्धावोकारान्तस्य पदस्य सर्वथा प्रगृह्यत्वं नेच्छति । तेन तत्रेतिकारो न प्रयुज्यते । तद्यथा—

विभावसो विभा वसो । सा० पू० १।६।६; ३।२।१० ॥

पुरूवसो पुरु वसो । सा० पू० ३।६।८ ॥

ङ—यत्र पदे प्रगृह्यत्वनिदर्शनेन सहावग्रहनिर्देशोऽपि कर्तव्यो भवति, तत्रेतिना प्रगृह्यत्वं निदर्श्य तत्पदं पुनरावर्त्यावग्रहः प्रदर्श्यते । तद्यथा—

द्रवत्पाणी इति द्रवत्ऽपाणी । ऋ० १।१।३ ॥

छन्दःपक्षे इति छन्दःऽपक्षे । अथर्व १।१।३ ॥

शतक्रतो इति शत-क्रतो[१] । तै० १।६।१२ (१) ॥

---

१. एतस्मिन् विषये पूर्वत्र (ङ-संदर्भे) विशेषेणोक्तं तदिहाप्यनुसन्धेयम् ।

च—साम्नः पदग्रन्थे तु यत्र प्रगृह्यत्वावग्रहत्वयोरेकस्मिन्नेव पदे निर्देश इष्यते, तत्र मन्त्रपदं यथावत् पठित्वा पुनरावृत्तौ पूर्वमवगृह्य चेतिना प्रगृह्यत्वं प्रदर्श्यते । तद्यथा—

१ २र   १ २र ३   १ २र
विषुरूपे विषु रूपे इति । सा० पू० १।८।३ ।।

१ २र   २ ३   १ २र
अहनी अ हनी इति । सा० पू० १।८।३ ।।

अत्रेदमप्यवधेयम्—अन्ये पदकाराः **'अहनी'** इत्येतत् पदं नावगृह्णन्ति । पदावग्रहविषये सामपदग्रन्थोऽन्यपदग्रन्थेभ्योऽत्यन्तं वैलक्षण्यं भजत इत्युक्तं पुरस्तात् । तस्य च निदर्शनमग्रे यथास्थानं करिष्यते ।

३—उपसर्ग-निर्देश-प्रकारः

संहितापाठे उपसर्गो द्विधा प्रयुज्यते—स्वतन्त्रपदत्वेन क्रियया समस्य च । तत्र यः समस्य प्रयुज्यते, तत्र तन्निर्देशे यथापदपाठं तत्तन्निर्देशप्रकार उपयुज्यते । यस्तु स्वतन्त्रपदत्वेन प्रयुज्यते, स ऋगथर्वसामशुक्लयजुषां पदपाठेष्वन्यस्वतन्त्रपदमिव पठ्यते, परन्तु तैत्तिरीयपदग्रन्थे स इतिना निर्दिश्यते । यत्र च तत्रैव द्वयोरुपसर्गयोः स्वतन्त्रपदत्वेन सहपाठ उपलभ्यते, तत्र पर इतिना संयुज्यते न पूर्वः । तद्यथा—

एकोपसर्गस्य—

प्रेति । तै० १।१।१ ।। **अन्विति** । तै० १।२।३ ।।

द्वयोरुपसर्गयोः—

संप्रयच्छति—सम् । प्रेति । यच्छति । तै० ६।३।२ ।।

अनुप्रेहि—अनु । प्रेति । इहि । तै० १।१।१० ।।

मैत्रायणीयपदपाठस्यैकस्मिन् कोशे उपसर्गनिर्देशस्तैत्तिरीयपदग्रन्थस्येवेतिना निर्दिश्यतेऽपरस्मिन्नन्यपदग्रन्थवत् विनैवेतिना ।[१]

---

१. मैत्रायणीयपदकोशेष्वेके शुक्लयजुषः पदग्रन्थमनुसरन्ति, अपरे तैत्तिरीयपदपाठमित्युक्तं पुरस्तात् (पृष्ठ १२) ।

४—अवगृह्यमाणपदेषु स्वराङ्कनप्रकारः

अवगृह्यमाणपदेषु स्वराङ्कनविषयेऽपि पदग्रन्थेषु बहु वैमत्यमुपलभ्यते। तद्यथा—

क—ऋगथर्वशुक्लयजुषां पदपाठेष्ववगृह्यमाणपदस्योत्तरभागः पूर्वभागस्थं स्वरमनुरुध्य संहितावत् स्वरं लभते, अर्थात् पूर्वभागस्थमुदात्तं स्वरितं वाश्रित्य उत्तरभागस्थमनुदात्तं यथाक्रमं स्वरितत्वमैकश्रुत्यं च लभते। यथा—

उदात्तात्स्वरितत्वम्—

घृतऽप्रतीकः। ऋ० ३।१।१८॥ अथर्व० २।१३।१॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः। शु० य० १।१॥

स्वरितादैकश्रुत्यम्—

अग्निऽस्वात्ताः। ऋ० १०।१५।११॥ अथर्व १८।३।४४॥

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय। शु० य० १।१॥

इदमप्यवधेयम्—उक्तपदपाठेषु यत्र प्रगृह्यत्वावग्रहत्वादिनिर्देशाय इतिपदं पदग्रन्थेषु प्रयुज्यते तत्र यदि मन्त्रपदं सर्वानुदात्तं भवन्ति तत्र पूर्वोत्तरावुभावपि भागौ इतिपदस्य तकारोत्तरवर्त्तिनं स्वरितमिकारमाश्रित्यैकश्रुत्यं प्राप्नुतः। तद्यथा—

चित्रभानो इति चित्र भानो।

ऋ० १।३।४॥ अ० २०।८४।३॥ शु० य० २०।८७॥

शतक्रतोऽइतिशत क्रतो। शु० य० ३।४९ (पदग्रन्थे[1] ३।४८)

ख—साम्नः पदग्रन्थे काण्वे तैत्तिरीये चावग्रहस्थलेषूत्तरभागस्य स्वतन्त्रपदत्वमाश्रित्य पूर्वभागनिमित्ता स्वरितत्वैकश्रुत्योः प्रवृत्तिरुत्तरभागे नोपलभ्यते। तद्यथा—

---

१. माध्यन्दिनपदपाठे पुनरुक्तानां पदानां लोपाद् यत्र मन्त्रपदकण्डिकासंख्यासु मिथो भेदो जायते तत्र उभयोः कण्डिकासंख्याऽत्र निर्दिष्टा।

३ २ १   ३ २   ३
बृहदनीकः बृहत् अनीकः । सा० पू० १।६।१० ॥

१ २र   १ २र ३
वाजकर्मभिः वाज कर्मभिः । सा० पू० २।२।२ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । का० १।१; तै० १।१।१ ॥

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । का० १।१; तै० १।१।१ ॥

एतादृशेषु स्थलेषु मैत्रायणीयपदपाठस्यैकः कोशस्तैत्तिरीयपदक्रममवरुणद्धि, अपरः शुक्लयजुष इत्युक्तं प्राक् ।

ग—अवगृह्यमाणपदेषु यत्रोत्तरभाग आद्युदात्तो भवति पूर्वभागश्च सर्वानुदात्तस्तत्र शुक्लयजुषः पदपाठे संहितावत् स्वरविधानमाश्रित्य पूर्वभागान्ते वर्त्तमानस्यानुदात्तस्य उत्तरभागादौ वर्तमानमुदात्तमाश्रित्य स्वरितत्वं (अष्टा० ८।४।६७) ऐकश्रुत्यं (अष्टा० १।२।४०) च न भवति, अर्थादनुदात्त एवावतिष्ठते । तैत्तिरीयपदपाठे तूत्तरभागस्य स्वतन्त्रपदत्वस्याऽऽश्रयणात् पूर्वभागस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वमैकश्रुत्यं चोपलभ्यते । तद्यथा—

अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ।

शु० यजु० ८।४७ (पदग्रन्थे ८।४१) ।

अनुष्टुबित्यनु स्तुप् । तै० १।८।१३ ॥

इह तैत्तिरीयपदग्रन्थे उत्तरभागस्य स्वतन्त्रपदत्वाश्रयणात् '**स्तु**' इत्युदात्तपरेऽपि '**नु**' इत्यनुदात्तस्यैकश्रुत्यं भवति, अर्थात् '**उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः**' (अष्टा० १।२।४०) इति नियमो न प्रवर्तते ।

घ—माध्यन्दिनपदपाठेषु यत्रावग्रहाद् उत्तरभागे उत्तम[1] उपोत्तमो वोदात्तो भवति, तस्माच्च पूर्वं द्वौ वा त्रयो वाऽनुदात्ता भवन्ति, तादृशस्थलेषु एकस्मिन् कोशे[2] उदात्तपूर्वम् अनुदात्तं विहायाऽपरोऽपरौ वानुदात्तौ पूर्वभागस्थादुदात्तादैकश्रुत्यं लभेते । अपरेषु कोशेषु

१. त्रिप्रभृतीनामन्त्य उत्तम इत्युच्यते, तत्पूर्वश्चोपोत्तमः, द्र० काशिका ४।१।७८ ॥

२. अयं पाठः काशीमुद्रिते पदपाठे दृश्यते ।

तैत्तिरीयपदग्रन्थ इवोत्तरभागस्य स्वातन्त्र्यविवक्षयां अनुदात्तत्व-मेवोपलभ्यते। तद्यथा--

प्रथमपक्षे—

विजानतऽइतिंवि जानतः। मा० य० ४०।७॥

विचचक्षिरऽइतिंवि चचक्षिरे। मा० य० ४०।१०॥

परिवत्सरायेतिंपरि वत्सराय।

मा० य० ३०।१५ (पदपाठे ३०।१३)॥

अत्र प्रथमोदाहरणे 'जा' इत्येकः, द्वितीयोदाहरणे **'चच'** इति द्वौ, तृतीयोदाहरणे **'व'** इत्येकोऽनुदात्त ऐकश्रुत्यं भजते।

अपरपक्षे—

विजानातऽइतिंवि जानतः। मा० य० ४०।७॥

विचचक्षिरऽइतिंवि चचक्षिरे। मा० य० ४०।१०॥

परिवत्सरायेतिंपरि वत्सराय।

मा० य० ३०।१५ (पदपाठे ३०।१३)॥

अस्मिन् पाठे तैत्तिरीयपदग्रन्थ इवानुदात्ता एवावतिष्ठन्ते।

अयं च स्वरभेदो माध्यन्दिनकोशेषु नियतरूपेणोपलभ्यते। विशेषविचारस्तु **'माध्यन्दिनपदपाठस्य वैशिष्टचम्'** इत्यस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यः।

ङ—काण्वपदपाठस्यैकः कोशोऽस्माभिः कलकत्तानगरस्थे रायलएशियाटिकसोसाइटीनाम्नि ग्रन्थालये दृष्टः। तस्मिन् कोशे आवेष्टने क्रियमाणे इतिशब्दस्यान्त्यात् स्वरितादिकारात् पराणि अवगृह्यमाणपदस्य पूर्वभागस्थान्यप्यनुदात्तानि ऐकश्रुत्यं न लभन्ते। तद्यथा—

सजातवनीतिंसजात ऽ वनिं। १।८।३॥

कुमारीपुत्रमितिंकुमारी ऽ पुत्रम्। ३४।१।६॥

धनुःकारमितिंधनुः ऽ कारम्। ३४।१।७॥

च—काण्वपदपाठस्यैकस्मिन् कोशे उदात्तानुदात्तस्वरितानां त्रयाणामपि स्वराणां चिह्नान्युपलभ्यन्ते । अवग्रहोत्तरभागे च स तैत्तिरीयक्रममवरुणद्धि । तद्यथा—

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । १।१।२ ॥[1]

अत्राक्षरस्याधस्तान्निर्दिष्टं ‿ चिह्नमनुदात्तं द्योतयति, उपरिभागे वर्तमानं ᵛ चिह्नम् उदात्तम्, एवमुपरिवर्तमानं ऽ चिह्नं स्वरितं च ।

मैत्रायणीयसंहितायाम् ऋग्वेदस्य कश्मीरपाठे चोदात्तस्वरनिर्देशायाक्षरस्युपरिभागे ꜛ इत्येवमूर्ध्वरेखा निर्दिश्यते (अन्यत्रेदं चिह्नं स्वरितार्थं व्यवह्रियते) ।

५—अवग्रहे विसंवादः

अवग्रहविषयेऽपि पदपाठेषु बहुत्र विसंवाद उपलभ्यते—

क—सन्ति कानिचिदेतादृंशि पदानि यान् केचन पदकारा अवगृह्णन्ति, अपरे नावगृह्णन्ति । तद्यथा—

अधीवासमित्यधि वासम् । तै० ४।६।६ ॥

अधीवासम् । अधिवासमित्यधि वासम् ।

शु० य० २५।३९ (पदपाठे २५।३७), [2]मै० ३।१६।१ ॥

ऋग्वेदे काण्वे च पदपाठे 'अधीवासम्' नावगृह्यते । द्र० ऋ० १।१४०।९; काण्व० २७।१४।१ ॥

ख—कतिपयान्येतादृशान्यपि पदानि सन्ति यत्रावग्रहं कुर्वन्तः केचन पदकारा पूर्वभागे विद्यमानं दीर्घत्वं छान्दसमितिमन्यमाना ह्रसयन्ति, अपरे तानि प्रकृतिदीर्घाणीति मत्वा न ह्रसयन्ति । तद्यथा—

---

१. द्र० वैदिकवाङ्मय का इतिहास 'वेदों के भाष्यकार' पृष्ठ १५७ ।

२. मैत्रायणीयपदग्रन्थस्योदाहरणान्यस्माभिः मैत्रायणीसंहितायाः 'लिपजिग' संस्करणे यत्र तत्र निर्दिष्टपदपाठेभ्यः संगृहीतानि ।

अशीतम । अशितमेत्यशि तम । मा० २।२० ॥

प्लीहाकर्णः । प्लीहुकर्णऽइतिप्लीहु कर्णः । मा० २४।४ ॥

शुण्ठाकर्णः । शुण्ठकर्णऽइतिशुण्ठ कर्णः । मा० २४।४ ॥

काण्वानां मते एषु पदेषु—

अशीतमेत्यशी तम । २५।११ ॥

प्लीहाकर्णऽइतिप्लीहा कर्णः । २६।१७ ॥

शुण्ठाकर्णऽइतिशुण्ठा कर्णः । २६।१७ ॥

इत्येवं दीर्घत्वमेव पूर्वपदस्येष्टम्, न ह्रस्वत्वम् । तदुक्तम्—

अशीतमः—काण्वानामिदं प्रकृतिदीर्घम्, पदपाठेऽपि ह्रस्वाभावात् । द्र० का० प्राति० ३।१२९ सूत्रेऽनन्तव्याख्यानम् ।

'प्लीहाकर्णशुण्ठाकर्णौ प्रकृतिदीर्घौ' इति कात्यायनप्रातिशाख्यवचनं व्याचक्षाणोऽनन्तभट्ट आह—**तेन काण्वव्यतिरिक्तानां केषाञ्चित् पदकाले ह्रस्वपाठो भवति**—

इदमप्यत्रावधेयम्, प्रातिशाख्यव्याख्याताऽनन्तभट्टः काण्वाशाखाध्यायी वर्तते इति ।

ग—कानिचित् पदान्येतादृशान्यपि विद्यन्ते यत्र वैयाकरणैरात्वादेशो विधीयते (द्र० अष्टा० ६।३।४५-४८), तान्यपि केचन पदकाराः प्रकृतिदीर्घाणीति मन्वानास्तथैवावग्रहयन्ति । तद्यथा—

महाव्रीहीणामितिमहा व्रीहिणाम् । तै० १।८।१२ ॥

अष्टाचत्वारिंशतः । अष्टाचत्वारिंशत इत्यष्टा चत्वारिंशतः । मै० २।२।६ ॥

घ—इत्थमेव तैत्तिरीयास्तत्राप्यवग्रहं निदर्शयन्ति यत्र वैयाकरणाः 'देवताद्वन्द्वे च' (अष्टा० ६।३।२५) इति नियमेन पूर्वपदस्यानङादेशं विदधति । तद्यथा—

अग्नाविष्णू इत्यग्ना विष्णू । तै० १।१।१२ ॥

इन्द्रावरुणावितीन्द्रा वरुणौ । तै० २।३।१३ ॥

इन्द्राबृहस्पती इतीन्द्रा बृहस्पती । तै० ३।३।११ ॥

अन्ये पदकारास्तु द्वन्द्वसमासेऽवग्रहमेव न प्रदर्शयन्ति । तदेतद् अग्रे वक्ष्यते ।

६—सांहतिकदीर्घत्वषत्वणत्वविषये

पदकारा यत्र सांहतिकं दीर्घत्वं षत्वं णत्वं वा मन्यन्ते तत्र पदनिदर्शने विवदन्ते—

क—शुक्लयजुःपदपाठे मैत्रायणीये च प्रथम यथारूपं छान्दसं पदं निर्दिश्य, सांहतिकं कार्यमपमृज्येतिनाऽऽवेष्टयन्ति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य—

मामहानः । ममहानऽइतिममहानः ।

शु० य० १७।५५ (पदपाठे १७।५१), मै० २।१०।५ ॥

षत्वस्य—

त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । शु० य० १०।११ ॥

मध्यमेष्ठेयाय । मध्यमेस्थेयायेतिमध्यमे स्थेयाय ।

मै० २।१२।५ ॥

णत्वस्य—

प्रणिनाय । प्रनिनायेतिप्र निनाय ।

शु० य० ५।४३ (पदपाठे ५।४१)

तैत्तिरीयसंहितापदपाठे यथारूपं छान्दसं पदमेवेतिना निदर्श्य षत्वणत्वविरहितं रूपमावर्त्यते । तद्यथा—

अनुष्टुबित्यनु स्तुप् । तै० १।८।१३ ॥

प्रणिनायेतिप्र निनाय । तै० १।३।५ ॥

'मामहानः इत्यादिषु यत्रान्ये पदकाराश्छान्दसं दीर्घत्वं मन्यन्ते, तत्र तैत्तिरीयपदकारः स्वाभाविकं दीर्घत्वं मत्वा न ह्रसयति । तद्यथा—

मामहानः । तै० ४।६।३ ॥

ग—ऋग्वेदाथर्ववेदयोरेतादृशेषु स्थलेषु पदकारा सांहतिकं कार्यमपमृज्य सकृदेव लौकिकं रूपमासाद्य पठन्ति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य—

ममहानम् । ऋ० १।११७।१७ ॥

षत्वस्य—

त्रिऽस्तुप् । ऋ० १०।१४।१६ ॥ अ० ८।६।२० ॥

णत्वस्य—

प्रऽनियार्य । ऋ० ३।८।११ ॥

प्रऽनीयते । अ० ६।२३।२ ॥

घ—सन्ति वेदे केचन लेट्लकारस्य वैयाकरणदृशा (अष्टा० ३।४।९४) अडाडागमयुक्तानि पदानि, तत्र आडागयुक्तेषु पदेषु छान्दसदीर्घत्वं मत्वा मैत्रायणीये पदग्रन्थे ह्रस्वत्वं प्रदर्श्यते । तद्यथा—

यजासि । यजसीतियजसि । मै० २।७।१ ॥

अपरेषु पदपाठेषु '**यजासि**' इत्येवोच्यते ।

ङ—'**दाधार**' इत्येतत् पदमेतादृग् वर्तते यत्र पाणिनीयमतेन (६।१।७) 'मामहानः तूतुजानः' इव अभ्यासस्य दीर्घत्वं विधीयते, परन्तु पदकाराः पदकाले नेदं ह्रसयन्ति ।

७—द्वन्द्वसमासेऽवग्रहे मतभेदः

यत्र यत्र वैदिकपदेषु द्वन्द्वसमासो भवति, पदकाले तेषामवग्रहविषयेऽपि विसंवाद उपलभ्यते । तद्यथा—

क—ऋगथर्वशुक्लयजुषां पदकारा द्वन्द्वसमासेऽवग्रहं न प्रदर्शयन्ति । तद्यथा—

अग्नाविष्णू इति । अथर्व ७।३०।१ ॥

इन्द्राबृहस्पती इति । ऋ० ४।४९।५ ॥

इन्द्रावरुणौ । ऋ० ६।६८।१ ॥

शुक्लयजुषः पदपाठे यत्र द्वन्द्वसमासे प्रगृह्यत्वं भवति तत्राऽवग्रहाभावेऽपीतिनाऽऽवेष्टयन्ति । तद्यथा—

इन्द्राबृहस्पतीऽइतीन्द्राबृहस्पती । मा० २५।६ ॥

ख—तैत्तिरीयपदपाठे तु द्वन्द्वसमासेऽप्यवग्रहः प्रदर्श्यते । तद्यथा—

अग्नाविष्णू इत्यग्ना विष्णू । तै० १।१।१२ ॥

इन्द्राविष्णू इतीन्द्रा विष्णू । तै० ३।२।११ ॥

इन्द्राबृहस्पती इतीन्द्रा बृहस्पती । तै० ३।३।११ ॥

८—नञ्समासेऽवग्रहविषये वैमत्यम्

क—ऋगथर्वशुक्लकृष्णयजुषां सर्वेऽपि पदकारा नञ्समासेऽवग्रहं न प्रदर्शयन्ति ।

ख—सामपदकारो नञ्समासेऽप्यवहमिच्छति । तद्यथा—

१२र २ ३
अरातेः अ रातेः । सा० पू० १।१।६ ॥

३ १ २ ३ १२र
अमित्रम् अ मित्रम् । सा० पू० १।२।१ ॥

३ १ २ ३ १ २र
अमृतम् अ मृतम् । सा० पू० १।४।१ ॥

९—साम्नः पदपाठस्य अवग्रहे वैशिष्ट्यम्

साम्नः पदपाठोऽवग्रहविषयेऽन्यपदपाठेभ्योऽत्यन्तं विसंवदति ।

तत्र तादृशानामपि पदानामवग्रहो दृश्यते, यान्यन्ये सर्वे पदकारा ऐकमत्येन विभागानर्हाणीति स्वीकुर्वंते । तद्यथा—

मन्त्रपदम् **पदपाठः**

३ २ ३ २
[1]मित्रम् मि त्रम् । १।९ ॥[2]

३ २ ३ २
अद्य अ द्य । ८।६ ॥

३ २ ३ २
सख्ये स ख्ये । ९।४ ॥

३ १र ३ २ ३
चन्द्रमसः चन्द्र मसः । २१।३ ॥

३ २ ३ ३ २
समुद्रम् सम् उद्रम् । २७।४ ॥

[3]स्वस्तये सु अस्तये । ३६।४ ॥

उस्रियाः उ स्रियाः । ८५।१० ॥

पुत्रस्य पुत् त्रस्य । १८८।२ ॥

इदं चात्रावधेयम्—सामपदकारोऽत्रावग्रहप्रदर्शनेन यमर्थविशेषं द्योतयति स नैरुक्तपदनिर्वचनेनापि पुष्यति । एतदर्थविज्ञापनाय पुरस्तान्निर्दिष्टानां पदानां यथाक्रमं यास्कीयं निर्वचनमुद्ध्रियते—

मित्र—प्रमीतेस्त्रायतेः । १०।२१ ॥

अद्य—अस्मिन् द्यवि । १।६ ॥

सख्य—समानख्यानाः ।७।३० ॥

चन्द्रमस्—चन्द्रो माता··· । ११।१५ ॥

समुद्र—सम् उद्द्रवन्त्यस्मादापः··· । २।१० ॥

स्वस्ति—सु अस्तीति । ३।२१ ॥

---

१. इमान्युदाह्रियमाणानि पदानि, अग्रे च निर्दिश्यमानस्तुलनात्मको निरुक्तपाठः पण्डितभगवद्दत्तकृताद् 'वैदिक वाङ्मय का इतिहास' ग्रन्थात् संगृहीतः (द्र० वेदों के भाष्यकार, भाग पृष्ठ १५४-१५५) ।

२. अत्र प्रथमा संख्या कलकत्तामुद्रितस्य सामपदपाठस्य पृष्ठसंख्यां द्योतयति, अपरा तत्र वर्तमानां मन्त्रसंख्याम् ।

३. मुद्रणकाले समग्रस्य सामपदग्रन्थस्यास्मत्समीपेऽविद्यमानत्वात् स्वर-रहितान्येव त्रीणि पदानि प्रदर्श्यन्ते ।

उस्रिया—उत्स्राविणोऽस्यां भोगाः । ४।१६ ॥

पुत्र—पुन्नरकं ततस्त्रायते । २।२१ ॥

१०—पदकाले पुनरुक्तांशानां लोपालोपौ

संहितापाठे यानि पदानि तस्मिन्नेव मन्त्रे मन्त्रान्तरे वा पुनः पठ्यन्ते सम्पूर्णो वा मन्त्रः पुनः पठ्यते, तेषां पदकाले पुनः पाठविषयेऽप्युपलभ्यते विसंवादः । केषुचित् पदग्रन्थेषु पुनरुक्ता भागा मन्त्रा वा पुनर्न पठ्यन्ते, अपरेषु तादृशामपि भवति पाठः । एतदेव लक्ष्यीकृत्योक्तं (कात्या० प्रति० ४।१७७, १८१ टीका) केनचिदाचार्येण—

पुनरुक्तानि लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः ।
अलोप इति गार्ग्यस्य काण्वस्यार्थवशादिति ॥

माध्यन्दिनानामपि पुनरुक्तानि पदानि लुप्यन्ते[1], काण्वैः सह क्वचिद् विसंवादोऽपि दृश्यते, अत एवोक्तम् —**काण्वस्यार्थवशादिति ।**

येषु पदपाठेषु पुनरुक्तांशानां लोप इष्यते तेष्वपि न सर्वेषामेव पुनरुक्तानां पदानां लोपो भवति, तत्रापि प्रातिशाख्यकारैर्विशेषविधानमुक्तम् । तद्विधानमपि परस्परं विसंवदते ।

एवं वैदिकपदग्रन्थानां तुलनात्मकाध्ययनेन प्रतीयते यदेषां पदकाराः स्वस्वकाले प्रसिद्धान् व्याकरणग्रन्थान् आश्रित्य स्वस्वपदपाठनियमान् निश्चितवन्तः । एषु पदकारेषु गार्ग्य-शाकल्य-शौनकास्त्वसंशयं व्याकरणप्रवक्तारोऽप्यासन् । तस्मादेतैस्तु स्वीयव्याकरणनियमानुसारमेव पदविभागः कृतः स्याद् इति संभाव्यते । पाणिनीयव्याकरणानुसारं क्वचिदवग्रहविषये विसंवादोऽप्युपलभ्यते । तदभिप्रेत्य तत्रभवता महाभाष्यकृता उक्तम् —

नहि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ।

महाभाष्य ३।१।१०९; ६।१।२०७; ८।२।१६ ॥

एतेन पाणिनीयलक्षणानुसारं मन्त्रणामन्यथाऽपि पदविभागः कर्तुं शक्य इति ज्ञाप्यते ।

इत्थं वैदिकपदपाठनां तुलनात्मकमध्ययनं प्रस्तुत्य माध्यन्दिनपदपाठस्य परिचयः प्रदीयते ।

●

---

१. अस्मदीयेऽतिप्राचीने कसंज्ञके कोशे पुनरुक्तानि पदानि मन्त्रानुसारं यथायथं पठ्यन्ते । पुनरुक्तानां मन्त्राणामपि पदपाठो यथास्थानं दृश्यते ।

माध्यन्दिन-पदपाठस्य परिचयः

पदग्रन्थानां प्रयोजनम् अस्माभिः संक्षेपेण पदपाठानां तुलनात्मकेऽध्ययने पुरस्तादुक्तम् । पुराकाले वेदानां यावत्यः शाखा आसन् तेषां सर्वेषामेव पदपाठा आसन्निति शक्यं प्राचीनेतिहासाद् अभ्यूहितुम् । परन्तु यथा सम्प्रति वेदानां ११३१ चन्द्ररामभूब्रह्ममितासु शाखासु उपद्वादशा एव शाखा उपलभ्यन्ते तथा पदग्रन्थास्तु ततोऽप्यल्पसंख्यका एव प्राप्यन्ते । ते चेमे--

१ - **ऋक्पदपाठः**

२—**माध्यन्दिनपदपाठः**

३—**काण्वपदपाठः**

४—**तैत्तिरीयपदपाठः**

५ — **मैत्रायणीयपदपाठः**

६—**सामपदपाठः**

७— **अथर्वपदपाठः**

एषु पदग्रन्थेषु—

ऋक्पदपाठः—ऋग्वेदस्य पदकारः **तत्रभवान् शाकल्य** इत्यत्र नास्ति कस्यापि विप्रतिपत्तिः । निरुक्तकारो यास्कोऽप्याह—

वा इति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यद् असुसमाप्तश्चार्थः । ६।२८ ॥

कात्यायनप्रातिशाख्यव्याख्यातृभिः संक्रम (=पुनरुक्तपदलोप) प्रकरणे (४।१७७, १८१) कस्यचित् प्राचः श्लोक एवं पठ्यते—

पुनरुक्तानि लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः ।
अलोप इति गार्ग्यस्य काण्वस्यार्थवशादिति ॥

अस्मिन्नपि श्लोके पदकारः कश्चित् शाकलः[१] (=शाकल्यः) स्मर्यते ।

---

१. क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्तत इति न्यायेन यञः स्थानेऽण् अपि भवति । यथा **प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलिः** (रामा० युद्ध० १४।३) इत्यत्राण् ।

पुराणेष्वपि शाखा प्रकरणे शाकल्यः **'पदवित्तमः'** इति विशेषणेन असकृत् स्मर्यते ।

सामपदपाठः—सामवेदस्य पदपाठो **गार्ग्य**-प्रोक्त इति सम्प्रदायविद आचक्षते । यास्कीये निरुक्ते **'मेहना'** पदनिर्वचनप्रकरणे पठितस्य **'यन्म इह नास्तीति'** (४।४) वचनस्य व्याख्याने स्कन्दस्वामिना निरुक्तव्याख्यायां **'सामपदग्रन्थो गार्ग्यकृतः'** इति व्यक्तीकृतम् ।

'पूर्वनिर्दिष्टे श्लोकेऽपि **'अलोप इति गार्ग्यस्य'** इति वचनात् सामपदपाठस्य गार्ग्यकृतत्वमेव समर्थ्यते ।

गार्ग्य आचार्यो नैरुक्तानामन्यतम इति यास्कीयनिरुक्तग्रन्थाद् असकृद् व्यज्यते । पदपाठानां तुलनात्मकेऽध्ययने सामपदपाठस्य यास्कीयनिर्वचनेन साकं या समानता प्रदर्शिता (पूर्वपृष्ठ २५) तेनाप्येतन्मतं पुष्यति यन्नैरुक्तो गार्ग्य एव सामपदग्रन्थस्य प्रवक्तेति । पाणिनीयाष्टके गार्ग्यस्यासकृत्स्मरणादयं व्याकरणप्रवक्ताऽपि ज्ञेयः ।

तैत्तिरीयपदग्रन्थः—तैत्तिरीयः पदपाठ **आत्रेय**-कृत इति सम्प्रदायविदः प्रतिजानते । तैत्तिरीयकाण्डानुक्रमण्यां तु पदकार आत्रेय इति स्पष्टमुच्यते । तथाहि—

यस्याः पदकृदात्रेयो वृत्तिकारस्तु कुण्डिनः । इति ।

आपस्तम्बादिगृह्येष्वपि तर्पणप्रकरणे **'आत्रेयः पदकारः'** इत्येव स्मर्यते ।

काण्वपदपाठः—काण्वसंहितायाः पदपाठस्य कः प्रवक्ता इत्यत्र न किंचित् स्पष्टं प्रमाणमुपलभ्यते । पुनरपि पूर्वोद्धृते (पृष्ठ २६, २७) **'पुनरुक्तानि लुप्यन्ते'** इति श्लोके यथा गार्ग्यशाकल्ययोः पदकारत्वं व्यज्यते तथा **'कण्वस्यार्थवशात्'** इति वचनेन काण्वपदपाठस्य काण्वप्रोक्तत्वमपि शक्यमभ्यूहितुम् ।

अथर्वमैत्रायणीय—संहितयोः पदपाठस्य प्रवचनं काभ्यां कृतमिति न केनापि प्रमाणेन ज्ञायते ।

माध्यन्दिनपदपाठस्य प्रवक्ता

माध्यन्दिनपदपाठस्य कः प्रवक्ता इति न साम्प्रदायिका वैदिका विदन्ति । आधुनिकाः शोधप्रिया अपि विद्वांसोऽस्मिन् विषये

मौनमेवावलम्बन्ते । कलकत्तानगरस्थे एशियाटिकसोसाइटीपुस्तकालये विद्यत एको वाजसनेयपदपाठस्यैतादृशो हस्तलेखो यत्र ग्रन्थान्ते **'शौनककृते पदे'** इति लेखनं दृश्यते । यद्यपि शोधप्रिया विद्वांसो बहोः कालाद् एतेन हस्तलेखेन परिचितास्सन्ति, तथापि ते तत्र न श्रद्दधति, कोशस्यार्वाक्कालिकत्वाद् अपरस्मिश्च कस्मिंश्चित् कोशे तादृश-पाठस्यादर्शनात् ।

परमिदमस्माकमत्यन्तं सौभाग्यं यदेकोऽपरोऽप्येतादृशः कोशः संप्राप्तो यस्मिंन् अन्तिमेषु दशस्वध्यायेषु **'शाकल्यकृते पदे'** इति पाठो दशकृत्वः पठयते । अयं च कोशः सर्वेष्वपि विज्ञातेषुः कोशेषु प्राचीनतमः । अस्य लेखनकालः पूर्वार्धस्योत्तरार्धस्य चान्ते **१४७१ वैक्रमाब्दः १३३६ शाकाब्दश्च** निर्दिष्टो वर्तते । अयं परमदुर्लभः कोशोऽस्माभिः अजमेरमण्डलान्तर्वर्ति-केकड़ीनगर-वास्तव्यस्य परम सुहृदः **पण्डितमदनमोहनव्यासशर्मणः** सकाशाल्लब्धः । सम्प्रत्ययम-स्मत्संग्रहे सुरक्षितो वर्तते (एतस्य कोशस्यान्यद्वैशिष्टचमुत्तरत्र **'माध्यन्दिनपदग्रन्थस्य चतुर्विधः पाठः'** इत्यस्मिन् प्रकरणे वक्ष्यते) ।

एतस्य प्राचीनतमस्य कोशस्य समुपलब्ध्या माध्यन्दिनपदपाठो-ऽपि शाकल्यप्रोक्त एवेति निश्चये न प्रमाणान्तरस्यापेक्षा जायते । यदि कश्चिद् ब्रूयात्—ऋक्पदप्रवक्तुः शाकल्यस्य शुक्लयजुषः साकं न संबन्धः सम्भवतीति । तन्न, दृश्यते हि आर्थवणशौनकशाखायाः प्रवक्तुः शौनकस्य ऋगनुक्रमणीनां बृहद्देवताग्रन्थस्य च प्रवक्तृत्वम्, शुक्लयजुषः पुरुषाध्यायस्य च व्याख्यातृत्वम्[१] । एवमेव वाजसनेय-चरणस्य कात्यायनशाखायाः प्रातिशाख्यस्य श्रौतसूत्रस्य च प्रवक्तुः कात्यायनस्य ऋक्सर्वानुक्रमण्याः प्रवक्तृत्वम् । सत्येवं शाकल्यस्य वाजसनेयपदपाठप्रवक्तृत्वं को नाम वारयितुं प्रभवेत् । वयं तु न तत्र कांचन विप्रतिपत्तिं पश्यामः ।

एवं संक्षेपेण पदप्रवक्तृणां विषय उक्त्वा माध्यन्दिनपदपाठस्य प्रक्रिया किञ्चित् प्रदर्श्यते—

---

१. द्रष्टव्यम् पुरुषाध्यायस्य (शु० यजुः ३१) उव्वटव्याख्याया आरम्भे । अस्यवामीय सूक्तस्य (ऋक् १।१६४) आत्मानन्दीयव्याख्यारम्भेऽप्ययमर्थः सूच्यते ।

माध्यन्दिन-पदपाठस्य प्रक्रिया

वैदिकपदपाठानां पदविभागे प्रगृह्यत्वावग्रहत्वादिप्रदर्शने स्वर-संचारे च यः प्रक्रियाभेदः स समासेन यथायथं पूर्वं प्रदर्शितः[1]। माध्यन्दिनपदपाठ-प्रवचने यदन्यपदपाठेभ्यो वैलक्षण्यं तद् यद्यपि पुरस्तात् यथास्थानं निर्दशितम्, तथापि सुग्रहायेह संक्षेपेण पुनः प्रदर्श्यते —

१—पदविभागे यत्र केवलं पदस्वरूपमेव प्रदर्शनीयं भवति तत्र मन्त्रपाठे संहितापाठानुरोधेन जायमानं संहिताकार्यं स्वरसंचारं चापहाय यथायथं पदं स्वस्वरसंयुक्तं प्रदर्श्यते। तद्यथा—

मन्त्रपाठः—

इषेत्वोर्जेत्वावायवस्थ। १।१॥

पदपाठः—

इषे। त्वा। ऊर्जे। त्वा। वायवः। स्थ। १।१॥

२—यत्पदं व्याकरणानुसारं प्रगृह्यसंज्ञक भवति तत्पदकाले यथायथं पठित्वा इतिकरणेन तस्य प्रगृह्यत्वं प्रदर्श्य पुनरावर्त्यते। तद्यथा—

अस्मेऽइत्यस्मे। ४।२२, २६॥

विष्णोऽइतिविष्णो। १।४॥

३—यत्र पदेऽवग्रहः[2] प्रदर्शनीयो भवति, तत्र मन्त्रपदं स्वरूपतः पठित्वा इतिनाऽऽवेष्टयाऽवग्रहः प्रदर्श्यते। तद्यथा—

---

१. द्रष्टव्यम् पूर्वत्र 'वैदिकपदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्' प्रकरणे (पृष्ठ ११-२६)।

२. यस्मिन् पदेऽवान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्यायजादिसर्वनामस्थानेषु सुप्सु (=विभक्तिषु तद्धितप्रत्ययेषु) क्वचि च पूर्वस्य यावद्भागस्य पदसंज्ञा भवति तावद्भागं पृथक्कृत्य प्रदर्शनमवग्रह उच्यते। तत्रोभयोर्भागयोरुच्चारणे मात्राकालपरिमितं व्यवधानं क्रियते। अवग्रहस्य विशेषनियमास्तत्तत्संहितायाः प्रातिशाख्याद् विज्ञेयाः।

श्रेष्ठंतमायेतिश्रेष्ठं तमाय । १।१ ॥

प्रजावंतीरितिंप्रजा वंतीः । १।१ ॥

४—यत्र प्रगृह्यत्वम् अवग्रहत्वं चोभयं प्रदर्शनीयं भवति, तत्र प्रथमं मन्त्रपदोत्तरमितिपदप्रयोगेण प्रगृह्यत्वं प्रदर्श्य पुनरावर्त्यावग्रहः प्रदर्श्यते । तद्यथा—

बृहंद्भानोऽइतिबृहंत् भानो ।

१२।१०६ [1] (पदपाठे १२।६७) ॥

शतक्रतोऽइतिंशत क्रतो । ३।४६ (पदपाठे ३।४८) ॥

५—यत्रावगृह्यभागे मन्त्रपदे पदकारश्छान्दसं दीर्घत्वं सांहतिकं षत्वं सत्वं णत्वं वा मनुते, तत्र स प्रथमं मन्त्रपदं यथायथं पठति, तदनु च दीर्घत्वादिकार्यविरहितं पदं पठित्वा इतिनाऽऽवेष्ट्याावग्रहं प्रदर्शयति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य—

अशीतम । अशितमेत्यशि तम । २।२० ॥

षत्वस्य—

त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितिंत्रि स्तुप् । १०।११ ॥

सत्वस्य—

वयस्कृतंम् । वयःकृतमितिंवयः कृतंम् । ३।१८ ॥

णत्वस्य—

प्रणिनायं । प्रनिनायेतिंप्र निनायं ।

५।४३ (पदपाठे ५।४१) ॥

---

१. इह मन्त्रसंख्या एव प्राधान्येन निर्दिष्टा, यत्र पदग्रन्थे पुनरुक्तानां पदानां मन्त्राणां वा लोपात् कण्डिकासंख्या भिद्यते, तत्र पदकण्डिकासंख्याऽपि निर्दिश्यते ।

६—यत्रानवगृह्यमाणेऽपि पदे पूर्ववत् पदकारश्छान्दसं दीर्घत्वं सांहतिकं वा षत्वादिकार्यं स्वीकरोति तत्रापि स प्रथमं यथायथं मन्त्रपदं स्वतन्त्रतया पठति, तदनु च दीर्घत्वादिविरहितं पदं पठित्वेतिनाऽऽवेष्टयति । तद्यथा—

दीर्घत्वस्य--

शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व । १।१९ ॥

षत्वस्य—

सुषुवुः । सुसुवुरितिसुसुवुः ।

२०।६३ (पदपाठे २०।३६) ॥

णत्वस्य—

त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ ।

१०।१४ ॥

एवं पदकाले स्वरसंचारेऽपि—

७—सामान्येन पदपाठे पदानि स्वमूलभूतं स्वरं प्रापय्य पठ्यन्ते । तद्यथा—

इषे । त्वा । ऊर्जे । त्वा । वायवः । स्थ ।

८—यत्र मन्त्रपदमितिपदेन निर्दिश्य पुनः पठ्यते, तत्र त्रीण्यपि पदानि परस्परं संहितावत् स्वरं सन्धिकार्यं च लभन्ते । तद्यथा—

विष्णोऽइति विष्णो । १।४ ॥

अस्मेऽइत्यस्मे । ४।२२, २६ ॥

९—यत्र मन्त्रपदेऽवग्रहः प्रदर्शनीयो भवति तत्रावग्रहोत्तरभागोऽपि संहितावत् स्वरं लभते । तद्यथा—

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । १।१ ॥

प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । १।१ ॥

१०—यत्र त्ववगृह्यमाणपदस्योत्तरभागे उत्तम[1] उपोत्तमो वोदात्तो वा स्वरितो वा भवति, तस्माच्च पूर्वं यत्र द्वौ वा त्रयो वा अनुदात्ता भवन्ति, तत्र तेऽनुदात्तत्वमेव भजन्ते, अर्थात् पूर्वभागस्थमुदात्तं स्वरितं वाऽऽश्रित्य स्वरितत्वमैकश्रुत्यं च न लभन्ते। तद्यथा—

विजानतऽइतिंवि जानतः। ४०।७॥

विचचक्षिरऽइतिंवि चचक्षिरे। ४०।१०॥

परिवत्सरायेतिंपरि वत्सराय।

३०।१५ (पदपाठे ३०।१३)॥

आहनन्न्यायेत्यां हनन्न्याय। १६।३५॥

अपरस्मिन्नैकस्मिन् कोशे तु उदात्तपरं स्वरितपरं वाऽनुदात्तं[2] विहायावशिष्टानामनुदात्तानामैकश्रुत्यं दृश्यते। तद्यथा—

विजानतऽइतिंवि जानतः। ४०।७॥

विचचक्षिरऽइतिंवि चचक्षिरे। ४०।१०॥

परिवत्सरायेतिंपरि वत्सराय।

३०।१५ (पदपाठे ३०।१३)

आहनन्न्यायेत्यां हनन्न्याय। १६।३५॥

अयमुभयथापि स्वरसंचारनियमो वाजसनेयप्रातिशाख्ये (१।१४८,१४९) मतान्तरेण विहितो दृश्यते।

---

१. त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमम्, उत्तमस्य समीपम् (अन्त्यात्पूर्वभावी) उपोत्तमम्। एते उभे अपि संज्ञे व्याकरणनिकाये प्रसिद्धे। द्र० अष्टा० ४।१।७८ सूत्रस्य भाष्यं काशिकादयो वृत्तिग्रन्थाश्च।

२. उदात्तस्वरितपरोऽनुदात्तोऽनुदात्तत्वमेव भजते नैकश्रुत्यं स्वरितत्वं च लभते। तदुक्तम्—उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (अष्टा० १।२।४०), नोदात्तस्वरितोदयम्० (८।४।६६) इति च।

माध्यन्दिनसंहितायां तदीये पदपाठे च

यकारवकारयोर्विशिष्टा लेखन-पद्धतिः

माध्यन्दिनसंहितायामस्त्यन्यसंहिताभ्य उच्चारणे वैशिष्टचम् । तद् द्विविधम्—वर्णविषयकं स्वरविषयकं च । तद्द्विविधस्याप्युच्चारणवैशिष्टचस्यानुरूपमस्याः संहिताया लेखनेऽपि वर्णानां स्वरविशेषाणां चाङ्कनप्रकारो भिद्यतेऽन्याभ्यः । अयमेव लेखनप्रकारो माध्यन्दिनपदपाठेऽपि स्वल्पभेदेन व्यवह्रियते । अत इह प्रथमं संहितायां वर्णोच्चारणवैशिष्टचार्थं यस्तदीयो लेखनप्रकारः स निर्दिश्यते—

१—अस्याः संहिताया यः पाठः साम्प्रतिकैरुत्तरदेशीयैरधीयते, तत्र रेफहकारोत्तरवर्तिनां व्यञ्जनानाम्, अनच्पराणामच उत्तराणां यरां, यणः पराणां मयां, मयः पराणां वा यणाम्, शरः पराणां खयाम्, खयः पराणां वा शराम्, अन्येषां च वर्णानां यथालक्षणं द्वित्वं विलिख्यते; तदर्थं च कात्यायनीयं प्रातिशाख्यमेवैकं शरणम् । इयं व्यञ्जनानां द्वित्वविशिष्टलेखनपद्धतिर्माध्यन्दिनसंहितायाः पाठेऽपि यथायथमुपलभ्यते । तद्यथा—

सविताप्प्रार्प्पयतुश्श्रेष्ठ्तमायकर्म्मणऽआप्प्यायद्ध्वमग्घ्न्याऽइन्द्रायभागम्प्प्रजावतीरनमीवाऽअयक्क्ष्मा ······ बह्वीर्य्यजमानस्य··· । १।१ ॥

साविश्श्वायु···सोमेनातनच्मिव्विष्ण्णोहव्व्यꣳरक्क्ष । १।४ ॥

२—माध्यन्दिनसंहितापाठेऽनुस्वारस्य रेफोष्मवर्जं सर्वत्रैव परसवर्णत्वं नित्यं भवति । रेफोष्मसु अनुस्वार एवावतिष्ठते, **'रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति'**[1] इति वचनात् । अनुस्वारमपि माध्यन्दिना ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विप्रकारकमाचक्षते । तयोर्निदेशपद्धतिरपि बहुधा भिद्यते । सम्प्रति दीर्घोऽनुस्वारः ꣴ चिह्नेनाङ्क्यते, ह्रस्वश्च ꣳ चिह्नेन ।

१. आपिशली पाणिनीया च शिक्षा, द्र० षष्ठ-प्रकरणम् ।

ह्रस्वसंज्ञकात् स्वरात् परोऽनुस्वारो दीर्घ उच्चार्यते लिख्यते च, एवं दीर्घसंज्ञकात् स्वरात् परो ह्रस्वः ।

अनन्तभट्टस्तु प्रतिज्ञापरिशिष्टस्य (३।२) व्याख्यानेऽनुस्वारस्य ह्रस्वदीर्घगुरुभेदेन त्रिविधत्वमुक्त्वा एकस्योच्चारणं लेखनं च नष्टमित्याह[1] ।

अस्मन्मते तु ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विविधस्यानुस्वारस्य यत् साम्प्रतिक 'ग्वम्' 'गुं' वोच्चारणं तच्छास्त्रविरुद्धम् । तस्यानुस्वारत्वादनुस्वाररूपेणैवोच्चारणं कर्तव्यम्, नान्यथा ।

३—माध्यन्दिना यकारवकारौ गुरुलघुलघुतरभेदेन त्रिविधाविति मन्यन्ते । तेषां च याज्ञवल्क्यशिक्षायां लघुमाध्यन्दिनशिक्षायां च यः प्रविभाग उक्तः, स इत्थं समासतो ज्ञेयः—

क—गुरु-यकारः—पादादिः, पदादिः, रेफहयऋवर्णैश्च सयुक्तः पदमध्यगः, आम्रेडने पूर्वपदादिश्च यो यकारः स गुरुः स्मर्यते (अयं गुरुर्यकारः सम्प्रति य, य़, उदरगतविन्दुयुतो यकार इत्येवं त्रिभिः प्रकारैर्लिख्यते । तत्र 'य' इत्ययं प्रकारः प्रायेणाश्रीयते) । तद्यथा—

पादादिः—

यज्ञेन[2] यज्ञमयजन्त । ३१।१६ ॥

पदादिः—

यज्ञमयजन्त । ३१।१६ ॥

रेफेण संयुक्तः—

सूर्य्यः । ३।९ ॥

हकारेण संयुक्तः—

गेह्याय । १६।४४ ॥

---

१. प्रतिज्ञापरिशिष्टे (३।२) अनुस्वारस्य रेफोष्मपरस्य त्रिविधत्वमुक्तम् । ह्रस्वात् परो दीर्घः, दीर्घात् परो ह्रस्वः, गुरौ परे गुरुः । अत्र तृतीयस्य चिह्नं परिभ्रष्टम् । द्र० अनन्त-टीका ३।२ ॥

२. इह पदादित्वादेव गुरुत्वे सिद्धे पादादिवचनं किमर्थमित्यनुसन्धेयम् ।

यकारेण संयुक्तः—

धाष्र्यारूपम् । १९।२४ ॥

ऋकारेण संयुक्तः—

सामान्यृग्भिः । २०।१२ ॥

आम्रेडने पूर्वस्य—

यत्रयत्र । २९।४३ ॥

इह परस्यापि पदादित्वात् प्राप्तं गुरुत्वं प्रतिषेद्धुं पूर्वस्य पुनर्गुरुत्वमुच्यते ।

ख—लघु-यकारः—पदमध्यगः केवलः, रेफादीन् पूर्वनिर्दिष्टान् चतुरो वर्णान् विहायान्यवर्णैश्च संयुक्तः, पञ्चमाक्षरात् परः पदादिः, उपसर्गाच्च परः पादमध्यगः पदादिश्च यकारो लघुः स्मर्यते (अयं सामान्यरूपेण लिख्यते) । तद्यथा—

पदमध्यगः केवलः—

देवयजनम् । ४।१ ॥

रेफादिभिन्नवर्णैः संयुक्तः—

आप्यायध्वम् । १।१ ॥

पञ्चमात् परः पदादिः—

रेवान्यो० । ३।२६ ॥

उपसर्गात् परः पादमध्यगः पदादिः—

व्ियत् । २४।३४ ॥   अनुयं । ३३।८० ॥

इह पादमध्यग इति विशेषणाद् उपसर्गात् परः पादादिर्यकारो गुरुरेव । तद्यथा—

अनु योजा । ३।५२ ॥   उपयज्ञं च । ८।३५ ॥

अनयोरुदाहृणयोरुपसर्गः पूर्वपादान्तः, यकारश्चोत्तरपादादिर्ज्ञेयः ।

आम्रेडन उत्तरस्य—

यत्रयत्र । २९।४३ ॥

अयमत्र विशेषः—सनवर्णाभ्यां परः '**सयोजते** (१५।३३) **सुयुधऽइ०** (१७।३५) **नयन्तु** (३७।७)'। इति प्रयोगविशेषेष्वेव श्रूयमाणो यकारो लघुः स्मर्यते, एभ्योऽन्यत्र गुरुरेव। तद्यथा—

सयन्ता । ६।२९ ॥ मनोनयेषु । ७।१७ ॥

ग —लघुतरो यकारः—पदान्ते 'अय्-आय्'रूपः सन्धिजो यकारो लघुतरः स्मर्यते । परन्तु माध्यन्दिनसंहितायामयं न श्रूयते, लोप एवास्यामनन्ति। पाणिनीया अपि पदान्तगौ सन्धिजौ यकारवकारौ लघुप्रयत्नतराविति प्रतिजानते । तथा ह्याहुः—**व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्यैव** (अष्टा० ८।३।१८) इति।

३—माध्यन्दिना वकारमपि गुरुलघुलघुतरप्रयत्नभेदेन त्रिविधं स्मरन्ति। तद्यथा—

क—गुरुवकारः—पदादौ यो वकारः स गुरुः स्मर्यते। तस्य गुरुत्वस्य द्योतनाय स द्विर्लिख्यते। तद्यथा—

व्वायवस्थ । १।१ ॥

ख—लघुवकारः—पदमध्यगस्य, पदादेश्च युष्मदादेशस्य, वा वै इत्यनयोर्निरर्थकयोर्निपातयोः, विकल्पार्थस्य वा पदस्य, उपसर्गाच्च परस्य वकारस्य लघुत्वं स्मर्यते। तद्यथा—

पदमध्यगः—

प्रजावतीः १।१ ॥

युष्मदादेशः—

देवो वः। १।१ ॥ या वाङ्कशा। ७।११ ॥

वा वै निपातौ—

वातो वा। ६।७॥ न वा ऽ उ २३।१६ ॥(इह वै निप

वा विकल्पार्थः—

मित्रावरुणनेत्रा वा मरुन्नेत्रा वा । ९।३६ ॥

ग—लघुतरो वकारः—यः पदान्तीयः 'अव्-आव्' रूपः सन्धिजो वकारः स लघुतरः स्मृतः । तद्यथा—

व्वायवृतस्पते । २७।३४ ॥

इह ऋकारपूर्वो वकारो लघुतरः । अयं पाणिनीयैरपि लघुप्रयत्नतर इत्येवं स्मर्यते (द्र० अ० ८।३।१८) ।

पदपाठे यकारवकारयोर्लेखनपद्धतिः

माध्यन्दिनसंहितायां व्यञ्जनानां द्विर्लेखनरूपा यकारवकारयोश्च गुरुत्वादिद्योतनाय च या विशिष्टा लेखनपद्धतिरवलोक्यते सा प्रायेण तत्पदपाठेऽपि उत्तरदेशीयैर्व्यवह्रियते । परन्तु यकारवकारयोर्गुरुत्वादिविषयेऽस्ति कश्चन भेदः । तद्यथा—

क—गुरुयकारः—माध्यन्दिनपदपाठेऽधोलिखितेषु प्रसङ्गेषु यकारो गुरुः स्मर्यते—

पदादौ—

यज्ञेन । यज्ञम् । ३१।१६ ॥

रेफेण संयुक्तः—

सूर्य्यः । ३।९ ॥

हकारेण संयुक्तः—

गेह्याय । १६।४४ ॥

यकारेण संयुक्तः—

धाय्यारूपमितिधाय्या रूपम् । १९।२४(पदपाठे १९।२२)

अवग्रहे परभागादिः—

देवयजनमितिदेव यजनम् । ४।१ ॥

आम्रेडिते तूभयत्र (पदादाववग्रहे च) यथानियमम्—

यत्रयत्रेतियत्र यत्र । २९।४३ ॥

विशेषः—इतिनाऽऽवेष्टने क्रियमाणे इतिपदात् परो यकारः पदादिः सन्नपि गुरुर्न स्मर्यते । तद्यथा—

यत्रयत्रेतियत्र यत्र । २९।४३ ॥

य्यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । १।२ ॥

ककोशस्था विशिष्टा लेखनपद्धतिः—आस्माकीनेऽतिप्राचीने (वि० सं० १४७१) पदग्रन्थे यत्र-यत्र यकारो गुरुरिष्यते तत्र-तत्र वकारवद् यकारोऽपि द्विर्लिख्यते । तद्यथा—

य्यज्ञेन, सूर्य्यः, गेह्य्याय, धाय्यारूपमितिधाय्या रूपम् ।

ककोशेऽन्यद् वैशिष्टयम्—अन्यकोशेषु आवेष्टने क्रियमाणे इतिपदात् परो यकारो लघुः स्मर्यते, परन्त्वस्मिन् कोशे पदादित्वात् तस्य संहितावद् गुरुत्वमाश्रित्य द्विर्लिख्यते । तद्यथा—

य्यत्रयत्रेतिय्यत्र यत्र । २९।४३ ॥

य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः । १।२ ॥

ख--लघुयकारः—गुरुयकारनिर्देशादन्यत्र पदमध्यगो यकारो लघुः स्मर्यते । तद्यथा—

देवयजनमितिदेव यजनम् । ४।१ ॥

ककोशे तु न केवलं य-र-हवर्णैरेवासंयुक्तोऽपि तु व्यञ्जनान्तरमात्रेणासंपृक्तः पदमध्यगो यकारो लघुः स्मर्यते ।

एवमावेष्टने क्रियमाणे इतिपदात् परः पदादिरपि यकारो लघुरेव स्मर्यते । तद्यथा—

यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । १।२ ॥

कसंज्ञके प्राचीनतमे कोशे तु इतिपदात् परोऽपि यकारो गुरुः स्मर्यते । तेन स द्विर्लिख्यत इत्युक्तं पुरस्तात्[1] ।

---

१. य्यत्रयत्रेतिय्यत्र यत्र (२९।४३) य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः (१।२)॥

लघुयकारस्य विशिष्टः संकेतः—आस्माकीने ककोशे यकारस्य लघुत्वं द्योतनाय यकारस्य मध्येऽधस्ताच्च बिन्दुर्निक्षिप्यते । तद्यथा—

देवयजनमितिदेव यजनम्[1] **। ४।१ ॥**

क्वचित् मध्येऽधस्ताद्वैक एव बिन्दुर्दृश्यते । मुद्रणाक्षरेषु मध्येऽधस्ताच्च बिन्दोर्निक्षेपो न संभवतीति कृत्वा केवलमधस्तादेव निर्दिष्टः । तद्यथा—

देवयजनमितिदेव यजनम् । ४।१ ॥

ग—लघुतरो यकारः—संहितापाठ इव पदपाठेऽपि लघुतरस्य यकारस्य लोप एव भवति । तद्यथा—

वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र तूर्य्ये । १।१३ ॥

तस्मान्नायं पदपाठे श्रूयते ।

क—गुरुवकारः—माध्यन्दिनपदपाठे निम्ननिर्दिष्टो वकारो गुरुः श्रूयते—

पदादिः--पदपाठे सर्वोऽपि पदादिर्वकारो गुरुर्भवति । तद्यथा—

व्वायवः । व्विष्णोः । व्वः । व्वाम् ।

विशेषः—संहितापाठे **वः वाम्** इत्यनयोर्युष्मदादेशयोः, **वा वै** इत्यनर्थकयोर्निपातयोः, **वा** इतिविकल्यार्थस्य च वकारस्य लघुत्वमुक्तम्, परन्तु कसंज्ञकं प्राचीनं कोशं विहायान्येषु पदकोशेषु एषामपि गुरुत्वमाश्रित्य द्विर्लेखनं भवति, तथा चैवोदाहृतम् । ककोशे त्वेतेषां संहितावदेव लघुत्वमाश्रित्य सकृदेव वकारलेखनं दृश्यते । एवमेव वृत्रादिपदेषु ऋकारे परतः श्रूयमाणो वकारोऽपि ककोशे लघुरेव स्मयते ।

अवग्रह उत्तरभागादिः—अवग्रहे यत्रोत्तरभागस्यादौ वकारः श्रूयते स गुरुर्भवति, तस्माद् द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव व्वीतये । १।१८ ॥

---

१. कहस्तलेखे 'य्य' इत्येवं लेखनं लिपिकारप्रमादजम् ।

विशेषः—कसंज्ञके प्राचीने पदकोशे त्ववग्रहे परभागादिर्वकारोऽपि लघुरेव स्मर्यते, सकृच्च लिख्यते। तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव वीतये। १।१८॥

यत्र वकारादिपदस्य इतिनाऽऽवेष्टनं क्रियते तत्र कसंज्ञके कोशे यकारवद् वकारस्यापि गुरुत्वमाश्रीयते, तस्माद् द्विश्च लिख्यते। तद्यथा—

व्विष्णोऽइतिव्विष्णो। १।४॥

व्व्रतपतऽइतिव्व्रत पते। १।५॥

अन्यपदकोशेषु इतिपदात् परो पदादिर्वकारोऽपि लघुत्वात् सकृदेव लिख्यते।

ख—लघुवकारः—पदग्रन्थे पदमध्यग इतिकरणाच्च परो वकारो लघुः स्मर्यते। तद्यथा—

पदमध्यगः—

देवयजनमितिदेव यजनम्। ४।१॥

इतिकरणात् परः—

व्विष्णोऽइतिविष्णो। १।४॥

व्व्रतपतऽइतिव्रत पते। १।५॥

विशेषः—कसंज्ञके कोशे इतिपदात् परस्यावेष्टयमानस्य पदादेर्वकारस्य गुरुत्वमेव स्मर्यते द्विश्च लिख्यते, अवग्रह उत्तरभागादिश्च लघुः स्मर्यते सकृच्च लिख्यत इत्युभयं पुरस्तादुक्तम्।

ग—लघुतरो वकारः— पदपाठेऽपि पदान्तीयः सन्धिजो वकारो लघुतर एव स्मर्यते। तद्यथा—

त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ। १०।१४॥

एष यकारवकारयोरुच्चारणनिमित्तो लेखनपद्धत्तौ यो भेदः स सामान्येन निर्दिष्टः, विशेषस्तु यथासम्प्रदायपाठमूहनीयः।

माध्यन्दिन-पदपाठस्य चतुर्विधः पाठः

माध्यन्दिनपदपाठस्य येषां हस्तलिखितानां मुद्रितानां च कोशानां साहाय्येन मयेदं संस्करणं व्यधायि, तेषां पारस्परिकतुलनया यो निष्कर्षो मया समुपलब्धस्तदनुसारं माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठो वर्तते । स चैवम्—

१—**प्रथमः पाठः**—स वर्तते, यमुत्तरभारतीया वैदिकाः पठन्ति । अस्मिन् पाठे संयुक्तानां व्यञ्जनानां यथालक्षणं द्विर्वचनमुपलभ्यते । अस्य पाठस्य प्रातिनिध्यं वाराणसीस्थे सरस्वतीभवनपुस्तकालये विद्यमानौ **ङच**संज्ञकौ (ग्रन्थसंख्या ००१०५२-५३) कोशौ पूनानगरस्थो धसंज्ञकः (क्रमसंख्या ३५३) कोशश्च पूर्णरूपेण कुर्वन्ति । काश्यां मुद्रितो ग्रन्थोऽपि स्वल्पतमभेदेनामुमेव पाठमनुसरति (अत्र यो भेदः सोऽनुपदं द्रष्टव्यः) ।

अयं पाठोऽस्माभिः प्रधानरूपेण प्रथमं स्थूलाक्षरैर्निर्दिष्टः ।

२—**द्वितीयः पाठः**—स विद्यते, यः प्रथमं पाठमनुसरन्नपि विशिष्टेषु स्थलेषु स्वरविधाने स्वराङ्कने वा कञ्चिद् भिन्नं प्रकारमनुसरति । तद्यथा—

अस्मिन् पाठेऽवगृह्यमाणे पदे यत्रोत्तरभाग उत्तम उपोत्तमो[1] वोदात्तो वा स्वरितो वा भवति, ततश्च पूर्वं द्वौ वा त्रयो वाऽनुदात्ता भवन्ति, तत्रोदात्तात् स्वरिताद्वाऽव्यवहितं पूर्वमनुदात्तं विहायाऽन्येऽनुदात्ता इतिपदस्यान्त्यं स्वरितमाश्रित्य तथैवैकश्रुत्यं लभन्ते, यथा पूर्वभागस्था अनुदात्ताः । तद्यथा—

सवँविदानाऽइतिसम् व्विदानाः । १२।७९ ॥

देवकिल्ल्विषादितिदेव किल्ल्विषात् । १२।८१ ॥

---

१. त्रिप्रभृतीनामन्त्य उत्तमः, तत्समीपस्थः (अन्त्यात् पूर्वः) उपोत्तमः (द्र० काशिका ४।१।७८) ॥

व्वैश्श्वकुर्म्मणमितिंवैश्श्व कर्म्मणम् । १३।५० ॥

आहुनन्द्युायेत्यों हनन्द्याय । १६।३५ ॥

अयं स्वराङ्कनप्रकारः काशीमुद्रिते पदपाठे प्रायेण दृश्यते। यत्र क्वचिद् अस्मिन् ग्रन्थे प्रथमपाठानुसारी स्वराङ्कनमुपलभ्यते, स प्रमादपाठ इत्यस्माकं मतम् । तद्यथा—

सुपिप्पलाऽइतिंसु पिप्पलाः । ११।४५ ॥

कुतः प्रमादपाठ इति चेद्, अग्रे अस्यैव पदस्य द्वितीयपाठानुसारमेव स्वरसंचारदर्शनात् । तद्यथा--

सुपिप्पलाऽइतिंसु पिप्पलाः । १२।६० ॥

एतादृशेषु विशिष्टेषु स्थलेषु प्रथमे पाठे इतिपदस्यान्त्यं स्वरितमाश्रित्य पूर्वभागस्था अनुदात्तास्त्वैकश्रुत्यं लभन्ते नापरभागस्थाः, तथा सति तत्रैवं स्वरविन्यासः क्रियते—

सवँविदानाऽइतिंसम् व्विदानाः । १२।७९ ॥

देवकिल्ल्विषादितिंदेव किल्ल्विषात् । १२।८१ ॥

व्वैश्श्वकर्म्मणमितिंवैश्श्व कर्म्मणम् । १३।५० ॥

आहुनन्द्युायेत्त्यां हुनन्द्याय । १६।३५ ॥

विशेषः—अनुपदं वक्ष्यमाणयोस्तृतीयचतुर्थपाठयोरप्येतादृशेषु विशिष्टेषु स्थलेषु प्रथमपाठानुसार्येव स्वरसंचार उपलभ्यते । स्वामिदयानन्दभाष्येऽप्ययमेव पाठः प्रायेण वर्तते (द्र० 'ठ' संज्ञकः कोशः) । तस्यैव ग्रन्थस्य 'ड' संज्ञके कोशे तु सम्पादकेन द्वितीयपाठानुसारी (पाणिनीयव्याकरणसिद्धः) पाठः कृत इति ज्ञेयम् । कात्यायनप्रातिशाख्ये १।१४८, १४९ सूत्रयोरुभयथाऽपि स्वरसंचार उपदिश्यते । वैदिकग्रन्थेष्वेतादृशेषु स्थलेषु यथापाठं व्यवस्थाऽऽश्रीयते । तेन प्रातिशाख्यानुसारं स्वरसंचारविषयको द्विविधोऽपि पाठो नियतव्यवस्थया प्रामाणिक इति शक्यते विज्ञातुम् ।

द्वितीयपाठस्य स्वराङ्कनप्रकारभेदः सर्वत्र यथास्थानं टिप्पण्यामुट्टङ्कितः।

३—**तृतीयः पाठः**—सोऽस्ति, यत्र केवलं रेफोत्तरवर्तिनां संयुक्तानां व्यञ्जनानामेव द्विर्लेखनमुपलभ्यते, नान्येषाम्। अस्मिन् पाठे 'गच्छ'[1] आदिषु पदेषु छकारात् पूर्वं पठ्यमानश्चकारोऽपि न दृश्यते।

अयं पाठः प्राधान्येन **खजकोशयोः मुम्बय्यां मुद्रिते** च ग्रन्थे उपलभ्यते। प्राचीनतमः **'क' कोशोऽपि** व्यञ्जनानां द्वित्वाद्वित्वविषय इममेव पाठमनुसरति। अयं तृतीयः पाठः स्वरसंचारविषये प्रथमं पाठमेवावरुणद्धि।

अस्मिन् पाठे संयुक्तव्यञ्जनानां द्वित्वाद्वित्वविषयको यावत्सु पदेषु भेदस्तावतां पदानां पाठो मुख्यपाठानन्तरं सूक्ष्माक्षरेषु निर्दिष्टः।

विशेषः—एषु त्रिष्वपि पाठेषु पुनरुक्तानि पदानि मन्त्राश्च यथालक्षणं लुप्यन्ते। तल्लोपात् पदपाठस्य या कण्डिकासंख्या सा संहिताया मन्त्रकण्डिकासंख्यया सह प्रायेण भिद्यते।

४—**चतुर्थः पाठः**—स ज्ञेयो, य आस्माकीने प्राचीनतमे **कसंज्ञके** कोश उपलभ्यते। अयं पाठो यद्यपि संयुक्तव्यञ्जनानां द्वित्वाद्वित्वविषये स्वरसंचारे च **तृतीयमेव पाठमनुसरति**, तथाप्यत्र सन्ति केचन विशिष्टा भेदा, येऽस्य स्वतन्त्रं पाठं व्यवस्थापयन्ति। तद्यथा—

क—अस्मिन् पाठे **वाम् वः वा वै** आदीनां पदादिर्वकारः संहितापाठ इव लघुः स्मर्यते। अत एवात्र एषां वकार एक एव लिख्यते। सर्वेष्वन्यकोशेषु एषां पदानामपि वकारो गुरुः स्मर्यते द्विश्च लिख्यते 'व्व' इति।

एवमेव ऋकारोत्तरः पदादिवकारोऽप्यस्मिन् पाठे संहितावत् **'वृ'** इत्येवं ह्रस्व एव श्रूयते। अन्यत्र तु **'व्वृ'** इत्येवं गुरुराश्रीयते।

---

१. मुम्बईमुद्रिते बहुत्र रेफोत्तरवर्तिनो व्यञ्जनस्य द्विर्वचनाभावः, छकारस्य च सचकारः 'च्छ' इत्येवं पाठ उपलभ्यते। अस्य कोशस्य 'च्छ' इत्येवं रूपः पाठो दशमाध्यायपर्यन्तं निदर्शनार्थं टिप्पण्यां निर्दिष्टः। **घसंज्ञके** कोशे व्यञ्जनानां यथायथं द्विर्वचनपाठेऽपि छकारश्चकाररहित एव प्रायेण दृश्यते। पाणिनीयव्याकरणानुसारं यत्र तुगागमस्य नित्यत्वमुक्तं, तत्रापि वैदिकपाठे व्यवस्थया विकल्प उपलभ्यते।

संहितायां **वाम् वै वः वा वृ** एषां वकारस्य लघुत्वं याज्ञवल्क्यशिक्षाया-मभिहितम् ।

ख—अस्मिन् पाठे आवेष्टनकाले इतिकारात् परः पदादिर्वकारो गुरुः स्मर्यते द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

व्विष्णोऽइतिव्विष्णो । १।४ ॥

व्विश्वायुरितिव्विश्व आयुः । १।४ ॥

अन्यपदकोशेषु इतिकारात् परः पदादिर्वकारो लघुः स्मर्यते सकृच्च लिख्यते । तद्यथा—

व्विष्णोऽइतिविष्णो । १।४ ॥

व्विश्वायुरितिविश्व आयुः । १।४ ॥

ग—अस्मिन् पदपाठेऽवग्रहात् पर उत्तरभागादिर्वकारो लघुः स्मर्यते सकृच्च लिख्यते । तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव वीतये । १।१५ ॥

ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । १।१८ ॥

अपरेषु कोशेष्ववग्रहात् परो वकारो गुरुः स्मर्यते द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

देववीतयऽइतिदेव व्वीतये । १।१५ ॥

ब्रह्मवनीतिब्रह्म व्वनि । १।१८ ॥

घ—अस्मिन् पदपाठ आवेष्टने इतिकरणात् परो यकारो गुरुः स्मर्यते द्विश्च लिख्यते । तद्यथा—

य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः । १।२ ॥

अन्येषु पदकोशेषु इतिकारात् परो यकारो लघुः स्मर्यते सामान्यरूपेण च लिख्यते । तद्यथा—

यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । १।२ ॥

विशेषः—अस्मिन् कोशे गुरुर्यकारोऽपि गुरुवकारस्येव द्वि-र्लिख्यते । अन्यकोशेषु तु प्रायेण 'य़' इत्येवं निर्दिश्यते ।

ङ--अस्मिन् पदकोशेऽवग्रहादुत्तरो यकारो लघुः स्मर्यते । तद्यथा—

देवयुवमितिदेव युवम् । १।१२ ॥

अन्येषु कोशेषु अवग्रहात् परो यकारो गुरुः स्मर्यते 'य़' इत्येवं च लिख्यते । तद्यथा—

देवयुवमितिदेव य़ुवम् । १।१२ ॥

विशेषः—अस्मिन् कोशे यकारवकारयोर्गुरुत्वलघुत्वयोः स्वतन्त्रायां व्यवस्थायां सत्यपि बहुत्र प्रथमद्वितीयतृतीयपाठवद् वैपरीत्येनापि लेखनं दृश्यते । स लेखककृतः प्रमादपाठो ज्ञेयः । एतादृशेषु स्थलेषु शुद्धः पाठष्टिप्पण्यां प्रदर्शितः ।

च—अस्मिन् पदपाठे व्यञ्जनान्तरेणासंपृक्तो लघुयकारो मध्ये-ऽधस्ताच्चचोभयत्र बिन्दुना सह निर्दिश्यते, क्वचिदेकेनापि बिन्दुना । तद्यथा—

देवयज्यायाऽइतिदेव यज्ञायै । १।१३ ॥

अत्र इतिपदात् पूर्वौ य़ य़ा, परौ च य़ य़ै इत्यत्र यकारः ।

टिप्पणी—मध्यवर्तिनो बिन्दोर्मुद्रणे निर्देशो न संभवति, तादृशमुद्राक्षरस्याभावात् । अतोऽस्माभिरिह मध्यबिन्दुर्न निर्दिष्टः, अधस्तादेक एव बिन्दुः 'य़' इत्येवं निर्दिष्टः । अपि च 'य़' इत्यस्मिन् मुद्राक्षरे उकारमात्रायाः संबन्धः शक्यो नाभूदिति कृत्वा तादृशेषु स्थलेषु उकारमात्राया अधस्तात् 'यु' इत्येवं बिन्दुना निर्देशो विहितः ।

छ—अस्मिन्नपि पाठे 'गच्छ' आदिषु तृतीयपाठ इव छकारात् पूर्वं श्रूयमाणश्चकारो न दृश्यते ।

ज—अस्मिन् पदपाठे सकारात् पूर्ववर्ती वर्गीयः **प्रथमो** वर्णः प्रायेण **द्वितीय** उपलभ्यते । तद्यथा—

ऋख्सामाभ्याम् । ४।१ ॥ ऋख्सामयोः । ४।९ ॥

एवमेवान्यत्रापि **ऋक्साम**-शब्दे खकारो दृश्यते[1] । तथा—

अर्व्वथ्स्वित्यर्व्वत् सु । हृथ्स्वितिहृत् सु । ४।३१ ॥

पृथ्स्वितिपृत् सु । ६।२६ (पदपाठे ६।२७) ॥

मथ्स्व । ८।५ (पदपाठे ८।४) ॥

पथ्स्वितिपत् सु । ९।८ ॥

पश्चाथ्सदऽइतिपश्चात् सदः । ९।३५ ॥

इत्येवमादिषु प्रथमवर्णस्य स्थाने द्वितीयवर्णापत्तिर्दृश्यते । न केवलं पदपाठ एवापि त्वस्मिन् पदकोशे मन्त्रप्रतीकनिर्देशेऽपि द्वितीयवर्णापत्तिरुपलभ्यते । तद्यथा—

तथ्सवितुः । तत् ! सवितुः । ३।३५ मन्त्रपदे ॥

विशेषः—अस्मिन् पदकोशे **वत्स-उत्स-अप्स-गृत्स-अप्सरा** इत्यादिषु द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते ।

ककोशं विहायान्यकोशेषु द्वितीयवर्णापत्तिर्नदृश्यते, परन्तु मुम्बईमुद्रिते 'ट' संज्ञके कोशे क्वचित् द्विवर्चनेन सह द्वितीयवर्णापत्तिरुपलभ्यते । तद्यथा—

उत्थ्मौ । १३।३१ ॥ **उत्थ्सम् । १३।४४ ॥**

अप्फ्सः । १४।४ ॥ **द्रप्फ्सः । १४।९ ॥**

मुम्बईमुद्रिते क्वचिदेव द्वितीयवर्णापत्तेर्दर्शनात् मुद्रणप्रमादः स इत्यस्माकं मतम् ।

वर्गीयप्रथमवर्णस्थाने तद्वर्गीयद्वितीयवर्णलेखनपद्धतिस्**तैत्तिरीयाणां संहितादि**षूपलभ्यते । वार्त्तिककारः कात्यायनोऽपि पौष्करसादेराचार्यस्य मते **'चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः'** (८।४।४८) इति वार्तिकेन प्रथमानां द्वितीयत्वमादिशति ।

---

१. यथा—१३।५६ (पदपाठे १३।५१), १८।४३ (पदपाठे १८।४१) ।

झ—अस्मिन् पदपाठे क्वचिद् अन्यकोशेभ्यः पाठभेदा अप्युपलभ्यन्ते, ते प्रायेण लेखकप्रमादजाः, परन्तु क्वचित् तादृशा अपि पाठभेदाः सन्ति, **ये पाठभेदत्वेनैव स्वीकर्तु मर्हाः** । तद्यथा—

(i) ऊर्ण॑म्म्रदसमित्यूर्ण॑म् म्रदसम् । २।२, ५ ॥

ऊर्ण॑म्म्रदाऽइत्यूर्ण॑म् म्रदाः । २१।३३ (पत्रा ४, क) ॥

अन्येषु पदकोशेषु तु **'ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्ण म्रदाः'** इत्येवमवगृह्यते । कपाठानुसारी पदविभागो मैत्रायणीसंहितायाः 'लिपजिग'-संस्करणे प्रथमभागे एकादशे (११) पृष्ठे टिप्पण्यां **'ऊर्णम्रदा इत्यूर्णं म्रदाः'** इत्येवं निर्दिष्ट उपलभ्यते ।

ककोशेऽपि द्वयोः स्थानयोः (४।१०; २१।५७ पत्रा ६, क) **'ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्ण म्रदाः'** इत्येव पाठो दृश्यते, स च प्रमादपाठः स्यात् ।

(ii) पि॒तरो॑ यथाभा॒गमा वृ॑षायिषत । २।३१ ॥ इत्यत्र—

आ । वृ॒षा॒यि॒ष॒त ।

इति पदच्छेदो दृश्यते । अन्यपदकोशेषु तु—

आ । अ॒वृ॒षा॒यि॒ष॒त । इति दृश्यते ।

(iii) शुक्लयजुषि १७।३ मन्त्रे श्रूयते—

घृ॒त॒श्चुतो॑ मधु॒श्चुतः॑ ।

पदग्रन्थेष्वस्य पाठ एवमुपलभ्यते—

घृ॒त॒श्चु॒त॒ऽइति॑घृ॒त श्चुत॑ ÷ । म॒धु॒श्चु॒त॒ऽइति॑मधु॒ श्चुत॑ ÷ ।

परन्त्वस्मिन् ककोशे—

घृ॒त॒श्च्यु॒त॒ऽइति॑घृ॒त श्च्युत॑ ÷ । म॒धु॒श्च्यु॒त॒ऽइति॑मधु॒ श्च्युत॑ ÷ ।

मधुश्चुतः पदं यजुषि २१।४२ मन्त्रेऽपि श्रूयते । तत्रापि कपाठे सयकारः **'मधुश्च्युतः'** इत्येव पाठो दृश्यते ।

इदं चावधेयम्—यजुषः १७।३ मन्त्रस्य मुम्बईमुद्रिते उव्वट-महीधरभाष्यग्रन्थे स्वामिदयानन्दभाष्ये च सयकारवान् '**घृतश्च्युतो मधुश्च्युतः**' पाठो दृश्यते, तथैव च व्याख्यायते। परन्तु २१।४२ मन्त्रस्थे '**मधुश्चुतः**' पदे यकार एषु भाष्यग्रन्थेषु नोपलभ्यते।

अयं पाठो लेखकप्रमाज इति न शक्यते वक्तुम्, द्वयोः स्थानयोः समानरूपेण पाठात्। नैतावदेव, मैत्रायणीपदग्रन्थेऽपि '**मधुश्च्युत इतिमधुः च्युतः**' इति सयकारपाठ उपलभ्यते[1]। सकारस्तत्र पूर्वस्यांश इति तु विशेषः[2]।

(iv) माध्यन्दिनसंहितायां १२।४ मन्त्रे तदीये पदपाठे च '**वा॒म॒दे॒व्यम्**' इति पदमन्तोदात्तं श्रूयते। परन्तु ककोशे '**वा॒म॒दे॒व्य॑म्**' इति पदमन्तस्वरितं पठ्यते। तद्यथा—

वा॒म॒दे॒व्य॑मिति॑वाम दे॒व्य॑म्।

अन्तस्वरितत्वं च वामदेव्यस्य नान्यत्रोपलब्धे वैदिकवाङ्मये-ऽस्माभिरुपलब्धः। भगवान् पाणिनिस्तु—**वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ** (अष्टा० ४।२।८) इति सूत्रेण **ड्यत्-ड्यौ** द्वौ प्रत्ययौ विदधाति। तत्र ड्यप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वामदेव्यशब्दो निष्पद्यते, ड्यति तु **तित्स्वरितम्** (अष्टा० ६।१।१७९) इत्यनुशासनाद् अन्तस्वरितः, यथा चात्र कपाठ उपलभ्यते।

एतादृशाः पाठविशेषा अस्य ककोशस्य माध्यन्दिनसंहितायाः कस्याश्चिदवान्तरशाखायाः पदपाठत्वं द्योतयन्ति।

(v) माध्यन्दिन-पदपाठे यत्र यत्र '**ऊँऽइत्यूँ**' पाठो दृश्यते तत्रास्मिन् कोशे '**उंऽइत्युम्**' इत्येवं पाठ उपलभ्यते।

महाभाष्ये उञ ऊँ (१।१।१८) सूत्रभाष्ये योगविभागेन '**ऊँ इति**' '**उ इति**' च द्वौ प्रयोगौ प्रदर्शितौ। तैत्तिरीयसंहितायां मन्त्र-पाठे यत्र यत्र '**उ**' पदं भूयते, तत्र तत्र पदपाठे '**उ**' इत्येव प्रयुज्यते। तत्र इतिना प्रगृह्यत्वमपि न प्रदर्श्यते।

---

१. द्रष्टव्यम्—अस्मिन्नेव संस्करणे १७।३ मन्त्रस्य पदपाठस्य टिप्पण्याम्।

२. ‿ तीयम्—सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः (वा० ३।१।११), दधिस्यति, मधुस्यति।

ञ—अस्मिन् कोशेऽन्तिमे दशके प्रत्यध्यायमन्ते '**शाकल्यकृते पदेन**' इत्येवं पाठो दृश्यते ।

कलकत्तानगरस्य 'रायलएशियाटिक-सोसाइटी' इत्याख्यस्य पुस्तकालयेऽप्यस्ति १६६० संख्याक उत्तरार्धस्यैकः कोशो, यस्य चत्वारिंशत्तमेऽध्याये '**शाकल्यकृते पदे**' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ।

अनयोर्द्वयोर्हस्तलेखयोस्तत्राप्यास्माकीनस्यातिप्राचीनस्य हस्तलेखस्य प्रामाण्येन वाजसनेयसंहितायाः पदपाठोऽपि शाकल्यप्रोक्त इति शक्यते वक्तुम् ।

ट—अस्मिन् पदपाठे पुनरुक्तानां पदानां मन्त्रांशानां मन्त्राणां च संक्रमो (=लोपो) न दृश्यते[1], ते यथास्थानं पठ्यन्ते । अतोऽस्मिन् ग्रन्थे मन्त्रकण्डिकासंख्यया साकं पदकण्डिकासंख्यायाः क्वचिदपि भेदो नोपलभ्यते (अन्यकोशेषु पुनरुक्तानां लोपात् संख्याभेदो जायते) । यत्र क्वचित् पुनरुक्तानां मन्त्राणां पाठो नापि दृश्यते, तत्रापि प्रतीकमात्रं निर्दिश्य स्थानं रिक्तं परित्यज्यते पाठलेखनाय ।

गलितागलितपाठयोः को मुख्यः पाठः

कपाठवर्जमन्येषु सर्वेषु कोशेषु पुनरुक्तानां पदानां मन्त्रांशानां मन्त्राणां च संक्रमो दृश्यते । वाजसनेयप्रातिशाख्येऽपि संक्रमविधानं दृश्यते । ततो जायते विचारणा यत् कपाठस्य किं मूलमिति ?

एतस्मिन् विषये पदपाठस्य **संक्रमरूपः पाठ एव मूलभूत** इत्यस्माकं मतम् । तत्रैते हेतवः—

क—वाजसनेयप्रातिशाख्ये संक्रमपाठविषयकाणां नियमानामुपलम्भात् ज्ञायते यत्तन्मते संक्रमरूप एव पाठो, न तु सकलपाठ इति ।

ख—क-हस्तलेखे यत्र यत्र अन्यकोशे लुप्तानां पदानां मन्त्रांशानां मन्त्राणां वा पदानि लिख्यन्ते, तत्र प्रायेण पदस्वरोऽशुद्धो निर्दिश्यते । क्वचिच्च संहितास्वर एव पदस्वरस्थाने निर्दिश्यते । तद्यथा—

पा॑त । स्व॒स्तिभि॑ऽ । सदा॑ । न॒ऽ । २७।२८ ॥

---

१. केवलमेकस्मिन् स्थाने प्रथमाध्यायस्यैकविंशतितमस्य मन्त्रस्य पदपाठे 'अर्धं गलितम्' इति निर्देश उपलभ्यते ।

अत्र पदस्वरानुसारम्—

पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥

इत्येवं पाठेन भाव्यम् । इमानि पदान्यन्यकोशेषु न पठ्यन्ते पुनरुक्तत्वात् ।

ग—अन्यत्र गलितानां पदानामिह पाठे बहुत्र अवग्रहेऽप्यशुद्धयो दृश्यन्ते ।

घ—बहुत्र गलितमन्त्रपदेषु क-कोशे मन्त्रस्य प्रतीकमात्रं दृश्यते, पाठपूर्त्यर्थं च स्थानं रिक्तमुलभ्यते ।

एभिर्हेतुभिः संक्रमपाठस्यैव मुख्यत्वं द्योत्यते । लेखकेन कदाचित् ककोशस्याऽऽधारभूते कोशे लुप्तानां पदानां पूर्त्यर्थः प्रयत्नः कृतः स्यात् । तत्पूर्तिकाले पूर्वपठितस्य पदपाठस्य यथायथमस्मरणात् स्वरावग्रहयोरशुद्धयः संजाताः स्युरिति संभाव्यते ।

विशेषः--अत्र मुद्रणे ककोशस्य तावानेव पाठः प्रदर्शितः, यो मुख्यपाठात् द्विरावृत्यभावरूपात् पाठाच्च कथंचिदपि भिद्यते । अत्र कपाठे पदमध्यस्य लघुयकारस्य निदर्शनाय यो विशेषः बिन्दुनिक्षेपरूपः प्रयासो दृश्यते, सोऽप्यत्र यथास्थानं निदर्शितः ।

इत्थमस्मिन् प्रकरणे माध्यन्दिन-पदपाठस्य चतुर्विधः पाठः' इति यथामति सम्यक् प्रतिपादितम् । आशासे वैदिका विद्वांसोऽस्मिन् विषये विचार्य तथ्यमुपस्थापयिष्यन्ति ।

* ओम् *

अथ माध्यन्दिन-संहितायाः पदपाठः

प्रथमोऽध्यायः

[उदीच्य-पाठः]

ओ३म् । इषे । त्वा । ऊर्ज्जे । त्वा । वायवः । स्थ । देवः । वः । सविता । प्र । अर्प्पयतु । श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । कर्म्मणे । आ । प्यायद्ध्वम् । अघ्न्याः । इन्द्राय । भागम् । प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । अनमीवाः । अयक्क्ष्माः । मा । वः । स्तेनः । ईशत । मा । अघशंस-ऽइत्त्यघ शंसः । ध्रुवाः । अस्म्मिन् । गोपताविति गो पतौ । स्यात । बह्वीः । यजमानस्य । पशून् । पाहि ॥१॥

[दाक्षिणात्यपाठस्य विशिष्टांशाः]

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठ तमाय । प्यायध्वम् । अघ्न्याः । प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । अयक्ष्माः । अघशंसऽइत्यघ शंसः । अस्मिन् । बह्वीः ॥१॥

[कहस्तलेखस्य विशिष्टाः पाठाः][1]

वाय्यवः । वः । अर्प्पय्यतु । श्रेष्ठतमाय्येतिश्रेष्ठ तमाय्य । प्याय्यध्वम् । इन्द्राय्य । प्रजावतीरितिप्रजा वतीः । अय्यक्ष्माः । वः । य्यजमानस्य ॥१॥

---

१. विशेषः—इतोऽग्रे दाक्षिणात्यपाठस्य कपाठस्य च पार्थक्यं रेखया प्रदर्शयिष्यते । सर्वत्रोपरितनो दाक्षिणात्यपाठोऽधस्तनश्च कपाठो विज्ञेयः ।

वसोः । पवित्रम् । असि । द्यौः । पृथिवी । मातरिश्वनः । घर्म्मः । विश्वधाऽइतिविश्व धाः ॥ परमेण । धाम्ना । दृꣳहस्व । मा । ह्वाः । मा । ते । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । ह्वार्षीत् ॥२॥

शतधारमितिशत धारम् । सहस्रधारमितिसहस्र धारम् ॥ देवः । त्वा । सविता । पुनातु । वसोः । पवित्रेण । शतधारेणेतिशत धारेण । सुप्वेतिसु प्वा । काम् । अधुक्क्षः ॥३॥

सा । विश्वायुरितिविश्व आयुः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः ॥ इन्द्रस्य । त्वा । भागम् । सोमेन । आ । तनच्मि । विष्णोऽइतिविष्णो । हव्यम् । रक्क्ष ॥४॥

अग्ने । व्व्रतपतऽइतिव्रत पते । व्व्रतम् । चरिष्यामि । तत् । शकेयम् । तत् । मे । राद्ध्यताम् ॥ इदम् । अहम् । अनृतात् । सत्त्यम् । उप । एमि ॥५॥

पवित्रम् । मातरिश्वनः । विश्वधाऽइतिविश्व धाः । धाम्ना । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः ॥२॥

पवित्रेण । सुप्वेतिसु प्वा । अधुक्षः ॥३॥

विश्वायुरितिविश्व आयुः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः । तनच्मि । विष्णोऽइतिविष्णो । हव्यम् । रक्ष ॥४॥

अग्ने । चरिष्यामि । राध्यताम् । सत्यम् ॥५॥

व्विश्वधाऽइतिव्विश्व धाः । य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः ॥२॥

व्विश्वायुरितिव्विश्व आयुः । व्विश्वकर्म्मेतिव्विश्व कर्म्मा । व्विश्वधायाऽइतिव्विश्व धायाः । व्विष्णोऽइतिव्विष्णो ॥४॥

व्व्रतपतऽइतिव्व्रत पते । शकेयम् ॥५॥

कः । त्वा । युनक्ति । सः । कस्मैं । तस्मैं ॥ कर्म्मणे । वाम् । वेषाय । वाम् ॥६॥

प्रत्युष्टमितिप्प्रति उष्टम् । रक्क्षः । प्रत्युष्टाऽइतिप्प्रति उष्टाः । अरातयः । निष्टप्तम् । निस्तप्तमितिनिः तप्तम् । रक्क्षः । निष्टप्ताः । निस्तप्ताऽइतिनिः तप्ताः । अरातयः ॥ उरु । अन्तरिक्क्षम् । अनु । एमि ॥७॥

धूः । असि । धूर्व । धूर्वन्तम् । धूर्व । तम् । यः । अस्मान् । धूर्वति । तम् । धूर्व । यम् । वयम् । धूर्वामः ॥ देवानाम् । असि । वह्निन्तममितिवह्नि तमम् । सस्निन्तममितिसस्नि तमम् । पप्रितममितिपप्रि तमम् । जुष्टतममितिजुष्ट तमम् । देवहूतममितिदेव हूतमम् ॥८॥

अह्रुतम् । असि । हविर्द्धानमितिहविः धानम् ॥ विष्णुः । त्वा । क्रमताम् । उरु । वाताय । अपहतमित्यप हतम् । रक्क्षः । यच्छन्ताम् । पञ्च ॥९॥

युनक्ति । कस्मै । तस्मै ॥६॥

प्रत्युष्टमितिप्रति उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टाऽइतिप्रति उष्टाः । निष्टप्तम् । निस्तप्तमितिनिः तप्तम् । रक्षः । निष्टप्ताः । निस्तप्ताऽइतिनिः तप्ताः । अन्तरिक्षम् ॥७॥

अस्मान् । वह्नितममितिवह्नि तमम् । सस्नितममितिसस्नि तमम् । पप्रितममितिपप्रि तमम् । जुष्टतममितिजुष्ट तमम् ॥८॥

विष्णुः । अपहतमित्यप हतम् । रक्षः । यच्छन्ताम् ॥९॥

य्युनक्ति । वाम् । व्वेषाय्य । वाम् ॥६॥ अरातय्यः । अरातय्यः ॥७॥

य्यः । य्यम् । व्वय्यम् । व्वह्नितममितिव्वह्नि तमम् ॥८॥

व्वाताय्य । य्यच्छन्ताम् ॥९॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवऽइतिप्र सवे । अश्विनोः । बाहुब्भ्यामितिबाहु भ्याम् । पूष्ण्णः । हस्ताब्भ्याम् । अग्ग्नये । जुष्टम् । गृह्ण्णामि । अग्ग्नीषोमाब्भ्याम् । जुष्टम् । गृह्ण्णामि ॥१०॥

भूताय । त्वा । न । अरातये । स्वः । अभिविक्ख्येष-मित्त्यभि विक्ख्यैषम् । दृꣳहन्ताम् । दुर्य्याः । पृथिव्याम् । उरु । अन्तरिक्क्षम् । अनु । एमि । पृथिव्याः । त्वा । नाभौ । सादयामि । अदित्त्याः । उपस्त्थऽइत्त्युप स्थे । अग्ग्ने । हव्यम् । रक्क्ष ॥११॥

पवित्त्रेऽइतिपवित्त्रे । स्थः । वैष्ण्णव्यौ । सवितुः । वः । प्रसवऽइतिप्र सवे । उत् । पुनामि । अच्छिद्रेण । पवित्त्रेण । सूर्य्यस्य । रश्मिभिरितिरश्मि भिः । देवीः । आपः । अग्ग्रेगुवऽइत्त्यग्ग्रे गुवः । अग्ग्रेपुवऽइत्त्यग्ग्रे पुवः । अग्ग्रे । इमम् । अद्य । यज्ज्ञम् । नयत । अग्ग्रे । यज्ज्ञ-

---

प्रसवऽइतिप्र सवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अग्नये । जुष्टम् । गृह्णामि । अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । गृह्णामि ॥१०॥

अभिविख्येषमित्यभि विख्येषम् । पृथिव्याम् । अन्तरिक्षम् । पृथिव्याः । अदित्याः । उपस्थऽइत्युप स्थे । अग्ने । हव्यम् । रक्ष ॥११॥

पवित्रेऽइतिपवित्रे । वैष्णव्यौ । प्रसवऽइतिप्र सवे । अच्छिद्रेण । पवित्रेण । रश्मिभिरितिरश्मि भिः । अग्रेगुवऽइत्यग्रे गुवः । अग्रेपुवऽइत्यग्रे पुवः । अग्रे ।

अग्नये ॥१०॥

भूताय । अरातये । अभिविख्येषमित्यभि विख्येषम् । दुर्याः । सादयामि ॥११॥

वः । सूर्यस्य । यज्ञम् । नयत । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् ।

पतिमितियज्ञ पतिम् । सुधातुमितिसु धातुम् । यज्ञ-पतिमितियज्ञ पतिम् । देवयुवमितिदेव युवम् ॥१२॥

युष्माः । इन्द्रः । अवृणीत । वृत्रतूर्य्यइतिवृत्र तूर्य्ये । यूयम् । इन्द्रम् । अवृणीध्वम् । वृत्रतूर्य्यइतिवृत्र तूर्य्ये । प्रोक्षिताऽइतिप्र उक्षिताः । स्थ । अग्नये । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्षामि । अग्नीषोमाभ्याम् । दैव्याय । कर्मणे । शुन्धध्वम् । देवयज्याया इतिदेव यज्यायै । यत् । वः । अशुद्धाः । पराजघ्नुरितिपरा जघ्नुः । इदम् । वः । तत् । शुन्धामि ॥१३॥

शर्म्म । असि । अवधूतमित्यव धूतम् । रक्षः । अव-धूताऽइत्यव धूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् । असि । प्रति । त्वा । अदितिः । वेत्तु । अद्रिः । असि ।

अद्य । यज्ञम् । अग्ने । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् ॥१२॥

युष्माः । वृत्रतूर्यइतिवृत्र तूर्ये । अवृणीध्वम् । वृत्रतूर्यइतिवृत्र तूर्ये । प्रोक्षिताऽइतिप्र उक्षिताः । अग्नये । जुष्टम् । उक्षामि । अग्नीषोमाभ्याम् । दैव्याय । शुन्धध्वम् । देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै । अशुद्धाः । पराजघ्नुरितिपरा जघ्नुः ॥१३॥

अवधूतमित्यव धूतम् । रक्षः । अवधूताऽइत्यव धूताः । अदित्याः ।

य्यज्ञपतिमितिय्यज्ञ पतिम् । देवयुवमितिदेव युवम् ॥१२॥

य्युष्माः । वृत्रतूर्य्येऽइतिवृत्र तूर्य्ये । य्यूयम् । वृत्रतूर्य्येऽइतिवृत्र तूर्य्ये । अग्नये । दैव्याय । देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै । य्यत् । वः । वः ॥१३॥

अरातयः ॥१४॥

व्रानस्प्पत्त्यः । ग्रावा । असि । पृथुबुद्ध्नइतिपृथु बुद्ध्नः । प्रति । त्वा । अदित्त्याः । त्वक् । व्रेत्तु ॥१४॥

अग्नेः । तनूः । असि । व्राचः । व्रिसर्ज्जनमितिवि सर्ज्जनम् । देववीतयइतिदेव वीतये । त्वा । गृह्णामि । बृहद्-ग्रावेतिबृहत् ग्रावा । असि । व्रानस्प्पत्त्यः । सः । इदम् । देवेब्भ्यः । हविः । शमीष्व । शमिष्ष्वेतिशमिष्ष्व । सुशमीतिसु शमी । शमीष्व । शमिष्ष्वेतिशमिष्ष्व ॥ हविष्कृत् । हविःकृदितिहविः कृत् । आ । इहि ॥१५॥

कुक्कुटः । असि । मधुजिह्वइतिमधु जिह्वः । इषम् । ऊर्ज्जम् । आ । व्रद । त्वया । व्रयम् । सङ्घातंसङ्घातमिति-सङ्घातम् सङ्घातम् । जेष्म । व्रर्षवृद्धमितिवर्षं वृद्धम् । असि । प्रति । त्वा । व्रर्षवृद्धमितिवर्षं वृद्धम् । व्रेत्तु । परापूतमितिपरा पूतम् । रक्क्षः । परापूताइतिपरा पूताः । अरातयः । अपहतमित्त्यप हतम् । रक्क्षः । व्रायुः । व्रः । वि । व्रिनक्क्तु । देवः । व्रः । सविता । हिरण्यपाणि-

---

अद्रिः । व्रानस्पत्यः । पृथुबुध्नइतिपृथु बुध्नः । अदित्याः ॥१४॥

अग्नेः । गृह्णामि । बृहद्ग्रावेतिबृहत् ग्रावा । व्रानस्पत्यः । देवेभ्यः । शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व । शमीष्व । शमिष्वेतिशमिष्व ॥१५॥

मधुजिह्वइतिमधु जिह्वः । जेष्म । व्रर्षवृद्धमितिवर्षं वृद्धम् । व्रर्षवृद्ध-मितिवर्षं वृद्धम् । रक्षः । अपहतमित्यप हतम् । रक्षः । व्रिनक्तु । हिरण्य-

---

व्रिसर्ज्जनमितिवि सर्ज्जनम् । देववीतयइतिदेव वीतये ॥१५॥

त्वया । व्रयम् । व्रर्षवृद्धमितिव्रर्ष वृद्धम् । व्रर्षवृद्धमितिव्रर्ष वृद्धम् । अरातयः । व्रायुः । वः । वः ॥१६॥

रितिहिरण्य पाणिं । प्रति । गृब्भ्णातु । अच्छिद्द्रेण । पाणिना ॥१६॥

धृष्टिः । असि । अप । अग्ग्ने । अग्ग्निम् । आमादमि- त्याम अदम् । जहि । निः । क्रव्यादमितिक्रव्य अदम् । सेध । आ । देवयजमितिदेव यजम् । वह ॥ ध्रुवम् । असि । पृथिवीम् । दृᳬह । ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । त्वा । क्षत्त्रवनीतिक्षत्त्र वनि । सजातवनीतिसजात वनि । उप । दधामि । भ्रातृव्यस्य । वधाय ॥१७॥

अग्ग्ने । ब्रह्म । गृब्भ्णीष्व । धरुणम् । अन्तरिक्क्षम् ॥ धर्त्रम् । दिवम् ॥ विश्श्वाब्भ्यं । त्वा । आशाब्भ्यं । उप । दधामि । चितः । स्थ । ऊर्द्ध्वचितऽइत्त्यूर्द्ध्व चितः । भृगूणाम् । अङ्गिरसाम् । तपसा । तप्प्यद्ध्वम् ॥१८॥

धिषणा । असि । पर्व्वती । प्रति । त्वा । अदित्त्यां । त्वक् । वेत्तु । दिवः । स्कम्म्भनीः । असि । धिषणा । असि । पार्व्वतेयी । प्रति । त्वा । पर्व्वती । वेत्तु ॥१९॥

पाणिरितिहिरण्य पाणिं । गृभ्णातु । अछिद्रेण ॥१६॥

धृष्टिः । अग्ने । अग्निम् । आमादमित्याम अदम् । क्रव्यादमितिक्रव्य अदम् । ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । क्षत्रवनीतिक्षत्र वनि । भ्रातृव्यस्य ॥१७॥

अग्ने । ब्रह्म । गृभ्णीष्व । अन्तरिक्षम् । विश्वाभ्यं । आशाभ्यं । ऊर्ध्वचितऽइत्यूर्ध्व चितः । तप्यध्वम् ॥१८॥

अदित्यां । स्कम्भनीः ॥१९॥

देवयजमितिदेव यजम् । ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । क्षत्रवनीतिक्षत्र वनि । सजातवनीतिसजात वनि । वधाय ॥१७॥

पार्वतेयी ॥१९॥

धान्यम् । असि । धिनुहि । देवान् । प्राणाय । त्वा । उदानायेत्युत् आनाय । व्यानायेतिवि आनाय । दीर्घाम् । अनु । प्रसितिमितिप्र सितिम् । आयुषे । धाम् । चक्षुषे । त्वा । महीनाम् । पयः । असि ॥२०॥

सम् । वपामि । आपः । ओषधीभिः । ओषधयः । रसेन । रेवतीः । जगतीभिः । पृच्यन्ताम् । मधुमतीरितिमधु मतीः । मधुमतीभिरितिमधु मतीभिः । पृच्यन्ताम् ॥२१॥

जनयत्यै । त्वा । सम् । यौमि । इदम् । अग्नेः । इदम् । अग्नीषोमयोः । इषे । त्वा । घर्मः । असि । विश्वायुरितिविश्व आयुः । उरुप्रथाऽइत्युरु प्रथाः । उरु । प्रथस्व । उरु । ते । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । प्रथताम् । अग्निः । ते । त्वचम् । मा । हिंसीत् । देवः । त्वा । सविता । श्रपयतु । वर्षिष्ठे । अधि । नाके ॥२२॥

धान्यम् । उदानायेत्युत् आनाय । दीर्घाम् । प्रसितिमितिप्र सितिम् । चक्षुषे ॥२०॥

पृच्यन्ताम् । पृच्यन्ताम् ॥२१॥

जनयत्यै । अग्नेः । अग्नीषोमयोः । विश्वायुरितिविश्व आयुः । उरुप्रथाऽइत्युरु प्रथाः । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । अग्निः । वर्षिष्ठे ॥२२॥

प्राणाय । उदानायेत्युत् आनाय । व्यानायेतिवि[1] आनाय । आयुषे । पयः ॥२०॥

ओषधयः ॥२१॥

जनयत्यै । यौमि । अग्नीषोमयोः । विश्वायुरितिविश्व आयुः । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । श्रपयतु ॥२२॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्यानायेतिवि आनाय' इति पाठेन भाव्यम् ।

मा । भेः । मा । सम् । विक्थाः । अतमेरुः । यज्ञः । अतमेरुः । यजमानस्य । प्रजेतिप्र जा । भूयात् । त्रिताय । त्वा । द्विताय । एकताय ॥२३॥

आ । ददे । अध्वरकृतमित्यध्वर कृतम् । देवेभ्यः । इन्द्रस्य । बाहुः । असि । दक्षिणः । सहस्रभृष्टिरितिसहस्र भृष्टिः । शततेजाऽइतिशत तेजाः । वायुः । असि । तिग्मतेजाऽइतितिग्म तेजाः । द्विषतः । वधः ॥२४॥

पृथिवि । देवयजनीतिदेव यजनि । ओषध्याः । ते । मूलम् । मा । हिंसिषम् । व्रजम् । गच्छ । गोष्ठानम् । गोस्थानमितिगो स्थानम् । वर्षतु । ते । द्यौः । वधान । देव । सवितरितिसवितः । परमस्याम् । पृथिव्याम् । शतेन । पाशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥२५॥

विक्थाः । यज्ञः । प्रजेतिप्र जा ॥२३॥

अध्वरकृतमित्यध्वर कृतम् । देवेभ्यः । दक्षिणः । सहस्रभृष्टिरिति-सहस्र भृष्टिः । तिग्मतेजाऽइतितिग्म तेजाः ॥२४॥

ओषध्याः । गछ । गोष्ठानम् । गोस्थानमितिगो स्थानम् । पृथिव्याम् । अस्मान् । द्वेष्टि । द्विष्मः ॥२५॥

य्यज्ञः । य्यजमानस्य । भूय्यात् । त्रिताय्य । द्विताय्य । एकताय्य ॥२३॥

व्वायुः ॥२४॥

देवय्यजनीतिदेव य्यजनि । य्यः । य्यम् । व्वय्यम् ॥२५॥

अप । अररुम् । पृथिव्यै । देवयजनादितिदेव यजनात् । वध्यासम् ॥ अररोऽइत्त्यररो । दिवम् । मा । पप्तः । द्रप्सः । ते । द्याम् । मा । स्कन् ॥२६॥

गायत्रेण । त्वा । छन्दसा । परि । गृह्णामि ॥ त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेतित्रैस्तुभेन । जागतेन । सुक्ष्मा । च । असि । शिवा । च । असि । स्योना । सुषदा । सुसदेतिसु सदा । ऊर्ज्जस्वती । पयस्वती ॥२७॥

पुरा । क्रूरस्य । विसृपऽइतिवि सृपः । विरप्शिन्निति-तिवि रप्शिन् । उदादायेत्त्युत् आदाय । पृथिवीम् । जीव-दानुमितिजीव दानुम् ॥ याम् । ऐरयन् । चन्द्रमसि । स्वधाभिः । ताम् । ऊँऽइत्त्यूँ । धीरासः । अनुदिश्येत्त्यनु दिश्य । यजन्ते ॥ प्रोक्क्षणीरितिप्र उक्क्षणीः । आ । सादय । द्विषतः । वधः । असि ॥२८॥

पृथिव्यै । वध्यासम् । अररोऽइत्यररो । पप्तः । द्रप्सः ॥२६॥

गायत्रेण । गृह्णामि । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेतित्रैस्तुभेन । सुक्ष्मा ॥२७॥

विरप्शिन्नितिवि रप्शिन् । उदादायेत्युत् आदाय । ऊँऽइत्यूँ । अनु-दिश्येत्यनु दिश्य । प्रोक्षणीरितिप्र उक्षणीः ॥२८॥

देवय्यजनादितिदेव [1]य्यजनात् ॥२६॥

गायय्त्रेण । पय्यस्वती ॥२७॥

विसृपऽइतिवि सृपः । विरप्शिन्नितिवि रप्शिन् । उदादाय्येत्युत आदाय्य । य्याम् । ऐरय्यन् । ऊँ इत्युम्[2] । य्यजन्ते । सादय्य ॥२८॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमवग्रहादो द्वित्वं न भवति, तेन 'य्यजनात्' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

२. 'ऊँऽइत्यूँ' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अनिंशितऽइत्त्यनिं शितꣳ । असि । सपत्त्नक्क्षिदितिं-सपत्त्न क्षित् । व्वाजिनम् । त्वा । व्वाजेद्ध्यायाऽइतिवाज इद्ध्यायै । सम् । मार्ज्जिम ॥ अनिंशितेत्त्यनिं शिता । असि । सपत्त्नक्क्षिदितिंसपत्त्न क्षित् । व्वाजिनीम् । त्वा । व्वाजेद्ध्याया-ऽइतिवाज इद्ध्यायै । सम् । मार्ज्जिम ॥२९॥

अदित्त्यै । रास्न्ना । असि । व्विष्णोंꣳ । व्वेष्पः । असि । ऊर्ज्जे । त्वा । अदब्भ्धेन । त्वा । चक्क्षुषा । अव । पश्श्यामि ॥ अग्ग्नेः । जिह्वा । असि । सुहूरितिसु हूः । देवेब्भ्यः । धाम्म्नेधाम्म्नऽइतिधाम्म्ने धाम्म्ने । मे । भव । यजुषेयजुषऽइतियजुषे यजुषे ॥३०॥

अनिंशितऽइत्यनिं शितꣳ । सपत्नक्षिदितिंसपत्न क्षित् । व्वाजेध्याया-ऽइतिवाज इध्यायै । अनिंशितेत्यनिं शिता । सपत्नक्षिदितिंसपत्न क्षित् । व्वाजेध्यायाऽइतिवाज इध्यायै ॥२९॥

अदित्यै । रास्ना । व्विष्णोꣳ । व्वेष्पः । अदब्धेन । चक्षुषा । पश्यामि । अग्नेः । जिह्वा । देवेभ्यः । धाम्नेधाम्नऽइतिधाम्ने धाम्ने ॥३०॥

व्वाजेध्याय्याऽइतिवाज[1] इध्याय्यै । मार्य्मि[2] । व्वाजेध्याय्याऽइतिवाज[1] इध्याय्यै । मार्य्मि[2] ॥२९॥

[3]व्वेष्यः । य्यजुषेय्यजुषऽइतिय्यजुषे [4]य्यजुषे ॥३०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वाज' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

२. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'मार्ज्जिम' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. इह 'वेष्पः' इत्यपि पठितुं शक्यः । यतो हि बहुत्र ककोशे यकार-सदृशः पकारो लिख्यते । द्रष्टव्यं प्रथमपरिशिष्टान्ते 'वेष्पः—निवेष्पम्—निवेष्प्याय' पदानां विवेचनम् ।

४. ककोशशैल्यनुसारमवग्रहादौ द्वित्वं न भवति तेन 'यजुषे' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

सवितुः । त्वा ॥ तेजः । असि । शुक्रम् । अमृतम् । धाम । नाम । प्रियम् । देवानाम् । अनाधृष्टम् । देवयजन-मितिदेव यजनम् । असि ॥३१॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे प्रथमोऽध्यायः ॥

शुक्रम् । अनाधृष्टम् ॥३१॥

प्रियम् । देवयजनमितिदेव [1]यजनम् ॥३१॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदपाठेन प्रथमोऽध्याय. ॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यजनम्' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

द्वितीयोऽध्यायः

कृष्णः । असि । आखरेष्ठः । आखरेस्थऽइत्याखरे स्थः । अग्नये । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्षामि । वेदिः । असि । बर्हिषे । त्वा । जुष्टाम् । प्र । उक्षामि । बर्हिः । असि । स्रुग्भ्यऽइतिस्रुक् भ्यः । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्षामि ॥१॥

अदित्यै । व्युन्दनमितिवि उन्दनम् । असि । विष्णोः । स्तुपः । असि । ऊर्णम्म्रदसमित्यूर्णं म्रदसम् । त्वा । स्तृणामि । स्वासस्थामितिसु [1]आसस्थाम् । देवेभ्यः ।

कृष्णः । आखरेष्ठः । आखरेस्थऽइत्याखरे स्थः । अग्नये । जुष्टम् । उक्षामि । जुष्टाम् । उक्षामि । स्रुग्भ्यऽइतिस्रुक् भ्यः । जुष्टम् । उक्षामि ॥१०॥

अदित्यै । विष्णोः । ऊर्णम्म्रदसमित्यूर्णं[2] म्रदसम् । स्वासस्थामितिसु

अग्नये ॥१॥

व्युन्दनमितिवि उन्दनम् । ऊर्णम्म्रदसमित्यूर्णम्[2] म्रदसम् ।

---

१. 'स्वासस्थामितिसु आसस्थाम्' इति काश्या मुद्रिते पाठः । विशेषस्त्वत्र **चतुर्विधपाठनिरूपणावसरे** उक्तः, स तत्रैव द्रष्टव्यः । इतोऽग्रे केवलम् अवग्रहादुत्तरभाग एव प्रदर्शयिष्यते, यत्र स्वरभेदो दृश्यते ।

२. स्वामिदयानन्दस्वीकृतात् पदपाठादन्यत्र यत्र व्यञ्जनद्विर्वचनं नोपलभ्यते तत्रापि सर्वेषु अस्मदुपलब्धेषु कोशेषु **म्म्र** इत्येव पाठ उपलभ्यते । ककोशे त्ववग्रहे स्वष्टमेव ऊर्णम् **म्रदसम्** इत्येवमवगृह्यते । अत्र ४।१० मन्त्रस्थः ककोशपाठोऽपि द्रष्टव्यः ।

भुवंपतयऽइतिभुवं पतये । स्वाहा । भुवनपतयऽइतिभुवन पतये । भूतानाम् । पतये ॥२॥

गन्धर्वः । त्वा । विश्वावसुः । विश्ववसुरितिविश्व वसुः । परि । दधातु । विश्वस्य । अरिष्ट्यै । यजमानस्य । परिधिरितिपरि धिः । असि । अग्निः । इडः । ईडितः ॥ इन्द्रस्य । बाहुः । असि । दक्षिणः ॥ मित्रावरुणौ । त्वा । उत्तरतः । परि । धत्ताम् । ध्रुवेण । धर्म्मणा ॥३॥

वीतिहोत्रमितिवीति होत्रम् । त्वा । कवे । द्युमन्त-मितिद्यु मन्तम् । सम् । इधीमहि ॥ अग्ने । बृहन्तम् । अध्वरे ॥४॥

आसस्थाम् । देवेभ्यः ॥२॥

विश्वावसुः । विश्ववसुरितिविश्व वसुः । विश्वस्य । अरिष्ट्यै । अग्निः । दक्षिणः । मित्रावरुणौ ॥३॥

वीतिहोत्रमितिवीति होत्रम् । द्युमन्तमितिद्यु मन्तम् । अग्ने । अध्वरे ॥४॥

भुवंपतयऽइतिभुवं पतये । भुवनपतयऽइतिभुवन पतये । [1]भूतानांपतय-इतिभूतानाम् पतये ॥२॥

विश्ववसुरितिविश्व वसुः । यजमानस्य ॥३॥

वीतिहोत्रमितिवीति होत्रम् ॥४॥

---

१. अयं पाठोऽशुद्धः प्रतिभाति, 'भूतानाम्पतये' इत्यत्र द्वयुदात्तत्वदर्शनात् पदद्वयमेव साधु । तेनात्रापि 'भूतानाम् । पतये' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सुमिदिर्तिसुम् इत् । असि । सूर्य्यः । त्वा । पुरस्त्तात् । पातु । कस्याः । चित् । अभिशस्त्याऽइत्त्युभि शस्त्यै ॥ सवितुः । बाहूऽइतिबाहू । स्थः । ऊर्ण्णम्म्रदसमित्यूर्ण्णम्म्रदसम् । त्वा । स्तृणामि । स्वासस्त्थमितिसु [1]आसस्त्थम् । देवेभ्यः । आ । त्वा । वसवः । रुद्राः । आदित्त्याः । सदन्तु ॥५॥

घृताची । असि । जुहूः । नाम्म्ना । सा । इदम् । प्रियेण । धाम्म्ना । प्रियम् । सदः । आ । सीद । उपभृदित्त्युप भृत् । ध्रुवा ॥ ध्रुवा । असदन् । ऋतस्य । योनौ । ता । विष्णोऽइतिविष्णो । पाहि । पाहि । यज्ञम् । पाहि । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । पाहि । माम् । यज्ज्ञन्युमितियज्ज्ञ न्यम् ॥६॥

पुरस्तात् । अभिशस्त्याऽइत्युभि शस्त्यै । ऊर्ण्णम्म्रदसमित्यूर्ण्णम्[2] म्रदसम् । स्वासस्थमितिसु आसस्थम् । देवेभ्यः । रुद्राः । आदित्याः ॥५॥

नाम्ना । धाम्ना । उपभृदित्युप भृत् । विष्णोऽइतिविष्णो । यज्ञम् । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । यज्ञन्युमितियज्ञ न्यम् ॥६॥

सूर्य्यः । ऊर्ण्णम्म्रदसमित्यूर्ण्णम्[2] म्रदसम् ॥५॥

प्रिय्येण । प्रिय्यम् । य्योनौ । विष्णोऽइतिविष्णो । य्यज्ञम् । य्यज्ञपतिमितिय्यज्ञ पतिम् । य्यज्ञन्युमितिय्यज्ञ न्यम् ॥६॥

---

१. 'स्वासस्त्थमितिसु आसस्थम्' इति काशिकोऽपपाठः । 'आसस्थम्' इत्येवं शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः । द्रष्टव्याऽत्र पृष्ठ १३ टि॰ १ ।

२. द्रष्टव्याऽत्र पृष्ठ १३ टि॰ २ ।

अग्ने । वाजजिदितिवाज जित् । वाजम् । त्वा । सरिष्यन्तम् । वाजजितमितिवाज जितम् । सम् । मार्ज्मि । नमः । देवेभ्यः । स्वधा । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । सुयमेऽइतिसु यमे । मे । भूयास्तम् ॥७॥

अस्कन्नम् । अद्य । देवेभ्यः । आज्ज्यम् । सम् । भ्रियासम् । अङ्घ्रिणा । विष्णोऽइतिविष्णो । मा । त्वा । अव । क्रमिषम् । वसुमतीमितिवसु मतीम् । अग्ने । ते । छायाम् । उप । स्थेषम् । विष्णोः । स्थानम् । असि । इतः । इन्द्रः । वीर्य्यम् । अकृणोत् । ऊर्द्ध्वः । अद्ध्वरः । आ । अस्त्थात् ॥८॥

अग्ने । वेः । होत्रम् । वेः । दूत्यम् । अवताम् । त्वाम् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अव । त्वम् ।

अग्ने । सरिष्यन्तम् । देवेभ्यः । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । भूयास्तम् ॥७॥

अस्कन्नम् । अद्य । देवेभ्यः । आज्यम् । विष्णोऽइतिविष्णो । अग्ने । विष्णोः । ऊर्ध्वः । अध्वरः । अस्थात् ॥८॥

अग्ने । होत्रम् । दूत्यम् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । द्यावापृथिवी-

---

वाजजिदितिवाज जित् । वाजजितमितिवाज जितम् । मार्ष्मि[1] । सुयमेऽइतिसु [2]यमे । भूयास्तम् ॥७॥

भ्रियासम् । विष्णोऽइतिविष्णो । वसुमतीमितिवसु मतीम् । छायाम् । वीर्य्यम् ॥८॥

अवताम्[3] । त्वाम्[3] ॥९॥

---

१. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'मार्ज्मि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यमे' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. संहितायाम् 'अवत्वं' इति दर्शनादपपाठोऽयम् । तेन 'अव । त्वम्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । देवेभ्यः । इन्द्रः । आज्येन । हविषा । भूत् । स्वाहा । सम् । ज्योतिषा । ज्योतिः ॥९॥

मयि । इदम् । इन्द्रः । इन्द्रियम् । दधातु । अस्मान् । रायः । मघवानऽइतिमघ वानः । सचन्ताम् ॥ अस्माकम् । सन्तु । आशिषऽइत्या शिषः । सत्याः । नः । सन्तु । आशिषऽइत्या शिषः । उपहूतेत्युप हूता । पृथिवी । माता । उप । माम् । पृथिवी । माता । ह्वयताम् । अग्निः । आग्नीध्रात् । स्वाहा ॥१०॥

उपहूतऽइत्युप हूतः । द्यौः । पिता । उप । माम् । द्यौः । पिता । ह्वयताम् । अग्निः । आग्नीध्रात् । स्वाहा ॥ प्रति । गृह्णामि । अग्नेः । त्वा । आस्येन । प्र । अश्नामि ॥११

एतम् । ते । देव । सवितः । यज्ञम् । प्र । आहुः । बृहस्पतये । ब्रह्मणे ॥ तेन । यज्ञम् । अव । तेन । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । तेन । माम् । अव ॥१२॥

ऽइतिद्यावापृथिवी । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । देवेभ्यः । आज्येन ॥९॥

अस्मान् । अस्माकम् । आशिषऽइत्या शिषः । सत्याः । आशिष-ऽइत्या शिषः । उपहूतेत्युप हूता । अग्निः । आग्नीध्रात् ॥१०॥

उपहूतऽइत्युप हूतः । अग्निः । आग्नीध्रात् । गृह्णामि । अग्नेः । अश्नामि ॥११॥

यज्ञम् । बृहस्पतये । ब्रह्मणे । यज्ञम् । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् ॥१२॥

मय्यि । इन्द्रिय्यम् । राय्यः । मघवानऽइतिमघ वानः । ह्वय्यताम् ॥१०॥

ह्वय्यताम् ॥११॥

य्यज्ञम् । बृहस्पतय्ये । य्यज्ञम् । य्यज्ञपतिमितिय्यज्ञ पतिम् ॥१२॥

मनः । जूतिः । जुषताम् । आज्ज्यस्य । बृहस्पतिः । यज्ञम् । इमम् । तनोतु । अरिष्टम् । यज्ञम् । सम् । इमम् । दधातु ॥ विश्वे । देवासः । इह । मादयन्ताम् । ओम् । प्र । तिष्ठ ॥१३॥

एषा । ते । अग्ने । समिदितिसम् इत् । तया । वर्द्धस्व । च । आ । च । प्यायस्व ॥ वर्द्धिषीमहि । च । वयम् । आ । च । प्यासिषीमहि ॥ ससृवाꣳसमितिसस् वाꣳसम् । वाजजितमितिवाज जितम् ॥१४॥

अग्नीषोमयोः । उज्जितिमित्युत् जितिम् । अनु । उत् । जेषम् । वाजस्य । मा । प्रसवेनेतिप्र सवेन । प्र । ऊहामि ॥ अग्नीषोमौ । तम् । अप । नुदताम् । वाजस्य । एनम् । प्रसवेनेतिप्र सवेन । अप । ऊहामि ॥ इन्द्राग्न्योः ॥ इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी ॥१५॥

आज्यस्य । बृहस्पतिः । यज्ञम् । अरिष्टम् । यज्ञम् । विश्वे । ओ३म् । तिष्ठ ॥१३॥

अग्ने । वर्धस्व । वर्धिषीमहि ॥१४॥

अग्नीषोमयोः । उज्जितिमित्युत् जितिम् । प्रसवेनेतिप्र सवेन । अग्नीषोमौ । प्रसवेनेतिप्र सवेन । इन्द्राग्न्योः । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी ॥१५॥

य्यज्ञम् । य्यज्ञम् । मादयन्ताम् ॥१३॥

तया । प्यायस्व । वयम् । ससृवाꣳसमितिसस् वाꣳसम् । वाजजितमितिवाज जितम् ॥१४॥

अग्नीषोमय्योः ॥१५॥

व्वसुंभ्य्यऽइतिवसु भ्यः । त्वा । रुद्रेभ्य॑ः । आदि-त्येभ्य॑ः । सम् । जानाथाम् । द्यावापृथिवीऽइतिंद्यावा-पृथिवी । मित्त्रावरुणौ । त्वा । वृष्ट्या । अवताम् ॥ व्यन्तु । वयः । अक्क्तम् । रिहाणाः । मरुताम् । पृषतीः । गच्छ । वशा । पृश्निः । भूत्वा । दिवम् । गच्छ । ततः । नः । वृष्टिम् । आ । वह ॥ चक्क्षुष्पाः । चक्क्षुःपाऽइति-चक्क्षुः पाः । अग्ने । असि । चक्क्षुः । मे । पाहि ॥१८॥

सम् । परिधिमितिपरि धिम् । पर्य्यधत्थाऽइतिपरि अधत्थाः । अग्ने । देव । पणिभिरितिपणि भिः । गुह्यमानः । तम् । ते । एतम् । अनु । जोषम् । भरामि । एषः । न । इत् । त्वत् । अपचेतयाताऽइत्यप चेतयातै । अग्नेः । प्रियम् । पाथः । अपि । इतम् ॥१७॥

व्वसुभ्य्यऽइतिवसु भ्यः । रुद्रेभ्यः । आदित्येभ्यः । द्यावापृथिवी-ऽइतिद्यावापृथिवी । मित्त्रावरुणौ । वृष्ट्या । अक्तम् । गछ[1] । पृश्निः । भूत्वा । गछ[1] । वृष्टिम् । चक्षुष्पाः । चक्षुःपाऽइतिचक्षुः पाः । अग्ने । चक्षुः ॥१८॥

परुर्य्यधत्थाऽइतिपरि अधत्थाः । अग्ने । गुह्यमानः । अपचेतयाता-ऽइत्यप चेतयातै । अग्नेः ॥१७॥

व्वसुभ्य्यऽइतिव्वसु भ्यः । [2]वृष्ट्या । वयः । [2]वृष्टिम् ॥१८॥

य्यम् । पर्य्यधत्थाऽइतिपरि अधत्थाः । गुह्यमानः । अपचेतय्याता-ऽइत्यप चेतय्यातै । प्रिय्यम् ॥१७॥

---

१. मुम्बईमुद्रिते 'गच्छ' इति सचकारः पाठः ।

२. ककोशे ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति ।

सꣳस्स्रवभागाऽइतिंसꣳस्स्रव भागाः᳘ । स्थ । इषा । बृहन्तः᳘ । प्रस्त्तरेष्ठाः᳘ । प्रस्त्तरेस्त्थाऽइतिंप्प्रस्त्तरे स्थाः᳘ । परिधेयाऽइतिंपरि धेयाः᳘ । च । देवाः᳘ ॥ इमाम् । वाचम् । अभि । विश्श्वे । गृणन्तः᳘ । आसद्द्येत्त्या सद्द्य । अस्स्मिन् । बर्हिषि । मादयद्ध्वम् । स्वाहा । वाट् ॥१८॥

घृताचीऽइतिंघृताची । स्थः᳘ । धुर्य्यौ । पातम् । सुम्म्नेऽइतिंसुम्म्ने । स्थः᳘ । सुम्म्ने । मा । धत्तम् ॥ यज्ज्ञ । नमः᳘ । च । ते । उप । च । यज्ज्ञस्य । शिवे । सम् । तिष्ट्ठस्व । स्विष्टऽइतिसु इष्टे । मे । सम् । तिष्ट्ठस्व ॥१९॥

अग्ग्ने । अदब्ब्धायोऽइत्त्यदब्ब्ध आयो । अशीतम । अशितमेत्त्यशि तम । पाहि । मा । दिद्द्योः᳘ । प्रसित्त्याऽइतिप्प्र सित्त्यै । दुरिष्ट्याऽइतिदुः᳘ इष्ट्यै । दुरद्द्मन्न्याऽइतिंदुः᳘ [१]अद्द्मन्न्यै । अविषम् । नः᳘ । पितुम् । कृणु ॥

प्रस्तरेष्ठाः । प्रस्तरेस्थाऽइतिप्रस्तरे स्थाः । विश्वे । आसद्येत्या सद्य । अस्मिन् । मादयध्वम् ॥१८॥

सुम्नेऽइतिंसुम्ने । सुम्ने । यज्ञ । यज्ञस्य । तिष्ठस्व । स्विष्टऽइतिसु इष्टे । तिष्ठस्व ॥१९॥

अग्ने । अदब्धायोऽइत्यदब्ध आयो । अशितमेत्यशि तम । दिद्योः । प्रसित्याऽइतिप्र सित्यै । दुरिष्ट्याऽइतिदुः इष्ट्यै । दुरद्मन्याऽइतिंदुः᳘ अद्मन्यै ।

परिधेय्याऽइतिंपरि धेय्याः᳘ । मादय्यध्वम् ॥१८॥

धुर्य्यौ । य्यज्ञ । य्यज्ञस्य ॥१९॥

अदब्धाय्योऽइत्यदब्ध आय्यो । य्योनौ । अग्नय्ये । [२]संवेशपतय्यऽइति

---

१. 'दुरद्द्मन्याऽइतिंदुः᳘ अद्द्मन्यै' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'सꣳव्वेशपतय्यऽइतिंसꣳव्वेश पतय्ये' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सुषदा । सुसदेतिसु सदा । योनौ । स्वाहा । वाट् । अग्नये । सँवेशपतयऽइतिसँवेश पतये । स्वाहा । सरस्वत्यै । यशोभगिन्याऽइतियशः भगिन्यै । स्वाहा ॥२०॥

वेदः । असि । येन । त्वम् । देव । वेद । देवेभ्यः । वेदः । अभवः । तेन । मह्यम् । वेदः । भूयाः ॥ [1]देवाः । गातुविदऽइतिगातु विदः । गातुम् । वित्त्वा । गातुम् । इत ॥ मनसः । पते । इमम् । देव । यज्ञम् । स्वाहा । वाते । धाः ॥२१॥

सम् । बर्हिः । अङ्क्ताम् । हविषा । घृतेन । आदित्यैः । वसुभिरितिवसु भिः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥ इन्द्रः । विश्वदेवेभिरितिविश्व देवेभिः । अङ्क्ताम् । दिव्यम् । नभः । गच्छतु । यत् । स्वाहा ॥२२॥

अग्नये । सरस्वत्यै । यशोभगिन्याऽइतियशः भगिन्यै ॥२०॥

देवेभ्यः । मह्यम् । [1]देवाः । वित्त्वा । यज्ञम् ॥२१॥

आदित्यैः । मरुद्भिरितिमरुत भिः । विश्वदेवेभिरितिविश्व देवेभिः । दिव्यम् । गछतु[2] ॥२२॥

संवेश पतय्ये । य्यशोभगिण्याऽइतिय्यशः भगिण्यै[3] ॥२०॥

य्येन । मह्यम्[3] । भूय्राः । [1]देवाः । गातुविदऽइतिगातु विदः । यज्ञम्[3] । यज्ञइतियज्ञम्[3] ॥२१॥

ववसुभिरितिव्वसु भिः । व्विश्वदेवेभिरितिव्विश्व देवेभिः । य्यत ॥२२॥

---

१. अत्र दीर्घात् स्वरितात् परस्य विसर्गचिह्नस्य ः, ः इत्येवं द्वैविध्यं दृश्यते ।

२. मुम्बईमुद्रिते 'गच्छतु' इति सचकारः पाठः ।

३. पत्रभागस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।

कः । त्वा । वि । मुञ्चति । सः । कस्मै । तस्मै ॥ पोषाय । रक्क्षसाम् । भागः । असि ॥२३॥

सम् । वर्चसा । पयसा । सम् । तनूभिः । अगन्महि । मनसा । सम् । शिवेन ॥ त्वष्टा । सुदत्रऽइतिसु दत्रः । वि । दधातु । रायः । अनु । मार्ष्टु । तन्वः । यत् । विलिष्टमितिवि लिष्टम् ॥२४॥

दिवि । विष्णुः । वि । अक्रंस्त । जागतेन । छन्दसा । ततः । निर्भक्तऽइतिनिः भक्तः । अन्तरिक्षे । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेतित्रैस्तुभेन । पृथिव्याम् । गायत्रेण । अस्मात् । अन्नात् । अस्यै । प्रतिष्ठायां[1] ।

कस्मै । तस्मै । रक्षसाम् ॥२३॥

अगन्महि । त्वष्टा । सुदत्रऽइतिसु दत्रः । मार्ष्टु । तन्वः । विलिष्टमितिवि लिष्टम् ॥२४॥

विष्णुः । अक्रंस्त । निर्भक्तऽइतिनिः भक्तः । अन्तरिक्षे । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेतित्रैस्तुभेन । पृथिव्याम् । गायत्रेण । अस्मात् । प्रतिष्ठायां ।

पोषाय ॥२३॥

पयसा । रायः । यत् । विलिष्टमितिवि लिष्टम्[2] ॥२४॥

गायत्रेण । [प्रतिष्ठायां । प्रतिस्थायाऽइतिप्र][3]ति स्थायां ।

---

१. अत्र २३ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२. पत्रभागस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः । विलिष्टमितिवि लिष्टम्' इति साधीमान् पाठः ।

३. कोष्ठान्तर्गतः पाठः पत्रभागस्य नाशान्नष्टः ।

प्रतिस्त्थायाऽइतिंप्रति स्थायाः[1] । अगन्म । स्वरितिस्वः । सम् । ज्योतिषा । अभूम ॥२५॥

स्वयम्भूरितिंस्वयम् भूः । असि । श्रेष्ठः । रश्मिः । वर्च्चोदाऽइतिवर्च्चः दाः । असि । वर्चः । मे । देहि ॥ सूर्य्यस्य । आवृतमित्या वृतम् । अनु । आ । वृत्ते ॥२६॥

अग्ने । गृहपतऽइतिंगृह पते । सुगृहपतिरितिंसु [2]गृहपतिः । त्वया । अग्ने । अहम् । गृहपतिनेतिंगृह पतिना । भूयासम् । सुगृहपतिरितिंसु [2]गृहपतिः । त्वम् । मया । अग्ने । गृहपतिनेतिंगृह पतिना । भूयाः ॥ अस्त्थूरि । नौ ।

प्रतिस्थायाऽइतिंप्रति स्थायाः । अगन्म ॥२५॥

श्रेष्ठः । रश्मिः । आवृतमित्या वृतम् ॥२६॥

अग्ने । अग्ने । अग्ने । अस्थूरि । गार्हपत्यानीतिगार्ह पत्यानि ।

---

[3]ज्योतिषा ॥२५॥

[स्वयम्भूरितिंस्वयम् भूः ।][4]वर्च्चोदाऽइतिंवर्चः दाः । [सूर्य्यस्य । आवृतमित्या वृतम्][4] ॥२६॥

त्वया । भूयासम् । मया । भूयाः[5] ......

---

१. 'प्रतिष्ठायै । प्रतिष्ठायाऽइति प्रतिऽस्थायै' इति स्वामिदयानन्दस्वीकृतः पाठः । उव्वटोऽप्यस्य मन्त्रस्य व्याख्याने 'अस्यै प्रतिष्ठायै । अस्या भूमेः प्रतिष्ठाया निर्भक्तः' इत्येवं व्याख्यन् चतुर्थ्यन्तमेव पद स्वीचकार । मन्त्रपाठे 'अस्यै' चतुर्थ्यन्तपाठात् 'प्रतिष्ठाया अगन्म' इत्यत्र चतुर्थ्यन्तः 'प्रतिष्ठायै' पदच्छेद एव साधीयान् प्रतिभाति । पदकाराभिप्रायस्त्वत्र मृग्यः ।

२. 'गृहपतिः' इति काशिकः पाठः ।

३. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'ज्योतिषा' इति पाठेन भाव्यम् ।

४. पत्रभागस्य नाशान्नोपलभ्यतेऽयं पाठः ।

५. इहोत्तरपृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

गार्हपत्त्यानीतिगार्हपत्त्यानि । सन्तु । शतम् । हिमाः । [1]अचारिषम् । तत् । अशकम् । तत् । मे । अराधि । इदम् । अहम् । यः । एव । अस्मि । सः । अस्मि ॥२७॥

अग्नये । कव्यवाहनायेतिकव्य वाहनाय । स्वाहा । सोमाय । पितृमतऽइतिपितृ मते । स्वाहा ॥ अपहताऽइत्त्यप हताः । असुराः । रक्षांसि । वेदिषदः । वेदिसदऽइति-वेदि सदः ॥२८॥

ये । रूपाणि । प्रतिमुञ्चमानाऽइतिप्रति मुञ्चमानाः । असुराः । सन्तः । स्वधया । चरन्ति ॥ परापुरऽइतिपरा

अस्मि । अस्मि ॥२७॥

अग्नये । कव्यवाहनायेतिकव्य वाहनाय । अपहताऽइत्यप हताः । रक्षांसि ॥२८॥

प्रतिमुञ्चमानाऽइतिप्रति मुञ्चमानाः । अग्निः । अस्मात् ॥२९॥

...[2]अचारिषम् । [3]अहम् य एवा अस्मि । [3]सः । अस्मि ॥२७॥

अग्नये । कव्यवाहनाग्नेतिकव्य वाहनाय । सोमाय[3] । वेदिसद-ऽइतिवेदि सदः ॥२८॥

य्ये । स्वधय्या । य्ये ॥२९॥

---

१. 'अचारिषम् । अस्मि ।' पर्यन्तो भागः संहितापाठानुसारम् अष्टाविंशतितमायाः कण्डिकायाः । अयं भागः ककोशवर्जमन्येषु लिखितेषु मुद्रितेषु च पुस्तकेषु सप्तविंशतितमायां कण्डिकायां प्रदर्श्यते । तेन पदपाठे संहितापाठापेक्षया एकस्याः कण्डिकासंख्याया न्यूनता समजनि । क-कोशे तु प्रायेणैतादृशेषु स्थलेषु संहितापाठानुसारमेव विभाग उपलभ्यते । अत एव ककोशे बहुत्र कण्डिकासंख्याया भेद उपलभ्यते । इह त्वस्माभिः ककोशपाठेऽपि सारल्याय सामान्यपदपाठनिर्दिष्टैव कण्डिकासंख्या निर्दिष्यते ।

२. अत्रस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. पत्रभागस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः स्पष्टः ।

पुरः । निपुर इतिनि पुरः । ये । भरन्ति । अग्निः । तान् । लोकात् । प्र । नुदाति । अस्मात् ॥२९॥

अत्र । पितरः । मादयध्वम् । यथाभागमितियथा भागम् । आ । वृषायध्वम् । वृषयध्वमितिवृष यध्वम् ॥ अमीमदन्त । पितरः । यथभागमितियथा भागम् । आ । अवृषायिषत ॥३०॥

नमः । वः । पितरः । रसाय । शोषाय । जीवाय । स्वधायै । घोराय । मन्यवे । नमः । वः । पितरः । पितरः । नमः । वः । गृहान् । नः । पितरः । दत्त । सतः । वः । पितरः । देष्म । एतत् । वः । पितरः । वासः ॥३१॥

अत्र । मादयध्वम् । वृषायध्वम् । वृषयध्वमितिवृष यध्वम् ॥३०॥

मन्यवे । देष्म ॥३१॥

मादयध्वम् । यथाभागमितियथा भागम् । वृषायध्वम् । वृषयध्वमितिवृषयध्वम् । यथाभागमितियथा भागम् । वृषायिषत[1] ॥३०॥

वः[2] । रसाय । [3]वः । शोषाय । [3]वः । जीवाय । [3]वः । स्वधायै । [3]वः । घोराय । [2]वः । [2]वः । [2]वः । [2]वः ॥३१॥

---

१. एतत् कोशादन्यत्र 'अवृषायिषत' इति पाठः । उभयथापि पदच्छेदस्य सम्भवः, स्वरदोषाभावात् ।

२. कपाठे (वः) पदे वकारः संहितावदेव गुरुर्न भवति । तस्मादिह गुरुत्वेन 'व्वः' वकारद्वयवान् पाठश्चिन्त्यः ।

३. कपाठे पुनरुक्तान्यपि पदानि संहितावत् पुनः पठचन्ते । तदनुसारमिह पुनः पाठेऽपि 'व्वः' इति द्विवकारवान् पाठोऽशुद्धः ।

आ । धत्त । पितरः । गर्भम् । कुमारम् । पुष्करस्रजमितिपुष्कर स्रजम् । यथा । इह । पुरुषः । असत् ॥३२॥

ऊर्जम् । वहन्तीः । अमृतम् । घृतम् । पयः । कीलालम् । परिस्रुतमितिपरि स्रुतम् । स्वधा । स्थ । तर्पयत । मे । पितॄन् ॥३३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वितीयोऽध्यायः ॥

गर्भम् । पुष्करस्रजमितिपुष्कर स्रजम् ॥३२॥

यथा ॥३२॥

पयः । तर्पयत ॥३३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः

समिधेतिसम् इधा । अग्निम् । दुवस्यत । घृतैः । बोधयत । अतिथिम् ॥ आ । अस्मिन् । हव्या । जुहोतन ॥१॥

सुसमिद्धायेतिसु समिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहोतन ॥ अग्नये । जातवेदसऽइतिजात वेदसे ॥२॥

तम् । त्वा । समिद्भिरितिसमित् भिः । अङ्गिरः । घृतेन । वर्द्धयामसि ॥ बृहत् । शोच । यविष्ठ्य ॥३॥

उप । त्वा । अग्ने । हविष्मतीः । घृताचीः । यन्तु । हर्य्यत ॥ जुषस्व । समिधऽइतिसम् इधः । मम ॥४॥

अग्निम् । अस्मिन् । हव्या ॥१॥

तीव्रम् । अग्नये ॥२॥

समिद्भिरितिसमित् भिः । अङ्गिरः । यविष्ठ्य ॥३॥

अग्ने । हविष्मतीः ॥४॥

बोधयत ॥१॥

सुसमिद्धायेतिसु समिद्धाय । अग्नये ॥२॥

वर्द्धयामसि । यविष्ठ्य ॥३॥

[1]यन्तु । हर्य्यत ॥४॥

---

१. 'यन्तु' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

भूः । भुवः । स्वः । द्यौरिवेतिद्यौः इव । भूम्ना । पृथिवीवेतिपृथिवी इव । वरिम्णा ॥ तस्याः । ते । पृथिवि । देवयजनीतिदेव यजनि । पृष्ठे । अग्निम् । अन्नाद-मित्यन्न अदम् । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । आ । दधे ॥५॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असदत । मातरम् । पुरः ॥ पितरम् । च । प्रयन्नितिप्र यन् । स्वरितिस्वः ॥६॥

अन्तरित्यन्तः । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपानतीत्यप [1]अनती ॥ वि । अख्यत् । महिषः । दिवम् ॥७॥

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गाय । धीयते ॥ प्रति । वस्तोः । अह । द्युभिरितिद्यु भिः ॥८॥

द्यौरिवेतिद्यौः इव । भूम्ना । वरिम्णा । पृष्ठे । अग्निम् । अन्नादमित्यन्न अदम् । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय ॥५॥

पृश्निः । अक्रमीत् । प्रयन्नितिप्र यन् ॥६॥

अन्तरित्यन्तः । अपानतीत्यप अनती । अख्यत् ॥७॥

द्युभिरितिद्यु भिः ॥८॥

देवयजनीतिदेव [2]यजनि । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय ॥५॥

अयम् । प्रयन्नितिप्र यन् ॥६॥

[3]अन्तः । [3]रोचनादितिरो चना ॥७॥

पतङ्गाय । धीयते ॥८॥

---

१. 'अनति' इति पाठान्तरम् ।

२. कपाठशैल्यनुसारं 'यजनि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. मूलपत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

अ॒ग्निः । ज्योतिः॑ । ज्योतिः॑ । अ॒ग्निः । स्वाहा॑ । सूर्य्यः॑ । ज्योतिः॑ । ज्योतिः॑ । सूर्य्यः॑ । स्वाहा॑ ॥ अ॒ग्निः । वर्च्चः॑ । ज्योतिः॑ । वर्च्चः॑ । स्वाहा॑ । सूर्य्यः॑ । वर्च्चः॑ । ज्योतिः॑ । वर्च्चः॑ । स्वाहा॑ ॥ ज्योतिः॑ । सूर्य्यः॑ । सूर्य्यः॑ । ज्योतिः॑ । स्वाहा॑ ॥९॥

स॒जूरिति॑स॒ जूः । दे॒वेन॑ । स॒वि॒त्त्रा । स॒जूरिति॑स॒ जूः । रात्त्र्या॑ । इन्द्र॑व॒त्त्येतीन्द्र॑ ऽवत्त्या । जु॒षा॒णः । अ॒ग्निः । वे॒तु॒ । स्वाहा॑ ॥ उ॒षसा॑ । सूर्य्यः॑ ॥१०॥

उ॒प॒प्प्र॒यन्त॒ऽइत्यु॑प प्र॒यन्तः॑ । अ॒द्ध्व॒रम् । मन्त्र॑म् । वो॒चे॒म॒ । अ॒ग्नये॑ ॥ आ॒रे । अ॒स्म्मेऽइत्य॒स्म्मे । च॒ । शृ॒ण्व॒ते ॥११॥

अ॒ग्निः । अ॒ग्निः । अ॒ग्निः ॥९॥

स॒वि॒त्रा । रा॒त्र्या॑ । इन्द्र॑व॒त्येतीन्द्र॑ ऽवत्या । अ॒ग्निः ॥१०॥

उ॒प॒प्र॒यन्त॒ऽइत्यु॑प प्र॒यन्तः॑ । अ॒ध्व॒रम् । अ॒ग्नये॑ । अ॒स्मेऽइत्य॒स्मे ॥११॥

---

[1]ज्योतिः॑ । [1]ज्योतिः॑ । सूर्य्यः॑ । [1]ज्योतिः॑ । [1]ज्योतिः॑ । सूर्य्यः॑ । [1]ज्योतिः॑ । सूर्य्यः॑ । [1]ज्योतिः॑ । [1]ज्योतिः॑ । सूर्य्यः॑ । सूर्य्यः॑ । [1]ज्योतिः॑ ॥९॥

सूर्य्यः॑ ॥१०॥

उ॒प॒प्र॒यन्त॒ऽइत्यु॑प प्र॒यन्तः॑ । अ॒ग्नये॑ ॥११॥

---

१. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः ।

अ॒ग्निः । मू॒र्द्धा । दि॒वः । क॒कुत् । पतिः॑ । पृ॒थि॒व्याः । अ॒यम् ॥ अ॒पाम् । रेताँ॑सि । जि॒न्व॒ति ॥१२॥

उ॒भा । वा॒म् । इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ऽइती॑न्द्राग्नी । आ॒हु॒वद्ध्या॒ऽइत्या॑हु॒वद्ध्यै॑ । उ॒भा । राध॑सः । स॒ह । मा॒द॒यद्ध्यै॑ ॥ उ॒भा । दा॒तारौ॑ । इ॒षाम् । र॒यी॒णाम् । उ॒भा । वाज॑स्य । सा॒तये॑ । हु॒वे । वा॒म् ॥१३॥

अ॒यम् । ते॒ । योनिः॑ । ऋ॒त्वियः॑ । यतः॑ । जा॒तः । अरो॑चथाः ॥ तम् । जा॒नन् । अ॒ग्ने॒ । आ । रो॒ह॒ । अथ॑ । नः॒ । व॒र्द्ध॒य॒ । र॒यिम् ॥१४॥

अ॒यम् । इ॒ह । प्र॒थ॒मः । धा॒यि॒ । धा॒तृभि॒रिति॑ धा॒तृभिः॑ । होता॑ । यजि॑ष्ठः । अ॒ध्व॒रेषु॑ । ईड्यः॑ ॥ यम् ।

अ॒ग्निः । पृ॒थि॒व्याः । जि॒न्व॒ति ॥१२॥

इ॒न्द्रा॒ग्नी॒ऽइती॑न्द्राग्नी । आ॒हु॒वध्या॒ऽइत्या॑ हु॒वध्यै॑ । मा॒द॒यध्यै॑ ॥१३॥

ऋ॒त्वियः॑ । अ॒ग्ने॒ ॥१४॥

यजि॑ष्ठः । अ॒ध्व॒रेषु॑ । ईड्यः॑ । अप्न॑वानः । चि॒त्रम् ॥१५॥

अ॒य्यम् ॥१२॥

मा॒द॒य्यध्यै॑ । र॒य्यी॒णाम् । सा॒तय्ये॑ ॥१३॥

अ॒य्यम् । य्योनिः॑ । ऋ॒त्विय्यः॑ । य्यतः॑ । व्व॒द्र्ध॒य्य । र॒य्यिम् ॥१४॥

अ॒य्यम् । धा॒य्यि॒ । य्यजि॑ष्ठः । य्यम् । भृग॑वः[1] । व्वि॒रु॒रु॒चुरिति॑ व्वि[2]

---

१. मूलपत्रनाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

२. 'व्वि' इत्येवं पाठेन भाष्यम् ।

अप्स्ववानदं । भृगवदं । विरुरुचुरितिविरुरुचुः[1] । वनेषु । चित्रम् । विभ्वमितिवि भ्वम् । विशेविशऽइतिविशे विशे ॥१५॥

अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । शुक्रम् । दुदुह्रे । अह्रयदं ॥ पयः । सहस्रसामितिसहस्र साम् । ऋषिम् ॥१६॥

तनूपाऽइतितनू पाः । अग्ने । असि । तन्वम् । मे । पाहि । आयुर्दाऽइत्यायुदं दाः । अग्ने । असि । आयुः । मे । देहि । वर्चोदाऽइतिवर्चदं दाः । अग्ने । असि । वर्चः । मे । देहि ॥ अग्ने । यत् । मे । तन्वाः । ऊनम् । तत् । मे । आ । पृण ॥१७॥

इन्धानादं । त्वा । शतम् । हिमादं । द्युमन्तमितिद्यु मन्तम् । सम् । इधीमहि ॥ वयस्वन्तदं । वयस्कृतम् । वयदं-

---

प्रत्नाम् । शुक्रम् ॥१६॥

अग्ने । तन्वम् । अग्ने । अग्ने । अग्ने । तन्वाः ॥१७॥

द्युमन्तामितिद्यु मन्तम् । अग्ने । सपत्नदम्भनमितिसपत्न दम्भनम् ।

रुरुचुः । विभ्रमितिवि भ्रम् । [2]विशेविशऽइतिविशे [3]विशे ॥१५॥

अह्रयदं । पयः ॥१६॥

आयुर्दाऽइत्यायु दाः । वर्चोदाऽइतिवर्चदं दाः । यत् । तत्[4] । वा···॥१७॥

[4]वयस्वतः । वयस्कृतम् । वयदंकृतमितिवयदं कृतम् ।

---

१. 'रुरुचुः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'विशेविशः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. 'विशे' इति पाठेन भाव्यम् ।

४. मूलपत्रस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

कृतमितिविधयदं कृतम् । सहस्वन्तदं । सहस्कृतम् । सहदं-
कृतमितिसहदं कृतम् ॥ अग्ने । [1]सपत्नदम्भनमितिसपत्न
दम्भनम् । अदब्धासदं । अदाभ्यम् ॥ चित्रावसो ।
चित्रवसोऽइतिचित्र वसो । स्वस्ति । ते । पारम् । अशीय ॥१८॥

सम् । त्वम् । अग्ने । सूर्यस्य । वर्चसा । अगथाः ।
ऋषीणाम् । स्तुतेन ॥ प्रियेण । धाम्ना । अहम् । आयुषा ।
वर्चसा । प्रजयेतिप्र जया । रायः । पोषेण । ग्मिषीय ॥१९॥

अन्धः । स्थ । अन्धः । वुदं । भक्क्षीय । महः ।
स्थ । महः । वुदं । भक्क्षीय । ऊर्जः । स्थ । ऊर्जम् ।
वुदं । भक्क्षीय । रायः । पोषः । स्थ । रायः । पोषम् ।
वुदं । भक्क्षीय ॥२०॥

अदब्धासः । अदाभ्यम् ॥ चित्रावसो । चित्रवसोऽइतिचित्र वसो ॥१८॥

अग्ने । धाम्ना । प्रजयेतिप्र जया ॥१९॥

भक्षीय । भक्षीय । भक्षीय । भक्षीय ॥२०॥

चित्राव्वसो[2] । चित्रव्वसो[2]ऽइतिचित्र [2]व्वसो । अशीय्य ॥१८॥

सूर्य्यस्य । प्रिय्येण । आयुषा । प्रजय्येतिप्र जय्या । राय्यः । ग्मिषीय्य ॥१९॥

भक्षीय्य । भक्षीय्य । भक्षीय्य । [3]राय्यस्पोषः । राय्यः । भक्षीय्य ॥२०॥

---

१. 'सपत्क्नदम्म्भनम्' इति वेङ्कटेश्वरमुद्रणालयमुद्रितः मन्त्रपाठः । पञ्चमस्य समानवर्गीयेऽक्षरे परतः द्वित्वस्य प्रतिषेधादपपाठोऽयम् ।

२. द्वित्वकारपाठो लेखकप्रमादजः ।

३. मूलपत्रस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।

रेवतीः । रमध्वम् । अस्मिन् । योनौ । गोष्ठे । गोस्थ इतिगो स्थे । लोके । क्षये ॥ इह । एव । स्त । मा । अप । गात ॥२१॥

सꣳहितेतिसम् हिता । असि । विश्वरूपीतिविश्व रूपी । ऊर्जा । मा । आ । विश । गौपत्त्येन ॥ उप । त्वा । अग्ने । दिवेदिव इतिदिवे दिवे । दोषावस्तरितिदोषा वस्तः । धिया । वयम् ॥ नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥२२॥

राजन्तम् । अद्ध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् ॥ वर्द्धमानम् । स्वे । दमे ॥२३॥

सः । नः । पितेवेतिपिता इव । सूनवे । अग्ने ।

रमध्वम् । अस्मिन् । गोष्ठे । गोस्थ इतिगो स्थे । विश्वरूपीतिविश्व रूपी । गौपत्येन । अग्ने । दोषावस्तरितिदोषा वस्तः ॥२२॥

अध्वराणाम् ॥२३॥

क्षग्ये ॥२१॥

विश्वरूपीतिविश्व रूपी । [1]दोषावस्तरितिदोषा वस्तः । धिया । व्वयम् ॥२२॥

दीदिव्यम्[2] ॥२३॥

---

१. 'व्वस्त' इति द्विवकारः पाठः प्रमादजः ।

२. लेखकप्रमादजोऽपपाठः ।

सूपायनऽइतिसु [1]उपायनः । भव ॥ सचस्व । नः । स्वस्तये ॥२४॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरूथ्यः ॥ वसुः । अग्निः । वसुश्रवाऽइतिवसु श्रवाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत्तममितिद्युमत् तमम् । रयिम् । दाः ॥२५॥

तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिवऽइतिदीदि वः । सुम्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिभ्यऽइतिसखि भ्यः ॥ सः । नः । बोधि । श्रुधि । हवम् । उरुष्य । नः । अघायतः । अघयतऽइत्यघ यतः । समस्मात् ॥२६॥

इडे । आ । इहि । अदिते । आ । इहि । काम्याः ।

अग्ने । स्वस्तये ॥२४॥

अग्ने । वरूथ्यः । अग्निः । वसुश्रवाऽइतिवसु श्रवाः । अछ[2] । नाक्षि । द्युमत्तममितिद्युमत् तमम् ॥२५॥

शोचिष्ठ । सुम्नाय । सखिभ्यऽइतिसखि भ्यः ॥ उरुष्य । अघयतऽ-इत्यघ यतः । समस्मात् ॥२६॥

काम्याः ॥२७॥

सूपायनऽइतिसु उपायनः । स्वस्तये ॥२४॥

वसुश्रवाऽइतिवसु श्रवाः । रयिम् ॥२५॥

सुम्नाय । अघायतः । अघयतऽइत्यघ [3]य्यतः ॥२६॥

---

१. 'उपायनः' इति पाठान्तरम् ।

२. क्वचित् कोशेषु 'अछा' क्वचित् 'अछ' इत्युपलभ्यते ।

३ कपाठशैल्यनुसारमवग्रहे 'य्यतः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

आ । इत ॥ मयि । ब्रुꣳ । कामधरणमितिकाम धरणम् । भूयात् ॥२७॥

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणꣳ । पते ॥ कक्क्षीवन्तम् । यꣳ । औशिजꣳ ॥२८॥

यꣳ । रेवान् । यꣳ । अमीवहेत्त्यमीव हा । व्रसुविदिति-वसु वित् । पुष्ट्टिवर्द्धनऽइतिपुष्ट्टि वर्द्धनꣳ ॥ सꣳ । नꣳ । सिषक्क्तु । सिसक्त्क्त्वतिसिसक्क्तु । यꣳ । तुरꣳ ॥२९॥

मा । नꣳ । शꣳसं꣡ । अररुषꣳ । धूर्त्तिꣳ । प्रणक् । मर्त्यस्य ॥ रक्ष । नꣳ । ब्रह्मण꣡ । पते ॥३०॥

ब्रह्मणꣳ । पते । कक्षीवन्तम् ॥२८॥

अमीवहेत्यमीव हा । पुष्टिवर्द्धनऽइतिपुष्टि वर्द्धनः । सिषक्तु । सिस-क्त्वितिसिसक्तु ॥२९॥

धूर्ति?[1] । मर्त्यस्य[1] । रक्ष । ब्रह्मणꣳ ॥३०॥

मग्नि । [3]व्वꣳ । भूय्यात् ॥२७॥

य्य? ॥२८॥

य्य? । य्य? । [2]अमीवहइत्यमी वहा । व्वसुविदितिव्वसु वित् । [4]पुष्टिव्वर्द्धनइतिपुष्टि वर्द्धनꣳ । य्य? ॥२९॥

मान꣡ ॥ मा । धूर्त्ति? । मर्त्यस्य ॥३०॥

---

१. 'धूर्त्तिः' 'मर्त्त्यस्य' इत्येव साधीयान् पाठः, रेफोत्तरस्य सर्वत्र द्विः पाठात् ।

२. मूलपत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

३. कपाठशैल्यनुसारात् 'वꣳ' इत्येकवकार एव युक्तः ।

४. 'व्वर्द्धन' इति साधीयान् पाठः ।

महि । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य । अर्य्यम्णः ॥ दुराधर्षमिति दुः आधर्षम् । वरुणस्य ॥३१॥

नहि । तेषाम् । अमा । चन । न । अद्धस्वित्त्यद्ध्व सु । वारणेषु ॥ ईशे । रिपुः । अघशंसइत्त्यघ शंसः ॥३२॥

ते । हि । पुत्रासः । अदितेः । प्र । जीवसे । मर्त्याय ॥ ज्योतिः । यच्छन्ति । अजस्रम् ॥३३॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्चसि । दाशुषे ॥ उपोपेत्युप उप । इत् । नु । मघवन्निति मघ वन् । भूयः । इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥३४॥

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि ॥ धियः । यः । नः । प्रचोदयादिति प्र चोदयात् ॥३५॥

अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य ॥३१॥

अध्वस्त्रित्यध्व सु । अघशंसइत्यघ शंसः ॥३२॥

पुत्रासः । [1]मर्त्याय । यच्छन्ति ॥३३॥

सश्चसि । उपोपेत्युप उप । पृच्यते ॥३४॥

वरेण्यम् । भर्गः । प्रचोदयादिति प्र चोदयात् ॥३५॥

महित्रीणाम् ॥ माहि । अर्य्यम्णः ॥३१॥

नहितेषाम् ॥ नहि ॥३२॥

मर्त्यांय । यच्छन्ति ॥३३॥

मघवन्निति मघ वन् । [2]भूयः ॥३४॥

भर्गः । धियः । यः । प्रचोदयादिति प्र चोदयात् ॥३५॥

---

१. 'मर्त्याय' द्र० पृ० ३५ टि० १ ।

२. 'भूयः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

परि । ते । दूडभः । दुर्द्दभऽइतिदुः दभः । रथः । अस्मान् । अश्नोतु । विश्वतः ॥ येन । रक्क्षसि । दाशुषः ॥३६॥

स्वरितिस्वः । सुप्प्रजाऽइतिसु प्रजाः । प्रजाभिरितिप्प्र जाभिः । स्याम् । सुवीरऽइतिसु वीरः । वीरैः । सुपोषऽइतिसु पोषः । पोषैः ॥ नर्य्य । प्रजामितिप्प्र जाम् । मे । पाहि । शꣳस्य । पशून् । अथर्य्य । पितुम् ॥३७॥

आ । अगन्म्म । विश्ववेदसमितिविश्व वेदसम् । अस्म्मब्भ्यम् । वसुवित्तममितिवसुवित् तमम् ॥ अग्ने । सम्म्राडितिसम् राट् । अभि । द्युम्नम् । अभि । सहः । आ । यच्छस्व ॥३८॥

अयम् । अग्निः । गृहपतिरितिगृह पतिः । गार्हपत्यऽइतिगार्ह पत्यः । प्रजायाऽइतिप्प्र जायाः । वसुवित्तम-

---

अस्मान् । अश्नोतु । विश्वतः । रक्षसि ॥३६॥

सुप्रजाऽइतिसु प्रजाः । प्रजाभिरितिप्र जाभिः । प्रजामितिप्र जाम् ॥३७॥

अगन्म । विश्ववेदसमितिविश्व वेदसम् । अस्मभ्यम् । अग्ने । सम्राडितिसम् राट् । द्युम्नम् । यच्छस्व ॥३८॥

श्येन ॥३६॥

नर्य्य । पशून् । अथर्य्य ॥३७॥

विश्ववेदसमितिविश्व वेदसम् । वसुवित्तममितिवसुवित् तमम् । [1]सम्म्राडितिसम् राट् । यच्छस्व ॥३८॥

---

१. एतादृशस्थलेष्वेकमकारवान् पाठो युक्तः ।

ऽइतिवसुवित् तमः ॥ अग्ने । गृहपतऽइतिगृह पते । पुरी-ष्य॒ः । र॒यि॒मानिति॑रयि मान् । पु॒ष्टि॒व॒र्द्ध॑नऽइति॑पुष्टि॒ व॒र्द्ध॑नः ॥ अग्ने । पु॒री॒ष्य॒ ॥३९॥

गृहाः । मा । बि॒भी॒त॒ । मा । वे॒प॒ध्व॒म् । ऊर्ज॑म् । बिभ्र॑तः । आ । इ॒म॒सि॒ ॥ ऊर्ज॑म् । बिभ्र॑त् । वः । सु॒मनाः॒ऽइति॑सु मनाः । सु॒मे॒धाऽइति॑सु मे॒धाः । गृ॒हान् । आ । ए॒मि॒ । मन॑सा । मोद॑मानः ॥४०॥

येषा॑म् । अ॒द्ध्येतीत्य॑धि एति॑ । प्र॒व॒सन्निति॑प्र व॒सन् । येषु॑ । सौ॒म॒न॒सः । ब॒हुः ॥ गृ॒हान् । उप॑ । ह्व॒या॒म॒हे॒ । ते । नः॒ । जा॒न॒न्तु॒ । जा॒न॒तः ॥४१॥

उप॑हू॒ताऽइत्युप॑ हूताः । इ॒ह । गाव॑ः । उप॑हू॒ताऽइत्युप॑

अ॒ग्निः । गार्ह॑पत्य॒ऽइति॒गार्ह॑ पत्यः । प्र॒जाया॒ऽइति॑प्र जायाः । अग्ने॑ । पुरी॑ष्य॒ः । पुष्टि॒वर्द्ध॑नऽइति॑पुष्टि॒ वर्ध॑नः । अग्ने॑ । पु॒री॒ष्य॒ ॥३९॥

वे॒प॒ध्व॒म् । बिभ्र॑तः । बिभ्र॑त् ॥४०॥

अ॒ध्येतीत्य॑धि एति॑ । प्र॒व॒सन्निति॑प्र व॒सन् ॥४१॥

उप॑हू॒ताऽइत्युप॑ हूताः । उप॑हू॒ताऽइत्युप॑ हूताः । अथो॒ऽइत्यथो॑ ।

अ॒न्नम॒ग्निः । अ॒न्नम् । प्र॒जाया॒ऽइति॑प्र जायाः । व॒सु॒वित्त॑म॒ऽइति॑व॒सु-वित् त॑मः ॥३९॥

वः[1] ॥४०॥

येषा॑म् । प्र॒व॒सन्निति॑प्र व॒सन् । येषु॑ । ह्व॒या॒म॒हे॒ ॥४१॥

अ॒जा॒व॒यः । क्षेमा॑य । [2]शं॒य्योरिति॑श॒म् योः । [2]शं॒य्योरिति॑श॒म्

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'शंयो॰' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

हूताः । अजावयः ॥ अथोऽइत्यथो । अन्नस्य । कीलालः । उपहूतऽइत्युप हूताः । गृहेषु । नः ॥ क्षेमाय । व्वः । शान्त्यै । प्र । पद्ये । शिवम् । शग्मम् । शँय्योरितिशम् योः । शँय्योरितिशम् योः ॥४२॥

प्रघासिनऽइतिप्र घासिनः । हवामहे । मरुतः । च । रिशादसः ॥ करम्भेण । सजोषसऽइतिस जोषसः ॥४३॥

यत् । ग्रामे । अरण्ण्ये । सभायाम् । इन्द्रिये ॥ एनः । चकृम । व्वयम् । इदम् । तत् । अव । यजामहे । स्वाहा ॥४४॥

मोऽइतिमो । सु । नः । इन्द्र । अत्त्र । पृत्स्वितिपृत् सु । देवैः । अस्ति । हि । स्म्म । ते । शुष्म्मिन् । अवया-ऽइत्यव याः ॥ महः । चित् । यस्य । मीढुषः । यव्या । हविष्म्मतः । मरुतः । व्वन्दते । गीः ॥४५॥

अक्क्रन् । कर्म्म । कर्म्मकृतऽइतिकर्म्म कृतः । सह । व्वाचा । मयोभुवेतिमयः भुवा ॥ देवेभ्यः । कर्म्म ।

उपहूतऽइत्युप हूताः । पद्ये । शग्मम् ॥४२॥
प्रघासिनऽइतिप्र घासिनः ॥४३॥
अरण्ये ॥४४॥
अत्रं । अस्ति । स्म । शुष्मिन् । अवयाऽइत्यव याः । यव्या । हविष्मतः ॥४५॥
अक्रन् । देवेभ्यः । कृत्वा । अस्तम् ॥४६॥

योः ॥४२॥
य्यत् । सभाय्याम् । इन्द्रिय्ये । व्वय्यम् । य्यजामहे ॥४४॥
अवय्याऽइत्यव [1]य्याः । य्यस्य । य्यव्या । मय्योभुवेतिमय्यः

---

१. कपाठशैल्यनुसारमवग्रहादौ द्वित्वाभावात् 'य्या' इत्येव शुद्धः पाठः स्यात् ।

कृत्वा[१] । अस्तम् । प्र । इत । सचाभुवऽइतिसचा भुवः ॥४६॥

अवभृथेत्यव भृथ । निचुम्पुणेतिनि चुम्पुण । निचेरुरितिनि चेरुः । असि । निचुम्पुणऽइतिनि चुम्पुणः ॥ अव । देवैः । देवकृतमितिदेव कृतम् । एनः । अयासिषम् । अव । मर्त्यैः । मर्त्यकृतमितिमर्त्य कृतम् । पुरुराव्णऽइति-पुरु राव्णः । देव । रिषः । पाहि ॥४७॥

पूर्णा । दर्वि । परा । पत । सुपूर्णेतिसु पूर्णा । पुनः । आ । पत ॥ वस्नेवेतिवस्ना इव । वि । क्रीणावहै । इषम् । ऊर्जम् । शतक्रतोऽइतिशत क्रतो ॥४८॥

देहि । मे । ददामि । ते । नि । मे । धेहि । नि । ते । दधे ॥ निहारमितिनि हारम् । च । हरासि । मे । निहारमितिनि हारम् । नि । हराणि । ते । स्वाहा ॥४९॥

अवभृथेत्यव भृथ । पुरुराव्णऽइतिपुरु राव्णः ॥४७॥

पूर्णा । सुपूर्णेतिसु पूर्णा । वस्नेवेतिवस्ना इव । शतक्रतोऽइतिशत क्रतो ॥४८॥

भुवा ॥४६॥

अयासिषम् ॥४७॥

पूर्णा । सुपूर्णेतिसु पूर्णा ॥४९॥

---

१. इह सर्वपुस्तकेषु (लिखितेषु मुद्रितेषु च) 'कृत्वा' इत्येकतकारवानेव पाठ उपलभ्यते, तथाऽपान्यत्र 'कृत्वा, कृत्वाय, भूत्वा' आदिषु पदेषु द्वितकारवतः पाठादिहापि तथैव युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

अक्क्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूषत ॥ अस्तोषत । स्वभानवऽइतिस्व भानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरीऽइतिहरी ॥५०॥

सुसन्दृशमितिसु सन्दृशम् । त्वा । वयम् । मघवन्निति मघ वन् । वन्दिषीमहि ॥ प्र । नूनम् । पूर्णबन्धुरऽइतिपूर्ण बन्धुरः । स्तुतः । यासि । वशान् । अनु ॥५१॥

मनः । नु । आ । हुवामहे । नाराशंसेन । स्तोमेन ॥ पितृणाम् । च । मन्मभिरितिमन्म भिः ॥५२॥

आ । नः । एतु । मनः । पुनरितिपुनः । क्रत्वे । दक्क्षाय । जीवसे ॥ ज्योक् । च । सूर्य्यम् । दृशे ॥५३॥

पुनः । नः । पितरः । मनः । ददातु । दैव्यः । जनः ॥ जीवम् । व्रातम् । सचेमहि ॥५४॥

अक्षन् । अस्तोषत । विप्राः । नविष्ठया ॥५०॥
पूर्णबन्धुरऽइतिपूर्ण बन्धुरः ॥५१॥
हुवामहे । मन्मभिरितिमन्म भिः ॥५२॥
क्रत्वे । दक्षाय ॥५३॥
दैव्यः ॥५४॥

प्रियाः । नविष्ठया । य्योज ॥५०॥
व्वयम् । मघवन्निति मघ वन् ॥ पूर्ण्णबन्धुरऽइतिपूर्ण्ण बन्धुरः ।
य्यासि । [1]वशान् ॥५१॥
[2]पितृणाम् ॥५२॥
दक्षाय । सूर्य्यम् ॥५३॥

---

१. अपपाठः, 'व्वशान्' इति साधुः ।

२. अपपाठः, 'पितृणाम्' इति साधुः ।

वयम् । सोम । व्रते । तव । मनः । तनूषु । बिभ्रतः ॥ प्रजावन्तऽइतिप्रजा वन्तः । सचेमहि ॥५५॥

एषः । ते । रुद्र । भागः । सह । स्वस्रा । अम्बिकया । तम् । जुषस्व । स्वाहा । आखुः । ते । पशुः ॥५६॥

अव । रुद्रम् । अदीमहि । अव । देवम् । त्र्यम्बकमितित्रि अम्बकम् ॥ यथा । नः । वस्यसः । करत् । श्रेयसः । व्यवसाययादितिवि [1]अवसाययात् ॥५७॥

भेषजम् । असि । भेषजम् । गवे । अश्वाय । पुरुषाय । भेषजम् ॥ सुखमितिसु खम् । मेषाय । मेष्यै ॥५८॥

बिभ्रतः । प्रजावन्तऽइतिप्रजा वन्तः ॥५५॥

रुद्र ॥५६॥

रुद्रम् । त्र्यम्बकमितित्रि अम्बकम्[2] ॥५७॥

अश्वाय । मेष्यै ॥५८॥

वयम् । प्रजावन्तऽइतिप्रजा वन्तः ॥५५॥

अम्बिकया ॥५६॥

यथा । श्रेयसः । व्यवसाययादितिवि[3] अवसाययात् ॥५७॥

अश्वाय । पुरुषाय । मेषाय ॥५८॥

---

१. 'अवसायात्' इति काशिकः पाठः ।

२. 'त्र्यम्बकमितित्रि अम्बकम्' इति बम्बईमुद्रिते द्वयोर्हस्तलेखयोश्च पाठ उपलभ्यते, सोऽपपाठः । तथा सति 'मिति' स्वरितेन भाव्यम् । अपि च तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽग्रिमत्तरमन्त्रे (५९ संख्याके) यथामुद्रितः साधुपाठ एवोपलभ्यते ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'ऽवि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

त्र्यम्बकमितित्रि अम्बकम् । यजामहे । सुगन्धिमितिसु गन्धिम् । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् ॥ उर्व्वारुकमिवेत्युर्व्वारुकम् इव । बन्धनात् । मृत्योः । मुक्षीय । मा । अमृतात् ॥ पतिवेदनमितिपति वेदनम् । इतः । मुक्षीय । मा । अमुतः ॥५९॥

एतत् । ते । रुद्र । अवसम् । तेन । परः । मूजवत-ऽइतिमूज वतः । अति । इहि ॥ अवततधन्वेत्यवतत धन्वा । पिनाकावसऽइतिपिनाक अवसः । कृत्तिवासाऽइतिकृत्ति वासाः । अहिंसन् । नः । शिवः । अति । इहि ॥६०॥

त्र्यायुषमितित्रि [1]आयुषम् । जमदग्नेरितिजमत् अग्नेः । कश्यपस्य । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् ॥ यत् । देवेषु ।

त्र्यम्बकमितित्रि अम्बकम् । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् । उर्व्वारुकमिवेत्युर्वारुकम् इव । मृत्योः । मुक्षीय । मुक्षीय ॥५९॥

रुद्र । अवततधन्वेत्यवतत धन्वा ॥६०॥

त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् । जमदग्नेरितिजमत् अग्नेः । कश्यपस्य ।

त्र्यम्बकमिति [2]त्री अम्बकम् । य्यजामहे । पुष्टिर्व्वर्द्धनमितिपुष्टि [4]व्वर्द्धनम् । उर्व्वारुकमिवेत्युर्वा [2]रुकम् इव । मुर्क्षाय्य । पतिवेदनमितिपति व्वेदनम् । [5]मुक्षीय्य । [5]मा । [5]मुतः ॥५९॥

मूजवतऽइतिमूज वतः । कृत्तिवासाऽइतिकृत्ति व्वासाः ॥६०॥

त्र्याय्युषमितित्रि आय्युषम् । त्र्याय्युषमितित्रि आय्युषम् । त्र्याय्युष-

---

१. 'आयुषम्' इति काशिकः पाठः ।
२. पत्रांशनाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।
३. अपपाठः, '०व्वर्द्धन०' इति साधुः ।
४. 'कपाठानुसारं 'वर्द्धनम्' इति युक्तः पाठः ।
५. पत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽपपाठः ।

त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् । तत् । नः । अस्तु । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् ॥६१॥

शिवः । नाम । असि । स्वधितिरितिस्व धितिः । ते । पिता । नमः । ते । अस्तु । मा । मा । हिंसीः ॥ नि । वर्त्तयामि । आयुषे । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । प्रजननायेतिप्र जननाय । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाः त्वाय । सुवीर्य्यायेतिसु वीर्य्याय ॥६२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे तृतीयोऽध्यायः ॥

त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् । अस्तु । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् ॥६१॥

अस्तु । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । प्रजननायेतिप्र जननाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाः त्वाय ॥६२॥

मितित्रि[२] आयुषम् । त्र्यायुषमितित्रि आयुषम् ॥६१॥

वर्त्तयामि । आयुषे । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । प्रजननायेतिप्र जननाय । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाः त्वाय । सुवीर्य्यायेतिसु वीर्य्याय ॥६३॥[२]

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे तृतीयोऽध्यायः ॥

---

१. 'आयुषम्' इति काशिकः पाठः ।

२. पत्रांशस्य नाशात् पुनर्लिखितोऽस्वरोऽपपाठः ।

२. इह ६२ संख्यास्थाने ६३ संख्या निर्दिष्टा । अस्मिन् पाठे गलितानां पदानां मन्त्रांशानां च पुनः पाठः क्रियते । तेन नेहान्यग्रन्थवत् ४० चत्वारिंशत्तमस्य मन्त्रस्य पदपाठ एकोनचत्वारिंशन्मन्त्रपदपाठ एव एकीकृतः । समग्रपाठे सत्यपीह ४० तममन्त्रस्य पदपाठान्ते ४० संख्यास्थाने पुनः ३९ संख्यैव निर्दिष्टा, अत इयमेकस्याः संख्याया न्यूनता इह ६२ स्थाने ६३ संख्या निर्दिश्य पूरिता ।

चतुर्थोऽध्यायः

आ । इदम् । अगन्म । देवयजनमितिदेव यजनम् । पृथिव्याः । यत्र । देवासः । अजुषन्त । विश्वे ॥ ऋक्क्सामाभ्यामित्यृक् सामाभ्याम् । सन्तरन्तऽइतिसम् तरन्तः । यजुर्भिरितियजुः भिः । रायः । पोषेण । सम् । इषा । मदेम ॥ इमाः । आपः । शम् । ऊँऽइत्यूँ । मे । सन्तु । देवीः । ओषधे । त्रायस्व । स्वधितऽइतिस्व धिते । मा । एनम् । हिꣳसीः ॥१॥

आपः । अस्मान् । मातरः । शुन्धयन्तु । घृतेन । नः । घृतप्वऽइतिघृत प्वः । पुनन्तु ॥ विश्वम् । हि । रिप्रम् । प्रवहन्तीतिप्र वहन्ति । देवीः । उत् । इत् ।

अगन्म । पृथिव्याः । विश्वे । ऋक्सामाभ्यामित्यृक् सामाभ्याम् । ऊँऽइत्यूँ ॥१॥

अस्मान् । घृतप्वऽइतिघृत प्वः । विश्वम् । रिप्रम् । प्रवहन्तीतिप्र

देवयजनमितिदेव [1]य्यजनम् । य्यत्र । [2]ऋख्सामाभ्यामित्यृक् सामाभ्याम् । य्यजुर्भिरितिय्यजुः भिः । राय्यः । त्राय्यस्व ॥१॥

शुन्धय्यन्तु । घृतप्वऽइतिघृत प्वः । प्रवहन्तीतिप्र वहन्ति ॥२॥

---

१. 'य्यजनम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. सकारे परतः प्रथमस्य द्वितीयापत्तिरस्य विशिष्टा शैली । तैत्तिरीयपाठेऽपीयं शैली दृश्यते ।

आब्भ्यः । शुचिः । आ । पूतः । एमि ॥ दीक्क्षातपसोः । तनूः । असि । ताम् । त्वा । शिवाम् । शग्ग्माम् । परि । दधे । भद्रम् । वर्ण्णम् । पुष्ष्यन् ॥२॥

व्वृत्त्रस्य । असि । कनीनकः । चक्क्षुर्द्दाऽइतिचक्क्षुः दाः । असि । चक्क्षुः । मे । देहि ॥३॥

चित्त्पतिरितिचित् पतिः । मा । पुनातु । व्वाक्क्पतिरितिवाक् पतिः । देवः । सविता ॥ तस्य । ते । पवित्त्रपतेऽइतिपवित्त्र पते । पवित्त्रपूतस्येतिपवित्त्र पूतस्य । यत्त्कामऽइतियत् कामः । पुने । तत् । शकेयम् ॥४॥

आ । वः । देवासः । ईमहे । व्वामम् । प्रयतीतिप्प्र यति । अद्ध्वरे ॥ आ । वः । देवासः । आशिषऽइत्त्या शिषः । यज्ज्ञियासः । हवामहे ॥५॥

व्वहन्ति । आभ्यः । दीक्षातपसोः । शग्माम् । भद्रम् । वर्णम् । पुष्यन् ॥२॥

व्वृत्रस्य । चक्षुर्दाऽइतिचक्षुः दाः । चक्षुः ॥३॥

चित्पतिरितिचित् पतिः । व्वाक्पतिरितिवाक् पतिः । पवित्रपतेऽइतिपवित्र पते । पवित्रपूतस्येतिपवित्र पूतस्य । यत्कामऽइतियत् कामः ॥४॥

प्रयतीतिप्र यति । अध्वरे । आशिषऽइत्या शिषः । यज्ञियासः ॥५॥

वृत्रस्य ॥३॥

व्वाक्पतिरितिव्वाक पतिः । य्यत्कामऽइतिय्यत् कामः । शके-य्यम् ॥४॥

प्रय्यतीतिप्र [1]य्यति । य्यज्ञिय्यासः ॥५॥

---

१. 'य्यति' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

स्वाहा । सुज्ज्ञम् । मनसः । उरोः । अन्तरिक्क्षात् । द्यावापृथिवीभ्याम् । वातात् । आ । रभे । स्वाहा ॥६॥

आकूत्त्याऽइत्त्या कूत्त्यै । प्रयुजऽइतिप्र युजे । अग्नये । स्वाहा । मेधायै । मनसे । दीक्क्षायै । तपसे । सरस्वत्त्यै । पूष्णे । अग्नये । स्वाहा ॥ आपः । देवीः । बृहतीः । विश्वशम्भुवऽइतिविश्श्व शम्भुवः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावा-पृथिवी । उरोऽइत्त्युरो । अन्तरिक्क्ष ॥ बृहस्प्पतये । हविषा । विधेम । स्वाहा ॥७॥

विश्श्वः । देवस्य । नेतुः । मर्त्तः ॥ वुरीत । सक्ख्यम् ॥ विश्श्वः । राये । इषुद्ध्यति । द्युम्नम् । वृणीत । पुष्ष्यसे । स्वाहा ॥८॥

आकूत्याऽइत्या कूत्यै । प्रयुजऽइतिप्र युजे । अग्नये । दीक्षायै । सरस्वत्यै । पूष्णे । अग्नये । विश्वशम्भुवऽइतिविश्व शम्भुवः । द्यावापृथिवी-ऽइतिद्यावापृथिवी । उरोऽइत्युरो । अन्तरिक्ष । बृहस्पतये ॥७॥

विश्वः । सख्यम् । विश्वः । इषुध्यति । द्युम्नम् । पुष्यसे ॥८॥

स्युज्ञम् ॥६॥

प्रयुजऽइतिप्र स्युजे[1] । अग्नये । मेधायै । [2]द्यावापृथिवीऽइतिद्यावा-पृथिवी । बृहस्पतये ॥७॥

विश्वोदेवस्य । विश्वः । राये ॥८॥

---

१. 'युजे' इति साधुः पाठ इह द्रष्टव्यः ।

२. मन्त्रपाठेऽन्यपदकोशेषु च 'द्यावापृथिवी' इत्याद्युदात्त पदं दृश्यते ।

ऋक्क्सामयोरित्यृक् सामयोः । शिल्प्पेऽइतिशिल्प्पे । स्थः । तेऽइतिते । व्वाम् । आ । रभे । तेऽइतिते । मा । पातम् । आ । अस्य । यज्ज्ञस्य । उदृचऽइत्युत् ऋचः ॥ शर्म्म । असि । शर्म्म । मे । यच्छ ॥९॥

ऊर्क्क् । असि । आङ्गिरसी । ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्ण म्रदाः । ऊर्ज्जम् । मयि । धेहि ॥ सोमस्य । नीविः । असि । विष्णोः । शर्म्म । असिः । शर्म्म । यजमानस्य । इन्द्रस्य । योनिः । असि । सुसस्याऽइतिसु सस्याः । कृषीः कृधि ॥ उत् । श्रयस्व । व्वनस्प्पते । ऊर्ध्वः । मा । पाहि । अंहसः ॥१०॥

व्व्रतम् । कृणुत । व्व्रतम् । कृणुत । अग्निः । ब्रह्म । अग्निः । यज्ज्ञः । व्वनस्प्पतिः । यज्ज्ञियः ॥ दैवीम् ।

ऋक्सामयोरित्यृक् सामयोः । शिल्पेऽइतिशिल्पे । यज्ञस्य । उदृचऽइत्युत ऋचः ॥९॥

आङ्गिरसी । ऊर्णम्म्रदाऽइत्यूर्ण [2]म्रदाः । विष्णोः । व्वनस्पते । ऊर्ध्वः ॥१०॥

अग्निः । ब्रह्म । अग्निः । यज्ञः । व्वनस्पतिः । यज्ञियः ।

---

[3]ऋख्सामय्योरित्यृक् सामय्योः । य्यज्ञस्य । य्यछ ॥९॥

मय्यि । य्यजमानस्य । य्योनिः । [4]ऋषीः । [4]स्कृधि । श्रय्यस्व ॥१०॥

य्यज्ञः । य्यज्ञिय्यः । धिय्यम् । अभिष्टय्ये । व्वर्चोधामितिव्वर्च्चः

---

१. 'आङ्गिरसि' इति सम्बुद्धयन्तमिति दयानन्दः । उभयथाऽपि पदच्छेदस्य संभवः स्वरदोषाभावात् ।

२. द्र० 'ऊर्णम्म्रदसम्' पदम् । अ० २।२, ५; तथा २१।३३,५७ ।

३. द्रष्टव्यम् 'ऋख्सामाभ्याम्' पदम् । अ० ४ मं० १ ॥

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

धियम् । मनामहे । सुमृडीकामितिसु मृडीकाम् । अभिष्टये । वर्चोधामितिवर्च्चःधाम् । यज्ञवाहसमितियज्ञ वाहसम् । सुतीर्थेतिसु तीर्था । नः । असत् । वशे ॥ ये । देवाः । मनोजाताऽइतिमनः जाताः । मनोयुजाऽइतिमनः युजः । दक्षक्रतवऽइतिदक्ष क्रतवः । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । पान्तु । तेभ्यः । स्वाहा ॥११॥

श्वात्राः । पीताः । भवत । यूयम् । आपः । अस्माकम् । अन्तः । उदरे । सुशेवाऽइतिसु शेवाः ॥ ताः । अस्मभ्यम् । अयक्ष्माः । अनमीवाः । अनागसः । स्वदन्तु । देवीः । अमृताः । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥१२॥

इयम् । ते । यज्ञिया । तनूः । अपः । मुञ्चामि । न । प्रजामितिप्र जाम् ॥ अंहोमुचऽइत्यंहः मुचः ।

सुमृडीकामितिसु मृडीकाम् । अभिष्टये । यज्ञवाहसमितियज्ञ वाहसम् । सुतीर्थेतिसु तीर्था । दक्षक्रतवऽइतिदक्ष क्रतवः । तेभ्यः ॥११॥

श्वात्राः । अस्माकम् । अस्मभ्यम् । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥१२॥

यज्ञिया । प्रजामितिप्र जाम् । अंहोमुचऽइत्यंहः मुचः ।

धाम् । यज्ञवाहसमितियज्ञ वाहसम् । [1]वशे । ये । मनोयुजइतिमनः [2]युजः ॥११॥

यूयम् । अयक्ष्माः । ऋतवृधइत्यृत वृधः ॥१२॥

इयम् । यज्ञिया ॥१३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'व्वशे' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

२. 'युजः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

स्वाहाकृताऽइतिस्वाहा कृताः । पृथिवीम् । आ । विशत । पृथिव्या । सम् । भव ॥१३॥

अग्ने । त्वम् । सु । जागृहि । वयम् । सु । मन्दिषीमहि ॥ रक्षं । नः । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् । प्रबुधऽइतिप्र बुधे । नः । पुनरितिपुनः । कृधि ॥१४॥

पुनः । मनः । पुनः । आयुः । मे । आ । अगन् । पुनरितिपुनः । प्राणः । पुनः । आत्मा[1] । मे । आ । अगन् । पुनरितिपुनः । चक्षुः । पुनरितिपुनः । श्रोत्रम् । मे । आ । अगन् ॥ वैश्वानरः । अदब्धः । तनूपाऽइतितनू पाः । अग्निः । नः । पातु । दुरितादितिदुः इतात् । अवद्यात् ॥१५॥

त्वम् । अग्ने । व्रतपाऽइतिव्रत पाः । असि । देवः । आ । मर्त्येषु । आ ॥ त्वम् । यज्ञेषु । ईड्यः ॥ रास्व । इयत् । सोम । आ । भूयः । भर । देवः । नः । सविता । वसोः । दाता । वसु । अदात् ॥१६॥

एषा । ते । शुक्र । तनूः । एतत् । वर्चः । तया ।

पृथिव्या ॥१३॥
अग्ने । रक्ष । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् । प्रबुधऽइतिप्र बुधे ॥१४॥
आत्मा । चक्षुः । श्रोत्रम् । वैश्वानरः । अग्निः । अवद्यात् ॥१५॥
अग्ने । यज्ञेषु । रास्व ॥१६॥

वयम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् ॥१४॥
आयुः ॥१५॥
व्रतपाऽइतिव्रत पाः । यज्ञेषु । इयत् । भूयः ॥१६॥

१. 'आत्मा' इति केचन लिखन्ति । यमस्वरूपविचारो ग्रन्थान्ते द्रष्टव्यः ।

सम् । भव । भ्राजम् । गच्छ ॥ जूः । असि । धृता । मनसा । जुष्टा । विष्णवे ॥१७॥

तस्याः । ते । सत्यसंवसऽइतिसत्य संवसः । प्रसवइतिप्र सवे । तन्वः । यन्त्रम् । अशीय । स्वाहा ॥ शुक्रम् । असि । चन्द्रम् । अमृतम् । वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् ॥१८॥

चित् । मना । धीः । दक्षिणा । क्षत्रिया । यज्ञिया । उभयतःशीर्ष्णीत्युभयतः शीर्ष्णी ॥ सा । नः । सुप्राचीतिसु प्राची । सुप्रतीचीतिसु प्रतीची । एधि । मित्रः । त्वा । पदि । बध्नीताम् । पूषा । अध्वनः । पातु । इन्द्राय । अध्यक्षायेत्यधि अक्षाय ॥१९॥

शुक्र । [1]गछ । जुष्टा । विष्णवे ॥१७॥

सत्यसंवसऽइतिसत्य संवसः । प्रसवऽइतिप्र सवे । तन्व÷ । शुक्रम् । वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् ॥१८॥

दाक्षिणा । क्षत्रिया । यज्ञिया । उभयतःशीर्ष्णीत्युभयतः शीर्ष्णी । सुप्राचीतिसु प्राची । सुप्रतीचीतिसु प्रतीची । मित्रः । बध्नीताम् । अध्वनः । अध्यक्षायेत्यधि अक्षाय ॥१९॥

तस्रा । गछ ॥१७॥

य्यन्तम् । अशीय ॥ व्वैश्वदेवमितिव्वैश्व देवम् ॥१८॥

दाक्षिणा । आ[2] । क्षत्रिया । य्यज्ञिया । उभयतःशीर्ष्णीत्युभयतः शीर्ष्णी । इन्द्राय । अध्यक्षायेत्यधि अक्षाय ॥१९॥

---

१. मुम्बईमुद्रिते सचकारः 'गच्छ' इति पाठः ।

२. 'आ' पदमन्यकोशेषु नोपलभ्यते । स्वरदोषाच्चेदं पदं न संभवति ।

अनु । त्वा । माता । मन्यताम् । पिता । भ्राता । सगर्भ्य इति सगर्भ्यः । सखा । सयूथ्य इति सयूथ्यः ॥ सा । देवि । देवम् । अच्छ । इहि । इन्द्राय । सोमम् । रुद्रः । त्वा । आ । वर्त्तयतु । स्वस्ति । सोमसखेति सोमसखा । पुनः । आ । इहि ॥२०॥

वस्वी । असि । अदितिः । आदित्या । रुद्रा । चन्द्रा ॥ बृहस्पतिः । त्वा । सुम्ने । रम्णातु । रुद्रः । वसुभिरिति वसुभिः । आ । चके ॥२१॥

अदित्याः । त्वा । मूर्द्धन् । आ । जिघर्म्मि । देवयजन इति देवयजने । पृथिव्याः । इडायाः । पदम् । असि । घृतवदिति घृतवत् । स्वाहा ॥ अस्मे इत्यस्मे । रमस्व । अस्मे इत्यस्मे । ते । बन्धुः । त्वे इति त्वे । रायः ।

मन्यताम् । सगर्भ्य इति सगर्भ्यः । सयूथ्य इति सयूथ्यः । [1]अच्छ । रुद्रः । स्वस्ति ॥२०॥

आदित्या । रुद्रा । बृहस्पतिः । सुम्ने । रम्णातु । रुद्रः ॥२१॥

अदित्याः । पृथिव्याः । अस्मे इत्यस्मे । अस्मे इत्यस्मे । त्वे इति त्वे ।

सयूथ्य इति स । [2]य्यूथ्यः । इन्द्राय । वर्त्तयतु ॥२०॥

वसुभिरिति वसुभिः ॥२१॥

देवयजन इति देव [3]य्यजने । इडायाः । घृतवदिति घृतवत् । रायः ।

---

१. मुम्बईमुद्रिते 'अच्छ' इति सचकारः पाठः ।

२. 'यूथ्यः' इति शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः ।

३. 'यजने' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

मेऽइतिमे । रायः । मा । वयम् । रायः । पोषेण । वि । यौष्म । तोतः । रायः ॥२२॥

सम् । अख्ये । देव्या । धिया । सम् । दक्षिणया । उरुचक्षसेत्युरु चक्षसा ॥ मा । मे । आयुः । प्र । मोषीः । मोऽइतिमो । अहम् । तव । वीरम् । विदेय । तव । देवि । सन्दृशीतिसम् दृशि ॥२३॥

एषः । ते । गायत्रः । भागः । इति । मे । सोमाय । ब्रूतात् । त्रैष्टुभः । त्रैस्तुभऽइतित्रैस्तुभः । जागतः । छन्दोनामानामितिच्छन्दः नामानाम् । साम्राज्यमितिसाम् राज्यम् । गच्छ । आस्माकः । असि । शुक्रः । ते । ग्रह्यः । विचितऽइतिवि चितः । त्वा । वि । चिन्वन्तु ॥२४॥

अभि । त्यम् । देवम् । सवितारम् । ओण्योः । कविक्रतुमितिकवि क्रतुम् । अर्चामि । सत्यसवमितिसत्य

यौष्म ॥२२॥

अख्ये । देव्या । दक्षिणया । उरुचक्षसेत्युरु चक्षसा ॥२३॥

गायत्रः । त्रैष्टुभः । त्रैस्तुभऽइतित्रैस्तुभः । साम्राज्यमितिसाम् राज्यम् । गछ । आस्माकः । शुक्रः । चिन्वन्तु ॥२४॥

कविक्रतुमितिकवि क्रतुम् । सत्यसवमितिसत्य सवम् । रत्नधामिति-

रायः । वयम् । रायः । यौष्म । रायः ॥२२॥

धिया । दक्षिणया । आयुः । विदेय ॥२३॥

गायत्रः । सोमाय । विचितऽइतिवि चितः ॥२४॥

संवम् । रत्नधामितिरत्न धाम् । अभि । प्रियम् । मतिम् । क्विम् ॥ ऊर्द्धा । यस्य । अमतिः । भाः । अदिद्युतत् । सवीमनि । हिरण्यपाणिरितिहिरण्य पाणिः । अमिमीत । सुक्रतुरितिसु क्रतुः । कृपा । स्वरितिस्वः ॥ प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । त्वा । प्रजाऽइतिप्र जाः । त्वा । अनुप्राणन्त्वित्यनु प्राणन्तु । प्रजाऽइतिप्र जाः । त्वम् । अनुप्राणिहीत्यनु प्राणिहि ॥२५॥

शुक्रम् । त्वा । शुक्रेण । क्रीणामि । चन्द्रम् । चन्द्रेण । अमृतम् । अमृतेन ॥ सग्मे । ते । गोः । अस्मेऽइत्यस्मे । ते । चन्द्राणि । तपसः । तनूः । असि । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । वर्णः । परमेण । पशुना । क्रीयसे । सहस्रपोषमितिसहस्र पोषम् । पुषेयम् ॥२६॥

मित्रः । नः । आ । इहि । सुमित्रधऽइतिसु मित्रधः । इन्द्रस्य । उरुम् । आ । विश । दक्षिणम् । उशन् ।

रत्न धाम् । ऊर्ध्वा । अदिद्युतत् । सुक्रतुरितिसु क्रतुः । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अनुप्राणन्त्वित्यनु प्राणन्तु । प्रजाऽइतिप्र जाः । अनुप्राणिहीत्यनु प्राणिहि ॥२५॥

शुक्रम् । शुक्रेण । सग्मे । अस्मेऽइत्यस्मे । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः ॥२६॥

मित्रः । सुमित्रधऽइतिसु मित्रधः । दाक्षिणम् । हस्तं । सुहस्तेतिसु

प्रियम् । व्यस्य ॥२५॥

वर्णः । क्रीयसे । पुषेयम् ॥२६॥

उशन्तम् । स्योनः । स्योनम् ॥ स्वानं । भ्राजं । अङ्घारे । बम्भारे । हस्तं । सुहस्तेतिसु हस्त । कृशानोऽइति कृशानो । एते । वः । सोमक्क्रयणाऽइतिसोम क्रयणाः । तान् । रक्क्षद्ध्वम् । मा । वः । दभन् ॥२७॥

परि । मा । अग्ने । दुश्चरितादितिदुः चरितात् । बाधस्व । आ । मा । सुचरितऽइतिसु चरिते । भज ॥ उत् । आयुषा । स्वायुषेतिसु आयुषा । उत् । अस्थाम् । अमृतान् । अनु ॥२८॥

प्रति । पन्थाम् । अपद्महि । स्वस्तिगामितिस्वस्ति ग्राम् । अनेहसम् ॥ येन । विश्वाः । परि । द्विषः । वृणक्ति । विन्दते । वसु ॥२९॥

अदित्याः । त्वक् । असि । अदित्यै । सदः । आ । सीद ॥ अस्तभ्नात् । द्याम् । वृषभः । अन्तरिक्क्षम् । अमिमीत । वरिमाणम् । पृथिव्याः ॥ आ । असीदत् । विश्वा ।

हस्त । सोमक्रयणाऽइतिसोम क्रयणाः । रक्षध्वम् ॥२७॥

अग्ने । दुश्चरितादितिदुः चरितात् । अस्थाम् ॥२८॥

अपद्महि । स्वस्तिगामितिस्वस्ति गाम् । विश्वाः ॥२९॥

अदित्याः । अदित्यै । अस्तभ्नात् । अन्तरिक्षम् । पृथिव्याः । विश्वा ।

सोमक्रय्यणाऽइतिसोम क्रय्यणाः ॥२७॥

आयुषा । स्वायुषेतिसु आयुषा ॥२८॥

स्येन ॥२९॥

भुवनानि । सम्म्राडितिसम् राट् । विश्श्वा । इत् । तानि । वरुणस्य । व्व्रतानि ॥३०॥

वनेषु । वि । अन्तरिक्क्षम् । ततान । वाजम् । अर्वत्स्विवत्यर्वत् सु । पयः । उस्रियासु ॥ हृत्स्वितिहृत् सु । क्रतुम् । वरुणः । विक्क्षु । अग्निम् । दिवि । सूर्य्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥३१॥

सूर्य्यस्य । चक्क्षुः । आ । रोह । अग्ने । अक्क्ष्णः । कनीनकम् ॥ यत्र । एतशेभिः । ईयसे । भ्राजमानः । विपश्चितेतिविपः चिता ॥३२॥

उस्रौ । आ । इतम् । धूर्षाहौ । धूःसहावितिधूः सहौ । युज्ज्येथाम् । अनश्श्रूऽइत्त्यनश्श्रू । अवीरहणौ । अवीरह-

---

सम्राडितिसम् राट् । विश्वा ॥३०॥

अन्तरिक्षम् । अर्वत्स्वित्यर्वत् सु । हृत्स्वितिहृत् सु । विक्षु । अग्निम् । अद्रौ ॥३१॥

चक्षुः । अग्ने । अक्ष्णः । विपश्चितेतिविपः चिता ॥३२॥

युज्येथाम् । अनश्रूऽइत्यनश्रू । अवीरहनावित्यवीर हनौ । ब्रह्मचोदना-

---

[1]सुम्म्राडितिसम् राट् ॥३०॥

[2]अर्व्वत्स्वित्यर्वत् सु । पय्यः । उस्रिय्यासु । [2] हृत्स्वितिहृत् सु । सूर्य्यम् ॥३१॥

सूर्य्यस्य । य्यत्र । ईय्यसे । विपश्चितेतिविपः चिता ॥३२॥

---

१. द्र० पूर्वत्र अ० ३ । मं० ३८ ।

२. द्र० पूर्वत्र अ०४ । मं० १ ।

नाविंत्त्यवीर हनौ । ब्रह्मचोदनाविर्तिब्रह्म चोदनौ ॥ स्वस्ति । यजमानस्य । गृहान् । गच्छतम् ॥३३॥

भद्रः । मे । असि । प्र । च्यवस्व । भुवः । पते । विश्वानि ॥ अभि । धामानि । मा । त्वा । परिपरिणऽइतिपरि परिणः । विदन् । परिपन्थिनऽइतिपरि पन्थिनः । वृकाः । अघायवः । अघयवऽइत्यघ यवः ॥ श्येनः । भूत्वा । परा । पत । यजमानस्य । गृहान् । गच्छ । तत । नौ । सँस्कृतम् ॥३४॥

नमः । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे । महः । देवाय । तत् । ऋतम् । सपर्य्यत ॥ दूरेदृशऽइतिदूरे दृशे । देवजातायेतिदेव जाताय । केतवे । दिवः । पुत्राय । सूर्य्याय । शंसत ॥३५॥

वितिब्रह्म चोदनौ । स्वस्ति । गछतम् ॥३३॥

भद्रः । विश्वानि । अघयवऽइत्यघ यवः । भूत्वा । गछ । सँस्कृतम् ॥३४॥

मित्रस्य । चक्षसे । पुत्राय ॥३५॥

य्युज्येथाम् । य्यजमानस्य ॥३३॥

[1]वृकाः । अघाय्यवः । अघय्यवऽइत्यघ [2]य्यवः । य्यजमानस्य ॥३४॥

देवाय्य । सपर्य्यत । देवजाताय्येतिदेव जाताय्य । पुत्राय्य । सूर्य्याय्य ॥३५

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारोत्तरो वकारो न गुरुर्भवति । तेनेह 'वृकाः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यवः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

वरुणस्य । उत्तम्भनम् । असि । स्कम्भसर्जनीऽइति स्कम्भ सर्जनी । स्थः । ऋतसदनीत्यृत सदनी । ऋत-सदनमित्यृत सदनम् । आ । सीद ॥३६॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिभूरितिपरि भूः । अस्तु । यज्ञम् ॥ गयस्फानऽइतिगय स्फानः । प्रतरणऽइतिप्र तरणः । सुवीरऽइतिसु वीरः । अवीरहेत्यवीर हा । प्र । चर । सोम । दुर्य्यान् ॥३७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुर्थोऽध्यायः ॥

उत्तम्भनम् । ऋतसदनीत्यृत सदनी । ऋतसदनमित्यृत सदनम् ॥३६॥

विश्वा । अस्तु । यज्ञम् । गयस्फानऽइतिगय स्फानः । प्रतरणऽइतिप्र तरणः । अवीरहेत्यवीर हा ॥३७॥

ऋतसदनीत्यृत सदनी । ऋतसदनमित्यृत सदनम् ॥३६॥

य्या । य्यजन्ति । य्यज्ञम् । गय्यस्फानऽइतिगय्य स्फानः । सुवीरऽइतिसु वीरः । दुर्य्यान् ॥३७॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदपाठेन चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः

अग्ने॑: । त॒नूः॑ । अ॒सि॒ । वि॒ष्णवे॑ । त्वा॒ । सोम॑स्य । अति॑थेः । आ॒ति॒थ्यम् । श्ये॒नाय॑ । सो॒म॒भृत॒ऽइति॑सोम॒ भृते॑ । अ॒ग्नये॑ । रा॒य॒स्पो॒ष॒द॒ऽइति॑रायस्पोष॒ दे ॥१॥

अ॒ग्नेः॑ । ज॒नित्र॑म् । अ॒सि॒ । वृष॑णौ । स्थः॒ । उ॒र्वशी॑ । आ॒युः॑ । पु॒रू॒रवा॑: । म॒न्था॒मि॒ ॥२॥

भव॑तम् । न॒: । सम॑नसा॒वि॒ति॒स मन॑सौ । सचे॑तसा॒वि॒ति॒स चेत॑सौ । अ॒रे॒पसौ॑ ॥ मा । य॒ज्ञम् । हि॒ꣳसि॒ष्टम् । मा । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य॒ज्ञ प॑तिम् । जा॒त॒वे॒द॒सा॒वि॒ति॑जात वे॒दसौ॑ । शि॒वौ । भ॒व॒त॒म् । अ॒द्य । न॒: ॥३॥

अ॒ग्नौ । अ॒ग्निः॑ । च॒र॒ति॒ । प्रवि॑ष्ट॒ऽइति॒प्र वि॑ष्टः । ऋषी॑णाम् । पु॒त्रः॑ । अ॒भि॒श॒स्ति॒पावेत्य॑भिशस्ति॒ पावा॑ ॥

अ॒ग्ने? । वि॒ष्णवे॑ । आ॒ति॒थ्यम् । अ॒ग्नये॑ । रा॒य॒स्पो॒ष॒द॒ऽइति॑रायस्पोष॒ दे ॥१॥

अ॒ग्ने? । ज॒नित्र॑म् ॥२॥

य॒ज्ञम् । हि॒ꣳसि॒ष्टम् । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य॒ज्ञ प॑तिम् । अ॒द्य ॥३॥

अ॒ग्नौ । अ॒ग्नि? । प्रवि॑ष्ट॒ऽइति॒प्र वि॑ष्टः । पु॒त्र? । अ॒भि॒श॒स्ति॒पावेत्य-

---

श्ये॒नाय॑ । अ॒ग्नये॑ । रा॒य॒स्पो॒ष॒द॒ऽइति॑रायस्पोष॒ दे ॥१॥

वृष॑णौ । आ॒यु? ॥२॥

य्य॒ज्ञम् । य्य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य्य॒ज्ञ प॑तिम् । जा॒त॒वे॒द॒सा॒वि॒ति॑जात वे॒दसौ ॥३॥

प्रवि॑ष्ट॒ऽइति॒प्र वि॑ष्टः । सु॒य॒जे॒ति॑सु [1]य्यजा॑ । य्य॒ज॒ । अप्र॑युच्छ-

---

१. कक्कोशशैल्यनुसारमिह 'य्यजा' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

सः । नः । स्योनः । सुयजेतिसु यजा । यज । इह । देवेभ्यः । हव्यम् । सदम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र युच्छन् । स्वाहा ॥४॥

आपतयऽइत्या पतये । त्वा । परिपतयऽइतिपरि पतये । गृह्णामि । तनूनप्त्रऽइतितनू नप्त्रे । शाक्कराय । शक्कने । ओजिष्ठाय ॥ अनाधृष्टम् । असि । अनाधृष्यम् । देवानाम् । ओजः । अनभिशस्तीत्यनभि शस्ति । अभिशस्तिपाऽइत्यभिशस्ति पाः । अनभिशस्तेन्यमित्यनभि शस्तेन्यम् । अञ्जसा । सत्यम् । उप । गेषम् । स्वितऽइतिसु इते । मा । धाः ॥५॥

अग्ने । व्रतपाऽइतिव्रत[1] पाः । त्वेऽइतित्वे । व्रतपाऽइतिव्रत[1] पाः । या । तव । तनूः । इयम् । सा । मयि ।

भिशस्ति पावा । देवेभ्यः । हव्यम् । अप्रयुछन्नित्यप्र युछन् ।।४।।

आपतयऽइत्या पतये । गृह्णामि । तनूनप्त्रऽइतितनू नप्त्रे । शाक्वराय । शक्वने । ओजिष्ठाय । अनाधृष्टम् । अनाधृष्यम् । अनभिशस्तीत्यनभि शस्ति । अभिशस्तिपाऽइत्यभिशस्ति पाः । अनभिशस्तेन्यमित्यनभि शस्तेन्यम् । सत्यम् ।।५।।

अग्ने । त्वेऽइतित्वे । दीक्षाम् । दीक्षापतिरितिदीक्षा पतिः ।

न्नित्यप्र युछन् ।।४।।

आपतयऽइत्या पतये । परिपतयऽइतिपरि पतये । शाक्वराय । ओजिष्ठाय ।।५।।

व्रतपाऽइतिव्रत पाः । व्रतपाऽइतिव्रत पाः । या । इयम् ।

---

१. 'इतिव्रत' इति कव्यतिरिक्तेष्वपि हस्तलेखेषु पाठः । स च भ्रपपाठः । ककोशे तु युक्तस्तादृशः पाठः, नान्यकोशीयः ।

योऽइतियो[1] । मम॑ । तनूः॑ । एषा । सा । त्वयि॑ ॥ सह । नौ । व्रतपतऽइतिव्रत पते । व्रतानि॑ । अनु॑ । मे । दीक्षाम् । दीक्षापतिरितिदीक्षा पतिः॑ । मन्यताम् । अनु॑ । तपः॑ । तपस्पतिः॑ । तपःपतिरितितपः पतिः॑ ॥६॥

अंशुरंशुरित्यंशुः अंशुः॑ । ते । देव । सोम । आ । प्यायताम् । इन्द्राय । एकधनविद्ऽइत्येकधन विदे॑ ॥ आ । तुभ्यम् । इन्द्रः । प्यायताम् । आ । त्वम् । इन्द्राय । प्यायस्व ॥ आ । प्यायय । अस्मान् । सखीन् । सन्या । मेधया॑ । स्वस्ति । ते । देव । सोम । सुत्याम् । अशीय ॥ एष्टाऽइत्या इष्टाः॑ । रायः । प्र । इषे । भगाय । ऋतम् । ऋतवादिभ्यऽइत्यृतवादि भ्यः॑ । नमः । द्यावापृथिवी-भ्याम् ॥७॥

मन्यताम् ॥६॥

अंशुरंशुरित्यंशुः अंशुः । एकधनविद्ऽइत्येकधन विदे॑ । तुभ्यम् । अस्मान् । सन्या । स्वस्ति । सुत्याम् । एष्टाऽइत्या इष्टाः॑ । ऋत-वादिभ्यऽइत्यृतवादि भ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥७॥

मयि॑ । य्योऽइतिय्यो । त्वयि॑ । व्रतपतऽइतिव्रत पते ॥६॥

प्यायताम् । इन्द्राय । एकधनविद्ऽइत्येकधन विदे॑ । आप्यायन्ताम्[2] । इन्द्राय । प्यायस्व । प्यायय । मेधया॑ । अशीय । रायः । भगाय । ऋतवादिभ्यऽइत्यृतवादि भ्यः ॥७॥

१. 'यो या उ या च' इति महीधरः । 'या चैषा मम' इत्युव्वटः । अत्राह दयानन्दस्वामी—'(यो) या । अत्र महीधरेण या उ इत्यशुद्ध व्याख्यातम्, ओदन्तोऽयं निपातः ।' यजुर्भाष्ये ५।६ ॥

२. इह मन्त्रे 'प्यायताम्' इत्येव श्रूयते । तस्मादिह 'आप्यायन्ताम्' इति पदच्छेदः, स्वरश्च चिन्त्यः ।

या । ते । अग्ने । अयःशयेत्ययःऽशया । तनूः । वर्षिष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेस्थेतिगह्वरे स्था ॥ उग्रम् । वचः । अप । अवधीत् । त्वेषम् । वचः । अप । अवधीत् । स्वाहा ॥ रजःशयेतिरजःऽशया । हरिशयेतिहरि शया ॥८॥

तप्तायनीतितप्त अयनी । मे । असि । वित्तायनीतिवित्त अयनी । मे । असि । अवतात् । मा । नाथितात् । अवतात् । मा । व्यथितात् ॥ विदेत् । अग्निः । नभः । नाम । अग्ने । अङ्गिरः । आयुना । नाम्ना । आ । इहि । यः । अस्याम् । पृथिव्याम् । असि । यत् । ते । अनाधृष्टम् । नाम । यज्ञियम् । तेन । त्वा । आ । दधे । द्वितीयस्याम् । तृतीयस्याम् ॥ अनु । त्वा । देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥९॥

सिंही । असि । सपत्नसाही । सपत्नसहीतिसपत्न सही । देवेभ्यः । कल्पस्व । शुन्धस्व । शुम्भस्व ॥१०॥

अग्ने । अयःशयेत्ययःशया । वर्षिष्ठा । गह्वरेष्ठा । गह्वरेस्थेतिगह्वरे स्था । उग्रम् ॥८॥

तप्तायनीतितप्त अयनी । अग्निः । अग्ने । अङ्गिरः । नाम्ना । पृथिव्याम् । अनाधृष्टम् । यज्ञियम् । ९॥

सपत्नसाही । सपत्नसहीतिसपत्न सही । देवेभ्यः । कल्पस्व ॥१०॥

य्या । अय्यःशय्येत्यय्यःशय्या । रजःशय्येतिरजःशय्या । हरिशय्येतिहरि शय्या ॥८॥

तप्ताय्यनीतितप्त अय्यनी । वित्ताय्यनीतिवित्त अय्यनी । आय्युना । य्यः । य्यत् । य्यज्ञिय्यम् । द्वितीय्यस्याम् । तृतीय्यस्याम् । देववीतय्यऽइतिदेव वीतय्ये ॥९॥

इन्द्रघोषऽइतीन्द्र घोषः । त्वा । वसुभिरितिवसु भिः । पुरस्तात् । पातु । प्रचेताऽइतिप्प्र चेताः । रुद्रैः । पश्चात् । मनोजवाऽइतिमनः जवाः । पितृभिरितिपितृ भिः । दक्षिणतः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । आदित्यैः । उत्तरतः । इदम् । अहम् । तप्तम् ॥ वाः । बहिर्द्धेतिबहिः धा । यज्ञात् । निः । सृजामि ॥११॥

सिंही । असि । स्वाहा । आदित्यवनिरित्यादित्य वनिः । ब्रह्मवनिरितिब्रह्म वनिः । क्षत्रवनिरितिक्षत्र वनिः । सुप्रजावनिरितिसुप्रजा वनिः । रायस्पोषवनिरितिरायस्पोष वनिः । आ । वह । देवान् । यजमानाय । स्वाहा । भूतेभ्यः । त्वा ॥१२॥

ध्रुवः । असि । पृथिवीम् । दृंह । ध्रुवक्षिदितिध्रुव क्षित् । अन्तरिक्षम् । अच्युतक्षिदित्यच्युत क्षित् । दिवम् । अग्नेः । पुरीषम् । असि ॥१३॥

पुरस्तात् । प्रचेताऽइतिप्र चेताः । रुद्रैः । पश्चात । दक्षिणतः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । आदित्यैः । तप्तम् । यज्ञात ॥११॥

आदित्यवनिरित्यादित्य वनिः । ब्रह्मवनिरितिब्रह्म वनिः । क्षत्रवनिरितिक्षत्र वनिः । सुप्रजावनिरिसुप्रजा वनिः । रायस्पोषवनिरितिरायस्पोष वनिः । भूतेभ्यः ॥१२॥

ध्रुवक्षिदितिध्रुव क्षित् । अन्तरिक्षम् । अच्युतक्षिदित्यच्युत क्षित । अग्नेः ॥१३॥

वसुभिरितिवसु भिः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । य्यज्ञात ॥११॥

आदित्यवनिरित्यादित्य वनिः । ब्रह्मवनिरितिब्रह्म वनिः । क्षत्रवनिरितिक्षत्र वनिः । सुप्रजावनिरितिसुप्रजा वनिः । रायस्पोषवनिरितिरायस्पोष वनिः । य्यजमानाय ॥१२॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते[1] । धियः । विप्राः ।
विप्रस्य । बृहतः । विपश्चितऽइतिविपःऽचितः ॥ वि ।
होत्राः । दधे । वयुनावित् । वयुनविदितिवयुनऽवित् ।
एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिः ।
परिस्तुतिरितिपरिऽस्तुतिः । स्वाहा ॥१४॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे ।
पदम् । समूढमितिसम्ऽऊढम् । अस्य । पांसुरे । स्वाहा ॥१५॥

इरावतीऽइतीराऽवती । धेनुमतीऽइतिधेनुऽमती । हि ।
भूतम् । सूयवसिनी । सुयवसिनीऽइतिसु[2]ऽयवसिनी । मनवे ।
दशस्या ॥ वि । अस्कभ्नाः । रोदसीऽइतिरोदसी । विष्णो-
ऽइतिविष्णो । एतेऽइत्येते । दाधर्थ । पृथिवीम् । अभितः ।
मयूखैः । स्वाहा ॥१६॥

विप्राः । विप्रस्य । विपश्चितऽइतिविपःऽचितः । होत्राः । परि-
ष्टुतिः । परिस्तुतिरितिपरिऽस्तुतिः ॥१४॥

विष्णुः । चक्रमे ॥१५॥

अस्कभ्नाः । विष्णोऽइतिविष्णो । एतेऽइत्येते ॥१६॥

य्युञ्जते । य्युञ्जते । धियः । विपश्चितऽइतिविपःऽचितः ।
वयुनावित् । वयुनविदितिवयुनऽवित् ॥१४॥

इरावतीऽइतीराऽवती । [3]सूयवसिनीऽइतिसुऽय्यवसिनी । विष्णो-
ऽइतिविष्णो । मयूखैः ॥१६॥

---

१. क्वचित् 'युञ्जते' इत्यपपाठः, मन्त्रे सर्वनिघातस्य दर्शनात् ।

२. 'यवसिनी' इति काशिकः पाठः ।

३. अत्र पाठभ्रंशः प्रतीयते । 'सूयवसिनी । सुयवसिनीऽइतिसु यवसिनी' एवं पाठेन भाव्यम् ।

देवश्श्रुताविर्तिदेव श्रुतौ । देवेषु । आ । घोषतम् । प्राचीऽइतिप्राचीं । प्र । इतम् । अध्वरम् । कल्पयन्ती-ऽइतिकल्पयन्ती । उर्द्ध्वम् । यज्ञम् । नयतम् । मा । जिह्वरतम् ॥ स्वम् । गोष्ठम् । गोस्त्थमितिगो स्थम् । आ । व्वदतम् । देवीऽइतिदेवी । दुर्य्येऽइतिदुर्य्ये । आयुः । मा । निः । व्वादिष्ट्टम् । प्रजामितिप्र जाम् । मा । निः । व्वादिष्ट्टम् । अत्त्र । रमेथाम् । वर्ष्मन् । पृथिव्याः ॥१७॥

विष्णोः । नु । कम् । व्वीर्य्याणि । प्र । व्वोचम् । यः । पार्त्थिवानि । व्विममऽइतिवि ममे । रजांसि ॥ यः । अस्कभायत् । उत्तरमित्युत् तरम् । सधस्त्थमितिसध स्थम् । व्विचक्क्रमाणऽइतिवि चक्क्रमाणः[1] । त्त्रेधा । उरुगाय-ऽइत्त्युरु गायः । विष्ण्णवे । त्वा ॥१८॥

देवश्श्रुताविर्तिदेव श्रुतौ । प्राचीऽइतिप्राचीं । अध्वरम् । कल्पयन्ती-ऽइति कल्पयन्ती । यज्ञम् । जिह्वरतम् । गोष्ठम् । गोस्थमितिगो स्थम् । व्वादिष्टम् । प्रजामितिप्र जाम् । व्वादिष्टम् । अत्र । पृथिव्याः ॥१७॥

विष्णोः । पार्थिवानि । अस्कभायत् । उत्तरमित्युत् तरम् । व्विच-क्रमाणऽइतिवि चक्रमाणः । उरुगायऽइत्युरु गायः । व्विष्णवे ॥१८॥

कल्पय्यन्तीऽइतिकल्पय्यन्ती । य्यज्ञम् । नय्यतम् । दुर्य्येऽइतिदुर्य्ये । आयुः । [2]वादिष्टम् ॥१७॥

व्वीर्य्याणि । य्यः । व्विममऽइतिव्वि ममे । य्यः । अस्कभाय्यत्[3] । व्विचक्रमाणऽइतिव्वि चक्रमाणः । उरुगाय्यऽइत्युरु गाय्यः ॥१८॥

---

१. 'चक्क्रमाणः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'व्वादिष्टम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठः, 'अस्कभाय्यत्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

दि॒वः । वा॒ । वि॒ष्ण॒ो॒ऽइतिविष्णो । उ॒त । वा॒ । पृ॒थि॒व्याः । म॒हः । वा॒ । वि॒ष्ण॒ो॒ऽइतिविष्णो । उ॒रोः । अ॒न्तरि॑क्षात् ॥ उ॒भा । हि । हस्ता॑ । वसु॑ना । पृ॒णस्व॑ । आ । प्र । य॒च्छ॒ । दक्षि॑णात् । आ । उ॒त । स॒व्यात् । विष्ण॑वे । त्वा॒ ॥१९॥

प्र । तत् । विष्णुः॑ । स्त॒व॒ते॒ । वी॒र्ये॑ण । मृ॒गः । न । भी॒मः । कु॒च॒रः । गि॒रि॒ष्ठाः । गि॒रि॒स्थाऽइतिगिरि स्थाः ॥ यस्य॑ । उ॒रुषु॑ । त्रि॒षु । वि॒क्रम॑णे॒ष्वितिवि क्रम॑णेषु । अ॒धि॒क्षि॒यन्तीत्य॑धि क्षि॒यन्ति॑ । भुव॑नानि । विश्वा॑ ॥२०॥

विष्णो॑ः । र॒राट॑म् । अ॒सि॒ । श्नप्त्रे॒ऽइतिश्नप्त्रे॑ । स्थः॑ । स्यूः । ध्रु॒वः । वै॒ष्ण॒वम् । विष्ण॑वे । त्वा॒ ॥२१॥

वि॒ष्ण॒ो॒ऽइतिविष्णो । पृ॒थि॒व्याः । वि॒ष्ण॒ो॒ऽइतिविष्णो । अ॒न्तरि॑क्षात् । हस्ता॑ । दक्षि॑णात् । स॒व्यात् । विष्ण॑वे ॥१९॥

विष्णुः॑ । गि॒रि॒ष्ठाः । गि॒रि॒स्थाऽइतिगिरि स्थाः । वि॒क्रम॑णे॒ष्वितिवि क्रम॑णेषु । अ॒धि॒क्षि॒यन्तीत्य॑धि क्षि॒यन्ति॑ । विश्वा॑ ॥२०॥

विष्णो॑ः । श्नप्त्रे॒ऽइतिश्नप्त्रे॑ । वै॒ष्ण॒वम् । विष्ण॑वे ॥२१॥

वि॒ष्ण॒ो॒ऽइतिविष्णो । [1]वा॒ । म॒हः । [1]वा॒ । वि॒ष्ण॒ो॒ऽइतिविष्णो । य॒च्छ॒ ॥१९॥

वी॒र्ये॑ण । यस्य॑ । वि॒क्रम॑णे॒ष्वितिवि[2] क्रम॑णेषु । अ॒धि॒क्षि॒यन्तीत्य॑धि क्षि॒यन्ति॑ ॥२०॥

[3]स्युः ॥२१॥

---

१. कपाठे 'वा॒' पदे वकारः संहितावन्न गुरुर्भवति ।

२. कपाठानुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठः साधुः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'स्यूः' इत्येवं साधुः ।

नारीं । असि । इदम् । अहम् । रक्क्षसाम् । ग्रीवाः । अपि । कृन्तामि ॥ बृहन् । असि । बृहद्र्वाऽइतिबृहत् रवाः । बृहतीम् । इन्द्राय । वाचम् । वद ॥२२॥

रक्क्षोहणम् । रक्क्षोहनमितिरक्क्षः हनम् । बलगहनमितिवलग हनम् । वैष्णवीम् । इदम् । अहम् । तम् । बलगम् । उत् । किरामि । यम् । मे । निष्ट्यः । यम् । अमात्यः । निचखानेतिनि चखान । समानः । असमानः । सबन्धुरितिस बन्धुः । असबन्धुरित्यस बन्धुः । सजातऽइतिस जातः । असजातः । उत् । कृत्याम् । किरामि ॥२३॥

रक्षसाम् । बृहद्र्वाऽइतिबृहत् रवाः ॥२२॥

रक्षोहणम् । रक्षोहनमितिरक्षःहनम् । वैष्णवीम् । निष्ट्यः । अमात्यः । कृत्याम् ॥२३॥

इन्द्राय ॥२२॥

वलगहनमितिवलग हनम् । य्यम् । य्यम् ॥२३॥

---

१. 'नारि' इति संबुद्धचन्तमिति स्वामिदयानन्दः । स्वरदोषाभावात् वाक्यस्य चोभयथा सामञ्जस्याद् उभयथापि पदच्छेदः संभवति । अत्र ४८ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पण्यप्यनुसंधेया ।

२. 'बलगहनऽइति बलगऽहनः, बलगहनाविति बलगऽहनौ' (५।२३, २५) इति स्वामिदयानन्दस्वीकृतः बकारवान् पाठः । अपि चात्र **'बलानि गाहते'** **'बलानि गाहेये'** इति भाष्यानुसारं **'गाहनः' 'गाहनौ'** इत्युत्तरपदे स्वीकृते इति प्रतीयते । स्वरदोषाभावात् तादृशश्छेदोऽपीह संभवति । तथा ह्युक्तं भगवता महाभाष्यकृता—'**न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्**' (३।१।१०९ तथा ८।२।१६) उभयत्रापि **'अवग्रहदोष'** समाधानायेदमुक्तम् । तेन पदकारविहितादवग्रहादन्यत्रापि लक्षणानुसारं प्राप्नुवन्नवग्रहो न दोषावह इति सूच्यते ।

स्वराडितिस्व राट् । असि । सपत्नहेतिसपत्न हा । सत्त्रराडितिसत्त्र राट् । अभिमातिहेत्यभिमाति हा । जनराडितिजन राट् । रक्क्षोहेतिरक्क्षः हा । सर्व्वराडितिसर्व्व राट् । अमित्त्रहेत्यमित्र हा ॥२४॥

रक्क्षोहणः । रक्क्षोहनऽइतिरक्क्षः हनः । व्वः । व्वलगहनऽइतिवलग हनः । प्र । उक्क्षामि । व्वैष्णवान् । अव । नयामि । अव । स्तृणामि । रक्क्षोहणौ । रक्क्षोहनाविति रक्क्षः हनौ । व्वाम् । व्वलगहनाविति वलग हनौ । उप । दधामि । व्वैष्णवीऽइतिवैष्णवी । परि । ऊहामि । व्वैष्णवीऽइतिवैष्णवी । व्वैष्णवम् । असि । व्वैष्णवाः । स्थ ॥२५॥

यवः । असि । यवय । अस्मत् । द्वेषः । यवय । अरातीः । दिवे । त्वा । अन्तरिक्क्षाय । पृथिव्यै ।

सपत्नहेतिसपत्न हा । सत्रराडितिसत्र राट् । अभिमातिहेत्यभिमाति हा । रक्षोहेतिरक्षः हा । अमित्रहेत्यमित्र हा ॥२४॥

रक्षोहणः । रक्षोहनऽइतिरक्षः हनः । उक्षामि । वैष्णवान् । रक्षोहणौ । रक्षोहनाविति रक्षः हनौ । व्वैष्णवीऽइतिवैष्णवी । व्वैष्णवीऽइतिवैष्णवी । व्वैष्णवम् । व्वैष्णवाः ॥२५॥

अस्मत् । अन्तरिक्षाय । पृथिव्यै ॥२६॥

---

[2]व्वः । व्वलगहनऽइतिव्वलग हनः । नय्यामि । वाम् । व्वलगहनाविति व्वलग हनौ ॥२५॥

य्यवः । य्यवय । य्यवय । अन्तरिक्षाय ॥२६॥

---

१. अत्र ६७ पृष्ठाङ्किता २३ मन्त्रस्था द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

शुन्धन्ताम् । लोकाः । पितृषदनाः । पितृसदनाऽइतिपितृ सदनाः । पितृषदनम् । पितृसदनमितिपितृ सदनम् । असि ॥२६॥

उत् । दिवम् । स्तभान । आ । अन्तरिक्क्षम् । पृण । दृꣳहस्व । पृथिव्याम् । द्युतानः । त्वा । मारुतः । मिनोतु । मित्त्रावरुणौ । ध्रुवेण । धर्म्मणा ॥ ब्रह्मवनीतिंब्रह्म वनि । त्वा । क्षत्त्रवनीतिक्क्षत्त्र वनि । रायस्प्पोषवनीतिरायस्प्पोष वनि । परि । ऊहामि ॥ ब्रह्म । दृꣳह । क्षत्त्रम् । आयुः । प्रजामितिप्प्र जाम् ॥२७॥

ध्रुवा । असि । ध्रुवः । अयम् । यजमानः । अस्मिन् । आयतनऽइत्त्या यतने । प्रजयेतिप्प्र जया । पशुभिरितिपशु भिः । भूयात् ॥ घृतेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । पूर्य्येथाम् । इन्द्रस्य । छदिः । असि । विश्श्वजनस्येतिविश्श्व जनस्य । छाया ॥२८॥

अन्तरिक्षम् । पृथिव्याम् । मित्रावरुणौ । ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि । क्षत्त्रवनीतिक्षत्त्र वनि । रायस्पोषवनीतिरायस्पोष वनि । ब्रह्म । क्षत्रम् । प्रजामितिप्र जाम् ॥२७॥

अस्मिन् । आयतनऽइत्या यतने । प्रजयेतिप्र जया । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । विश्वजनस्येतिविश्व जनस्य ॥२८॥

रायस्पोषवनीतिरायस्पोष वनि ॥२७॥

अयम् । य्यजमानः । आयतनइत्या ¹य्यतने । प्रजयेतिप्र जया । भूयात् । विश्वजनस्येतिविश्व जनस्य । छाया ॥२८॥

---

१. 'यतने' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः । वृद्धायुमितिवृद्ध आयुम् । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥२९॥

इन्द्रस्य । स्यूः । असि । ध्रुवः । ऐन्द्रम् । वैश्वदेव-मितिवैश्व देवम् ॥३०॥

विभूरितिवि भूः । असि । प्रवाहणः । प्रवाहन-ऽइतिप्र वाहनः । वह्निः । हव्यवाहनऽइतिहव्य वाहनः । श्वात्रः । प्रचेताऽइतिप्र चेताः । तुथः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः ॥३१॥

उशिक् । कविः । अङ्घारिः । बम्भारिः । अवस्यूः । दुवस्वान् । शुन्ध्यूः । मार्जालीयः । सम्राडितिसम् राट् ।

विश्वतः । वृद्धायुमितिवृद्ध आयुम् । वृद्धयः । जुष्टाः । जुष्टयः ॥२९॥

वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् ॥३०॥

प्रवाहनऽइतिप्र वाहनः । वह्निः । हव्यवाहनऽइतिहव्य वाहनः । श्वात्रः । प्रचेताऽइतिप्र चेताः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः ॥३१॥

सम्राडितिसम् राट् । परिषद्यः । परिसद्यऽइतिपरि सद्यः ।

वृद्धायुमितिवृद्ध आयुम् । [1]वृद्धयः । जुष्टयः ॥२९॥

वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् ॥३०॥

विभूरसि । विभूरितिवि भूः । प्रवाहनऽइतिप्र वाहनः । हव्य-वाहनऽइतिहव्य वाहनः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः ॥३१॥

[2]सम्राडितिसम् राट् ॥३२॥

---

१. ऋकारपरो वकारोऽस्मिन् पाठे न गुरुर्भवति ।

२. 'सम्राडितिसम् राट्' इति पूर्वत्र (अ० ३।३८) पाठः ।

कृशानु॑ः । प॒रि॒षद्य॒ऽइति॑परि॒ सद्य॑ः । प॒रि॒सद्य॒ऽइति॑परि॒ सद्य॑ः । पव॑मानः । नभ॑ः । प्र॒तक्वेति॑प्र॒ तक्वा॑ । मृ॒ष्टः । ह॒व्य॒सू॒द॒न॒ऽइति॑हव्य॒ सूद॑नः । ऋ॒तधा॑मेत्यृ॒त धा॑मा । स्व॑र्ज्योति॒रिति॒स्व॑ः ज्योति॑ः ॥३२॥

स॒मु॒द्रः । वि॒श्वव्य॑चा॒ऽइति॑वि॒श्व व्य॑चाः । अ॒जः । एक॑पा॒दित्येक॑ पात् । अहि॑ः । बु॒ध्न्य॑ः । वाक् । ऐन्द्रम् । सद॑ः । ऋ॒तस्य॑ । द्वारौ॑ । मा । मा॒ । सम् । ता॒प्त॒म् । अद्ध्व॑नाम् । अ॒द्ध्व॒प॒त॒ऽइत्य॑द्ध्व पते । प्र । मा॒ । ति॒र॒ । स्व॒स्ति । मे॒ । अ॒स्मिन् । प॒थि । दे॒व॒या॒न॒ऽइति॑दे॒व याने॑ । भू॒या॒त् ॥३३॥

मि॒त्रस्य॑ । मा॒ । चक्षु॑षा । ईक्ष॒द्ध्व॒म् । अग्न॑यः । स॒ग॒राः । सग॑राः । स्थ॒ । सग॑रेण । नाम्ना॑ । रौद्रे॑ण । अनी॑केन । पा॒त । मा॒ । अ॒ग्न॒यः॒ । पि॒पृ॒त । गो॒पा॒यत॑ । नम॑ः । वः॒ । अ॒स्तु॒ । मा । मा॒ । हि॒ꣳसि॒ष्ट॒ ॥३४॥

प्र॒तक्वेति॑प्र॒ तक्वा॑ । मृ॒ष्टः । ह॒व्य॒सू॒द॒न॒ऽइति॑हव्य॒ सूद॑नः । ऋ॒तधा॑मेत्यृ॒त धा॑मा ॥३२॥

स॒मु॒द्रः । वि॒श्वव्य॑चा॒ऽइति॑वि॒श्व व्य॑चाः । एक॑पा॒दित्येक॑ पात् । बु॒ध्न्य॑ः । ता॒प्त॒म् । अध्व॑नाम् । अ॒ध्व॒प॒त॒ऽइत्य॑ध्व पते । स्व॒स्ति । अ॒स्मिन् ॥३३॥

मि॒त्रस्य॑ । चक्षु॑षा । ई॒क्ष॒ध्व॒म् । अग्न॑यः । नाम्ना॑ । रौद्रे॑ण । अ॒ग्न॒यः॒ । अ॒स्तु॒ । हि॒ꣳसि॒ष्ट॒ ॥३४॥

दे॒व॒या॒न॒ऽइति॑दे॒व [1]याने॑ । भू॒या॒त् ॥३३॥

अग्न॑यः । अ॒ग्न॒यः॒ । अ॒ग्न॒यः॒ । गो॒पा॒यत॑ । वः॒ ॥३४॥

---

१. 'याने' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

ज्योतिः । असि । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । विश्वेषाम् । देवानाम् । समिदितिसम इत् ॥ त्वम् । सोम । तनूकृद्भ्यऽइतितनूकृत भ्यः । द्वेषोभ्यऽइतिद्वेषः भ्यः । अन्यकृतेभ्यऽइत्यन्य कृतेभ्यः । उरु । यन्ता । असि । वरूथम् । स्वाहा । जुषाणः । अप्तुः । आज्यस्य । वेतु स्वाहा ॥३५॥

अग्ने । नय । सुपथेतिसु पथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ॥ युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूयिष्ठाम् । ते । नमऽउक्तिमितिनमः उक्तिम् । विधेम ॥३६॥

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयम् । मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्नितिप्र भिन्दन् ॥ अयम् ।

विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । विश्वेषाम् । तनूकृद्भ्यऽइतितनूकृत भ्यः । द्वेषोभ्यऽइतिद्वेषः भ्यः । अन्यकृतेभ्यऽइत्यन्य कृतेभ्यः । अप्तुः । आज्यस्य ॥३५॥

अग्ने । अस्मान् । विश्वानि । अस्मत् । भूयिष्ठाम् । नमऽउक्तिमितिनमः उक्तिम् ॥३६॥

अग्निः । प्रभिन्दन्नितिप्र भिन्दन् । शत्रून् ॥३७॥

[1]ज्योतिः । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । यन्ता ॥३५॥

नय । राये । वयुनानि । [2]युयोधि । भूयिष्ठाम् [3]नमः उक्तिमितिनमः उक्तिम् ॥३६॥

अयम् । अयम् । अयम् । जयतु । वाजसाताविति वाज सातौ ।

१. जकारोच्चारणजोऽपपाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । ककोशेऽस्य मन्त्रस्य पुनः पाठे (अ० ७ मं० ४३) 'युयोधि' इति शुद्धः पाठो दृश्यते ।

३. अपपाठोऽयम् । अ० ७ मं० ४३ इत्यत्रापीत्थमेवापपाठः ।

वाजान् । जयतु । वाजसाताविति वाज सातौ । अयम् । शत्रून् । जयतु । जर्हृषाणः । स्वाहा ॥३७॥

उरु । विष्णोऽइति विष्णो । वि । क्रमस्व । उरु । क्षयाय । नः । कृधि । घृतम् । घृतयोनऽइति घृत योने । पिब । प्रप्रेतिप्र प्र । यज्ञपतिमिति यज्ञ पतिम् । तिर । स्वाहा ॥३८॥

देव । सवितः । एषः । ते । सोमः । तम् । रक्षस्व । मा । त्वा । दभन् ॥ एतत् । त्वम् । देव । सोम । देवः । देवान् । उप । अगाः । इदम् । अहम् । मनुष्यान् । सह । रायः । पोषेण । स्वाहा । निः । वरुणस्य । पाशात् । मुच्ये ॥ अभूत् । यथायथमितियथा यथम् । अमंस्त ॥३९॥

विष्णोऽइति विष्णो । प्रप्रेतिप्र प्र । यज्ञपतिमिति यज्ञ पतिम् ॥३८॥

रक्षस्व । मनुष्यान् । मुच्ये ॥३९॥

अयम् । जयतु ॥३७॥

विष्णोऽइति विष्णो । क्षयाय । घृतयोनऽइति घृत योने । [1]यज्ञपतिमिति यज्ञ पतिम् ॥३८॥

रायः । मुच्ये । [2]यथायथमिति यथा यथम् ॥३९॥

---

१. मूलपाठं प्रमृज्येह केनचित् पाठकेन 'यज्ञ' इत्येवं कृतः ।

२. संहितायाश्चत्वारिंशत्तमस्य मन्त्रस्य पदकोशेषु 'अभूत् । यथायथमितियथा यथम् । अमंस्त' इति त्रीण्येव पदानि पठितानि । तानि च पूर्वमन्त्रपदपाठान्ते एव संयोजितानि । तेनेह एकसंख्याया न्यूनता समजनि । ककोशे तु चत्वारिंशत्तमस्य सर्वाण्येव पदानि पठ्यन्ते ।

अतिं । अन्यान् । उप॑ । अगाम् । अर्वाक् । त्वा । परेभ्यः । अविदम् । परः । अवरेभ्यः ॥ तम् । त्वा । जुषामहे । देव । वनस्पते । देवयज्ज्यायाऽइतिदेव यज्ज्यायै । देवाः । त्वा । देवयज्ज्यायाऽइतिदेव यज्ज्यायै । जुषन्ताम् । विष्णवे । त्वा ॥४०॥

द्याम् । मा । लेखीः । अन्तरिक्षम् । मा । हिंसीः । पृथिव्या । सम् । भव ॥ अयम् । हि । त्वा । स्वधितिरितिस्व धितिः । तेतिजानः । प्रणिनाय॑ । प्रनिनायेतिप्र निनाय॑ । महते । सौभगाय । अतः । त्वम् । देव । वनस्पते । शतवल्शऽइतिशत वल्शः । वि । रोह । सहस्रवल्शा-ऽइतिसहस्र वल्शाः । वि । वयम् । रुहेम ॥४१॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चमोऽध्यायः ॥

अन्यान् । परेभ्यः । अवरेभ्यः । वनस्पते । देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै । देवयज्यायाऽइतिदेव यज्यायै । विष्णवे ॥४०॥

अन्तरिक्षम् । पृथिव्या । प्रनिनायेतिप्र निनाय । वनस्पते ॥४१॥

देवयज्यायाऽइतिदेव ययज्यायै । देवयज्यायाऽइतिदेव ययज्यायै ॥४०॥

अयम् । प्रणिनाय । प्रनिनायेतिप्र निनाय । सौभगाय । शतवल्श-ऽइतिशत वल्शः । सहस्रवल्शाऽइतिसहस्र वल्शाः । वयम् ॥४१॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः

अ॒ग्रे॒णी॒ऽ। अ॒ग्रे॒नीरित्य॑ग्रे नीः। अ॒सि॒। स्वा॒वे॒श॒ऽइति॑सु [1]आ॒वे॒शः। उ॒न्ने॒तॄ॒णामित्यु॑त् नेतॄ॒णाम्। ए॒तस्य॑। वि॒त्तात्। अधि॑। त्वा॒। स्था॒स्य॒ति॒। दे॒वः। त्वा॒। स॒वि॒ता। मध्वा॑। अ॒न॒क्तु॒। सु॒पि॒प्प॒ला॒भ्य॒ऽइति॑सु पि॒प्प॒ला॒भ्य॑ः। त्वा॒। ओष॑धीभ्य॒ः॥ द्याम्। अग्रे॑ण। अस्पृ॑क्षः। आ। अ॒न्तरि॑क्षम्। मध्ये॑न। अ॒प्राः। पृ॒थि॒वीम्। उप॑रेण। अ॒दृ॒ꣳहीः ॥१॥

या। ते॒। धामा॑नि। उ॒श्मसि॑। गम॑ध्यै। यत्र॑। गाव॑ः। भूरि॑शृङ्गा॒ऽइति॒ भूरि॑ शृङ्गाः। अ॒यास॑ः॥ अत्र॑।

अ॒ग्रे॒णीः। अ॒ग्रे॒नीरित्य॑ग्रे नीः। स्वा॒वे॒श॒ऽइति॑सु आ॒वे॒शः। उ॒न्ने॒तॄ॒णामित्यु॑त् ने॒तॄ॒णाम्। मध्वा॑। अ॒न॒क्तु॒। सु॒पि॒प्प॒ला॒भ्य॒ऽइति॑सु पि॒प्प॒ला॒भ्य॑ः। ओष॑धीभ्य॒ः। अग्रे॑ण। अ॒स्पृ॒क्ष॒ः। अ॒न्तरि॑क्षम्। मध्ये॑न। अ॒प्राः ॥१॥

उ॒श्मसि॑। गम॑ध्यै। यत्र॑। अत्र॑। उ॒रु॒गा॒यस्येत्यु॑रु गा॒यस्य॑।

---

[2]अ॒ग्रे॒णीः। अ॒दृ॒ꣳहीः ॥१॥

ध्या। य्यत्र॑। अ॒य्यास॑ः। उ॒रु॒गा॒य्यस्येत्यु॑रु गा॒य्यस्य॑। ब्र॒ह्मवनीति॑-

---

१. 'आ॒वे॒शः' इति काशिकः पाठः।

२. पदपाठे प्रथममन्त्रस्य पदानां पूर्वत्र (अ. ५ मं. २६) पठितत्वान्नेह पुनः पठ्यन्ते। कपाठे तु पुनरुक्तानि पदान्यपि यथास्थानं पठ्यन्ते। अतः प्रथममन्त्रपदानामपीह पाठात् ककोशे कण्डिकासंख्या भिद्यते। परन्त्विहास्माभिः पदपाठसंख्याया एव निर्देशः क्रियते।

अहं । तत् । उरुगायस्येत्युरु गायस्य । [1]विष्णोः । परमम् । पदम् । अव । भारि । भूरि ॥२॥

विष्णोः । कर्म्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे ॥ इन्द्रस्य । युज्ज्यः । सखा ॥३॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ॥ दिवीवेतिदिवि इव । चक्क्षुः । आततमित्त्याततम् ॥४॥

परिवीरितिपरि वीः । असि । परि । त्वा । दैवीः । विशः । व्ययन्ताम् । परि । इमम् । यजमानम् । रायः । मनुष्ष्याणाम् ॥ दिवः । सूनुः । असि । एषः । ते । पृथिव्याम् । लोकः । आरण्यः । ते । पशुः ॥५॥

विष्णोः ॥२॥

विष्णोः । पस्पशे । युज्यः ॥३॥

विष्णोः । चक्षुः । आततमित्या ततम् ॥४॥

मनुष्याणाम् । पृथिव्याम् । आरण्यः ॥५॥

ब्रह्म वनि । क्षत्रवनीतिक्षत्र वनि । रायस्पोषवनीतिरायस्पोष वनि । आयुः ॥२॥

यतः । युज्यः ॥३॥

सूरयः ॥४॥

परिवीरितिपरि वीः । व्ययन्ताम् । यजमानम् । रायः ॥५॥

---

१. काशिकपाठेऽत्र 'विष्ण्णोः' इत्यत्र द्विषकारः पठ्यते । स चापपाठः । षकारोत्तरस्य व्यञ्जनस्य सर्वत्र द्वित्वदर्शनात् ।

उपावीरित्युप अवीः । असि । उप । देवान् । दैवीः । विशः । प्र । अगुः । उशिजः । वह्नितमानितिवह्नितमान् ॥ देव । त्वष्टः । वसु । रम । हव्या । ते । स्वदन्ताम् ॥६॥

रेवतीः । रमध्वम् । बृहस्पते । धारय । वसूनि ॥ ऋतस्य । त्वा । देवहविरितिदेव हविः । पाशेन । प्रति । मुञ्चामि । धर्ष । मानुषः ॥ अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । नि । युनज्मि ॥ अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । त्वा । ओषधीभ्यः ॥७॥

अपाम् । पेरुः । असि । आपः । देवीः । स्वदन्तु । स्वात्तम् । चित् । सत् । देवहविरितिदेव हविः ॥ सम् । ते ।

उपावीरित्युप अवी? । वह्नितमानितिवह्नि तमान् । त्वष्टः । हव्या ॥६॥

रमध्वम् । बृहस्पते । अग्नीषोमाभ्याम् । जुष्टम् । युनज्मि । अद्भ्यऽइत्यत् भ्य? । ओषधीभ्यः ॥७॥

[1]गच्छताम् । यजत्रैः । यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । आशिषेत्या शिषा ॥८॥

वह्नितमानितिवह्नि तमान् ॥६॥

धारय ॥ [2]अग्नीषोमाभ्याम् । ग्युनज्मि ॥७॥

---

१. मुम्बईमुद्रिते सचकारः पाठः ।

२. अस्य मन्त्रस्य 'अग्नीषोमाभ्याम्' इत्यारभ्य 'ओषधीभ्यः' इत्यन्तान्येव पदानि कवर्जिते पदपाठे पठ्यन्ते । तथा चेमानि पदानि पदपाठे पूर्वमन्त्रपदान्तरमेव पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य ककोशे कण्डिकासंख्यामु द्विसंख्याया भेदो जायते । इह तु ककोशपाठनिर्देशेऽपि पदपाठोक्तैव संख्याऽस्माभिर्निर्दिश्यते ।

प्राणः । वातेन । गच्छताम् । अङ्गानि । यजत्रैः । यज्ञ-पतिरितियज्ञ पतिः । आशिषेत्या शिषा ॥८॥

घृतेन । अक्तौ । पशून् । त्रायेथाम् । रेवति । यजमाने । प्रियम् । धाः । आ । विश ॥ उरोः । अन्तरिक्षात् । सजूरितिसजूः । देवेन । वातेन । अस्य । हविषः । त्मना । यज । सम् । अस्य । तन्वा । भव ॥ वर्षोऽइतिवर्षो । वर्षीयसि । यज्ञे । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । धाः । स्वाहा । देवेभ्यः । देवेभ्यः । स्वाहा ॥९॥

मा । अहिः । भूः । मा । पृदाकुः । नमः । ते । आतानेत्या तान । अनर्वा । प्र । इहि ॥ घृतस्य । कुल्याः । उप । ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥१०॥

देवीः । आपः । शुद्धाः । वोढ्वम् । सुपरिविष्टा-ऽइतिसु परिविष्टाः । देवेषु । सुपरिविष्टाऽइतिसु परि-

---

अक्तौ । अन्तरिक्षात् । तन्वा । यज्ञे । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । देवेभ्यः । देवेभ्यः ॥९॥

आतानेत्या तान । कुल्याः । पथ्याः ॥१०॥

शुद्धाः । सुपरिविष्टाऽइतिसु परिविष्टाः । सुपरिविष्टाऽइतिसु परि-

---

य्यजत्रैः । य्यज्ञपतिरितिय्यज्ञ पतिः ॥८॥

त्रायेथाम् । य्यजमाने । प्रियम् । य्यज । वर्षीयसि । य्यज्ञे । य्यज्ञपतिमितिय्यज्ञ पतिम् ॥९॥

विष्ट्वाꣳ । व्वयम् । परिवेष्टारऽइतिपरि व्वेष्टारः । भूयास्म ॥११॥

व्वाचम् । ते । शुन्धामि । प्राणम् । चक्क्षुः । श्रोत्त्रम् । नाभिम् । मेड्ढ्रम् । पायुम् । चरित्त्रान् ॥१२॥

मनः । ते । आ । प्प्यायताम् । व्वाक् । प्राणः । चक्क्षुः । श्रोत्त्रम् ॥ यत् । ते । क्रूरम् । यत् । आस्त्थितमित्त्या स्थितम् । तत् । ते । आ । प्प्यायताम् । निः । स्त्यायताम् । तत् । ते । शुद्ध्यतु । शम् । अहोब्भ्यऽइत्त्यहः भ्यꣳ ॥१३॥

विष्टाꣳ । परिवेष्टारऽइतिपरि व्वेष्टारः । भूयास्म ॥११॥

चक्षुः । श्रोत्रम् । मेढ्रम् । चरित्रान् ॥१२॥

चक्षुः । श्रोत्रम् । आस्थितमित्या स्थितम् । शुध्यतु । अहोभ्य-ऽइत्यहः भ्यꣳ ॥१३॥

व्वयम् । परिवेष्टारऽइतिपरि वेष्टारः । [1]भूयास्म ॥११॥

पायुम् ॥१२॥

[2]तत् । प्यायताम् । तत् । य्यत् । य्यत् । प्यायताम् । रत्यायताम् ॥१३॥

---

१. लेखकप्रमादाद् इह यकारस्य लघुत्वद्योतनाय सबिन्दुयकारो (य़) न पठ्यते ।

२. अत्र मन्त्रपाठे पदपाठकोशेषु च 'ते' पदं श्रूयते, परन्त्वस्मिन् पाठे 'तत्' पदं सर्वत्र (=पुनरुक्तपदनिर्देशेषु च) पुनः पुनः पठ्यते ।

निरस्तमितिनिऽ अस्तम् । रक्षः । इदम् । अहम् । रक्षः । अभि । तिष्ठामि । अव । बाधे । अधमम् । तमः । नयामि ॥ घृतेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । प्र । ऊर्णुवाथाम् । वायोऽइतिवायो । वेः । स्तोकानाम् । अग्निः । आज्ज्यस्य । वेतु । स्वाहा । स्वाहाकृतेऽइतिस्वाहाकृते । ऊर्द्ध्वनभसमित्यूर्द्ध्व नभसम् । मारुतम् । गच्छतम् ॥१४॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । अवद्यम् । च । मलम् । च । यत् ॥ यत् । च । अभिदुद्रोहेत्त्यभि दुद्रोह । अनृतम् । यत् । च । शेपे । अभीरुणम् ॥ आपः । मा । तस्म्मात् । एनसः । पवमानः । च । मुञ्ञ्चतु[1] ॥१५॥

सम् । ते । मनः । मनसा । सम् । प्राणः । प्राणेन । गच्छताम् ॥ रेट् । असि । अग्निः । त्वा । श्रीणातु ।

रक्षः । रक्षः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अग्निः । आज्यस्य । ऊर्ध्वनभसमित्यूर्ध्व नभसम् । [2]गछतम् ॥१४॥

अवद्यम् । अभिदुद्रोहेत्यभि दुद्रोह । तस्मात् ॥१५॥

---

[3]भागः । नय्यामि । वाय्योऽइतिवाय्यो ॥१४॥

य्यत् । य्यत् । य्यत् ॥१५॥

---

१. क्वचित् 'मुञ्च्चतु' इति द्विञकारवान् अपपाठः, स्ववर्गीये व्यञ्जने परतः सानुनासिकस्य द्वित्वप्रतिषेधात् ।

२. मुम्बईमुद्रिते सचकारः पाठः ।

३. अत्र पुनरुक्तपदनिर्देशे 'भागः' पदस्य स्वरनिर्देशोऽशुद्धः क्रियते । 'भागः' इतीह शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

आपः । त्वा । सम् । अरिणन् । वातस्य । त्वा । ध्राज्यै । पूष्णः । रꣳह्यै । ऊष्मणः । व्यथिषत् । प्रयुतमितिप्र युतम् । द्वेषः ॥१६॥

घृतम् । घृतपावानऽइतिघृत पावानः । पिबत । वसाम् । वसापावानऽइतिवसा पावानः । पिबत । अन्तरिक्षस्य । हविः । असि । स्वाहा ॥ दिशः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । आदिशऽइत्या दिशः । विदिशऽइतिवि दिशः । उद्दिश- ऽइत्युत् दिशः । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । स्वाहा ॥१७॥

ऐन्द्रः । प्राणः । अङ्गेऽअङ्गऽइत्यङ्गे अङ्गे । नि । दीध्यत् । ऐन्द्रः । उदानऽइत्युत् आनः । अङ्गेऽअङ्ग- ऽइत्यङ्गे अङ्गे । निधीतऽइतिनि धीतः ॥ देव । त्वष्टः । भूरि । ते । सꣳसमितिसम् सम् । एतु । सलक्ष्मेतिस

अग्निः । ध्राज्यै । पूष्णः । ऊष्मणः । [1]गछताम् । प्रयुतमितिप्र युतम् ॥१६॥

अन्तरिक्षस्य । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । आदिशऽइत्या दिशः । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः ॥१७॥

दीध्यत् । उदानऽइत्युत् आनः । सलक्ष्मेतिस लक्ष्म । देवत्रेति-

प्रयुतमितिप्र [2]व्युतम् ॥१६॥

व्रसापावानऽइतिव्रसा पावानः । व्विदिशऽइतिव्वि दिशः ॥१७॥

---

१. मुम्बईमुद्रिते सचकारः पाठः ।

२. 'युतम्' इति शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः ।

लक्ष्म । यत् । विषुरूपमितिविषु रूपम् । भवाति । देव-त्रेतिदेव त्रा । यन्तम् । अवसे । सखायः । अनु । त्वा । माता । पितरः । मदन्तु ॥१८॥

समुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । अन्तरिक्षम् । देवम् । सवितारम् । मित्रावरुणौ । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । छन्दांसि । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । यज्ञम् । सोमम् । दिव्यम् । नभः । अग्निम् । वैश्वानरम् । मनः । मे । हार्दि । यच्छ । दिवम् । ते । धूमः । गच्छतु । स्वः । ज्योतिः । पृथिवीम् । भस्मना । आ । पृण । स्वाहा ॥१९॥

मा । अपः । मा । ओषधीः । हिंसीः । धाम्नोधाम्नऽइतिधाम्नःधाम्नः । धाम्नः । राजन् । ततः । वरुण । नः । मुञ्च ॥ यत् । आहुः । अघ्न्याः । इति । वरुण ।

देव त्रा ॥१८॥

समुद्रम् । [1]गछ । अन्तरिक्षम् । मित्रावरुणौ । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । यज्ञम् । दिव्यम् । अग्निम् । वैश्वानरम् । [1]यछ । [1]गछतु । भस्मना ॥१९॥

धाम्नोधाम्नऽइतिधाम्नः धाम्नः । अघ्न्याः । सुमित्रियाऽइतिसु

ऐन्द्रः । य्यत् । व्विषुरूपमितिव्विषु रूपम् । य्यन्तम् । सुखायः ॥१८॥

य्यज्ञम् । य्यछ ॥१९॥

य्यत् । सुमित्रियाऽइतिसु मित्रियाः । ओषधयः । दुर्मित्रिया-

---

१. मुम्बईमुद्रिते सचकारः पाठः ।

इति । शपामहे ॥ सुमित्त्रियाऽइतिसु [1]मित्त्रियाः । नः । आपः । ओषधयः । सन्तु । दुर्म्मित्त्रियाऽइतिदुः [1]मित्त्रियाः । तस्म्मै । सन्तु ॥२०॥

हविष्म्मतीः । इमाः । आपः । हविष्म्मान् । आ । विवासति ॥ हविष्म्मान् । देवः । अध्वरः । हविष्म्मान् । अस्तु । सूर्य्यः ॥२१॥

अग्नेः । वः । अपन्नगृहस्येत्यपन्न गृहस्य । सदसि । सादयामि । इन्द्राग्न्योः । भागधेयीरितिभाग धेयीः । स्थ । मित्त्रावरुणयोः । विश्वेषाम् । देवानाम् ॥ अमूः । याः । उप । सूर्य्ये । याभिः । वा । सूर्य्यः । सह ॥ ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥२२॥

मित्त्रियाः । दुर्म्मित्त्रियाऽइतिदुः मित्त्रियाः । तस्मै ॥२०॥

हविष्म्मतीः । हविष्म्मान् । हविष्म्मान् । अध्वरः । हविष्म्मान् ॥२१॥

अग्नेः । अपन्नगृहस्येत्यपन्न गृहस्य । इन्द्राग्न्योः । मित्त्रावरुणयोः । विश्वेषाम् । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥२२॥

इतिदुः मित्त्रियाः । य्यः । य्यम् । व्ययम् ॥२०॥

[2]विवासति । सूर्य्यः ॥२१॥

सादयामि । भागधेय्यीरितिभाग धेय्यीः । मित्त्रावरुणय्योः । य्याः । सूर्य्यै । य्याभिः । वा । सूर्य्यः ॥२२॥

---

१. 'मित्त्रियाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'विवासति' इति साधुः ।

हृदे । त्वा । मनसे । दिवे । सूर्य्याय ॥ ऊर्द्ध्वम् । इमम् । अद्ध्वरम् । दिवि । देवेषु । होत्राः । यच्छ ॥२३॥

सोम । राजन् । विश्वाः । त्वम् । प्रजाऽइतिप्प्र जाः । उपावरोहेत्युप अवरोह । विश्वाः । त्वाम् । प्रजाऽइतिप्प्र जाः । उपावरोहन्त्वित्युप अवरोहन्तु ॥ शृणोतु । अग्निः । समिधेतिसम् इधा । हवम् । मे । शृण्वन्तु । आपः । धिषणाः । च । देवीः ॥ श्रोत । ग्रावाणः । विदुषः । न । यज्ञम् । शृणोतु । देवः । सविता । हवम् । मे । स्वाहा ॥२४॥

देवीः । आपः । अपाम् । नपात् । यः । वः । ऊर्म्मिः । हविष्यः । इन्द्रियावान् । इन्द्रियवानितीन्द्रिय वान् । मदिन्तमऽइतिमदिन् तमः ॥ तम् । देवेभ्यः ।

ऊर्ध्वम् । अध्वरम् । होत्राः । [1]यछ ॥२३॥

विश्वाः । प्रजाऽइतिप्र जाः । उपावरोहेत्युप अवरोह । विश्वाः । प्रजाऽइतिप्र जाः । उपावरोहन्त्वित्युप अवरोहन्तु । अग्निः । यज्ञम् ॥२४॥

हविष्यः । देवेभ्यः । देवत्रेतिदेव त्रा । शुक्रपेभ्यऽइतिशुक्र

सूर्य्याय । [2]होत्रा । य्यछ ॥२३॥

य्यज्ञम् ॥२४॥

य्यः । वः । इन्द्रि [या] वान् । इन्द्रियवानितीन्द्रिय वान् ।

---

१. सचकारः पाठो मुम्बईमुद्रिते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'होत्राः' इति साधुः ।

देवत्त्रेतिदेव त्रा । दत्त । शुक्क्रपेब्भ्यऽइतिशुक्क्र पेब्भ्यः । येषाम् । भागः । स्थ । स्वाहा ॥२५॥

कार्षिः । असि । समुद्रस्य । त्वा । अक्क्षित्त्यै । उत् । नयामि ॥ सम् । आपः । अद्भिरित्त्यत् भिः । अग्ग्मत । सम् । ओषधीभिः । ओषधीः ॥२६॥

यम् । अग्ग्ने । पृत्त्स्वितिपृत् सु । मर्त्यम् । अवाः । व्वाजेषु । यम् । जुनाः ॥ सः । यन्ता । शश्श्वतीः । इषः । स्वाहा ॥२७॥

रावा । असि । गभीरम् । इमम् । अद्धुरम् । कृधि । इन्द्राय । सुषूतमम् । सुसूतममितिसु सूतमम् । उत्तमेनेत्त्युत् तमेन । पविना । ऊर्ज्जस्वन्तम् । मधुमन्तमितिमधु मन्तम् । पयस्वन्तम् । निग्ग्राब्भ्याऽइतिनि ग्राब्भ्याः । स्थ । देव-श्रुतऽइतिदेव श्रुतः । तर्प्पयत । मा ॥२८॥

पेभ्यः ॥२५॥

समुद्रस्य । आक्षित्यै । अद्भिरित्यत् भिः । अग्मत ॥२६॥

अग्ने । पृत्स्वितिपृत् सु । शश्वतीः ॥२७॥

अध्वरम् । उत्तमेनेत्युत् तमेन । निग्राभ्याऽइतिनि ग्राभ्याः ॥२८॥

य्येषाम् ॥२५॥

नय्यामि ॥२६॥

य्यम् । [1]पृथ्सुवनिपृत् सु । य्यम् । य्यन्ता ॥२७॥

तर्प्पय्यत ॥२८॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'पृथ्स्वितिपृत् सु' इति शुद्धेन पाठेनेह भाव्यम् । तकारस्य थकारापत्तिः पूर्ववत् (४।३१) द्रष्टव्या ।

मनः । मे । तर्प्पयत । वाचम् । प्राणम् । चक्क्षुः । श्रोत्रम् । आत्मानम् । प्रजामितिप्र जाम् । पशून् । गणान् । गणाः । मे । मा । वि । तृषन् ॥२९॥

इन्द्राय । त्वा । वसुमतऽइतिवसु मते । रुद्रवतऽइतिरुद्र वते । आदित्त्यवतऽइत्त्यादित्त्य वते । अभिमातिघ्नऽइत्त्यभिमाति घ्ने ॥३०॥

यत् । ते । सोम । दिवि । ज्योतिः । पृथिव्याम् । उरौ । अन्तरिक्क्षे । तेन । अस्म्मै । यजमानाय । उरु । राये । कृधि । अधि । दात्त्रे । वोचः ॥३१॥

श्वात्त्राः । स्थ । व्वृत्त्रतुरऽइतिवृत्त्र तुरः । राधोगूर्त्ताऽइतिराधः गूर्त्ताः । अमृतस्य । पत्त्नीः ॥ ताः । देवीः । देवत्त्रेतिदेव त्रा । इमम् । यज्ज्ञम् । नयत । उपहूताऽइत्त्युप हूताः । सोमस्य । पिबत ॥३२॥

चक्षुः । श्रोत्रम् । आत्मानम् । प्रजामितिप्र जाम् ॥२९॥

रुद्रवतऽइतिरुद्र वते । आदित्यवतऽइत्यादित्य वते । अभिमातिघ्न-इत्यभिमाति घ्ने ॥३०॥

पृथिव्याम् । अन्तरिक्षे । अस्मै । दात्रे ॥३१॥

श्वात्राः । व्वृत्रतुरऽइतिवृत्र तुरः । पत्नीः । देवत्रेतिदेव त्रा । यज्ञम् । उपहूताऽइत्युप हूताः ॥३२॥

तर्प्पयत ॥२९॥

इन्द्राय । बसुमतऽइतिबसु मते । रुद्रवतऽइतिरुद्र वते । आदित्यवत-ऽइत्यादित्य वते ॥३०॥

य्यत् । य्यजमानाय । राये ॥३१॥

[1]व्वृत्रतुरऽइतिव्वृत्र[1] तुरः । य्यज्ञम् । नय्यत ॥३२॥

---

१. ककोशे ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति, तेन 'वृत्र, वृत्र' पाठौ युक्तौ ।

उर्ज्जम् । धत्स्व । धिषणेऽइतिधिषणे । वीड्वीऽइतिंवीड्वी । सतीऽइतिंसती । वीडयेथाम् । उर्ज्जम् । दधाथाम् । पाप्मा । हुतः । न । सोमः ॥३३॥

प्राक् । अपाक् । उदक् । अधराक् । सर्वतः । त्वा । दिशः । आ । धावन्तु ॥ अम्ब । निः । पर । सम् । अरीः । विदाम् ॥३४॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शꣳसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्त्यम् । न । त्वत् । अन्यः । मघवन्नितिंमघ वन् । अस्ति । मर्डिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥३५॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षष्ठोऽध्यायः ॥

धत्स्व । वीड्वीऽइतिंवीड्वी । पाप्मा ॥३३–३४॥

शविष्ठ । अन्यः । मर्डिता ॥३५॥

वीडयेथाम् ॥३३॥

मघवन्नितिंमघ वन् ॥३५॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे ¹षष्टमोऽध्यायः ॥

●

---

१. अपपाठोऽयम् ।

सप्तमोऽध्यायः

व्वाचः । पतये । पवस्व । व्वृष्ण्णः । अꣳशुब्भ्या-
मित्त्यꣳशु भ्याम् । गभस्तिपूतऽइतिगभस्ति पूतः ॥ देवः ।
देवेब्भ्यः । पवस्व । येषाम् । भागः । असि ॥१॥

मधुमतीरितिमधु मतीः । नः । इषः । कृधि ।
यत् । ते । सोम । अदाब्भ्यम् । नाम । जागृवि । तस्म्मै ।
ते । सोम । सोमाय । स्वाहा ॥२॥

स्वाङ्कृतऽइतिस्वाम् कृतः । असि । व्विश्श्वेब्भ्यः ।
इन्द्रियेब्भ्यः । दिव्व्येब्भ्यः । पार्थिवेब्भ्यः । मनः । त्वा ।
अष्ट्टु । स्वाहा । त्वा । सुभवेतिसु भव । सूर्य्याय ।
देवेब्भ्यः । त्वा । मरीचिपेब्भ्यऽइतिमरीचि पेब्भ्यः । देव ।

वृष्णः । अꣳशुभ्यामित्यꣳशु भ्याम् । देवेभ्यः ॥१॥

अदाभ्यम् । तस्मै ॥२॥

व्विश्वेभ्यः । इन्द्रियेभ्यः । दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । अष्टु ।
देवेभ्यः । मरीचिपेभ्यऽइतिमरीचि पेभ्यः । अꣳशोऽइत्यꣳशो । यस्मै ।

पतये । य्येषाम् ॥१॥

य्यत् । सोमाय ॥२॥

इन्द्रियेभ्यः । [1]दिवेभ्यः । सूर्य्याय । य्यस्मै । प्राणाय ।

---

१. ककोशेऽत्र, षष्ठमन्त्रे च पुनःपठितेषु (अन्यत्रापठितेषु पदेषु) 'दिवेभ्यः' पाठ उपलभ्यते । उभयत्रापि 'दिव्येभ्यः' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अꣳशोऽइत्त्यꣳशो । यस्म्मैं । त्वा । ईडे । तत् । सत्त्यम् । उपरिप्पुतेत्त्युंपरि प्रुतां । भङ्गेनं । हतः । असौ । फट् । प्राणायं । त्वा । व्यानायेतिंवि आनायं । त्वा ॥३॥

उपयामगृंहीतऽइत्युंपयाम गृंहीतꣳ । असि । अन्तः । यच्छ । मघवन्निर्तिमघ वन् । पाहि । सोमम् ॥ उरुष्ष्य । रायः । आ । इषः । यजस्व ॥४॥

अन्तरित्त्यन्तः । ते । द्यावांपृथिवीऽइतिद्द्यावां पृथिवी । दधामि । अन्तः । दधामि । उरु । अन्तरिंक्क्षम् ॥ सजूरितिंस जूः । देवेभिः । अवरैः । परैः । च ।

सत्यम् । [1]उपरिप्रुतेत्युंपरि प्रुतां ॥३॥

उपयामगृंहीतऽइत्युंपयाम गृंहीतꣳ । यछ । उरुष्य ॥४॥

अन्तरित्यन्तः । द्यावांपृथिवीऽइतिद्यावांपृथिवी । अन्तरिंक्षम् ।

व्यानायेतिंवि[2] आनायं ॥३॥

उपयामगृंहीतऽइत्युंपयाम गृंहीतꣳ । य्यछ । मघवन्निर्तिमघ वन् । रायः । य्यजस्व ॥४॥

अन्तस्ते ॥ अन्तरित्यन्तः । अन्तर्य्यामऽइत्यन्तꣳ [3]य्यामे । मघवन्निति-

---

१. 'उपरिप्प्लुतेत्त्युंपरि प्लुतां' इति गहस्तलेखे वम्बईमुद्रिते पदपाठे च लत्ववान् पाठः ।

२. 'व्वि' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. इह 'य्यामे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अन्तर्य्याम इत्यन्तः । यामे । मघवन्निति मघ वन् । मादयस्व ॥ [1]उदानायेत्युत् आनाय । त्वा ॥५॥

आ । वायो इति वायो । भूष । शुचिपा इति शुचि पाः । उप । नः । सहस्रम् । ते । नियुत इति नि युतः । विश्ववारेति विश्व वार ॥ उपो इत्युपो । ते । अन्धः । मद्यम् । अयामि । यस्य । देव । दधिषे । पूर्वपेयमिति पूर्व पेयम् । वायवे । त्वा ॥६॥

इन्द्रवायू इतीन्द्रवायू । इमे । सुताः । उप । प्रयोभिरिति प्रयः भिः । आ । गतम् ॥ इन्दवः । वाम् । उशन्ति । हि ॥ वायवे । इन्द्रवायुभ्यामितीन्द्रवायु भ्याम् । त्वा ।

अन्तर्य्याम इत्यन्तः यामे । उदानायेत्युत् आनाय ॥५॥

आ । विश्ववारेति विश्व वार । उपो इत्युपो । मद्यम् ॥६॥

प्रयोभिरिति प्रयः भिः । इन्द्रवायुभ्यामितीन्द्रवायु भ्याम् ।

मघ वन् । मादयस्व ॥ [1] उदानायेत्युत् आनाय ॥५॥

वायो इति वायो । नियुत इति नि युतः । विश्ववारेति विश्व वार । [2]अभूः । अयामि । यस्य । पूर्वपेयमिति पूर्व पेयम् । वायवे ॥६॥

इन्द्रवायू इतीन्द्रवायू । प्रयोभिरिति प्रयः भिः । वाम् । वायवे ।

---

१. षष्ठमन्त्रस्य पदद्वयं विहायान्यानि पदानि पुनरुक्तत्वात् पदपाठेषु न पठ्यन्ते । अत एव च इमे पदे पदपाठे पञ्चममन्त्रपदान्त एव पठ्येते । ककोशे पुनरुक्तानां पदानां पाठदर्शनादत्रैककण्डिकासंख्याया भेदः समजनि । इह त्वस्माभिः पदपाठक्रममनुरुध्य ककोशीयः पाठोऽपि पञ्चमकण्डिकायामेव प्रदर्शितः ।

२. व्यर्थोऽयं पाठो मन्त्रेऽदर्शनात् ।

एषः । ते । योनिः । सजोषोभ्यामितिसजोषः भ्याम् । त्वा ॥७॥

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । ऋतावृधा । ऋतवृधेत्यृतं वृधा ॥ मम । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ॥ मित्रावरुणाभ्याम् । त्वा ॥८॥

राया । वयम् । ससवाᳬंसऽइतिसस वाᳬंसः । मदेम । हव्येन । देवाः । यवसेन । गावः । ताम् । धेनुम् । मित्रा-वरुणा । युवम् । नः । विश्वाहा । धत्तम् । अनपस्फुरन्ती-मित्यनप स्फुरन्तीम् । ऋतायुभ्याम् । ऋतयुभ्यामित्यृतयु भ्याम् । त्वा ॥९॥

या । वाम् । कशा । मधुमतीतिमधु मती । अश्विना । सूनृतावतीतिसूनृता वती ॥ तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥ अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । त्वा । माध्वीभ्याम् । त्वा ॥१०॥

सजोषोभ्यामितिसजोषः भ्याम् ॥७॥

मित्रावरुणा । ऋतवृधेत्यृत वृधा । मित्रावरुणाभ्याम् ॥८॥

हव्येन । मित्रावरुणा । विश्वाहा । अनपस्फुरन्तीत्यनप स्फुरन्ती । ऋतायुभ्याम् । ऋतयुभ्यामित्यृतयु भ्याम् ॥९॥

अश्विना । यज्ञम् । मिमिक्षतम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । माध्वीभ्याम् ॥१०॥

इन्द्रवायुभ्यामितीन्द्रवायु भ्याम् । योनिः ॥७॥

अयम् । वाम् । ऋतवृधेत्यृत वृधा ॥८॥

राया । वयम् । यवसेन । युवम् । ऋतायुभ्याम् । ऋतयुभ्या-मित्यृतयु भ्याम् ॥९॥

या । वाम् । तया । यज्ञम् ॥१०॥

तम् । प्रत्नथेतिप्रत्न था । पूर्वथेतिपूर्व था । विश्वथेतिविश्व था । इमथेतीम था । ज्येष्ठतातिमितिज्ज्येष्ठ तातिम् । बर्हिषदम् । बर्हिसदमितिबर्हि सदम् । स्वर्विदमितिस्वः विदम् । प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । धुनिम् । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्द्धसे ॥ शण्डाय । त्वा । वीरताम् । पाहि । अपमृष्टऽइत्यप मृष्टः । शण्डः । देवाः । त्वा । शुक्रपाऽइतिशुक्र पाः । प्र । नयन्तु । अनाधृष्टा । असि ॥११॥

सुवीरऽइतिसु वीरः । वीरान् । प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । परि । इहि । अभि । रायः । पोषेण । यजमानम् ॥ सञ्जग्मानऽइतिसम् [1]जग्मानः । दिवा । पृथिव्या । शुक्रः । शुक्रशोचिषेतिशुक्र शोचिषा । निरस्तऽइतिनिः अस्तः । शण्डः । शुक्रस्य । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि स्थानम् । असि ॥१२॥

प्रत्नथेतिप्रत्न था । विश्वथेतिविश्व था । ज्येष्ठतातिमितिज्येष्ठ तातिम् । अपमृष्टऽइत्यप मृष्टः । शुक्रपाऽइतिशुक्र पाः । अनाधृष्टा ॥११॥

प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । सञ्जग्मानऽइतिसम् जग्मानः । पृथिव्या । शुक्रः । शुक्रशोचिषेतिशुक्र शोचिषा । शुक्रस्य । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि स्थानम् ॥१२॥

ज्येष्ठतातिमितिज्येष्ठ तातिम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्द्धसे । उपयामगृहीतऽइत्युपयाम गृहीतः । शण्डाय । योनिः । नयन्तु ॥११॥

सुवीरऽइतिसु [2]वीरः । प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । रायः । यजमानम् ॥१२॥

---

१. 'जग्मानः' इति काशिकाः पाठः ।

२. 'वीरः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः क्रकोशीयः ।

अच्छिन्नस्य । ते । देव । सोम । सुवीर्य्यस्येतिसु व्वीर्य्यस्य । रायः । पोषस्य । दुदितारः । स्याम ॥ सा । प्रथमा । सँस्कृतिꣳ । विश्ववारेतिविश्व व्वारा । सः । प्रथमः । वरुणꣳ । मित्त्रः । अग्निः ॥१३॥

सः । प्रथमः । बृहस्पतिः । चिकित्त्वान् । तस्म्मै । इन्द्राय । सुतम् । आ । जुहोत । स्वाहा । तृम्पन्तु । होत्त्राꣳ । मद्ध्वः । याः । स्विष्ट्टाऽइतिसु इष्ट्टाꣳ । याः । सुप्प्रीता-ऽइतिसु प्प्रीताꣳ । सुहुताऽइतिसु हुताꣳ । यत् । स्वाहा । अयाट् । अग्ग्नीत् ॥१४॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निगर्ब्भाऽइतिपृश्नि गर्ब्भाꣳ । ज्योतिर्ज्जरायुरितिज्ज्योतिः जरायुꣳ । रजसꣳ । विमानऽइतिवि मानै ॥ इमम् । अपाम् । सङ्गमऽइतिसम्

अच्छिन्नस्य । विश्ववारेतिविश्व व्वारा । मित्रः । अग्निः ॥१३॥

बृहस्पतिः । चिकित्वान् । तस्मै । होत्राꣳ । मध्वः । स्विष्टा-ऽइतिसु इष्टा । सुप्रीताऽइतिसु प्रीताꣳ । अग्नीत् ॥१४॥

पृश्निगर्भाऽइतिपृश्नि गर्भाꣳ । ज्योतिर्जरायुरितिज्योतिः जरायुꣳ ।

अछिन्नस्यते । अछिन्नस्य । सुवीर्य्यस्येतिसु [1]व्वीर्य्यस्य । राय्यः । व्विश्ववारेतिव्विश्व व्वारा ॥१३॥

इन्द्राय्य । य्याः । य्याः । य्यत् । अय्याट् ॥१४॥

अय्यम् । चोदय्यत् । ज्योतिर्जराय्युरिति ज्योतिः जरायुꣳ । व्विमान-

---

१. 'व्वीर्य्यस्य' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ककोशीयः ।

गृमे । सूर्य्यस्य । शिशुम् । न । विप्राः । मतिभिरितिमतिभिः । रिहन्ति ॥ मर्काय । त्वा ॥१५॥

मन्द्रः । न । येषु । हवनेषु । तिग्ग्मम् । विपः । शच्या । वनुथः । द्रवन्ता ॥ आ । यः । शर्य्याभिः । तुविनृम्म्णऽइतितुवि नृम्म्णः । अस्य । अश्रीणीत । आदिशमित्त्या दिशम् । गभस्तौ । प्रजाऽइतिप्र जाः । पाहि । अपमृष्ट्टऽइत्त्यप मृष्टः । मर्कः । देवाः । त्वा । मन्थिपाऽइतिमन्थि पाः । प्र । नयन्तु । अनाधृष्टा । असि ॥१६॥

सुप्प्रजाऽइतिसु प्रजाः । प्रजाऽइतिप्र जाः । प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । परि । इहि । अभि । रायः । पोषेण । यजमानम् । सञ्जग्ग्मानऽइतिसम् जग्ग्मानः[1] । दिवा । पृथिव्या । मन्थी । मन्थिशोचिषेतिमन्थि शोचिषा ।

विप्राः ॥१५॥

तिग्मम् । शच्या । तुविनृम्णऽइतितुवि नृम्णः । अश्रीणीत । आदिशमित्या दिशम् । गभस्तौ । प्रजाऽइतिप्र जाः । अपमृष्टऽइत्यप मृष्टः । अनाधृष्टा ॥१६॥

सुप्रजाऽइतिसु प्रजाः । प्रजाऽइतिप्र जाः । प्रजनयन्नितिप्र जनयन् । सञ्जग्मानऽइतिसम् जग्मानः । पृथिव्या । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि

ऽइतिवि मानेः । सूर्यस्य । मर्काय ॥१५॥

य्येषु । य्यः । शर्य्याभिः । नय्यन्तु ॥१६॥

प्रजनय्यन्नितिप्र जनय्यन् । राय्यः । य्यजमानम् ॥१७॥

१. 'जग्ग्मानः' इति काशिकः पाठः ।

निरस्तऽइतिनिः अस्तः । मर्कः । मन्थिनः । अधिष्ठानम् । अधिस्त्थानमित्त्यधि स्थानम् । असि ॥१७॥

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्याम् । अधि । एकादश । स्थ ॥ अप्सुक्षितऽइत्त्यप्सु क्षितः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवासः । यज्ञम् । इमम् । जुषद्धम् ॥१८॥

आग्ग्रयणः । असि । स्वाग्ग्रयणऽइतिसु आग्ग्रयणः ॥ पाहि । यज्ज्ञम् । पाहि । यज्ज्ञपतिमितियज्ज्ञ पतिम् । विष्णुः । त्वाम् । इन्द्रियेण । पातु । विष्णुम् । त्वम् । पाहि । अभि । सवनानि । पाहि ॥१९॥

सोमः । पवते । सोमः । पवते । अस्मै । ब्रह्मणे । क्षत्राय । सुन्वते । यजमानाय । इषे । ऊर्जे । अद्भ्यऽइत्त्यत् भ्यः । ओषधीब्भ्यः । द्यावापृथिवीब्भ्याम् । सुभूतायेतिसु भूताय । विश्श्वेब्भ्यः । त्वा । देवेब्भ्यः ॥२०॥

स्थानम् ॥१७॥

पृथिव्याम् । अप्सुक्षितऽइत्यप्सु क्षितः । यज्ञम् । जुषध्वम् ॥१८॥

आग्रयणः । स्वाग्रयणऽइतिसु आग्रयणः । यज्ञम् । यज्ञपतिमिति-यज्ञ पतिम् । विष्णुः । विष्णुम् ॥१९॥

अस्मै । ब्रह्मणे । सुन्वते । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । ओषधीभ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः ॥२०॥

य्ये । य्यज्ञम् ॥१८॥

आग्रय्यणः । स्वाग्रय्यणऽइतिसु आग्रय्यणः । य्यज्ञम् । य्यज्ञपति-मितिय्यज्ञ पतिम् । इन्द्रिय्येण ॥१९॥

क्षत्राय्य । य्यजमानाय्य । सुभूताय्येतिसु भूताय्य ॥२०॥

इन्द्राय । त्वा । बृहद्वतऽइतिबृहत् वते । वयस्वते । उक्क्थाव्यमित्युक्क्थ अव्यम् । गृह्णामि ॥ यत् । ते । इन्द्र । बृहत् । वयः । तस्मै । त्वा । विष्णवे । त्वा । उक्क्थेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । त्वा । देवाव्यमितिदेव अव्यम् । यज्ञस्य । आयुषे । गृह्णामि ॥२१॥

मित्रावरुणाभ्याम् । इन्द्राय । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । इन्द्रावरुणाभ्याम् । इन्द्राबृहस्पतिभ्यामितीन्द्रा-बृहस्पति भ्याम् । इन्द्राविष्णुभ्यामितीन्द्राविष्णु भ्याम् ।२२।

मूर्द्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वा-नरम् । ऋते । आ । जातम् । अग्निम् ॥ कविम् । सम्म्राज-मितिसम् राजम् । अतिथिम् । जनानाम् । आसन् । आ । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥२३॥

बृहद्वतऽइतिबृहत् वते । उक्थाव्यमित्युक्थ अव्यम् । गृह्णामि । तस्मै । विष्णवे । उक्थेभ्यः । देवेभ्यः । देवाव्यमितिदेव अव्यम् । यज्ञस्य । गृह्णामि ॥२१॥

मित्रावरुणाभ्याम् । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । इन्द्रावरुणाभ्याम् । इन्द्राबृहस्पतिभ्यामितीन्द्राबृहस्पति भ्याम् । इन्द्राविष्णुभ्यामितीन्द्राविष्णु भ्याम् ॥२२॥

पृथिव्याः । वैश्वानरम् । अग्निम् । सम्राजमितिसम् राजम् । पात्रम् ॥२३॥

इन्द्राय । बृहद्वतऽइतिबृहत् वते । वयस्वते । यत् । वयः । यज्ञस्य । आयुषे ॥२१॥

इन्द्राय ॥२२॥

[1]सम्म्राजमितिसम् राजम् । जनयन्त ॥२३॥

---

१. द्र० ३७ पृष्ठस्था टिप्पणी ।

ध्रुवः । असि । ध्रुवक्षितिरितिध्रुव क्षितिः । ध्रुवाणाम् । ध्रुवतमऽइतिध्रुव तमः । अच्युतानाम् । अच्युतक्षित्तमऽइत्यच्युतक्षित तमः । वैश्वानराय । त्वा ॥ ध्रुवम् । ध्रुवेण । मनसा । वाचा । सोमम् । अव । नयामि ॥ अथ । नः । इन्द्रः । इत् । विशः । असपत्नाः । समनसऽइतिस मनसः । करत् ॥२४॥

यः । ते । द्रप्सः । स्कन्दति । यः । ते । अंशुः । ग्रावच्युतऽइतिग्राव च्युतः । धिषणयोः । उपस्थादित्युप स्थात् ॥ अध्वर्योः । वा । परि । वा । यः । पवित्रात् । तम् । ते । जुहोमि । मनसा । वषट्कृतमितिवषट् कृतम् । स्वाहा । देवानाम् । उत्क्रमणमित्युत् क्रमणम् । असि ॥२५॥

प्राणाय । मे । वर्चोदाऽइतिवर्चः दाः । वर्चसे । पवस्व । व्यानायेतिवि आनाय । उदानायेत्युत् आनाय ।

ध्रुवक्षितिरितिध्रुव क्षितिः । ध्रुवतमऽइतिध्रुव तमः । अच्युतानाम् । अच्युताक्षित्तमऽइत्यच्युताक्षित तमः । वैश्वानराय । असपत्नाः ॥२४॥

द्रप्सः । ग्रावच्युतऽइतिग्राव च्युतः । उपस्थादित्युप स्थात् । अध्वर्य्योः । पवित्रात् । उत्क्रमणमित्युत् क्रमणम् ॥२५॥

उदानायेत्युत् आनाय । क्रतूदक्षाभ्याम् । चक्षुर्भ्यामितिचक्षुः भ्याम् ।

वैश्वानराय । नयामि ॥२४॥

यः । यः । धिषणयोः । अध्वर्योः । वा । [1]वाय्यः ॥२५॥

प्राणाय । वर्चोदाऽइतिवर्चः दाः । व्यानायेतिवि[2] आनाय ।

---

१. अपपाठोऽयम्, 'वा । यः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अस्मिन् पाठे इतिशब्दोत्तरो वकारः सर्वत्र 'व्व' इत्येवं निर्दिश्यते । अतोऽयमपपाठः ।

व्वाचे । क्रतूदक्क्षाभ्याम् । श्रोत्राय । चक्क्षुर्भ्यामिति-चक्क्षुः॒ऽभ्याम् । मे । व्वर्च्चोदसाविति॑वर्च्चःऽदसौ । वर्च्चसे । पवेथाम्[1] । आत्मने॑ । ओज॑से । आयु॑षे । व्विश्वा॑भ्यः । मे । प्रजाभ्य॒ऽइति॑प्र॒जाऽभ्यः॑ ॥२६॥

कः । असि । कतमः । कस्य॑ । कः । नाम॑ ॥ यस्य॑ । ते । नाम॑ । अम॑न्महि । यम् । त्वा । सोमे॑न । अती॑तृ-पाम ॥२७॥

मध॑वे । त्वा । माध॑वाय । शुक्रा॑य । शुच॑ये । नभ॑से । नभस्याय । इषे । ऊर्ज्जे । सह॑से । सहस्याय । तप॑से । तपस्याय । अꣳहसस्पतये॑ । अꣳहसःपतय॒ऽइत्यꣳहसःपतये॑ ॥२८॥

आत्मने॑ । व्विश्वा॑भ्यः । प्रजाभ्य॒ऽइति॑प्र॒ जाभ्यः॑ ॥२६॥

अम॑न्महि ॥२७॥

शुक्रा॑य । अꣳहसस्पतये॑ । अꣳहसःपतय॒ऽइत्यꣳहसः पतये॑ ॥२८॥

उदानायेत्युत् आनाय॑ । श्रोत्राय॑ । व्वर्च्चोदसाविति॑व्वर्च्चः दसौ । आयु॑षे ॥२६

यस्य॑ । यम् ॥२७॥

माधवाय । शुच॑ये । नभस्याय । सहस्याय । तपस्याय । अꣳहसस्पतये॑ । अꣳहसःपतय॒ऽइत्यꣳहसः पतये॑ ॥२८॥

---

१. वम्बईमुद्रिते पदपाठे इह २६ कण्डिका-संख्या प्रदत्ता, 'आत्मने इत्यारभ्य ०प्रजाभ्यः' इत्यनन्तरं च २७ कण्डिका-संख्या निर्दिष्टा । तेन काशीमुद्रिते वम्बईमुद्रिते चेत आरभ्य आध्यायान्तमेका कण्डिकासंख्या भिद्यते । 'आत्मने॑' इत्यादीन्युत्तरमन्त्रस्य पदानीहैव पठचन्ते । तेनेत आरभ्य मन्त्र-पाठानुसारिणि ककोशे द्वे कण्डिकासंख्ये भिद्येते ।

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । आ । गतम् । सुतम् । गीर्भिरितिगीःऽभिः । नभः । वरेण्यम् ॥ अस्य । पातम् । धिया । इषिता ॥ इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्निभ्याम् । त्वा ॥२९॥

आ । घ । ये । अग्निम् । इन्धते । स्तृणन्ति । बर्हिः । आनुषक् ॥ येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ अग्नीन्द्राभ्याम् । त्वा ॥३०॥

ओमासः । चर्षणीधृतः । चर्षणिधृतऽइतिचर्षणि धृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत ॥ दाश्वांसः । दाशुषः । सुतम् ॥३१॥

शृणुत । मे । इमम् । हवम् ॥ आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥३२॥

इन्द्र । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्य्याते । अपिबः । सुतस्य ॥ तव । प्रणीती । प्रनीतीतिप्र

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । वरेण्यम् । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् ॥२९॥
अग्निम् । अग्नीन्द्राभ्याम् ॥३०॥
विश्वे । दाश्वांसः ॥३१॥
शृणुत ॥३२॥
मरुत्वः । प्रनीतीतिप्र नीती । सुयज्ञाऽइतिसु यज्ञाः । मरुत्वते ॥३३

धिया ॥२९॥
ये । येषाम् । युवा ॥३०॥
यथा । शार्य्याते । प्रनीतीतिप्रनीती[1] । [2]विवासन्ति । कवयः ।

---

१. अपपाठोऽयं, स्वरदोषाद् अनवग्रहत्वाच्च ।
२. अपपाठोऽयम्, आदौ 'व्वि' इत्येवं द्वित्वेन भाव्यं गुरुत्वाद्वकारस्य ।

नीती । तत्र । शूर । शर्म्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः । सुयज्ज्ञाऽइतिसु यज्ज्ञाः ॥ इन्द्राय । त्वा । मरुत्त्वते ॥३३॥

मरुत्त्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । ववृधानमितिववृधानम् । अकवारिमित्यकव अरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् । विश्श्वासाहम् । विश्श्वसहमितिविश्श्व सहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहोदामितिसहः दाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ मरुताम् । त्वा । ओजसे ॥३४॥

सजोषाऽइतिस जोषाः । इन्द्र । सगणऽइतिस गणः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः । सोमम् । पिब । वृत्त्रहेतिवृत्त्र हा । शूर । विद्वान् ॥ जहि । शत्त्रून् । अप । मृधः । नुदस्व । अथ । अभयम् । कृणुहि । विश्श्वतः । नः ॥३५॥

मरुत्वन्तम् । अकवारिमित्यकव अरिम् । दिव्यम् । विश्वासाहम् । विश्वसहमितिविश्व सहम् । उग्रम् ॥३४॥

मरुद्भिरितिमरुत् भिः । वृत्रहेतिवृत्र हा । शत्रून् । विश्वतः ॥३५॥

---

[1]सुय्यज्ञाऽइतिसु [2]य्यज्ञाः । इन्द्राय ॥३३॥

ववृधानमितिववृधानम् । अकवारिमित्यकं[3] । [3]वा । [3]अरिम् । विश्वसहमितिविश्व सहम् । नूतनाय ॥३४॥

[4]वृत्रहेतिवृत्र हा । अभयम् । नः ॥३५॥

---

१. अपपाठोऽयम् । मध्यवर्तियकारो न गुरुर्भवति, तेन 'य्य' इति युक्तः पाठः ।

२. 'य्यज्ञाः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, '०त्यकव अरिम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. ककोशपाठानुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवत्यतः 'वृत्रहेतिवृत्र हा' इति पाठः शुद्धो ज्ञेयः ।

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमम् । अनुष्वधम् । अनुस्वधमित्यनु स्वधम् । मदाय । आ । सिञ्चस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्म्मिम् । त्वम् । राजा । असि । प्रतिपदितिप्रति पत् । सुतानाम् ॥३६॥

महान् । इन्द्रः । नृवदितिनृ वत् । आ । चर्षणिप्रा-इतिचर्षणि प्राः । उत । द्विबर्हाऽइतिद्वि बर्हाः । अमिनः । सहोभिरितिसहः भिः ॥ अस्मद्र्यक् । वावृधे । ववृध-ऽइतिववृधे । वीर्य्याय । उरुः । पृथुः । सुकृतऽइतिसु कृतः । कर्त्तृभिरितिकर्त्तृ भिः । भूत् । महेन्द्रायेतिमहा इन्द्राय । त्वा ॥३७॥

यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिमाँ२॥इव ।

मरुत्वान् । अनुष्वधम् । मध्वः । प्रतिपदितिप्रति पत् ॥३६॥

चर्षणिप्राऽइतिचर्षणि प्राः । द्विबर्हाऽइतिद्वि बर्हाः । अस्मद्र्यक् ॥३७॥

वृष्टिमाँ२॥इव । वृष्टिमानिवेतिवृष्टिमान् इव । वत्सस्य ॥३८॥

रणाय । मदाय ॥३६॥

नृवदितिनृ वत् । [1]ववृधऽइतिववृधे । वीर्य्याय । महेन्द्रायेतिमहा इन्द्राय ॥३७॥

[2]वृष्टिमान् इव । [3]वृष्टिमानिवेतिवृष्टिमान् इव । [4]वत्सस्य ।

---

१. अपपाठोऽयम्, 'ववृधऽइतिववृधे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः । द्र० उत्तरमन्त्रपदपाठः ।

२. अपपाठोऽयं संभाव्यते ।

३. द्रष्टव्येह ६।२९ पृ० ७० टि० १ ।

४. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ४५ टि० २ ।

वृष्ट्टिमानिवेतिवृष्ट्टिमान् इव । स्तोमैः । वृत्सस्य । वावधे । वृवृधऽइतिववृधे ॥३८॥

उत् । ऊँऽइत्त्यूँ । त्यम् । जातवेदसमितिजात वेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः ॥ दृशे । विश्श्वाय । सूर्य्यम् । स्वाहा ॥३९॥

चित्त्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् । चक्क्षुः । मित्त्रस्य । वरुणस्य । अग्ग्नेः ॥ आ । अप्प्राः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्क्षम् । सूर्य्यः । आत्त्मा । जगतः । तस्त्थुषः । च । स्वाहा ॥४०॥

रूपेण । वः । रूपम् । अभि । आ । अगाम् । तुथः । वः । विश्श्ववेदाऽइतिविश्श्व वेदाः । वि । भजतु ॥ ऋतस्य । पथा । प्र । इत । चन्द्रदक्क्षिणाऽइतिचन्द्र दक्क्षिणाः । वि ।

ऊँऽइत्यूँ । विश्वाय ॥३९॥

चित्रम् । चक्षुः । मित्रस्य । अग्नेः । अप्राः । द्यावापृथिवीऽइति-द्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । आत्मा । तस्थुषः ॥४०॥

विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । चन्द्रदक्षिणाऽइतिचन्द्र दक्षिणाः ।

ववृधऽइतिववृधे ॥३८॥

जातवेदसमितिजात वेदसम् । विश्वाय । सूर्य्यम् ॥३९॥

सूर्य्यः ॥४०॥

[1]वः । वः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । ऋतस्य ॥४१॥

---

१. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पदानि ककोशे मन्त्रपाठानुसारं पुनः पठ्यन्ते । पदपाठे तु पूर्वत्र पठितत्वादनयोः पाठो गलितः । अत इत आरभ्य ककोशे कण्डिकासंख्यानिर्देशे चतुःसंख्या भिद्यते ।

स्वरितिस्वः । पश्य । वि । अन्तरिक्क्षम् । यतस्व । सदस्यैः ॥४१॥

ब्राह्मणम् । अद्य । विदेयम् । पितृमन्तमितिपितृ मन्तम् । पैतृमत्त्यमितिपैतृ मत्यम् । ऋषिम् । आर्षेयम् । सुधातुदक्क्षिणमितिसुधातु दक्क्षिणम् ॥ अस्मद्राता-ऽइत्त्यस्मत् रांताः । देवत्रेतिदेव त्रा । गच्छत । प्रदातार-मितिप्र दातारम् । आ । विशत ॥४२॥

अग्नये । त्वा । मह्यम् । वरुणः । ददातु । सः । अमृतत्त्वमित्त्यमृत त्वम् । अशीय । आयुः । दात्रे । एधि । मयः । मह्यम् । प्रतिग्रहीत्त्रऽइतिप्रति ग्रहीत्त्रे । रुद्राय । प्राणः । वः । बृहस्पतये । त्वक् । मयः । यमाय । हयः । वयः ॥४३॥

अन्तरिक्षम् ॥४१॥

ब्राह्मणम् । अद्य । पैतृमत्यमितिपैतृ मत्यम् । सुधातुदक्षिणमितिसुधातु दक्षिणम् । अस्मद्राताऽइत्यस्मत् राता । देवत्रेतिदेव त्रा । गछत । प्रदातारमितिप्र दातारम् ॥४२॥

अग्नये । अमृतत्वमित्यमृत त्वम् । दात्रे । प्रतिग्रहीत्रऽइतिप्रति ग्रहीत्रे । रुद्राय । बृहस्पतये ॥४३॥

विदेय्यम् । आर्षेय्यम् ॥४२॥

अग्नय्ये । [2]मह्यम् । अशीय्य । आयुः । मय्यः । [2]मह्यम् । रुद्राय्य । वय्यः । मय्यः । य्यमाय्य । हय्यः । वय्यः ॥४३॥

---

१. 'ग्रहीत्त्रे' इति काशिकः पाठः ।

२. हकारोत्तरस्य यकारस्य गुरुत्वविधानादिह 'मह्य्यम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

कः। अदात्। कस्मै। कामः। कामाय॥
कामः। दाता। कामः। प्रतिग्रहीतेतिप्रति [1]ग्रहीता।
कामः। एतत्। ते॥४४॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तमोऽध्यायः ॥

कस्मै। प्रतिग्रहीतेतिप्रति ग्रहीता॥४४॥

कामाय॥४४॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे सप्तमोऽध्यायः ॥

---

१. 'ग्रहीता' इति काशिकः पाठः।

अष्टमोऽध्यायः

आदित्येभ्यः । त्वा ॥ विष्णोऽइतिविष्णो । उरुगायेत्युरु गाय ॥१॥

कदा । चन । प्र । युच्छसि । उभेऽइत्युभे । नि । पासि । जन्मनीऽइतिजन्मनी । तुरीय । आदित्य । सवनम् । ते । इन्द्रियम् । आ । तस्थौ ॥ अमृतम् । दिवि । आदित्येभ्यः । त्वा ॥२॥

यज्ञः । देवानाम् । प्रति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः । भवत । मृडयन्तः ॥ आ । वः । अर्वाची । सुमतिरितिसु मतिः । ववृत्यात् । अंहोः । चित् । या ।

आदित्येभ्यः । विष्णोऽइतिविष्णो । उरुगायेत्युरु गाय ॥१॥

युछसि । जन्मनीऽइतिजन्मनी । आदित्य । तस्थौ । आदित्येभ्य ॥२॥

यज्ञः । सुम्नम् । आदित्यासः । ववृत्यात् । आदित्येभ्यः ॥३॥

विष्णोऽइतिविष्णो । उरुगायेत्युरु गाय ॥१॥

[1]युछसि । तुरीय । इन्द्रियम् ॥२॥

यज्ञः । मृडयन्तः । वः । [2]ववृत्यात् । या । वरिवोवित्तरेति-

---

१. इतः पूर्वमेकस्याः कण्डिकायाः पदानि पदपाठे न पठ्यन्ते, पूर्वं गतत्वात् । अतएवेतोऽग्रे ककोश एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते । इह तु ककोशपाठेऽपि पदपाठसंख्यैव प्रदीयते ।

२. अपपाठोऽयम् । 'ववृत्यात्' इति शुद्धः पाठः ।

वरिवोवित्तरेतिवरिवोवित् तरा । असत् । आदित्येभ्यः । त्वा ॥३॥

विवस्वन् । आदित्य । एषः । ते । सोमपीथऽइतिसोम पीथः । तस्मिन् । मत्स्व ॥ श्रत् । अस्मै । नरः । वचसे । दधातन । यत् । आशीर्दैत्याशीः दा । दम्पतीऽइतिदम् पती । वामम् । अश्नुतः ॥ पुमान् । पुत्रः । जायते । विन्दते । वसु । अध । विश्वाहा । अरपः । एधते । गृहे ॥४॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँऽइत्यूँ । श्वः । दिवेदिवऽइतिदिवे दिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सावीः ॥ वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरेः । अया । धिया । वामभाजऽइतिवाम भाजः । स्याम ॥५॥

विवस्वन् । आदित्य । तस्मिन् । मत्स्व ॥ अस्मै । आशीर्दैत्याशीः दा । अश्नुतः । पुत्रः । विश्वाहा ॥४॥

अद्य । ऊँऽइत्यूँ । अस्मभ्यम् ॥५॥

वरिवोवित् तरा ॥३॥

विवस्वन् । मत्स्व[1] । यत् । जायते । [2]अप ॥४॥

क्षयस्य । अया[3] । धिया[3] । वामभाजऽइतिवाम भाजः । स्याम ॥५॥

---

१. द्रष्टव्या ४।१, पृष्ठ ४५, टि० २ ।

२. अपपाठोऽयम् । 'अरपः' इति शुद्धः पाठः ।

३. अत्र यथापूर्वं 'य्र' इत्येवं निर्देशो लेखकप्रमादान्नोपलभ्यते ।

सावित्र॒ऽ । अ॒सि । च॒नो॒धाऽइतिंचन॒ꣳ धाऽ । च॒नो॒धा-ऽइतिंचन॒ꣳ धाऽ । अ॒सि । चनं॑ । मयिं । धे॒हि ॥ जिन्वं । य॒ज्ञम् । जिन्वं । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य॒ज्ञ प॑तिम् । भगा॑य । दे॒वाय॑ । त्वा । स॒वि॒त्रे ॥६॥

सुशर्म्मेतिंसु शर्म्मा॑ । अ॒सि । सु॒प्र॒ति॒ष्ठा॒नऽ । सु॒प्र॒ति॒स्थ॒ानऽइतिंसु प्र॒ति॒स्थ॒ानऽ । बृ॒हदु॑क्षा॒येति॑बृ॒हत् उ॑क्षाय । नमः॑ ॥७॥

बृ॒ह॒स्प॒तिं॑सु॒तस्येति॒बृ॒ह॒स्प॒तिं सु॒तस्य । दे॒व । सो॒म । ते॒ । इन्दो॒ꣳ । इ॒न्द्रि॒यावं॑तꣳ । इ॒न्द्रि॒यवं॒तऽइती॑न्द्रि॒य व॑तꣳ । पत्नीं॑वत॒ऽइति॒पत्नी॑ व॒तꣳ । ग्रहा॑न् । ऋ॒ध्या॒स॒म् ॥ अ॒हम् । प॒रस्ता॑त् । अ॒हम् । अ॒वस्ता॑त् । यत् । अ॒न्तरि॑क्षम् । तत् । ऊँऽइत्यूँ ।

सावित्र॒ऽ । जिन्वं । य॒ज्ञम् । जिन्वं । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य॒ज्ञ प॑तिम् । स॒वि॒त्रे ॥६॥

सु॒प्र॒ति॒ष्ठा॒नऽ । सु॒प्र॒ति॒स्थ॒ानऽइतिंसु प्र॒ति॒स्थ॒ानऽ । बृ॒हदु॑क्षा॒येति॑बृ॒हत् उ॑क्षाय ॥७॥

बृ॒ह॒स्प॒तिं॑सु॒तस्येति॒बृ॒ह॒स्प॒तिं सु॒तस्य । पत्नीं॑वत॒ऽइति॒पत्नी॑ व॒तꣳ । ऋ॒ध्या॒स॒म् । अ॒न्तरि॑क्षम् । ऊँऽइत्यूँ ॥८॥

---

[2]मयिं । य्य॒ज्ञम् । य्य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य्य॒ज्ञ प॑तिम् । भगा॑य[2] । दे॒वाय॑[2] ॥६

बृ॒हदु॑क्षा॒येति॑बृ॒हत् उ॑क्षाय[2] ॥७॥

इ॒न्द्रि॒य्या॒वं॑तꣳ । इ॒न्द्रि॒य्य॒वं॒तऽइती॑न्द्रि॒य्य॒ वं॑तꣳ । पत्नीं॑वत॒ऽइति॒पत्नी॑ वं॑तꣳ ।

---

१. 'प्रतित्स्थानऽ' इति काशिकः पाठः ।

२. द्र० पूर्वपृष्ठस्था टि० ३ ।

मे । पिता । अभूत् ॥ अहम् । सूर्य्यम् । उभयतः । ददर्श । अहम् । देवानाम् । परमम् । गुहा । यत् ॥८॥

अग्ना३ई । पत्नीवन्नितिपत्नी वन् । सजूरितिस जूः । देवेन । त्वष्ट्रा । सोमम् । पिब । स्वाहा ॥ प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । वृषा । असि । रेतोधाऽइतिरेतः धाः । रेतः । मयि । धेहि । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । ते । वृष्णः । रेतोधसऽइतिरेतः धसः । रेतोधामितिरेतः धाम् । अशीय ॥९॥

हरिः । असि । हारियोजनऽइतिहारि [1]योजनः । हरिभ्यामितिहरि भ्याम् । त्वा ॥ हर्य्योः । धानाः । स्थ । सहसोमाऽइतिसह सोमाः । इन्द्राय ॥१०॥

अग्ना३ऽइ । पत्नीवन्नितिपत्नी वन् । त्वष्ट्रा । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । वृष्णः ॥९॥

हरिभ्यामितिहरि भ्याम् ॥१०॥

य्यत् । [2]उंऽइत्युम् । सूर्य्यम् । [3]उभयतः । य्यत् ॥८॥

[4]अग्नाँ३ऽइ । [5]पत्नीवनितिपत्नी वत् । मय्रि । अशीय्र ॥९॥

हारिय्रोजनऽइतिहारि [6]य्योजनः । [7]हर्य्योः । इन्द्राय्र ॥१०॥

---

१. 'योजनः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'य्र' इत्येवं सबिन्दुना यकारेण भाव्यम् ।

४. अनुदात्तत्वं सानुनासिकत्वं चान्यकोशेषु नोपलभ्यते ।

५. 'वनिति' इत्येकनकारवान् अपपाठो लेखकप्रमादजः ।

६. इहाग्रे च ककोशशैलीविपरीतमवग्रहात् परो यकारो द्विर्निर्दिश्यते ।

७. स्वररहितोऽपपाठः ।

यः । ते । अश्वसनिरित्यश्व सनिः । भक्षः । यः । गोसनिरितिगो सनिः । तस्य । ते । इष्टयजुषऽइतीष्ट यजुषः । स्तुतस्तोमस्येतिस्तुत स्तोमस्य । शस्तोक्थस्येति-शस्त उक्थस्य । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । उपहूतऽइत्युप हूतः । भक्षयामि ॥११॥

देवकृतस्येतिदेव कृतस्य । एनसः । अवयजनमित्यव यजनम् । असि । मनुष्यकृतस्येतिमनुष्य कृतस्य । पितृ-कृतस्येतिपितृ कृतस्य । आत्मकृतस्येत्यात्म कृतस्य । एनस-ऽएनसऽइत्येनसः एनसः । अवयजनमित्यव यजनम् । असि ॥ यत् । च । अहम् । एनः । विद्वान् । चकार । यत् । च । अविद्वान् । तस्य । सर्वस्य ॥१२॥

अश्वसनिरित्यश्व सनिः । भक्षः । इष्टयजुषऽइतीष्ट यजुषः । शस्तोक्थस्येतिशस्त उक्थस्य । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । उपहूतऽइत्युप हूतः । भक्षयामि ॥११॥

अवयजनमित्यव यजनम् । मनुष्यकृतस्येतिमनुष्य कृतस्य । आत्म-कृतस्येत्यात्म कृतस्य । एनसऽएनसऽइत्येनसः एनसः । अवयजनमित्यव यजनम् । विद्वान् । अविद्वान् ॥१२॥

यः । यः । इष्टयजुषऽइतीष्ट [1]यजुषः । भक्षयामि ॥११॥

अवयजनमित्यव [1]यजनम् । एनसऽएनसऽइत्येनसः [2]एनसः अवयजनमित्यव [1]यजनम् । यत् । यत् ॥१२॥

---

१. द्र० पूर्वपृष्ठस्था टि० ६ ।

२. अपपाठोऽयमाम्रेडितस्यानुदात्तत्वात् ।

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । सूरिभिरितिसूरि भिः । मघवन्नितिमघ वन् । स्वस्त्या ॥ ब्रह्मणा । देवकृतमितिदेव कृतम् । यत् । अस्ति । देवानाम् । सुमताविति सु मतौ । यज्ञियानाम् । स्वाहा ॥१३॥

धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुषन्ताम् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । निधिपाऽइतिनिधि पाः । देवः । अग्निः ॥ त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेतिप्र जया । सꣳरराणाऽइतिसम् [1]रराणाः । यजमानाय । द्रविणम् । दधात । स्वाहा ॥१४॥

सुगेतिसु गा । वः । देवाः । सदना । अकर्म्म । ये । आजग्मेत्त्याजग्म । इदम् । सवनम् । जुषाणाः ॥

ब्रह्मणा । यज्ञियानाम् ॥१३॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अग्निः । त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेतिप्र जया ॥१४॥

आजग्मेत्या जग्म । अस्मेऽइत्यस्मे ॥१५॥

---

[2]मघवन्नितिमघ वन् । य्यत् । य्यज्ञियानाम् ॥१३॥

प्रजयेतिप्र जया । य्यजमानाय ॥१४॥

[3]वः । य्ये ॥१५॥

१: 'रराणाः' इति काशिकः पाठः ।

२. इतः पूर्वस्थाया मन्त्रकण्डिकायाः पदानि पूर्वं (२।२४) पठितत्वाद् पदपाठे न पठ्यन्ते (ककोशे तु पठ्यन्ते) । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिका-संख्ययोः भेदो जायते ।

३. इतः पूर्वं ककोशे 'संवर्चसा' इति मन्त्रस्य पदानि पठ्यन्ते । तानि पूर्वं (२।२४) गतानीत्यतः पदग्रन्थे न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

भरमाणाः । वर्हमानाः । हुवीर्षि । अस्मेऽइत्यस्मे । धत्त । वसवः । वसूनि । स्वाहा ॥१५॥

यान् । आ । अवहः । उशतः । देव । देवान् । तान् । प्र । ईरय । स्वे । अग्ने । सधस्थऽइतिसध स्थे ॥ जक्षिवांसऽइतिजक्षि वांसः । पपिवांसऽइतिपपि वांसः । च । विश्वे । असुम् । घर्म्मम् । स्वः । आ । तिष्ठत । अनु । स्वाहा ॥१६॥

वयम् । हि । त्वा । प्रयतीतिप्र यति । यज्ञे । अस्मिन् । अग्ने । होतारम् । अवृणीमहि । इह ॥ ऋधक् । अयाः । ऋधक् । उत । अशमिष्ठाः । प्रजानन्निति प्र जानन् । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान् । स्वाहा ॥१७॥

यज्ञ । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् ।

अग्ने । सधस्थऽइतिसध स्थे । जक्षिवांसऽइतिजक्षि वांसः । विश्वे । तिष्ठत ॥१६॥

प्रयतीतिप्र यति । यज्ञे । अस्मिन् । अग्ने । अशमिष्ठाः । प्रजानन्नितिप्र जानन् । यज्ञम् । विद्वान् ॥१७॥

यज्ञ । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । यज्ञः । यज्ञपत-

---

य्यान् । ईरय । जक्षिवांसऽइतिजक्षि वांसः । पपिवांस-ऽइतिपपि वांसः ॥१६॥

[1]वयम् । य्यज्ञे । [1]अयाः । य्यज्ञम् । य्याहि ॥१७॥

[2]य्यज्ञ । य्यज्ञम् । य्यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । य्योनिम् । य्यज्ञः ।

---

१. लेखकप्रमादजः सामान्ययकारनिर्देशः । सर्वत्र 'य्य' इत्येवं विशिष्टो निर्देशो युक्तः ।

२. इतः पूर्वं 'देवा गातुविदः' इति मन्त्रस्य पदानि ककोशे पठचन्ते । तानि पूर्वं (२।२१) गतानीति कृत्वा पदपाठे न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां काण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

स्वाम् । योनिम् ॥ एषः । ते । यज्ञः । यज्ज्ञपतऽइतियज्ज्ञ पते । सहसूक्तवाकऽइतिसह सूक्तवाकः । सर्ववीरऽइतिसर्व वीरः । तम् । जुषस्व । स्वाहा ॥१८॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्य्याय । पन्थाम् । अन्वेतवाऽइत्यनु एतवै । ऊँऽइत्यूँ ॥ अपदे । पादा । प्रतिधातवऽइतिप्रति धातवे । अकः । उत । अपवक्तेत्यप वक्ता । हृदयाविधः । हृदयविधऽइतिहृदय विधः । चित् । नमः । वरुणाय । अभिष्ठितः । अभि-स्थितऽइत्यभि स्थितः । वरुणस्य । पाशः ॥१९॥

अग्नेः । अनीकम् । अपः । आ । विवेश । अपाम् । नपात् । प्रतिरक्षन्नितिप्रति रक्षन् । असुर्य्यम् ॥ दमेदम-ऽइतिदमे दमे । समिधमितिसम् इधम् । यक्षि । अग्ने । प्रति । ते । जिह्वा । घृतम् । उत् । चरण्यत् । स्वाहा ॥२०॥

ऽइतियज्ञ पते । सहसूक्तवाकऽइतिसह सूक्तवाकः ॥१८॥

अन्वेतवाऽइत्यनु एतवै । ऊँऽइत्यूँ । प्रतिधातवऽइतिप्रति धातवे । अपवक्तेत्यप वक्ता । अभिष्ठितः । अभिस्थितऽइत्यभि स्थितः ॥१९॥

अग्नेः । प्रतिरक्षन्नितिप्रति रक्षन् । यक्षि । अग्ने । चरण्यत् ॥२०॥

यज्ञपतऽइतियज्ञ पते । सर्ववीरऽइतिसर्व वीरः ॥१८॥

सूर्य्याय । [1]पथाम् । हृदयाविधः । हृदयविधऽइतिहृदय विधः । वरुणाय ॥१९॥

असुर्य्यम् । [2]दमेदमऽइतिदमे । यक्षि ॥२०॥

---

१. काशीमुद्रितेऽपि 'पथाम्' इत्येवं पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, आम्रेडितस्य 'दमे' पदस्यानिर्देशात् ।

समुद्रे । ते । हृदयम् । अप्स्वन्तरित्यप् सु । अन्तरित्यन्तः । सम् । त्वा । विशन्तु । ओषधीः । उत । आपः ॥ यज्ञस्य । त्वा । यज्ञपतऽइतियज्ञ पते । सूक्तोक्ताविति सूक्त उक्तौ । नमोवाकऽइतिनमः वाके । विधेम । यत् । स्वाहा ॥२१॥

देवीः । आपः । एषः । वः । गर्भः । तम् । सुप्रीतमितिसु प्रीतम् । सुभृतमितिसु भृतम् । बिभृत ॥ देव । सोम । एषः । ते । लोकः । तस्मिन् । शम् । च । वक्ष्व । परि । च । वक्ष्व ॥ देवानाम् । समिदितिसम् इत् । असि ॥२२॥

एजतु । दशमास्यऽइतिदश मास्यः । गर्भः । जरायुणा । सह ॥ यथा । अयम् । वायुः । एजति । यथा । समुद्रः । एजति ॥ एव । अयम् । दशमास्यऽइतिदश मास्यः । अस्रत् । जरायुणा । सह ॥२३॥

समुद्रे । अप्स्वित्यप् सु । अन्तरित्यन्तः । यज्ञस्य । यज्ञपतऽइतियज्ञ पते । सूक्तोक्तावितिसूक्त उक्तौ ॥२१॥

गर्भः । सुप्रीतमितिसु प्रीतम् । तस्मिन् । वक्ष्व । वक्ष्व ॥२२॥

गर्भः । समुद्रः ॥२३॥

हृदयम् । यज्ञस्य । यज्ञपतऽइतियज्ञ पते । नमोवाकऽइतिनमः वाके । यत् ॥२१॥

वः । परि । च । वक्ष्व[1] ॥२२॥

जरायुणा । यथा । अयम् । वायुः । यथा । अयम् । जरायुणा ॥२३॥

---

१. पदपाठे इत उत्तरस्या मन्त्रकण्डिकायास्त्रीणि पदानि २२ कण्डिकान्त एव पठ्यन्ते । अन्यानि पूर्वं गतत्वान्न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य ककोशे पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

यस्यै । ते । यज्ञियः । गर्भः । यस्यै । योनिः । हिरण्ययी ॥ अङ्गानि । अह्रुता । यस्य । तम् । मात्रा । सम् । अजीगमम् । स्वाहा ॥२४॥

पुरुदस्मऽइतिपुरु दस्मः । विषुरूपऽइतिविषु रूपः । इन्दुः । अन्तः । महिमानम् । आनञ्ज । धीरः ॥ एकपदीमित्येक पदीम् । द्विपदीमितिद्वि पदीम् । त्रिपदीमितित्रि पदीम् । चतुष्पदीम् । चतुःपदीमितिचतुः पदीम् । अष्टापदीमित्यष्टा पदीम् । भुवना । अनु । प्रथन्ताम् । स्वाहा ॥२५॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहसऽइतिवि महसः ॥ सः । सुगोपातमऽइतिसु गोपातमः । जनः ॥२६॥

यज्ञियः । गर्भः । हिरण्ययी । मात्रा ॥२४॥

पुरुदस्मऽइतिपुरु दस्मः । एकपदीमित्येक पदीम् । त्रिपदीमितित्रि पदीम् । चतुष्पदीम् । अष्टापदीमित्यष्टा पदीम् ॥२५॥

य्यस्यै । य्यज्ञियः । य्यस्यै । य्योनिः । य्यस्यै । हिरण्ययी । य्यस्य ॥२४॥

[1]विषुरूपऽइतिविषु[1] रूपः ॥२५॥

य्यस्य । क्षये । विमहसऽइतिवि महसः ॥२६॥

---

१. लेखकप्रमादजोऽपपाठः । 'विषुरूपऽइतिविषु रूपः' इतीह शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्षताम् । पिपृताम् । नः । भरीमभिरितिभरीमभिः ॥२७॥

आ । तिष्ठ । वृत्रहन्निति॑वृत्र हन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरीऽइतिहरी ॥ अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वग्नुना ॥ इन्द्राय । त्वा । षोडशिने ॥२८॥

युक्ष्व । हि । केशिना । हरीऽइतिहरी । वृषणा । कक्ष्यप्रेति॑कक्ष्य प्रा ॥ अथ । नः । इन्द्र । सोमपाऽइति॑सोम पाः । गिराम् । उपश्रुतिमित्युप श्रुतिम् । चर ॥२९॥

इन्द्रम् । इत् । हरीऽइतिहरी । वहतः । अप्रतिधृष्टशवसमित्यप्रतिधृष्ट शवसम् ॥ ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥३०॥

यज्ञम् । मिमिक्षताम् ॥२७॥

तिष्ठ । वृत्रहन्निति॑वृत्र हन् । युक्ता । ब्रह्मणा । वग्नुना ॥२८॥

युक्ष्व । कक्ष्यप्रेति॑कक्ष्य प्रा । उपश्रुतिमित्युप श्रुतिम् ॥२९॥

अप्रतिधृष्टशवसमित्यप्रतिधृष्ट शवसम् । यज्ञम् ॥३०॥

य्यज्ञम् ॥२७॥

[1]वृत्रहन्निति॑वृत्र[1] हन् । य्युक्ता । इन्द्राय ॥२८॥

य्युक्ष्व ॥२९॥

इन्द्रमित् । य्यज्ञम् ॥३०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति ।

यस्म्मात् । न । जातः । परः । अन्यः । अस्ति । यः । आविवेशेत्त्या विवेश । भुवनानि । विश्श्वा ॥ प्रजापतिरितिप्प्रजा पतिः । प्रजयेतिप्प्र जया । सꣳरराणऽइति-सम् ररराणः । त्रीणि । ज्योतींꣳषि । सचते । सः । षोडशी ॥३१॥

इन्द्रः । च । सम्म्राडितिसम् राट् । वरुणः । च । राजा । तौ । ते । भक्क्षम् । चक्क्रतुः । अग्ग्रे । एतम् ॥ तयोः । अहम् । अनु । भक्क्षम् । भक्क्षयामि । वाक् । देवी । जुषाणा । सोमस्य । तृप्प्यतु । सह । प्राणेन । स्वाहा ॥३२॥

यस्मात् । अन्यः । आविवेशेत्या विवेश । विश्वा । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । प्रजयेतिप्र जया ॥३१॥

सम्राडितिसम् राट् । भक्षम् । चक्रतुः । अग्रे । भक्षम् । भक्षयामि । तृप्यतु ॥३२॥

---

[1]यस्मात् । यः । आविवेशेत्या विवेश । [2]प्रजयेतिप्र [2]जया ॥३१॥

[3]सम्म्राडितिसम् राट् । [4]अग्ग्रे । तयोः । [5]भक्ष्यम् । भक्षय्यामि ॥३२॥

---

१. 'ररणः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'य' इति सामान्यरूपेण लेखः प्रमादजः, 'य्य' इत्येवमिष्यते ।

३. इह पूर्वत्र ३।३८ टिप्पणी द्रष्टव्या ।

४. अपपाठोऽयम् । लेखक उत्तरे रेफसंयोगेऽन्यत्रापीत्थं द्विरेफं निर्दिशति । यथा—'उग्ग्रः' (८।४०) इत्यत्रापि द्विरेफो दृश्यते ।

५. अपपाठोऽयम् ।

अग्ने । पर्वस्व । स्वपाऽइतिंसु अपाः । अस्मेऽइत्त्यु-स्स्मे । वर्च्चः । सुवीर्य्यमितिंसु वीर्य्यम् ॥ दधंत् । रयिम् । मयिं । पोषम् ॥ अग्नये । त्वा । वर्च्चसे ॥ अग्ने । वर्च्चस्विन् । वर्च्चस्वान् । त्वम् । देवेषु । असि । वर्च्चस्वान् । अहम् । मनुष्ष्येषु । भूयासम् ॥३३॥

उत्तिष्ट्ठन्निच्युत् तिष्ट्ठन् । ओजसा । सह । पीत्त्वी । शिप्रेऽइतिशिप्प्रे । अवेपयः ॥ सोमम् । इन्द्र । चमूऽइतिंचमू । सुतम् ॥ इन्द्राय । त्वा । ओजसे ॥ इन्द्र । ओजिष्ट्ठ । ओजिष्ठः । त्वम् । देवेषु । असिं । ओजिष्ठः । अहम् । मनुष्ष्येषु । भूयासम् ॥३४॥

अदृश्श्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्श्मयः । जनान् । अनु ॥ भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा ॥ सूर्य्याय । त्वा । भ्राजाय ॥ सूर्य्य । भ्राजिष्ट्ठ । भ्राजिष्ठः । त्वम् । देवेषु । असिं । भ्राजिष्ठः । अहम् । मनुष्ष्येषु । भूयासम् ॥३५॥

अग्ने । अस्मेऽइत्यस्मे । अग्नये । अग्ने । मनुष्ष्येषु ॥३३॥

उत्तिष्ठन्नित्युत् तिष्ठन् । पीत्वी । शिप्रेऽइतिशिप्रे । ओजिष्ठ । ओजिष्ठः । ओजिष्ठः । मनुष्ष्येषु ॥३४॥

अदृश्रम् । रश्मयः । अग्नयः । भ्राजिष्ठ । भ्राजिष्ठः । भ्राजिष्ठः । मनुष्ष्येषु ॥३५॥

सुवीर्य्यमितिंसु वीर्य्यम् । रयिम् । मयि । अग्नये । अग्ने । भूया-सम् ॥३३॥

अवेपयः । भूयासम् ॥३४॥

रश्मयः । अग्नयः । यथा ।[२] सूर्याय । भ्राजाय । सूर्य्य । भूयासम् ॥३५॥

आ । जिघ्र । कुलशम् । मुहि । आ । त्वा । विशन्तु । इन्दवः । पुनः । ऊर्जा । नि । वर्त्तस्व । सा । नः । सहस्रम् । धुक्क्ष्व । उरुधारेत्त्युरु धारा । पयस्वती । पुनः । मा । आ । विशतात् । रयिः ॥३६॥

इडे । रन्ते । हव्ये । काम्म्ये । चन्द्रे । ज्योते । अदिति । सरस्वति । महि । विश्श्रुतीतिवि श्रुति ॥ एता । ते । अग्घ्न्ये । नामानि । देवेब्भ्यः । मा । सुकृतमितिसु कृतम् । ब्रूतात् ॥३७॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्न्यतः ॥ यः । अस्म्मान् । अभिदासतीत्त्यभि दासति । अधरम् । गमय । तमः ॥ इन्द्राय । त्वा । विमृधऽइतिवि मृधे ॥३८॥

जिघ्र । धुक्ष्व । उरुधारेत्युरु धारा ॥३६॥

हव्ये । काम्ये । विश्रुतीतिवि श्रुति । अघ्न्ये । देवेभ्यः ॥३७॥

यछ । पृतन्यतः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि दासति ॥३८॥

---

[1]आ । जिघ्र । पयस्वती । रयिः ॥३६॥

विश्रुतीतिवि[2] श्रुति ॥३७॥

य्यछ । यः । गमय । इन्द्राय । विमृधऽइतिवि मृधे ॥३८॥

---

१. इतः पूर्वं ककोशे 'उदुत्यम्' इतिकण्डिकायाः पदानि पठ्यन्ते । तानि पूर्वत्र (७।४१) गतत्वात् पदपाठे न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. अपपाठोऽयम् । सर्वत्र ककोशे पदादिः इतिशब्दात् परश्च वकारो द्विर्लिख्यते । तेन 'विश्रुतीतिवि श्रुति' एवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

व्राचः । पतिम् । व्विश्वकर्म्माणमितिविश्व कर्म्माणम् । ऊतये । मनोजुवमितिमनः जुवम् । व्वाजे । अद्य । हुवेम ॥ सः । नः । विश्वानि । हवनानि । जोषत् । व्विश्वशम्भूरितिविश्व शम्भूः । अवसे । साधुकर्म्मेतिसाधु कर्म्मा ॥ इन्द्राय । त्वा । व्विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणे ॥३९॥

व्विश्वकर्म्मन्नितिविश्व कर्म्मन् । हविषा । वर्द्धनेन । त्रातारम् । इन्द्रम् । अकृणोः । अवद्ध्यम् ॥ तस्मै । व्विशः । सम् । अनमन्त । पूर्वीः । अयम् । उग्रः । व्विहव्यऽइतिवि हव्यः ॥ यथा । असत् ॥४०॥

अग्नये । त्वा । गायत्रच्छन्दसमितिगायत्र छन्दसम् । गृह्णामि । इन्द्राय । त्रिष्टुप्छन्दसम् । त्रिस्तुप्छन्द-

---

व्विश्वकर्म्माणमितिविश्व कर्म्माणम् । अद्य । व्विश्वानि । व्विश्वशम्भूरितिविश्व शम्भूः । व्विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणे ॥३९॥

व्विश्वकर्म्मन्नितिविश्व कर्म्मन् । अवध्यम् । तस्मै । उग्रः । व्विहव्यऽइतिवि हव्यः ॥४०॥

अग्नये । गायत्रछन्दसमितिगायत्र छन्दसम् । गृह्णामि । त्रिष्टुप्-

---

व्विश्वकर्म्माणमितिव्विश्व कर्म्माणम् । ऊतये । व्विश्वशम्भूरितिव्विश्व शम्भूः । साधुकर्म्मेतिसाधु कर्म्मा । इन्द्राय । व्विश्वकर्म्मणऽइतिव्विश्व कर्म्मणे ॥३९॥

व्विश्वकर्म्मन्नितिव्विश्व कर्म्मन् । अग्रम् । [2]उग्रः । व्विहव्यऽइतिव्वि हव्यः । यथा ॥४०॥

अग्नये । गायत्रछन्दसमितिगायत्र छन्दसम् । इन्द्राय ॥४१॥

---

१. 'असत्' इति काशिकोऽपपाठः, यद्वृत्तस्योदात्तत्वविधानात् (द्र० अष्टा० ८।१।६६) ।

२. अपपाठोऽयम्, 'उग्रः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः । अत्र ८।३२ कण्डिकाया 'अग्रे' पदस्य टिप्पणी द्रष्टव्या ।

समितित्रिस्तुप् छन्दसम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । जग-च्छन्दसमितिजगत् छन्दसम् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । ते । अभिगरऽइत्यभि गरः ॥४१॥

व्रेशीनाम् । त्वा । पत्मन् । आ । धूनोमि । कुकूननानाम् । भन्दनानाम् । मदिन्तमानामितिमदिन् तमानाम् । मधुन्तमानामितिमधुन् तमानाम् । शुक्रम् । त्वा । शुक्रे । आ । धूनोमि । अह्नः । रूपे । सूर्य्यस्य । रश्मिषु ॥४२॥

ककुभम् । रूपम् । वृषभस्य । रोचते । बृहत् । शुक्रः । शुक्रस्य । पुरोगाऽइतिपुरः गाः । सोमः । सोमस्य । पुरोगाऽइतिपुरः गाः । त्वा । गृह्णामि ॥४३॥

उशिक् । इहि । व्रशी । इन्द्रस्य । अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा । विश्वेषाम् । देवानाम् ॥४४॥

छन्दसम् । त्रिस्तुप्छन्दसमितित्रिस्तुप् छन्दसम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । अभिगरऽइत्यभि गरः ॥४१॥

पत्मन् । शुक्रम् । शुक्रे । अह्नः । रश्मिषु ॥४२॥

शुक्रः । शुक्रस्य । गृह्णामि ॥४३॥

अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा ॥४४॥

सूर्य्यस्य ॥४२॥

[1]व्रशी ॥४४॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'व्रशी' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इह । रतिः । रमद्धुम् । धृतिः । स्वधृतिरितिस्व धृतिः । स्वाहा ॥ उपसृजन्नित्युप सृजन् । धरुणम् । मात्रे । धरुणः । मातरम् । धयन् ॥ रायः । पोषम् । अस्मासु । दीधरत् । स्वाहा ॥४५॥

सत्रस्य । ऋद्धिः । असि । अगन्म । ज्योतिः । अमृताः । अभूम ॥ दिवम् । पृथिव्याः । अधि । आ । अरुहाम । अविदाम । देवान् । स्वः । ज्योतिः ॥४६॥

युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरोयुधेतिपुरः सुधा । यः । नः । पृतन्यात् । अप । तन्तमितितम् तम् । इत् । हतम् । वज्रेण । तन्तमितितम् तम् । इत् । हतम् ॥ दूरे । चत्ताय । छन्त्सत् । गहनम् । यत् । इनक्षत् ॥ अस्माकम् । शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः । दर्मा । दर्षीष्ट !

रमध्वम् । उपसृजन्नित्युप सृजन् । मात्रे । अस्मासु ॥४५॥

सत्रस्य । अगन्म । पृथिव्याः ॥४६॥

पृतन्यात् । इनक्षत् ॥ अस्माकम् । शत्रून् । विश्वतः । दर्षीष्ट ।

---

[1] उपसृजमित्युप सृजान् । [2] धरुणं । धयन् । रायः ॥४५॥

[3] अ । [3] विदाम ॥४६॥

य्युवम् । पुरोयुधेतिपुरः [4] [युधा] । य्यः । चत्ताय । य्यत् । सुवीरा-

---

१. अपपाठोऽयम्, 'उपसृजन्नित्युप सृजन्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'धरुणः' इति शुद्धः पाठः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अविदाम' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. कोष्ठान्तर्गतः पाठो लेखकप्रमादान्नष्टः ।

व्रिश्वतः ॥ स्याम । सुवीराऽइतिसु वीराः । वीरैः । सुपोषाऽइतिसु पोषाः । पोषैः ॥४७॥

परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी । अभिधीतऽइत्त्यभि धीतः । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । वाचि । व्याहृतायामितिवि आहृतायाम् । अन्धः । अच्छेतऽइत्त्यच्छ इतः । सविता । सन्याम् । विश्वकर्मेतिविश्व कर्म्मा । दीक्षायाम् । पूषा । सोमक्रयण्यामितिसोम क्रयण्याम् ॥४८॥

इन्द्रः । च । मरुतः । च । क्रयाय । उपोत्थितऽइत्त्युप उत्थितः । असुरः । पण्यमानः । मित्त्रः । क्रीतः । विष्णुः । शिपिविष्टऽइतिशिपि विष्टः । ऊरौ । आसन्नऽइत्त्या सन्नः । विष्णुः । नरन्धिषः ॥४९॥

विश्वतः ॥४७॥

परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी । अभिधीतऽइत्यभि धीतः । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अछेतऽइत्यछ इतः । सन्याम् । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । दीक्षायाम् । सोमक्रयण्यामितिसोम क्रयण्याम् ॥४८॥

उपोत्थितऽइत्युप उत्थितः । पण्यमानः । मित्रः । विष्णुः । शिपिविष्टऽइतिशिपि विष्टः । आसन्नऽइत्या सन्नः । विष्णुः ॥४९॥

ऽइतिसु वीराः ॥४७॥

व्याहृताय्यामितिवि[1] आहृताय्याम् । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । दीक्षाय्याम् । सोमक्रय्यण्यामितिसोम क्रय्यण्याम् ॥४८॥

क्रय्याय । शिविविष्टऽइतिशिपि विष्टः । [2]उरौ ॥४९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् इह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।
२. क्वचिदन्यत्रापि अयमेव पाठ उपलभ्यते ।

प्रोह्यमाणꣳ । प्रोह्यमान॒ऽइतिप्र उ॒ह्यमानꣳ । सोमः॑ । आग॑त॒ऽइत्या गतꣳ । वरुणꣳ । आस॒न्द्यामित्या स॒न्द्याम् । आस॑न्न॒ऽइत्या सन्नꣳ । अ॒ग्निः । आग्नीध्रे । इन्द्रः॑ । ह॒विर्धा॒न॒ऽइति॑हवि॒ꣳ धाने । अथर्वा । उ॒पाव॒ह्रि॒यमा॑ण॒ऽइत्युप [1]अ॒व॒ह्रि॒यमा॑णꣳ ॥५०॥

विश्वे॑ । दे॒वाः । अ॒ꣳशुषु॑ । न्युप्त॒ऽइति॒नि उप्तꣳ । विष्णुः॑ । आ॒प्री॒त॒पा॒ऽइत्या॑प्रीत॒ पाः । आ॒प्या॒य्यमा॒न॒ऽइत्या॑ प्याय्यमानꣳ । य॒मः । सू॒यमा॑नꣳ । विष्णुः॑ । स॒म्भ्रि॒यमा॑ण॒ऽइति॑सम् भ्रि॒यमा॑णꣳ । वा॒युः । पू॒यमा॑नꣳ । शु॒क्रः । पू॒तः । शु॒क्रः । क्षी॒र॒श्रीरिति॑क्षीर॒ श्रीः । म॒न्थी । स॒क्तु॒श्रीरिति॑सक्तु॒ श्रीः ॥५१॥

विश्वे॑ । दे॒वाः । च॒म॒सेषु॑ । उन्नी॑त॒ऽइत्युत् नीतꣳ ।

प्रोह्यमाणꣳ । प्रोह्यमान॒ऽइतिप्र उ॒ह्यमानꣳ । आग॑त॒ऽइत्या गतꣳ । आस॒न्द्यामित्या स॒न्द्याम् । आस॑न्न॒ऽइत्या सन्नꣳ । अ॒ग्निः । आग्नीध्रे । उ॒पाव॒ह्रि॒यमा॑ण॒ऽइत्युप अ॒व॒ह्रि॒यमा॑णꣳ ॥५०॥

विश्वे॑ । न्युप्त॒ऽइति॒नि उप्तꣳ । विष्णुः॑ । आ॒प्री॒त॒पा॒ऽइत्या॑प्रीत॒ पाः । आ॒प्या॒य्यमा॒न॒ऽइत्या॑ प्याय्यमानꣳ । विष्णुः॑ । शु॒क्रः । शु॒क्रः । क्षी॒र॒श्रीरिति॑क्षीर॒ श्रीः । स॒क्तु॒श्रीरिति॑सक्तु॒ श्रीः ॥५१॥

विश्वे॑ । उन्नी॑त॒ऽइत्युत् नीतꣳ । उद्य॑त॒ऽइत्युत् यतꣳ । रु॒द्रः॑ ।

प्रोह्यमाणꣳ । उ॒पाव॒ह्रि॒यमा॑ण॒ऽइत्युप अ॒व॒ह्रि॒यमा॑णꣳ ॥५०॥

आ॒प्या॒य्यमा॒न॒ऽइत्या॑ प्याय्यमानꣳ । य॒मः । सू॒यमा॑नꣳ । स॒म्भ्रि॒यमा॑ण॒ऽइति॑सम् भ्रि॒यमा॑णꣳ । वा॒युः । पू॒यमा॑नꣳ ॥५१॥

---

१. 'अवह्रियमाणꣳ' इति काशिकः पाठः ।

असुः । होमाय । उद्यतऽइत्युत् यतं । रुद्रः । हूयमानं । वातः । अभ्यावृत्तऽइत्यभि आवृत्तं । नृचक्षाऽइतिनृ चक्षाः । प्रतिख्यातऽइतिप्रति ख्यातं । भक्षः । भक्ष्यमाणं । पितरः । नाराशंसाः ॥५२॥

सन्नः । सिन्धुः । अवभृथायेत्यव भृथाय । उद्यतऽइत्युत् यतं । समुद्रः । अभ्यवह्रियमाणऽइत्यभि अवह्रियमाणं । सलिलः । प्रप्लुतऽइतिप्र प्लुतं । ययोः । ओजसा । स्कभिता । रजांसि । वीर्येभिः । वीरतमेतिवीर तमा । शविष्ठा । या । पत्येतेऽइतिपत्येते । अप्रतीतेत्यप्रति इता । सहोभिरितिसहः भिः । विष्णूऽइतिविष्णू । अगन् । वरुणा । पूर्वहूताविति पूर्व हूतौ ॥५३॥

अभ्यावृत्तऽइत्यभि आवृत्तं । नृचक्षाऽइतिनृ चक्षाः । प्रतिख्यातऽइतिप्रति ख्यातं । भक्षः । भक्ष्यमाणं ॥५२॥

अवभृथायेत्यव भृथाय । उद्यतऽइत्युत् यतं । समुद्रः । अभ्यवह्रियमाणऽइत्यभि अवह्रियमाणं । प्रप्लुतऽइतिप्र प्लुतं । शविष्ठा । पत्येतेऽइतिपत्येते । अप्रतीतेत्यप्रति इता । विष्णूऽइतिविष्णू ॥५३॥

होमाय । उद्यतऽइत्युत् [2]यतं । हूयमानं ॥५२॥

सन्नः । अवभृथायेत्यव भृथाय । उद्यतऽइत्युत् [2]यतं । अभ्यवह्रियमाणऽइत्यभि अवह्रियमाणं । ययोः । वीरतमेतिवीर तमा । या ॥५३॥

---

१. 'अवह्रियमाणं' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

देवान् । दिवम् । अगन् । यज्ञः । ततः । मा । द्रविणम् । अष्टु । मनुष्यान् । अन्तरिक्षम् । पितॄन् । पृथिवीम् । यम् । कम् । च । लोकम् । अगन् । यज्ञः । ततः । मे । भद्रम् । अभूत् ॥५४॥

चतुस्त्रिंशदितिचतुः त्रिंशत् । तन्तवः । ये । वितत्निरऽइतिवि तत्निरे । ये । इमम् । यज्ञम् । स्वधया । ददन्ते ॥ तेषाम् । छिन्नम् । सम् । ऊँऽइत्यूँ । एतत् । दधामि । स्वाहा । घर्म्मः । अपि । एतु । देवान् ॥५५॥

यज्ञस्य । दोहः । विततऽइतिवि ततः । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । सः । अष्टधा । दिवम् । अन्वाततानेत्यनु आततान ॥ सः । यज्ञ । धुक्ष्व । महि । मे । प्रजायामितिप्र

यज्ञः । अष्टु । मनुष्यान् । अन्तरिक्षम् । यज्ञः । भद्रम् ॥५४॥

चतुस्त्रिंशदितिचतुः त्रिंशत् । वितत्निरऽइतिवि तत्निरे । यज्ञम् । ऊँऽइत्यूँ ॥५५॥

यज्ञस्य । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । अष्टधा । अन्वाततानेत्यनु आततान । यज्ञ ।

य्यज्ञः । य्यम् । य्यज्ञः ॥५४॥

य्ये । व्वितत्निरऽइतिव्वि[2] तत्निरे । य्ये । य्यज्ञम् । स्वधय्या । [3]उंऽइत्युम् ॥५५॥

य्यज्ञस्य । व्विततऽइतिव्वि ततः । य्यज्ञ । प्रजाय्यामितिप्र जाय्याम् ।

---

१. 'तत्निरे' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशपाठशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इति द्विर्वकारेण भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम् ।

जायाम् । रायः । पोषम् । विश्वम् । आयुः । अशीय । स्वाहा ॥५६॥

आ । पवस्व । हिरण्यवदितिहिरण्य वत् । अश्ववदित्यश्व वत् । सोम । वीरवदितिवीर वत् ॥ वाजम् । गोमन्तमितिगो मन्तम् । आ । भर । स्वाहा ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदेऽष्टमोऽध्यायः ॥

धुक्ष्व । प्रजायामितिप्र जायाम् । विश्वम् ॥५६॥

हिरण्यवदितिहिरण्य वत् । अश्ववदित्यश्व वत् ॥५७॥

रायः । आयुः । अशीय ॥५६॥

हिरण्यवदितिहिरण्य वत् । अश्ववदित्यश्व वत् । वीरवदितिवीर वत् ॥५७॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदेऽष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः

देव॑ । स॒वि॒त॒रिति॑सवितः । प्र । सु॒व॒ । य॒ज्ञम् । प्र । सु॒व॒ । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य॒ज्ञ प॑तिम् । भगा॑य ॥ दि॒व्यः । ग॒न्ध॒र्वः । के॒त॒पूरिति॑केत॒ पूः । केत॑म् । नः॒ । पु॒ना॒तु॒ । वा॒चः । पति॑ः । वाज॑म् । नः॒ । स्व॒द॒तु॒ । स्वाहा॑ ॥१॥

ध्रु॒व॒स॒द॒मिति॑ध्रु॒व सद॑म् । त्वा॒ । नृ॒षद॑म् । नृ॒स॒द॒मिति॑नृ॒ सद॑म् । म॒न॒ःस॒द॒मिति॑मनः॒ सद॑म् । इन्द्रा॑य । त्वा॒ । जुष्ट॑म् । गृ॒ह्णा॒मि॒ । जुष्ट॑त॒म॒मिति॒जुष्ट॑ तमम् ॥ अ॒प्सु॒षद॑म् । अ॒प्सु॒स॒द॒मित्य॑प्सु सद॑म् । घृ॒त॒स॒द॒मिति॑घृ॒त सद॑म् । व्यो॒म॒स॒द॒मिति॑व्योम॒ सद॑म् ॥ पृ॒थि॒वि॒स॒द॒मिति॑पृथिवि॒ सद॑म् । अ॒न्त॒रि॒क्ष॒स॒द॒मित्य॑न्तरिक्ष॒ सद॑म् । दि॒वि॒स॒द॒मिति॑दिवि॒ सद॑म् । दे॒व॒स॒द॒मिति॑दे॒व सद॑म् । ना॒क॒स॒द॒मिति॑नाक॒ सद॑म् ॥२॥

य॒ज्ञम् । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य॒ज्ञ प॑तिम् । दि॒व्यः ॥१॥

ध्रु॒व॒स॒द॒मिति॑ध्रु॒व सद॑म् । जुष्ट॑म् । गृ॒ह्णा॒मि॒ । जुष्ट॑त॒म॒मिति॒जुष्ट॑ तमम् । अ॒प्सु॒षद॑म् । अ॒प्सु॒स॒द॒मित्य॑प्सु सद॑म् । अ॒न्त॒रि॒क्ष॒स॒द॒मित्य॑न्तरिक्ष॒ सद॑म् ॥२॥

य्यु॒ज्ञम् । य्यु॒ज्ञप॑ति॒मिति॒य्यु॒ज्ञ प॑तिम् । भगा॑य्य ॥१॥

इन्द्रा॑य्य । व्यो॒म॒स॒द॒मिति॑व्योम॒ सद॑म् ॥२॥

अपाम् । रसम् । उद्द्वयसमित्त्युत् व्वयसम् । सूर्य्यै । सन्तम् । समाहितमितिसम् आहितम् ॥ अपाम् । रसस्य । यः । रसः । तम् । वः । गृह्णामि । उत्तममित्त्युत् तमम् ॥३॥

ग्रहाः । ऊर्ज्जाहुतयऽइत्त्यूर्ज्जा आहुतयः । इयन्तः । विप्प्राय । मतिम् ॥ तेषाम् । विशिप्प्रियाणामितिवि शिप्प्रियाणाम् । वः । अहम् । इषम् । ऊर्ज्जम् । सम् । अग्ग्रभम् ॥ सम्पृचावितिसम् पृचौ । स्थः । सम् । मा । भद्द्रेण । पृङ्क्तम् । विपृचावितिवि पृचौ । स्थः । वि । मा । पाप्प्मना । पृङ्क्तम् ॥४॥

इन्द्रस्य । वज्ज्रः । असि । व्वाजसाऽइतिव्वाज साः । त्वया । अयम् । व्वाजम् । सेत् ॥ व्वाजस्य । नु । प्रसवऽइतिप्प्र

उद्वयसमित्युत् व्वयसम् । गृह्णामि । उत्तममित्युत् तमम् ॥३॥

विप्राय । विशिप्रियाणामितिवि शिप्रियाणाम् । अग्रभम् । भद्रेण । पृङ्क्तम् । पाप्मना । पृङ्क्तम् ॥४॥

वज्रः । प्रसवऽइतिप्र सवे । व्विश्वम् । आविवेशेत्या

उद्वय्रसमित्युत् वय्रसम् । सूर्य्यै । य्यः । [1]व्रः ॥३॥

ऊर्ज्जाहुतय्रऽइत्यूर्ज्जा आहुतय्रः । व्विप्राय्र । [2]विशिप्रिय्राणामितिवि[3] शिप्रिय्राणाम् । व्रः[1] ॥४॥

व्वाजसाऽइतिव्वाज साः । त्वय्रा । अय्रम् । [4]अनु । य्यस्याम् ।

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् 'वः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. 'व्वि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमितिपदात् परं 'व्वि' इत्येवं द्विर्वकारेण भाव्यम् ।

४. 'नु' इति शुद्धः पाठः, मन्त्रे तथा दर्शनात् ।

सुवे । मातरम् । महीम् । अदितिम् । नाम । वचसा । करामहे ॥ यस्याम् । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्या विवेश । तस्याम् । नः । देवः । सविता । धर्म्म । साविषत् ॥५॥

अप्स्वित्यप् सु । अन्तः । अमृतम् । अप्स्वित्यप् सु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रशस्तिष्विति प्र शस्तिषु । अश्वाः । भवत । वाजिनः ॥ देवीः । आपः । यः । वः । ऊर्म्मिः । प्रतूर्त्तिरिति प्र तूर्त्तिः । ककुन्मानिति ककुत् मान् । वाजसा इति वाज साः । तेन । अयम् । वाजम् । सेत् ॥६॥

वातः । वा । मनः । वा । गन्धर्वाः । सप्तविंशतिरिति सप्त विंशतिः ॥ ते । अग्रे । अश्वम् । अयुञ्जन् । ते । अस्मिन् । जवम् । आ । अदधुः ॥७॥

वातरंहा इति वात रंहाः । भव । वाजिन् । युज्यमानः । इन्द्रस्येवेतीन्द्रस्य इव । दक्षिणः । श्रिया ।

विवेश ॥५॥

अप्स्वित्यप् सु । अप्स्वित्यप् सु । प्रशस्तिष्विति प्र शस्तिषु । अश्वाः । प्रतूर्त्तिरिति प्र तूर्त्तिः । ककुन्मानिति ककुत् मान् ॥६॥

सप्तविंशतिरिति सप्त विंशतिः । अग्रे । अश्वम् । अस्मिन् ॥७॥

युज्यमानः । दक्षिणः । विश्ववेदसइति विश्व वेदसः । त्वष्टा ।

आविवेशेत्या विवेश ॥५॥

अप्स्वित्यप् सु । यः । वः । वाजसा इति वाज साः । अन्नम् ॥६॥

वा । वा । अयुञ्जन् ॥७॥

युज्यमानः । श्रिया । युञ्जन्तु । विश्ववेदसइति विश्व वेदसः ।

एधि । युञ्जन्तु । त्वा । मरुतः । विश्ववेदसऽइतिविश्ववेदसः । आ । ते । त्वष्टा । पत्स्वितिपत् सु । जवम् दधातु ॥८॥

जवः । यः । ते । वाजिन् । निहितऽइतिनि हितः । गुहा । यः । श्येने । परीत्तः । अचरत् । च । वाते ॥ तेन । नः । वाजिन् । बलवानितिबल वान् । बलेन । वाजजिदितिवाज जित् । च । भव । समने । च । पार-यिष्णुः ॥ वाजिनः । वाजजितऽइतिवाज जितः । वाजम् । सरिष्यन्तः । बृहस्पतेः । भागम् । अव । जिघ्रत ॥९॥

देवस्य । अहम् । सवितुः । सवे । सत्यसवसऽइतिसत्य सवसः । बृहस्पतेः । उत्तममित्युत् तमम् । नाकम् । रुहेयम् ॥ इन्द्रस्य । सत्यप्रसवसऽइतिसत्य प्रसवसः । अरुहम् ॥१०॥

पत्स्वितिपत् सु ॥८॥

जवः । पारयिष्णुः । सरिष्यन्तः । बृहस्पतेः । जिघ्रत ॥९॥

सत्यसवसऽइतिसत्य सवसः । बृहस्पतेः । उत्तममित्युत् तमम् । सत्यप्रसवसऽइतिसत्य प्रसवसः ॥१०॥

---

[1] पथ्स्वितिपत् सु ॥८॥

बलवानितिबल वान् । वाजजिदितिवाज जित् । पारयिष्णुः । वाजजितऽइतिवाज जितः ॥९॥

रुहेयम् ॥१०॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ४४ टि० २ ।

बृहस्प्पते । वाजम् । जय । बृहस्प्पतये । वाचम् । वदत । बृहस्प्पतिम् । वाजम् । जापयत ॥ इन्द्रं । इन्द्राय । इन्द्रम् ॥११॥

एषा । वः । सा । सत्त्या । सँव्वागितिसम् व्वाक् । अभूत् । यया । बृहस्प्पतिम् । वाजम् । अजीजपत । अजीजपत । बृहस्प्पतिम् । वाजम् । वनस्पतयः । वि । मुच्यद्धम् ॥ इन्द्रम् । वाजजितऽइतिवाज जितः । वाजम् । जेषम् ॥ वाजिनः । वाजजितऽइतिवाज जितः । अद्ध्वनः । स्कभ्नुवन्तः । योजना । मिमानाः । काष्ठाम् । गच्छत ॥१२॥

एष३ । स्य३ । वाजी । क्षिपणिम् । तुरण्यति । ग्रीवायाम् । बद्ध३ । अपिकक्क्षऽइत्त्यपि कक्क्षे । आसनि ।

बृहस्पते । बृहस्पतये । बृहस्पतिम् ॥११॥

सत्या । बृहस्पतिम् । बृहस्पतिम् । वनस्पतयः । मुच्यध्वम् । अध्वनः । स्कम्नुवन्तः । काष्ठाम् । गछत ॥१२॥

तुरण्यति । बद्ध? । अपिकक्षऽइत्यपि कक्षे । दधिक्राऽइतिदधि क्रा? ।

जय । बृहस्पतये । जापयत । इन्द्राय ॥११॥

वः । [1]सम्वागितिसम् वाक् । यया । वनस्पतयः । [2]वाजजितऽइतिवाज जितः । वाजम् । जेषम् । वाजिनः । वाजजितऽइतिवाज जितः । अध्वनः ॥१२॥

ग्रीवायाम् ॥१३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'सँव्वागितिसम् वाक्' इति पाठो ज्ञेयः ।

२. इत आरभ्य आकण्डिकान्तो भागोऽन्यकोशेषु पूर्वकण्डिकायामेव पठ्यते । अतः ककोश एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

क्रतुम् । दधिक्राऽइतिदधि क्राः । अनु । सꣳसनिष्यदत् । सꣳसनिस्यदादितिसम् सनिस्यदत् । पथाम् । अङ्काꣳसि । अनु । आपनीफणादित्या पनीफणत् । स्वाहा ॥१३॥

उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरण्यतः । पर्णम् । न । वेः । अनु । वाति । प्रगर्द्धिनऽइतिप्र गर्द्धिनः ॥ श्येनस्येवेतिश्श्येनस्य इव । ध्रजतः । अङ्कसम् । परि । दधिक्राव्णऽइतिदधि क्राव्णः । सह । ऊर्जा । तरित्रतः । स्वाहा ॥१४॥

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवतातेतिदेव ताता । मितद्रवऽइतिमित द्रवः । स्वर्काऽइतिसु अर्काः ॥ जम्भयन्तः । अहिम् । वृकम् । रक्क्षाꣳसि ॥ सनेमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवाः ॥१५॥

सꣳसनिष्यदत् । अङ्काꣳसि । आपनीफणदित्या पनीफणत् ॥१३॥

तुरण्यतः । पर्णम् । प्रगर्धिनऽइतिप्र गर्धिनः । श्येनस्येवेतिश्येनस्य इव । अङ्कसम् । दधिक्राव्णऽइतिदधि क्राव्णः । तरित्रतः ॥१४॥

मितद्रवऽइतिमित द्रवः । रक्षाꣳसि । अस्मत् ॥१५॥

---

[1]तुरंण्यतः । [2]वेः । [3]वाति । प्रगर्द्धिनऽइतिप्र गर्द्धिनः ॥१४॥
[4]जम्भयन्तः । य्युय्यवन् ॥१५॥

---

१. अपपाठोऽयम्, रेफस्योपरि अनुस्वारो नेष्यते ।

२. 'वेः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. 'वाति' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

४. अत्र 'जम्भयन्तः' इत्यस्य स्थाने 'जम्भयन्त' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

ते । नः । अर्वन्तः । हवनश्रुतऽइतिहवन श्रुतः । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । मितद्रवऽइतिमित द्रवः । सहस्रसाऽइतिसहस्र साः ; मेधसातेतिमेध साता । सनिष्यवः । महः । ये । धनम् । समिथेष्विति सम् इथेषु । जभ्रिरे ॥१६॥

वाजेवाजऽइतिवाजे वाजे । अवत । वाजिनः । नः । धनेषु । विप्राः । अमृताः । ऋतज्ज्ञाऽइत्यृत ज्ञाः ॥ अस्य । मद्ध्वः । पिबत । मादयद्ध्वम् । तृप्ताः । यात । पथिभिरितिपथि भिः । देवयानैरितिदेव यानैः ॥१७॥

आ । मा । वाजस्य । प्रसवऽइतिप्र सवः । जगम्म्यात् । आ । इमेऽइतीमे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ।

हवनश्रुतऽइतिहवन श्रुतः । विश्वे । शृण्वन्तु । मितद्रवऽइतिमित द्रवः । सनिष्यवः । समिथेष्वितिसम् इथेषु । जभ्रिरे ॥१६॥

विप्राः । ऋतज्ञाऽइत्यृत ज्ञाः । मध्वः । मादयध्वम् । तृप्ताः ॥१७॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । जगम्यात् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ।

ध्ये ॥१६॥

वाजेवाजऽइतिवाजे [1]वाजे । [2]ऋतग्न्याऽइत्यृत [2]ग्न्याः । मादयध्वम् । य्यात । [3]देवय्यानैरितिदेव [3]य्यानैः ॥१७॥

---

१. 'वाजे' इति शुद्धः पाठः कपाठानुसारम् ।

२. अपपाठोऽयमुच्चारणदोषजः ।

३. 'य्या' अपपाठोऽयम् 'या' इत्येवेष्यते ।

विश्वरूप इति विश्व रूपे ॥ आ । मा । गन्ताम् । [1]पितरा । [1]मातरा । च । आ । मा । सोमः । अमृतत्वेनेत्यमृत त्वेन । गम्म्यात् । ससूवाथंस इति स सूवाथंसः । निमृजाना इति नि [2]मृजाना? ॥१८॥

आपये । स्वाहा । स्वापय इति सु आपये । अपिजाये त्यपि जाय । क्रतवे । वसवे । अहर्प्पतये । अहंपतय इत्यहं पतये । अह्ने । मुग्ग्धाय । मुग्ग्धाय । वैनंशिनाय । विनंशिन इति वि नंशिने । आन्त्यायनाये त्यान्त्य [3]आयनाय । अन्त्याय । भौवनाय । भुवनस्य । पतये । [4]अधिपतय इत्यधि पतये ॥१९॥

विश्वरूप इति विश्व रूपे । अमृतत्वेनेत्यमृत त्वेन । गम्यात् ॥१८॥

अपिजायेत्यपि जाय । अहंपतय इत्यहं पतये । अह्ने । मुग्धाय । मुग्धाय । आन्त्यायनायेत्यान्त्य आयनाय । अधिपतय इत्यधि पतये ॥१९॥

विश्वरूप इति विश्व रूपे ॥१८॥

आपय्ये । स्वापय्य इति सु आपय्ये । अपिजाय्येत्यपि जाय्य । अहर्प्पतय्ये । अहंपतय्य इत्यहं पतय्ये । मुग्धाय्य । मुग्धाय्य । वैनंशिनाय्य । विनंशिन इति वि नंशिने । आन्त्याय्यनायेत्यान्त्य आयनाय्य । अन्त्याय्य । भौवनाय्य । भौवनाय्य । पतय्ये । अधिपतय्य इत्यधि पतय्ये ॥१९॥

---

१. अत्राह नागेशः—'यद्यपि तैत्तिरीये माध्यन्दिनशाखायां च पितरेत्यादिभिन्नपदत्वेन पदपाठे पठन्ति, तथापि शाखान्तरे ऐकपद्येन पाठो भाष्यप्रामाण्याद् द्रष्टव्यः । यद्वा पदच्छेदपाठो भ्रान्त्येति बोध्यम्, तत्र तत्रावग्रहवत् । आधुनिकानां वा सम्प्रदायभ्रंश इति कल्प्यम् ।' महाभाष्यप्रदीपोद्योते ६।३।३३ ।

२. मृजाना?' इति काशिकः पाठः ।

३. 'आयनाय' इति काशिकः पाठः ।

४. 'अधिपतय इत्यधि पतये' इति काशिकः पाठो मन्त्रस्वरविपरीतः ।

आयुः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः । चक्षुः । श्रोत्रम् । पृष्ठम् । यज्ञः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अभूम । स्वः । देवाः । अगन्म । अमृताः । अभूम ॥२०॥

अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे । वृः । अस्तु । इन्द्रियम् । अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे । नृम्म्णम् । उत । क्रतुः । अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे । वर्च्चाꣳसि । सन्तु । वृः ॥ नमः । मात्त्रे । पृथिव्व्यै । नमः । मात्त्रे । पृथिव्व्यै । इयम् । ते । राट् । यन्ता । असि । यमनः । ध्रुवः । धरुणः ॥ कृष्व्यै । त्वा । क्षेमाय । रय्यै । पोषाय ॥२१॥

वाजस्य । इमम् । प्रसवऽइतिप्र सवः । सुषुवे । सुसुवऽइतिसुसुवे । अग्ग्रे । सोमम् । राजानम् । ओषधीषु । अप्स्वित्त्यप् सु ॥ ताः । अस्म्मभ्भ्यम् । मधुमतीरितिमधु मतीः । भवन्तु । वयम् । राष्ट्रे । जागृयाम । पुरोहिताऽइतिपुरः हिताः । स्वाहा ॥२२॥

यज्ञेन । कल्पताम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । पृष्ठम् । यज्ञः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अगन्म ॥२०॥

अस्मेऽइत्यस्मे । अस्मेऽइत्यस्मे । नृम्णम् । अस्मेऽइत्यस्मे । मात्रे । पृथिव्यै । मात्रे । पृथिव्यै । कृष्यै ॥२१॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । अग्रे । अप्स्वित्यप् सु ॥ अस्मभ्यम् । राष्ट्रे ॥२२॥

आयुः । य्यज्ञेन । य्यज्ञः । य्यज्ञेन ॥२०॥

वः । इन्द्रिय्यम् । वः । इय्यम् । य्यन्ता । य्यमनः । क्षेमाय्य । रय्यै । पोषाय्य ॥२१॥

वय्यम् । जागृय्याम ॥२२॥

वाजस्य । इमाम् । प्रसवऽइतिप्प्र सवः । शिश्रिये । दिवम् । इमा । च । विश्श्वा । भुवनानि । सम्म्राडितिसम् राट् ॥ अदित्त्सन्तम् । दापयति । प्रजानन्निर्तिप्प्र जानन् । सः । नः । रयिम् । सर्व्ववीरमितिसर्व्व व्वीरम् । नि । यच्छतु । स्वाहा ॥२३॥

वाजस्य । नु । प्रसवऽइतिप्प्र सवः । आ । बभूव । इमा । च । विश्श्वा । भुवनानि । सर्व्वतः । सनेमि । राजा । परि । याति । विद्द्वान् । प्रजामितिप्प्र जाम् । पुष्टिम् । वर्द्धयमानः । अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे । स्वाहा ॥२४॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । अन्वारभामह-ऽइत्त्यनु आरभामहे ॥ आदित्त्यान् । विष्ण्णुम् । सूर्य्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्प्पतिम् । स्वाहा ॥२५॥

प्रसवऽइतिप्र सव? । शिश्रिये । विश्वा । सम्राडितिसम् राट् । अदित्सन्तम् । प्रजानन्निर्तिप्र जानन् । यच्छतु ॥२३॥

प्रसवऽइतिप्र सव? । विश्वा । विद्वान् । प्रजामितिप्र जाम् । पुष्टिम् । अस्मेऽइत्त्यस्मे ॥२४॥

अग्निम् । अन्वारभामहऽइत्यनु आरभामहे । आदित्यान् । विष्णुम् । ब्रह्माणम् । बृहस्पतिम् ॥२५॥

शिश्रिये । [1]सम्म्राडितिसम् राट् । दापयति । रयिम् । सर्व्ववीर-मितिसर्व्व वीरम् । यच्छतु ॥२३॥

याति । वर्द्धयमानः ॥२४॥

सूर्य्यम् ॥२५॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३७ टि० १ ।

अर्य्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय ॥ वाचम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् । स्वाहा ॥२६॥

अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रति । नः । सुमनाऽइतिसु मनाः । भव ॥ प्र । नः । यच्छ । सहस्रजिदितिसहस्र जित् । त्वम् । हि । धनदाऽइतिधन दाः । असि । स्वाहा ॥२७॥

प्र । नः । यच्छतु । अर्य्यमा । पूषा । बृहस्पतिः ॥ वाक् । देवी । ददातु । नः । स्वाहा ॥२८॥

सरस्वत्यै । वाचः । यन्तुः । यन्त्रियै । दधामि । बृहस्पतेः । त्वा । साम्राज्येनेतिसाम् राज्येन । अभि । सिञ्चामि । असौ ॥२९॥

बृहस्पतिम् । विष्णुम् ॥२६॥

अग्ने । अछ । यछ ॥२७॥

यछतु । बृहस्पतिः ॥२८॥

सरस्वत्यै । बृहस्पतेः । साम्राज्येनेतिसाम् राज्येन ॥२९॥

अर्य्यमणम् । दानाय । चोदय ॥२६॥

अग्ने । अछ । य्यछ ॥२७॥

य्यछतु । अर्य्यमा ॥२८॥

य्यन्तुः । य्यन्त्रियै । [1]साम्राज्येनेतिसाम् राज्येन ॥२९॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३७ टि० १ ।

अग्निः । एकाक्क्षरेणेत्त्येकं अक्क्षरेण । प्राणम् ।
उत् । अजयत् । तम् । उत् । जेषम् । अश्विनौ । द्व्यं-
क्क्षरेणेतिद्वि अक्क्षरेण । द्विपदऽइतिंद्वि पदः ।
मनुष्ष्यान् । उत् । अजयताम् । तान् । विष्ण्णुः । त्र्यक्क्ष-
रेणेतित्त्रि अक्क्षरेण । त्रीन् । लोकान् । सोमः । चतुंर-
क्क्षरेणेतिचतुः अक्क्षरेण । चतुष्प्पदं । चतुःपद-
ऽइतिचतुः पदं । पशून् ॥३०॥

पूषा । पञ्चाक्क्षरेणेतिपञ्च अक्क्षरेण । पञ्च । दिशः ।
ताः । सविता । षडक्क्षरेणेतिषट् अक्क्षरेण । षट् । ऋतून् ।
मरुतः । सप्ताक्क्षरेणेतिंसप्त अक्षरेण । सप्त । ग्राम्म्यान् ।
अजयन् । बृहस्प्पतिः । अष्टाक्क्षरेणेत्त्यष्ट अक्क्षरेण ।
गायत्त्रीम् । ताम् ॥३१॥

मित्त्रः । नवाक्क्षरेणेतिनव अक्क्षरेण । त्रिवृतमितिंत्त्रि
वृतम् । स्तोमम् । वरुणः । दशाक्क्षरेणेतिदश अक्क्षरेण ।

अग्निः । एकाक्षरेणेत्येकं अक्षरेण । अश्विनौ । द्व्यक्षरेणेतिद्वि अक्षरेण ।
द्विपदऽइतिंद्वि पदः । मनुष्याम् । विष्णुः । त्र्यक्षरेणेतित्रि अक्षरेण ।
चतुरक्षरेणेतिचतुः अक्षरेण । चतुष्पदं ॥३०॥

पञ्चाक्षरेणेतिपञ्च अक्षरेण । षडक्षरेणेतिषट् अक्षरेण । सप्ताक्षरेणेति-
सप्त अक्षरेण । सप्त । ग्राम्यान् । बृहस्पतिः । अष्टाक्षरेणेत्यष्ट अक्षरेण ।
गायत्रीम् ॥३१॥

मित्रः । नवाक्षरेणेतिनव अक्षरेण । त्रिवृतमितिंत्रि वृतम् । दशा-

---

अजय्यत् । अजय्यताम् ॥३०॥

गाय्यत्रीम् ॥३१॥

व्विराजमितिंवि राजम् । इन्द्र॑ः । एका॑दशाक्क्षरे॒णेत्त्येका॑दश अक्क्षरेण । त्रि॒ष्टुभम् । त्रि॒स्तुभ॒मितिंत्त्रि स्तुभम् । व्विश्श्वे॑ । दे॒वाः । द्वाद॑शाक्षरे॒णेति॒द्द्वाद॑श अक्क्षरेण । जग॑तीम् ॥३२॥

व्वस॑वः । त्रयो॑दशाक्क्षरे॒णेति॒त्त्रयो॑दश अक्क्षरेण । त्र॒यो॒द॒शमितिं॒त्रयः दुशम् । रु॒द्राः । चतु॑र्द्दशाक्क्षरे॒णेति॒चतु॑र्द्दश अक्क्षरेण । च॒तु॒र्द्द॒शमितिं॒चतुः दुशम् । आ॒दि॒त्त्याः । पञ्च॑-दशाक्क्षरे॒णेति॒पञ्च॑दश अक्क्षरेण । प॒ञ्च॒द॒शमितिं॒पञ्च दुशम् । अदि॑तिः । षोड॑शाक्क्षरे॒णेति॒षोड॑श अक्क्षरेण । षो॒ड॒शम् । प्र॒जाप॑ति॒रितिं॒प्र॒जा प॑तिः । स॒प्तद॑शाक्क्षरे॒णेतिं-स॒प्तद॑श अक्क्षरेण । स॒प्त॒द॒शमितिं॒सप्त दुशम् ॥३३॥

क्षरे॒णेति॒दश॑ अक्षरेण । एका॑दशाक्षरे॒णेत्येका॑दश अक्षरेण । त्रि॒ष्टुभम् । त्रि॒स्तुभ॒मितिं॒त्रि स्तुभम् । व्विश्वे॑ । द्वाद॑शाक्षरे॒णेति॒द्वाद॑श अक्षरेण ॥३२॥

त्रयो॑दशाक्षरे॒णेति॒त्रयो॑दश अक्षरेण । त्र॒यो॒द॒शमितिं॒त्रयः दुशम् । रु॒द्राः । चतु॑र्द॑शाक्षरे॒णेति॒चतु॑र्द॑श अक्षरेण । च॒तु॒र्द॒शमितिं॒चतुः दुशम् । आ॒दि॒त्याः । पञ्च॑दशाक्षरे॒णेति॒पञ्च॑दश अक्षरेण । प॒ञ्च॒द॒शमितिं॒पञ्च दुशम् । षोड॑शाक्षरे॒णेति॒षोड॑श अक्षरेण । प्र॒जाप॑ति॒रितिं॒प्र॒जा प॑तिः । स॒प्तद॑शाक्षरे॒णेतिं-स॒प्तद॑श अक्षरेण । स॒प्त॒द॒शमितिं॒सप्त दुशम् ॥३३॥

व्विरा॒ज॒मितिं॒व्वि राजम् ॥३२॥

त्रयो॑दशाक्षरे॒णेति त्रयो॑दश अक्षरेण । त्र॒यो॒द॒शमितिं॒त्रयः दुशम् । [1]पञ्च॑द॒शमितिं॒पञ्च दुशम् । [2]षोड॑शमितिं॒षोड॒शम् ॥३३॥

---

१. अपपाठोऽयम् ।

२. इतिना पुनरावृत्तिरन्यकोशेषु नोपलभ्यते, स्वरदोषश्चापि दश्यते ।

एषः । ते । निर्ऋतऽइतिनिःऽऋते । भागः । तम् । जुषस्व । स्वाहा । अग्निनेत्रेभ्यऽइत्यग्नि नेत्रेभ्यः । देवेभ्यः । पुरःसद्भ्यऽइतिपुरःसत् भ्यः । स्वाहा ॥ यमनेत्रेभ्यऽइतियम नेत्रेभ्यः । दक्षिणासद्भ्यऽइति-दक्षिणासत् भ्यः । विश्वदेवनेत्रेभ्यऽइतिविश्वदेव नेत्रे-भ्यः । पश्चात्सद्भ्यऽइतिपश्चात्सत् भ्यः । मित्रावरुण-नेत्रेभ्यऽइतिमित्रावरुण नेत्रेभ्यः । वा । मरुन्नेत्रेभ्य-ऽइतिमरुत् नेत्रेभ्यः । वा । उत्तरासद्भ्यऽइत्युत्तरासत् भ्यः । सोमनेत्रेभ्यऽइतिसोम नेत्रेभ्यः । उपरिसद्भ्य-ऽइत्युपरिसत् भ्यः । दुवस्वद्भ्यऽइतिदुवस्वत् भ्यः ॥३४॥

ये । देवाः । अग्निनेत्राऽइत्यग्नि नेत्राः । पुरःसद-ऽइतिपुरः सदः । तेभ्यः । यमनेत्राऽइतियम नेत्राः । दक्षिणासदऽइतिदक्षिणा सदः । विश्वदेवनेत्राऽइति-

---

अग्निनेत्रेभ्यऽइत्यग्नि नेत्रेभ्यः । देवेभ्यः । यमनेत्रेभ्यऽइतियम नेत्रेभ्यः । दक्षिणासद्भ्यऽइतिदक्षिणासत् भ्यः । विश्वदेवनेत्रेभ्यऽइतिविश्वदेव नेत्रेभ्यः । पश्चात्सद्भ्यऽइतिपश्चात्सत् भ्यः । मित्रावरुणनेत्रेभ्यऽइतिमित्रावरुण नेत्रेभ्यः । मरुन्नेत्रेभ्यऽइतिमरुत् नेत्रेभ्यः । उत्तरासद्भ्यऽइत्युत्तरासत् भ्यः । सोमनेत्रेभ्यऽइतिसोम नेत्रेभ्यः । उपरिसद्भ्यऽइत्युपरिसत् भ्यः ॥३४॥

अग्निनेत्राऽइत्यग्नि नेत्राः । तेभ्यः । यमनेत्राऽइतियम नेत्राः । दक्षिणासदऽइतिदक्षिणा सदः । विश्वदेवनेत्राऽइतिविश्वदेव नेत्राः ।

य्यमनेत्रेभ्यऽइतिय्यम नेत्रेभ्यः । वा । वा ॥३४॥

य्ये । य्यमनेत्राऽइतिय्यम नेत्राः । [1]पश्चाथ्सदऽइतिपश्चात

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ४५ टि० २ ।

विश्वदेव नेत्राः । पश्चात्सद इतिपश्चात् सदः । मित्रा-
वरुणनेत्राऽइतिमित्रावरुण नेत्राः । मरुन्नेत्राऽइतिमरुत्
नेत्राः । उत्तरासदऽइत्युत्तरा सदः । सोमनेत्राऽइतिसोम
नेत्राः । उपरिसदऽइत्युपरि सदः । दुवस्वन्तः ॥३५॥

अग्ने । सहस्व । पृतनाः । अभिमातीरित्यभि मातीः ।
अप । अस्य ॥ दुष्टरः । दुस्तरऽइतिदुस्तरः । तरन् ।
अरातीः । वर्चः । धाः । यज्ञवाहसीतियज्ञ वाहसि ॥३६॥

उपांशोरित्युप अंशोः । वीर्येण । जुहोमि । हतम् ।
रक्षः । स्वाहा । रक्षसाम् । त्वा । वधाय । अवधिष्म ।
रक्षः । अवधिष्म । अमुम् । असौ । हतः ॥३७॥

पश्चात्सदऽइतिपश्चात् सदः । मित्रावरुणनेत्राऽइतिमित्रावरुण नेत्राः ।
मरुन्नेत्राऽइतिमरुत् नेत्राः । उत्तरासदऽइत्युत्तरा सदः । सोमनेत्राऽइतिसोम
नेत्राः । उपरिसदऽइत्युपरि सदः ॥३५॥

अग्ने । अभिमातीरित्यभि मातीः । दुष्टरः । दुस्तरऽइतिदुस्तरः ।
यज्ञवाहसीतियज्ञ वाहसि ॥३६॥

उपांशोरित्युप अंशोः । रक्षः । रक्षसाम् । अवधिष्म । रक्षः ।
अवधिष्म ॥३७॥

सदः ॥३५॥

यज्ञवाहसीतियज्ञ वाहसि ॥३६॥

उपांशोरित्युप[2] अंशोः । वीर्येण । [3]रक्षसान् । वधाय ॥३७॥

---

१. स्वामिदयानन्दस्य भाष्ये 'दुस्तरऽइतिदुः तरः' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । '०रित्युप अंशोः' इत्येवं साधुः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'रक्षसाम्' इत्येवं पाठो युक्तः ।

सविता । त्वा । सवानाम् । सुवताम् । अग्निः । गृहपतीनामितिगृह पतीनाम् । सोमः । वनस्पतीनाम् ॥ बृहस्पतिः । वाचे । इन्द्रः । ज्यैष्ठ्याय । रुद्रः । पशुभ्यइतिपशु भ्यः । मित्रः । सत्यः । वरुणः । धर्मपतीनामितिधर्म पतीनाम् ॥३८॥

इमम् । देवाः । असपत्नम् । सुवध्वम् । महते । क्षत्राय । ज्यैष्ठ्याय । जानराज्यायेतिजान राज्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय ॥ इमम् । अमुष्य । पुत्रम् । अमुष्यै । पुत्रम् । अस्यै । विशे । एषः । वः । अमीऽइत्यमी । राजा । सोमः । अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् । राजा ॥३९॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे नवमोऽध्यायः ॥

अग्निः । वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिः । ज्यैष्ठ्याय । रुद्रः । पशुभ्यइतिपशु भ्यः । मित्रः । सत्यः ॥३८॥

असपत्नम् । सुवध्वम् । क्षत्राय । ज्यैष्ठ्याय । जानराज्यायेतिजान राज्याय । अमुष्यै । पुत्रम् । अमीऽइत्यमी । अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् ॥३९॥

सविता । ज्यैष्ठ्याय ॥३८॥

क्षत्राय । ज्यैष्ठ्याय । जानराज्यायेतिजान राज्याय । इन्द्रियाय । वः ॥३९॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः

अपः । देवाः । मधुमतीरितिमधु मतीः । अगृभ्णन् । ऊर्जस्वतीः । राजस्वऽइतिराज स्वः । चितानाः ॥ याभिः । मित्रावरुणौ । अभि । असिञ्चन् । याभिः । इन्द्रम् । अनयन् । अति । अरातीः ॥१॥

वृष्णः । ऊर्मिः । असि । राष्ट्रदाऽइतिराष्ट्र दाः । राष्ट्रम् । मे । देहि । स्वाहा । अमुष्मै । वृषसेनऽइतिवृष सेनः ॥२॥

अगृभ्णन् । मित्रावरुणौ ॥१॥
वृष्णः । राष्ट्रदाऽइतिराष्ट्र दाः । राष्ट्रम् । अमुष्मै ॥२॥

---

[2]वितानाः । याभिः । [3]असिञ्चन् । याभिः । अनयन् ॥१॥
[4]वृष्णः । [4]वृषसेनऽइतिवृष[4] सेनः ॥२॥

---

१. सर्वकोशेष्वयमेव पाठः । अत्र च 'नाम्येकाक्षरश्च स्वरसन्धेयेऽकृति' इति प्रातिशाखीयं सूत्रं (६।५) प्रमाणम् । पाणिनीयमतानुसारं त्वत्र 'उदात्तवता गतिमता च तिङा' (वार्तिक ८।२।१८) इति नियमेन समासेन भाव्यम् । तथा सति 'अभ्यसिञ्चन्नित्यभि असिञ्चन्' इत्येवमवग्रहेण भाव्यम् । अयं मन्त्रः किञ्चिद्भेदेन तैत्तिरीयसंहितायाम् (१।८।११) अपि पठ्यते । तत्र च—'अभ्यषिञ्चान्नित्यभि असिञ्चन्' इत्येवमवगृह्यते । तैत्तिरीयपदपाठेऽवग्रहात् परमुदात्तमाश्रित्य पूर्वस्मिन्नवगृहीतभागे 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (अष्टा० १।२।४०) इति नियमो न प्रवर्तत इति कृत्वा 'भि' इत्यत्रैकश्रुतिर्भवति । वाजसनेयप्रातिशाख्यकारमतेन सह पाणिनीयमतसंगत्यर्थमत्र पाणिनीये मते 'अभे' कर्मप्रवचनीयत्वं व्याख्येयम् ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, मन्त्रे तिङ आद्युदात्तत्वदर्शनात् ।

४. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न गुरुर्भवति, अतोऽपपाठोऽयम् ।

अ॒र्थेत॒ऽइत्य॑र्थ॒ इतः॑ । स्थ॒ । द॒त्त । ओज॑स्वतीः॑ । आप॑ः । प॒रि॒वा॒हि॒णीः॑ । प॒रि॒वा॒हि॒नी॒रिति॑परि व्वा॒हि॒नीः॑ । अ॒पाम् । पति॑ः । अ॒पाम् । गर्भ॑ः ॥३॥

सूर्य्य॑त्वचस॒ऽइति॒सूर्य्य॑ त्वचसः॑ । सूर्य्य॑वर्च्चस॒ऽइति॒सूर्य्य॑ व॒र्च्चसः॑ । मान्दाः॑ । व्व्र॒ज॒क्षि॒त॒ऽइति॑व्व्र॒ज क्षित॑ः । व्वाशाः॑ । शवि॑ष्ठाः॑ । शक्व॑रीः॑ । ज॒न॒भृत॒ऽइति॑जन॒ भृत॑ः । व्वि॒श्व॒भृत॒ऽइति॑विश्व॒ भृत॑ः । आप॑ः । स्व॒राज॒ऽइति॑स्व॒ राज॑ः ॥ महि॑ । क्ष॒त्त्रम् । क्ष॒त्त्रिया॑य । व्व॒न्वा॒नाः । अना॑धृष्टाः॑ । सी॒द॒त । स॒हौज॑स॒ऽइति॑स॒ह [1]ओज॑सः॑ । दध॑तीः॑ ॥४॥

सोम॑स्य । त्विषि॑ः । अ॒सि॒ । तवे॒वेति॒तव॑ इव । मे॒ । त्विषि॑ः । भू॒या॒त् ॥ अ॒ग्नये॑ । स्वाहा॑ । सोमा॑य । स॒वि॒त्रे ।

अ॒र्थेत॒ऽइत्य॑र्थ॒ इतः॑ । गर्भ॑ः ॥३॥

सूष्य॑त्वचस॒ऽइति॒सूष्य॑ त्वचसः॑ । व्व्र॒ज॒क्षि॒त॒ऽइति॑व्व्र॒ज क्षित॑ः । शवि॑ष्ठाः॑ । शक्व॑रीः॑ । व्वि॒श्व॒भृत॒ऽइति॑विश्व॒ भृत॑ः । क्ष॒त्रम् । क्ष॒त्रिया॑य । व्व॒न्वा॒नाः । अना॑धृष्टाः ॥४॥

अ॒ग्नये॑ । स॒वि॒त्रे । सर॑स्वत्यै । पू॒ष्णे । बृ॒ह॒स्पत॑ये ॥५॥

सूर्य्य॑त्वचस॒ऽइति॒सूर्य्य॑ त्वचसः॑ । सूर्य्य॑वर्च्चस॒ऽइति॒सूर्य्य॑ [2]व॒र्च्चसः॑ । व्व्र॒ज॒क्षि॒त॒ऽइति॑व्व्र॒ज क्षित॑ः । व्वि॒श्व॒भृत॒ऽइति॑व्वि॒श्व॒ भृत॑ः । क्ष॒त्रिया॑य ॥४॥

भू॒या॒त् । अ॒ग्नये॑ । सोमा॑य । बृ॒ह॒स्पत॑ये । इन्द्रा॑य । घोषा॑य ।

---

१. स्वामिदयानन्दः स्वीये यजुर्वेदभाष्ये 'ओजसः' इत्येवं स्वरं स्वीचकार । परन्त्वन्यत्र सर्वत्र 'ओज॑सः॑' इत्याद्युदात्तत्वमेवोपलभ्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरे 'ओजसः॑' इति सर्वानुदात्तेन पदेन भाव्यम् । तस्मात् स्वामिदयानन्दनिर्दिष्टः स्वरः पाणिनीयतन्त्रानुकूलः । पदकाराणामुभयपदप्रकृतिस्वरनियमो गवेषणार्हः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'वर्च्चसः॑' इत्येकवकारवान् पाठो ज्ञेयः ।

सरस्वत्यै । पूष्णे । बृहस्पतये । इन्द्राय । घोषाय । श्लोकाय । अꣳशाय । भगाय । अर्य्यम्णे ॥५॥

अनिभृष्ट्टमित्त्यनि भृष्ट्टम् । असि । वाचः । बन्धुः । तपोजाऽइतितपःꣳ जाः । सोमस्य । दात्रम् । असि । स्वाहा । राजस्वऽइतिराज स्वः ॥६॥

सधमादऽइतिसध मादः । द्युम्म्निनीꣳ । आपः । एताः । अनाधृष्टाꣳ । अपस्यः । वसानाꣳ ॥ पस्त्यासु । चक्क्रे । वरुणꣳ । सधस्त्थमितिसध स्थम् । अपाम् । शिशुः । मातृतमास्वितिमातृ तमासु । अन्तरिक्ष्यन्तः ॥७॥

क्षत्त्रस्य । उल्बम् । असि । जरायु । योनिः । नाभिः । इन्द्रस्य । वार्त्रघ्नमितिवार्त्र घ्नम् । मित्त्रस्य । वरुणस्य । त्वया । अयम् । वृत्त्रम् । वधेत् ॥ दृवा । रुजा । क्षुमा ॥ पात । एनम् । प्राञ्चम् । प्रत्त्यञ्चम् । तिर्य्यञ्चम् । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । पात ॥८॥

अनिभृष्टमित्यनि भृष्टम् । दात्रम् ॥६॥

द्युम्निनीꣳ । अनाधृष्टाꣳ । चक्रे । सधस्थमितिसध स्थम् । अन्तरिक्ष्यन्तः ॥७॥

क्षत्रस्य । उल्बम् । वार्त्रघ्नमितिवार्त्र घ्नम् । मित्रस्य । वृत्रम् । प्रत्यञ्चम् । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः ॥८॥

श्लोकाय । अꣳशाय । भगाय । अर्य्यम्णे ॥५॥

जरायु । य्योनिः । वार्त्रघ्नमितिवार्त्र घ्नम् । त्वया । अयम् ॥८॥

आविःऽ । मर्य्याः । आवित्तऽइत्त्या वित्तः । अग्निः । गृहपतिरितिगृह पतिः । आवित्तऽइत्त्या वित्तः । इन्द्रः । वृद्धश्रवाऽइतिवृद्ध श्रवाः । आवित्तावित्त्या वित्तौ । मित्रावरुणौ । धृतव्रताविति धृत व्रतौ । आवित्तऽइत्त्या वित्तः । पूषा । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । आवित्तेऽइत्त्या वित्ते । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । विश्वशम्भुवाविति-विश्व शम्भुवौ । आवित्तेत्त्या वित्ता । अदितिः । उरुशर्म्मे-त्युरु शर्म्मा ॥९॥

अवेष्टाऽइत्त्यव इष्टाः । दन्दशूकाः । प्राचीम् । आ । रोह । गायत्री । त्वा । अवतु । रथन्तरमितिरथम् तरम् । साम । त्रिवृदितित्रि वृत् । स्तोमः । वसन्तः । ऋतुः । ब्रह्म । द्रविणम् ॥१०॥

आवित्तऽइत्या वित्तः । अग्निः । आवित्तऽइत्या वित्तः । वृद्धश्रवा-ऽइतिवृद्ध श्रवाः । आवित्तावित्या वित्तौ । मित्रावरुणौ । धृतव्रताविति धृत व्रतौ । आवित्तऽइत्या वित्तः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । आवित्तेऽइत्या वित्ते । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । विश्वशम्भुवावितिविश्व शम्भुवौ । आवित्तेत्या वित्ता । उरुशर्म्मेत्युरु शर्म्मा ॥९॥

अवेष्टाऽइत्यव इष्टाः । गायत्री । त्रिवृदितित्रि वृत् । ब्रह्म ॥१०॥

मर्य्याः । आवित्तऽइत्या वित्तः । आवित्तऽइत्या वित्तः । [1]वृद्धश्रवा-ऽइतिवृद्ध श्रवाः । आवित्तावित्या वित्तौ । [2]धृतव्रताविति धृत व्रतौ । आवित्त-ऽइत्या वित्तः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । आवित्तेऽइत्या वित्ते । विश्व-शम्भुवावितिविश्व शम्भुवौ । आवित्तेत्या वित्ता ॥९॥

गायत्री । त्रिवृदितित्रि वृत् ॥१०॥

---

१. कपाठशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न गुरुर्भवति ।

२. अपपाठोऽयम् । कपाठानुसारमत्र 'धृतव्रताविति धृत व्रतौ' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

दक्षिणाम् । आ । रोह । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रिस्तुप् । त्वा । अवतु । बृहत् । साम । पञ्चदशऽइतिपञ्चदशः । स्तोमः । ग्रीष्मः । ऋतुः । क्षत्रम् । द्रविणम् ॥११॥

प्रतीचीम् । आ । रोह । जगती । त्वा । अवतु । वैरूपम् । साम । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । स्तोमः । वर्षाः । ऋतुः । विट् । द्रविणम् ॥१२॥

उदीचीम् । आ । रोह । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनुस्तुप् । त्वा । अवतु । वैराजम् । साम । एकविंशऽइत्येकविंशः । स्तोमः । शरत् । ऋतुः । फलम् । द्रविणम् ॥१३॥

ऊर्ध्वाम् । आ । रोह । पङ्क्तिः । त्वा । अवतु । शाक्वररैवतेऽइतिशाक्वररैवते । सामनीऽइतिसामनी । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्त्रयस्त्रिंशौ । स्तोमौ । हेमन्तशिशिरौ । ऋतूऽइत्यृतू । वर्चः । द्रविणम् ।

दक्षिणाम् । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । ग्रीष्मः । क्षत्रम् ॥११॥

सप्तदशऽइतिसप्त दशः ॥१२॥

अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् एकविंशऽइत्येक विंशः ॥१३॥

पङ्क्तिः । शाक्वररैवतेऽइतिशाकररैवते । त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । ऋतूऽइत्यृतू । प्रत्यस्तमितिप्रति अस्तम् । मृत्योः ॥१४॥

एकविंशऽइत्येक विंशः ॥१३॥

त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ ॥१४॥

विरोकऽइतिवि[1] रोके । सूर्यः ॥१५॥

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'विरोकऽइतिवि रोके' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

प्रत्त्यस्तमितिप्प्रति अस्तम् । नमुचेः । शिरः ॥ [1]मृत्योः । पाहि । ओजः । असि । सहः । अमृतम् ॥१४॥

हिरण्ण्यरूपावितिहिरण्ण्य रूपौ । उषसः । विरोकऽइतिवि रोके । उभौ । इन्द्रौ । उत् । इथः । सूर्य्यः । च ॥ आ । रोहतम् । वरुण । मित्त्र । गर्त्तम् । ततः । चक्क्षाथाम् । अदितिम् । दितिम् । च । मित्त्रः । असि । वरुणः । असि ॥१५॥

सोमस्य । त्वा । द्युम्म्नेन । अभि । सिञ्चामि । अग्ग्नेः । भ्राजसा । सूर्य्यस्य । वर्चसा । इन्द्रस्य । इन्द्रियेण ॥ क्षत्त्राणाम् । क्षत्त्रपतिरितिक्क्षत्त्र पतिः । एधि । अति । दिद्द्यून् । पाहि ॥१६॥

प्र । पर्व्वतस्य । वृषभस्य । पृष्ठात् । नावः । चरन्ति । स्वसिचऽइतिस्व सिचः । इयानाः । ताः । आ । अववृत्त्रन् । अधराक् । उदक्क्ताऽइत्त्युत अक्क्ताः । अहिम् ।

हिरण्यरूपावितिहिरण्य रूपौ । मित्र । चक्षाथाम् । मित्रः ॥१५॥
द्युम्नेन । अग्नेः । क्षत्राणाम् । क्षत्रपतिरितिक्षत्र पतिः । दिद्यून् ॥१६॥
पृष्ठात् । अववृत्रन् । उदक्ताऽइत्युत अक्ताः । बुध्न्यम् । विष्णोः ।

सूर्यस्य । इन्द्रियाय ॥१६॥
[2]प्र । पर्वतस्य । इयानाः । [3]अववृत्रत् । रीयमाणाः । विक्रमण-

---

१. संहितापाठानुसारमितः पञ्चदशमन्त्रस्य पदान्येतानि । अत इहारभ्यैकस्याः संख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पदपाठोऽन्यकोशेषु नोलभ्यते, पूर्वत्र (६।३९) गतार्थत्वात् । तेनेहारभ्य ककोशे द्वयोः संख्ययोः भेदो जायते ।

३. अपपाठोऽयम् । 'अववृत्रन्' इति शुद्ध. पाठो द्रष्टव्यः ।

बुद्ध्न्यम् । अनु । रीयमाणाः । विष्णोः । विक्रमणमितिवि क्रमणम् । असि । विक्रान्तमितिवि क्रान्तम् । क्रान्तम् ॥१७॥

प्रजापतऽइतिप्रजा पते । न । त्वत् । एतानि । अन्यः । विश्वा । रूपाणि । परि । ता । बभूव ॥ यत्कामाऽइतियत् कामाः । ते । जुहुमः । तत् । नः । अस्तु । अयम् । अमुष्य । पिता । असौ । अस्य । पिता । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् । स्वाहा ॥ रुद्र । यत् । ते । क्रिवि । परम् । नाम । तस्मिन् । हुतम् । असि । अमेष्टमित्यमा इष्टम् । असि । स्वाहा ॥१८॥

मित्रावरुणयोः । त्वा । प्रशास्त्रोरितिप्र शास्त्रोः । प्रशिषेतिप्र शिषा । युनज्मि ॥ अध्वरथायै । त्वा । स्वधायै ।

विक्रमणमितिवि क्रमणम् । विक्रान्तमितिवि क्रान्तम् ॥१७॥

प्रजापतऽइतिप्रजा पते । अन्यः । विश्वा । यत्कामाऽइतियत् कामाः । अमुष्य । तस्मिन् । अमेष्टमित्यमा इष्टम् ॥१८॥

मित्रावरुणयोः । प्रशास्त्रोरितिप्र शास्त्रोः । प्रशिषेतिप्र शिषा ।

मितिवि[1] क्रमणम् । विक्रान्तमितिवि[2] क्रान्तम् । [3]क्रान्तम् ॥१७॥

यत्कामाऽइतियत् कामाः । अयम् । वयम् । पतयः । रयीणाम् । यत् ॥१८॥

मित्रावरुणयोः । [4]युनज्मि । अध्वरथायै । स्वधायै । जय ।

---

१. 'त्रि' इत्यपपाठः ककोशशैल्यनुसारमितिशब्दात् परो वकारो द्विर्लिख्यते । तस्मात् 'वि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, कपाठशैल्यनुसारं 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'क्रान्तम्' इति शुद्धः पाठोऽत्र द्रष्टव्यः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'युनज्मि' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

त्वा । अरिष्टः । अर्जुनः । मरुताम् । प्रसवेनेतिप्र सवेन । जय । [1]आपाम । मनसा । सम् । इन्द्रियेण ॥१९॥

मा । ते । इन्द्र । ते । वयम् । तुराषाट् । अयुक्तासः । अब्रह्मता । वि । दसाम ॥ तिष्ठ । रथम् । अधि । यम् । वज्रहस्तेतिवज्र हस्त । आ । रश्मीन् । देव । यमसे । स्वश्वानितिसु अश्वान् ॥२०॥

अग्नये । गृहपतयऽइतिगृह पतये । स्वाहा । सोमाय । वनस्पतये । मरुताम् । ओजसे । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय ॥ पृथिवि । मातः । मा । मा । हिंसीः । मोऽइतिमो । अहम् । त्वाम् ॥२१॥

हंसः । शुचिषत् । शुचिसदितिशुचि सत् । वसुः । अन्तरिक्षसदित्यन्तरिक्ष सत् । होता । वेदिषत् ।

युनज्मि । अव्यथायै । अरिष्टः । प्रसवेनेतिप्र सवेन ॥१९॥

अयुक्तासः । अब्रह्मता । तिष्ठ । वज्रहस्तेतिवज्र हस्त । रश्मीन् । स्वश्वानितिसु अश्वान् ॥२०॥

अग्नये । वनस्पतये ॥२१॥

अन्तरिक्षसदित्यन्तरिक्ष सत् । ऋतसदित्यृत सत् । व्योमसदिति-

इन्द्रियेण ॥१९॥

वयम् । अयुक्तासः । यम् । वज्रहस्तेतिवज्र हस्त । यमसे ॥२०॥

अग्नये । गृहपतयऽइतिगृह पतये । सोमाय । वनस्पतये । इन्द्रियाय ॥२१॥

---

१. उव्वटमहीधरयोर्बम्बईमुद्रिते भाष्ये तत्र पठिते कात्यायनश्रौतसूत्रे च 'अपाम' इत्येवं पाठो दृश्यते । स च शतपथ (५।४।३।८) पाठविरोधात् चिन्त्यः ।

वेदिसदितिवेदि सत् । अतिथिः । दुरोणसदिति दुरोण सत् । नृषत् । नृसदितिनृ सत् । वरसदितिवर सत् । ऋतसदित्यृत सत् । व्योमसदितिव्योम सत् । अब्जाऽइत्यप् जाः । गोजाऽइतिगो जाः । ऋतजाऽइत्यृत जाः । अद्रिजाऽइत्यद्रि जाः । ऋतम् । बृहत् ॥२२॥

इयत् । असि । आयुः । असि । आयुः । मयि । धेहि । युङ् । वर्चः । ऊर्क् । ऊर्जम् ॥ इन्द्रस्य । वाम् । वीर्य्यकृतऽइतिवीर्य्य कृतः । बाहूऽइतिबाहू । अभ्युपावहरामीत्यभि उपावहरामि ॥२३॥

स्योना । असि । सुषदा । सुसदेतिसु सदा । क्षत्रस्य । योनिः ॥ स्योनाम् । आ । सीद । सुषदाम् । सुसदामितिसु सदाम् । क्षत्त्रस्य । योनिम् ॥२४॥

व्योम सत् । अब्जाऽइत्यप् जाः । ऋतजाऽइत्यृत[1] जाः । अद्रिजाऽइत्यद्रि जाः ॥२२॥

अभ्युपावहरामीत्यभि उपावहरामि ॥२३॥

क्षत्रस्य । क्षत्रस्य ॥२४॥

वेदिसदितिवेदि सत् । [2]वरसदितिवर सत् । ऋतसदित्यृत सत् । ऋतजाऽइत्यृत जाः । [3]अद्रजाऽइत्यद्रि जाः ॥२२॥

इयत् । आयुः । आयुः । मयि । युङ् । वीर्य्यकृतऽइतिवीर्य्य कृतः ॥२३॥

योनिः । योनिम् ॥२४॥

---

१. 'इत्यृत' इत्येवमपपाठो बम्बईमुद्रिते ।

२. लेखकप्रमादजोऽयमपपाठः, 'वरसदितिवर सत्' इति कपाठशैल्यनुसारं पाठोऽत्रापेक्षते ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अद्रिजा०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

नि । ससाद । धृतव्व्रत ऽइतिधृत व्व्रतः । व्वरुणः । पस्त्यासु । आ ॥ साम्म्राज्ज्यायेतिसाम् राज्ज्याय । सुक्रतुरितिसु क्रतुः ॥२५॥

अभिभूरित्त्यभि भूः । असि । एताः । ते । पञ्च । दिशः । कल्प्पन्ताम् । ब्रह्मन् । त्वम् । ब्रह्मा । असि । सविता । सत्त्यप्प्रसवऽइतिसत्यप्रसवः । व्वरुणः । सत्त्यौजाऽइतिसत्त्य ओजाः । इन्द्रः । व्विशौजाः । रुद्रः । सुशेवऽइतिसु शेवः ॥ बहुकारेतिबहु कार । श्रेयस्कर । श्रेयःकरेतिश्रेयः कर । भूयस्कर । भूयःकरेतिभूयः कर । तेन । मे । रद्ध्य ॥२६॥

अग्निः । पृथुः । धर्म्मणः । पतिः । जुषाणः । अग्निः । पृथुः । धर्म्मणः । पतिः । आज्ज्यस्य । व्वेतु । स्वाहा । स्वाहाकृताऽइतिस्वाहा कृताः । सूर्य्यस्य । रश्मिभि-

---

धृतव्व्रतऽइतिधृत व्व्रतः । साम्राज्यायेतिसाम् राज्याय । सुक्रतुरितिसु क्रतुः ॥२५॥

अभिभूरित्यभि भूः । कल्पन्ताम् । ब्रह्मन् । ब्रह्मा । सत्यप्रसवऽइतिसत्य प्रसवः । सत्यौजाऽइतिसत्य ओजाः । रुद्रः । श्रेयस्कर । श्रेयःकरेतिश्रेयः कर । भूयस्कर । रध्य ॥२६॥

अग्निः । अग्निः । आज्जस्य । रश्मिभिरितिरश्मि भिः । यतध्वम् ।

धृतव्व्रतऽइतिधृत [1]व्व्रतः । साम्राज्याय्येतिसाम् राज्याय्य ॥२५॥

श्रेय्यंस्कर । श्रेय्यंःकरेतिश्रेय्यंः कर । भूय्यंस्कर । भूय्यंःकरेति भूय्यंः कर ॥२६॥

सूर्य्यस्य । य्यतध्वम् । मध्यमेष्ठ्याय्य । मध्यमेस्थ्याय्येति-

---

१. कपाठशैल्यनुसारं 'व्रतः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

रितिरश्मिम भिः । यतश्रुम् । सजातानामितिस जातानाम् । मद्ध्यमेष्ठ्याय । मद्ध्यमेस्त्थ्यायेतिमद्ध्यमे स्थ्याय ॥२७॥

सवित्त्रा । प्रसवित्त्रेतिप्र [1]सवित्त्रा । सरस्वत्त्या । व्वाचा । त्वष्ट्ट्रा । रूपैः । पूष्णणा । पशुभिरितिपशु भिः । इन्द्रेण । अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे । बृहस्पतिना । ब्रह्मणा । व्वरुणेन । ओजसा । अग्ग्निना । तेजसा । सोमेन । राज्ञ्ञा । व्विष्ण्णुना । दशम्म्या । देवतया । प्रसूतऽइतिप्र सूतः । प्र । सर्प्पामि ॥२८॥

अश्श्विब्भ्यामित्त्यश्श्वि भ्याम् । पच्च्यस्व । सरस्वत्त्यै । इन्द्राय । सुत्राम्म्णऽइतिसु त्राम्म्णे ॥ व्वायुः । पूतः । पवित्त्रेण । प्रत्त्यङ् । सोमः । अतिस्स्रुतऽइत्त्यति स्स्रुतः ॥ इन्द्रस्य । युज्ज्यः । सखा ॥२९॥

कुवित् । अङ्ग । यवमन्तऽइतियव मन्तः । यवम् । चित् । यथा । दान्ति । अनुपूर्व्वमित्त्यनु पूर्व्वम् । व्वियूयेतिवि

मध्यमेष्ठ्याय । मध्यमेस्थ्यायेतिमध्यमे स्थ्याय ॥२७॥

सवित्रा । प्रसवित्रेतिप्र सवित्रा । सरस्वत्या । त्वष्ट्रा । पूष्णा । अस्मेऽइत्यस्मे । बृहस्पतिना । ब्रह्मणा । अग्निना । राज्ञा । विष्णुना । दशम्या । प्रसूतऽइतिप्र सूतः ॥२८॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पच्यस्व । सरस्वत्यै । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णे । पवित्रेण । प्रत्यङ् । अतिस्रुतऽइत्यति स्रुतः । युज्यः ॥२९॥

मध्यमे स्थ्याय ॥२७॥

देवतया ॥२८॥

इन्द्राय । वायुः । य्युज्यः ॥२९॥

य्यवमन्तऽइतिय्यव मन्तः । य्यवम् । य्यथा । वियूयेतिवि [2]य्यू । य ।

---

१. 'सवित्त्रा' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, अस्थानेऽवग्रहात् यकारस्य द्वित्वाच्च । ककोशशैल्यनुसारं 'वियूयेतिवि यूय' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

सूर्य ॥ इहेहेतीह इह । एषाम् । कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमऽउक्तिमितिनमः उक्तिम् । यजन्ति । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । त्वा । सरस्वत्यै । इन्द्राय । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णे ॥३०॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुचौ । आसुरे । सचा ॥ विपिपानेतिवि [1]पिपाना । शुभः । पतीऽइतिपती । इन्द्रम् । कर्म्मस्वितिकर्म्म सु । आवतम् ॥३१॥

पुत्त्रमिवेतिपुत्त्रम् इव । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्र । आवथुः । काव्यैः । दंसनाभिः ॥ यत् । सुरामम् । वि । अपिबः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघवन्नितिमघ वन् । अभिष्णक् ॥३२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे दशमोऽध्यायः ॥

अनुपूर्वमित्यनु पूर्वम् । नमऽउक्तिमितिनमः उक्तिम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णे ॥३०॥

अश्विना ॥३१॥

पुत्रमिवेतिपुत्रम् इव । अश्विना । काव्यैः । अभिष्णक् ॥३२॥

य्ये । य्यजन्ति । इन्द्राय ॥३०॥

य्युवम् । [2]विपिप्रानेतिवि पिपाना । [3]शुभस्य ॥३१॥

य्यत् । मघवन्नितिमघ वन् ॥३२॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे दशमोऽध्यायः ॥

●

---

१. 'पिपाना' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'विपिपानेतिवि पिपाना' इति शुद्धः पाठः ककोशशैल्यनुसारं ज्ञेयः ।

३. पदमिदं न मन्त्रे दृश्यते, न चान्येषु कोशेषु ।

एकादशोऽध्यायः

युञ्जानः । प्रथमम् । मनः । तत्त्वाय । सविता । धियः ॥ अग्नेः । ज्योतिः । निचाय्येतिनि चाय्य । पृथिव्याः । अधि । आ । अभरत् ॥१॥

युक्तेन । मनसा । वयम् । देवस्य । सवितुः । सवे ॥ स्वर्ग्यायेतिस्वःग्याय । शक्त्या ॥२॥

[1]युक्त्वाय । सविता । देवान् । स्वः । यतः । धिया । दिवम् ॥ बृहत् । ज्योतिः । करिष्यतः । सविता । प्र । सुवाति । तान् ॥३॥

युजे । वाम् । ब्रह्म । पूर्व्यम् । नमोभिरितिनमः

तत्वाय । अग्ने? । पृथिव्या? ॥१॥

युक्तेन । शक्त्या ॥२॥

[1]युक्त्वाय । करिष्यत? ॥३॥

य्युञ्जान? । तत्वाय्य । धिय्य ॥१॥

य्युक्तेन । वय्यम् । स्वर्ग्याय्येतिस्वःग्याय्य ॥२॥

[1]य्युक्ताय्य । य्यत? । धिय्या ॥३॥

[2]य्युजे । पूर्व्यम् । य्ये ॥४॥

---

१. वेङ्क० निर्णय० आदिषु बहुषु मुद्रितेषु संहिताग्रन्थेषु पदग्रन्थेषु हस्तलिखितेषु च 'युक्ताय' इत्येवं पाठः। शतपथे भाष्यग्रन्थेषु च 'युक्त्वाय' पाठः।

२. इतः पूर्वं च वर्तमानस्य 'युञ्जते मनः' इत्यस्य पदपाठः पूर्वं

भिꣳ । वि । श्लोकः । एतु । पत्थ्येवेतिपत्थ्या इव । सूरेः ॥ शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्राः । आ । ये । धामानि । दिव्यानि । तस्थुः ॥४॥

यस्य । प्रयाणम् । प्रयानमितिप्र यानम् । अनु । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य । महिमानम् । ओजसा ॥ यः । पार्थिवानि । विममऽइतिवि ममे । सः । एतशꣳ । रजाꣳसि । देवः । सविता । महित्वनेतिमहि त्वना ॥ वाचः । पतिः । वाचम् । नꣳ । स्वदतु ॥५॥

इमम् । नꣳ । देव । सवितꣳ । यज्ञम् । प्र । नय । देवाव्यमितिदेव अव्यम् । सखिविदमितिसखि विदम् । सत्राजितमितिसत्रा जितम् । धनजितमितिधन जितम् । स्वर्जितमितिस्वः जितम् ॥ ऋचा । स्तोमम् । सम् । अर्द्धय । गाय-

---

ब्रह्म । पथ्येवेतिपथ्या इव । शृण्वन्तु । विश्वे । पुत्राः । दिव्यानि । तस्थुः ॥४॥

प्रयानमितिप्र यानम् । अन्ये । पार्थिवानि । महित्वनेतिमहि त्वना ॥५॥

यज्ञम् । देवाव्यमितिदेव अव्यम् । सत्राजितमितिसत्रा जितम् गाय-

---

य्यस्य । प्रय्याणम् । प्रय्यानमितिप्र य्यानम् । य्ययुः । य्यः । विममऽइतिवि ममे । महित्वनेतिमहि त्वना । [1]वाचः ॥५॥

य्यज्ञम् । नय्य । अर्द्धय्य । गायत्रेण । सखिविदमितिसखि विदम् ।

गतत्वान्नेह पदग्रन्थेषु पठ्यते । तेनैकस्याः संख्याया भेदो जायते ककोशे ।

१. उत्तरस्य 'देव सवितꣳ' मन्त्रस्य बहूनां पदानां पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे पठ्यन्ते, अवशिष्टानि च पञ्च पदानि पञ्चमकण्डिकायां संगृह्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदः ककोशे द्रष्टव्यः । इह तु सौकर्यार्थं ककोशीयपाठेऽपि पदपाठानुसारी संख्या प्रदत्ता ।

त्रेर्ण । रथन्तरमितिरथम् तरम् । बृहत् । गायत्त्रवर्त्तनीति-गायत्त्र वर्त्तनि । स्वाहा ॥६॥

आ । ददे । गायत्त्रेर्ण । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । पृथिव्याः । सधस्त्थादितिसध स्थात् । अग्निम् । पुरीष्ष्यम् । अङ्गिरस्वत् । आ । भर । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेतित्त्रैस्तुभेन ॥७॥

अभ्रिः । असि । नारी । असि । त्वया । वयम् । अग्निम् । शकेम । खनितुम् । सधस्त्थऽइतिसध स्थे । आ ॥ जागतेन ॥८॥

हस्ते । आधायेत्त्या धाय । सविता । बिभ्रत् । अभ्रिम् । हिरण्ण्ययीम् । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्त्यानु स्तुभेन ॥९॥

त्रेर्ण । गायत्रवर्त्तनीतिगायत्र वर्त्तनि ॥६॥

गायत्रेर्ण । पृथिव्याः । सधस्थादितिसध स्थात् । अग्निम् । पुरीष्यम् । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेतित्रै स्तुभेन ॥७॥

अभ्रिः । अग्निम् । सधस्थऽइतिसध स्थे ॥८॥

आधायेत्या धाय । बिभ्रत् । अभ्रिम् । हिरण्ययीम् । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्यानु स्तुभेन ॥९॥

गाय्यत्रवर्त्तनीतिगाय्यत्र वर्त्तनि ॥६॥

गाय्यत्रेर्ण ॥७॥

त्वय्या । वय्यम् ॥८॥

आधाय्येत्त्या धाय्य । हिरण्यय्यीम् ॥९॥

प्रतूर्त्तमितिप्र तूर्त्तम् । व्वाजिन् । आ । द्रव । व्वरिंष्ठाम् । अनु । सँव्वतमितिसम् व्वतम् ॥ दिवि । ते । जन्म । परमम् । अन्तरिक्क्षे । तव । नाभिः । पृथिव्याम् । अधि । योनिः । इत् ॥१०॥

युञ्जाथाम् । रासभम् । युवम् । अस्म्मिन् । यामे । वृषण्ण्वसूऽइतिवृषण् व्वसू ॥ अग्ग्निम् । भरन्तम् । अस्म्मयुमित्त्यस्म्म युम् ॥११॥

योगेयोगऽइतियोगे योगे । तवस्तरमितितवः तरम् । व्वाजेवाजऽइतिवाजे व्वाजे । हवामहे ॥ सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥१२॥

प्रतूर्त्तमितिप्र तूर्त्तम् । व्वरिंष्ठाम् । जन्म । अन्तरिक्षे । पृथिव्याम् ॥१०॥

अस्मिन् । वृषण्वसूऽइतिवृषण् व्वसू । अग्निम् । अस्मयुमित्यस्म युम् ॥११॥

---

[1]संव्वतमितिसम् व्वतम् । य्योनिः ॥१०॥

य्युञ्जाथाम् । य्युवम् । य्यामे । वृषण्वसूऽइतिवृषण् [2]व्वसू । अस्मयुमित्यस्म [3]य्युम् ॥११॥

य्योगेय्योगऽइतियोगे[4] य्योगे । व्वाजेवाजऽइतिव्वाजे [2]व्वाजे । सखायः । ऊतय्यै ॥१२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'सँव्वतमितिसम् वतम्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह एकवकार इष्यते ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'युम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. कपाठशैल्यनुसारमिह '०य्योगे य्योगे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

प्रतूर्वन्निति॑प्र तूर्व॑न् । आ । इहि । अवक्रामन्नित्य॑व क्राम॑न् । अश॑स्तीः । रुद्रस्य॑ । गाणप॑त्यमिति॒गाण॑ प॒त्यम् । मयोभूरिति॑मयः॑ भूः । आ । इहि ॥ उरु । अन्तरि॑क्षम् । वि । इहि । स्वस्तिग॑व्यूतिरिति॑स्वस्ति ग॑व्यूतिः । अभ॑यानि । कृण्वन् । पूष्णा । सयुजेति॑स सुजा । सह ॥ अच्छ॑ । इमम् । भरिष्यामः ॥१३॥

अनु । अग्निः । उषसा॑म् । अग्र॑म् । अख्यत् । अनु । अहा॑नि । प्रथमः । जातवे॑दाऽइति॑जात वे॑दाः॥ अनु । सूर्य॑स्य । पुरुत्रेति॑पुरु त्रा । च । रश्मीन् । अनु । द्यावा॑पृथिवी-ऽइति॒द्यावा॑पृथिवी । आ । ततन्थ ॥१४॥

आगत्येत्या गत्य॑ । वाजी । अध्वा॑नम् । सर्वाः॑ ।

प्रतूर्वन्निति॑प्र तूर्व॑न् । अवक्रामन्नित्य॑व क्राम॑न् । रुद्रस्य॑ । गाण॑पत्य-मिति॒गाण॑ पत्यम् । अन्तरि॑क्षम् । स्वस्तिगव्यूतिरिति॑स्वस्ति ग॑व्यूतिः । कृण्वन् । पूष्णा । अच्छ॑ । भरिष्यामः ॥१३॥

अग्निः । अग्र॑म् । अख्यत् । पुरुत्रेति॑पुरु त्रा । रश्मीन् । द्यावा॑पृथिवी-ऽइति॒द्यावा॑पृथिवी ॥१४॥

आगत्येत्या गत्य॑ । अध्वा॑नम् । अग्निम् । सधस्थऽइति॑सध स्थे॑ ।

मयोभूरिति॑मयः भूः । अभ॑यानि । सयुजेति॑स [1]युजा । [2]अच्छ॑ ॥१३॥

जातवे॑दाऽइति॑जात वे॑दाः । सूर्य॑स्य ॥१४॥

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'युजा' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. इत आरभ्य उत्तरमन्त्रस्य त्रीण्येव पदानि पूर्वमगतानि पदपाठे त्रयोदशकण्डिकाया एवान्ते पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य ककोशे तिसृणां कण्डिका-संख्यानां भेदो जायते ।

मूर्धः । वि । धूनुते ॥ अग्निम् । सधस्थऽइतिसध स्थे । महति । चक्क्षुषा । नि । चिकीषते ॥१५॥

आक्क्रम्म्येत्त्या क्रम्म्य । व्वाजिन् । पृथिवीम् । अग्निम् । इच्छ । रुचा । त्वम् ॥ भूम्म्याः । व्वृत्त्वाय । नः । ब्रूहि । यतः । खनेम । तम् । व्वयम् ॥१६॥

द्यौः । ते । पृष्ठम् । पृथिवी । सधस्त्थमितिसध स्थम् । आत्त्मा । अन्तरिक्क्षम् । समुद्रः । योनिः ॥ व्विक्ख्यायेतिवि ख्याय । चक्क्षुषा । त्वम् । अभि । तिष्ट्ठ । पृतन्न्यतः ॥१७॥

उत् । क्राम । महते । सौभगाय । अस्म्मात् । आस्त्थाना-दित्त्या स्थानात् । द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः । व्वाजिन् ॥ व्वयम् । स्याम । सुमताविति सु मतौ । पृथिव्याः । अग्निम् । खनन्तः । उपस्त्थेऽइत्त्युप स्थे । अस्याः ॥१८॥

चक्षुषा ॥१५॥

आक्रम्येत्या क्रम्य । अग्निम् । इछ । भूम्याः । वृत्वाय ॥१६॥

पृष्ठम् । सधस्थमितिसध स्थम् । आत्मा । अन्तरिक्षम् । समुद्रः । विख्यायेतिवि ख्याय । चक्षुषा । तिष्ठ । पृतन्यतः ॥१७॥

अस्मात् । आस्थानादित्या स्थानात् । द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः । पृथिव्याः । अग्निम् । उपस्थऽइत्युप स्थे ॥१८॥

वृत्वाय्य । य्यतः । व्वय्यम् ॥१६॥

य्योनिः । व्विख्याय्येतिव्वि ख्याय्य ॥१७॥

सौभगाय्य । व्वय्यम् ॥१८॥

उत् । अक्क्रमीत् । द्रविणोदाऽइतिद्रविणःऽ दाः । वाजी । अर्वा । अकरित्त्यकः । सु । लोकम् । सुकृतमितिसु कृतम् । पृथिव्व्याम् । ततः । खनेम । सुप्प्रतीकमितिसु प्रतीकम् । अग्निम् । स्वरितिस्वः । रुहाणाः । अधि । नाकम् । उत्तममित्त्युत् तमम् ॥१९॥

आ । त्वा । जिघर्म्मि । मनसा । घृतेन । प्रतिक्क्षियन्त-मितिप्प्रति क्षियन्तम् । भुवनानि । विश्श्वा ॥ पृथुम् । तिरश्श्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्व्यचिष्ठम् । अन्नैः । रभसम् । दृशानम् ॥२०॥

आ । विश्श्वतः । प्रत्त्यञ्चम् । जिघर्म्मि । अरक्क्षसा । मनसा । तत् । जुषेत ॥ मर्य्यश्रीरितिमर्य्य श्रीः । स्पृहयद्द्वर्ण्णऽइतिस्पृहयत् वर्णः । अग्निः । न । अभिमृश-इत्त्यभि मृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥२१॥

अक्रमीत् । द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः । अकरित्यकः । पृथिव्याम् सुप्रतीकमितिसु प्रतीकम् । अग्निम् । उत्तममित्युत् तमम् ॥१९॥

प्रतिक्षियन्तमितिप्रति क्षियन्तम् । विश्वा । तिरश्चा । व्यचिष्ठम् ॥२०॥

विश्वतः । प्रत्यञ्चम् । अरक्षसा । मर्यश्रीरितिमर्य श्रीः । स्पृहयद्वर्णऽइतिस्पृहयत् वर्णः । अग्निः । अभिमृशऽइत्यभि मृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥२१॥

प्रतिक्षियन्तमितिप्रति क्षियन्तम् । वयसा ॥२०॥

मर्य्यश्रीरितिमर्य्य श्रीः । स्पृहयद्वर्ण्णऽइतिस्पृहयत वर्णः ॥२१॥

परि । वाजपतिरितिवाज पतिः । कविः । अग्निः । हव्यानि । अक्रमीत् ॥ दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥२२॥

परि । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ॥ धृषद्वर्णमितिधृषत् वर्णम् । दिवेदिव-ऽइतिदिवे दिवे । हन्तारम् । भङ्गुरावताम् । भङ्गुरवतामिति-भङ्गुर वताम् ॥२३॥

त्वम् । अग्ने । द्युभिरितिद्यु भिः । आशुशुक्षणिः । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । अश्मनः । परि ॥ वनेभ्यः । ओषधीभ्यः । नृणाम् । नृपतऽइतिनृ पते । जायसे । शुचिः ॥२४॥

अग्निः । हव्यानि । अक्रमीत् । रत्नानि ॥२२॥

अग्ने । विप्रम् । धृषद्वर्णमितिधृषत् वर्णम् ॥२३॥

अग्ने । द्युभिरितिद्यु भिः । आशुशुक्षणिः । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । अश्मनः । वनेभ्यः । ओषधीभ्यः ॥२४॥

---

[1]वाजपतिरितिवाज पतिः ॥२२॥

वयम् । धृषद्वर्णमितिदृषत्[2] वर्णम् । भङ्गुरवतामितिभङ्गुर वताम् ॥२३॥

जायसे ॥२४॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'वाजपतिरितिवाज पतिः' इति कपाठशैल्यनुसारं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. '०दृषत्' इत्यपपाठो लेखकप्रमादजः ।

अङ्गिरस्वत् । खनामि ॥ ज्योतिष्मन्तम् । त्वा । अग्ने । सुप्रतीकमितिसु प्रतीकम् । अजस्रेण । भानुना । दीद्द्यतम् ॥ शिवम् । प्रजाब्भ्यऽइतिप्प्र जाब्भ्यः । अहिꣳसन्तम् । खनामꣳ ॥२५॥

अपाम् । पृष्ठम् । असि । योनिः । अग्नेः । समुद्रम् । अभितः । पिन्वमानम् ॥ वर्द्धमानꣳ । महान् । आ । च । पुष्करे । दिवः । मात्रया । वरिम्णा । प्रथस्व ॥२६॥

शर्म्म । च । स्थः । वर्म्म । च । स्थꣳ । अच्छिद्द्रे- ऽइत्यच्छिद्द्रे । बहुलेऽइतिबहुले । उभेऽइत्युभे ॥ व्यचस्वती- ऽइतिव्यचस्वती । सम् । वसाथाम् । भृतम् । अग्निम् । पुरीष्यम् ॥२७॥

सम् । वसाथाम् । स्वर्व्विदेतिस्वꣳ व्विदा । समीची- ऽइतिसमीची । उरसा । त्मना । अग्निम् । अन्तः ।

ज्योतिष्मन्तम् । अग्ने । सुप्रतीकमितिसु प्रतीकम् । दीद्यतम् । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ॥२५॥

पृष्ठम् । अग्नेः । समुद्रम् । पिन्वमानम् । पुष्करे । मात्रया । वरिम्णा ॥२६

अच्छिद्रेऽइत्यच्छिद्रे । उभेऽइत्युभे । व्यचस्वतीऽइतिव्यचस्वती । अग्निम् । पुरीष्यम् ॥२७॥

य्योनिः । मात्रया ॥२६॥

[1]स्वर्व्विदेतिस्वꣳ व्विदा ॥२८॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'स्वर्व्विदेतिस्वꣳ विदा' इति कपाठशैल्यनुसारं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

भरिष्यन्तीऽइतिभरिष्यन्ती । ज्योतिष्मन्तम् । अजस्रम् । इत् ॥२८॥

पुरीष्यः । असि । विश्वभराऽइतिविश्व भराः । अथर्वा । त्वा । प्रथमः । निः । अमन्थत् । अग्ने ॥ त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमन्थत ॥ मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥२९॥

तम् । ऊँऽइत्यूँ । त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः । ईधे । अथर्वणः ॥ वृत्रहणम् । वृत्रहनमितिवृत्र हनम् । पुरन्दरमितिपुरम् दरम् ॥३०॥

तम् । ऊँऽइत्यूँ । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम् । ईधे । दस्युहन्तममितिदस्युहन् तमम् ॥ धनञ्जयमितिधनम् जयम् । रणेरणऽइतिरणे रणे ॥३१॥

अग्निम् । भरिष्यन्तीऽइतिभरिष्यन्ती । ज्योतिष्मन्तम् ॥२८॥

पुरीष्यः । विश्वभराऽइतिविश्व भराः । अग्ने । अग्ने । पुष्करात् । विश्वस्य ॥२९॥

ऊँऽइत्यूँ । दध्यङ् । पुत्रः । वृत्रहणम् । वृत्रहनमितिवृत्र हनम् ॥३०॥

ऊँऽइत्यूँ । पाथ्यः ॥३१॥

विश्वभराऽइतिविश्व भराः ॥२९॥

[1]उंऽइत्युम् ॥३०॥

[1]उंऽइत्युम् । धनन्जयमितिधनम् जयम् ॥३१॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'ऊँऽइत्यूँ' इति पाठेन भवितव्यम् ।

सीद । होतरितिहोतः । स्वे । ऊँऽइत्यूँ । लोके । चिकित्वान् । सादय । यज्ञम् । सुकृतस्येतिसु कृतस्य । योनौ ॥ देवावीरितिदेव अवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने । वयः ॥ धाः ॥३२॥

नि । होता । होतृषदन इति होतृ सदने । विदानः । त्वेषः । दीदिवानितिदीदि वान् । असदत् । सुदक्षइतिसु दक्षः ॥ अदब्धव्रतप्रमतिरित्यदब्धव्रत प्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रम्भरइतिसहस्रम् भरः । शुचिजिह्वइतिशुचि जिह्वः । अग्निः ॥३३॥

सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववीतमऽइतिदेव वीतमः ॥ वि । धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मियेद्ध्य । सृज । प्रशस्तेतिप्र शस्त । दर्शतम् ॥३४॥

ऊँऽइत्यूँ । चिकित्वान् । यज्ञम् । अग्ने ॥३२॥

सुदक्षऽइतिसु दक्षः । अदब्धव्रतप्रमतिरित्यदब्धव्रत प्रमतिः । वसिष्ठः । शुचिजिह्वऽइतिशुचि जिह्वः । अग्निः ॥३३॥

अग्ने । मियेध्य । प्रशस्तेतिप्र शस्त ॥३४॥

---

[1] उँऽइत्युम् । सादय । यज्ञम् । योनौ । [2] देवाव्वीरितिदेव अवीः । यजासि । यजमाने । वयः ॥३२॥

दीदिवानितिदीदि वान् । अदब्धव्रतप्रमतिरित्यदब्धव्रत[3] प्रमतिः ॥३३

देववीतमऽइतिदेव वीतमः । मियेध्य ॥३४॥

---

१. अपपाठोऽयम्, द्र० पूर्वमन्त्रस्था टि० ।

२. द्विवकारात्मको '०व्वी०' इत्यपपाठः ।

३. लेखकप्रमादजोऽत्राऽपपाठोऽयं द्विवकारात्मकः ।

अपः । देवीः । उप । सृज । मधुमतीरितिमधु मतीः । अयक्ष्माय । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ॥ तासाम् । आस्थानादित्या स्थानात् । उत् । जिहताम् । ओषधयः । सुपिप्पलाऽइतिसु [1]पिप्पलाः ॥३५॥

सम् । ते । वायुः । मातरिश्वा । दधातु । उत्तानायाः । हृदयम् । यत् । विकस्तमितिवि कस्तम् ॥ यः । देवानाम् । चरसि । प्राणथेन । कस्मै । देव । वषट् । अस्तु । तुभ्यम् ॥३६॥

सुजातऽइतिसु जातः । ज्योतिषा । सह शर्म्म । वरूथम् । आ । असदत् । स्वरितिस्वः ॥ वासः । अग्ने । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । सम् । व्ययस्व । विभावसो-ऽइतिविभा वसो ॥३७॥

अयक्ष्माय । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । आस्थानादित्या स्थानात् ॥३५

मातरिश्वा ॥३६॥

अग्ने । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् ॥३७॥

अयक्ष्माय । ओषधयः ॥३५॥

वायुः । उत्तानायाः । हृदयम् । यत् । [2]विकस्तमितिवि कस्तम् । यः ॥३६॥

विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । व्ययस्व । विभावसोऽइतिविभा वसो ॥३७

---

१. 'पिप्पलाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, कपाठशैल्यनुसारमिह 'विकस्तमितिवि कस्तम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

उत् । ऊँऽइत्यूँ । तिष्ट्ठ । स्वद्धरेतिंसु अद्धर । अवं । नः । देऽया । धिया ॥ दृशे । च । भासा । बृहता । सुशुक्क्वनिरितिंसु शुक्क्वनिंः । आ । अग्ने । याहि । सुशस्तिभिरितिंसुशस्ति भिंः ॥३८॥

ऊर्द्ध्वः । ऊँऽइत्त्यूँ । सु । नः । ऊतयें । तिष्ठं । देवः । न । सविता ॥ ऊर्द्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिभिरित्त्यञ्जि भिंः । व्वाघद्धिरितिंवाघत् भिंः । व्विह्वयामहऽइतिंवि ह्वयामहे ॥३९॥

सः । जातः । गर्ब्भः । असि । रोदस्योः । अग्नें । चारुः । व्विभृंतऽइतिवि भृंतः । ओषधीषु ॥ चित्त्रः ।

ऊँऽइत्यूँ । तिष्ठ । स्वध्वरेतिंसु अध्वर । देव्या । सुशुक्वनिरितिंसु शुक्वनिंः । अग्ने ॥३८॥

ऊँऽइत्यूँ । तिष्ठं । व्विह्वयामहऽइतिंवि ह्वयामहे ॥३९॥

गर्भः । अग्नें । चित्रः । अक्तून् । मातृभ्यऽइतिंमातृ भ्यंः ।

---

[1]उंऽइत्युम् । धिय्या । य्याहि ॥३८॥

[1]उंऽइत्युम् । ऊतय्यें । य्यत् । व्वाघद्भिरितिव्वाघत् भिंः । व्विह्वय्यामहऽइतिंवि[2] ह्वय्यामहे ॥३९॥

व्विभृंतऽइतिवि[3] भृंतः ॥४०॥

---

१. अपपाठोऽयम् । द्र० १६४ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं द्विवकारपाठेन भाव्यम् ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इति द्विवकारपाठेन भाव्यम् ।

शिशुः । परि । तमांᳪसि । अक्क्तून् । प्र । मातृब्भ्यऽइतिमातृ भ्यः । अधि । कनिक्क्रदत् । गाः ॥४०॥

स्थिरः । भव । व्वीड्वङ्गऽइतिव्वीडु अङ्गः । आशुः । भव । व्वाजी । अर्व्वन् ॥ पृथुः । भव । सुषदः । सुसदऽइतिसु सदः । त्वम् । अग्नेः । पुरीषवाहणः । पुरीषवाहनऽइतिपुरीष व्वाहनः ॥४१॥

शिवः । भव । प्रजाब्भ्यऽइतिप्र जाब्भ्यः । मानुषीब्भ्यः । त्वम् । अङ्गिरः ॥ मा । द्यावापृथिवीऽइतिद्द्यावापृथिवी । अभि । शोचीः । मा । अन्तरिक्क्षम् । मा । व्वनस्प्पतीन् ॥४२॥

प्र । एतु । व्वाजी । कनिक्क्रदत् । नानदत् । रासभः । पत्त्वा ॥ भरन् । अग्निम् । पुरीष्यम् । मा । पादि । आयुषः । पुरा ॥ व्वृषा । अग्निम् । व्वृषणम् । भरन् । अपाम् । गर्ब्भम् । समुद्रियम् ॥ अग्ने । आ । याहि । व्वीतये ॥४३॥

कनिक्रदत् ॥४०॥

अग्ने? ॥४१॥

प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । मानुषीभ्यः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । वनस्पतीन् ॥४२॥

कनिक्रदत् । अग्निम् । पुरीष्यम् । अग्निम् । गर्भम् । समुद्रियम् । अग्ने ॥४३॥

व्वीड्वङ्गऽइतिव्वीडु अङ्गः । पुरीषवाहनऽइतिपुरीष वाहनः ॥४१॥

आयुषः । समुद्रियम् । य्याहि । व्वीतये ॥४३॥

ऋतम् । सत्त्यम् । ऋतम् । सत्त्यम् । अग्निम् । पुरी-ष्ष्यम् । अङ्गिरस्वत् । भरामर्दं ॥ ओषधयर्दं । प्रति । मोदद्ध्वम् । अग्निम् । एतम् । शिवम् । आयन्तमित्त्या यन्तम् । अभि । अत्त्र । युष्ष्माः ॥ इयस्यन्निर्तिवि अस्यन् । विश्श्वार्दं । अनिरार्दं । अमीवार्दं । निषीदन् । निसीदन्निर्तिनि सीदन् । नर्दं । अप । दुर्म्मतिमितिदुर्दं मतिम् । जहि ॥४४॥

ओषधयर्दं । प्रति । गृब्भ्णीत । पुष्प्पवतीरितिपुष्प्प वतीर्दं । सुपिप्पलाऽइतिसु [1]पिप्पलाः ॥ अयम् । वृर्दं । गर्ब्भः । ऋत्त्वियः । प्रत्त्नम् । सधस्त्थमितिसध स्थम् । आ । असदत् ॥४५॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानर्दं । बाधस्व । द्विषर्दं । रक्क्षसः । अमीवार्दं ॥ सुशर्म्मणऽइतिसु शर्म्मणर्दं । बृहतः ।

सत्यम् । सत्यम् । अग्निम् । पुरीष्यम् । मोदध्वम् । अग्निम् । आयन्त-मित्या यन्तम् । अत्र । युष्माः । विश्वार्दं ॥४४॥

गृभ्णीत । पुष्पवतीरितिपुष्प वतीर्दं । ऋत्वियः । प्रत्नम् । सध-स्थमितिसध स्थम् ॥४५॥

रक्षसः । अग्नेः । प्रनीतावितिप्र नीतौ ॥४६॥

ओषधय्नर्दं । आय्नन्तमित्या [2]य्यन्तम् । य्युष्माः । [3]व्यस्यन्निर्तिवि अस्यन् ॥४४॥

ओषधय्नर्दं । पुष्पवतीरितिपुष्प वतीर्दं । अय्नम् । [4]व्रुर्दं । ऋत्विय्नः ॥४५॥

---

१. पिप्पलाः' इति काशिकः पाठः ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'य्नन्तम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'व्यस्यन्निर्तिवि अस्यन्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयं, कपाठशैल्यनुसारमिह 'वृर्दं' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

शर्म्मणि । स्याम् । अग्ने३ । अहम् । सुहवस्येतिसु हवस्य । प्रणीतौ । प्रनीताविति॒प्र नीतौ ॥४६॥

आपः । हि । स्थ । मयोभुवऽइतिमयः भुवः । ताः । नः । ऊर्ज्जे । दधातन ॥ महे । रणाय । चक्क्षसे ॥४७॥

यः । वः । शिवतमऽइतिशिव तमः । रसः । तस्य । भाजयत । इह । नः ॥ उशतीरिवेत्युशतीः इव । मातरः ॥४८॥

तस्म्मै । अरम् । गमाम । वः । यस्य । क्षयाय । जिन्न्वथ ॥ आपः । जनयथ । च । नः ॥४९॥

मित्रः । सꣳसृज्ज्येतिसम् सृज्ज्य । पृथिवीम् । भूमिम् । च । ज्योतिषा । सह ॥ सुजातामितिसु जाताम् । जातवेदसमितिजात वेदसम् । अयक्क्ष्माय । त्वा । सम् । सृजामि । प्रजाब्भ्यऽइतिप्र जाब्भ्यः ॥५०॥

चक्षसे ॥४७॥
उशतीरिवेत्युशती? इव ॥४८॥
तस्मै । जिन्वथ ॥४९॥
मित्र? । सꣳसृज्येतिसम् सृज्य । अयक्ष्माय । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ॥५०॥

मयोभुवऽइतिमयः भुवः । रणाय ॥४७॥
यः । [1]वः । भाजयत ॥४८॥
[1]वः । यस्य । क्षयाय । जनयथ ॥४९॥
जातवेदसमितिजात वेदसम् । अयक्ष्माय ॥५०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, कपाठशैल्यनुसारमिह 'वः' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

रुद्राः । सꣳसृज्ज्येतिसम् सृज्ज्य । पृथिवीम् । बृहत् । ज्योतिः । सम् । ईधिरे ॥ तेषाम् । भानुः । अजस्रꣳ । इत् । शुक्रः । देवेषु । रोचते ॥५१॥

सꣳसृष्ट्टामितिसम् सृष्ट्टाम् । वसुभिरितिवसु भिꣳ । रुद्रैः । धीरैꣳ । कर्म्मण्ण्याम् । मृदम् । हस्ताभ्याम् । मृद्वीम् । कृत्त्वा । सिनीवाली । कृणोतु । ताम् ॥५२॥

सिनीवाली । सुकपर्देतिसु [1]कपर्दा । सुकुरीरेतिसु [2]कुरीरा । स्वौपशेतिसु [3]औपशा ॥ सा । तुब्भ्यम् । अदिते । महि । आ । उखाम् । दधातु । हस्तयोꣳ ॥५३॥

उखाम् । कृणोतु । शक्क्त्या । बाहुब्भ्यामितिबाहु भ्याम् । अदितिꣳ । धिया ॥ माता । पुत्त्रम् । यथा ।

रुद्राः । सꣳसृज्येतिसम् सृज्यं । शुक्रः ॥५१॥

सꣳसृष्टामितिसम् सृष्टाम् । रुद्रैः । कर्म्मण्याम् । हस्ताभ्याम् । मृद्वीम् । कृत्वा ॥५२॥

तुभ्यम् ॥५३॥

शक्त्या । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । पुत्रम् । उपस्थऽइत्युप स्थे ।

वसुभिरितिवसु भिꣳ । [4]कर्म्मण्यम् ॥५२॥

हस्तयोꣳ ॥५३॥

धिया । यथा ॥५४॥

---

१. 'कपर्दा' इति काशिकः पाठः ।

२. 'कुरीरा' इति काशिकः पाठः ।

३. 'औपशा' इति काशिकः पाठः ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'कर्म्मण्याम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

उपस्थऽइत्युप स्थे। सा। अग्निम्। विभर्तु। गर्भे। आ॥ मखस्य। शिरः। असि॥५४॥

वसवः। त्वा। कृण्वन्तु। गायत्रेण। छन्दसा। अङ्गिरस्वत्। ध्रुवा। असि। पृथिवी। असि। धारय। मयि। प्रजामितिप्र जाम्। रायः। पोषम्। गौपत्यम्। सुवीर्यमितिसु वीर्यम्। सजातानितिस जातान्। यजमानाय। रुद्राः। त्रैष्टुभेन। त्रैस्तुभेनेतित्रै स्तुभेन। अन्तरिक्षम्। आदित्याः। जागतेन। द्यौः। विश्वे। देवाः। वैश्वानराः। आनुष्टुभेन। आनुस्तुभेनेत्यानु स्तुभेन। दिशः॥५५॥

अदितिः। ते। बिलम्। गृभ्णातु। कृत्वाय। सा। महीम्। उखाम्। मृन्मयीमितिमृत् मयीम्। योनिम्।

अग्निम्॥५४॥

कृण्वन्तु। गायत्रेण। प्रजामितिप्र जाम्। गौपत्यम्। रुद्राः। त्रैष्टुभेन। त्रैस्तुभेनेतित्रै स्तुभेन। अन्तरिक्षम्। आदित्याः। विश्वे। वैश्वानराः। आनुष्टुभेन। आनुस्तुभेनेत्यानु स्तुभेन॥५५॥

गृभ्णातु। कृत्वाय। मृन्मयीमितिमृत् मयीम्। अग्नये।

गायत्रेण। धारय। मयि। रायः। सुवीर्यमितिसु [1]वीर्यम्। यजमानाय॥५५॥

कृत्वाय। मृन्मयीमितिमृत् मयीम्। योनिम्। अग्नये।

---

१. अपपाठोऽयम्। कपाठशैल्यनुसारमिह 'वी' इत्येकवकारवान् पाठः साधुः।

अग्नये ॥ पुत्रेभ्यः । प्र । अयच्छत् । अदितिः । श्रपयान् । इति ॥५६॥

वसवः । त्वा । धूपयन्तु । इन्द्रः । धूपयतु । वरुणः । विष्णुः ॥५७॥

अदितिः । त्वा । देवी । विश्वदेव्यावती । विश्वदेव्यवतीतिविश्वदेव्य वती । पृथिव्याः । सधस्थऽइतिसध स्थे । अङ्गिरस्वत् । खनतु । अवट । देवानाम् । त्वा । पत्नीः । देवीः । विश्वदेव्यावतीः । विश्वदेव्यवतीरितिविश्वदेव्य वतीः । दधतु । उखे । धिषणाः । अभि । इन्धताम् । वरूत्रीः । श्रपयन्तु । ग्नाः । पचन्तु । जनयः । अच्छिन्नपत्राऽइत्यच्छिन्न पत्राः । पचन्तु ॥५८॥

मित्रस्य । चर्षणीधृतः । चर्षणिधृतऽइतिचर्षणि धृतः ।

पुत्रेभ्यः । अयच्छत् ॥५६॥

विष्णुः ॥५७॥

विश्वदेव्यावती । विश्वदेव्यवतीतिविश्वदेव्य वती । पृथिव्याः । सधस्थऽइतिसध स्थे । पत्नीः । विश्वदेव्यावतीः । विश्वदेव्यवतीरितिविश्वदेव्य वतीः । वरूत्रीः । अच्छिन्नपत्राऽइत्यच्छिन्न पत्राः ॥५८॥

अयच्छत् । श्रपयान् ॥५६॥

धूपयन्तु । धूपयतु ॥५७॥

विश्वदेव्यवतीतिविश्वदेव्य वती । विश्वदेव्यवतीरितिविश्वदेव्य वतीः । श्रपयन्तु । जनयः ॥५८॥

अवः । देवस्य । सानसि ॥ द्युम्नम् । चित्रश्रवस्तममिति-चित्रश्रवःऽतमम् ॥५९॥

देवः । त्वा । सविता । उत् । वपतु । सुपाणिरितिसु पाणिः । स्वङ्गुरिरितिसु [1]अङ्गुरिः । सुबाहुरितिसु बाहुः । उत । शक्त्या ॥ अव्यथमाना । पृथिव्याम् । आशाः । दिशः । आ । पृण ॥६०॥

उत्थाय । बृहती । भव । उत् । ऊँऽइत्यूँ । तिष्ठ । ध्रुवा । त्वम् ॥ मित्र । एताम् । ते । उखाम् । परि । ददामि । अभित्त्यै । एषा । मा । भेदि ॥ वसवः । त्वा । आ । छृन्दन्तु ॥६१॥

आकूतिमित्याकूतिम् । अग्निम् । प्रयुजमितिप्र युजम् । स्वाहा । मनः । मेधाम् । चित्तम् । विज्ञात-

मित्रस्य । द्युम्नम् । चित्रश्रवस्तममितिचित्रश्रवःतमम् ॥५९॥

स्वङ्गुरिरितिसु अङ्गुरिः । शक्त्या । अव्यथमाना । पृथिव्याम् ॥६०॥

उत्थाय । ऊँऽइत्यूँ । तिष्ठ । मित्र । अभित्त्यै ॥६१॥

आकूतिमित्या कूतिम् । अग्निम् । प्रयुजमितिप्र सुजम् । विज्ञातमितिवि

उत्थाय । उंऽइत्युम् ॥६१॥

प्रयुजमितिप्र [3]य्युजम् । विज्ञातमितिवि ज्ञातम् । विधृतिमितिवि

१. 'अङ्गुरिः' इति काशिकः पाठः ।

२. इमानि पदान्युत्तरस्याः कण्डिकाया इहैव पठ्यन्ते, अन्यानि पूर्वगतानि । अतः इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ककोशे ज्ञेयः ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'युजम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

मितिवि ज्ञातम् । व्राचः । विधृतिमितिवि धृतिम् । प्रजा-
पतयऽइतिप्रजा पतये । मनवे । अग्नये । वैश्वानराय ॥६२॥

मा । सु । भित्थाः । मा । सु । रिषः । अम्ब । धृष्णु । वीरयस्व । सु ॥ अग्निः । च । इदम् । करिष्यथः ॥६३॥

दृꣳहस्व । देवि । पृथिवि । स्वस्तये । आसुरी । माया । स्वधया । कृता । असि ॥ जुष्टम् । देवेभ्यः । इदम् । अस्तु । हव्यम् । अरिष्टा । त्वम् । उत् । इहि । यज्ञे । अस्मिन् ॥६४॥

द्रवन्नऽइतिद्रु अन्नः । सर्पिरासुतिरितिसर्पिः आसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः ॥ सहसः । पुत्रः । अद्भुतः ॥६५॥

ज्ञातम् । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । अग्नये । वैश्वानराय ॥६२॥

भित्थाः । अग्निः । करिष्यथः ॥६३॥

जुष्टम् । देवेभ्यः । हव्यम् । अरिष्टा । यज्ञे । अस्मिन् ॥६४॥

द्रवन्नऽइतिद्रु अन्नः । प्रत्नः । वरेण्यः । पुत्रः । अद्भुतः ॥६५॥

धृतिम् । प्रजापतय्ऽइतिप्रजा पतय्ँ । अग्नय्ँ । वैश्वानराय्ँ ॥६२॥

[1]वीरय्ँस्व ॥६३॥

स्वस्तय्ँ । माय्ँा । स्वधय्ँा । य्ँज्ञे ॥६४॥

---

१. इतः पूर्वा मन्त्रकण्डिका पूर्व गतेति कृत्वा नेह पुनः पदपाठे पठ्यते । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां ककोशे भेदो ज्ञेयः ।

परस्याः । अधि । सम्वतऽइतिसम् वतः । अवरान् । अभि । आ । तर ॥ यत्र । अहम् । अस्मि । तान् । अव ॥६६॥

परमस्याः । परावतऽइतिपरा वतः । रोहिदश्वऽइतिरोहित् अश्व । इह । आ । गहि ॥ पुरीष्यः । पुरुप्रियऽइतिपुरु प्रियः । अग्ने । त्वम् । तर । मृधः ॥६७॥

यत् । अग्ने । कानि । कानि । चित् । आ । ते । दारूणि । दध्मसि ॥ सर्वम् । तत् । अस्तु । ते । घृतम् । तत् । जुषस्व । यविष्ठ्य ॥६८॥

यत् । अत्ति । उपजिह्विकेत्युप जिह्विका । यत् । वम्रः । अतिसर्प्पतीत्यति सर्प्पति ॥६९॥

यत्र । अस्मि ॥६६॥

रोहिदश्वऽइतिरोहित् अश्व । पुरीष्यः । पुरुप्रियऽइतिपुरु प्रियः । अग्ने ॥६७॥

अग्ने । दध्मसि । यविष्ठ्य ॥६८॥

उपजिह्विकेत्युप जिह्विका । वम्रः । अतिसर्प्पतीत्यति सर्प्पति ॥६९॥

---

[1]सम्वतऽइतिसम् वतः । य्यत्र ॥६६॥

पुरुप्रियऽइतिपुरु प्रियः ॥६७॥

य्यत् । य्यविष्ठ्य ॥६८॥

य्यत् । य्यत् ॥६९॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'सम्वतऽइतिसम् वतः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अहरहुरित्यहः᳕ अहः᳕ । अप्प्रयावमित्यप्प्र यावम् । भरन्तः᳕ । अश्श्वायेवेत्त्यश्श्वाय इव । तिष्ट्ठते । घासम् । अस्म्मै ॥ रायः᳕ । पोषेण । सम् । इषा । मदन्तः᳕ । अग्ग्ने । मा । ते । प्रतिवेशाऽइतिप्प्रति वेशाः᳕ । रिषाम ॥७०॥

नाभा । पृथिव्याः᳕ । समिधानऽइतिसम् [1]इधाने । अग्नौ । रायः᳕ । पोषाय । बृहते । हवामहे ॥ इरम्मदमितीरम् मदम् । बृहदुक्क्थमितिबृहत् उक्क्थम् । यजत्त्रम् । जेतारम् । अग्निम् । पृतनासु । सासहिम् । ससहिमितिससहिम् ॥७१॥

याः᳕ । सेनाः᳕ । अभीत्त्वरीरित्त्यभि इत्त्वरीः᳕ । आव्या-धिनीरित्त्या व्याधिनीः᳕ । उगणाः᳕ । उत ॥ ये । स्तेनाः᳕ । ये । च । तस्क्कराः᳕ । तान् । ते । अग्ग्ने । अपि । दधामि । आस्ये ॥७२॥

अहरहुरित्यहः᳕ अहः᳕ । अप्रयावमित्यप्र यावम् । अश्वायेवेत्यश्वाय इव । तिष्ठते । अस्मै । अग्ने । प्रतिवेशाऽइतिप्रति वेशाः᳕ ॥७०॥

पृथिव्याः᳕ । अग्नौ । बृहदुक्थमितिबृहत् उक्थम् । यजत्रम् । अग्निम् ॥७१॥

अभीत्वरीरित्यभि इत्वरीः᳕ । आव्याधिनीरित्या व्याधिनीः᳕ । तस्कराः᳕ । अग्ने ॥७२॥

अप्रय्यावमित्यप्र [2]य्यावम् । अश्वाय्येवेत्यश्वाय्य इव । राय्यः᳕ ॥७०॥

राय्यः᳕ । पोषाय्य । य्यजत्रम् ॥७१॥

य्याः᳕ । य्ये । य्ये ॥७२॥

---

१. 'इधाने' इति काशिकः पाठः ।

२. 'य्यावम्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

दꣳष्ट्राभ्याम् । मलिम्लून् । जम्भ्यैः । तस्करान् । उत ॥ हनुभ्यामितिहनु भ्याम् । स्तेनान् । भगवऽइतिभग वः । तान् । त्वम् । खाद । सुखादितानितिसु खादितान् ॥७३॥

ये । जनेषु । मलिम्लवः । स्तेनासः । तस्कराः । वने ॥ ये । कक्षेषु । अघायवः । अघयवऽइत्यघ यवः । तान् । ते । दधामि । जम्भयोः ॥७४॥

यः । अस्मभ्यम् । अरातीयात् । अरातियादित्यराति यात् । यः । च । नः । द्वेषते । जनः ॥ निन्दात् । यः । अस्मान् । धिप्सात् । च । सर्वम् । तम् । मस्मसा । कुरु ॥७५॥

सꣳशितमितिसम् शितम् । मे । ब्रह्म । सꣳशितमिति-सम् शितम् । वीर्यम् । बलम् ॥ सꣳशितमितिसम् शितम् ।

दꣳष्ट्राभ्याम् । मलिम्लून् । तस्करान् । हनुभ्यामितिहनु भ्याम् ॥७३॥
मलिम्लवः । तस्कराः । कक्षेषु । अघयवऽइत्यघ यवः ॥७४॥
अस्मभ्यम् । अरातियादित्यराति यात् । अस्मान् । धिप्सात् । मस्मसा ॥७५॥

भगवऽइतिभग वः ॥७३॥
ये । ये । अघाय्यवः । अघय्यवऽइत्यघ [1]य्यवः । जम्भय्योः ॥७४
य्यः । अरातीय्यात् । अरातिय्यादित्यराति [2]य्यात् । य्यः । य्यः ॥७५॥
वीर्य्यम् ॥७६॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'य्यवः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।
२. अपपाठोऽयम् । 'य्यात्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

क्षत्रम् । जिष्णु । यस्य॑ । अहम् । अस्मि॑ । पुरोहि॑तऽइति॑-पुरः । हि॑तः ॥७६॥

उत । एषाम् । बाहूऽइति॑बाहू । अतिरम् । उत । वर्च्चः॑ । अथोऽइत्यथौ॑ । बलम् ॥ क्षिणोमि॑ । ब्रह्म॑णा । अमित्रा॑न् । उत । नयामि । स्वान् । अहम् ॥७७॥

अन्न॑पतऽइत्यन्न॑ पते । अन्न॑स्य । नः । देहि । अनमी-वस्य॑ । शुष्मिण॑ः ॥ प्रप्रेति॒प्र प्र॑ । दातार॑म् । तारिषः । ऊर्ज॑म् । नः । धेहि । द्विपदऽइति॑द्वि पदे॑ । चतु॑ष्पदे । चतुःपदऽइतिचतुः पदे ॥७८॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकादशोऽध्यायः ॥

ब्रह्म॑ । क्षत्रम् । जिष्णु । अस्मि॑ ॥७६॥

अथोऽइत्यथौ॑ । ब्रह्म॑णा । अमित्रा॑न् ॥७७॥

अन्न॑पतऽइत्यन्न॑ पते । शुष्मिण॑ः । प्रप्रेति॒प्र प्र॑ । द्विपदऽइति॑द्वि पदे॑ । चतु॑ष्पदे ॥७८॥

नय्यामि ॥७७॥

अन्न॑पतऽइत्यन्न॑ पते ॥७८॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे एकादशमो[1]ऽध्यायः ॥

●

---

१. प्राचीनोऽयं प्रयोगः । प्राचीनसंस्कृतग्रन्थेष्वेतादशः प्रयोगा बहुधा उपलभ्यन्ते ।

द्वादशोऽध्यायः

दृशानः । रुक्मः । उर्व्या । वि । अद्यौत् । दुर्मर्षमितिदुः मर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः ॥ अग्निः । अमृतः । अभवत् । वयोभिरितिवयः भिः । यत् । एनम् । द्यौः । अजनयत् । सुरेताऽइतिसु रेताः ॥१॥

नक्तोषासा । नक्तोषसेतिनक्तोषसा । समनसेतिस मनसा । विरूपेऽइतिवि रूपे । धापयेतेऽइतिधापयेते । शिशुम् । एकम् । समीचीऽइतिसम् ईची ॥ द्यावाक्षामा । रुक्मः । अन्तः । वि । भाति । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः ॥२॥

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः । प्र । असावीत् । भद्रम् । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे । चतुःपदऽइति-चतुः पदे ॥ वि । नाकम् । अख्यत् । सविता । वरेण्यः ।

रुक्मः । अद्यौत् । अग्निः ॥१॥

नक्तोशसा । नक्तोषसेतिनक्तोषसा । द्यावाक्षामा । रुक्मः । अग्निम् । द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः ॥२॥

विश्वा । भद्रम् । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे । अख्यत् । वरेण्यः ।

आयुः । श्रिये । वयोभिरितिवयः भिः । यत् । अजनयत् ॥१॥

धापयेतेऽइतिधापयेते । धारयन् ॥२॥

अनु । प्रयाणम् । प्रयानमितिप्र यानम् । उषसः । वि । राजति ॥३॥

सुपर्णऽइतिसु पर्णः । असि । गरुत्मान् । त्रिवृदितित्रि वृत् । ते । शिरः । गायत्रम् । चक्षुः । बृहद्रथन्तरेऽइतिबृहत् [1]रथन्तरे । पक्षौ ॥ स्तोमः । आत्मा । छन्दांसि । अङ्गानि । यजूंषि । नाम ॥ साम । ते । तनूः । वामदेव्यमितिवाम देव्यम् । यज्ञायज्ञियमितियज्ञा यज्ञियम् । पुच्छम् । धिष्ण्याः । शफाः ॥ दिवम् । गच्छ । स्वरितिस्वः । पत ॥४॥

प्रयानमितिप्र यानम् ॥३॥

सुपर्णऽइतिसु पर्णः । गरुत्मान् । त्रिवृदितित्रि वृत् । गायत्रम् । चक्षुः । बृहद्रथन्तरेऽइतिबृहत् रथन्तरे । पक्षौ । आत्मा । यज्ञायज्ञियमितियज्ञा यज्ञियम् । [2]पुछम् । धिष्ण्याः । [2]गछ ॥४॥

प्रयाणम् । प्रयानमितिप्र [3]य्यानम् ॥३॥

सुपर्णऽइतिसु पर्णः । त्रिवृदितित्रि वृत् । गायत्रम् । य्यजूंषि । [4]वामदेव्यमितिवाम देव्यम् । [5]य्यज्ञायज्ञियमितियज्ञा य्यज्ञियम् ॥४॥

---

१. 'रथन्तरे' इति काशिकः पाठः ।

२. 'पुच्छम्' 'गच्छ' इति मुम्बईमुद्रिते पाठौ ।

३. अपपाठोऽयम्, 'य्यानम्' इति शुद्धः कपाठो ज्ञेयः ।

४. सर्वपाठविलक्षणोऽत्र स्वरनिर्देशः । 'वामदेवाड्ड्यड्डौ' (अष्टा० ४।२।८) इत्यनेन पाणिनिः ड्यत् ड्य इति द्वौ प्रत्ययौ विदधाति । तत्र ड्यप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वामदेव्यशब्दः निष्पद्यते । ड्यत्-प्रत्ययस्य तित्त्वात् 'तित्स्वरितम्' (अष्टा० ६।१।१७९) इति नियमेनान्तस्वरितः, यथात्र कपाठः । शाखाभेदेन स्वरभेदो भवति । तेनायं कपाठो माध्यन्दिनपाठाद् भिन्नायाः कस्याश्चित् शाखाया इति विज्ञायते । शर्परे द्वितीयवर्णापत्तिरपि शाखान्तरत्वमेवास्य पाठस्य द्योतयति ।

५. कपाठशैल्यनुसारमिह 'य्यज्ञाय्यज्ञियमितियज्ञा य्यज्ञियम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नहेतिसपत्न हा । गायत्रम् । छन्दः । आ । रोह । पृथिवीम् । अनु । वि । क्रमस्व । अभिमातिहेत्यभिमाति हा । त्रैष्टुभम् । त्रैस्तुभमितित्रैस्तुभम् । अन्तरिक्क्षम् । अरातीयतः । अरातियतऽइत्त्यराति स्यतः । हन्ता । जागतम् । दिवम् । शत्त्रूयतः । शत्त्रुयतऽइतिशत्त्रु स्यतः । हन्ता । आनुष्टुभम् । आनुस्तुभमित्त्यानुस्तुभम् । दिशः ॥५॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्निवेतिस्तनयन् इव । द्यौः । क्षामे । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्जन्नितिसम् अञ्जन् ॥ सद्यः । जज्ज्ञानः । वि । हि । ईम् । इद्धः । अक्ख्यत् । आ । रोदसीऽइतिरोदसी । भानुना । भाति । अन्तरिक्ष्यन्तः ॥६॥

विष्णोः । सपत्नहेतिसपत्न हा । गायत्रम् । अभिमातिहेत्यभिमाति हा । त्रैष्टुभम् । त्रैस्तुभमितित्रैस्तुभम् । अन्तरिक्षम् । अरातियतऽइत्यराति स्यतः । शत्रूयतः । शत्रुयतऽइतिशत्रु स्यतः । आनुष्टुभम् ॥५॥

अक्रन्दत् । अग्निः । सद्यः । जज्ञानः । इद्धः । अख्यत् । अन्तरिक्ष्यन्तः ॥६॥

गाय्यत्रम् । अरातीय्यतः । [1]अरातीय्यतऽइत्यराति य्यतः । शत्रूय्यतः । [2]शत्रूय्यतऽइतिशत्रु य्यतः ॥५॥

स्तनय्यन्निवेतिस्तनय्यन् इव ॥६॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'अरातिय्यतऽइत्यराति य्यत' इति पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम् 'शत्रुय्यतऽइतिशत्रु य्यतः' इति पाठेन भाव्यम् ।

अग्ने । अभ्यावर्त्तिन्नित्यभि आवर्त्तिन् । अभि । मा । नि । वर्तस्व । आयुषा । वर्चसा । प्रजयेतिप्र जया । धनेन ॥ सन्या । मेधया । रय्या । पोषेण ॥७॥

अग्ने । अङ्गिरः । शतम् । ते । सन्तु । आवृतऽइत्या वृतः । सहस्रम् । ते । उपावृतऽइत्युप आवृतः ॥ अध । पोषस्य । पोषेण । पुनः । नः । नष्टम् । आ । कृधि । पुनः । नः । रयिम् । आ । कृधि ॥८॥

पुनः । ऊर्जा । नि । वर्तस्व । पुनः । अग्ने । इषा । आयुषा ॥ पुनः । नः । पाहि । अंहसः ॥९॥

सह । रय्या । नि । वर्तस्व । अग्ने । पिन्वस्व । धारया ॥ विश्वप्स्न्येति विश्व प्स्न्या । विश्वतः । परि ॥१०॥

अग्ने । अभ्यावर्त्तिन्नित्यभि आवर्त्तिन् । प्रजयेतिप्र जया ॥७॥

अग्ने । आवृतऽइत्या वृतः । उपावृतऽइत्युप आवृतः । नष्टम् ॥८

अग्ने ॥९॥

अग्ने । पिन्वस्व । विश्वप्स्न्येति विश्व प्स्न्या । विश्वतः ॥१०॥

आयुषा । प्रजयेतिप्र जया । मेधया । रय्या ॥७॥

आवृतऽइत्या [1]व्रतः । रयिम् ॥८॥

आयुषा ॥९॥

रय्या । धारया ॥१०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'वृतः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

आ । त्वा । अहार्षम् । अन्तः । अभूः । ध्रुवः । तिष्ठ । अविचाचलिरित्यविं चाचलिः ॥ विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अधि । भ्रशत् ॥११॥

उत् । उत्तममित्युत् तमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधमम् । वि । मद्ध्यमम् । श्रथाय । श्रथयेतिश्रथय ॥ अथ । वयम् । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥१२॥

अग्ने । बृहन् । उषसाम् । ऊर्द्ध्वः । अस्थात् । निर्जगन्वानितिनिः [1]जगन्वान् । तमसः । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ अग्निः । भानुना । रुशता । स्वङ्गऽइतिसु अङ्गः । आ । जातः । विश्वा । सद्मानि । अप्राः ॥१३॥

सीद । त्वम् । मातुः । अस्याः । उपस्थऽइत्युप स्थे ।

तिष्ठ । अविचाचलिरित्यविं चाचलिः । राष्ट्रम् ॥११॥

उत्तममित्युत् तमम् । अस्मत् । मध्यमम् । श्रथयेतिश्रथय । आदित्य ॥१२॥

अग्ने । अस्थात् । निर्जगन्वानितिनिः जगन्वान् । अग्निः । विश्वा । सद्मानि । अप्राः ॥१३॥

---

[2]श्रथाय । [3]श्रथायेतिश्रथाय । वयम् । अदितये ॥१२॥

---

१. 'जगन्वान्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'श्रथाय' इत्येवं शुद्धः स्वरो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'श्रथयेतिश्रथय' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

विश्वानि । अग्ने । वयुनानि । विद्वान् ॥ मा । एनाम् । तपसा । मा । अर्चिषा । अभि । शोचीः । अन्तः । अस्याम् । शुक्रज्ज्योतिरितिशुक्र ज्योतिः । वि । भाहि ॥१४॥

अन्तः । अग्ने । रुचा । त्वम् । उषायाः । सदने । स्वे ॥ तस्याः । त्वम् । हरसा । तपन् । जातवेदऽइतिजात वेदः । शिवः । भव ॥१५॥

शिवः । भूत्वा । मह्यम् । अग्ने । अथोऽइत्यथो । सीद । शिवः । त्वम् ॥ शिवाः । कृत्वा । दिशः । सर्वाः । स्वम् । योनिम् । इह । आ । असदः ॥१६॥

उपस्थऽइत्युप स्थे । विश्वानि । अग्ने । विद्वान् । शुक्रज्योतिरितिशुक्र ज्योतिः ॥१४॥

अग्ने ॥१५॥

भूत्वा । अग्ने । अथोऽइत्यथो । कृत्वा ॥१६॥

---

[1]वयुनानि । [2]एताम् ॥१४॥

[3]उखायाः । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥१५॥

मह्यम् । योनिम् ॥१६॥

---

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह पदानि पदपादे पठचन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयं प्रतीयते । नहि पाठान्तरे स्वीकृतेऽपि 'एताम्' पदस्य सर्वानुदात्तत्वं संभवति ।

३. षकारस्य खकारोच्चारणजोऽपपाठः । 'उषायाः' इत्येव साधुः ।

दिवः । परि । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् । द्वितीयम् । परि । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥ तृतीयम् । अप्स्वित्यप् सु । नृमणाः । नृमनाऽइतिनृ मनाः । अजस्रम् । इन्धानः । एनम् । जरते । स्वाधीरितिसु आधीः ॥१७॥

विद्म । ते । अग्ने । त्रेधा । त्रयाणि । विद्म । ते । धाम । विभृतेतिवि भृता । पुरुत्रेतिपुरु त्रा ॥ विद्म । ते । नाम । परमम् । गुहा । यत् । विद्म । तम् । उत्त्सम् । यतः । आजगन्थेत्याजगन्थ ॥१८॥

समुद्रे । त्वा । नृमणाः । नृमनाऽइतिनृ मनाः । अप्स्वित्यप् सु । अन्तः । नृचक्षाऽइतिनृ चक्षाः । ईधे । दिवः । अग्ने । ऊधन् ॥ तृतीये । त्वा । रजसि ।

जज्ञे । अस्मत् । अप्स्वित्यप् सु ॥१७॥

विद्म । अग्ने । विद्म । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । विद्म । विद्म । [1]उत्सम् । आजगन्थेत्या जगन्थ ॥१८॥

समुद्रे । अप्स्वित्यप् सु । नृचक्षाऽइतिनृ चक्षाः । अग्ने । तस्थि-

---

[2]अस्मात् । द्वितीय्यम् । जातवेदाऽइतिजात वेदाः । तृतीय्यम् ॥१७॥

त्रय्याणि । विभृतेतिवि[3] भृता । य्यत् । [4]उत्त्सम् । य्यतः ॥१८॥

तृतीय्ये ॥१९॥

---

१. 'उत्थ्सम्' इत्यपपाठो बम्बईमुद्रिते ।

२. अपपाठोऽयम् । 'अस्मत्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, कशैल्यनुसारमिह 'वि' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. कपाठे सर्वत्र सकारे परतः द्वितीयवर्णापत्तिरिष्यते, अतोऽत्र 'उथ्सम्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः। इदं चावधेयम्—उत्सशब्दे कपाठेऽत्र चान्यत्र (१३।४६ ॥ १७।८७ ॥ १९।८७ मन्त्राणां पदपाठे) च द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते ।

तस्त्थिवाथंसमितितिस्तस्त्थ वाथंसम् । अपाम् । उपस्त्थ-ऽइत्त्युप स्थे । महिषाः । अवर्द्धन् ॥१९॥

श्रीणाम् । उदारऽइत्त्युत् आरः । धरुणः । रयीणाम् । मनीषाणाम् । प्राप्पणऽइतिप्प्र अप्पणः । सोमगोपाऽइतिसोम गोपाः ॥ वसुः । सूनुः । सहसः । अप्स्वित्त्यप् सु । राजा । वि । भाति । अग्ग्रे । उषसाम् । इधानः ॥२०॥

विश्वस्य । केतुः । भुवनस्य । गर्भः । आ । रोदसी-ऽइतिरोदसी । अपृणात् । जायमानः ॥ वीडुम् । चित् । अद्रिम् । अभिनत् । परायन्नितिपरा यन् । जनाः । यत् । अग्निम् । अयजन्त । पञ्च ॥२१॥

उशिक् । पावकः । अरतिः । सुमेधाऽइतिसु मेधाः । मर्त्येषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ॥ इयर्त्ति । धूमम् ।

वाᳬसमितितास्थि वाᳬसम् । उपस्थऽइत्युप स्थे । अवर्द्धन् ॥१९॥

उदारऽइत्युत् आरः । प्राप्पणऽइतिप्र अप्पणः । अप्स्वित्यप् सु । अग्रे ॥२०॥

विश्वस्य । अद्रिम् । अग्निम् ॥२१॥

---

¹रय्रीणाम् ॥२०॥

जाय्रमानः । ²परय्रन्नितिपरा य्यन् । य्यत् । अय्रजन्त ॥२१॥

धाय्रि । इय्रर्ति ॥२२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'रय्रीणाम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'पराय्रन्नितिपरा य्रन्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अरुषम् । भरिभ्रत् । उत् । शुक्रेण । शोचिषा । द्याम् । इनक्क्षन् ॥२२॥

यः । ते । अद्द्य । कृणवत् । भद्द्रशोचऽइतिभद्द्र शोचे । अपूपम् । देव । घृतवन्तमितिघृत वन्तम् । अग्ग्ने ॥ प्र । तम् । नय । प्रतरमितिप्र तरम् । वस्यः । अच्छ । अभि । सुम्म्नम् । देवभक्क्तमितिदेव भक्क्तम् । यविष्ट्ठ ॥२३॥

आ । तम् । भज । सौश्श्रवसेषु । अग्ग्ने । उक्क्थ-ऽउक्क्थऽइत्त्युक्क्थे उक्क्थे । आ । भज । शस्यमाने ॥ प्रियः । सूर्य्ये । प्रियः । अग्ग्ना । भवाति । उत् । जातेन । भिनदत् । उत् । जनित्त्वैरितिजनि त्वैः ॥२४॥

त्वाम् । अग्ग्ने । यजमानाः । अनु । द्यून् । विश्श्वा । वसु । दधिरे । वार्य्याणि ॥ त्वया । सह । द्रविणम् ।

अग्निः । भरिभ्रत् । शुक्रेण । इनक्षन् ॥२२॥

अद्य । भद्रशोचऽइतिभद्र शोचे । अग्ने । प्रतरमितिप्र तरम् । अच्छ । सुम्नम् । देवभक्तमितिदेव भक्तम् । यविष्ठ ॥२३॥

सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थऽउक्थऽइत्युक्थे उक्थे । अग्ना । जनित्वैरिति-जनि त्वैः ॥२४॥

---

[1]यः । घृतवन्तमितिघृत वन्तम् । नय । यविष्ठ ॥२३॥

प्रियः । सूर्य्ये । प्रियः ॥२४॥

यजमानाः । वार्य्याणि । त्वया । [2]वसुः ॥२५॥

---

१. इतः पूर्वमेकस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वात् पदपाठेऽस्याः पदानि न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वसुः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः

इच्छमानाः । व्रजम् । गोमन्तमितिगो मन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुः ॥२५॥

अस्तावि । अग्निः । नराम् । सुशेवऽइतिसु शेवः । वैश्वानरः । ऋषिभिरित्यृषि भिः । सोमगोपाऽइतिसोम गोपाः ॥ अद्वेषेऽइत्यद्वेषे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिम् । अस्मेऽइत्यस्मे । सुवीरमितिसु वीरम् ॥२६॥

उत । ऊँऽइत्यूँ । त्वा । विश्वे । देवाः । अग्ने । भरन्तु । चित्तिभिरितिचित्ति भिः ॥ सः । नः । भव । शिवः । त्वम् । सुप्रतीकऽइतिसु प्रतीकः । विभावसुरितिविभा वसुः ॥२७॥

प्र । इत् । अग्ने । ज्योतिष्मान् । याहि । शिवेभिः । अर्चिभिरित्यर्चि भिः । त्वम् । बृहद्भिरितिबृहत् भिः ।

अग्ने । विश्वा । इच्छमानाः ॥२५॥

अग्निः । ऋषिभिरित्यृषि भिः । अद्वेषेऽइत्यद्वेषे । द्यावापृथिवीऽइति-द्यावापृथिवी । अस्मेऽइत्यस्मे ॥२६॥

ऊँऽइत्यूँ । विश्वे । अग्ने । सुप्रतीकऽइतिसु प्रतीकः ॥२७॥

अग्ने । ज्योतिष्मान् । अर्चिभिरित्यर्चि भिः । बृहद्भिरितिबृहत्

ऋषिभिरित्यृषि भिः । रयिम् । सुवीरमितिसु वीरम् ॥२६॥

[1]ऊँऽइत्यूम् । विभावसुरितिविभा वसुः ॥२७॥

याहि ॥२८॥

---

१. इतः पूर्वस्या एकस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्न तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

भानुभिरितिभानु भिः । भासन् । मा । हिꣳसीः । तन्वा । प्रजाऽइतिप्र जाः ॥२८॥

प्रप्रेतिप्र प्र । अयम् । अग्निः । भरतस्य । शृण्वे । वि । यत् । सूर्य्यः । न । रोचते । बृहत् । भाः ॥ अभि । यः । पूरुम् । पृतनासु । तस्थौ । दीदाय । दैव्यः । अतिथिः । शिवः । नः ॥२९॥

आपः । देवीः । प्रति । गृभ्णीत । भस्म । एतत् । स्योने । कृणुध्वम् । सुरभौ । ऊँऽइत्यूँ । लोके ॥ तस्मै । नमन्ताम् । जनयः । सुपत्नीरितिसु पत्नीः । मातेवेतिमाता इव । पुत्रम् । बिभृत । अप्स्वित्यप् सु । एनत् ॥३०॥

अप्स्वित्यप् सु । अग्ने । सधिः । तव । सः । ओषधीः । अनु । रुद्ध्यसे । गर्भे । सन् । जायसे । पुनरितिपुनः ॥३१॥

भिः । तन्वा । प्रजाऽइतिप्र जाः ॥२८॥

प्रप्रेतिप्र प्र । अग्निः । शृण्वे । तस्थौ । दैव्यः ॥२९॥

गृभ्णीत । भस्म । कृणुध्वम् । ऊँऽइत्यूँ । तस्मै । सुपत्नीरितिसु पत्नीः । पुत्रम् । अप्स्वित्यप् सु ॥३०॥

अप्स्वित्यप् सु । अग्ने । रुध्यसे । गर्भे ॥३१॥

---

[1]अयम् । व्यत् । सूर्यः । यः । दीदाय ॥२९॥

उंऽइत्यूम् । जनयः ॥३०॥

जायसे ॥३१॥

---

१. इतः पूर्वस्या एकस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

गर्भः । असि । ओषधीनाम् । गर्भः । वनस्पतीनाम् ॥ गर्भः । विश्वस्य । भूतस्य । अग्ने । गर्भः । अपाम् । असि ॥३२॥

प्रसद्येतिप्र सद्य । भस्मना । योनिम् । अपः । च । पृथिवीम् । अग्ने ॥ सꣳसृज्ज्येतिसम् सृज्ज्य । मातृभिरितिमातृ भिः । त्वम् । ज्योतिष्मान् । पुनः । आ । असदः ॥३३॥

पुनः । आसद्येत्या सद्य । सदनम् । अपः । च । पृथिवीम् । अग्ने ॥ शेषे । मातुः । यथा । उपस्थऽइत्युप स्थे । अन्तः । अस्याम् । शिवतमऽइतिशिव तमः ॥३४॥

बोध । मे । अस्य । वचसः । यविष्ठ । मꣳहिष्ठस्य । प्रभृतस्येतिप्र भृतस्य । स्वधावऽइतिस्वधा वः ॥ पीयति ।

गर्भः । गर्भः । वनस्पतीनाम् । गर्भः । विश्वस्य । अग्ने । गर्भः ॥३२॥

प्रसद्येतिप्र सद्य । भस्मना । सꣳसृज्येतिसम् सृज्य । ज्योतिष्मान् ॥३३॥

आसद्येत्या सद्य । अग्ने । उपस्थऽइत्युप स्थे ॥३४॥

यविष्ठ । मꣳहिष्ठस्य । प्रभृतस्येतिप्र भृतस्य । तन्वम् । अग्ने ॥३५॥

य्योनिम् । [1]य्योतिष्मान् ॥३३॥

य्यथा ॥३४॥

[2]य्यविष्ठ । पीय्यति ॥३५॥

---

१. अपपाठोऽयम् ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्न तयोः पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

त्वम् । अनु । त्वम् । गृणाति । वृन्दारुः । ते । तन्वम् । वृन्दे । अग्ने ॥३५॥

सः । बोधि । सूरिः । मघवेतिमघ वा । वसुपत-ऽइतिवसु पते । वसुदावन्नितिवसु दावन् ॥ युयोधि । अस्मत् । द्वेषांꣳसि । विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणे । स्वाहा ॥३६॥

पुनरितिपुनः । त्वा । आदित्त्याः । रुद्राः । वसवः । सम् । इन्धताम् । पुनः । ब्रह्माणः । वसुनीथेतिवसु नीथ । यज्ञैः ॥ घृतेन । त्वम् । तन्वम् । वर्द्धयस्व । सत्त्याः । नः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः ॥३७॥

अप । इत । वि । इत । वि । च । सर्प्पत । अतः । ये । अत्र । स्थ । पुराणाः । ये । च । नूतनाः ॥ अदात् । यमः । अवसानमित्त्यव सानम् । पृथिव्याः । अक्रन् । इमम् । पितरः । लोकम् । अस्म्मै ॥३८॥

अस्मत् । विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणे ॥३६॥

आदित्याः । रुद्राः । ब्रह्माणः । यज्ञैः । तन्वम् । वर्द्धयस्व । सत्याः ॥३७॥

अत्र । अवसानमित्यव सानम् । पृथिव्याः । अक्रन् । अस्मै ॥३८॥

मघवेतिमघ वा । वसुपतऽइतिवसु पते । वसुदावन्नितिवसु[1] दावन् । य्युयोधि । विश्वकर्मणऽइतिविश्व कर्म्मणे ॥३६॥

वसुनीथेतिवसु नीथ । य्यज्ञैः । वर्द्धयस्व । य्यजमानस्य ॥३७॥

य्ये । य्यमः ॥३८॥

---

१. कशैल्यनुसारमिह 'वसु' इत्येवं पाठो युक्तः ।

सञ्ज्ञानमितिसम् ज्ञानम् । असि । कामधरणमितिकाम धरणम् । मयि । ते । कामधरणमितिकाम धरणम् । भूयात् ॥ अग्नेः । भस्म्म । असि । अग्नेः । पुरीषम् । असि । चितः । स्थ । परिचितऽइतिपरि चितः । ऊर्द्धचितऽइत्यूर्द्ध चितः । श्रयद्धम् ॥३९॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे । जठरे । वावशानः ॥ सहस्रियम् । वाजम् । अत्त्यम् । न । सप्तिम् । ससवानितिसस वान् । सन् । स्तूयसे । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥४०॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्च्चः । पृथिव्याम् । यत् । ओषधीषु । अप्प्स्वित्त्यप् सु । आ । यजत्र ॥ येन । अन्तरिक्क्षम् । उरु । आततन्थेत्त्या ततन्थ । त्वेषः । सः । भानुः । अर्ण्णवः । नृचक्क्षाऽइतिनृ चक्क्षाः ॥४१॥

अग्नेः । भस्म । अग्नेः । ऊर्ध्वचितऽइत्यूर्ध्व चितः । श्रयध्वम् ॥३९॥

अग्निः । यस्मिन् । अत्यम् । सप्तिम् ॥४०॥

अग्ने । पृथिव्याम् । अप्स्वित्यप् सु । यजत्र । अन्तरिक्षम् । आततन्थेत्या ततन्थ । नृचक्षाऽइतिनृ चक्षाः ॥४१॥

मयि । भूयात् । ऊर्द्ध्वचितऽइत्यूर्द्ध्व चितः । श्रयध्वम् ॥३९॥

अयम् । यस्मिन् । सहस्रियम् । ससवानितिसस वान् । स्तूयसे । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥४०॥

यत् । [1]वर्चः । यत् । यजत्र । येन ॥४१॥

---

१. रेफोत्तरस्य सर्वत्र द्विर्वचनदर्शनादयमपपाठः ।

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छ । जिगासि । अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये ॥ याः । रोचने । परस्तात् । सूर्य्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपतिष्ठन्त-ऽइत्युप तिष्ठन्ते । आपः ॥४२॥

पुरीष्यासः । अग्नयः । प्रावणेभिः । प्रवणेभिरितिप्र [1]वणेभिः । सजोषसऽइतिस जोषसः ॥ जुषन्ताम् । यज्ञम् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥४३॥

इडाम् । अग्ने । पुरुदंसमितिपुरु दंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तममितिशश्वत् तमम् । हवमानाय । साध ॥ स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजावेतिविजा वा । अग्ने । सा । ते । सुमतिरितिसु मतिः । भूतु । अस्मे-ऽइत्यस्मे ॥४४॥

अग्ने । अछ । अछ । धिष्ण्याः । उपतिष्ठन्तऽइत्युप तिष्ठन्ते ॥४२॥
पुरीष्यासः । अग्नयः । प्रवणेभिरितिप्र [1]वणेभिः ॥४३॥
अग्ने । शश्वत्तममितिशश्वत् तमम् । अग्ने । अस्मेऽइत्यस्मे ॥४४॥

---

[2]उचिषे । यये । य्याः । सूर्य्यस्य । य्याः ॥४२॥
अग्नयः । [1]प्रवणेभिरितिप्रवणेभिः ॥४३॥
हवमानाय । तनयः । विजावेतिविजा वा ॥४४॥

---

१. कवर्जं सर्वकोशेषु 'वणेभिः' इति विच्छिद्यते, परन्तु तच्छैल्यनु-सारमवग्रहादुत्तरस्य वकारस्य गुरुत्वनिदर्शनाय 'व' इत्येवं द्विर्न लिख्यते कारणमत्र मृग्यम् । ककोशेषु त्ववग्रहो न निर्दिश्यते आवेष्टनं च क्रियते, तत्रापि कारणं मृग्यम् । ऋगथर्वपदपाठयोरपि नावगृह्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'ऊचिषे' इति शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः ।

चित् । असि । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद । परिचिदितिपरि चित् ॥४५॥

लोकम् । पृण । छिद्रम् । पृण । अथोऽइत्यथो । सीद । ध्रुवा । त्वम् ॥ इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । त्वा । बृहस्पतिः । अस्मिन् । योनौ । असीषदन् । असीसदन्नित्यसीसदन् ॥४६॥

ताः । अस्य । सूददोहसऽइतिसूद दोहसः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः ॥ जन्मन् । देवानाम् । विशः । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ॥४७॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसमितिसमुद्र व्यचसम् । गिरः ॥ रथीतमम् । रथितममितिरथि तमम् । रथीनाम् । रथिनामितिरथि नाम् । वाजानाम् । सत्पतिमितिसत् पतिम् । पतिम् ॥४८॥

छिद्रम् । अथोऽइत्यथो । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । बृहस्पतिः । अस्मिन् । असीसदन्नित्यसीसदन् ॥४६॥

पृश्नयः । जन्मन् ॥४७॥

विश्वाः । समुद्रव्यचसमितिसमुद्र व्यचसम् । सत्पतिमितिसत् पतिम् ॥४८॥

---

[1]तया । देवतया ॥४५॥

योनौ ॥४६॥

पृश्नयः ॥४७॥

समुद्रव्यचसमितिसमुद्र व्यचसम् ॥४८॥

---

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

सम् । इतम् । सम् । कल्पेथाम् । सम्प्रियाविति सम्प्रियौ । रोचिष्णूऽइतिरोचिष्णू । सुमनस्यमानाविति सु[1]मनस्यमानौ ॥ इषम् । ऊर्जम् । अभि । सँव्वसानाविति सम्वसानौ ॥४९॥

सम् । वाम् । मनांᳬसि । सम् । व्व्रता । सम् । ऊँऽइत्यूँ । चित्तानि । आ । अकरम् । अग्ने । पुरीष्य । अधिपाऽइत्यधि पाः । भव । त्वम् । नः । इषम् । ऊर्जम् । यजमानाय । धेहि ॥५०॥

अग्ने । त्वम् । पुरीष्यः । रयिमानितिरयि मान् । पुष्टिमानितिपुष्टि मान् । असि ॥५१॥

मातेवेतिमाता इव । पुत्रम् । पृथिवी । पुरीष्यम् । अग्निम् । स्वे । योनौ । अभाः । उखा ॥ ताम् । विश्वैः ।

कल्पेथाम् । सम्प्रियाविति सम् प्रियौ । रोचिष्णूऽइतिरोचिष्णू ॥४९॥
ऊँऽइत्यूँ । अग्ने । पुरीष्य । अधिपाऽइत्यधि पाः ॥५०॥
अग्ने । पुरीष्यः । पुष्टिमानितिपुष्टि मान् ॥५१॥
पुत्रम् । पुरीष्यम् । अग्निम् । विश्वैः । ऋतुभिरित्यृतु भिः । प्रजा-

सम्प्रियाविति सम् प्रियौ । [2]सुम्वसानाविति सम् वसानौ ॥४९॥
उंऽइत्यूम् । य्यजमानाय ॥५०॥
रयिमानितिरयि मान् ॥५१॥

१. 'मनस्यमानौ' इति काशिकः पाठः ।
२. अपपाठोऽयम्, 'सँव्वसाना०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

देवैः। ऋतुभिरित्यृतु भिः। सवँविदानऽइतिसम् [1]विदानः।
प्रजापतिरितिप्रजा पतिः। विश्वकर्मेतिविश्व कर्म्मा। वि।
मुञ्चतु ॥५२॥

असुन्वन्तम्। अयंजमानम्। इच्छ। स्तेनस्य। इत्याम्।
अनु। इहि। तस्करस्य॥ अन्यम्। अस्मत्। इच्छ। सा।
ते। इत्या। नमः। देवि। निर्ऋतऽइतिनिः ऋते।
तुभ्यम्। अस्तु ॥५३॥

नमः। सु। ते। निर्ऋतऽइतिनिः ऋते। तिग्म-
तेजऽइतितिग्म तेजः। अयस्मयम्। वि। चृत। बन्धम्।

पतिरितिप्रजा पतिः। विश्वकर्मेतिविश्व कर्म्मा ॥५२॥

असुन्वन्तम्। इच्छ। इत्याम्। तस्करस्य। अन्यम्। अस्मत्। इच्छ।
इत्या। तुभ्यम् ॥५३॥

तिग्मतेजऽइतितिग्म तेजः। अयस्मयम्। यस्याः। सवँविदानेतिसम्

---

[2]र्योनौ। [3]सम्विदानऽइतिसम् [4]विदानाः। विश्वकर्मेतिविश्व
कर्म्मा ।।५२।।

अयंजमानम् ।।५३।।

अयस्मयम्। [5]स्यामेन। यस्याः। [6]सम्विदानेतिसम् विदाना।

---

१. 'विदानः' इति काशिकः पाठः।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते। अत इत आरभ्य नवानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः।

३. अपपाठोऽयम्, 'सवँविदान०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

४. 'विदानः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

५. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'स्यमेन' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

६. अपपाठोऽयम्, 'सवँविदानेतिसम् विदाना' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

एतम् ॥ अमेन । त्वम् । अम्म्या । सवँविदानेतिसम् [1]विदाना । उत्तमऽइत्युत् तमे । नाके । अधि । रोहय । एनम् ॥५४॥

यस्याः । ते । घोरे । आसन् । जुहोमि । एषाम् । बन्धानाम् । अवसर्जनायेत्यव सर्जनाय ॥ याम् । त्वा । जनः । भूमिः । इति । प्रमन्दतऽइतिप्र मन्दते । निर्ऋतिमितिनिः ऋतिम् । त्वा । अहम् । परि । वेद । विश्वतः ॥५५॥

यम् । ते । देवी । निर्ऋतिरितिनिः ऋतिः । आबबन्धेत्या बबन्ध । पाशम् । ग्रीवासु । अविचृत्यमित्यविचृत्यम् ॥ तम् । ते । वि । स्यामि । आयुषः । न । मद्ध्यात् । अथ । एतम् । पितुम् । अद्धि । प्रसूतऽइतिप्र सूतः ॥ नमः । भूत्यै । या । इदम् । चकार ॥५६॥

निवेशनऽइतिनि वेशनः । सङ्गमनऽइतिसम् गमनः ।

विदाना । उत्तमऽइत्युत् तमे ॥५४॥

अवसर्जनायेत्यव सर्जनाय । प्रमन्दतऽइतिप्र मन्दते । विश्वतः ॥५५॥

आबबन्धेत्या बबन्ध । अविचृत्यमित्यवि चृत्यम् । मध्यात् । अद्धि । प्रसूतऽइतिप्र सूतः । भूत्यै ॥५६॥

रोहय ॥५४॥

यस्याः । अवसर्जनायेत्यव सर्जनाय । याम् ॥५५॥

यम् । आयुषः । या ॥५६॥

निवेशनऽइतिनि वेशनः । [2]रूप ॥५७॥

---

१. 'विदाना' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'रूपा' इति शुद्धः पाठः ।

वसूनाम् । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे । शचीभिः ॥ देवऽइवेतिदेवः इव । सविता । सत्यधर्मेतिसत्य धर्म्मा । इन्द्रः । न । तस्थौ । समरऽइतिसम् अरे । पथीनाम् ॥५७॥

सीरा । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते । पृथक् ॥ धीराः । देवेषु । सुम्नयेतिसुम्न या ॥५८॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । कृते । योनौ । वपत । इह । बीजम् ॥ गिरा । च । श्रुष्टिः । सभराऽइतिस भराः । असत् । नः । नेदीयः । इत् । सृण्यः । पक्वम् । आ । इयात् ॥५९॥

शुनम् । सु । फालाः । वि । कृषन्तु । भूमिम् । शुनम् । कीनाशाः । अभि । यन्तु । वाहैः ॥ शुनासीरा ।

विश्वा । चष्टे । सत्यधर्मेतिसत्य धर्म्मा । तस्थौ ॥५७॥

तन्वते । सुम्नयेतिसुम्न या ॥५८॥

युनक्त । तनुध्वम् । श्रुष्टिः । सृण्यः । पक्वम् ॥५९॥

---

[1]य्युञ्जति । [2]कवर्य्यः । य्युगा । सुम्नय्येतिसुम्न [3]य्या ॥५८॥

य्युनक्त । य्युगा । य्योनौ । नेदीय्यः । इय्यात् ॥५९॥

[4]य्यंतु ॥६०॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'य्युञ्जन्ति' इति शुद्धः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'कवय्यः' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

३. कपाठानुसारमिह 'य्या' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. परसवर्णाभावरूपोऽपपाठः ।

हुविषा । [1]तोशमाना । सुपिप्पलाऽइतिसु [1]पिप्पलाः । ओषधीः । कर्त्तन । अस्म्मेऽइत्त्यस्मे ॥६०॥

घृतेन । सीता । मधुना । सम् । अज्ज्यताम् । व्विश्श्वैः । देवैः । अनुमतेत्त्यनु मता । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥ ऊर्ज्जस्वती । पयसा । पिन्न्वमाना । अस्म्मान् । सीते । पयसा । अभि । आ । व्ववृत्त्स्व ॥६१॥

लाङ्गलम् । पवीरवत् । सुशेवमितिसु शेवम् । सोमपित्त्सर्व्वितिसोमपि त्त्सरु ॥ तत् । उत् । व्वपति । गाम् । अविम् । प्रफर्व्यमितिप्प्र फर्व्यम् । च । पीवरीम् । प्रस्त्थावदितिप्प्रस्त्था व्वत् । रथवाहणम् । रथवाहनमितिरथ व्वाहनम् ॥६२॥

अस्मेऽइत्यस्मे ॥६०॥

अज्यताम् । व्विश्वैः । अनुमतेत्यनु मता । मरुद्भिरितिमरुत् भिः । पिन्वमाना । अस्मान् । व्ववृत्स्व ॥६१॥

सोमपित्सर्व्वितिसोमपि त्सरु । प्रफर्व्यमितिप्र फर्व्यम् । प्रस्थावदितिप्रस्था व्वत् ॥६२॥

पयसा । पयसा ॥६१॥

प्रस्थावदितिप्रस्था वत् । रथवाहनमितिरथ [3]व्वाहनम् ॥६२॥

---

१. 'तोषमाना' इति काशिकोऽपपाठः ।

२. 'पिप्पुलाः' इति काशिकः पाठः ।

३. कपाठानुसारमिह 'वाहनम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

कार्मम् । क्रामदुघऽइतिकाम दुघे । धुक्क्ष्व । मित्त्रार्य । व्वरुणाय । च ॥ इन्द्राय । अश्श्विब्भ्यामित्त्यश्श्वि भ्याम् । पूष्णे । प्रजाब्भ्यऽइतिप्र जाब्भ्यं÷ । ओषधीब्भ्यं ॥६३॥

वि । मुच्चयद्ध्वम् । अग्घ्न्याः । देवयानाऽइतिदेव यानाः । अगन्म । तमसः । पारम् । अस्य ॥ ज्योतिं÷ । आपाम ॥६४॥

सजूरितिस जूः । अब्दं÷ । अयंवोभिरित्त्ययंवः भिः । उषाः । अरुणीभिः ॥ सजोषसावितिस जोषसौ । अश्श्विना । दꣳसोभिरितिदꣳस÷ भिः । सूरं÷ । एतंशेन । व्वैश्वानरः । इडया । घृतेन । स्वाहा ॥६५॥

याः । ओषधीः । पूर्व्वाः । जाताः । देवेब्भ्यं÷ । त्रियुगमितित्रि युगम् । पुरा ॥ मनै । नु । ब्बब्भ्रूणाम् । अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥६६॥

धुक्ष्व । मित्रार्य । आश्विभ्यामित्याश्वि भ्याम् । पूष्णे । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यं÷ । ओषधीभ्यः ॥६३॥

मुच्यध्वम् । अघ्न्याः । अगन्म ॥६४॥

अब्दं÷ । अयंवोभिरित्ययंवः भिः । अश्विना । व्वैश्वानरः ॥६५॥

देवेभ्यं÷ । त्रियुगमितित्रि युगम् । बभ्रूणाम् । सप्त ॥६६॥

मित्राय । व्वरुणाय । इन्द्राय ॥६३॥

देवयानाऽइतिदेव [1]ययानाः ॥६४॥

अयंवोभिरित्ययंवः भिः[2] ॥६५॥

य्याः । त्रियुगमितित्रि युगम् ॥६६॥

---

१. कशैल्यनुसारमिह 'यानाः' इति पाठेन भाव्यम् ।

२. इत उत्तरं मन्त्रे पुनः पठितं पदपाठे च पौनरुक्त्या परित्यक्तं 'सजूः' पदं कपाठशैल्यनुसारं यथास्थानं त्रिः पठचते । तत्रावेष्टनमकृत्वैव 'स जूः' इत्येवं लिख्यते, सोऽपपाठो ज्ञेयः ।

शतम् । वः । अम्ब । धामानि । सहस्रम् । उत । वः । रुहः ॥ अध । शतक्रत्वऽइतिशत क्रत्वः । यूयम् । इमम् । मे । अगदम् । कृत ॥६७॥

ओषधीः । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पवतीरितिपुष्प वतीः । प्रसूवरीरितिप्र सूवरीः ॥ अश्वाऽइवेत्यश्वाः इव । सजित्वरीरितिस जित्वरीः । वीरुधः । पारयिष्णवः ॥६८॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः । उप । ब्रुवे ॥ सनेयम् । अश्वम् । गाम् । वासः । आत्मानम् । तव । पूरुष । पुरुषेतिपुरुष ॥६९॥

अश्वत्थे । वः । निषदनम् । निसदनमितिनि सदनम् । पर्ण । वः । वसतिः । कृता ॥ गोभाजऽइतिगो भाजः । इत् । किल । असथ । यत् । सनवथ । पूरुषम् । पुरुषमिति-पुरुषम् ॥७०॥

अम्ब । शतक्रत्वऽइतिशत क्रत्वः ॥६७॥

मोदध्वम् । पुष्पवतीरितिपुष्प वतीः । प्रसूवरीरितिप्र सूवरीः । अश्वाऽइवेत्यश्वाः इव । सजित्वरीरितिस जित्वरीः । पारयिष्णवः ॥६८॥

अश्वम् । आत्मानम् ॥६९॥

अश्वत्थे ॥७०॥

वः । वः । य्यूयम् ॥६७॥

[1]मादध्वम् । पारयिष्णवः ॥६८॥

वः । [2]सेनेय्यम् ॥६९॥

वः । वः । य्यत् ॥७०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'मोदध्वम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम् 'सनेय्यम्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

यत्र॑ । ओष॑धीः । स॒मग्म॒तेति॑स॒म् अग्म॑त । राजा॑नः । समि॑ता॒वि॒वेति॒ समि॑तौ इव ॥ विप्र॑ः । सः । उ॒च्यते॒ । भि॒षक् । र॒क्षो॒हेति॑रक्षः॒ हा । अ॒मी॒व॒चात॑न॒ऽइत्य॑मीव॒ चात॑नः ॥७१॥

अ॒श्वा॒व॒तीम् । अ॒श्व॒व॒तीमित्य॑श्व व॒तीम् । सो॒मा॒व॒तीम् । सो॒म॒व॒तीमिति॑सोम व॒तीम् । ऊ॒र्ज॒यन्तीम् । उदो॑जस॒मित्युत् ओ॑जसम् ॥ आ । अ॒वि॒त्सि॒ । सर्वाः॑ । ओष॑धीः । अ॒स्मै । अ॒रि॒ष्टता॑तय॒ऽइत्य॑रि॒ष्ट ता॑तये ॥७२॥

उत् । शुष्माः॑ । ओष॑धीनाम् । गाव॑ः । गो॒ष्ठादि॑व । गो॒स्थादि॒वेति॑गो॒स्थात् इ॑व । ई॒र॒ते ॥ धन॑म् । [1]स॒नि॒ष्यन्ती॑नाम् । आ॒त्मान॑म् । तव॑ । पू॒रु॒ष॒ । पु॒रु॒षेति॑पुरुष ॥७३॥

यत्र॑ । स॒म॒मेति॑स॒म् अग्म॑त । विप्र॑ः । उ॒च्य॒ते । र॒क्षो॒हेति॑रक्षः॒ हा । अ॒मी॒व॒चात॑न॒ऽइत्य॑मीव॒ चात॑नः ॥७१॥

अ॒श्वा॒व॒तीम् । अ॒श्व॒व॒तीमित्य॑श्व व॒तीम् । उदो॑जस॒मि॒त्युत् ओ॑जसम् । अ॒वि॒त्सि॒ । अ॒स्मै । अ॒रि॒ष्टता॑तय॒ऽइत्य॑रि॒ष्ट ता॑तये ॥७२॥

शुष्माः॑ । गो॒ष्ठादि॑व । गो॒स्थादि॒वेति॑गो॒स्थात् इ॑व । स॒नि॒ष्यन्ती॑नाम् । आ॒त्मान॑म् ॥७३॥

यत्र॑ । [2]स॒मग्ग॑मे॒तेति॑स॒म् अग्म॑त ॥७१॥

अ॒श्व॒व॒तीमित्य॑श्व व॒तीम् । सो॒म॒व॒तीमिति॑सोम व॒तीम् । ऊ॒र्जौय॑न्तीम् । [3]अ॒स्मे । अ॒रि॒ष्टता॑तय्य॒ऽइत्य॑रि॒ष्ट ता॑तय्ये ॥७२॥

---

१. अत्र सनि॒ष्यन्ती॑०' इति द्वियकारवान् क्वचित् पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'स॒मग्म॒तेति॑स॒म् अग्म॑त' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अ॒स्मै' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इष्क्कृतिः । नाम । वः । माता । अथोऽइत्त्यथो । यूयम् । स्थ । निष्क्कृतीः । निःकृतीरितिनिः कृतीः ॥ सीराः । पतत्त्रिणीः । स्थन । यत् । आमयति । निः । कृथ ॥७४॥

अति । व्विश्वाः । परिष्ठाः । परिस्त्थाऽइतिपरि स्थाः । स्तेनऽइवेतिस्तेनः इव । व्रजम् । अक्क्रमुः ॥ ओषधीः । प्र । अचुच्यवुः । यत् । किम् । च । तन्वः । रपः ॥७५॥

यत् । इमाः । व्वाजयन् । अहम् । ओषधीः । हस्ते । आदधऽइत्त्या दधे ॥ आत्मा । यक्क्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवगृभऽइतिजीव गृभः । यथा ॥७६॥

यस्य । ओषधीः । प्रसर्प्पथेतिप्र सर्प्पथ । अङ्गमङ्गमित्त्यङ्गम् अङ्गम् । परुःपरुः । परुःपरुरितिपरुः परुः ॥

इष्कृतीः । अथोऽइत्यथो । निष्कृतीः । पतत्रिणीः ॥७४॥

विश्वाः । परिष्ठाः । परिस्थाऽइतिपरिस्थाः । स्तेनऽइवेतिस्तेनः इव । अक्रमुः । अचुच्यवुः । तन्वः ॥७५॥

हस्ते । आदधऽइत्या दधे । आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति ॥७६॥

प्रसर्प्पथेतिप्र सर्प्पथ । अङ्गमङ्गमित्यङ्गम् अङ्गम् । परुःपरुः ।

वः । य्यूयम् । य्यत् । आमय्यति ॥७४॥

य्यत् ॥७५॥

य्यत् । व्वाजय्यन् । [1]य्यक्ष्मस्य । य्यथा ॥७६॥

य्यस्य । परुः[2] । परुरितिपरुः परुः । य्यक्ष्मम् ॥७७॥

---

१. अपपाठोऽयम् 'य्यक्ष्मस्य' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. इतः उत्तरः पूर्णविरामः प्रमादपाठः ।

तत÷ । यक्क्ष्मम् । वि । बाधद्ध्वे । उग्रः । मद्ध्यमशीरि-वेतिमद्ध्यमशीः इव ॥७७॥

साकम् । यक्क्ष्म । प्र । पत । चाषेण । किकिदी-विना ॥ साकम् । वातस्य । ध्राज्ज्या । साकम् । नश्श्य । निहाकयेतिनि हाकया ॥७८॥

अन्न्या । वः । अन्न्याम् । अवतु । अन्न्या । अन्न्यस्याः । उप । अवत । ताः । सर्वाः । सवँविदानाऽइतिसम् [1]विदानाः । इदम् । मे । प्र । अवत । वच÷ ॥७९॥

याः । फलिनीः । अफलाः । अपुष्पाः । याः । च । पुष्प्पिणीः ॥ बृहस्प्पतिप्रसूताऽइतिबृहस्प्पति प्रसूताः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अꣳहसः ॥८०॥

यक्ष्मम् । बाधध्वे । उग्रः । मध्यमशीरिवेतिमध्यमशीः इव ॥७७॥

यक्ष्म । ध्राज्या । नश्य ॥७८॥

अन्या । अन्याम् । अन्या । अन्यस्याः ॥७९॥

अपुष्पाः । पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूताऽइतिबृहस्पती प्रसूताः ॥८०॥

य्यक्ष्म । निहाकय्येतिनि हाकय्या ॥७८॥

वः । [2]सम्विदानाऽइतिसम् व्विदानाः ॥७९॥

य्याः । याः ॥८०॥

---

१. 'व्विदानाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'सवँविदानाऽइतिसम् विदानाः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः

मुञ्चन्तु । मा । शपत्थ्यात् । अथोऽइत्त्यथों । व्वरुण्ण्यात् । उत ॥ अथोऽइत्त्यथों । यमस्य । पड्ड्वीशात् । सर्व्वस्म्मात् । देवकिल्ल्विषादितिदेव [1]किल्ल्विषात् ॥८१॥

अवपतन्तीरित्त्यवपतन्तीः । अवदन् । दिवः । ओषधयः । परि ॥ यम् । जीवम् । अश्नवामहै । न । सः । रिष्ष्याति । पूरुषः । पुरुषऽइतिपुरुषः ॥८२॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ज्ञीरितिसोम राज्ज्ञीः । बह्वीः । शतविचक्क्षणाऽइतिशत व्विचक्क्षणाः ॥ तासाम् । असि । त्वम् । उत्तमेत्त्युत् तमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥८३॥

शपथ्यात् । अथोऽइत्यथों । वरुण्यात् । पड्वीशात् । सर्व्वस्मात् ॥८१॥

अवपतन्तीरित्यव पतन्तीः । अश्नवामहै । रिष्याति ॥८२॥

सोमराज्ञीरितिसोम राज्ञीः । बह्वीः । शतविचक्षणाऽइतिशत व्विचक्षणाः । उत्तमेत्युत् तमा ॥८३॥

य्यमस्य । देवकिल्विषादितिदेव [2]किल्विषात् ॥८१॥

ओषधय्यः । अवपतन्तीरित्यव [3]पतन्तीः । य्यम् । पुरुषऽइति [4]पूरुष ॥८२॥

कामाय्य ॥८३॥

---

१. 'किल्ल्विषात्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् 'किल्विषात्' इत्येवं स्वरेण भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, अत्रावग्रहस्थानीयरेखाया उपरि = इत्येवं पाठ-शोधनाय चिह्नं वर्तते, परन्तु न तत्र पाठः शोधितः । शुद्धः पाठः 'अवपतन्ती' द्रष्टव्यः ।

४. अपपाठोऽयं दीर्घनिर्देशरूपः ।

विष्ष्ठिताः । विस्स्थिताऽइतिवि स्थिताः । पृथिवीम् । अनु । बृहस्पतिप्प्रसूताऽइतिबृहस्प्पति प्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्य्यम् ॥८४॥

याः । च । इदम् । उपशृण्ण्वन्तीत्युप शृण्ण्वन्ति । याः । च । दूरम् । पराऽगताऽइतिपरा गताः ॥ सर्वाः । सङ्गत्त्येतिसम् गत्त्य । वीरुधः ॥८५॥

मा । वः । रिषत् । खनिता । यस्म्मै । च । अहम् । खनामि । वः । द्विपादितिद्वि पात् । चतुष्प्पात् । चतुःपादितिचतुः पात् । अस्म्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनातुरम् ॥८६॥

ओषधयः । सम् । अवदन्त । सोमेन । सह । राज्ञा ॥ यस्म्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तम् । राजन् । पारयामसि ॥८७॥

विष्ठिताः । विस्थिताऽइतिवि स्थिताः । बृहस्पतिप्रसूताऽइतिबृहस्पति प्रसूताः ॥८४॥

उपशृण्वन्तीत्युप शृण्वन्ति । सङ्गत्येतिसम् गत्य ॥८५॥

यस्मै । द्विपादितिद्वि पात् । चतुष्पात् । अस्माकम् ॥८६॥

राज्ञा । यस्मै । ब्राह्मणः ॥८७॥

वीर्य्यम् ॥८४॥

य्याः । य्याः । [1]वीरुधः ॥८५॥

वः । य्यस्मै । वः ॥८६॥

ओषधय्यः । य्यस्मै । पारय्यामसि ॥८७॥

---

१. एकवकारवान् अपपाठोऽयम् ।

नाशयित्री । बलासस्य । अर्शसः । उपचितामित्युप चिताम् । असि ॥ अथोऽइत्यथो । शतस्य । यक्क्ष्माणाम् । पाकारोरितिपाक अरोः । असि । नाशनी ॥८८॥

त्वाम् । गन्धर्वाः । अखनन् । इन्द्रः । बृहस्पतिः ॥ ओषधे । सोमः । राजा । विद्वान् । यक्क्ष्मात् । अमुच्यत ॥८९॥

सहस्व । मे । अरातीः । सहस्व । पृतनायतऽइतिपृतना यतः ॥ सहस्व । सर्वम् । पाप्मानम् । सहमाना । असि । ओषधे ॥९०॥

दीर्घायुरितिदीर्घ आयुः । ते । ओषधे । खनिता । यस्मै । च । त्वा । खनामि । अहम् ॥ अथोऽइत्यथो । त्वम् ।

नाशयित्री । उपचितामित्युप चिताम् । अथोऽइत्यथो ॥८८॥

बृहस्पतिः । अमुच्यत ॥८९॥

पाप्मानम् ॥९०॥

दीर्घायुरितिदीर्घ आयुः । यस्मै । अथोऽइत्यथो । दीर्घायुरितिदीर्घ

नाशयित्री । यक्ष्माणाम् । पाकारोरितिपाक [1]आरोः ॥८८॥

यक्ष्मात् ॥८९॥

पृतनायतऽइतिपृतना [2]यतः ॥९०॥

दीर्घायुरितिदीर्घ आयुः । यस्मै । दीर्घायुरितिदीर्घ आयुः ॥९१॥

---

१. अपपाठोऽयम्, अन्यथा वा सन्धिविच्छेदजं पाठान्तरमिति संदिग्धम्, उभयथापि सम्भवति ।

२. कशैल्यनुसारमिह 'यतः' इति युक्तः पाठः ।

दीर्घायुरितिदीर्घ आयुः । भूत्वा । शतवल्शेतिशत वल्शा । वि । रोहतात् ॥९१॥

त्वम् । उत्तमेत्युत् तमा । असि । ओषधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः ॥ उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि दासति ॥९२॥

मा । मा । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवम् । सत्यधर्मेतिसत्य धर्मा । वि । आनट् ॥ यः । च । अपः । चन्द्राः । प्रथमः । जजान । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥९३॥

अभि । आ । वर्त्तस्व । पृथिवि । यज्ञेन । पयसा । सह ॥ वपाम् । ते । अग्निः । इषितः । अरोहत् ॥९४॥

अग्ने । यत् । ते । शुक्रम् । चन्द्रम् । पूतम् । च । यज्ञियम् ॥ तत् । देवेभ्यः । भरामसि ॥९५॥

आयुः । भूत्वा । शतवल्शेतिशत वल्शा ॥९१॥

उत्तमेत्युत् तमा । वृक्षाः । अस्माकम् । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि दासति ॥९२॥

पृथिव्याः । सत्यधर्मेतिसत्य धर्मा । कस्मै ॥९३॥

यज्ञेन । अग्निः ॥९४॥

अग्ने । शुक्रम् । यज्ञियम् । देवेभ्यः ॥९५॥

---

[1] वृक्षाः । उपस्तयः । यः ॥९२॥

यः । यः । देवाय ॥९३॥

यज्ञेन । पयसा ॥९४॥

यत् । यज्ञियम् ॥९५॥

---

१. कशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न द्विर्लिख्यतेऽतोऽपपाठोऽयम् ।

इषम् । ऊर्ज्जम् । अहम् । इतः । आदम् । ऋतस्य । योनिम् । महिषस्य । धाराम् ॥ आ । मा । गोषु । विशतु । आ । तनूषु । जहामि । सेदिम् । अनिराम् । अमीवाम् ॥९६॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । महि । भ्राजन्ते । अर्चयः । विभावसोऽइतिविभा वसो ॥ बृहद्भानोऽइतिबृहत् भानो । शवसा । वाजम् ॥ उक्क्थ्यम् । दधासि । दाशुषे । कवे ॥९७॥

पावकवर्च्चाऽइतिपावक वर्चाः । शुक्रवर्च्चाऽइतिशुक्र वर्चाः । अनूनवर्च्चाऽइत्यनून वर्चाः । उत् । इयर्षि । भानुना ॥ पुत्रः । मातरा । विचरन्नितिवि चरन् । उप । अवसि । पृणक्षि । रोदसीऽइतिरोदसी । उभेऽइत्युभे ॥९८॥

ऊर्ज्जः । नपात् । जातवेदऽइतिजात वेदः । सुश-

इषम् ॥९६॥

अग्ने । बृहद्भानोऽइतिबृहत् भानो । उक्थ्यम् ॥९७॥

शुक्रवर्च्चाऽइतिशुक्र वर्च्चाः । अनूनवर्च्चाऽइत्यनून वर्चाः । पुत्रः । पृणक्षि । उभेऽइत्युभे ॥९८॥

त्योनिम् ॥९६॥

वयः । अर्चयः । विभावसोऽइतिवि[1] । भा वसो ॥९७॥

पावकवर्च्चाऽइतिपावक वर्च्चाः । शुक्रवर्च्चाऽइतिशुक्र वर्च्चाः अनूनवर्च्चाऽइत्यनून वर्च्चाः । इयर्षि । विचरन्नितिवि चरन् ॥९८॥

---

१. अस्थानेऽयं पूर्णविरामः, संयुक्तपाठेनात्र भाव्यम् ।

स्तिभिरितिऽसुशस्ति भिः । मन्दस्व । धीतिभिरितिधीति भिः । हितः ॥ त्वेऽइतित्वे । इषः । सम् । दधुः । भूरिवर्प्पसऽइतिभूरि वर्प्पसः । चित्रोतयऽइतिचित्र ऊतयः । वामजाताऽइतिवाम जाताः ॥९९॥

इरज्ज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुभिरितिजन्तु भिः । अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे । रायः । अमर्त्त्य ॥ सः । दर्शतस्य । वपुषः । वि । राजसि । पृणक्षि । सानसिम् । क्रतुम् ॥१००॥

इष्कर्त्तारम् । अद्ध्वरस्य । प्रचेतसमितिप्र चेतसम् । क्षयन्तम् । राधसः । महः ॥ रातिम् । वामस्य । सुभगामितिसु भगाम् । महीम् । इषम् । दधासि । सानसिम् । रयिम् ॥१०१॥

ऋतावानम् । ऋतवानमित्त्यृत वानम् । महिषम् । विश्श्वदर्शतमितिविश्श्व दर्शतम् । अग्निम् । सुम्म्नाय । दधिरे ।

त्वेऽइतित्वे । चित्रोतयऽइतिचित्र ऊतयः ॥९९॥

इरज्यन् । अग्ने । अस्मेऽइत्यस्मे । पृणक्षि ॥१००॥

इष्कर्त्तारम् । अध्वरस्य । प्रचेतसमितिप्र चेतसम् ॥१०१॥

ऋतवानमित्यृत व्वानम् । विश्वदर्शतमितिविश्व दर्शतम् । अग्निम् ।

जातवेदऽइतिजात वेदः । भूरिवर्प्पसऽइतिभूरि वर्पसः । चित्रोतय-ऽइतिचित्र ऊतयः । वामजाताऽइतिवाम जाताः ॥९९॥

प्रथयस्व । जन्तुभिरितिजन्तु भिः । रायः ॥१००॥

क्षयन्तम् । रयिम् ॥१०१॥

[1]ऋतावानमित्यृत वानम् । विश्वदर्शतऽमितिविश्व दर्शतम् । सुम्नाय ।

---

१. इह 'ऋतवान॰' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

पुरऽ३ । जनाः॑ ॥ श्रुत्कर्ण्णमितिश्रुत् कर्ण्णम् । सप्प्रथस्तम-मितिसप्प्रथः तमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥१०२॥

आ । प्यायस्व । सम् । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यम् ॥ भव । वाजस्य । सङ्गथऽइतिसम् गथे ॥१०३॥

सम् । ते । पयांᳫंसि । सम् । ऊँऽइत्यूँ । यन्तु । वाजाः॑ । वृष्ण्यानि । अभिमातिषाहः । अभिमातिसहऽइत्यभिमाति सहः ॥ आप्यायमानऽइत्या प्यायमानः॑ । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांᳫंसि । उत्तमानीत्युत् तमानि । धिष्व ॥१०४॥

आ । प्यायस्व । मदिन्तमेतिमदिन् तम । सोम ।

सुम्नाय । श्रुत्कर्ण्णमितिश्रुत् कर्ण्णम् । सप्रथस्तममितिसप्रथः तमम् । दैव्यम् ॥१०२॥

विश्वतः । वृष्ण्यम् ॥१०३॥

ऊँऽइत्यूँ । वृष्ण्यानि । अभिमातिसहऽइत्यभिमाति सहः । आप्यायमानऽइत्या प्यायमानः॑ । उत्तमानीत्युत् तमानि । धिष्व ॥१०४॥

य्युगा ॥१०२॥

प्यायस्व ॥१०३॥

पयांᳫंसि । उंऽइत्यूम् । य्यन्तु । आप्यायमानऽइत्या प्यायमानः॑ । अमृताय ॥१०४॥

व्विश्वेभिः । अꣳशुभिरित्यꣳशु भिः ॥ भव । नः । सप्प्रथस्तमऽइतिसप्प्रथः तमः । सखा । व्वृधे ॥१०५॥

आ । ते । व्वत्स? । मनः । यमत् । परमात् । चित् । सधस्थादितिसध स्थात् ॥ अग्ने । त्वाङ्कामयेतित्त्वाम् कामया । गिरा ॥१०६॥

तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरस्तमेत्यङ्गिरः तम । व्विश्वाः । सुक्षितयऽइतिसु क्षितयः । पृथक् ॥ अग्ने । कामाय । येमिरे ॥१०७॥

व्विश्वेभिः । अꣳशुभिरित्यꣳशु भिः । सप्रथस्तमऽइतिसप्रथः तमः ॥१०५॥

व्वत्स? । सधस्थादितिसध स्थात् । अग्ने । त्वाङ्कामयेतित्वाम् कामया ॥१०६॥

तुभ्यम् । अङ्गिरस्तमेत्यङ्गिरः तम । व्विश्वाः । सुक्षितयऽइतिसु क्षितयः । अग्ने ॥१०७॥

प्यायस्व । [1]व्वृधे ॥१०५॥

[2]वत्स? । य्यमत् । त्वाम्[3] । कामयेतित्वाम् कामया ॥१०६॥

सुक्षितयऽइतिसु क्षितयः । कामाय । य्येमिरे ॥१०७॥

---

१. कशैल्यनुसारमृकारपरस्य वकारस्य द्विर्लेखनं न युक्तम् ।

२. सकारपरस्य वर्गीयप्रथमाक्षरस्य द्वितीयापत्तिः कपाठे दृश्यते । परन्तु 'वत्सोत्स'शब्दयोर्द्वितीयापत्तिर्नोपलभ्यते (द्र० १२।१६, पृ० १८६ टि० ४) किमत्रकारणमिति न ज्ञायते ।

३. एकपदस्य मध्ये विच्छेदरूपोऽपपाठः ।

अग्निः । प्रियेषु । धामस्विति धाम सु । कामः । भूतस्य । भव्यस्य ॥ सम्म्राडिति सम् राट् । एकः । वि । राजति ॥१०८॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वादशोऽध्यायः ॥

अग्निः । भव्यस्य । सम्राडिति सम् राट् ॥१०८॥

प्रियेषु । [1]सम्म्राडिति सम् राट् ॥१०८॥

॥ इति श्री वाजसनेयिसंहितापदे द्वादशमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. द्रष्टव्याः पूर्वत्र ३७, ६६, ११६, १३६, १३७ पृष्ठेषु यथास्थानं टिप्पण्यः ।

२. द्र० पृष्ठ १७९ टि० १ । पाणिनिनाऽविहितोऽपि मुडागमः प्राचीनेषु प्रयोगेषूपलभ्यते ।

त्रयोदशोऽध्यायः

मयि॑ । गृ॒ह्ण्णा॒मि॒ । अग्रे॑ । अ॒ग्निम् । रा॒यः । पोषा॑य । सुप्प्र॒जा॒स्त्वायेति॑सुप्प्र॒जाः॒ त्वाय॑ । सु॒वीर्य्या॒येति॑सु वी॒र्य्या॑य ॥ माम् । ऊँऽइत्यूँ । दे॒वताः॑ । स॒च॒न्ता॒म् ॥१॥

ब्रह्म॑ । ज॒ज्ज्ञा॒नम् । प्र॒थ॒मम् । पु॒रस्ता॑त् । वि । सी॒म॒तः । सु॒रुच॒ऽइति॑सु रु॒चः॑ । वे॒नः । आ॒व॒रि॒त्त्या॒वः॑ ॥ सः । बु॒द्ध्न्याः॑ । उ॒प॒माऽइत्यु॑प माः । अ॒स्य॒ । वि॒ष्ठाः । वि॒स्त्थाऽइति॑वि॒ स्थाः । स॒तः । च॒ । योनि॑म् । अस॑तः । च॒ । वि । व॒रिति॑वः ॥२॥

हि॒र॒ण्ण्य॒ग॒र्भऽइति॑हिरण्ण्य ग॒र्भः । सम् । अ॒व॒र्त्तत॑ । अग्रे॑ । भू॒तस्य॑ । जा॒तः । पति॑ः । एक॑ः । आ॒सी॒त् ॥ सः । दा॒धा॒र॒ । पृ॒थि॒वीम् । द्याम् । उ॒त । इ॒माम् ॥३॥

गृ॒ह्णामि॒ । अग्रे॑ । अ॒ग्निम् । सु॒प्र॒जा॒स्त्वायेति॑सुप्र॒जाः॒ त्वाय॑ । ऊँऽइत्यूँ ॥१॥

ब्रह्म॑ । ज॒ज्ञा॒नम् । आ॒व॒रि॒त्या॒वः॑ । बु॒ध्न्याः॑ । उ॒प॒माऽइत्यु॑प माः । वि॒ष्ठाः । वि॒स्थाऽइति॑वि॒ स्थाः ॥२॥

हि॒र॒ण्य॒ग॒र्भऽइति॑हिरण्य ग॒र्भः । अग्रे॑ ॥३॥

मयि॑ । रा॒यः । पोषा॑य । सु॒प्र॒जा॒स्त्वायेति॑सुप्र॒जाः॒ त्वाय॑ । सु॒वीर्य्या॒येति॑सु वी॒र्य्या॑य । ऊँऽइत्यूँम् ॥१॥

[1]वि॒स्थाऽइति॑वि॒ स्थाः॑ । य्योनि॑म् ॥२॥

---

१. इतः पूर्वस्याः काण्डकाया पूर्वं गतत्वान्नेह पदानि पदपाठे पठचन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः मन्त्रकण्डिकासंख्याया भेदो ज्ञेयः ।

द्रप्प्सः। चस्कन्द। पृथिवीम्। अनु। द्याम्। इमम्। च। योनिम्। अनु। यः। च। पूर्व्वः॥ समानम्। योनिम्। अनु। सञ्चरन्तमितिसम् चरन्तम्। द्रप्प्सम्। जुहोमि। अनु। सप्त। होत्राः ॥४॥

नमः। अस्तु। सर्प्पेब्भ्यः। ये। के। च। पृथिवीम्। अनु। ये। अन्तरिक्क्षे। ये। दिवि। तेब्भ्यः। सर्प्पेभ्यः। नमः ॥५॥

याः। इषवः। यातुधानानामितियातु धानानाम्। ये। वा। वनस्प्पतीन्। अनु॥ ये। वा। अवटेषु। शेरते ॥६॥

ये। वा। अमीऽइत्त्यमी। रोचने। दिवः। ये। वा। सूर्य्यस्य। रश्मिषु॥ येषाम्। अप्प्स्वित्यप् सु। सदः। कृतम् ॥७॥

द्रप्सः। चस्कन्द। द्रप्सम्। सप्त। होत्राः ॥४॥
अस्तु। सर्प्पेभ्यः अन्तरिक्षे। तेभ्यः। सर्प्पेभ्यः ॥५॥
वनस्पतीन् ॥६॥
अमीऽइत्यमी। रश्मिषु। अप्स्वित्यप् सु ॥७॥

य्योनिम्। य्यः। य्योनिम् ॥४॥
य्ये। य्ये। य्ये ॥५॥
य्याः। य्यातुधानानामितिय्यातु[1] धानानाम्। य्ये। [2]वा। य्ये। वा ॥६॥
य्ये। वा। य्ये। वा। य्येषाम् ॥७॥

१: अपपाठोऽयम्, '०य्यातु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः।
२. ककोशे 'वः वा वै' पदेषु संहितावदेव लघुवकारो ज्ञेयः। अग्रेऽप्येवमेव द्रष्टव्यम्।

कृणुष्व । पाजः॑ । प्रसि॑तिमिति॒ प्र सि॑तिम् । न । पृथ्वीम् । याहि । राजे॑वेति॒ राजा॑ इव । अम॑वानित्यम॑ वान् । इभे॑न ॥ तृष्वीम् । अनु॑ । प्रसि॑तिमिति॒ प्र सि॑तिम् । द्रूणानः॑ । अस्ता॑ । असि॑ । विद्ध्य॑ । रक्षसः॑ । तपि॑ष्ठैः ॥८॥

तव॑ । भ्रमासः॑ । आशुयेत्त्या॑शु या । पतन्ति॑ । अनु॑ । स्पृश । धृषता । शोशु॑चानः । तपूंषि । अग्ने॑ । जुह्वा॑ । पतङ्गान् । अस॑न्दित॒ इत्त्यस॑म् दितः । वि । सृज । विष्व॑क् । उल्काः॑ ॥९॥

प्रति॑ । स्पशः॑ । वि । सृज । तूर्णि॑तम॒ इति॒ तूर्णि॑ तमः । भव॑ । पायुः॑ । विशः॑ । अस्याः॑ । अद॑ब्धः ॥ यः॑ । नः । दूरे । अघश॑ꣳस॒ इत्त्यघ श॑ꣳसः । यः॑ । अन्ति॑ । अग्ने॑ । माकिः॑ । ते । व्यथिः॑ । आ । दधर्षीत् ॥१०॥

कृणुष्व । प्रसि॑तिमिति॒ प्र सि॑तिम् । पृथ्वीम् । अम॑वानित्यम॑ वान् । तृष्वीम् । प्रासि॑तिमिति॒ प्र सि॑तिम् । विध्य॑ । रक्षसः॑ । तपि॑ष्ठैः ॥८॥

आशुयेत्या॑शु या । अग्ने॑ । जुह्वा॑ । अस॑न्दित॒ इत्यस॑म् दितः । विष्व॑क् । उल्काः॑ ॥९॥

अद॑ब्धः । अघश॑ꣳस॒ इत्यघ श॑ꣳसः । अग्ने॑ ॥१०॥

य्याहि । अम॑वानित्यम॑ वान् ॥८॥

आशुग्नेत्या॑शु [1]य्या ॥९॥

पायुः॑ । य्यः॑ । य्यः॑ । [2]व्यथः॑ ॥१०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्या' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयं, पाठान्तरं वेति विचार्यम् ।

उत् । अग्ग्ने । तिष्ट्ठ । प्रति । आ । तनुष्ष्व । नि । अमित्रान् । ओषतात् । तिग्ग्महेतऽइतितिग्ग्म हेते ॥ यः । नः । अरातिम् । समिधानेतिसम् इधान । चक्क्रे । नीचा । तम् । धक्क्षि । अतसम् । न । शुष्क्कम् ॥११॥

ऊर्द्ध्वः । भव । प्रति । विद्ध्य । अधि । अस्म्मत् । आविः । कृणुष्ष्व । दैव्व्यानि । अग्ग्ने ॥ अव । स्थिरा । तनुहि । यातुजूनामितियातु जूनाम् । जामिम् । अजामिम् । प्र । मृणीहि । शत्त्रून् ॥ अग्ग्नेः । त्वा । तेजसा । सादयामि ॥ इन्द्रस्य । त्वा । ओजसा । सादयामि ॥१२॥

भुवः । यज्ज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्त्र । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । सचसे । शिवाभिः ॥ दिवि ।

अग्ने । तिष्ठ । तनुष्व । अमित्रान् । तिग्महेतऽइतितिग्म हेते । चक्रे । धक्षि । शुष्कम् ॥११॥

ऊर्ध्वः । विध्य । अस्मत् । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने । शत्रून् । अग्नेः ॥१२॥

यज्ञस्य । यत्र । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । जिह्वाम् । अग्ने ।

व्यः ॥११॥

[1]य्यातुजुनामितिय्यातु जूनाम् । सादय्यामि ॥१२॥

[2]य्यज्ञस्य । य्यत्र । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । हव्यवाहमितिहव्य

---

१. अपपाठोऽयम्, 'य्यातुजूनामितिय्यातु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः संख्ययोर्भेदो ज्ञेयः ।

मूर्द्धानम् । दुधिषे । स्वर्षाम् । स्वःसामितिंस्वः साम् । जिह्वाम् । अग्ने । चकृषे । हुव्यवाहमितिंहव्य वाहम् ॥१३॥

ध्रुवा । असि । धरुणा । आस्तृतेत्त्या स्तृता । विश्वकर्म्मणेतिंविश्व कर्म्मणा ॥ मा । त्वा । समुद्रः । उत् । वधीत् । मा । सुपर्णऽइतिंसु पर्णः । अव्यंथमाना । पृथिवीम् । दृꣳह ॥१४॥

प्रजापतिरितिंप्रजा पतिः । त्वा । सादयतु । अपाम् । पृष्ठे । समुद्रस्य । एमन् ॥ व्यचंस्वतीम् । प्रथंस्वतीम् । प्रथंस्व । पृथिवी । असि ॥१५॥

भूः । भूमिः । अदितिः । विश्वधायाऽइतिंविश्व धायाः । विश्वस्य । भुवनस्य । धर्त्री ॥ पृथिवीम् । यच्छ । दृꣳह । मा । हिꣳसीः ॥१६॥

हुव्यवाहमितिंहव्य वाहम् ॥१३॥

आस्तृतेत्या स्तृता । विश्वकर्म्मणेतिंविश्व कर्म्मणा । समुद्रः । अव्यंथमाना ॥१४॥

प्रजापतिरितिंप्रजा पतिः । पृष्ठे । समुद्रस्य ॥१५॥

विश्वधायाऽइतिंविश्व धायाः । विश्वस्य । धर्त्री । यच्छ ॥१६॥

वाहम् ॥१३॥

विश्वकर्म्मणेतिंविश्व कर्म्मणा । [1]वधीत् ॥१४॥

सादयतु । व्यचंस्वतीम् ॥१५॥

विश्वधायाऽइतिंविश्व धायाः । यच्छ ॥१६॥

---

१. भ्रमपाठोऽयं स्यात् ।

विश्वस्मै । प्राणाय । अपानायेत्यप आनाय । व्यानायेतिवि आनाय । उदानायेत्युत् आनाय । प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायै । चरित्राय ॥ अग्निः । त्वा । अभि । पातु । मह्या । स्वस्त्या । छर्दिषा । शन्तमेनेतिशम् तमेन ॥१७॥

काण्डात्काण्डादितिकाण्डात् काण्डात् । प्ररोहन्तीतिप्र रोहन्ती । परुषःपरुषऽइतिपरुषः परुषः । परि ॥ एव । नः । दूर्वे । प्र । तनु । सहस्रेण । शतेन । च ॥१८॥

या । शतेन । प्रतनोषीतिप्र तनोषि । सहस्रेण । विरोहसीतिवि रोहसि ॥ तस्याः । ते । देवि । इष्टके । विधेम । हविषा । वयम् ॥१९॥

याः । ते । अग्ने । सूर्ये । रुचः । दिवम् । आतन्वन्तीत्या तन्वन्ति । रश्मिभिरितिरश्मि भिः ॥

विश्वस्मै । अपानायेत्यप आनाय । उदानायेत्युत् आनाय । प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायै । चरित्राय । अग्निः ॥१७॥

काण्डात्काण्डादितिकाण्डात् काण्डात् । प्ररोहन्तीतिप्र रोहन्ती ॥१८॥

प्रतनोषीतिप्र तनोषि । इष्टके ॥१९॥

अग्ने । आतन्वन्तीत्या तन्वन्ति । रश्मिभिरितिरश्मि भिः ॥२०॥

प्राणाय । अपानायेत्यप आनाय । व्यानायेतिवि आनाय । उदानायेत्युत् आनाय । प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायै । चरित्राय । मह्या ॥१७॥

या? । विरोहसीतिवि रोहसि । वयम् ॥१९॥

या? । सूर्ये । जनाय ॥२०॥

ताभि॑ः । नः॒ । अ॒द्य । सर्वा॑भिः । रु॒चे । जना॑य । नः॒ । कृ॒धि ॥२०॥

याः । वः॒ । दे॒वाः । सूर्ये॑ । रुच॑ः । गोषु॑ । अश्वे॑षु । याः । रुच॑ः ॥ इन्द्रा॑ग्नी॒ऽइतीन्द्रा॑ग्नी । ताभि॑ः । सर्वा॑भिः । रुच॑म् । नः॒ । ध॒त्त । बृ॒ह॒स्प॒ते ॥२१॥

विराडिति॑वि॒ राट् । ज्योति॑ः । अ॒धा॒र॒य॒त् । स्व॒रा-डिति॑स्व॒ राट् । ज्योति॑ः । अ॒धा॒र॒य॒त् ॥ पृ॒ष्ठे । पृ॒थि॒व्याः । ज्योति॑ष्मतीम् ॥ विश्वा॑म् । ज्योति॑ः । य॒च्छ ॥ अ॒ग्निः । ते॒ । अधि॑पति॒रित्यधि॑ पतिः ॥२२॥

मधु॑ः । च॒ । माध॑वः । च॒ । वास॑न्तिकौ । ऋ॒तू॒ऽइत्यृ॒तू । अ॒ग्नेः । अ॒न्त॒ःश्ले॒ष॒ऽइत्य॑न्तः श्ले॒षः । अ॒सि । कल्पे॑ताम् । द्यावा॑पृथि॒वीऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी । कल्प॑न्ताम् ।

अश्वे॑षु । इन्द्रा॑ग्नी॒ऽइतीन्द्रा॑ग्नी । बृ॒ह॒स्प॒ते ॥२१॥

पृ॒ष्ठे । पृ॒थि॒व्याः । ज्योति॑ष्मतीम् । विश्वा॑म् । य॒च्छ । अ॒ग्निः । अधि॑पति॒-रित्यधि॑ पतिः ॥२२॥

ऋ॒तू॒ऽइत्यृ॒तू । अ॒ग्नेः । अ॒न्त॒ःश्ले॒ष॒ऽइत्य॑न्तः श्ले॒षः । कल्पे॑ताम् ।

य्याः । वः॒ । सूर्य्ये॑ । य्याः ॥२१॥

व्विराडिति॑व्वि॒ राट् । अ॒धा॒र॒य्य॒त् । अ॒धा॒र॒य्य॒त् । [1]द्योति॑ः । य्य॒च्छ ॥२२॥

---

१. लेखकप्रमादजोऽपपाठः । अस्मिन्नेव मन्त्रे पूर्वत्र 'ज्योति॑ः' इत्येवं साधु निर्दिश्यते ।

आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः । पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रताऽइतिसव्रताः ॥ ये । अग्नयः । समनसऽइतिसमनसः । अन्तरा । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । इमेऽइतीमे ॥ वासन्तिकौ । ऋतूऽइत्यृतू । अभिकल्पमानाऽइत्यभिकल्पमानाः । इन्द्रमिवेतीन्द्रम् इव । देवाः । अभिसंविशन्त्वित्यभिसंविशन्तु । ध्रुवेऽइतिध्रुवे । सीदतम् ॥२३॥

अषाढा । असि । सहमाना । सहस्व । अरातीः । सहस्व । पृतनायतऽइतिपृतनायतः ॥ सहस्रवीर्य्येतिसहस्रवीर्य्या । असि । सा । मा । जिन्व ॥२४॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । कल्पन्ताम् । कल्पन्ताम् । अग्नयः । ज्यैष्ठ्याय । अग्नयः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । ऋतूऽइत्यृतू । अभिकल्पमानाऽइत्यभिकल्पमानाः । अभिसंविशन्त्वित्यभिसंविशन्तु ॥२३॥

जिन्व ॥२४॥

---

[1]कल्पैताम् । ओषधयः । [1]कल्पैताम् । अग्नयः । [2]ज्यैष्ठ्यांय । सव्रताऽइतिस व्रताः । ये । अग्नयः । [3]अभिसंविशन्त्वित्यभि संविशन्तु ॥२३॥

पृतनायतऽ[4]इतिपृतना यतः । सहस्रवीर्य्येतिसहस्र वीर्य्या ॥२४॥

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'कल्पन्ताम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

२. अयमपि लेखकप्रमादजोऽपपाठः । 'ज्यैष्ठ्याय' इति भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अभिसंविशन्त्वित्यभि संविशन्तु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'इतिपृतना यतः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

मधु । वाताः । ऋतायते । ऋतयतऽइत्त्यृत यते । मधु । क्षरन्ति । सिन्धवः ॥ माद्ध्वीः । नः । सन्तु । ओषधीः ॥२५॥

मधु । नक्तम् । उत । उषसः । मधुमदितिमधु मत् । पार्थिवम् । रजः ॥ मधु । द्यौः । अस्तु । नः । पिता ॥२६॥

मधुमानितिमधु मान् । नः । वनस्प्पतिः । मधुमानितिमधु मान् । अस्तु । सूर्य्यः ॥ माद्ध्वीः । गावः । भवन्तु । नः ॥२७॥

अपाम् । गर्भ्भन् । सीद । मा । त्वा । सूर्य्यः । अभि । ताप्प्सीत् । मा । अग्निः । वैश्वानरः ॥ अच्छिन्नपत्राऽइत्त्यच्छिन्न पत्त्राः । प्रजाऽइतिप्प्र जाः । अनुवीक्क्षस्वेत्त्यनु वीक्क्षस्व । अनु । त्वा । दिव्या । वृष्टिः । सचताम् ॥२८॥

ऋतयतऽइत्यृत यते । माध्वीः ॥२५॥

नक्तम् । पार्थिवम् ॥२६॥

वनस्पतिः । माध्वीः ॥२७॥

ताप्सीत् । अग्निः । वैश्वानरः । अछिन्नपत्राऽइत्यछिन्न पत्राः । प्रजाऽइतिप्र जाः । अनुवीक्षस्वेत्यनु वीक्षस्व । दिव्या । वृष्टिः ॥२८॥

ऋतायते । ऋतयतऽइत्यृत [1]यते ॥२५॥

सूर्य्यः ॥२७॥

सूर्य्यः । [2]ताप्सीत् । अनुवीक्षस्वेत्यनु वीक्षस्व ॥२८॥

---

१. कशैल्यनुसारं 'यृते' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अत्र सकारे परतो वर्गीयप्रथमस्य द्वित्वापत्तिः 'उत्स-वत्स' (पृष्ठ १८६ टि० ४) इव न दृश्यते, कारणं मृग्यम् । बम्बईमुद्रिते 'ताप्फ्सीत्' इति दृश्यते ।

त्रीन् । समुद्रान् । सम् । असृपत् । स्वर्ग्गानितिस्वः गान् । अपाम् । पतिः । वृषभः । इष्टकानाम् ॥ पुरीषम् । वसानः । सुकृतस्येतिसु कृतस्य । लोके । तत्र । गच्छ । यत्र । पूर्वे । परेताऽइतिपरा इताः ॥२९॥

इतः । जज्ञे । प्रथमम् । एभ्यः । योनिभ्यऽइति-योनि भ्यः । अधि । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥ सः । गायत्र्या । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रि स्तुभा । अनुष्टुभा । अनुस्तुभेत्यनु स्तुभा । च । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु । प्रजानन्नितिप्र जानन् ॥३०॥

इषे । राये । रमस्व । सहसे । द्युम्ने । ऊर्जे । अपत्याय ॥ सम्राडितिसम् राट् । असि । स्वराडितिस्व राट् । असि । सारस्वतौ । त्वा । उत्सौ । प्र । अवताम् ॥३१॥

समुद्रान् । इष्टकानाम् । तत्र । गछ । यत्र ॥२९॥

जज्ञे । एभ्यः । योनिभ्यऽइतियोनि भ्यः । गायत्र्या । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रि स्तुभा । अनुष्टुभा । अनुस्तुभेत्यनु स्तुभा । देवेभ्यः । हव्यम् । प्रजानन्नितिप्र जानन् ॥३०॥

द्युम्ने । अपत्याय । सम्राडितिसम् राट् । उत्सौ ॥३१॥

यत्र ॥२९॥

[1]योनिभ्यऽइति योनि भ्यः । जातवेदाऽइतिजात वेदाः । गायत्र्या ॥३०॥

राये । अपत्याय । [2]सम्राडितिसम् राट् । [3]उत्सौ ॥३१॥

---

१. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डियोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. द्र० पूर्वं पृष्ठ ३७ टि० १ ।

३. द्र० पूर्वं पृष्ठ १८६ टि० ४ । बम्बईमुद्रिते तु 'उत्थसौ' दृश्यते ।

अग्ग्नें । सुक्क्ष्व । हि । ये । तवं । अश्श्वांसः । देव । साधर्वः ॥ अरम् । वहन्ति । मन्न्यवें ॥३२॥

सुक्क्ष्व । हि । देवहूतमानितिदेव हूतमान् । अश्श्वान् । अग्ग्ने । रथीरिवेतिरथीः इव ॥ नि । होता । पूर्र्व्यः । सदः ॥३३॥

सम्म्यक् । स्रवन्ति । सरितः । न । धेनाः । अन्तः । हृदा । मनसा । पूयमानाः ॥ घृतस्य । धाराः । अभि । चाकशीमि । हिरण्ण्ययः । वेतसः । मद्ध्ये । अग्ग्नेः ॥३४॥

ऋचे । त्वा । रुचे । भासे । ज्योतिषे ॥ अभूत् । इदम् । विश्श्वस्य । भुवनस्य । वाजिनम् । अग्ग्नेः । वैश्श्वानरस्य । च ॥३५॥

अग्ग्निः । ज्योतिषा । ज्योतिष्म्मान् । रुक्क्मः । वर्चसा ।

अग्ने । युक्ष्व । अश्वासः । मन्यवे ॥३२॥

युक्ष्व । अश्वान् । अग्ने ॥३३॥

सम्यक् । हिरण्ययः । मध्ये । अग्नेः ॥३४॥

विश्वस्य । अग्नेः । वैश्वानरस्य ॥३५॥

अग्निः । ज्योतिष्मान् । रुक्मः ॥३६॥

ख्युक्ष्व । ख्ये ॥३२॥

ख्युक्ष्व ॥३३॥

पूय़मानाः । हिरण्यय़ः ॥३४॥

वर्चस्वान् ॥ सहस्रदाऽइतिसहस्र दाः । असि । सहस्राय । त्वा ॥३६॥

आदित्यम् । गर्ब्भम् । पयसा । सम् । अङ्ग्धि । सहस्रस्य । प्रतिमामितिप्रति माम् । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् ॥ परि । वृङ्ग्धि । हरसा । मा । अभि । मꣳस्त्थाः । शतायुषमितिशत आयुषम् । कृणुहि । चीयमानः ॥३७॥

वातस्य । जूतिम् । वरुणस्य । नाभिम् । अश्श्वम् । जज्ज्ञानम् । सरिरस्य । मद्ध्ये ॥ शिशुम् । नदीनाम् । हरिम् । अद्रिबुद्ध्नमित्यद्रि बुद्ध्नम् । अग्ग्ने । मा । हिꣳसीः । परमे । व्योमन्नितिवि ओमन् ॥३८॥

अजस्रम् । इन्दुम् । अरुषम् । भुरण्ण्युम् । अग्ग्निम् ।

आदित्यम् । गर्भम् । अङ्ग्धि । प्रतिमामितिप्रति माम् । विश्वरूपमिति-विश्व रूपम् । वृङ्ग्धि । मꣳस्थाः ॥३७॥

अश्वम् । जज्ञानम् । मध्ये । अद्रिबुध्नमित्यद्रि बुध्नम् । अग्ने ॥३८॥

भुरण्युम् । अग्निम् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । कल्पमानः ॥३९॥

सहस्राय ॥३६॥

पयसा । विश्वरूपमितिविश्व रूपम् । शतायुषमितिशत आयुषम् । चीयमानः ॥३७॥

व्योमन्नितिवि[1] ओमन् ॥३८॥

---

१. अत्र कशैल्यनुसारम् 'वि' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

ईडे । पूर्वचित्तिमितिपूर्व चित्तिम् । नमोभिरितिनमः भिः ॥ सः । पर्वभिरितिपर्व भिः । ऋतुशऽइत्त्यृतु शः । कल्पमानः । गाम् । मा । हिंसीः । अदितिम् । विराजमितिवि राजम् ॥३९॥

वरूत्रीम् । त्वष्टुः । वरुणस्य । नाभिम् । अविम् । जज्ञानाम् । रजसः । परस्मात् ॥ महीम् । साहस्रीम् । असुरस्य । मायाम् ॥४०॥

यः । अग्निः । अग्नेः । अधि । अजायत । शोकात् । पृथिव्याः । उत । वा । दिवः । परि ॥ येन । प्रजाऽइतिप्र जाः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । जजान । तम् । अग्ने । हेडः । परि । ते । वृणक्तु ॥४१॥

वरूत्रीम् । त्वष्टुः । जज्ञानाम् । परस्मात् ॥४०॥

अग्निः । अग्नेः । पृथिव्याः । प्रजाऽइतिप्र जाः । विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । अग्ने । वृणक्तु ॥४१॥

---

[1]पूर्वचित्तमितिपूर्व चित्तम् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । विराजमितिवि राजम् ॥३९॥

मायाम् ॥४०॥

यः । अजायत । येन । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा ॥४१॥

---

१. ककोश एवायं पाठ उपलभ्यते । स्वरशास्त्रविरोधादयं पाठश्चिन्त्यः । क्तान्ते पाठ उत्तरपदान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् (द्र० अष्टा० ६।२।१४५) । ककोशेऽन्यत्र (द्र० अ० १५ कं० १६; अ० २१, कं० ११, १२, ५३, ५४) सर्वत्र 'पूर्वचित्ति' पदमेव पठ्यते ।

इमम् । मा । हिꣳसीः । द्विपादमितिद्वि पादम् । पशुम् । सहस्राक्क्षऽइतिसहस्र अक्क्षः । मेधाय । चीयमानः ॥ मयुम् । पशुम् । मेधम् । अग्ग्ने । जुषस्व । तेन । चिन्वानः । तन्वः । नि । सीद ॥ मयुम् । ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् । द्विष्मः । तम् । ते । शुक् । ऋच्छतु ॥४२॥

एकशफमित्त्येक शफम् । कनिक्क्रदम् । वाजिनम् । वाजिनेषु ॥ गौरम् । आरण्ण्यम् । अनु । ते । दिशामि ॥४३॥

साहस्रम् । शतधारमितिशत धारम् । उत्सम् । व्यच्च्यमानमितिवि अच्च्यमानम् । सरिरस्य । मद्ध्ये ॥ घृतम् । दुहानाम् । अदितिम् । जनाय ॥ गवयम् ॥४४॥

द्विपादमितिद्वि पादम् । सहस्राक्षऽइतिसहस्र अक्षः । अग्ने । चिन्वानः । तन्वः । ऋछतु । द्विष्मः । ऋछतु ॥४२॥

एकशफमित्येक शफम् । कनिक्रदम् । आरण्यम् ॥४३॥

उत्सम् । व्युच्यमानमितिवि अच्यमानम् । मध्ये ॥४४॥

---

[1]द्विपदमितिद्वि पदम् । मेधाय । चीयमानः । मयुम् । मयुम् ॥४२॥

[2]उत्सम् । जनाय । गवयम् ॥४४॥

---

१. ककोश एवायं पाठ उपलभ्यते । व्याकरणदृशा त्वत्र न पादः पद्भावः संभवति, तस्य भसंज्ञायां विधानात् । यदि स्वतन्त्रः पादशब्दसमानार्थकः पच्छब्द इष्येत हृच्छब्दवत् (द्र० हृद्विषये काशिका ६।३।५१) तर्ह्ययं पाठोऽपि साधुः स्यात् ।

२. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ १८६ टि० ४ । 'उत्थ्सम्' इति बम्बईमुद्रिते पाठः ।

ऊर्णायुम् । वरुणस्य । नाभिम् । त्वचम् । पशूनाम् । द्विपदामितिद्वि पदाम् । चतुष्पदाम् । चतुःपदामितिचतुः पदाम् ॥ त्वष्टुः । प्रजानामितिप्र जानाम् । प्रथमम् । जनित्रम् । उष्ट्रम् ॥४५॥

अजः । हि । अग्नेः । अजनिष्ट । शोकात् । सः । अपश्यत् । जनितारम् । अग्ने ॥ तेन । देवाः । देवताम् । अग्रम् । आयन् । तेन । रोहम् । आयन् । उप । मेध्यासः । शरभम् ॥४६॥

त्वम् । यविष्ठ । दाशुषः । नॄन् । पाहि । शृणुधि । गिरः ॥ रक्ष । तोकम् । उत । त्मना ॥४७॥

अपाम् । त्वा । एमन् । सादयामि । ओद्मन् । भस्मन् । ज्योतिषि । अयने । अर्णवे । सदने । समुद्रे ।

द्विपदामितिद्वि पदाम् । चतुष्पदाम् । त्वष्टुः । प्रजानामितिप्र जानाम् । जनित्रम् । उष्ट्रम् ॥४५॥

अग्नेः । अजनिष्ट । अपश्यत् । अग्ने । अग्रम् । मेध्यासः ॥४६॥

यविष्ठ । रक्ष ॥४७॥

ओद्मन् । भस्मन् । समुद्रे । सधस्थऽइतिसध स्थे ।

ऊर्णायुम् ॥४५॥

आयन् । आयन् ॥४६॥

य्यविष्ठ । [1]नृः ॥४७॥

सादयामि । [2]उद्मन् । अयने । क्षग्ने । ज्योनौ ॥४८॥

---

१. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचारणीयम् । 'नॄन्' इत्यस्य 'नृः' प्रयोगस्यापि छन्दसि सम्भवात् ।

२. अपपाठोऽयम् । 'ओद्मन्' इत्येतं पाठेन भाव्यम् ।

सरिरे । क्षये । सधिषि । सदने । सधस्त्थऽइतिसध स्त्थे । योनौ । पुरीषे । पार्थसि । पाङ्क्तेन ॥४८॥

अयम् । पुरः । भुवः । तस्य । प्राणः । भौवायनऽइतिभौव [1]आयनः । वसन्तः । प्राणायनऽइतिप्प्राण [1]आयनः । गायत्री । वासन्ती । गायत्र्यै । गायत्रम् । गायत्रात् । उपाꣳशुरित्त्युप अꣳशुः । उपाꣳशोरित्त्युप अꣳशोः । त्रिवृदितित्रि वृत् । त्रिवृतऽइतित्रि वृतः । रथन्तरमितिरथम् तरम् । वसिष्ठः । ऋषिः । प्रजापतिगृहीतयेतिप्प्रजापति गृहीतया । त्वया । प्राणम् । गृह्णामि । प्रजाब्भ्यऽइतिप्प्र जाब्भ्यः ॥४९॥

दक्षिणा । विश्वकर्म्मेतिविश्श्व कर्म्मा । मनः । वैश्श्वकर्म्मणमितिवैश्श्व [2]कर्म्मणम् । ग्रीष्मः । मानसः ।

पाङ्क्तेन ॥४८॥

प्राणायनऽइतिप्राण आयनः । गायत्री । गायत्र्यै । गायत्रम् । गायत्रात् । उपाꣳशुरित्युप अꣳशुः । उपाꣳशोरित्युप अꣳशोः । त्रिवृदितित्रि वृत् । त्रिवृतऽइतित्रि वृतः । वसिष्ठः । प्रजापतिगृहीतयेति-प्रजापति गृहीतया । गृह्णामि । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ॥४९॥

दक्षिणा । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्मा । वैश्वकर्म्मणमितिवैश्व कर्म्मणम् ।

अयम् । भौवायनऽइतिभौव आयनः । प्राणायनऽइतिप्राण आयनः । गायत्री । गायत्र्यै । गायत्रम् । गायत्रात् । त्रिवृदितित्रि वृत् । त्रिवृतऽइतित्रि वृतः । प्रजापतिगृहीतयेतिप्रजापति गृहीतया । त्वया ॥४९॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । वैश्वकर्म्मणमितिवैश्व कर्म्मणम् । अन्तर्य्याम-

१. 'आयनः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'कर्म्मणम्' इति काशिकः पाठः ।

त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । ग्रैष्म्मी । त्रिष्टुभ÷ । त्रिस्तुभऽइतित्रि स्तुभ÷ । स्वारम् । स्वारात् । अन्तर्य्यामऽइत्त्यन्तᳬ य्यामः । अन्तर्य्यामादित्त्यन्तᳬ य्यामात् । पञ्चदशऽइतिपञ्च दशः । पञ्चदशादितिपञ्च दशात् । बृहत् । भरद्द्वाजऽइतिभरत् द्वाजᳬ । मनः ॥५०॥

पश्चात् । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाᳬ । चक्क्षु÷ । वैश्वव्यचसमितिवैश्व [1]व्यचसम् । वर्षाः । चाक्क्षुष्य÷ । जगती । वार्षी । जगत्त्याᳬ । ऋक्क्सममित्यृक् समम् । ऋक्क्समादित्त्यृक् समात् । शुक्रः । शुक्रात् । सप्तदश-

---

ग्रीष्मः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । ग्रैष्मी । त्रिष्टुभ÷ । त्रिस्तुभऽइतित्रि स्तुभ÷ । अन्तर्य्यामऽइत्यन्तᳬ य्यामः । अन्तर्य्यामादित्यन्तᳬ य्यामात् । भरद्वाजऽइतिभरत् द्वाजᳬ ॥५०॥

पश्चात् । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाᳬ । चक्षु÷ । वैश्वव्यचसमितिवैश्व व्यचसम् । चाक्षुष्य÷ । जगत्याᳬ । ऋक्क्समित्यृक् समम् । ऋक्क्समादित्यृक् समात् । शुक्रः । शुक्रात् । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । सप्तदशादितिसप्त

ऽइत्यन्तᳬ [2]य्यामः । अन्तर्य्यामादित्यन्तᳬ [3]य्यामात् । भरद्वाजऽइतिभरद् वाजᳬ ॥५०॥

विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाᳬ । वैश्वव्यचसमितिवैश्व व्यचसम् । [4]वर्षाः । [5]ऋक्क्समित्यृक् समम् । [5]ऋक्क्समादित्यृक् समात् ।

---

१. 'व्यचसम्' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोकाशैल्यनुसारमिह 'य्यामः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यामात्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयमेकवकारवान् । 'व्वर्षाः' इति पाठेन भाव्यम् ।

५. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ४५ टि० २ ।

ऽइतिंसप्त दुशः । सप्तदुशादितिंसप्त दुशात् । वैरूपम् । जमदग्निरितिंजमत् अग्निः । चक्षुः ॥५१॥

इदम् । उत्तरात् । स्वरितिस्वः । श्रोत्रम् । सौवम् । शरत् । श्रौत्री । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्त्यनु स्तुप् । शारदी । अनुष्टुभः । अनुस्तुभऽइत्त्यनु स्तुभः । ऐडम् । ऐडात् । मन्थी । मन्थिनः । एकविंशऽइत्त्यैक विंशः । एकविंशादित्त्यैक विंशात् । वैराजम् । विश्वामित्रः । श्रोत्रम् ॥५२॥

इयम् । उपरिं । मतिः । तस्यै । वाक् । मात्त्या । हेमन्तः । वाच्यः । पङ्क्तिः । हैमन्ती । पङ्क्त्यै । निधनवदितिं-निधनं वत् । निधनवतऽइतिंनिधनं वतः । आग्रयणः । आग्रयणात् । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशाविति-

दुशात् । जमदग्निरितिंजमत् अग्निः । चक्षुः ॥५१॥

श्रोत्रम् । श्रौत्री । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । अनुष्टुभः । अनुस्तुभऽइत्यनु स्तुभः । एकविंशऽइत्यैक विंशः । एकविंशादित्यैक विंशात् । विश्वामित्रः । श्रोत्रम् ॥५२॥

मात्या । वाच्यः । आग्रयणः । आग्रयणात् । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ ।

[1] वैरूपम् ॥५१॥

[2] शौत्रम् ॥५२॥

इयम् । [3] हैमम् । ती । निधनवदितिंनिधनं वत् । निधनवतऽइतिं-निधनं वतः । आग्रयणः । आग्रयणात् । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिं-

१. अपपाठोऽयमेकवकारवान् । 'वैरूपम्' इति पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति चिन्त्यम् ।

३. अपपाठोऽयमस्थानेऽवग्रहरूपः । 'हैमन्ती' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

त्रिनवत्त्रयस्त्रिꣳशौ। त्रिणवत्त्रयस्त्रिꣳशाभ्याम्। त्रिनवत्त्रयस्त्रिꣳशाभ्यामितित्रिनवत्त्रयस्त्रिꣳशाभ्याम् । शाक्क्वररैवते-ऽइतिशाक्क्वररैवते। व्विश्वकर्म्मेतिविश्श्व कर्म्मा। वाचम्॥ लोकम्। ताः। इन्द्रम् ॥५३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

त्रिनवत्रयस्त्रिꣳशावितित्रिनवत्रयस्त्रिꣳशौ । त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याम् । त्रिनवत्रयस्त्रिꣳशाभ्यामितित्रिनवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याम्। शाक्वररैवतेऽइतिशाक्वररैवते। व्विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा ॥५३॥

शावितित्रिनवत्रय्यस्त्रिꣳशौ । त्रिणवत्रय्यस्त्रिꣳशाभ्याम् । त्रिनवत्रय्यस्त्रिꣳशाभ्यामितित्रिनवत्रय्यस्त्रिꣳशाभ्याम्। व्विश्वकर्म्मेतिव्विश्व कर्म्मा ॥५३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे त्रयोदशमो[1]ऽध्यायः ॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ १७६ टि० १; पृष्ठ २१४ टि० २।

चतुर्दशोऽध्यायः

ध्रुवक्षितिरितिध्रुवक्षितिः । ध्रुवयोनिरितिध्रुवयोनिः । ध्रुवा । असि । ध्रुवम् । योनिम् । आ । सीद । साधुयेतिसाधु या ॥ उक्षस्य । केतुम् । प्रथमम् । जुषाणा । अश्विना । अध्वर्यूइत्यध्वर्यू । सादयताम् । इह । त्वा ॥१॥

कुलायिनी । घृतवतीतिघृत वती । पुरन्धिरितिपुरम् धिः । स्योने । सीद । सदने । पृथिव्याः ॥ अभि । त्वा । रुद्राः । वसवः । गृणन्तु । इमा । ब्रह्म । पीपिहि । सौभगाय ॥२॥

स्वैः । दक्षैः । दक्षपितेतिदक्ष पिता । इह ।

ध्रुवक्षितिरितिध्रुव क्षितिः । ध्रुवयोनिरितिध्रुव योनिः । उख्यस्य । अश्विना । अध्वर्यूइत्यध्वर्यू ॥१॥

पृथिव्याः । रुद्राः । ब्रह्म ॥२॥

दक्षैः । दक्षपितेतिदक्ष पिता । सुम्ने । तन्वा ॥३॥

---

[1]ध्रुवयोनिरितिध्रुव योनिः । योनिम् । साधुयेतिसाधु [2]या । अध्वर्यूइत्यध्वर्यू । सादयताम् ॥१॥

कुलायिनी । घृतवतीतिघृत वती । सौभगाय ॥२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, कशौल्यनुसारं 'ध्रुवयोनिरितिध्रुव योनिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'या' इत्येवं साधुना पाठेन भाव्यम् ।

सीद । देवानाम् । सुम्ने । बृहते । रणाय ॥ पितेवेतिपिता इव । एधि । सूनवे । आ । सुशेवेतिसु शेवा । स्वावेशेतिसु [1]आवेशा । तन्वा । सम् । विशस्व ॥३॥

पृथिव्याः । पुरीषम् । असि । अप्सः । नाम । ताम् । त्वा । विश्वे । अभि । गृणन्तु । देवाः ॥ स्तोमपृष्ठेतिस्तोम पृष्ठा । घृतवतीतिघृत वती । इह । सीद । प्रजावदितिप्रजा वत् । अस्मेऽइत्यस्मे । द्रविणा । आ । यजस्व ॥४॥

अदित्याः । त्वा । पृष्ठे । सादयामि । अन्तरिक्षस्य । धर्त्रीम् । विष्टम्भनीम् । दिशाम् । अधिपत्नीमित्यधि

पृथिव्याः । [2]अप्प्सः । विश्वे । स्तोमपृष्ठेतिस्तोम पृष्ठा । प्रजावदितिप्रजा वत् । अस्मेऽइत्यस्मे ॥४॥

अदित्याः । पृष्ठे । अन्तरिक्षस्य । धर्त्रीम् । विष्टम्भनीम् । [3]द्रप्सः ।

रणाय ॥३॥

[4]अप्सः । घृतवतीतिघृत वतीं । प्रजावदितिप्रजा वत् । य्यजस्व ॥४॥

सादयामि । [5]द्रप्सः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा ॥५॥

---

१. 'आवेशा' इति काशिकः पाठः ।

२. मुम्बईमुद्रिते 'अप्प्सः' इति द्वित्वं पकारस्य द्वितीयवर्णापत्तिश्च दृश्यते । एवमुत्तरमन्त्रे 'द्रप्प्सः' इत्यत्रापि । १३।४ पदपाठे तु 'द्रप्सः द्रप्सम्' इत्यनयोः पकार एव श्रूयते ।

३. द्रष्टव्या पूर्वा १४।४ मुम्बईपाठस्था टिप्पणी २ ।

४. अत्र 'वत्सोत्स' वत् द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१३ टि० २ ।

५. इहापि द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । द्र० पूर्वा १४।४ 'अप्सः' पदस्य टिप्पणी ४ ।

पत्नीम् । भुवनानाम् ॥ ऊर्म्मिः । द्रप्सः । अपाम् । असि । विश्श्वकर्म्मेतिविश्श्व कर्म्मा । ते । ऋषिः ॥ शुक्रः । शुचिः । ग्रैष्म्मौ ॥५॥

सजूरितिस जूः । ऋतुभिरित्त्यृतु भिः । विधाभिरितिविधा भिः । देवैः । देवैः । वयोनाधैरितिवयः नाधैः । अग्नये । त्वा । वैश्श्वानराय । वसुभिरितिवसु भिः । रुद्रैः । आदित्त्यैः । विश्श्वैः । देवैः ॥६॥

प्राणम् । मे । पाहि । अपानमित्त्यप आनम् । व्यानमितिवि आनम् । चक्क्षुः । उर्व्व्या । वि । भाहि । श्रोत्त्रम् । श्लोकय ॥ अपः । पिन्व । ओषधीः । जिन्व ।

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । शुक्रः । ग्रैष्मौ ॥५॥

ऋतुभिरित्यृतु भिः । अग्नये । वैश्वानराय । रुद्रैः । आदित्यैः । विश्वैः ॥६॥

अपानमित्यप आनम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । पिन्व । जिन्व ।

---

[1]विधाभिरितिविधा[1] भिः । वयोनाधैरितिवयः नाधैः । अग्नयेः [2]वैश्वानराय । वसुभिरितिवसु[3] भिः ॥६॥

व्यानमितिवि[4] आनम् । [5]श्लोकाय । [6]इरय ॥७॥

---

१. कशैल्यनुसारमुभयत्र द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. इतः पूर्वमेकस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्यायाः कण्डिकासंख्याया भेदो द्रष्टव्यः ।

३. कशैल्यनुसारमिह '०वसु' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. कशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

५. अपपाठोऽयम्, 'श्लोकय' इति साधुपाठो ज्ञेयः ।

६. अपपाठोऽयम् 'ईरय' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

द्विपादिति द्वि पात् । अव । चतुष्पात् । चतुःपादितिचतुः पात् । पाहि । दिवः । वृष्टिम् । आ । ईरय ॥७॥

मूर्द्धा । वयः । प्रजापतिरिति प्रजा पतिः । छन्दः । क्षत्रम् । मयन्दम् । विष्टम्भः । अधिपतिरित्यधि पतिः । विश्वकर्म्मेति विश्व कर्म्मा । परमेष्ठी । परमेस्थीति परमे स्थी । वस्तः । विवलमिति वि वलम् । वृष्णिः । विशालमिति वि शालम् । पुरुषः । तन्द्रम् । व्याघ्रः । अनाधृष्टम् । सिंहः । छदिः । पष्ठवाडिति पष्ठ वाट् । बृहती । उक्षा । ककुप् । ऋषभः । सतोबृहतीति सतः बृहती ॥८॥

अनड्वान् । पङ्क्तिः । धेनुः । जगती । त्र्यविरिति त्रि अविः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबिति त्रि स्तुप् । दित्यवाडिति दित्य

द्विपादिति द्वि पात् । चतुष्पात् । वृष्टिम् ॥७॥

प्रजापतिरिति प्रजा पतिः । क्षत्रम् । विष्टम्भः । अधिपतिरित्यधि पतिः । विश्वकर्म्मेति विश्व कर्म्मा । परमेष्ठी । परमेस्थीति परमे स्थीः वृष्णिः । व्याघ्रः । अनाधृष्टम् । पष्ठवाडिति पष्ठ वाट् । उक्षा ॥८॥

अनड्वान् । त्र्यविरिति त्रि अविः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबिति त्रि स्तुप् ।

वयः । मयन्दम् । विश्वकर्म्मेति विश्व कर्म्मा । [1]विवलमिति वि [1]वलम् । विशालमिति वि[2] शालम् । पष्ठवाडिति पष्ठ वाट् ॥८॥

---

१. अत्रोभयत्र बकारपाठो लेखकप्रमादज उत पाठान्तरमिति विचारार्हम् । स्वामिदयानन्दोऽस्य (१४।९) मन्त्रस्य व्याख्याने 'विविधं बलं यस्मात्' इति व्याचक्षाणो बकारवन्तं पाठं स्वीकरोति । तथैव च तदीये पदपाठेऽपि दृश्यते ।

२. ककोशेशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वाट् । विराडितिवि राट् । पञ्चाविरितिपञ्च अविः । गायत्री । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः । उष्णिक् । तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् । अनुष्टुप् । अनुस्तुविरित्यनु स्तुप् ॥९॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अव्यथमानाम् । इष्टकाम् । दृꣳहुतम् । युवम् ॥ पृष्ठेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । च । वि । बाधसे ॥१०॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । त्वा । सादयतु । अन्तरिक्षस्य । अन्तरिक्षम् । वायुः ॥११॥

राज्ञी । असि । प्राची । दिक् । विराडितिवि राट् । दक्षिणा । सम्राडितिसम् राट् । प्रतीची । स्वराडितिस्व

दित्यवाडितिदित्य वाट् । गायत्री । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः । उष्णिक् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ॥९॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अव्यथमानाम् । इष्टकाम् । पृष्ठेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् ॥१०॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । अन्तरिक्षस्य । अन्तरिक्षम् ॥११॥

राज्ञी । दक्षिणा । सम्राडितिसम् राट् । अधिपत्नीत्यधि पत्नी ॥१२॥

दित्यवाडितिदित्य वाट् । विराडितिवि राट् । गायत्री । त्रिवत्स-[1] इतित्रि वत्सः । तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् ॥९॥

युवम् ॥१०॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । सादयतु ॥११॥

विराडितिवि[2] राट् । [3]सम्राडितिसम् राट् । [4]नभः ।

१. वत्सशब्दे द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । द्र० पृष्ठ २१३ टि० २ ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१४ टि० १ ।

४. एतस्याः कण्डिकायास्त्रीण्येवापुनरुक्तानि पदानि पदपाठ एतस्यामेव कण्डिकायां पठितानि ।

राट् । उदीची । अधिपत्नीत्यधि पत्नी । बृहती ॥ नभः । नभस्यः । वार्षिकौ ॥ इषः । ऊर्जः । शारदौ ॥१२॥

आयुः । मे । पाहि । प्राणम् । अपानमित्यप आनम् । व्यानमितिवि आनम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । वाचम् । पिन्व । मनः । जिन्व । आत्मानम् । पाहि । ज्योतिः । यच्छ ॥१३॥

मा । छन्दः । प्रमेतिप्र मा । प्रतिमेतिप्रति मा । अस्त्रीवयः । पङ्क्तिः । उष्णिक् । बृहती । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । विराडितिवि राट् । गायत्री । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । जगती ॥१४॥

पृथिवी । अन्तरिक्षम् । द्यौः । समाः । नक्षत्राणि ।

अपानमित्यप आनम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । पिन्व । जिन्व । आत्मानम् । यच्छ ॥१३॥

प्रमेतिप्र मा । प्रतिमेतिप्रति मा । उष्णिक् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । गायत्री । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् ॥१४॥

अन्तरिक्षम् । नक्षत्राणि । हिरण्यम् । अश्वः ॥१५॥

---

[1]इषः ॥१२॥

आयुः । व्यानमितिवि[2] आनम् । यच्छ ॥१३॥

विराडितिवि[3] राट् ॥१४॥

---

१. एतस्याः कण्डिकाया अपि त्रीण्येवापुनरुक्तानि पदानि पदपाठ एतस्यामेव कण्डिकायामन्ते पठितानि । अत इत उत्तरं चतसृणां मन्त्रकण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वाक् । मनः । कृषिः । हिरण्यम् । गौः । अजा । अश्वः ॥१५॥

अग्निः । देवता । वातः । सूर्यः । चन्द्रमाः । वसवः । रुद्राः । आदित्याः । मरुतः । विश्वे । देवाः । बृहस्पतिः । इन्द्रः । वरुणः ॥१६॥

मूर्द्धा । असि । राट् । ध्रुवा । धरुणा । धर्त्री । धरणी ॥ आयुषे । त्वा । वर्चसे । कृष्यै । क्षेमाय ॥१७॥

यन्त्री । राट् । यन्त्री । यमनी । ध्रुवा । धरित्री ॥ इषे । ऊर्जे । रय्यै । पोषाय ॥१८॥

आशुः । त्रिवृदितित्रि वृत् । भान्तः । पञ्चदश-ऽइतिपञ्च दशः । व्योमेतिवि ओमा । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । धरुणः । एकविंशऽइत्येक विंशः । प्रतूर्त्तिरितिप्र

अग्निः । रुद्राः । आदित्याः । विश्वे । बृहस्पतिः ॥१६॥

कृष्यै ॥१७॥

यन्त्री । यन्त्री । धरित्री ॥१८॥

त्रिवृदितित्रि वृत् । एकविंशऽइत्येक विंशः । प्रतूर्त्तिरितिप्र

सूर्यः ॥१६॥

आयुषे । क्षेमाय ॥१७॥

यन्त्री । यमनी । रय्यै । पोषाय ॥१८॥

त्रिवृदितित्रि वृत् । व्योमेतिवि[1] ओमा । अभिवर्त्तऽइत्यभि

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

तूर्त्तिम् । अष्टादशऽइत्यष्टा दशः । तपः । नवदश-
ऽइतिनव दशः । अभीवर्त्तः । अभिवर्त्तऽइत्यभि वर्त्तः ।
सविꣳशऽइतिस विꣳशः । वर्चः । द्वाविꣳशः । सम्भरण-
ऽइतिसम् भरणम् । त्रयोविꣳशऽइतित्रयः विꣳशः । योनिः ।
चतुर्विꣳशऽइतिचतुः विꣳशः । गर्भाः । पञ्चविꣳशऽइति-
पञ्च विꣳशः । ओजः । त्रिणवः । त्रिनवऽइतित्रि नवः ।
क्रतुः । एकत्रिꣳशऽइत्येक त्रिꣳशः । प्रतिष्ठा ।
प्रतिस्थेतिप्रति स्था । त्रयस्त्रिꣳशऽइतित्रयः त्रिꣳशः ।
ब्रध्नस्य । विष्टपम् । चतुस्त्रिꣳशऽइतिचतुः त्रिꣳशः ।
नाकः । षट्त्रिꣳशऽइतिषट् त्रिꣳशः । विवर्त्तऽइतिवि
वर्त्तः । अष्टाचत्वारिꣳशऽइत्यष्टा [1]चत्वारिꣳशः । धर्त्रम् ।
चतुष्टोमः । चतुस्तोमऽइतिचतुः स्तोमः ॥१९॥

अग्नेः । भागः । असि । दीक्षायाः । आधिपत्य-
मित्याधि पत्यम् । ब्रह्म । स्पृतम् । त्रिवृदितित्रि वृत् ।

तूर्त्तिम् । अष्टादशऽइत्यष्टा दशः । अभिवर्त्तऽइत्यभि वर्त्तः । त्रयोविꣳश-
ऽइतित्रयः विꣳशः । त्रिनवऽइतित्रि नवः । एकत्रिꣳशइत्येक त्रिꣳशः ।
प्रतिष्ठा । प्रतिस्थेतिप्रति स्था । त्रयस्त्रिꣳशऽइतित्रयः त्रिꣳशः । ब्रध्नस्य ।
विष्टपम् । चतुस्त्रिꣳशऽइतिचतुः त्रिꣳशः । षट्त्रिꣳशऽइतिषट् त्रिꣳशः ।
अष्टाचत्वारिꣳशऽइत्यष्टा चत्वारिꣳशः । चतुष्टोमः ॥१९॥

अग्नेः । दीक्षायाः । आधिपत्यमित्याधि पत्यम् । ब्रह्म । त्रिवृदितित्रि

वर्त्तः । सविꣳशऽइतिस विꣳशः । त्रयोविꣳशऽइतित्रयः विꣳशः ।
चतुर्विꣳशऽइतिचतुः विꣳशः । पञ्चविꣳशऽइतिपञ्च विꣳशः । त्रयस्त्रिꣳश-
ऽइतित्रयः त्रिꣳशः । विवर्त्तऽइतिवि वर्त्तः ॥१९॥

दीक्षायाः । त्रिवृदितित्रि वृत् । एकविꣳशऽइत्येक विꣳशः ॥२०॥

---

१. 'चत्वारिꣳशः' इति काशिकः पाठः ।

स्तोमः । इन्द्रस्य । विष्णोः । क्षत्रम् । पञ्चदशऽइतिपञ्च दश । नृचक्षसामितिनृ चक्षसाम् । धातुः । जनित्रम् । सप्तदशऽइतिसप्त दश । मित्रस्य । वरुणस्य । दिवः । वृष्टिः । वातः । स्पृतः । एकविंशऽइत्येक विंशः ॥२०॥

वसूनाम् । रुद्राणाम् । चतुष्पात् । चतुःपादितिचतुः पात् । चतुर्विंशऽइतिचतुः विंशः । आदित्यानाम् । मरुताम् । गर्भः । स्पृताः । पञ्चविंशऽइतिपञ्च विंशः । अदित्यै । पूष्णः । ओजः । त्रिणवः । त्रिनवऽइतित्रि नवः । देवस्य । सवितुः । बृहस्पतेः । समीचीः । दिशः । स्पृताः । चतुष्टोमः । चतुस्तोमऽइतिचतुः स्तोमः ॥२१॥

यवानाम् । अयवानाम् । प्रजाऽइतिप्र जाः । चतुश्चत्वारिंशऽइतिचतुः [1]चत्वारिंशः । ऋभूणाम् । विश्वे-

---

वृत् । विष्णोः । क्षत्रम् । जनित्रम् । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । मित्रस्य । वृष्टिः । एकत्रिंशऽइत्येक त्रिंशः ॥२०॥

रुद्राणाम् । चतुष्पात् । आदित्यानाम् । अदित्यै । पूष्णः । त्रिनवऽइतित्रि नवः । बृहस्पतेः । चतुष्टोमः ॥२१॥

प्रजाऽइतिप्र जाः । चतुश्चत्वारिंशऽइतिचतुः चत्वारिंशः ।

चतुर्त्रिंशऽइतिचतुः विंशः । पञ्चविंशऽइतिपञ्च विंशः । [2]आदित्यै ॥२१॥

य्यवानाम् । अय्यवानाम् । [3]सहः ॥२२॥

---

१. 'चत्वारिंशः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अदित्यै' इति साधुर्ज्ञेयः ।

३. इत आरभ्य पठितानि त्रीणि पदान्युत्तरस्याः कण्डिकाया इहैव पदपाठे पठितानि । अत इत आरभ्य पञ्चानां मन्त्रकण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

षाम् । देवानाम् । भूतम् । त्रयस्त्रिꣳशऽइतित्त्रयः त्रिꣳशः ॥ सहः । सहस्यः । हैमन्तिकौ ॥२२॥

एकया । अस्तुवत । प्रजाऽइतिप्र जाः । अधीयन्त । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अधिपतिरित्त्यधि पतिः । आसीत् । तिसृभिरितितिसृ भिः । ब्रह्म । असृज्ज्यत । ब्रह्मणः । पतिः । पञ्चभिरितिपञ्च भिः । भूतानि । असृज्ज्यन्त । भूतानाम् । सप्तभिरितिसप्त भिः । सप्त-ऽऋषयऽइतिसप्त ऋषयः । धाता ॥२३॥

नवभिरितिनव भिः । पितरः । अदितिः । अधि-पत्नीत्त्यधि पत्नी । एकादशभिरित्त्यैकादश भिः । ऋतवः । आर्त्तवाः । अधिपतयऽइत्त्यधि पतयः । आसन् । त्रयोदशभिरितित्त्रयोदश भिः । मासाः । सँव्वत्सरः । पञ्चदशभिरितिपञ्चदश भिः । क्षत्त्रम् । इन्द्रः । सप्तदश-

---

विश्वेषाम् । त्रयस्त्रिꣳशऽइतित्रयः त्रिꣳशः ॥२२॥

प्रजाऽइतिप्र जाः । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अधिपतिरित्यधि पतिः । ब्रह्म । असृज्यत । ब्रह्मणः । असृज्यन्त । सप्तभिरितिसप्त भिः । सप्तऽऋषयऽइतिसप्त ऋषयः ॥२३॥

अधिपत्नीत्यधि पत्नी । एकादशभिरित्यैकादश भिः । अधिपतयऽइत्यधि पतयः । त्रयोदशभिरितित्रयोदश भिः । सँव्वत्सरः क्षत्रम् । सप्तदशभिरितिसप्तदश भिः । ग्राम्याः । बृहस्पतिः ॥२४॥

एकया । अधीयन्त । सप्तऽऋषयऽइतिसप्त ऋषयः ॥२३॥

अधिपतयऽइत्यधि पतयः । त्रयोदशभिरितित्रयोदश भिः

भिरितिसप्तदश भिः । ग्राम्म्याः । पशवः । बृहस्पतिः ॥२४॥

नवदशभिरितिनवदश भिः । शूद्राय्यौ । असृज्ज्येताम् । अहोरात्रेऽइत्त्यहोरात्रे । अधिपत्नीऽइत्त्यधि पत्नी । आस्ताम् । एकविꣳशत्त्येत्त्येक विꣳशत्त्या । एकशफाऽइत्त्येक शफाः । वरुणः । त्रयोविꣳशत्त्येतित्त्रयः विꣳशत्त्या । क्षुद्राः । पूषा । पञ्चविꣳशत्त्येतिपञ्च विꣳशत्त्या । आरण्याः । वायुः । सप्तविꣳशत्त्येतिसप्त विꣳशत्त्या । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । वि । ऐताम् । वसवः । रुद्राः । आदित्त्याः । अनुव्यायन्नित्त्यनु व्यायन् । ते । एव ॥२५॥

शूद्रार्यौ । असृज्येताम् । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । अधिपत्नीऽइत्यधि पत्नी । एकविꣳशत्येत्येक विꣳशत्या । एकशफाऽइत्येक शफाः । त्रयोविꣳशत्येतित्रयः विꣳशत्या । क्षुद्राः । पञ्चविꣳशत्येतिपञ्च विꣳशत्या । आरण्याः । सप्तविꣳशत्येतिसप्त विꣳशत्या । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । रुद्राः । आदित्याः । अनुव्यायन्नित्यनु व्यायन् ॥२५॥

---

[1]अधिपतयऽइत्यधि पतयः । [2]अधिपतयऽइत्यधि पतिः ॥२४॥

शूद्रार्य्यौ । एकविꣳशत्येत्येक विꣳशत्या । त्रयोविꣳशत्येतित्रयः विꣳशत्या । पञ्चविꣳशत्येतिपञ्च विꣳशत्या । वायुः । सप्तविꣳशत्येतिसप्त विꣳशत्या । अनुव्यायन्नित्यनु व्यायन् ॥२५॥

---

१. मन्त्रपाठे पुनः पठितं पदपाठे च परित्यक्तं पदमिह ककोशे बहुवचनान्तमशुद्धं पठ्यते, मन्त्र एकवचनान्तपाठो दृश्यते ।

२. अत्रापि पूर्ववदपपाठः, इह तु इति करणात् पूर्वं बहुवचनान्तं पठ्यतेऽवग्रहादुत्तरं चैकवचनान्तम् ।

नवविꣳशत्त्येतिनव विꣳशत्त्या । वनस्प्पतयः । सोमः । एकत्रिꣳशतेत्त्येक त्रिꣳशता । प्रजाऽइतिप्प्र जाः । सर्वाः । च । अयंवाः । च । त्रयस्त्रिꣳशतेतित्त्रयः त्रिꣳशता । भूतानि । अशाम्म्यन् । प्रजापतिरितिप्प्रजा पतिः । परमेष्ठी । परमेस्त्थीतिपरमे स्थी ॥२६॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुर्दशोऽध्यायः ॥

नवविꣳशत्येतिनव विꣳशत्या । वनस्पतयः । एकत्रिꣳशतेत्येक त्रिꣳशता । प्रजाऽइतिप्र जाः । त्रयस्त्रिꣳशतेतित्रयः त्रिꣳशता । अशाम्यन् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी ॥२६॥

नवविꣳशत्येतिनव विꣳशत्या । वनस्पतयः । [1]अधिपतयऽइत्यधि पतयः । सर्वाः । [2]अयंवा । त्रयस्त्रिꣳशतेतित्रयः त्रिꣳशता ॥२६॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे चतुर्दशमो[3]ऽध्यायः ॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २४४ टि० १ ।

२. अपपाठोऽयम्, 'अयंवाः' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

३. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१४ टि० २ ।

पञ्चदशोऽध्यायः

अग्ने । जातान् । प्र । नुद । नः । सपत्नानितिस पत्नान् । प्रति । अजातान् । नुद । जातवेद ऽइतिजात वेदः ॥ अधि । नः । ब्रूहि । सुमना ऽइतिसु मनाः । अहेडन् । तव । स्याम । शर्म्मन् । त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथे । उद्भा- वित्युत् भौ ॥१॥

सहसा । जातान् । प्र । नुद । नः । सपत्नानितिस पत्नान् । प्रति । अजातान् । जातवेदऽइतिजात वेदः । नुदस्व ॥ अधि । नः । ब्रूहि । सुमनस्यमानऽइतिसु 'मनस्यमानः ॥२॥

षोडशी । स्तोमः । ओजः । द्रविणम् । चतुश्चत्वारि-

अग्ने । सपत्नानितिस पत्नान् । त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथे । उद्भा- वित्युत् भौ ॥१॥

सपत्नानितिस पत्नान् ॥२॥

जातवेदऽइतिजात वेदः । त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथे ॥१॥

जातवेदऽइतिजात वेदः ॥२॥

---

१. 'मनस्यमानः' इति काशिकः पाठः ।

श्शऽइतिचतुः [1]चत्त्वारिंश्शः। स्तोमः। वर्चः। द्रविणम्॥ अग्नेः ॥३॥

एवः। छन्दः। वरिवः। शम्भूरितिशम् भूः। परिभूरितिपरि भूः। आच्छदित्त्या छत्। मनः। इयचः। सिन्धुः। समुद्रः। सरिरम्। ककुप्। त्रिककुबितित्रि ककुप्। काऽइयम्। अङ्कुपम्। अक्क्षरपङ्क्तिरित्त्यक्क्षरं पङ्क्तिः। पदपङ्क्तिरितिपद पङ्क्तिः। विष्टारपङ्क्तिः। विस्तारपङ्क्तिरिति-विस्तार पङ्क्तिः। क्षुरः। भ्रजः ॥४॥

आच्छदित्त्या छत्। प्रच्छदितिप्प्र छत्। सँय्यदिति-सम् यत्। विय्यदितिवि यत्। बृहत्। रथन्तरमितिरथम् तरम्। निकायऽइतिनि कायः। विवधऽइतिवि वधः।

चतुश्चत्वारिंश्शऽइतिचतुः चत्वारिंश्शः। अग्नेः ॥३॥

आछदित्या छत्। समुद्रः। त्रिककुबितित्रि ककुप्। अक्षरपङ्क्तिरित्यक्षरं पङ्क्तिः। विष्टारपङ्क्तिः ॥४॥

आछदित्या छत्। प्रछदितिप्र छत्। अनुष्टुप्। अनुस्तुबित्यनु स्तुप्।

---

[2]शम्। [2]भूः। [2]परिभूरितिभूः। [2]परि। विस्तारपङ्क्तिरितिविस्तार पङ्क्तिः ॥४॥

[3]संय्यदितिसम् य्यत्। विय्यदितिवि[4] य्यत्। निकाय्यऽइतिनि

---

१. 'चत्त्वारिंश्शः' इति काशिकः पाठः।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः। अत्र 'शम्भूरितिशम् भूः, परिभूरितिपरि भूः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

३. अपपाठोऽयम्, 'सँय्यदितिसम् य्यत्' इति शुद्धेन पाठेन भाव्यम्।

४. अत्र इतिपदात् परं ककोशसैल्यनुसारं द्वित्वव्वकारेण भाव्यम्।

गिरः । भ्रजः । सꣳस्तुबितिसम् स्तुप् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्त्यनु स्तुप् । एवः । वरिवः । वयः । वयस्कृत् । वयःकृदितिवयः कृत् । विष्पर्द्धाः । विस्पर्द्धाऽइतिवि स्पर्द्धाः । विशालमितिवि शालम् । छदिः । दूरोहणमितिदुः [1]रोहणम् । तन्द्रम् । अङ्काङ्कमित्त्यङ्क अङ्कम् ॥५॥

रश्मिना । सत्त्याय । सत्त्यम् । जिन्व । प्रेतिनेतिप्प्र इतिना । धर्म्मणा । धर्म्मम् । अन्वित्त्येत्त्यनु इत्त्या । दिवा । दिवम् । सन्धिनेतिसम् धिना । अन्तरिक्क्षेण । अन्तरिक्क्षम् । प्रतिधिनेतिप्प्रति धिना । पृथिव्या । पृथिवीम् । विष्टम्भेन । वृष्ट्या । वृष्टिम् । प्रवयेतिप्प्र वया । अह्ना । अहः । अनुयेत्त्यनु या । रात्त्र्या । रात्त्रीम् ।

विष्पर्द्धाः । विस्पर्द्धाऽइतिवि स्पर्द्धाः ॥५॥

रश्मिना । सत्याय । सत्यम् । जिन्व । प्रेतिनेतिप्र इतिना । अन्वित्येत्यनु इत्या । अन्तरिक्षेण । अन्तरिक्षम् । प्रतिधिनेतिप्रति धिना । पृथिव्या । विष्टम्भेन । वृष्ट्या । वृष्टिम् । प्रवयेतिप्र वया । अह्ना । अनुयेत्यनु या । रात्र्या । रात्रीम् । वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । प्रकेतेनेतिप्र केतेन ।

काय्यः । विवधऽइतिवि[2] वधः । वय्यः । वय्यस्कृत् । वय्यःकृदितिवय्यः कृत् । विस्पर्द्धाऽइतिवि[2] स्पर्द्धाः । विशालमितिवि[2] शालम् ॥५॥

सत्याय्य । प्रवय्येतिप्र वय्या । अनुय्येत्यनु [3]य्या । वसुभ्यऽइतिवसु

१. 'रोहणम्' इति काशिकः पाठः ।

२. अत्र इतिपदात् परं ककोशशैल्यनुसारं द्वित्वव्वकारेण भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्या' इत्येवं साधुः पाठः ।

उशिजा । वसुभ्य्यऽइतिवसु भ्यः । वसून् । प्रकेतेनेतिप्प्र केतेन । आदित्त्येब्भ्यः । आदित्त्यान् ॥६॥

तन्तुना । रायः । पोषेण । रायः । पोषम् । सꣳसर्प्पेणेतिसम् सर्प्पेण । श्रुताय । श्रुतम् । ऐडेन । ओषधीभिः । ओषधीः । उत्तमेनेत्त्युत् तमेन । तनूभिः । तनूः । वयोधसेतिवयः धसा । आधीतेनेत्त्या धीतेन । आधीतमित्त्या धीतम् । अभिजितेत्त्यभि जिता । तेजसा । तेजः ॥७॥

प्रतिपदितिप्प्रति पत् । असि । प्रतिपदऽइतिप्प्रति पदे । त्वा । अनुपदित्त्यनु पत् । अनुपदऽइत्त्यनु पदे । सम्पदितिसम् पत् । सम्पदऽइतिसम् पदे । तेजः । तेजसे ॥८॥

आदित्येभ्यः । आदित्यान् ॥६॥

उत्तमेनेत्युत् तमेन । आधीतेनेत्या धीतेन । आधीतमित्या धीतम् । अभिजितेत्यभि जिता ॥७॥

प्रतिपदितिप्रति पत् । प्रतिपदऽइतिप्रति पदे । अनुपदित्यनु पत् । अनुपदऽइत्यनु पदे ॥८॥

भ्यः । [1]प्रकेतनेतिप्र केतना ॥६॥

राय्नः । राय्नः । श्रुताय्न । वय्योधसेतिव्वयः धसा ॥७॥

[2]सम्पदितिसम् । [2]सम् । [2]पदे । [3]त्ना ॥८॥

---

१. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचार्यम्, उभयथा सम्भवात् ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'त्वा' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

त्रिवृदितिंत्त्रि वृत् । त्रिवृतऽइतिंत्त्रि वृतें । प्रवृदितिंप्प्र वृत् । प्रवृतऽइतिंप्प्र वृतें । विवृदितिंवि वृत् । विवृतऽइतिंवि वृतें । सवृदितिंस वृत् । सवृतऽइतिंस वृतें । आक्क्रमऽइत्त्यां क्रमः । आक्क्रमायेत्त्यां क्रमार्य । सङ्क्क्रमऽइतिंसम् क्रमः । सङ्क्क्रमायेतिंसम् क्रमार्य । उत्क्क्रमऽइत्त्युत् क्रमः । उत्क्क्रमायेत्त्युत् क्रमार्य । उत्क्क्रान्तिरित्त्युत् क्रान्तिः । उत्क्क्रान्त्याऽइत्त्युत् क्रान्त्यै । अधिपतिनेत्त्यधि पतिना । ऊर्ज्जा । ऊर्ज्जम् ॥९॥

राज्ज्ञीं । असि । प्राचीं । दिक् । वसवः । ते । देवाः । अधिपतयऽइत्त्यधिं पतयः । अग्निः । हेतीनाम् । प्रतिधर्त्तेतिं-प्प्रति धर्त्ता । त्रिवृदितिंत्त्रि वृत् । त्वा । स्तोमः ।

त्रिवृदितिंत्रि वृत् । त्रिवृतऽइतिंत्रि वृतें । प्रवृदितिंप्र वृत् । प्रवृत-ऽइतिंप्र वृतें । आक्रमऽइत्यां क्रमः । आक्रमायेत्यां क्रमार्य । सङ्क्रमऽइतिंसम् क्रमः । सङ्क्रमायेतिंसम् क्रमार्य । उत्क्रमऽइत्युत् क्रमः । उत्क्रमायेत्युत् क्रमार्य । उत्क्रान्तिरित्युत् क्रान्तिः । उत्क्रान्त्याऽइत्युत् क्रान्त्यै । अधिपतिने-त्यधि पतिना । ऊर्जा । ऊर्जम् ॥९॥

राज्ञीं । अधिपतयऽइत्यधिं पतयः । अग्निः । प्रतिधर्त्तेतिंप्रति धर्त्ता ।

त्रिवृदितिंत्रि वृत् । त्रिवृतऽइतिंत्रि वृतें । प्रवृदितिंप्र वृत् । प्रवृत-ऽइतिंप्र वृतें । विवृदितिंवि[1] वृत् । विवृतऽइतिंवि[1] वृतें । सवृदितिंस वृत् । सवृतऽइतिंस वृतें । आक्रमाय्येत्यां क्रमाय्यं । सङ्क्रमाय्येतिंसम् क्रमाय्यं । उत्क्रमाय्येत्युत् क्रमाय्यं ॥९॥

अधिपतय्यऽइत्यधि पतय्यः । त्रिवृदितिंत्रि वृत् । श्रय्यतु । अव्यंथाय्यै ।

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह द्विवकारवता 'व्वि' इति पाठेन भाव्यम् ।

पृथिव्याम् । श्रयतु । आज्ज्यम् । उक्क्थम् । अव्व्यथायै । स्तब्भ्नातु । रथन्तरमितिरथम् तरम् । साम । प्रतिष्ट्ठित्यै । प्रतिस्त्थित्त्याऽइतिप्रति स्थित्त्यै । अन्तरिक्क्षे । ऋषयः । त्वा । प्रथमजाऽइतिप्रथम जाः । देवेषु । दिवः । मात्त्रया । व्वरिम्म्णा । प्रथन्तु । व्विधर्त्तेतिवि धर्त्ता । च । अयम् । अधिपतिरित्त्यधि पतिः । च । ते । त्वा । सर्व्वे । सर्व्वँवि-दानाऽइतिसम् [1]विदानाः । नाकस्य । पृष्ट्ठे । स्वर्ग्गऽइतिस्वः गे । लोके । यजमानम् । च । सादयन्तु ॥१०॥

व्विराडितिवि राट् । दक्क्षिणा । रुद्राः । इन्द्रः । पञ्चदशऽइतिपञ्च दशः । प्रऽउगम् । बृहत् ॥११॥

त्रिवृदितित्रि वृत् । पृथिव्याम् । आज्यम् । [2]उक्थम् । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्याऽइतिप्रति स्थित्यै । अन्तरिक्षे । प्रथमजाऽइतिप्रथम जाः । मात्रया । व्वरिम्णा । अधिपतिरित्यधि पतिः । पृष्ठे ॥१०॥

दक्षिणा । रुद्राः ॥११॥

ऋषयः । मात्रया । व्विधर्त्तेतिवि[3] धर्त्ता । अयम् । [4]सम्विदानाऽइतिसम् व्विदानाः । यजमानम् । सादयन्तु ॥१०॥

व्विराडितिवि[5] राट् ॥११॥

---

१. 'विदानाः' इति काशिकः पाठः ।

२. क्वचिद् 'उक्त्थम्, 'उत्थ्कम्' इति चापपाठः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह द्विवकारवता 'व्वि' इति पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'सर्व्वँविदानाऽइतिसम् विदानाः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

५. कशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इति पाठेन भाव्यम् ।

सम्म्राडितिसम् राट् । प्रतीची । आदित्याः । वरुणः । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । मरुत्त्वतीयम् । वैरूपम् ॥१२॥

स्वराडितिस्व राट् । उदीची । मरुतः । सोमः । एकविंशऽइत्येक विंशः । निष्कैवल्ल्यम् । निःकैवल्ल्यमितिनिः कैवल्ल्यम् । वैराजम् ॥१३॥

अधिपत्त्नीत्त्यधि पत्त्नी । बृहती । विश्श्वे । देवाः । बृहस्प्पतिः । त्रिणवत्त्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्त्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्त्रयस्त्रिंशौ । त्वा । स्तोमौ । श्रयताम् । वैश्श्वदेवाग्निमारुतेऽइतिवैश्श्वदेवाग्निमारुते । उक्क्थेऽइत्युक्क्थे । अव्व्यथायै । स्तब्भ्नीताम् । शाक्क्वररैवतेऽइतिशाक्क्वररैवते । सामनीऽइतिसामनी ॥१४॥

सम्राडितिसम् राट् । आदित्याः । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । मरुत्वतीयम् ॥१२॥

एकविंशऽइत्येक विंशः । निष्कैवल्यम् । निःकैवल्यमितिनिः कैवल्यम् ॥१३॥

अधिपत्नीत्यधि पत्नी । विश्वे । बृहस्पतिः । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशावितित्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । वैश्वदेवाग्निमारुतेऽइतिवैश्वदेवाग्निमारुते । [1] उक्थेऽइत्युक्थे । अव्यथायै । स्तभ्नीताम् । शाक्वररैवतेऽइतिशाक्वररैवते ॥१४॥

---

[2] सम्म्राडितिसम् राट् । मरुत्त्वतीय्यम् ॥१२॥

एकविंशऽइत्येक विंशः ॥१३॥

श्रय्यताम् । वैश्वदेवाग्निमारुतेऽइतिवैश्वदेवाग्निमारुते । अव्यथय्यै ॥१४॥

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २५१ टि० २ ।

२. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३७ टि० १ ।

अयम् । पुरः । हरिकेशऽइतिहरि केशः । सूर्य्य-रश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । तस्य । रथगृत्सऽइतिरथ गृत्सः । च । रथौजाऽइतिरथ ओजाः । च । सेनानीग्रामण्यौ । सेनानीग्रामन्यावितिसेनानीग्रामन्यौ ॥ पुञ्जिकस्थलेतिपुञ्जिक स्थला । च । क्रतुस्थलेतिक्रतु स्थला । च । अप्सरसौ । दङ्क्ष्णवः । पशवः । हेतिः । पौरुषेयः । वधः । प्रहेति-रितिप्र हेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥१५॥

दक्षिणा । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । रथस्वन-ऽइतिरथ स्वनः । रथेचित्रऽइतिरथे चित्रः । मेनका । सहजन्येतिसह जन्या । यातुधानाऽइतियातु धानाः । रक्षांसि ॥१६॥

सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । रथगृत्सऽइतिरथ गृत्सः । सेनानी-ग्रामण्यौ । सेनानीग्रामन्यावितिसेनानीग्रामन्यौ । पुञ्जिकस्थलेतिपुञ्जिक स्थला । क्रतुस्थलेतिक्रतु स्थला अप्सरसौ । दङ्क्ष्णवः । प्रहेतिरितिप्र हेतिः । तेभ्यः । द्विष्मः । द्वेष्टि । जम्भे । दध्मः ॥१५॥

दक्षिणा । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । रथेचित्रऽइतिरथे चित्रः । सहजन्येतिसह जन्या । रक्षांसि ॥१६॥

अयम् । सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । रथगृत्स[1]ऽइतिरथगृत्सः[1] । पौरुषेयः । मृडयन्तु । यम् । यः ॥१५॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । यातुधानाऽइतियातु धानाः ॥१६॥

---

१. 'गृत्स' शब्देऽपि 'उत्सवत्स'वद् द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । द्र० पृष्ठ २१३ टि० २ ।

पश्चात् । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । रथप्रोत-ऽइतिरथ प्रोतः । असमरथऽइत्यसम रथः । प्रम्म्लो-चन्तीतिप्र म्लोचन्ती । अनुम्म्लोचन्तीत्यनु म्लोचन्ती । व्याग्घ्राः । सर्प्पाः ॥१७॥

उत्तरात् । सँय्यद्द्वसुरितिसँय्यत् वसुः । ताक्ष्र्यः । अरिष्टनेमिरित्यरिष्ट नेमिः । विश्वाची । घृताची । आपः । वातः ॥१८॥

उपरि । अर्वाग्ग्वसुरित्यर्वाक् वसुः । सेनजिदितिसेन जित् । सुषेणः । सुसेनऽइतिसु सेनः । उर्वशी । पूर्व-चित्तिरितिप्पूर्व चित्तिः । अवस्फूर्ज्जन्नित्यव स्फूर्जन् । विद्युदितिवि द्युत् ॥१९॥

पश्चात् । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । रथप्रोतऽइतिरथ प्रोतः । असमरथऽइत्यसम रथः । प्रम्लोचन्तीतिप्र म्लोचन्ती । अनुम्लोचन्तीत्यनु म्लोचन्ती । व्याघ्राः ॥१७॥

सयँसद्वसुरितिसयँसत् वसुः अरिष्टनेमिरित्यरिष्ट नेमिः । विश्वाची ॥१८॥

अर्वाग्वसुरित्यर्वाक् वसुः । पूर्वचित्तिरितिपूर्व चित्तिः । अवस्फूर्ज्जन्नित्यव स्फूर्ज्जन् । विद्युदितिवि द्युत् ॥१९॥

विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः ॥१७॥

[1] संयद्वसुरितिसंय्यत् वसुः ॥१८॥

अर्वाग्वसुरित्यर्वाक् [2] वसुः । विद्युदितिवि[3] द्युत् ॥१९॥

---

१. इह 'सँय्यद्वसुरितिसँय्यत् वसुः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमवग्रहादुत्तरो वकारो न गुरुर्भवति, तस्मात् 'वसुः' इत्येव साधुः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

अयम् । अग्निः । सहस्रिणः । वाजस्य । शतिनः । पतिः ॥ मूर्द्धा । कविः । रयीणाम् ॥२०॥

अबोधि । अग्निः । समिधेतिसम् इधा । जनानाम् । प्रति । धेनुमिवेतिधेनुम् इव । आयतीमित्याः यतीम् । उषासम् । उषसमित्युषसम् । यह्वाऽइवेतियह्वाः इव । प्र । वयाम् । उज्जिहानाऽइत्युत् जिहानाः । प्र । भानवः । सिस्रते । नाकम् । अच्छ ॥२१॥

अवोचाम । कवये । मेद्ध्याय । वचः । वन्दारु । वृषभाय । वृष्णे ॥ गविष्ठिरः । नमसा । स्तोमम् । अग्नौ ।

ऽग्निः ॥२०॥

अग्निः । आयतीमित्या यतीम् । यह्वाऽइवेतियह्वाः इव । उज्जिहाना-ऽइत्युत् जिहानाः । अछ ॥२१॥

मेध्याय । वृष्णे । गविष्ठिरः । अग्नौ । रुक्मम् ।

---

[1]अय्नम् । रय्नीणाम् ॥२०॥

[2]अबोधि । आय्नतीमित्या [3]य्यतीम् । य्यह्वाऽइवेतियह्वाः इव । वय्नाम् ॥२१॥

कवय्ने । मेध्याय्न । [4]वन्दारुः । वृषभाय्न ।

---

१. इतः पूर्वस्या एकस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वादित उत्तरं पदपाठ एकस्याः संख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वादित उत्तरं पदपाठे तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यतीम्' इत्येव पाठः साधुर्ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचार्यमुभयथा सम्भवात् ।

दिवीवेतिदिवि इव । रुक्मम् । उरुव्यञ्चमित्युरु व्यञ्चम् । अश्रेत् ॥२२॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्ट । जागृविः । अग्निः । सुदक्षऽइतिसु दक्षः । सुविताय । नव्यसे ॥ घृतप्रतीकऽइतिघृत प्रतीकः । बृहता । दिविस्पृशेतिदिवि स्पृशा । द्युमदितिद्यु मत् । वि । भाति । भरतेभ्यः । शुचिः ॥२३॥

त्वाम् । अग्ने । अङ्गिरसः । गुहा । हितम् । अनु । अविन्दन् । शिश्रियाणम् । वनेवनऽइतिवने वने ॥ सः । जायसे । मथ्यमानः । सहः । महत् । त्वाम् । आहुः । सहसः । पुत्रम् । अङ्गिरः ॥२४॥

उरुव्यञ्चमित्युरु व्यञ्चम् । अश्रेत् ॥२२॥

अजनिष्ट । अग्निः । सुदक्षऽइतिसु दक्षः । नव्यसे । घृतप्रतीकऽइतिघृत प्रतीकः । दिविस्पृशेतिदिवि स्पृशा । द्युमदितिद्यु मत् । भरतेभ्यः ॥२३॥

अग्ने । शिश्रियाणम् । मथ्यमानः । पुत्रम् ॥२४॥

उरुव्यञ्चमित्युरु व्यञ्चम् ॥२२॥

[1]जनस्य । सुविताय । [2]वि ॥२३॥

शिश्रि[3] । याणम् । वनेवनऽइतिवने[4] वने । जायसे ॥२४॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वादित उत्तरं चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वि' इत्येवं साधुः पाठो ज्ञेयः ।

३. मध्ये विरामनिक्षेपरूपोऽयमपपाठः ।

४. कशैल्यनुसारमिह, 'वने' इति पाठो द्रष्टव्यः ।

सखायः । सम् । वः । सम्म्यञ्चम् । इषम् । स्तोमम् । च । अग्नये ॥ वर्षिष्ठाय । क्षितीनाम् । ऊर्जः । नप्त्रे । सहस्वते ॥२५॥

सꣳसमितिसम् सम् । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्य्यः । आ ॥ इडः । पदे । सम् । इद्ध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥२६॥

त्वाम् । चित्रश्रवस्तमेतिचित्रश्रवः तम । हवन्ते । विक्क्षु । जन्तवः ॥ शोचिष्क्केशम् । शोचिःकेशमितिशोचिः केशम् । पुरुप्प्रियेतिपुरु प्रिय । अग्ने । हुव्यायं । वोढवे ॥२७॥

एना । वः । अग्निम् । नमसा । ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे । प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । स्वद्धुरमितिसु अद्धुरम् । विश्श्वस्य । दूतम् । अमृतम् ॥२८॥

सम्यञ्चम् । अग्नये । वर्षिष्ठाय । नप्त्रे ॥२५॥

अग्ने । विश्वानि । इध्यसे ॥२६॥

चित्रश्रवस्तमेतिचित्रश्रवः तम । विक्षु । शोचिष्केशम् । पुरुप्रियेतिपुरु प्रिय । अग्ने । हव्याय ॥२७॥

अग्निम् । चेतिष्ठम् । स्वध्वरमितिसु अध्वरम् । विश्वस्य ॥२८॥

सखायः । [1]वः । अग्नये । वर्षिष्ठाय ॥२५॥

युवसे । अर्य्यः ॥२६॥

हवम्[2] । ते[2] । हव्याय ॥२७॥

वः । प्रियम् ॥२८॥

---

१. ककोशे 'वः' पदं संहितापाठवल्लघ्वकारवदेव ज्ञेयः ।

२. मध्ये विरामनिक्षेपरूपोऽपपाठोऽयम् । 'हवन्ते' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सः । घ्रोजते । अरुषा । विश्वभोजसेतिविश्व भोजसा । सः । दुद्रवत् । स्वाहुतऽइतिसु आहुतः ॥२९॥

सुब्रह्मेतिसु ब्रह्मा । यज्ञः । सुशमीतिसु शमी । वसूनाम् । देवम् । राधः । जनानाम् ॥३०॥

अग्ने । वाजस्य । गोमतऽइतिगो मतः । ईशानः । सहसः । यहोऽइतियहो ॥ अस्मेऽइत्यस्मे । धेहि । जातवेदऽइतिजात वेदः । महि । श्रवः ॥३१॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईडेन्यः । गिरा ॥ रेवत् । अस्मभ्यम् । पुर्वणीक । पुर्वनीकेतिपुरु अनीक । दीदिहि ॥३२॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः ॥ सः । तिग्मजम्भेतितिग्म जम्भ । रक्षसः । दह । प्रति ॥३३॥

विश्वभोजसेतिविश्व भोजसा । दुद्रवत् ॥२९॥

सुब्रह्मेतिसु ब्रह्मा । यज्ञः ॥३०॥

अग्ने । अस्मेऽइत्यस्मे ॥३१॥

अग्निः । ईडेन्यः । अस्मभ्यम् ॥३२॥

अग्ने । तिग्मजम्भेतितिग्म जम्भ । रक्षसः ॥३३॥

य्योजते । विश्वभोजसेतिविश्व भोजसा ॥२९॥

य्यज्ञः ॥३०॥

य्यहोऽइतिय्यहो । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥३१॥

भद्रः । नः । अग्निः । आहुतऽइत्त्या हुतः । भद्रा । रातिः । सुभगेतिसु भग । भद्रः । अद्ध्वरः ॥ भद्राः । उत । प्रशस्तयऽइतिप्र शस्तयः ॥३४॥

भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्त्रतूर्ब्येऽइतिवृत्त्र तूर्ब्ये ॥ येन । समत्स्विति समत् सु । सासहः । ससहऽइतिससहः ॥३५॥

अव । स्थिरा । तनुहि । भूरि । शर्द्धताम् ॥ वनेम । ते । अभिष्टिभिरित्त्यभिष्टि भिः ॥३६॥

अग्निम् । तम् । मन्ये । यः । वसुः । अस्तम् ॥ यम् । यन्ति । धेनवः ॥ अस्तम् । अर्वन्तः । आशवः । अस्तम् । नित्त्यासः । वाजिनः । इषम् । स्तोतृब्भ्यऽइति- स्तोतृ भ्यः । आ । भर ॥३७॥

भद्रः । अग्निः । आहुतऽइत्या हुतः । भद्रा । भद्रः । अध्वरः । भद्राः । प्रशस्तयऽइतिप्र शस्तयः ॥३४॥

भद्रम् । कृणुष्व । वृत्रतूर्येऽइतिवृत्र तूर्ये । समत्स्वितिसमत् सु ॥३५॥

अभिष्टिभिरित्यभिष्टि भिः ॥३६॥

अग्निम् । मन्ये । नित्यासः स्तोतृभ्यऽइतिस्तोतृ भ्यः ॥३७॥

प्रशस्तयऽइतिप्र शस्तयः ॥३४॥

वृत्रतूर्य्येऽइतिवृत्र तूर्य्ये । य्येन । [1]समत्स्वितिसमत् सु ॥३५॥

य्यः । य्यम् । य्यन्ति ॥३७॥

---

१. पदपाठे तु सकारे परतस्तकारस्य द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते, परन्तु यदेदमेव पदमुत्तरमन्त्रप्रतीकरूपेण ककोशे पठ्यते, तदा 'येन समथ्सु' इत्येवं निर्दिश्यते ।

सः । अग्निः । यः । वसुः । गृणे । सम् । यम् । आयन्तीत्त्या यन्ति । धेनवः ॥ सम् । अर्वन्तः । रघुद्रुव ऽइतिरघु द्रुवः । सम् । सुजातास ऽइतिसु जातासः । सूरयः ॥३८॥

उभेऽइत्त्युभे । सुश्चन्द्र । सुचन्द्रेतिसु चन्द्र । सर्प्पिषः । दर्व्वीऽइतिदर्व्वी । श्रीणीषे । आसनि ॥ उतोऽइत्त्युतो । नः । उत् । पुपूर्ष्याः । उक्क्थेषु । शवसः । पते ॥३९॥

अग्ने । तम् । अद्य । अश्वम् । न । स्तोमैः । क्रतुम् । न । भद्रम् । हृदिस्पृशमितिहृदि स्पृशम् ॥ ऋद्ध्याम । ते । ओहैः ॥४०॥

अध । हि । अग्ने । क्रतोः । भद्रस्य । दक्क्षस्य । साधोः ॥ रथीः । ऋतस्य । बृहतः । बभूथ ॥४१॥

एभिः । नः । अर्कैः । भव । नः । अर्वाङ् । स्वः ।

अग्निः । आयन्तीत्या यन्ति । रघुद्रुवऽइतिरघु द्रुवः ॥३८॥

उभेऽइत्युभे । उतोऽइत्युतो । उक्थेषु ॥३९॥

अग्ने । अद्य । अश्वम् । भद्रम् । हृदिस्पृशमितिहृदि स्पृशम् । ऋध्याम ॥४०॥

अग्ने । भद्रस्य । दक्षस्य ॥४१॥

य्यः । य्यम् । आय्यन्तीत्या [1]य्यन्ति । सूरय्यः ॥३८॥

पुपूर्य्याः ॥३९॥

---

१. 'य्यन्ति' इत्येवं शुद्धः पाठोऽत्र ज्ञेयः ।

न । ज्योति॑ः ॥ अग्ने॑ । विश्वे॑भिः । सुमना॒ऽइति॑सु मना॑ः ।
अनी॑कैः ॥४२॥

अ॒ग्निम् । होता॑रम् । म॒न्ये॒ । दास्व॑न्तम् । वसु॑म् ।
सू॒नुम् । सह॑सः । जा॒तवे॑दस॒मिति॑जा॒त वे॑दसम् । विप्र॑म् । न ।
जा॒तवे॑दस॒मिति॑जा॒त वे॑दसम् ॥ यः । ऊ॒र्ध्वया॑ । स्व॒ध्व॒रऽइति॑सु
अ॒ध्व॒रः । दे॒वः । दे॒वाच्या॑ । कृ॒पा ॥ घृ॒तस्य॑ । विभ्रा॑ष्टि॒मिति॒वि
भ्रा॑ष्टिम् । अनु॑ । व॒ष्टि॒ । शो॒चिषा॑ । आ॒जुह्वा॑न॒स्येत्या॑
जुह्वा॑नस्य । स॒र्पिषः॑ ॥४३॥

येन॑ । ऋष॑यः । तप॑सा । स॒त्रम् । आय॑न् । इन्धा॑नाः ।
अ॒ग्निम् । स्वः॑ । आ॒भर॑न्त॒ऽइत्या॒ भर॑न्तः ॥ तस्मि॑न् ।
अ॒हम् । नि । द॒धे॒ । नाके॑ । अ॒ग्निम् । यम् । आ॒हुः । मन॑वः ।
स्ती॒र्णब॑र्हिष॒मिति॑स्ती॒र्ण ब॒र्हिषम् ॥४४॥

अग्ने॑ । विश्वे॑भिः ॥४२॥

अ॒ग्निम् । म॒न्ये॒ । विप्र॑म् । ऊ॒र्ध्वया॑ । स्व॒ध्व॒रऽइति॑सु अ॒ध्व॒रः ।
दे॒वाच्या॑ । विभ्रा॑ष्टि॒मिति॒वि भ्रा॑ष्टिम् । व॒ष्टि॒ । आ॒जुह्वा॑न॒स्येत्या॒ जुह्वा॑नस्य ॥४३॥

स॒त्रम् । अ॒ग्निम् । आ॒भर॑न्त॒ऽइत्या॒ भर॑न्तः । तस्मि॑न् । अ॒ग्निम् ।
स्ती॒र्णब॑र्हिष॒मिति॑स्ती॒र्ण ब॒र्हिषम् ॥४४॥

जा॒तवे॑दस॒मिति॑जा॒त वे॑दसम् । जा॒तवे॑दस॒मिति॑जा॒त वे॑दसम् । यः ।
[1]ऊ॒र्ध्वया॑ । विभ्रा॑ष्टि॒मिति॒वि[2] भ्रा॑ष्टिम् ॥४३॥

[3]येन॑ । ऋष॑यः । आय॑न् । यम् ॥४४॥

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'ऊ॒र्ध्वया॑' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते। अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

तम् । पत्नीभिः । अनु । गच्छेम । देवाः । पुत्रैः । भ्रातृभिरितिभ्रातृ भिः । उत । वा । हिरण्यैः ॥ नाकम् । गृभ्णानाः । सुकृतस्येतिसु कृतस्य । लोके । तृतीये । पृष्ठे । अधि । रोचने । दिवः ॥४५॥

आ । वाचः । मध्यम् । अरुहत् । भुरण्युः । अयम् । अग्निः । सत्पतिरितिसत् पतिः । चेकितानः ॥ पृष्ठे । पृथिव्याः । निहितऽइतिनि हितः । दविद्युतत् । अधस्पदम् । अधःपदमित्यधः पदम् । कृणुताम् । ये । पृतन्यवः ॥४६॥

अयम् । अग्निः । वीरतमऽइतिवीर तमः । वयोधाऽइतिवयः धाः । सहस्रियः । द्योतताम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्र

पत्नीभिः । गच्छेम । पुत्रैः । भ्रातृभिरितिभ्रातृ भिः । हिरण्यैः । गृभ्णानाः । पृष्ठे ॥४५॥

मध्यम् । भुरण्युः । अग्निः । सत्पतिरितिसत् पतिः । पृष्ठे । पृथिव्याः । दविद्युतत् । अधस्पदम् । अधःपदमित्यधः पदम् । पृतन्यवः ॥४६॥

अग्निः । अप्रयुछन्नित्यप्र युछन् । विभ्राजमानऽइतिवि भ्राजमानः ।

वा । तृतीये ॥४५॥

अयम् । ये ॥४६॥

अयम् । वीरतमऽइतिवीर तमः । वयोधाऽइतिवयः धाः । सहस्रियः । अप्रयुछन्नित्यप्र [1]युच्छन् । विभ्राजमानऽइतिवि भ्राजमानः ।

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युछन्' इति साधुर्ज्ञेयः ।

युच्छन् ॥ विभ्राजमान इतिवि भ्राजमानः । सरिरस्य । मध्ये । उप । प्र । याहि । दिव्यानि । धाम ॥४७॥

सम्प्रच्यवध्वमितिसम् प्रच्यवध्वम् । उप । सम्प्रयातेति- सम् प्रयात । अग्ने । पथः । देवयानानितिदेव यानान् । कृणुध्वम् ॥ पुनरितिपुनः । कृण्वाना । पितरा । युवाना । अन्वातांश्सीदित्यनु आतांश्सीत् । त्वयि । तन्तुम् । एतम् ॥४८॥

उत् । बुध्यस्व । अग्ने । प्रति । जागृहि । त्वम् । इष्टापूर्ते इतीष्टापूर्ते । सम् । सृजेथाम् । अयम् । च ॥ अस्मिन् । सधस्थ इतिसध स्थे । अधि । उत्तरस्मिन्नित्युत् तरस्मिन् । विश्वे । देवाः । यजमानः । च । सीदत ॥४९॥

मध्ये । दिव्यानि ॥४७॥

सम्प्रच्यवध्वमितिसम् प्रच्यवध्वम् । अग्ने । कृणुध्वम् । कृण्वाना । अन्वातांश्सीदित्यनु आतांश्सीत् ॥४८॥

बुध्यस्व । अग्ने । इष्टापूर्ते इतीष्टापूर्ते । अस्मिन् । सधस्थ इतिसध स्थे । उत्तरस्मिन्नित्युत् तरस्मिन् । विश्वे ॥४९॥

य्याहि ॥४७॥

सम्प्रय्यातेतिसम् प्रय्यात । देवय्यानानितिदेव [1]य्यानान् । य्युवाना । त्वय्यि ॥४८॥

अय्यम् ॥४९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यानान्' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

येन । वहसि । सहस्रम् । येन । अग्ने । सर्ववेदसमितिसर्व ¹वेदसम् ॥ तेन । इमम् । यज्ञम् । नः । नय । स्वः । देवेषु । ²गन्तवे ॥ तपः । तपस्यः । शैशिरौ । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी । दिवः । सूर्यः ॥५०॥

प्रोथत् । अश्वः । न । यवसे । अविष्यन् । यदा । महः । सँवरणादितिसम् वरणात् । वि । अस्थात् ॥ आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अध । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥५१॥

अग्ने । यज्ञम् । परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी ॥५०॥

अश्वः । अविष्यन् । अस्थात् । कृष्णम् ॥५१॥

य्येन । य्येन । सर्ववेदसमितिसर्व वेदसम् । य्यज्ञम् । नय्य । ³तपः । ³परमेष्ठी । सूर्यः ॥५०॥

⁴प्रोथत् । य्यवसे । य्यदा । ⁵सम्वरणादितिसम् वरणात् । ⁶व्वजन् ॥५१॥

---

१. 'वेदसम्' इति काशिकः पाठः ।

२. मुम्बईमुद्रित इह 'गन्तवे ॥५०॥ तपः······' इत्येवं कण्डिकाविच्छेदो दृश्यते । अत्र जायमानः कण्डिकासंख्याभेद आ अध्यायान्तं दृश्यते ।

३. इतः पूर्वस्या एकस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठचन्ते । 'तपः' इत्येवाद्याः, 'परमेष्ठी' इत्येवमाद्याश्च मन्त्रकाण्डिकाया अपुनरुक्तानि त्रीणि त्रीणि पदान्येवेह पठचन्ते । अत इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

४. इतः पूर्वासां तिसृणां मन्त्रकण्डिकानां पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे तासां पदानि पठचन्ते । अत इत आरभ्य एकादशकण्डिकासंख्याया भेदो द्रष्टव्यः ।

५. अपपाठोऽयम्, 'सँवरणादितिसम् वरणात्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

६. अपपाठोऽयं पाठान्तरं वेति विचार्यम् ।

आयो॒ः । त्वा॒ । सद॑ने । सा॒द॒या॒मि॒ । अव॑तः । छाया-या॑म् । स॒मु॒द्रस्य॑ । हृद॑ये ॥ र॒श्मीवती॑म् । र॒श्मिम्व॒ती॒मिति॑-र॒श्मिम्व॒ वती॑म् । भास्व॑तीम् । आ । या । द्याम् । भासि॑ । आ । पृ॒थि॒वीम् । आ । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्क्षम् ॥ प॒र॒मे॒ष्ठी । प॒र॒मे॒स्त्थीति॑परमे॒ स्थी । दि॒वम् । ध्रुवेऽइति॑ध्रुवे । सी॒द॒त॒म् ॥५२॥

स॒ह॒स्र॑स्य । प्र॒मेति॑प्र॒ मा । अ॒सि॒ । प्र॒ति॒मेति॑प्र॒ति॒ मा । उ॒न्मेत्यु॑त् मा । सा॒ह॒स्रः । स॒ह॒स्राय॑ । त्वा॒ ॥५३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चदशोऽध्यायः ॥

स॒मु॒द्रस्य॑ । र॒श्मीव॒ती॑म् । र॒श्मिव॒ती॒मिति॑र॒श्मि॒ व॒ती॑म् । अ॒न्तरि॑क्षम् । प॒र॒मे॒ष्ठी । प॒र॒मे॒स्थीति॑परमे॒ स्थी । ध्रुवेऽइति॑ध्रुवे ॥५२॥

प्र॒मेति॑प्र॒ मा । प्र॒ति॒मेति॑प्र॒ति॒ मा । उ॒न्मेत्यु॑त् मा ॥५३॥

आ॒य्यो॒ः । सा॒द॒य्या॒मि॒ । छा॒य्या॒य्या॑म् । हृद॑य्ये । र॒श्मि॒व॒ती॒मिति॑र॒श्मि॒ वती॑म् । य्या । [1]प॒र॒मे॒ष्ठी ॥५२॥

स॒ह॒स्राय॑ ॥५३॥

॥इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे पञ्चदशमो[2]ऽध्यायः ॥

●

---

१. अस्याः कण्डिकायाः कानिचिदेव पदान्यपुनरुक्तानि, तानि च पदपाठ इहैव पठ्यन्ते । अत इतोऽग्रे द्वादशकण्डिकासंख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. द्रष्टव्यं पूर्वत्र पृष्ठ १७६ टि० १ ।

षोडशोऽध्यायः

नम॑ः । ते॒ । रु॒द्र॒ । म॒न्यवे॑ । उ॒तोऽइत्त्यु॒तो । ते॒ । इष॑वे । नम॑ः ॥ बा॒हुभ्या॒मिति॑बा॒हु भ्याम् । उ॒त । ते॒ । नम॑ः ॥१॥

या । ते॒ । रु॒द्र॒ । शि॒वा । त॒नूः । अघो॑रा । अपा॑पकाशि॒नीत्त्यपा॑प काशि॒नी ॥ तया॑ । न॒ः । त॒न्वा॒ । शन्त॑मयेति॒शम् त॑मया । गिरि॑श॒न्तेति॒गिरि॑ शन्त । अ॒भि । चाकशीहि ॥२॥

याम् । इषु॑म् । गि॒रि॒श॒न्ते॒ति॑गिरि शन्त । हस्ते॑ । बिभर्षि॑ । अस्त॑वे ॥ शि॒वाम् । गि॒रि॒त्रे॒ति॑गिरि त्र । ताम् । कु॒रु॒ । मा । हि॒ꣳसीः॒ । पुरु॑षम् । जग॑त् ॥३॥

शि॒वेन॑ । वच॑सा । त्वा॒ । गि॒रि॒शे॒ति॒गिरि॑ श । अच्छ॑ । व॒दा॒म॒सि॒ । यथा॑ । न॒ः । सर्व॑म् । इत् । जग॑त् । अ॒य॒क्ष्मम् । सु॒मना॒ऽइति॑सु मना॑ः । अस॑त् ॥४॥

रु॒द्र । म॒न्यवे॑ । उ॒तोऽइत्यु॒तो । बा॒हुभ्या॒मिति॑बा॒हु भ्याम् ॥१॥

रु॒द्र । अपा॑पकाशि॒नीत्यपा॑प काशि॒नी । त॒न्वा ॥२॥

हस्ते॑ । अस्त॑वे । गि॒रि॒त्रेति॑गिरि त्र ॥३॥

अच्छ॑ । अ॒य॒क्ष्मम् ॥४॥

भ्या । तया॑ । शन्त॑मयेति॒शम् त॑मया ॥२॥

भ्याम् ॥३॥

भ्यथा॑ । अ॒य॒क्ष्मम् ॥४॥

अधि । अवोचत् । अधिवक्तेत्त्यधि वक्ता । प्रथमः । दैव्यः । भिषक् ॥ अहीन् । च । सर्वान् । जम्भयन् । सर्वाः । च । यातुधान्यऽइतियातु धान्यः । अधराचीः । परा । सुव ॥५॥

असौ । यः । ताम्रः । अरुणः । उत । बभ्रुः । सुमङ्गलऽइतिसु मङ्गलः ॥ ये । च । एनम् । रुद्राः । अभितः । दिक्षु । श्रिताः । सहस्रशऽइतिसहस्र शः । अव । एषाम् । हेडः । ईमहे ॥६॥

असौ । यः । अवसर्प्पतीत्त्यव सर्प्पति । नीलग्रीवऽइतिनील ग्रीवः । विलोहितऽइतिवि लोहितः ॥ उत । एनम् । गोपाः । अदृश्रन् । अदृश्रन् । उदहार्य्यऽइत्युद हार्य्यः । सः । दृष्टः । मृडयाति । नः ॥७॥

अधिवक्तेत्यधि वक्ता । दैव्यः । यातुधान्यऽइतियातु धान्यः ॥५॥

ताम्रः । बभ्रुः । रुद्राः । दिक्षु ॥६॥

अवसर्प्पतीत्यव सर्प्पति । नीलग्रीवऽइतिनील ग्रीवः । अदृश्रन् । अदृश्रन् । उदहीर्य्यऽइत्युद हार्य्यः । दृष्टः ॥७॥

---

[1]जभयन् । य्यातुधान्यऽइतिय्यातु[2] धान्यः ॥५॥

य्यः । य्ये ॥६॥

य्यः । विलोहितऽइतिवि[3] लोहितः । उदहार्य्यऽइत्युद हार्य्यः । मृडय्याति ॥७॥

---

१. अयपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'जम्भयन्' इत्येव शुद्धः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यातु' इत्येवं निर्देशेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

नमः । अस्तु । नीलग्रीवायेतिनील ग्रीवाय । सहस्राक्क्षायेतिसहस्र अक्क्षाय । मीढुषे ॥ अथोऽइत्त्यथो । ये । अस्य । सत्त्वानः । अहम् । तेब्भ्यः । अकरम् । नमः ॥८॥

प्र । मुञ्च । धन्न्वनः । त्वम् । उभयोः । आत्न्योः । ज्याम् ॥ याः । च । ते । हस्ते । इषवः । परा । ताः । भगवऽइतिभग वः । व्वप ॥९॥

व्विज्ज्यमितिवि ज्यम् । धनुः । कपर्दिनः । व्विशल्ल्यऽइतिवि शल्ल्यः । बाणवानितिबाण वान् । उत ॥ अनेशन् । अस्य । याः । इषवः । आभुः । अस्य । निषङ्गधिरितिनिषङ्ग धिः ॥१०॥

या । ते । हेतिः । मीढुष्टम । मीढुस्तमेतिमीढुः तम ।

नीलग्रीवायेतिनील ग्रीवाय । सहस्राक्षायेतिसहस्र अक्षाय । अथोऽइत्यथो । तेभ्यः ॥८॥

धन्वनः । हस्ते ॥९॥

व्विज्यमितिवि ज्यम् । व्विशल्यऽइतिवि शल्यः ॥१०॥

मीढुष्टम । मीढुस्तमेतिमीढुः तम । हस्ते । अस्मान् ।

नीलग्रीवाय्येतिनील ग्रीवाय्य । सहस्राक्षाय्येतिसहस्र अक्षाय्य । य्ये ॥८॥

उभय्योः । य्याः । भगवऽइतिभग वः ॥९॥

व्विज्यमितिवि[1] ज्यम् । व्विशल्यऽइतिवि[1] शल्य्यः । बाणवानितिबाण वान् । य्याः ॥१०॥

---

१. कर्शल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

हस्ते । बभूव । ते । धनुः ॥ तया । अस्मान् । विश्वतः । त्वम् । अयक्ष्मया । परि । भुज ॥११॥

परि । ते । धन्वनः । हेतिः । अस्मान् । वृणक्तु । विश्वतः ॥ अथोऽइत्यथो । यः । इषुधिरितीषु धिः । तव । आरे । अस्मत् । नि । धेहि । तम् ॥१२॥

अवतत्येत्यवतत्य । धनुः । त्वम् । सहस्राक्षेति-सहस्र अक्ष । शतेषुधऽइतिशत इषुधे ॥ निशीर्य्येतिनि शीर्य्य । शल्यानाम् । मुखा । शिवः । नः । सुमनाऽइतिसु मनाः । भव ॥१३॥

नमः । ते । आयुधाय । अनातताय । धृष्णवे ॥ उभाभ्याम् । उत । ते । नमः । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । तव । धन्वने ॥१४॥

मा । नः । महान्तम् । उत । अर्भकम् । उक्षं-

विश्वतः । अयक्ष्मया ॥११॥

धन्वनः । अस्मान् । वृणक्तु । विश्वतः । अथोऽइत्यथो । अस्मत् ॥१२॥

अवतत्येत्यव तत्य । सहस्राक्षेतिसहस्र अक्ष । शल्यानाम् ॥१३॥

धृष्णवे । उभाभ्याम् । बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम् । धन्वने ॥१४॥

अर्भकम् । उक्षन्तम् । उक्षितम् । तन्वः ॥१५॥

ध्या । तया । अयक्ष्मया ॥११॥

ध्यः ॥१२॥

निशीर्य्येतिनि शीर्य्य ॥१३॥

आयुधाय । अनातताय ॥१४॥

न्तम् । उक्षितम् ॥ वधीः । पितरम् । मातरम् । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रीरिषः । रिरिषऽइतिरिरिषः ॥१५॥

तोके । तनये । आयुषि । गोषु । अश्वेषु । रीरिषः । रिरिषऽइतिरिरिषः ॥ वीरान् । रुद्र । भामिनः । वधीः । हविष्मन्तः । सदम् । इत् । त्वा । हवामहे ॥१६॥

हिरण्यबाहवऽइतिहिरण्य बाहवे । सेनान्यऽइतिसेना न्ये । दिशाम् । च । पतये । वृक्षेभ्यः । हरिकेशेभ्य-इतिहरि केशेभ्यः । पशूनाम् । शष्पिञ्जराय । त्विषीमते । त्विषिमतऽइतित्विषि मते । पथीनाम् । हरिकेशायेतिहरि केशाय । उपवीतिनऽइत्युप वीतिने । पुष्टानाम् ॥१७॥

बभ्लुशाय । व्याधिने । अन्नानाम् । भवस्य । हेत्यै । जगताम् । रुद्राय । आततायिनऽइत्याततत अयिने । क्षेत्राणाम् । सूताय । अहन्त्यै । वनानाम् ॥१८॥

अश्वेषु । रुद्र । हविष्मन्तः ॥१६॥

हिरण्यबाहवऽइतिहिरण्य बाहवे । वृक्षेभ्यः । हरिकेशेभ्यऽइतिहरि केशेभ्यः । शष्पिञ्जराय । त्विषिमतऽइतित्विषि मते । उपवीतिनऽइत्युप वीतिने । पुष्टानाम् ॥१७॥

बभ्लुषाय । रुद्राय । आततायिनऽइत्याततत अयिने । क्षेत्राणाम् ॥१८॥

प्रियाः ॥१५॥

[1] तनये । आयुषि ॥१६॥

पतये । शष्पिञ्जराय । हरिकेशायेतिहरि केशाय ॥१७॥

बभ्लुशाय । व्याधिने । रुद्राय । आततायिनऽइत्याततत अयिने । सूताय ॥१८॥

---

१. अपपाठोऽयम्, ककोशेऽन्यत्रापि 'तनय' शब्द आद्युदात्त एवोपलभ्यते ।

रोहि॑ताय । स्थ॒पत॑ये । वृ॒क्क्षाणा॑म् । भु॒व॒न्तये॑ । वा॒रि॒व॒स्कृ॒ताय॑ । वा॒रि॒व॒ꣳकृ॒ताये॒तिवा॑रिवꣳ कृ॒ताय॑ । ओष॑धी-नाम् । म॒न्त्रिणे॑ । वा॒णि॒जाय॑ । कक्क्षा॑णाम् । उ॒च्चैर्घो॑षा॒येत्त्यु॒च्चैः घो॑षाय । आ॒क्क्र॒न्द॒य॑त॒ऽइत्त्या॑ क्र॒न्दय॑ते । प॒त्ती॒नाम् ॥१९॥

कृ॒त्स्न॒ाय॒तये॒तिकृ॒त्स्न [1]आ॒य॒तया॑ । धाव॑ते । सत्त्व॑नाम् । सह॑मानाय । नि॒व्या॒धिन॒ऽइति॒नि व्या॒धिने॑ । आ॒व्या॒धिनी॑-ना॒मित्त्या॑ व्या॒धिनी॑नाम् । नि॒ष॒ङ्गिणे॑ । क॒कु॒भाय॑ । स्ते॒नाना॑म् । नि॒चे॒रव॒ऽइति॒नि चे॒रवे॑ । प॒रि॒च॒राये॒तिप॒रि च॒राय॑ । अर॑ण्ण्यानाम् ॥२०॥

व॒ञ्च॑ते । प॒रि॒व॒ञ्च॑त॒ऽइति॒प॒रि॒ व॒ञ्च॑ते । स्ता॒यू॒नाम् । नि॒ष॒ङ्गिणे॑ । इ॒षु॒धि॒मत॒ऽइती॑षुधि॒ मते॑ । तस्क॑राणाम् । सृ॒का-

वृ॒क्षाणा॑म् । कक्षा॑णाम् । उ॒च्चैर्घो॑षा॒येत्यु॒च्चैः घो॑षाय । आ॒क्र॒न्द॒य॑त॒-ऽइत्या॑ क्र॒न्दय॑ते ॥१९॥

कृ॒त्स्न॒ाय॒तये॒तिकृ॒त्स्न आ॒य॒तया॑ । सत्व॑नाम् । आ॒व्या॒धिनी॑ना॒मित्या॑ व्या॒धिनी॑नाम् । अर॑ण्यानाम् ॥२०॥

तस्क॑राणाम् । सृ॒का॒यिभ्य॒ऽइति॒सृ॒का॒यि भ्यः॑ । मु॒ष्ण॒ताम् ।

रोहि॑ताय । स्थ॒पत॑ये । भु॒व॒न्तये॑ । वा॒रि॒व॒स्कृ॒ताय॑ । वा॒रि॒व॒ꣳकृ॒ताये॒ति॒-वा॑रिवꣳ कृ॒ताय॑ । वा॒णि॒जाय॑ । उ॒च्चैर्घो॑षा॒येत्यु॒च्चैः घो॑षाय । आ॒क्र॒न्द॒य॑त॒-ऽइत्या॑ क्र॒न्दय॑ते ॥१९॥

कृ॒त्स्न॒ाय॒तये॒तिकृ॒त्स्न आ॒य॒तया॑ । सह॑मानाय । नि॒व्या॒धिन॒ऽइति॒नि व्या॒धिने॑ । आ॒व्या॒धिनी॑ना॒मित्या॑ व्या॒धिनी॑नाम् । क॒कु॒भाय॑ । प॒रि॒च॒राये॒तिप॒रि च॒राय॑ ॥२०॥

प॒रि॒व॒ञ्च॑त॒ऽइति॒प॒रि॒ व॒ञ्च॑ते । स्ता॒यू॒नाम् । सृ॒का॒यिभ्य॒ऽइति॒-

1. 'आयतया' इति काशिकः पाठः ।

यिभ्य॒ऽइतिसृका॒यि भ्य॑ः । जिघां॑सद्भ्य॒ऽइति॒जिघांसत् भ्यः॑ । मु॒ष्णता॑म् । अ॒सि॒मद्भ्य॒ऽइत्य॑सि॒मत् भ्य॑ः । नक्त॑म् । चर॑द्भ्य॒ऽइति॒चर॑त् भ्यः॑ । वि॒कृ॒न्ता॒ना॒मिति॑वि कृ॒न्ताना॑म् ॥२१॥

उ॒ष्ण॒णी॒षिणे॑ । गि॒रि॒च॒राये॑ति॑गि॒रि च॒राय॑ । कु॒लु॒ञ्चा-नां॑म् । इ॒षु॒मद्भ्य॒ऽइती॑षु॒मत् भ्य॑ः । ध॒न्वा॒यिभ्य॒ऽइति॑ध॒न्वा॒यि भ्य॑ः । च॒ । व॒ः । आ॒त॒न्वा॒नेभ्य॒ऽइत्या॑ [1]त॒न्वा॒नेभ्य॑ः । प्र॒ति॒द॒धा॑नेभ्य॒ऽइति॒प्रति॒ द॒धा॑नेभ्यः॑ । आ॒य॒च्छ॑द्भ्य॒-ऽइत्या॒य॒च्छ॑द् भ्यः॑ । अ॒स्य॑द्भ्य॒ऽइत्य॒स्य॑त् भ्यः॑ ॥२२॥

वि॒सृ॒जद्भ्य॒ऽइति॑विसृ॒जत् भ्य॑ः । वि॒द्ध्य॑द्भ्य॒ऽइति॒विद्ध्य॑त् भ्यः॑ । स्व॒पद्भ्य॒ऽइति॑स्व॒पत् भ्य॑ः । जाग्र॑द्भ्य॒ऽइति॒जाग्र॑त्

जिघां॑सद्भ्य॒ऽइति॒जिघां॑सत् भ्यः॑ । अ॒सि॒मद्भ्य॒ऽइत्य॑सि॒मत् भ्य॑ः । नक्त॑म् । चर॑द्भ्य॒ऽइति॒चर॑त् भ्यः॑ ॥२१॥

उ॒ष्णी॒षिणे॑ । इ॒षु॒मद्भ्य॒ऽइती॑षु॒मत् भ्य॑ः । ध॒न्वा॒यिभ्य॒ऽइति॑ध॒न्वा॒यि भ्य॑ः । आ॒त॒न्वा॒नेभ्य॒ऽइत्या॑ त॒न्वा॒नेभ्य॑ः । प्र॒ति॒द॒धा॑नेभ्य॒ऽइति॒प्रति॒ द॒धा॑-नेभ्यः॑ । आ॒य॒च्छ॑द्भ्य॒ऽइत्या॒य॒च्छ॑द् भ्यः॑ । अ॒स्य॑द्भ्य॒ऽइत्य॒स्य॑त् भ्यः॑ ॥२२॥

वि॒सृ॒जद्भ्य॒ऽइति॒विसृ॒जत् भ्य॑ः । वि॒ध्य॑द्भ्य॒ऽइति॒विध्य॑त् भ्यः॑ । स्व॒पद्भ्य॒ऽइति॑स्व॒पत् भ्य॑ः । जाग्र॑द्भ्य॒ऽइति॒जाग्र॑त् भ्यः॑ । शया॑नेभ्यः॑ ।

सृ॒का॒ग्नि भ्य॑ः । वि॒कृ॒न्ता॒ना॒मिति॑वि[2] कृ॒न्ताना॑म् ॥२१॥

गि॒रि॒च॒राग्नेति॑गिरि च॒राग्न॑ । ध॒न्वा॒ग्निभ्य॒ऽइति॑ध॒न्वा॒ग्नि भ्य॑ः । व॒ः । आ॒य॒ग्नछ॑द्भ्य॒ऽइत्या॒ग्नछ॑द् भ्यः॑ ॥२२॥

वि॒सृ॒जद्भ्य॒ऽइति॑वि॒सृ॒जद् भ्य॑ः । वि॒ध्य॑द्भ्य॒ऽइति॒वि॒ध्य॑द् भ्यः॑ ।

---

१. 'तन्न्वानेभ्य॑ः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इति द्विवकारेण भाव्यम् ।

भ्यः । शयानेभ्यः । आसीनेभ्यः । तिष्ठद्भ्य इतितिष्ठत् भ्यः । धावद्भ्य इतिधावत् भ्यः ॥२३॥

सभाभ्यः । सभापतिभ्य इतिसभापति भ्यः । अश्वेभ्यः । अश्वपतिभ्य इत्यश्वपति भ्यः । आव्याधिनीभ्य इत्यां व्याधिनीभ्यः । विविध्यन्तीभ्य इतिवि विध्यन्तीभ्यः । उगणाभ्यः । तृंहतीभ्यः ॥२४॥

गणेभ्यः । गणपतिभ्य इतिगणपति भ्यः । व्रातेभ्यः । व्रातपतिभ्य इतिव्रातपति भ्यः । गृत्सेभ्यः ।

आसीनेभ्यः । तिष्ठद्भ्य इतितिष्ठत् भ्यः । धावद्भ्य इतिधावत् भ्यः ॥२३॥

सभाभ्यः । सभापतिभ्य इतिसभापति भ्यः । अश्वेभ्यः । अश्वपतिभ्य इत्यश्वपति भ्यः । आव्याधिनीभ्य इत्यां व्याधिनीभ्यः । विविध्यन्तीभ्य इतिवि विध्यन्तीभ्यः । उगणाभ्यः । तृंहतीभ्यः ॥२४॥

गणेभ्यः । गणपतिभ्य इतिगणपति भ्यः । व्रातेभ्यः । व्रातपतिभ्य इतिव्रातपति भ्यः । गृत्सेभ्यः । गृत्सपतिभ्य इतिगृत्सपति भ्यः ।

शयानेभ्यः ॥२३॥

आव्याधिनीभ्य इत्यां व्याधिनीभ्यः । विविध्यन्तीभ्य इतिविवि[1] ध्यन्तीभ्यः ॥२४॥

व्रातपतिभ्य इतिव्रातपति[2] भ्यः । [3]गृत्सेभ्यः । [3]गृत्सपतिभ्य-

---

१. लेखकप्रमादजोऽस्थानेऽवग्रहनिर्देशः, '०इतिवि विध्यन्तीभ्यः' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, '०इतिव्रातपति भ्यः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. उत्सवत्सशब्दवत् (द्र० पूर्वत्र पृष्ठ २१३ टि० २) 'गृत्स' शब्देऽपि द्वितीयवर्णापत्तिर्न दृश्यते । 'गृत्सेभ्यः' इत्येवं स्वरस्थाने 'गृत्सेभ्यः' इति शुद्धः स्वरो ज्ञेयः । अग्रिमपदे साधुस्वर एवोपलभ्यते ।

गृत्त्संपतिभ्य॒ऽइति॒गृत्त्संपति भ्यः । वि॒रूपे॑भ्य॒ऽइति॒वि रूपे॑भ्यः । वि॒श्वरू॑पेभ्य॒ऽइति॒वि॒श्व रूपे॑भ्यः ॥२५॥

सेना॑भ्यः । से॒ना॒निभ्य॒ऽइति॑सेना॒नि भ्यः॑ । र॒थिभ्य॒ऽइति॑र॒थि भ्यः॑ । अ॒र॒थेभ्यः॑ । क्ष॒तृभ्य॒ऽइति॑क्क्षतृ॒ भ्यः॑ । स॒ङ्ग्रही॒तृभ्य॒ऽइति॑सङ्ग्रही॒तृ भ्यः॑ । म॒हद्भ्य॒ऽइति॑म॒हत् भ्यः॑ । अ॒र्भ॒केभ्यः॑ ॥२६॥

तक्क्षभ्य॒ऽइति॒तक्क्ष भ्यः । र॒थ॒का॒रेभ्य॒ऽइति॑रथ का॒रेभ्यः॑ । कु॒ला॑लेभ्यः । कु॒र्म्मारे॑भ्यः । नि॒षा॒देभ्यः॑ । नि॒सा॒देभ्य॒ऽइति॑नि सा॒देभ्यः॑ । पु॒ञ्जिष्ठे॑भ्यः । श्व॒निभ्य॒ऽइति॑श्व॒नि भ्यः॑ । मृ॒ग॒युभ्य॒ऽइति॑मृ॒ग॒यु भ्यः॑ ॥२७॥

श्वभ्य॒ऽइति॒श्व भ्यः॑ । श्वप॑तिभ्य॒ऽइति॒श्वप॑ति भ्यः ।

वि॒रूपे॑भ्य॒ऽइति॒वि रूपे॑भ्यः । वि॒श्वरू॑पेभ्य॒ऽइति॑वि॒श्व रूपे॑भ्यः ॥२५॥

सेना॑भ्यः । से॒ना॒निभ्य॒ऽइति॑सेना॒नि भ्यः॑ । र॒थिभ्य॒ऽइति॑र॒थि भ्यः॑ । अ॒र॒थेभ्यः॑ । क्ष॒तृभ्य॒ऽइति॑क्ष॒तृ भ्यः॑ । स॒ङ्ग्रही॒तृभ्य॒ऽइति॑सङ्ग्रही॒तृ भ्यः॑ । म॒हद्भ्य॒ऽइति॑म॒हत् भ्यः॑ । अ॒र्भ॒केभ्यः॑ ॥२६॥

तक्षभ्य॒ऽइति॒तक्ष भ्यः । र॒थ॒का॒रेभ्य॒ऽइति॑रथ का॒रेभ्यः॑ । कु॒ला॑लेभ्यः । कु॒र्म्मारे॑भ्यः । नि॒षा॒देभ्यः॑ । नि॒सा॒देभ्य॒ऽइति॑नि सा॒देभ्यः । पु॒ञ्जिष्ठे॑भ्यः । श्व॒निभ्य॒ऽइति॑श्व॒नि भ्यः॑ । मृ॒ग॒युभ्य॒ऽइति॑मृ॒ग॒यु भ्यः॑ ॥२७॥

श्वभ्य॒ऽइति॒श्व भ्यः॑ । श्वप॑तिभ्य॒ऽइति॒श्वप॑ति भ्यः । रु॒द्राय॑ । नील॑ग्री-

---

ऽइति॒गृत्सं॑पति भ्यः । वि॒रूपे॑भ्य॒ऽइति॒वि रूपे॑भ्यः । वि॒श्वरू॑पेभ्य॒ऽइति॑वि॒श्व रूपे॑भ्यः ॥२५॥

मृ॒ग॒युभ्य॒ऽइति॑मृ॒ग॒यु भ्यः॑ ॥२७॥

भवाय । रुद्राय । शर्वाय । पशुपतयऽइतिपशु पतये । नील-ग्रीवायेतिनील ग्रीवाय । शितिकण्ठायेतिशिति कण्ठाय ॥२८॥

कपर्दिने । इयुप्तकेशायेतिइयुप्त केशाय । सहस्राक्षायेतिसहस्र अक्षाय । शतधन्वनऽइतिशत धन्वने । गिरिशयायेतिगिरि शयाय । शिपिविष्टायेतिशिपि विष्टाय । मीढुष्टमाय । मीढुस्तमायेतिमीढुः तमाय । इषुमतऽइतीषु मते ॥२९॥

ह्रस्वाय । वामनाय । बृहते । वर्षीयसे । वृद्धाय । सवृधऽइतिस वृधे । अग्र्याय । प्रथमाय ॥३०॥

वायेतिनील ग्रीवाय ॥२८॥

व्युप्तकेशायेतिव्युप्त केशाय । सहस्राक्षायेतिसहस्र अक्षाय । शतधन्वनऽइतिशत धन्वने । शिपिविष्टायेतिशिपि विष्टाय । मीढुष्टमाय । मीढुस्तमायेति-मीढुः तमाय ॥२९॥

वृद्धाय । अग्र्याय ॥३०॥

भवाय्य । रुद्राय्य । शर्वाय्य । पशुपतय्यऽइतिपशु पतय्ये । नीलग्रीवाय्येति-नील ग्रीवाय्य । शितिकण्ठाय्येतिशति[1] कण्ठाय्य ॥२८॥

व्युप्तकेशाय्येतिव्युप्त केशाय्य । सहस्राक्षाय्येतिसहस्र अक्षाय्य । शत-धन्व[2]ऽइतिशत धन्वने । गिरिशय्याय्येतिगिरि शय्याय्य । शिपिविष्टाय्येतिशिपि विष्टाय्य । मीढुष्टमाय्य । मीढुस्तमाय्येतिमीढुः तमाय्य ॥२९॥

ह्रस्वाय्य । वामनाय्य । वर्षीय्यसे । वृद्धाय्य । सवृधऽइतिस वृधे । अग्र्याय्य । प्रथमाय्य ॥३०॥

---

१. '०शति' अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, '०शिति' इत्येव साधुपाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'शतधन्वन्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

आशवे । अजिराय । शीग्घ्र्याय । शीब्भ्याय । ऊम्म्र्याय । अवस्वन्न्यायेत्यव स्वन्न्याय । नादेयाय । द्वीप्प्याय ॥३१॥

ज्येष्ठाय । कनिष्ठाय । पूर्व्वजायेतिपूर्व्व जाय । अपरजायेत्यपर जाय । मद्ध्यमाय । अपगल्भायेत्यप गल्भाय । जघन्न्याय । बुद्ध्न्याय ॥३२॥

सोब्भ्याय । प्रतिसर्य्यायेतिप्रति सर्य्याय । याम्म्याय । क्षेम्म्याय । श्लोक्क्याय । अवसान्न्यायेत्यव सान्न्याय । ऊर्व्वर्य्याय । खल्ल्याय ॥३३॥

शीघ्र्याय । शीभ्याय । अवस्वन्यायेत्यव स्वन्याय । द्वीप्याय ॥३१॥

ज्येष्ठाय । कनिष्ठाय । अपरजायेत्यपर जाय । मध्यमाय । अपगल्भायेत्यप गल्भाय । जघन्याय । बुध्न्याय ॥३२॥

सोभ्याय । प्रतिसर्य्यायेतिप्रति सर्य्याय । याम्याय । क्षेम्याय । श्लोक्याय । अवसान्यायेत्यव सान्याय । खल्याय ॥३३॥

अजिराय । शीघ्र्याय । शीभ्याय । ऊर्म्याय । अवस्वन्यायेत्यव स्वन्याय । नादेयाय । द्वीप्याय ॥३१॥

ज्येष्ठाय । कनिष्ठाय । पूर्वजायेतिपूर्व जाय । अपरजायेत्यपर जाय । मध्यमाय । अपगल्भायेत्यप गल्भाय । जघन्याय । बुध्न्याय ॥३२॥

सोभ्याय । प्रतिसर्य्यायेतिप्रति सर्य्याय । याम्याय । क्षेम्याय । श्लोक्याय । अवसान्यायेत्यव सान्याय । [1]ऊर्वर्य्याय । खल्याय ॥३३॥

---

१. प्रमादपाठोऽयं स्वरभेदनिमित्तकं पाठान्तरं वेति विचारार्हम्, उभयथाऽपि सम्भवात् ।

व॒न्या॑य । क॒क्ष्या॑य । श्र॒वाय॑ । प्र॒ति॒श्र॒वायेति॑ प्रति श्र॒वाय॑ । आ॒शु॒षे॑णाय । आ॒शु॒से॑ना॒येत्या॒शु से॑नाय । आ॒शु॒र॑था॒येत्या॒शु र॑थाय । शू॒रा॑य । अ॒व॒भे॒दि॒नऽइत्य॑व भे॒दि॑ने ॥३४॥

बि॒ल्मिने॑ । क॒व॒चिने॑ । व॒र्म्मिणे॑ । व॒रू॒थिने॑ । श्रु॒ताय॑ श्रु॒त॒से॒ना॒येति॑ श्रुत से॒नाय॑ । दु॒न्दु॒भ्या॒य । आ॒ह॒न॒न्या॒येत्या॑ [1]ह॒न॒न्या॒य ॥३५॥

धृ॒ष्ण॒वे॑ । प्र॒मृ॒शा॒येति॑ प्र मृ॒शाय॑ । नि॒ष॒ङ्गिणे॑ । इ॒षु॒धि॒मत॒ऽइती॑षुधि मते॑ । ती॒क्ष्णेष॑व॒ऽइति॑ ती॒क्ष्ण इ॑षवे । आ॒यु॒धिने॑ । स्वा॒यु॒धा॒येति॑ सु [2]आ॒यु॒धाय॑ । सु॒ध॒न्व॒न॒ऽइति॑ सु॒ धन्व॑ने ॥३६॥

व॒न्या॑य । क॒क्ष्या॑य । प्र॒ति॒श्र॒वायेति॑ प्रति श्र॒वाय॑ । आ॒शु॒से॑ना॒येत्या॒शु से॑नाय । आ॒शु॒र॑था॒येत्या॒शु र॑थाय । अ॒व॒भे॒दि॒नऽइत्य॑व भे॒दि॑ने ॥३४॥

बि॒ल्मिने॑ । श्रु॒त॒से॒ना॒येति॑ श्रुत से॒नाय॑ । दु॒न्दु॒भ्या॒य । आ॒ह॒न॒न्या॒येत्या॑ ह॒न॒न्या॒य ॥३५॥

धृ॒ष्ण॒वे॑ । प्र॒मृ॒शा॒येति॑ प्र मृ॒शाय॑ । सु॒ध॒न्व॒न॒ऽइति॑ सु॒ धन्व॑ने ॥३६॥

व॒न्या॑य । क॒क्ष्या॑य । श्र॒वाय॑ । प्र॒ति॒श्र॒वा॒येति॑ प्रति श्र॒वाय॑ । आ॒शु॒षे॑णाय । आ॒शु॒से॑ना॒येत्या॒शु से॑नाय । आ॒शु॒र॑था॒येत्या॒शु र॑थाय । शू॒रा॑य ॥३४॥

श्रु॒ताय॑ । श्रु॒त॒से॒ना॒येति॑ श्रुत से॒नाय॑ । दु॒न्दु॒भ्या॒य । आ॒ह॒न॒न्या॒येत्या॑ ह॒न॒न्या॒य ॥३५॥

प्र॒मृ॒शा॒येति॑ प्र मृ॒शाय॑ । स्वा॒यु॒धा॒येति॑ सु आ॒यु॒धाय॑ ॥३६॥

---

१. 'हनन्याय' इति काशिकः पाठः ।

२. 'आयुधाय' इति काशिकः पाठः ।

स्रुत्याय । पत्थ्याय । काट्य्याय । नीप्प्याय । कुल्ल्याय । सरस्याय । नादेयाय । वैशन्ताय ॥३७॥

कूप्प्याय । अवट्य्याय । वीद्ध्यायेतिवि ईद्ध्र्याय । आतप्प्यायेत्या[1]तप्प्याय । मेग्घ्याय । विद्युत्त्यायेतिवि द्युत्याय । वर्ष्याय । अवर्ष्याय ॥३८॥

वात्त्याय । रेष्म्याय । वास्तव्याय । वास्तुपायेतिवास्तु पाय । सोमाय । रुद्द्राय । ताम्म्राय । अरुणाय ॥३९॥

स्रुत्याय । पथ्याय । काव्याय । नीप्याय । कुल्याय ॥३७॥

कूप्याय । अवट्याय । [2]वीध्र्यायेतिवि ईध्र्याय । आतप्यायेत्या तप्याय । मेघ्याय । विद्युत्यायेतिवि द्युत्याय ॥३८॥

वात्याय । वास्तव्याय । वास्तुपायेतिवास्तु पाय । रुद्राय । ताम्राय ॥३९॥

स्रुत्याय । पथ्याय । काव्याय । नीप्याय । कुल्याय । सरस्याय । नादेयाय । वैशन्ताय ॥३७॥

कूप्याय । अवट्याय । [3]वीध्र्यायेतिवि ईध्र्याय । आतप्यायेत्या तप्याय । मेघ्याय । विद्युत्यायेतिवि द्युत्याय । वर्ष्याय । अवर्ष्याय ॥३८॥

वात्याय । रेष्म्याय । वास्तव्याय । वास्तुपायेतिवास्तु पाय । सोमाय । रुद्राय । ताम्राय । अरुणाय ॥३९॥

---

१. 'तप्प्याय' इति काशिकः पाठः ।

२. बम्बईमुद्रितेऽपपाठोऽयं स्वरभेदनिमित्तः पाठभेदो वेति विचारार्हः ।

३. 'वीध्र्यायेतिवि ईध्र्याय' इत्येवं शुद्धः स्वरपाठो ज्ञेयः । यद्वा बम्बईमुद्रितवत् पाठो द्रष्टव्यः । अत्र पूर्वा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

शङ्गवऽइतिंशम् गवे । पशुपतयऽइतिंपशु पतये । उग्ग्रायं । भीमायं । अग्ग्रेवधायेत्त्यंग्ग्रे व्वधायं । दूरेवधायेतिंदूरे व्वधायं । हुन्त्रे । हनीयसे । वृक्क्षेब्भ्यं । हरिंकेशेब्भ्यऽइतिहरिं केशेब्भ्यः । तारायं ॥४०॥

शम्भवायेतिंशम् भवायं । मयोभवायेतिंमयः भवायं । शङ्करायेतिंशम् करायं । मयस्करायं । मयःकरायेतिंमयः करायं । शिवायं । शिवतरायेतिंशिव तराय ॥४१॥

पार्व्यांय । अवार्व्यांय । प्रतरंणायेतिंप्प्र तरंणाय । उत्त्तरंणायेत्त्युत् तरंणाय । तीर्त्थ्यांय । कूल्ल्यांय । शष्प्प्यांय । फेन्न्यांय ॥४२॥

उग्रायं । अग्रेवधायेत्यंग्रे व्वधायं । वृक्षेभ्यं । हरिंकेशेभ्यऽइतिहरिं केशेभ्यः ॥४०॥

मयस्करायं ॥४१॥

प्रतरंणायेतिंप्र तरंणाय । उत्तरंणायेत्युत् तरंणाय । तीर्थ्यांय । कूल्यांय । शष्प्यांय । फेन्यांय ॥४२॥

पशुपतय्यऽइतिंपशु पतय्ये । उग्राय्य । भीमाय्य । अग्रेवधाय्येत्यंग्रे वधाय्य । दूरेवधाय्येतिंदूरे वधाय्य । हनीय्यसे । ताराय्य ॥४०॥

शम्भवाय्येतिंशम् भवाय्य । मय्योभवाय्येतिंमय्यः भवाय्य । शङ्कराय्येतिंशम् कराय्य । मय्यस्कराय्य । मय्यःकराय्येतिंमय्यः कराय्य । शिवाय्य । शिवतराय्येतिंशिव तराय्य ॥४१॥

पार्य्याय्य । अवार्य्याय्य । प्रतरंणाय्येतिंप्र तरंणाय्य । उत्तरंणाय्येत्युत् तरंणाय्य । तीर्थ्याय्य । [1]कुल्याय्य । [2]शब्याय्य । फेन्याय्य ॥४२॥

---

१. लेखकप्रमादजोऽपपाठः, 'कुल्याय्य' इत्यस्य पूर्वत्र (१६।३७) गतत्वात् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'शष्प्याय' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सिकत्त्याय । प्रवाह्य्यायेतिप्र वाहय्याय । किंशिलाय । क्षयणाय । कपर्दिने । पुलस्तये । इरिण्याय । प्रपत्थ्यायेतिप्र [1]पत्थ्याय ॥४३॥

व्रज्ज्याय । गोष्ठ्याय । गोस्त्थ्यायेतिगो स्थ्याय । तल्प्याय । गेह्य्याय । हृदय्याय । निवेष्प्यायेतिनि वेष्प्याय । काट्याय । गह्वरेष्ठाय । गह्वरेस्त्थायेतिगह्वरे स्थाय ॥४४॥

शुष्क्याय । हरित्त्याय । पाꣳसव्याय । रजस्याय । लोप्याय । उलप्याय । ऊर्व्याय । सूर्व्यायेतिसु ऊर्व्याय ॥४५॥

सिकत्याय । प्रवाह्यायेतिप्र वाहयाय । इरिण्याय । प्रपथ्यायेतिप्र पथ्याय ॥४३॥

व्रज्याय । गोष्ठ्याय । गोस्थ्यायेतिगो स्थ्याय । तल्प्याय । गेह्याय । हृदय्याय । निवेष्प्यायेतिनि वेष्प्याय । काट्याय । गह्वरेष्ठाय । गह्वरेस्थायेतिगह्वरे स्थाय ॥४४॥

शुष्क्याय । हरित्याय । पाꣳसव्याय । लोप्याय ॥४५॥

सिकत्याय । [2]प्रवाह्यायेतिप्र वाह्याय । किंशिलाय । क्षयणाय । पुलस्तये । इरिण्याय । प्रपथ्यायेतिप्र पथ्याय ॥४३॥

व्रज्याय । गोष्ठ्याय । गोस्थ्यायेतिगो स्थ्याय । तल्प्याय । गेह्याय । हृदय्याय । निवेष्प्यायेतिनि वेष्प्याय । काट्याय । गह्वरेष्ठाय । गह्वरेस्थायेतिगह्वरे स्थाय ॥४४॥

शुष्क्याय । हरित्याय । पाꣳसव्याय । रजस्याय । लोप्याय । उलप्याय । ऊर्व्याय । सूर्व्यायेतिसु [3]ऊर्व्याय ॥४५॥

---

१. 'पत्थ्याय' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'प्रवाह्यायेतिप्र' इति साधुः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'ऊर्व्याय' इति युक्तः स्वरसंचारो ज्ञेयः ।

पर्ण्णार्यं । पर्ण्णशदायेतिपर्ण्ण शदार्यं । उद्गुरमाणायेत्युत् गुरमाणाय । अभिघ्नतऽइत्यभि घ्नते । आखिदतऽइत्या [1]खिदते । प्रखिदतऽइतिप्र [1]खिदते । इषुकृद्भ्यऽइतीषुकृत् भ्यः । धनुष्कृद्भ्यः । धनुद्कृद्भ्यऽइतिधनुद्कृत् भ्यः । किरिकेभ्यः । देवानाम् । हृदयेभ्यः । विचिन्वत्केभ्यऽइतिवि [2]चिन्वत्केभ्यः । विक्षिणत्केभ्यऽइतिवि [3]क्षिणत्केभ्यः । आनिर्हतेभ्यऽइत्यानिः हतेभ्यः ॥४६॥

द्रापे । अन्धसः । पते । दरिद्र । नीललोहितेतिनील लोहित ॥ आसाम् । प्रजानामितिप्र जानाम् । एषाम् । पशूनाम् । मा । भेः । मा । रोक् । मोऽइतिमो । च । नः । किम् । चन । आममत् ॥४७॥

पर्णार्य । पर्णशदायेतिपर्ण शदार्य । उद्गुरमाणायेत्युत् गुरमाणाय । अभिघ्नतऽइत्यभि घ्नते । आखिदतऽइत्या खिदते । प्रखिदतऽइतिप्र खिदते । इषुकृद्भ्यऽइतीषुकृत् भ्यः । धनुष्कृद्भ्यः । धनुःकृद्भ्यऽइतिधनुः कृद्भ्यः । किरिकेभ्यः । हृदयेभ्यः । विचिन्वत्केभ्यऽइतिवि चिन्वत्केभ्यः । विक्षिणत्केभ्यऽइतिवि क्षिणत्केभ्यः । आनिर्हतेभ्यऽइत्यानिः हतेभ्यः ॥४६॥

दरिद्र । प्रजानामितिप्र जानाम् ॥४७॥

पर्णार्य । पर्णशदायेतिपर्ण शदार्य । उद्गुरमाणायेत्युत् गुरमाणाय । अभिघ्न[4]ऽइत्यभि घ्नते । हृदयेभ्यः ॥४६॥

नीललोहितिनील[5] लोहित ॥४७॥

---

१. 'खिदते' इति काशिकः पाठः ।

२. 'चिन्वत्केभ्यः' इति काशिकः पाठः ।

३. 'क्षिणत्केभ्यः' इति काशिकः पाठः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'अभिघ्नत' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

५. अपपाठोऽयम्, 'नीललोहितेतिनील' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयद्वीरायेति क्षयत् वीराय । प्र । भरामहे । मतीः ॥ यथा । शम् । असत् । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे । चतुःपदऽइति चतुः पदे । विश्वम् । पुष्टम् । ग्रामे । अस्मिन् । अनातुरम् ॥४८॥

या । ते । रुद्र । शिवा । तनूः । शिवा । विश्वाहा । भेषजी ॥ शिवा । रुतस्य । भेषजी । तया । नः । मृड । जीवसे ॥४९॥

परि । नः । रुद्रस्य । हेतिः । वृणक्तु । परि । त्वेषस्य । दुर्म्मतिरितिदुः मतिः । अघायोः । अघयोरित्यघ योः ॥ अव । स्थिरा । मघवद्भ्यऽइतिमघवत् भ्यः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय । मृड ॥५०॥

रुद्राय । क्षयद्वीरायेतिक्षयत् वीराय । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे । विश्वम् । पुष्टम् । अस्मिन् ॥४८॥

रुद्र । विश्वाहा ॥४९॥

रुद्रस्य । वृणक्तु । अघयोरित्यघ योः । मघवद्भ्यऽइतिमघवत् भ्यः । तनुष्व । मीढ्वः ॥५०॥

रुद्राय । क्षयद्वीरायेतिक्षयत् वीराय । यथा ॥४८॥

या । तया ॥४९॥

अघायोः । अघयोरित्यघ [1]योः । तोकाय । तनयाय ॥५०॥

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'योः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

मीढुष्टम । मीढुस्तमेतिमीढुः तम । शिवतमेतिशिव तम । शिवः । नः । सुमनाऽइतिसु मनाः । भव ॥ परमे । वृक्क्षे । आयुधम् । निधायेतिनि धाय । कृत्तिम् । वसानः । आ । चर । पिनाकम् । बिभ्रत् । आ । गहि ॥५१॥

विकिरिद्रेतिवि किरिद्र । विलोहितेतिवि लोहित । नमः । ते । अस्तु । भगवऽइतिभग वः ॥ याः । ते । सहस्रम् । हेतयः । अन्यम् । अस्मत् । नि । वपन्तु । ताः ॥५२॥

सहस्राणि । सहस्रशऽइतिसहस्र शः । बाह्वोः । तव । हेतयः ॥ तासाम् । ईशानः । भगवऽइतिभग वः । पराचीना । मुखा । कृधि ॥५३॥

असङ्ख्यातेत्यसम् ख्याता । सहस्राणि । ये । रुद्राः ।

मीढुष्टम । वृक्षे । बिभ्रत् ॥५१॥

विकिरिद्रेतिवि किरिद्र । अन्यम् । अस्मत् ॥५२॥

बाह्वोः ॥५३॥

असङ्ख्यातेत्यसम् ख्याता । रुद्राः । भूम्याम् । धन्वानि ।

आयुधम् । निधायेतिनि धाय ॥५१॥

विकिरिद्रेतिवि किरिद्र । विलोहितेतिवि[1] लोहित । भगवऽइतिभग वः । याः । हेतयः ॥५२॥

हेतयः । भगवऽइतिभग वः ॥५३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'विलोहितेतिवि' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

अधि । भूम्म्याम् ॥ तेषाम् । सहस्त्रयोजनऽइतिसहस्त्र [1]योजने । अव । धन्न्वानि । तन्मसि ॥५४॥

अस्म्मिन् । महति । अर्ण्णवे । अन्तरिक्क्षे । भवाः । अधि ॥५५॥

नीलग्ग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः । शितिकण्ठाऽइतिशिति कण्ठाः । दिवम् । रुद्राः । उपश्श्रिताऽइत्युप श्रिताः ॥ [2]शर्वाः । अधः । क्षमाचराऽइतिक्क्षमा चराः ॥५६॥

वृक्क्षेषु । शष्प्पिञ्जराः । नीलग्ग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः । विलोहिताऽइतिवि लोहिताः ॥५७॥

तन्मसि ॥५४॥

अस्मिन् । अन्तरिक्षे ॥५५॥

नीलग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः । रुद्राः । उपश्रिताऽइत्युप श्रिताः । क्षमाचराऽइतिक्षमा चराः ॥५६॥

वृक्षेषु । शष्पिञ्जराः । नीलग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः ॥५७॥

य्ये । सहस्त्रय्योजनऽइतिसहस्त्र [3]य्योजने ॥५४॥

[ककोशे पञ्चपञ्चाशत्तमायाः कण्डिकायाः पदपाठो लेखकप्रमादान्न दृश्यते] ।

व्विलोहिताऽइतिव्वि लोहिताः ॥५७॥

---

१. 'योजने' इति काशिकः पाठः ।

२. इमानि पदान्युत्तरस्या मन्त्रकण्डिकाया इहैव पठितानीत्यत इत आरभ्य एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदः समजनि ।

३. कशैल्यनुसारमिह, 'य्योजने' इत्येवं साधुः पाठो ज्ञेयः ।

भूतानाम् । अधिपतयऽइत्यधि पतयः । विशिखासऽइतिवि शिखासः । कपर्दिनः ॥५८॥

पथाम् । पथिरक्क्षयऽइतिपथि रक्क्षयः । ऐलबृदाः । आयुर्युधऽइत्यायुः युधः ॥५९॥

तीर्थानि । प्रचरन्तीतिप्र चरन्ति । सृकाहस्ताऽइतिसृका हस्ताः । निषङ्गिणः ॥६०॥

अन्नेषु । विविद्ध्यन्तीतिवि विद्ध्यन्ति । पात्रेषु । पिबतः । जनान् ॥६१॥

एतावन्तः । च । भूयांसः । च । दिशः । रुद्राः । वितस्थिरऽइतिवि [1]तस्थिरे ॥६२॥

अधिपतयऽइत्यधि पतयः ॥५८॥
पथिरक्षयऽइतिपथि रक्षयः । आयुर्युधऽइत्यायुः युधः ॥५९॥
तीर्थानि । प्रचरन्तीतिप्र चरन्ति । सृकाहस्ताऽइतिसृका हस्ताः ॥६०॥
विविध्यन्तीतिवि विध्यन्ति । पात्रेषु ॥६१॥
रुद्राः । वितस्थिरऽइतिवि तस्थिरे ॥६२॥

अधिपतयऽइत्यधि पतयः । विशिखासऽइतिवि[2] शिखासः ॥५८॥
पथिरक्षयऽइतिपथि रक्षयः । आयुर्युधऽइत्यायुः [3]युधः ५९॥
विविध्यन्तीतिवि[4] विध्यन्ति ॥६१॥
भूयांसः । वितस्थिरऽइतिवि[5] तस्थिरे ॥६२॥

---

१. 'तस्थिरे' इति काशिकः पाठः ।
२. कशौल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।
३. कशौल्यनुसारमिह 'युधः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।
४. कशौल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।
५. कशौल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं निर्देशेन भाव्यम् ।

नमः । अस्तु । रुद्रेभ्यः । ये । दिवि । येषाम् । वर्षम् । इषवः ॥ तेभ्यः । दश । प्राचीः । दक्षिणा । प्रतीचीः । उदीचीः । ऊर्ध्वाः ॥ [1]अन्तरिक्षे । [1]वातः ॥ [2]पृथिव्याम् । [2]अन्नम् ॥६३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षोडशोऽध्यायः ॥

रुद्रेभ्यः । तेभ्यः । दक्षिणा । अन्तरिक्षे । पृथिव्याम् ॥६३॥

स्ये । स्येषाम् ॥६३॥

॥इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे षोडशमो[3]ऽध्यायः ॥

---

१. अन्येषां मन्त्रपदानां पुनरुक्तत्वाद् उत्तरस्याः कण्डिकाया अपुनरुक्ते द्वे पदे इहैव पठिते । अत इह द्वयोः कण्डिकासंख्ययो भेदः समजनि ।

२. अन्येषां मन्त्रपदानां पुनरुक्तत्वाद् उत्तरस्याः कण्डिकाया अपुनरुक्ते द्वे पदे इहैव पठिते । अत इह तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदोऽजायत ।

३. द्र० पूर्वत्र-(पृष्ठ १७९ टि० १) ।

सप्तदशोऽध्यायः

अश्मन्न् । ऊर्ज्जम् । पर्व्वते । शिश्रियाणाम् । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । ओषधीभ्यः । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । अधि । सम्भृतमितिसम् भृतम् । पयः ॥ ताम् । नः । इषम् । ऊर्ज्जम् । धत्त । मरुतः । सꣳरराणाऽइतिसम् [1]रराणाः । अश्मन्न् । ते । क्षुत् । मयि । ते । ऊर्क् ॥१॥

इमाः । मे । अग्ने । इष्टकाः । धेनवः । सन्तु । एका । च । दश । शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । नियुतमितिनि युतम् । प्रयुतमितिप्र युतम् । अर्ब्बुदम् । न्यर्ब्बुदमितिनि अर्ब्बुदम् । समुद्रः । मद्ध्यम् । अन्तः । परार्द्धऽइतिपर अर्द्धः । एताः । अमुत्र । अमुष्मिन् । लोके ॥२॥

अश्मन् । शिश्रियाणाम् । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । ओषधीभ्यः । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । अश्मन् ॥१॥

अग्ने । इष्टकाः । प्रयुतमितिप्र युतम् । समुद्रः । मध्यम् । अमुत्र । अमुष्मिन् ॥२॥

शिश्रियाणाम् । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । पयः । मयि ॥१॥

अयुतम् । नियुतमितिनि [2]य्युतम् । प्रयुतमितिप्र [2]य्युतम् ॥२॥

---

१. 'रराणाः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युतम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

ऋतवः । स्थ । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । ऋतुष्ठाः । ऋतुस्थाऽइत्यृतु स्थाः । स्थ । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥ घृतश्चुतऽइतिघृत श्चुतः । मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतः । विराजऽइतिवि राजः । नाम । कामदुघाऽइतिकाम दुघाः । अक्क्षीयमाणाः ॥३॥

ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । ऋतुष्ठाः । ऋतुस्थाऽइत्यृतु स्थाः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । घृतश्चुतऽइतिघृत श्चुतः । मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतः । अक्षीयमाणाः ॥३॥

ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । [1]घृतश्च्युतऽइतिघृत श्च्युतः । [1]मधुश्च्युतऽइतिमधु श्च्युतः । विराजऽइतिविराजः[2] । अक्षीयमाणाः ॥३॥

---

१. अवान्तरशाखानुरूपोऽयं पाठभेदः स्यात् । मौरिसब्लूमफील्डः स्वीकीये 'वैदिककनकोर्डेन्स' ग्रन्थे एतन्मन्त्रनिर्देशे (पृष्ठ ३५९ कालम २) वाजसनेयसंहिताया (१७।३), मैत्रायणीसंहितायाः २।८।१४ च मन्त्रपाठे 'घृतश्चुतो मधुश्चुतः' पठितस्य पदपाठे 'घृतश्च्युतः मधुश्च्युतः' इति सयकारपाठं निर्दिशति । मैत्रायणीसंहितायां ३।३।४ स्थाने 'घृतश्च्युतो मधुश्च्युताः' सयकारः पाठः, २।८।१४ स्थाने च 'घृतश्चुतो मधुश्चुताः' इति यकाररहितः पाठ उपलभ्यते । अत्र वाजसनेयसंहिताया २१।४२ मन्त्रस्य 'मधुश्चुतः' पदस्य ककोशीयः पाठोऽप्यनुसन्धेयः । मुम्बईमुद्रितयोरुवटमहीधरभाष्ययोः स्वामिदयानन्दभाष्ये चात्र (१७।३) 'घृतश्च्युतो मधुश्च्युतः' इति सयकार एव पाठो दृश्यते, परन्तु २१।४२ मन्त्रे 'मधुश्चुतः' इति यकाररहित एव पाठ एषु भाष्यग्रन्थेषु लक्ष्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारमिह '०वि राजः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

समुद्रस्य । त्वा । अवकया । अग्ने । परि । इययामसि ॥ पावकः । अस्मभ्यम् । शिवः । भव ॥ [1]हिमस्य । त्वा । जरायुणा ॥४॥

उप । ज्मन् । उप । वेतसे । अव । तर । नदीषु । आ ॥ अग्ने । पित्तम् । अपाम् । असि । मण्डूकि । ताभिः । आ । गहि । सा । इमम् । नः । यज्ञम् । पावकवर्ण्ण-मितिपावक वर्ण्णम् । शिवम् । कृधि ॥५॥

अपाम् । इदम् । न्ययनमितिनि अयनम् । समुद्रस्य । निवेशनमितिनि वेशनम् ॥ अन्यान् । ते । अस्मत् । तपन्तु । हेतयः ॥६॥

समुद्रस्य । अग्ने । अस्मभ्यम् ॥४॥

अग्ने । यज्ञम् । पावकवर्णमितिपावक वर्णम् ॥५॥

समुद्रस्य । अन्यान् । अस्मत् ॥६॥

अवकया । व्ययामसि । [2]अश्मभ्यम् । हिमस्य । जरायुणा ॥४॥

[3]ज्मन् । य्यज्ञम् । पावकवर्णमितिपावक वर्णम् ॥५॥

न्ययनमितिनि अयनम् । निवेशनमितिनि वेशनम् । हेतयः ॥६॥

---

१. उत्तरस्यां मन्त्रकण्डिकायां त्रीण्येवापुनरुक्तानि पदानि, तानि च पदपाठेऽस्यामेव कण्डिकायां पठितानि । अत इत आरभ्य एकस्या कण्डिका-संख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. लेखकप्रमादजोऽपपाठः, 'अस्मभ्यम्' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

३. यकारस्य जकारोच्चारणनिमित्तो जकारस्थाने यकारस्य लेखः ।

अग्ग्ने । पावक । शोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्वया ॥ आ । देवान् । वक्क्षि । यक्क्षि । च ॥७॥

सः । नः । पावक । दीदिवऽइतिदीदि वः । अग्ग्ने । देवान् । इह । आ । वह ॥ उप । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥८॥

पावकया । यः । चितयन्त्या । कृपा । क्षामन् । रुरुचे । उषसः । न । भानुना ॥ तूर्वन् । न । यामन् । एतशस्य । नु । रणे । आ । यः । घृणे । न । ततृषाणः । अजरः ॥९॥

नमः । ते । हरसे । शोचिषे । नमः । ते । अस्तु । अर्चिषे ॥१०॥

नृषदे । नृसदऽइतिनृ सदे । वेट् । अप्प्सुषदे । अप्प्सु-सदऽइत्त्यप्प्सु सदे । बर्हिषदे । बर्हिसदऽइतिबर्हि सदे । वनसदऽइतिवन सदे । स्वर्विदऽइतिस्वः विदे ॥११॥

अग्ने । जिह्वया । वक्षि । यक्षि ॥७॥

अग्ने । यज्ञम् ॥८॥

अप्सुषदे । अप्सुसदऽइत्यप्सु सदे ॥११॥

मन्द्रय्या । जिह्वय्या । य्यक्षि ॥७॥

दीदिवऽइतिदीदि वः । य्यज्ञम् ॥८॥

पावकय्या । य्यः । चितय्यन्त्या । य्यामन् । य्यः ॥९॥

वनसदऽइतिवन[1] सदे । स्वर्विदऽइतिस्वः [2]विदे ॥११॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह '०वन' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'विदे' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

ये । देवाः । देवानाम् । यज्ञियाः । यज्ञियानाम् । सँवत्सरीणम् । उप । भागम् । आसते ॥ अहुतादऽइत्यहुत अदः । हविषः । यज्ञे । अस्मिन् । स्वयम् । पिबन्तु । मधुनः । घृतस्य ॥१२॥

ये । देवाः । देवेषु । अधि । देवत्वमितिदेव त्वम् । आयन् । ये । ब्रह्मणः । पुरऽएतारऽइतिपुरः एतारः । अस्य ॥ येभ्यः । न । ऋते । पवते । धाम । किम् । चन । न । ते । दिवः । न । पृथिव्याः । अधि । स्नुषु ॥१३॥

प्राणदाऽइतिप्राण दाः । अपानदाऽइत्यपान दाः । व्यानदाऽइतिव्यान दाः । वर्चोदाऽइतिवर्चः दाः । वरिवोदाऽइतिवरिवः दाः ॥१४॥

यज्ञियाः । यज्ञियानाम् । सँवत्सरीणम् । अहुतादऽइत्यहुत अदः । यज्ञे । अस्मिन् ॥१२॥

देवत्वमितिदेव त्वम् । ब्रह्मणः । येभ्यः । पृथिव्याः ॥१३॥

प्राणदाऽइतिप्राण दाः । अपानदाऽइत्यपान दाः ॥१४॥

य्ये । य्यज्ञियाः । य्यज्ञियानाम् । [1]सम्वत्सरीणम् । य्यज्ञे । स्वयम् ॥१२॥

य्ये । आयन् । य्ये । य्येभ्यः ॥१३॥

ब्बर्चोदाऽइतिब्बर्चः दाः । ब्बरिवोदाऽइतिब्बरिवः दाः ॥१४॥

---

१. अत्र 'सँव्वत्सरीणम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विश्वम् । नि । अत्रिणम् ॥ अग्निः । नः । वनते । रयिम् ॥१५॥

यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । ऋषिः । होता । नि । असीदत् । पिता । नः ॥ सः । आशिषेत्याशिषा । द्रविणम् । इच्छमानः । प्रथमच्छदितिप्रथम छत् । अवरान् । आ । विवेश ॥१६॥

किम् । स्वित् । आसीत् । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि स्थानम् । आरम्भणमित्या रम्भणम् । कतमत् । स्वित् । कथा । आसीत् ॥ यतः । भूमिम् । जनयन् । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । वि । द्याम् । और्णोत् । महिना । विश्वचक्षा इतिविश्व चक्षाः ॥१७॥

विश्वतश्चक्षुरितिविश्वतः चक्षुः । उत । विश्वतो-

अग्निः । तिग्मेन । विश्वम् । अत्रिणम् । अग्निः ॥१५॥

विश्वा । जुह्वत् । आशिषेत्या शिषा । इच्छमानः । प्रथमछदितिप्रथम छत् ॥१६॥

अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि स्थानम् । आरम्भणमित्या रम्भणम् । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । विश्वचक्षाऽइतिविश्व चक्षाः ॥१७॥

विश्वतश्चक्षुरितिविश्वतः चक्षुः । विश्वतोमुखऽइतिविश्वतः मुखः ।

व्यासत् । रयिम् ॥१५॥

य्यः ॥१६॥

य्यतः । जनयन् । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । विश्वचक्षाऽइतिविश्व चक्षाः ॥१७॥

विश्वतश्चक्षुरितिविश्वतः चक्षुः । विश्वतोमुखऽइतिविश्वतः मुखः ।

मुखऽइतिविश्वतः मुखः। विश्वतोबाहुरितिविश्वतः बाहुः। उत। विश्वतस्पात्। विश्वतःपादितिविश्वतः पात्॥ सम्। बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम्। धमति। सम्। पतत्रैः। द्यावाभूमीऽइतिद्यावाभूमी। जनयन्। देवः। एकः॥१८॥

किम्। स्वित्। वनम्। कः। ऊँऽइत्यूँ। सः। वृक्षः। आस। यतः। द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी। निष्टतक्षुः। निस्ततक्षुरितिनिः [1]ततक्षुः॥ मनीषिणः। मनसा। पृच्छत। इत्। ऊँऽइत्यूँ। तत्। यत्। अध्यतिष्ठदित्यधि अतिष्ठत्। भुवनानि। धारयन्॥१९॥

या। ते। धामानि। परमाणि। या। अवमा। या। मद्ध्यमा। विश्वकर्म्मन्नितिविश्व कर्म्मन्। उत। इमा॥

विश्वतोबाहुरितिविश्वतः बाहुः। विश्वतस्पात्। विश्वतःपादितिविश्वतः पात्। बाहुभ्यामितिबाहु भ्याम्। पतत्रैः। द्यावाभूमीऽइतिद्यावाभूमी॥१८॥

ऊँऽइत्यूँ। वृक्षः। द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी। निष्टतक्षुः। निस्ततक्षुरितिनिः ततक्षुः। पृछत। ऊँऽइत्यूँ। अध्यतिष्ठादित्यधि अतिष्ठत्॥१९

मध्यमा। विश्वकर्म्मन्नितिविश्व कर्म्मन्। शिक्ष। सखिभ्यऽइतिसखि

विश्वतोबाहुरितिविश्वतः बाहुः। विश्वतःपादितिविश्वतः पात्। जनयन्॥१८॥

यतः। यत्। धारयन्॥१९॥

या। या। या। विश्वकर्म्मनितिविश्व कर्म्मन्। [2]शिक्षा।

---

१ 'ततक्षुः' इति काशिकः पाठः।

२. अपपाठोऽयम्, 'शिक्ष' इति साधुः पाठो ज्ञेयः।

शिक्क्ष । सखिंभ्यऽइतिसखिं भ्यः । हविर्षि । स्वधावऽइतिस्वधा वः । स्वयम् । यजस्व । तन्वम् । वृधानः ॥२०॥

विश्वकर्म्मन्नितिविश्वं कर्म्मन् । हविषा । वावृधानः । वावृधानऽइतिवावृधानः । स्वयम् । यजस्व । पृथिवीम् । उत । द्याम् ॥ मुह्यन्तु । अन्ये । अभितः । सपत्नाऽइतिस पत्नाः । इह । अस्माकम् । मघवेतिमघ वा । सूरिः । अस्तु ॥२१॥

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतम् । एनेऽइत्यैने । अजनत् । नम्म्नमानेऽइतिनम्म्नमाने ॥ यदा । इत् । अन्ताः । अदहन्त । पूर्वे । आत् । इत् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अप्रथेताम् ॥२२॥

भ्यः । तन्वम् ॥२०॥

विश्वकर्म्मन्नितिविश्वं कर्म्मन् । मुह्यन्तु । अन्ये । सपत्नाऽइतिसपत्नाः । अस्माकम् ॥२१॥

चक्षुषः । एनेऽइत्यैने । नम्नमानेऽइतिनम्नमाने । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अप्रथेताम् ॥२२॥

स्वधावऽइतिस्वधा वः । स्वयम् । यजस्व । वृधानः ॥२०॥

विश्वकर्म्मनितिविश्वं कर्म्मन् । ववृधानऽइतिववृधानः । स्वयम् । यजस्व । [1]द्याम् । मुह्यन्तु । मघवेतिमघ वा ॥२१॥

[2]यदा ॥२२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'द्याम्' इत्युदात्तपाठ एव साधुर्ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पदपाठे पठचन्ते, अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । विमनाऽइतिवि मनाः । आत् । विहायाऽइतिवि हायाः । धाता । विधातेतिवि धाता । परमा । उत । सन्दृगितिसम् दृक् ॥ तेषाम् । इष्टानि । सम् । इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऽऋषीनितिसप्त ऋषीन् । परः । एकम् । आहुः ॥२३॥

यः । नः । पिता । जनिता । यः । विधातेतिवि धाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ॥ यः । देवानाम् । नामधाऽइतिनाम धाः । एकः । एव । तम् । सम्प्रश्नमितिसम् प्रश्नम् । भुवना । यन्ति । अन्या ॥२४॥

ते । आ । अयजन्त । द्रविणम् । सम् । अस्मै । ऋषयः । पूर्वे । जरितारः । न । भूना ॥ असूर्त्ते । सूर्त्ते । रजांसि । निषत्ते । निसत्तऽइतिनि सत्ते । ये । भूतानि । समकृण्वन्नितिसम् अकृण्वन् । इमानि ॥२५॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । इष्टानि । यत्र । सप्तऽऋषीनितिसप्त ऋषीन् ॥२३॥

विश्वा । सम्प्रश्नमितिसम् प्रश्नम् । अन्या ॥२४॥

अस्मै । समकृण्वन्नितिसम् अकृण्वन् ॥२५॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । विमनाऽइतिवि मनाः । [1]विहायाऽइतिवि हायाः । विधातेतिवि[2] धाता । यत्र ॥२३॥

यः । यः । विधातेतिवि[2] धाता । यः । यन्ति ॥२४॥

अयजन्त । [3]अस्मे । ऋषयः । ये ॥२५॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'विहायाऽइतिवि हायाः' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अस्मै' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

परः॒ । दि॒वा । परः॒ । ए॒ना । पृ॒थि॒व्या । परः॒ । दे॒वेभिः॑ । असु॑रैः । यत् । अस्ति॑ ॥ कम् । स्वि॒त् । गर्भ॑म् । प्र॒थ॒मम् । द॒ध्रे॒ । आपः॑ । यत्र॑ । दे॒वाः॒ । स॒मप॑श्यन्ते॒ति॑-स॒म् अप॑श्यन्त । पूर्वे॑ ॥२६॥

तम् । इत् । स॒मग॑च्छ॒न्ते॒ति॑स॒म् अग॑च्छन्त । वि॒श्वे॑ ॥ अ॒जस्य॑ । नाभौ॑ । अधि॑ । एक॑म् । अर्पि॑तम् । यस्मि॑न् । वि॒श्वा॑नि । भुव॑नानि । त॒स्थुः॒ ॥२७॥

न । तम् । वि॒दा॒थ । यः॒ । इ॒मा । ज॒जान॑ । अ॒न्यत् । यु॒ष्माक॑म् । अन्त॑रम् । ब॒भू॒व॒ ॥ नी॒हा॒रेण॑ । प्रावृ॑ताः । ज॒ल्प्या॑ । च॒ । अ॒सु॒तृप॒ऽइत्य॑सु तृपः॑ । उ॒क्थ॒शासः॑ । उ॒क्थ॒श॒स॒ऽइत्यु॑क्थ शसः॑ । च॒र॒न्ति॒ ॥२८॥

पृ॒थि॒व्या । द॒ध्रे॒ । यत्र॑ । स॒मप॑श्य॒न्ते॒ति॑स॒म् अ॒प॑श्यन्त ॥२६॥

स॒मग॑छ॒न्ते॒ति॑स॒म् अग॑छन्त । वि॒श्वे॑ । यस्मि॑न् । वि॒श्वा॑नि । त॒स्थुः॒ ॥२७॥

अ॒न्यत् । यु॒ष्माक॑म् । ज॒ल्प्या॑ । अ॒सु॒तृप॒ऽइत्य॑सु तृपः॑ । उ॒क्थ॒शासः॑ । उ॒क्थ॒श॒स॒ऽइत्यु॑क्थ शसः॑ ॥२८॥

य्यत् । य्यत्र॑ ॥२६॥

य्यस्मि॑न् ॥२७॥

य्यः॒ । य्यु॒ष्माक॑म् । [1]उ॒न्थ॒क्शासः॑ । [1]उ॒न्थ॒क्श॒स॒ऽइत्यु॑न्थ॒क्[1] शसः॑ ॥२८॥

---

१. अपपाठा इमे, क्रमशोऽत्र 'उ॒क्थ॒' 'उ॒क्थ॒' 'इ॒त्यु॑क्थ॒' पाठाः साधवः।

विश्वकर्म्मेतिविश्वऽकर्म्मा । हि । अर्जनिष्ट । देवः । आत् । इत् । गन्धर्वः । अभवत् । द्वितीयः ॥ तृतीयः । पिता । जनिता । ओषधीनाम् । अपाम् । गर्भम् । वि । अदधात् । पुरुत्रेतिपुरु त्रा ॥२९॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः । चर्षणीनाम् ॥ सङ्क्रन्दनऽइतिसम् क्रन्दनः । अनिमिषऽइत्यनि मिषः । एकवीरऽइत्येक वीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥३०॥

सङ्क्रन्दनेनेतिसम् क्रन्दनेन । अनिमिषेणेत्यनि मिषेण । जिष्णुना । युत्कारेणेतियुत् कारेण । दुश्च्यवनेनेतिदुः [1]च्यवनेन । धृष्णुना ॥ तत् । इन्द्रेण । जयत । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इषुहस्तेनेतीषु हस्तेन । वृष्णा ॥३१॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । अर्जनिष्ट । पुरुत्रेतिपुरु त्रा ॥२९॥

अनिमिषऽइत्यनि मिषः । एकवीरऽइत्येक वीरः ॥३०॥

अनिमिषेणेत्यनि मिषेण । जिष्णुना । युत्कारेणेतियुत् कारेण । दुश्च्यवनेनेतिदुः च्यवनेन । धृष्णुना । सहध्वम् । इषुहस्तेनेतीषु हस्तेन । वृष्णा ॥३१॥

विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । [2]व्यर्जनिष्ट । द्वितीयः । तृतीयः ॥२९॥

[3]वृषभः । एकवीरऽइत्येक वीरः । अजयत ॥३०॥

य्युत्कारेणेतिय्युत् कारेण । जयत । य्युधः ॥३१॥

---

१. 'च्यवनेन' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'अर्जनिष्ट' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो लघुर्ज्ञेयः—वृषभः ।

सः । इषुहस्तैरितीषु हस्तैः । सः । निषङ्गिभिरिति-निषङ्गि भिः । वशी । संस्रष्टेतिसम् स्रष्टा । सः । युधः । इन्द्रः । गणेन ॥ संसृष्टजिदितिसंसृष्ट जित् । सोमपाऽइतिसोम पाः । बाहुशर्द्धीतिबाहु शर्द्धी । उग्रधन्वेत्युग्र धन्वा । प्रतिहिताभिरितिप्रति हिताभिः । अस्ता ॥३२॥

बृहस्पते । परि । दीय । रथेन । रक्षोहेतिरक्षः हा । अमित्रान् । अपबाधमानऽइत्यप बाधमानः ॥ प्रभञ्जन्निति प्र भञ्जन् । सेनाः । प्रमृणऽइतिप्र मृणः । युधा । जयन् । अस्माकम् । एधि । अविता । रथानाम् ॥३३॥

बलविज्ज्ञायऽइतिबल [1]विज्ज्ञायः । स्थविरः । प्रवीरऽइतिप्र वीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः ॥

इषुहस्तैरितीषु हस्तैः । संस्रष्टेतिसम् स्रष्टा । संसृष्टजिदिति-संसृष्ट जित् । उग्रधन्वेत्युग्र धन्वा । प्रतिहिताभिरितिप्रति हिताभिः । अस्ता ॥३२॥

बृहस्पते । रक्षोहेतिरक्षः हा । अमित्रान् । अपबाधमानऽइत्यप बाध-मानः । प्रभञ्जन्निति प्र भञ्जन् । प्रमृणऽइतिप्र मृणः । अस्माकम् ॥३३॥

बलविज्ञायऽइतिबल विज्ञायः । प्रवीरऽइतिप्र वीरः । उग्रः ।

य्युधः ॥३२॥

दीय । य्युधा । जयन् ॥३३॥

बलविज्ञायऽइतिबल विज्ञायः । प्रवीरऽइतिप्र वीरः ।

१. 'विज्ञायः' इति काशिकः पाठः ।

अभिवीर्ऽइत्यभि वीरꣳ । अभिसत्त्वेत्यभि सत्त्वा । सहोजा- ऽइतिसहः जाः । जैत्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ । गोविदितिगो वित् ॥३४॥

गोत्रभिदमितिगोत्र भिदम् । गोविदमितिगो विदम् । वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम् । जयन्तम् । अज्म । प्रमृणन्त- मितिप्र मृणन्तम् । ओजसा ॥ इमम् । सजाताऽइतिस जाताः । अनु । वीरयध्वम् । इन्द्रम् । सखायः । अनु । सम् । रभध्वम् ॥३५॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गाहमानः । अदयः । वीरः । शतमन्युरितिशत मन्युः । इन्द्र÷ ॥ दुश्च्यवन-

---

अभिवीर्ऽइत्यभि वीरꣳ । अभिसत्वेत्यभि सत्वा । जैत्रम् । तिष्ठ ॥३४॥

गोत्रभिदमितिगोत्र भिदम् । वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम् । अज्म । प्रमृणन्तमितिप्र मृणन्तम् । वीरयध्वम् । रभध्वम् ॥३५॥

गोत्राणि । शतमन्युरितिशत मन्युः । दुश्च्यवनऽइतिदुः

अभिवीर्ऽइत्यभि वीरꣳ । गोविदितिगो वित् ॥३४॥

[1]वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम् । जयन्तम् । [2]अय्म । [3]वीरयध्वम् । सखायः ॥३५॥

अदयः । अयुध्य÷ । [4]अवन्तु । य्युत्स्वितियुत[5] सु ॥३६॥

---

१. ककोशे इतः पूर्वं द्वयोः पदयोः पदविभागो न दृश्यते । अस्यापि पदस्य 'वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयं यकारस्य जकारोच्चारणनिमित्तः । 'अज्म' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

३. वीरयध्वम्' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'अवतु' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

५. अपपाठोऽयम्, '०च्युत्' इत्येवं साधुपाठेन भवितव्यम् ।

ऽइतिदुॾं [1]च्यवनः। पृतनाषाट्। अयुद्ध्य÷। अस्म्माकम्। सेनां। अवतु। प्र। सुत्त्वितिंयुत सु ॥३६॥

इन्द्र÷। आसाम्। नेता। बृहस्प्पतिं÷। दक्क्षिणा। यज्ज्ञः। पुरः। एतु। सोम÷॥ देवसेनानामितिंदेव सेनानाम्। अभिभञ्जतीनामित्त्यभि [2]भञ्जतीनाम्। जयन्तीनाम्। मरुतं÷। यन्तु। अग्ग्रम् ॥३७॥

इन्द्रस्य। वृष्णं÷। वरुणस्य। राज्ज्ञं÷। आदित्त्यानाम्। मरुताम्। शर्द्धं÷। उग्ग्रम्॥ महामंनसामितिंमहामंनसाम्। भुवनच्च्यवानामितिंभुवन च्यवानाम्। घोषं÷। देवानाम्। जयताम्। उत्। अस्त्थात् ॥३८॥

उत्। हर्षय। मघवन्नितिंमघ वन्। आयुधानि। उत्। सत्त्वनाम्। मामकानाम्। मनांथ्ंसि॥ उत्। वृत्त्रहन्नितिंवृत्त्र

च्यवनः। अयुध्य÷। अस्माकम्। सुत्स्वितिंयुत सु ॥३६॥

बृहस्पतिं÷। दक्षिणा। यज्ञः। अभिभञ्जतीनामित्यभि भञ्जतीनाम्। अग्रम् ॥३७॥

वृष्णं÷। राज्ञं÷। आदित्यानाम्। उग्रम्। भुवनच्यवानामितिंभुवन च्यवानाम्। अस्थात् ॥३८॥

वृत्रहन्नितिंवृत्र हन् ॥३९॥

य्यज्ञः। जय्यन्तीनाम्। य्यन्तु ॥३७॥

जय्यताम् ॥३८॥

हर्षय्य। मघवन्नितिंमघ वन्। आयुधानि। वृत्रहन्नितिंवृत्र हन्।

---

१. 'च्यवनः' इति काशिकः पाठः।

२. 'भञ्जतीनाम्' इति काशिकः पाठः।

हन् । वाजिनाम् । वाजिनानि । उत् । रथानाम् । जयताम् । यन्तु । घोषाः ॥३९॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समृतेष्विति सम् ऋतेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः । ताः । जयन्तु ॥ अस्माकम् । वीराः । उत्तरऽइत्युत् तरे । भवन्तु । अस्मान् । ऊँऽइत्यूँ । देवाः । अवत । हवेषु ॥४०॥

अमीषाम् । चित्तम् । प्रतिलोभयन्तीतिप्रति लोभयन्ती । गृहाण । अङ्गानि । अप्वे । परा । इहि ॥ अभि । प्र । इहि । निः । दह । हृत्स्वितिहृत् सु । शोकैः । अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् ॥४१॥

अवसृष्टेत्यव सृष्टा । परा । पत । शरव्ये । ब्रह्म-

अस्माकम् । समृतेष्विति सम् ऋतेषु । अस्माकम् । अस्माकम् । उत्तर-ऽइत्युत् तरे । अस्मान् । ऊँऽइत्यूँ ॥४०॥

प्रतिलोभयन्तीतिप्रति लोभयन्ती । अप्वे । हृत्स्वितिहृत् सु । अमित्राः ॥४१॥

अवसृष्टेत्यव सृष्टा । शरव्ये । ब्रह्मसंशितऽइतिब्रह्म संशिते ।

जयताम् । यन्तु ॥३९॥

याः । जयन्तु ॥४०॥

प्रतिलोभयन्तीतिप्रति लोभयन्ती । [1]अमित्राः ॥४१॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'अमित्राः' इति साधुः पाठः स्यात् । यद्वा 'अमित्राः' इत्येवं शुद्धः पाठः स्यात् । तथा सति पाठभेदो ज्ञेयः ।

सꣳशितऽइतिसꣳशिते ॥ गच्छ । अमित्रान् । प्र । पद्यस्व । मा । अमीषाम् । कम् । चन । उत् । शिषः ॥४२॥

प्र । इत । जयत । नरः । इन्द्रः । वः । शर्म्म । यच्छतु ॥ उग्राः । वः । सन्तु । बाहवः । अनाधृष्याः । यथा । असथ ॥४३॥

असौ । या । सेना । मरुतः । परेषाम् । अभि । आ । एति । नः । ओजसा । स्पर्द्धमाना ॥ ताम् । गूहत । तमसा । अपव्रतेनेत्यपऽव्रतेन । यथा । अमीऽइत्यमी । अन्यः । अन्यम् । न । जानन् ॥४४॥

गंछ । अमित्रान् । पद्यस्व ॥४२॥

यछतु । उग्राः । अनाधृष्याः ॥४३॥

अपव्रतेनेत्यप व्रतेन । अमीऽइत्यमी । अन्यः । अन्यम् ॥४४॥

कम् । [1]च । [1]न ॥४२॥

जयत । [2]वः । यछतु । वः । यथा ॥४३॥

या । [3]अपव्रतेनेत्यप व्रतेन । यथा ॥४४॥

---

१. अत्र स्वरानुरोधेन 'चन' इत्येकं 'च । न' इति द्वे पदे, इत्युभयथा विच्छेदः संभवति, परन्तु मन्त्रवाक्ये निषेधार्थकस्य 'मा' पदस्य प्रयोगात् 'च । न' इत्येवं विच्छेदे निषेधार्थस्य पौनरुक्त्यप्रसंगाद् लेखकप्रमादजोऽपपाठः संभाव्यते ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वः' इत्येवं पाठः साधुः, तथा चात्रैव पुनः प्रयोग उपलभ्यते ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'अपव्रतेनेत्यप व्रतेन' इत्येवं पाठो द्रष्टव्यः ।

यत्र । बाणाः । सम्पतन्तीतिसम् पतन्ति । कुमाराः । विशिखाऽइवेतिविशिखाः इव ॥ तत् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । अदितिः । शर्म्म । यच्छतु । विश्वाहा । शर्म्म । यच्छतु ॥४८॥

मर्म्माणि । ते । वर्म्मणा । छादयामि । सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्ताम् ॥ उरोः । वरीयः । वरुणः । ते । कृणोतु । जयन्तम् । त्वा । अनु । देवाः । मदन्तु ॥४६॥

उत । एनम् । उत्तरामित्युत् तराम् । नय । अग्ने । घृतेन । आहुतेत्याहुत ॥ रायः । पोषेण । सम् । सृज । प्रजयेतिप्र जया । च । बहुम् । कृधि ॥४७॥

इन्द्र । इमम् । प्रतरामितिप्र तराम् । नय । सजातानामितिस जातानाम् । असत् । वशी ॥ सम् । एनम् ।

यत्र । बृहस्पतिः । यच्छतु । विश्वाहा । यच्छतु ॥४५॥

वस्ताम् ॥४६॥

उत्तरामित्युत् तराम् । अग्ने । आहुतेत्याहुत । प्रजयेतिप्र जया ॥४७॥

प्रतरामितिप्र तराम् ॥४८॥

य्यत्र । विशिखाऽइवेतिविशिखा? इव । य्यच्छतु । य्यच्छतु ॥४५॥

छादय्यामि । वरीय्यः । जय्यन्तम् ॥४६॥

नय्य । राय्य? । प्रजय्येतिप्र जय्या ॥४७॥

नय्य? । [1]वर्चसा । [2]असत् ॥४८॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'वर्च्चसा' इत्येवं साधुः पाठः स्यात् ।

२. अत्र स्वरभेदः किंमूल इति न ज्ञायते । उदात्तत्वस्य नात्र किञ्चित् कारणमुलभ्यते ।

वर्च्चसा । सृज । देवानाम् । भागदाऽइतिभाग दाः । असत् ॥४८॥

यस्यं । कुर्म्मः । गृहे । हुविः । तम् । अग्ने । वुर्द्धय । त्वम् ॥ तस्मैं । देवाः । अधिं । ब्रवन् । अयम् । च । ब्रह्मणः । पतिः ॥४९॥

पश्वं । दिशः । दैवीः । यज्ञम् । अवन्तु । देवीः । अपं । अमतिम् । दुर्म्मतिमितिंदुः मतिम् । बाधमानाः ॥ रायः । पोषें । यज्ञपतिमितिंयज्ञ पतिम् । आभजन्तीरित्त्या भजन्तीः । रायः । पोषें । अधिं । यज्ञः । अस्थात् ॥५०॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धे । अग्नौ । अधिं । मामहानः । ममहानऽइतिममहानः । उक्क्थपत्रऽइत्युक्क्थ पत्रः ।

अग्ने । तस्मैं । ब्रह्मणः ॥४९॥

यज्ञम् । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । आभजन्तीरित्या भजन्तीः । यज्ञः । अस्थात् ॥५०॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धे । अग्नौ । उक्थपत्रऽइत्युक्थ पत्रः ।

व्यस्यं । वर्धय । अग्नम् ॥४९॥

[1]य्युज्ञम् । राय्नः । य्युज्ञपतिमितिय्युज्ञ पतिम् । राय्नः । युज्ञः ॥५०॥

---

१. इतः पूर्वो मन्त्रः पूर्वं गत इति न पदपाठे तस्य पदानि पठचन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेय. ।

ई॒ड्ड्य॑ ÷ । गृ॒भी॒तः॑ ॥ त॒प्तम् । घ॒र्म्मम् । प॒रि॒गृह्ह्येति॑परि॒ गृह्ह्य॑ । अ॒य॒ज॒न्त॒ । ऊ॒र्ज्जा । य॒त् । य॒ज्ञम् । अय॑जन्त । दे॒वाः॑ ॥५१॥

दै॒व्याय । ध॒र्त्रे । जोष्ट्रे॑ । दे॒व॒श्रीरिति॑दे॒व श्रीः॑ । श्रीम॑ना॒ऽइति॒श्री मनाः॑ । श॒तप॑या॒ऽइति॑श॒त पयाः॑ ॥ प॒रि॒गृह्ह्येति॑परि॒ गृह्ह्य॑ । दे॒वाः॑ । य॒ज्ञम् । आ॒य॒न् । दे॒वाः॑ । दे॒वेभ्य॑ ÷ । अ॒ध्व॒र्य्यन्त॑ ÷ । अ॒स्थुः॑ ॥५२॥

वी॒तम् । ह॒विः॑ । श॒मि॒तम् । श॒मि॒ता । य॒जध्यै॑ । तु॒रीय॑ ÷ । य॒ज्ञः॑ । यत्र॑ । ह॒व्यम् । एति॑ ॥ तत॑ ÷ । वा॒काः॑ । आ॒शिष॒ऽइत्या शिष॑ ÷ । नः॑ । जु॒ष॒न्ता॒म् ॥५३॥

ई॒ड्य॑ ÷ । त॒प्तम् । प॒रि॒गृह्येति॑परि॒ गृह्य॑ । य॒ज्ञम् ॥५१॥

दै॒व्याय । ध॒र्त्रे । जोष्ट्रे॑ । दे॒व॒श्रीरिति॑दे॒व श्रीः॑ । श्रीम॑ना॒ऽइति॒श्री मनाः॑ । प॒रि॒गृह्येति॑परि॒ गृह्य॑ । य॒ज्ञम् । दे॒वेभ्य॑ ÷ । अ॒ध्व॒र्य्यन्त॑ ÷ । अ॒स्थुः॑ ॥५२॥

य॒जध्यै॑ । य॒ज्ञः॑ । यत्र॑ । ह॒व्यम् । आ॒शिष॒ऽइत्या शिष॑ ÷ ॥५३॥

---

[1]प॒रि॒गृह्यतेति॑परि॒ गृह्य॑ । अ॒य॒ज॒न्त॒ । य्यत् । य्य॒ज्ञम् । अय॑जन्त ॥५१

दै॒व्याय । श॒तप॑या॒ऽइति॑श॒त पयाः॑ । [2]प॒रि॒गृह्यति॑परि॒ गृह्य॑ । य्य॒ज्ञम् । आ॒य॒न् । [3]अ॒ध्व॒र्य्यम् [3]त ÷ ॥५२॥

य्य॒जध्यै॑ । तु॒रीय॑ ÷ । य्य॒ज्ञः॑ । य्यत्र॑ । [4]जुष॑ताम् ॥५३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'प॒रि॒गृह्येति॑परि॒' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'प॒रि॒गृह्येति॑' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अस्थानेऽवग्रहनिर्देशः, 'अ॒ध्व॒र्यन्त॑ ÷' इत्यनवगृहीतेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'जु॒ष॒न्ता॒म्' इति साधुः पाठो द्रष्टव्यः ।

सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । हरिकेशऽइतिहरि केशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उत् । अयान् । अजस्रम् ॥ तस्य । पूषा । प्रसवऽइतिप्र सवे । याति । विद्वान् । सम्पश्श्यन्नितिसम् पश्श्यन् । विश्वा । भुवनानि । गोपाः ॥५४॥

विमानऽइतिवि मानः । एषः । दिवः । मद्ध्ये । आस्ते । आपप्रिवानित्यापप्रि वान् । रोदसीऽइतिरोदसी । अन्तरिक्क्षम् ॥ सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे । घृताचीः । अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च । केतुम् ॥५५॥

उक्क्षा । समुद्रः । अरुणः । सुपर्णऽइतिसु पर्णः । पूर्वस्य । योनिम् । पितुः । आ । विवेश ॥ मद्ध्ये । दिवः । निहितऽइतिनि हितः । पृश्निः । अश्मा । वि । चक्क्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥५६॥

सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । पुरस्तात् । प्रसवऽइतिप्र सवे । विद्वान् । सम्पश्यन्नितिसम् पश्यन् । विश्वा ॥५४॥

मध्ये । आस्ते । आपप्रिवानित्यापप्रि वान् । अन्तरिक्षम् । विश्वाचीः । चष्टे ॥५५॥

उक्षा । समुद्रः । सुपर्णऽइतिसु पर्णः । मध्ये । पृश्निः । अश्मा । चक्रमे ॥५६॥

सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । अयान् । य्याति । सम्पश्यनितिसम् पश्यन् ॥५४॥

विमानऽइतिवि मानः । आपप्रिवानित्यापप्रि वान् ॥५५॥

य्योनिम् । [1]आतौ ॥५६॥

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अन्तौ' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

देवहूरितिदेव हूः । यज्ञः । आ । च । वक्क्षत् । सुम्नहूरितिसुम्न हूः । यज्ञः । आ । च । वक्क्षत् ॥ यक्क्षत् । अग्निः । देवः । देवान् । आ । च । वक्क्षत् ॥५७॥

वाजस्य । मा । प्रसवऽइतिप्र सवः । उद्ग्राभेणेत्युत् ग्राभेण । उत् । अग्रभीत् ॥ अध । सपत्नानितिस पत्नान् । इन्द्रः । मे । निग्राभेणेतिनि ग्राभेण । अधरान् । अकरित्यकः ॥५८॥

उद्ग्राभमित्युत् ग्राभम् । च । निग्राभमितिनि ग्राभम् । च । ब्रह्म । देवाः । अवीवृधन् ॥ अध । सपत्नानितिस पत्नान् । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । मे । विषूचीनान् । वि । अस्यताम् ॥५९॥

यज्ञः । वक्षत् । सुम्नहूरितिसुम्न हूः । यज्ञः । वक्षत् । यक्षत् । अग्निः । वक्षत् ॥५७॥

प्रसवऽइतिप्र सवः । उद्ग्राभेणेत्युत् ग्राभेण । अग्रभीत् । सपत्नानितिस पत्नान् । निग्राभेणेतिनि ग्राभेण । अकरित्यकः ॥५८॥

उद्ग्राभमित्युत् ग्राभम् । निग्राभमितिनि ग्राभम् । ब्रह्म । सपत्नानितिस पत्नान् । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी ॥५९॥

---

[1]यज्ञः । यज्ञः । [यक्षत्] ॥५७॥

[2]विषूचीनाम् ॥५९॥

---

१. इतः पूर्वा मन्त्रकण्डिका पूर्वं गतेति कृत्वा न तत्पदानि पदपाठे पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'विषूचीनान्' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

क्रमंद्ध्वम् । अ॒ग्निना॑ । नाकम् । उख्यम् । हस्तेषु । बि॒भ्र॑तः ॥ दि॒वः । पृष्ठम् । स्वः । ग॒त्वा । मि॒श्राः । दे॒वेभिः । आ॒द्ध्वम् ॥६०॥

प्राचीम् । अनु । प्र॒दिश॒मिति॑प्र दिश॑म् । प्र । इ॒हि॒ । वि॒द्वान् । अ॒ग्नेः । अ॒ग्ने । पु॒रोऽअ॑ग्नि॒रिति॑पु॒रः अ॑ग्निः । भ॒व । इ॒ह ॥ विश्वाः । आशाः । दीद्यानः । वि । भा॒हि॒ । ऊर्ज्जम् । नः । धे॒हि॒ । द्वि॒पदऽइति॑द्वि पदे॑ । चतु॑ष्पदे । चतुः॑पद॒ऽइति॒चतुः॑ पदे ॥६१॥

पृ॒थि॒व्याः । अ॒हम् । उत् । अ॒न्तरि॑क्क्षम् । आ । अ॒रु॒हम् । अ॒न्तरि॑क्षात् । दिव॑म् । आ । अ॒रु॒हम् ॥ दि॒वः । नाक॑स्य । पृ॒ष्ठात् । स्वः । ज्योतिः॑ । अ॒गा॒म् । अ॒हम् ॥६२॥

स्वः । यन्तः॑ । न । अ॒प । ईक्क्षन्ते॒ । आ । द्याम् । रो॒ह॒न्ति॒ । रोद॑सी॒ऽइति॒रोद॑सी ॥ य॒ज्ञम् । ये । वि॒श्वतो॑धार॒-

क्रमध्वम् । अ॒ग्निना॑ । उख्यम् । हस्तेषु । बिभ्रतः । पृष्ठम् । गत्वा । मि॒श्राः । आ॒ध्वम् ॥६०॥

प्र॒दिश॒मिति॑प्र दिश॑म् । वि॒द्वान् । अ॒ग्नेः । अ॒ग्ने । पु॒रोऽअ॑ग्नि॒रिति॑पु॒रः अ॑ग्निः । विश्वाः । दीद्यानः । द्वि॒पदऽइति॑द्वि पदे॑ । चतु॑ष्पदे ॥६१॥

पृ॒थि॒व्याः । अ॒न्तरि॑क्षम् । अ॒न्तरि॑क्षात् । पृ॒ष्ठात् ॥६२॥

ईक्ष॒न्ते॒ । य॒ज्ञम् । वि॒श्वतो॑धार॒मिति॑वि॒श्वतः॑ धार॑म् ।

यन्तः॑ । [1]रो॒ह॒ति । य॒ज्ञम् । ये । वि॒श्वतो॑धार॒मिति॑वि॒श्वतः॑

1. अपपाठोऽयम्, 'रो॒ह॒न्ति॒' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

मितिविश्वत÷ धारम् । सुविंद्वाॱंसऽइतिसु विंद्वाॱंसः । व्वितेनिरऽइतिवि [1]तेनिरे ॥६३॥

अग्ने । प्र । इहि । प्रथमः । देवयतामितिदेव यताम् । चक्क्षु÷ । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ॥ इयक्क्षमाणाः । भृगुभिरितिभृगु भिः । सजोषाऽइतिस जोषाः । स्व÷ । यन्तु । यजमानाः । स्वस्ति ॥६४॥

अग्ने । सहस्राक्क्षेतिसहस्र अक्क्ष । शतमूर्द्धन्निति शत मूर्द्धन् । शतम् । ते । प्राणाः । सहस्रम् । व्यानाऽइतिवि आनाः ॥ त्वम् । साहस्रस्य । रायः । ईशिषे । तस्मै । ते । विधेम । वाजाय । स्वाहा ॥६५॥

सुविंद्वाॱंसऽइतिसु विंद्वाॱंसः । ॥६३॥

अग्ने । चक्षु÷ । इयक्षमाणाः ॥६४॥

अग्ने । सहस्राक्षेतिसहस्र अक्ष । तस्मै ॥६५॥

धारम् । सुविंद्वाॱंसऽइतिसु विंद्वाॱंसः । व्वितेनिरऽइतिवि[2] तेनिरे ॥६३॥

देवय्यतामितिदेव [3]य्यताम् । इय्यक्षमाणाः । य्यन्तु । य्यजमानाः ॥६४

[4]व्यानाऽइतिवि[5] आनाः । राय्यः । व्वाजाय्य ॥६५॥

---

१. 'तेनिरे' इति काशिकः पाठः ।

२. कशैल्यनुसारमिह '०व्वि' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. कशैल्यनुसारं 'य्यताम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. इतः पूर्वस्य मन्त्रस्य पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे तत्पदानि पठचन्ते । अत इत उत्तरं षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

५. '०व्वि' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

पृष्ठे । पृथिव्याः । सीद ॥ भासा । अन्तरिक्षम् । आ । पृण । ज्योतिषा । दिवम् । उत् । स्तभान । तेजसा । दिशः । उत् । दृंह ॥६६॥

आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । सुप्रतीकऽइतिसु प्रतीकः । पुरस्तात् । अग्ने । स्वम् । योनिम् । आ । सीद । साधु-येतिसाधु या ॥६७॥

ताम् । सवितुः । वरेण्यस्य । चित्राम् । आ । अहम् । वृणे । सुमतिमितिसु मतिम् । विश्वजन्यामितिविश्व जन्याम् ॥ याम् । अस्य । कण्वः । अदुहत् । प्रपीनामितिप्र पीनाम् । सहस्रधारामितिसहस्र धाराम् । पयसा । महीम् । गाम् ॥६८॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधस्थऽइतिसध स्थे ॥ यस्मात् ।

पृष्ठे । पृथिव्याः । अन्तरिक्षम् ॥६६॥

आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । सुप्रतीकऽइतिसु प्रतीकः । पुरस्तात् अग्ने ॥६७॥

वरेण्यस्य । चित्राम् । विश्वजन्यामितिविश्व जन्याम् । कण्वः । प्रपीनामितिप्र पीनाम् ॥६८॥

जन्मन् । अग्ने । सधस्थऽइतिसध स्थे । यस्मात् ।

य्योनिम् । साधुय्येतिसाधु [1]य्या ॥६७॥

व्विश्वजन्यामितिव्विश्व जन्याम् । य्याम् । पय्यसा ॥६८॥

य्यस्मात् । य्योनेः । य्यजे ॥६९॥

---

१. 'य्या' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

योनैं॑ । उदारिथेत्त्युत् आरिथ । यज्ञें । तम् । प्र । त्वे- इतित्त्वे । हवीर्थ्वंषि । जुहुरे । समिद्ध्दऽइतिसम् इंद्ध्दे ॥६९॥

प्रेद्धऽइतिप्र इंद्ध्दं । अग्ने । दीदिहि । पुरः । नं । अजंस्रया । सूम्म्या । यविष्ट्ठ ॥ त्वाम् । शश्वंन्तं । उप । यन्ति । वाजां ॥७०॥

चित्तिम् । जुहोमि । मनसा । घृतेन । यथा । देवाः । इह । आगमन्नित्त्या गमन् । वीतिहोंत्राऽइतिवीति होत्रां । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्त्यृत वृधः ॥ पत्त्यें । विश्श्वस्य । भूमनं । जुहोमिं । विश्श्वकंर्म्मणऽइतिविश्श्व कंर्म्मणे । विश्श्वाहां । अदाब्भ्यम् । हविः ॥७१॥

उदारिथेत्युत् आरिथ । त्वेऽइतित्वे । समिद्धऽइतिसम् इंद्धे ॥६९॥

प्रेद्धऽइतिप्र इंद्ध । अग्ने । यविष्ठ । शश्वन्त ॥७०॥

आगमन्नित्या गमन् । वीतिहोंत्राऽइतिवीति होत्रा । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । पत्यें । विश्वस्य । विश्वकंर्म्मणऽइतिविश्व कंर्म्मणे । विश्वाहां । अदाभ्यम् ॥७१॥

अजंस्रया । यविष्ठ । यन्ति ॥७०॥

[1]यथा । आगमनित्या गमन् । [2]वीतिहोंत्राऽइतिवीति होत्रा । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । विश्वकर्मणऽइतिविश्व कर्मणे ॥७१॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह पदपाठे तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वीतिहोंत्राऽइतिवीति होत्रा' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

सप्त । ते । अग्ने । समिध इति सम्ऽइधः । जिह्वाः । ऋषयः । धाम । प्रियाणि ॥ होत्राः । सप्तधा । त्वा । यजन्ति । योनीः । आ । पृणस्व । घृतेन । स्वाहा ॥७२॥

शुक्रज्ज्योतिरिति शुक्रऽज्योतिः । च । चित्रज्ज्योतिरिति चित्रऽज्योतिः । सत्यज्ज्योतिरिति सत्यऽज्योतिः । ज्योतिष्मान् ॥ शुक्रः । ऋतपा इत्यृतऽपाः । अत्यंहा इत्यतिऽअंहाः ॥७३॥

ईदृङ् । अन्यादृङ् । सदृङिति सऽदृङ् । प्रतिसदृङिति प्रतिऽसदृङ् ॥ मितः । सम्मित इति सम्ऽमितः । सभरा इति सऽभराः ॥७४॥

सप्त । अग्ने । जिह्वाः । होत्राः । सप्तधा ॥७२॥

शुक्रज्योतिरिति शुक्रऽज्योतिः । चित्रज्योतिरिति चित्रऽज्योतिः । सत्यज्योतिरिति सत्यऽज्योतिः । ज्योतिष्मान् । शुक्रः । ऋतपा इत्यृतऽपाः । अत्यंहा इत्यतिऽअंहाः ॥७३॥

अन्यादृङ् । प्रतिसदृङिति प्रतिऽसदृङ् ॥७४॥

ऋषयः । प्रियाणि । य्यजन्ति । य्योनीः ॥७२॥

[1]शुक्रय्योतिरिति शुक्रऽय्योतिः । [1]चित्रय्योतिरिति चित्रऽय्योतिः । [1]सत्यय्योतिरिति सत्यऽय्योतिः । [1]य्योतिष्मान् । ऋतपा इत्यृतऽपाः ॥७३॥

---

१. एषु पदेषु सर्वत्र 'ज्यो' इत्यस्य जकारस्थाने यकारो लिख्यते । अयं यकारस्य जकारोच्चारणप्रमादजोऽपपाठः ।

ऋतः । सत्त्यः । ध्रुवः । धरुणः ॥ धर्त्ता । विधर्त्तेतिवि धर्त्ता । विधारयऽइतिवि [1]धारयः ॥७५॥

ऋतजिदित्त्यृत जित् । सत्त्यजिदितिसत्त्य जित् । सेनजिदितिसेन जित् । सुषेणः । सुसेनऽइतिसु सेनः ॥ अन्तिमित्त्रऽइत्त्यन्ति मित्त्रः । दूरेऽअमित्त्रऽइतिदूरे अमित्त्रः । गणः ॥७६॥

ईदृक्क्षासः । एतादृक्क्षासः । ॐऽइत्त्यूँ । सु । नः । सदृक्क्षासऽइतिस दृक्क्षासः । प्रतिसदृक्क्षासऽइतिप्रति सदृक्क्षासः । आ । इतन ॥ मितासः । सम्मितासऽइतिसम् मितासः । नः । अद्द्य । सभरसऽइतिस भरसः । मरुतः । यज्ञे । अस्म्मिन् ॥७७॥

सत्य? ॥७५॥

ऋतजिदित्यृत जित् । सत्यजिदितिसत्य जित् । अन्तिमित्रऽइत्यन्ति मित्रः । दूरेऽअमित्रऽइतिदूरे अमित्रः ॥७६॥

ईदृक्षासः । एतादृक्षासः । ॐऽइत्यूँ । सदृक्षासऽइतिस दृक्षासः । प्रतिसदृक्षासऽइतिप्रति सदृक्षासः । अद्य । यज्ञे । अस्मिन् ॥७७॥

व्रिधर्त्तेतिवि[2] धर्त्ता । व्रिधारयऽइतिवि[2] धारय? ॥७५॥

ऋतजिदित्यृत जित् ॥७६॥

य्यज्ञे ॥७७॥

---

१. 'धारय?' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्रि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

स्वतंवानितिस्व तंवान् । प्रघासीतिप्र घासी । सान्तपनऽइतिसाम् [1]तपनः । गृहमेधीतिगृह मेधी ॥ क्रीडी । शाकी । उज्जेषीत्युत् जेषी ॥७८॥

इन्द्रम् । [2]दैवीः । विशः । मरुतः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः । अभवन् । यथा । अभवन् ॥ एवम् । इमम् । यजमानम् । [2]दैवीः । च । विशः । मानुषीः । च । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः । भवन्तु ॥७९॥

इमम् । स्तनम् । ऊर्जस्वन्तम् । धय । अपाम् । प्रपीनमितिप्र पीनम् । अग्ने । सरिरस्य । मध्ये ॥ उत्सम् । जुषस्व । मधुमन्तमितिमधु मन्तम् । अर्वन् । समुद्रियम् । सदनम् । आ । विशस्व ॥८०॥

प्रघासीतिप्र घासी । उज्जेषीत्युत् जेषी ॥७८॥

[2]दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः । [2]दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः ॥७९॥

प्रपीनमितिप्र पीनम् । अग्ने । मध्ये । उत्सम् । समुद्रियम् ॥८०॥

स्वतंवानितिस्वतं [3]वान् ॥७८॥

[2]दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः । यथा । [4]अभवन् । यजमानम् । [2]दैवीः । अनुवर्त्मानऽइत्यनु वर्त्मानः ॥७९॥

धय । समुद्रियम् ॥८०॥

---

१. 'तपनः' इति काशिकः पाठः ।

२. एतस्मिन् पदे सर्वत्र दीर्घात् परस्य विसर्गचिह्नस्य ÷ ः द्वैविध्यं दृश्यते । तथैव 'यवाः' इत्यत्रापि (द्र० अग्रे पृष्ठ ३२२, टि० १) ।

३. अस्थानेऽवग्रहः प्रमादजन्य उत पाठभेदकृत इति विचारार्हः ।

४. यथापदयोगात् 'अभवन्' इत्येवं युक्तः पाठो भवेत् ।

घृतम् । मिमिक्क्षे । घृतम् । अस्य । योनि॑ः । घृते । श्रितः । घृतम् । ऊँऽइत्यूँ । अस्य । धाम॑ ॥ अनुष्वधम् । अनुस्वधमित्त्यनु स्वधम् । आ । वृह । मादयस्व । स्वाहाकृत-मितिस्वाहा॑ कृतम् । वृषभ । वक्क्षि । हव्यम् ॥८१॥

समुद्रात् । ऊर्म्मिः । मधु॑मानितिमधु॑ मान् । उत् । आरत् । उप॑ । अꣳशुना॑ । सम् । अमृतत्त्वमित्त्यमृत त्त्वम् । आनट् ॥ घृतस्य॑ । नाम॑ । गुह्य॑म् । यत् । अस्ति॑ । जिह्वा । देवाना॑म् । अमृतस्य । नाभि॑ः ॥८२॥

वयम् । नाम॑ । प्र । ब्रवाम । घृतस्य॑ । अस्म्मिन् । यज्ञे । धारयाम । नमो॑भिरितिनम॑ः भिः ॥ उप॑ । ब्रह्मा । शृणवत् । शस्यमानम् । चतु॑ःशृङ्गऽइतिचतु॑ः शृङ्गः । अवमीत् । गौरः । एतत् ॥८३॥

चत्त्वारि॑ । शृङ्गा॑ । त्रय॑ः । अस्य । पादा॑ः । द्वेऽइतिद्वे ।

मिमिक्षे । ऊँऽइत्यूँ । अनुष्वधम् । अनुस्वधमित्यनु स्वधम् । वक्षि । हव्यम् ॥८१॥

समुद्रात् । अमृतत्वमित्यमृत त्वम् । गुह्य॑म् । जिह्वा ॥८२॥

अस्मिन् । यज्ञे । ब्रह्मा ॥८३॥

चत्वारि॑ । द्वेऽइतिद्वे । सप्त । हस्तासः । बद्धः ॥८४॥

य्योनि॑ः । मादय॑स्व ॥८१॥

[1] आनट् । गुह्य॑म् । य्यत् ॥८२॥

व्वय॑म् । य्यज्ञे । धारया॑म ॥८३॥

त्रय॑ः । [1] मर्त्यान् ॥८४॥

---

१. अस्वरोऽपपाठः ।

शीर्षेऽइतिंशीर्षे । सुप्त । हस्त्तासः । अस्य ॥ त्रिधा । बद्धः । वृषभः । रोरवीति । महः । देवः । मर्त्त्यान् । आ । विवेश ॥८४॥

त्रिधा । हितम् । पणिभिरितिंपणि भिंः । गुहर्य्यमानम् । गवि । देवासः । घृतम् । अनु । अविन्दन् ॥ इन्द्रः । एकम् । सूर्य्यः । एकम् । जजान । वेनात् । एकम् । स्वधया । निः । ततक्क्षुः ॥८५॥

एताः । अर्षन्ति । हृद्यात् । समुद्रात् । शतव्रजाऽइतिंशत व्रजाः । रिपुणा । न । अवचक्क्षऽइत्त्यव चक्क्षे ॥ मद्ध्ये । आसाम् ॥८६॥

एते । अर्षन्ति । ऊर्म्मयः । घृतस्य । मृगाऽइवेतिंमृगाः इव । क्षिपणोः । ईर्षमाणाः ॥८७॥

सिन्धोरिवेतिसिन्धोः इव । प्राद्ध्वनऽइतिंप्र [1]अद्ध्वने ।

गुहय्यमानम् । ततक्षुः ॥८५॥

हृद्यात् । समुद्रात् । शतव्रंजाऽइतिंशत व्रजाः । अवचक्षऽइत्यव चक्षे । मध्ये ॥८६॥

प्राध्वनऽइतिंप्र अध्वने । वातप्रमियऽइतिवातं प्रमियः ।

गुह्यमानम् । [2]अविदन् । सूर्य्यः । स्वधया ॥८५॥

शतव्व्रंजाऽइतिंशत व्रंजाः ॥८६॥

ऊर्म्मयः ॥८७॥

---

१. 'अद्ध्वने' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं स्यात् ।

शूघनासः । वातंप्रमियऽइतिवातं प्रमियंः । पतयन्ति । यह्वाः ॥ अरुषः । न । वाजी । काष्ठाः । भिन्दन् । ऊर्म्मिभिरित्यूर्म्मि भिः । पिन्वमानः ॥८८॥

अभि । प्रवन्त । समनेवेतिसमना इव । योषाः । कल्याण्यः । स्मयमानासः । अग्निम् ॥ समिधऽइतिसम् इधः । नसन्त । ताः । जुषाणः । हर्य्यति । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥८९॥

कन्याऽइवेतिकन्याः इव । वहतुम् । एतवै । ऊँऽइत्यूँ । अञ्जि । अञ्जानाः । अभि । चाकशीमि ॥ यत्र । सोमः । सूयते । यत्र । यज्ञः । अभि । तत् । पवन्ते ॥९०॥

यह्वाः । काष्ठाः । ऊर्म्मिभिरित्यूर्म्मि भिः । पिन्वमानः ॥८८॥

कल्याण्यः । अग्निम् ॥८९॥

कन्याऽइवेतिकन्याः इव । ऊँऽइत्यूँ । यत्र । यत्र । यज्ञः ॥९०॥

व्रातंप्रमियऽइतिव्रातं प्रमियः । [1]एतयन्ति । य्यह्वाः । [2]भिदन् ॥८८॥

य्योषाः । स्मयमानासः । हर्य्यति । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥८९॥

[3]एतवै । य्यत्र । सूयते । य्यत्र । य्यज्ञः ॥९०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'पतयन्ति' इत्येव साधुर्ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'भिन्दन्' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

३. अपपाठोऽयं स्यात्, तवैप्रत्ययान्तस्य युगपद् आद्युदात्तान्तोदात्तत्व-दर्शनात् । (द्र० अष्टा० ६।१।१९४)

अभि । अर्षत । सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमितिसु स्तुतिम् । गव्यम् । आजिम् । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत्त ॥ इमम् । यज्ञम् । नयत । देवता । नः । मधुमदितिमधु मत् । पवन्ते ॥९१॥

[1]धामन् । ते । विश्वम् । भुवनम् । अधि । श्रितम् । अन्तरित्यन्तः । समुद्रे । हृदि । अन्तः । आयुषि ॥ अपाम् । अनीके । समिथऽइतिसम् इथे । यः । आभृतऽइत्या भृतः । तम् । अश्याम । मधुमन्तमितिमधु मन्तम् । ते । ऊर्मिम् ॥९२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तदशोऽध्यायः ॥

सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमितिसु स्तुतिम् । गव्यम् । अस्मासु । भद्रा । यज्ञम् ॥९१॥

विश्वम् । अन्तरित्यन्तः । समुद्रे । आभृतऽइत्या भृतः । अश्याम ॥९२

य्यज्ञम् । नय्यत ॥९१॥

आयुषि । य्यः ॥९२॥

॥इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे सप्तदशमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. अत्र केषुचित् सन्धिविरहितेषु मुद्रितग्रन्थेषु 'धामं ते' इति पाठो दृश्यते, स प्रमादपाठः स्यात् ।

२. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ १७९, टि० १ ।

अष्टादशोऽध्यायः

वाजः । च । मे । प्रसव इति प्र सवः । प्रयतिरिति प्र यतिः । प्रसितिरिति प्र सितिः । धीतिः । क्रतुः । स्वरः । श्लोकः । श्रवः । श्रुतिः । ज्योतिः । स्वरिति स्वः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥१॥

प्राणः । अपान इत्यप आनः । व्यान इति वि आनः । असुः । चित्तम् । आधीतमित्या धीतम् । वाक् । मनः । चक्षुः । श्रोत्रम् । दक्षः । बलम् ॥२॥

ओजः । सहः । आत्मा । तनूः । शर्म । वर्म । अङ्गानि । अस्थीनि । परूंषि । शरीराणि । आयुः । जरा ॥३॥

प्रसव इति प्र सवः । प्रयतिरिति प्र यतिः । प्रसितिरिति प्र सितिः । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥१॥

अपान इत्यप आनः । आधीतमित्या धीतम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । दक्षः ॥२॥

आत्मा । अस्थीनि ॥३॥

प्रयतिरिति प्र [1]य्यतिः । य्यज्ञेन ॥१॥

[2]व्यानः ॥२॥

आयुः ॥३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'यति' इत्येवं साधुः पाठो ज्ञेयः ।

२. पूर्वत्र सर्वत्रावग्रहदर्शनादिह अवग्रहरहितोऽपपाठः ।

ज्यैष्ठ्यम् । आधिपत्त्यमित्याधि पत्त्यम् । मन्युः । भामः । अमः । अम्भः । जेमा । महिमा । व्वरिमा । प्रथिमा । व्वर्षिमा । द्राघिमा । वृद्धम् । वृद्धिः ॥४॥

सत्त्यम् । श्रद्धा । जगत् । धनम् । व्विश्वम् । महः । क्रीडा । मोदः । जातम् । जनिष्ष्यमाणम् । सूक्क्तमितिसु उक्क्तम् । सुकृतमितिसु कृतम् ॥५॥

ऋतम् । अमृतम् । अयक्ष्मम् । अनामयत् । जीवातुः । दीर्घायुत्त्वमितिदीर्घायु त्वम् । अनमित्त्रम् । अभयम् । सुखमितिसु खम् । शयनम् । सूषाऽइतिसु उषाः । सुदिनमितिसु दिनम् ॥६॥

सन्ता । धर्त्ता । क्षेमः । धृतिः । व्विश्वम् । महः । सवँविदितिसम् वित् । ज्ञात्त्रम् । सूः । प्रसूरितिप्प्र सूः । सीरम् । लयः ॥७॥

ज्यैष्ठ्यम् । आधिपत्यमित्याधि पत्यम् । मन्युः । वृद्धम् । वृद्धिः ॥४॥
सत्यम् । श्रद्धा । विश्वम् । जनिष्यमाणम् । सूक्तमितिसु उक्तम् ॥५॥
दीर्घायुत्वमितिदीर्घायु त्वम् । अनमित्रम् ॥६॥
विश्वम् । ज्ञात्रम् । प्रसूरितिप्र सूः ॥७॥

---

[1]वृद्धम् । [1]वृद्धिः ॥४॥
अयक्ष्मम् । अनामयत् । दीर्घायुत्वमितिदीर्घायु त्वम् । अभयम् । शयनम् । सूखा[2]ऽइतिसु उषाः ॥६॥
स्युन्ता । [3]सम्विदितिसम् वित् । लयः ॥७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो गुरुर्न भवतीति कृत्वा एकवकारवान् पाठो साधुर्द्रष्टव्यः ।

२. षकारस्य खकारोच्चारणजो लेखनेऽपपाठः ।

३. 'सवँवि०' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

शम् । मयः॑ । प्रियम् । अनुकामऽइत्यनु कामः॑ । कामः॑ । सौमनसः॑ । भर्गः॑ । द्रविणम् । भद्रम् । श्रेयः॑ । वसीयः॑ । यशः॑ ॥८॥

ऊर्क् । सूनृता । पयः॑ । रसः॑ । घृतम् । मधु । सग्धिः॑ । सपीतिरितिस पीतिः॑ । कृषिः॑ । वृष्टिः॑ । जैत्रम् । औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम् ॥९॥

रयिः॑ । रायः॑ । पुष्टम् । पुष्टिः॑ । विभ्विर्तिवि भु । प्रभ्विर्तिप्र भु । पूर्णम् । पूर्णतरमितिपूर्ण तरम् । कुयवम् । अक्षितम् । अन्नम् । अक्षुत् ॥१०॥

वित्तम् । वेद्यम् । भूतम् । भविष्यत् । सुगमितिसु गम् । सुपथ्यमितिसु पथ्यम् । ऋद्धम् । ऋद्धिः॑ । क्लृप्तम् । क्लृप्तिः॑ । मतिः॑ । सुमतिरितिसु मतिः॑ ॥११॥

अनुकामऽइत्यनु कामः॑ । भद्रम् ॥८॥
सग्धिः॑ । वृष्टिः॑ । जैत्रम् । औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम् ॥९॥
पुष्टम् । पुष्टिः॑ । विभ्विर्तिवि भु । प्रभ्विर्तिप्र भु । अक्षितम् । अक्षुत् ॥१०॥
वेद्यम् । भविष्यत् । सुपथ्यमितिसु पथ्यम् । ऋद्धम् । ऋद्धिः॑ । क्लृप्तम् । क्लृप्तिः॑ ॥११॥

मयः॑ । प्रियम् । श्रेयः॑ । वसीयः॑ । यशः॑ ॥८॥
पयः॑ । [1]वृष्टिः॑ । [2]औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम् ॥९॥
रयिः॑ । रायः॑ । विभ्विर्तिवि[3] भु । कुयवम् ॥१०॥

---

१. गुरुत्वलेखनरूपो द्विवकारवान् अपपाठः । 'वृष्टिः॑' इति भाव्यम् ।
२. अपपाठोऽयम्, 'औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।
३. ककोशशैल्यनुसारमिह, 'वि' पाठेन भाव्यम् ।

व्रीहयः । [1]यवाः । माषाः । तिलाः । मुद्गाः । खल्वाः । प्रियङ्गवः । अणवः । श्यामाकाः । नीवाराः । गोधूमाः । मसूराः ॥१२॥

अश्मा । मृत्तिका । गिरयः । पर्वताः । सिकताः । वनस्पतयः । हिरण्यम् । अयः । श्यामम् । लोहम् । सीसम् । त्रपु ॥१३॥

अग्निः । आपः । वीरुधः । ओषधयः । कृष्टपच्या-ऽइतिकृष्ट पच्याः । अकृष्टपच्याऽइत्यकृष्ट पच्याः । ग्राम्याः । पशवः । आरण्याः । वित्तम् । वित्तिः । भूतम् । भूतिः ॥१४॥

---

[1]यवाः । मुद्गाः । खल्वाः ॥१२॥

अश्मा । वनस्पतयः । हिरण्यम् ॥१३॥

अग्निः । कृष्टपच्याऽइतिकृष्ट पच्याः । अकृष्टपच्याऽइत्यकृष्ट पच्याः । ग्राम्याः । आरण्याः ॥१४॥

व्रीहयः । [1]यवाः । प्रियङ्गवः ॥१२॥

गिरयः । वनस्पतयः । अयः ॥१३॥

ओषधयः ॥१४॥

---

१. इदमत्रावधेयम्—यत्र द्विमात्रिकात् स्वरितात् परो विसर्जनीयः प्रयुज्यते, तत्र ᳘ इत्येव विसर्गचिह्नमुपलभ्यते । परन्तु 'यवाः' इति पदं यत्र यत्र प्रयुज्यते, तत्र सर्वत्र द्वैविध्यं दृश्यते । केषुचित् कोशेषु 'यवाः' इत्येवमङ्क्यते (द्र० कपाठः अपाठश्च), अन्येषु 'यवा᳘' इत्येवम् (द्र० टपाठः) । एवमुभयविधे पाठे पाठशुद्धौ वैदिका एव प्रमाणम् ।

वसु । वसतिः । कर्म्म । शक्तिः । अर्थः । एमः । इत्या । गतिः ॥१५॥

अग्निः । इन्द्रः । सोमः । सविता । सरस्वती । पूषा । बृहस्पतिः ॥१६॥

मित्रः । वरुणः । धाता । त्वष्टा । मरुतः । विश्वे । देवाः ॥१७॥

पृथिवी । अन्तरिक्षम् । द्यौः । समाः । नक्षत्राणि । दिशः ॥१८॥

अंशुः । रश्मिः । अदाभ्यः । अधिपतिरित्यधि पतिः । उपांशुरित्युप अंशुः । अन्तर्य्यामऽइत्यन्तः यामः । ऐन्द्रवायवः । मैत्रावरुणः । आश्विनः । प्रतिप्रस्थानऽइतिप्रति प्रस्थानः । शुक्रः । मन्थी ॥१९॥

शक्तिः । अर्थः ॥१५॥

अग्निः । बृहस्पतिः ॥१६॥

मित्रः । त्वष्टा । विश्वे ॥१७॥

अन्तरिक्षम् । नक्षत्राणि ॥१८॥

रश्मिः । अदाभ्यः । अधिपतिरित्यधि पतिः । उपांशुरित्युप अंशुः । अन्तर्यामऽइत्यन्तः यामः । मैत्रावरुणः । आश्विनः । प्रतिप्रस्थानऽइतिप्रति प्रस्थानः । शुक्रः ॥१९॥

अन्तर्य्यामऽइत्यन्तः [1]य्यामः । ऐन्द्रवायवः ॥१९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यामः' इत्येकयकारवता पाठेन भाव्यम् ।

आग्रयणः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । ध्रुवः । वैश्वानरः । ऐन्द्राग्नः । महावैश्वदेवऽइतिमहा वैश्वदेवः । मरुत्वतीयाः । निष्कैवल्यः । निष्कैवल्यऽइतिनिः कैवल्यः । सावित्रः । सारस्वतः । पात्नीवतऽइतिपात्नी वतः । हारियोजनऽइतिहारि [1]योजनः ॥२०॥

स्रुचः । चमसाः । वायव्यानि । द्रोणकलशऽइतिद्रोण [2]कलशः । ग्रावाणः । अधिषवणे । अधिसवनऽइत्यधि सवने । पूतभृदितिपूत भृत् । आधवनीयऽइत्या [3]धवनीयः । वेदिः । बर्हिः । अवभृथऽइत्यव भृथः । स्वगाकारऽइतिस्वगा कारः ॥२१॥

आग्रयणः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । वैश्वानरः । ऐन्द्राग्नः । महावैश्वदेवऽइतिमहा वैश्वदेवः । मरुत्वतीयाः । निष्कैवल्यः । निःकैवल्यऽइतिनिः कैवल्यः । सावित्रः । पात्नीवतऽइतिपात्नी वतः ॥२०॥

वायव्यानि । द्रोणकलशऽइतिद्रोण कलशः । अधिसवनऽइत्यधि सवने । आधवनीयऽइत्या धवनीयः । अवभृथऽइत्यव भृथः ॥२१॥

आग्रयणः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । महावैश्वदेवऽइतिमहा वैश्वदेवः । मरुत्वतीयाः । पात्नीवतऽइतिपात्नी वतः । हारियोजनऽइतिहारि [4]योजनः ॥२०॥

वायव्यानि । [5]अधिसवनऽइत्यधि सवने । आधवनीयऽइत्या धवनीयः ॥२१॥

---

१. 'योजनः' इति काशिकः पाठः ।
२. 'कलशः' इति काशिकः पाठः ।
३. 'धवनीयः' इति काशिकः पाठः ।
४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यो' इत्येकयकारवता पाठेन भाव्यम् ।
५. अपपाठोऽयम्, 'अधिसवने' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

अग्निः। घर्म्मः। अर्क्कः। सूर्य्यः। प्राणः। अश्वमेध-ऽइत्यश्व मेधः। पृथिवी। अदितिः। दितिः। द्यौः। अङ्गुलयः। शक्करयः। दिशः॥२२॥

व्रतम्। ऋतवः। तपः। सँव्वत्सरः। अहोरात्रे-ऽइत्यहोरात्रे। ऊर्व्वष्ठीवेऽइत्यूर्व्वष्ठीवे। बृहद्रथन्तरऽइतिबृहत् रथन्तरे॥२३॥

एका। तिस्रः। पञ्च। सप्त। नव। एकादश। त्रयो-दशेतित्रयः दश। पञ्चदशेतिपञ्च दश। सप्तदशेतिसप्त दश। नवदशेतिनव दश। एकविंशतिरित्येक विंशतिः। त्रयोविंशतिरितित्रयः विंशतिः। पञ्चविंशतिरितिपञ्च विंशतिः। सप्तविंशतिरितिसप्त विंशतिः। नववि-

---

अग्निः। अश्वमेधऽइत्यश्व मेधः। शक्करयः॥२२॥

सँव्वत्सरः। अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे। ऊर्व्वष्ठीवेऽइत्यूर्व्वष्ठीवे। बृहद्रथन्तर-ऽइतिबृहत रथन्तरे॥२३॥

सप्त। त्रयोदशेतित्रयः दश। सप्तदशेतिसप्त दश। एकवि-ंशतिरित्येक विंशतिः। त्रयोविंशतिरितित्रयः विंशतिः। सप्तविं-

---

सूर्य्यः। अङ्गुलयः। शक्वरयः॥२२॥

[1]सम्वत्सरः। अहोरात्रेऽइत्यहो [2]रात्रे॥२३॥

त्रयोदशेतित्रयः दश। एकविंशतिरित्येक विंशतिः। त्रयो-विंशतिरितित्रयः विंशतिः। पञ्चविंशतिरितिपञ्च विंशतिः। सप्तविंशतिरितिसप्त विंशतिः। नवविंशतिरितिनव विंशतिः।

---

१. 'सँव्वत्सरः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः।

२. अस्थानेऽवग्रहनिर्देशरूपोऽपपाठः।

ऽशतिरितिनव विंऽशतिः । एकत्रिंऽशदित्येक त्रिंऽशत् । त्रयस्त्रिंऽशदितित्रयः त्रिंऽशत् ॥२४॥

चतस्रः । अष्टौ । द्वादश । षोडश । विंऽशतिः । चतुर्विंऽशतिरितिचतुः विंऽशतिः । अष्टाविंऽशतिरित्यष्टा विंऽशतिः । द्वात्रिंऽशत् । [1]षट्ट्रिंऽशदितिषट् त्रिंऽशत् । चत्वारिंऽशत् । चतुश्चत्वारिंऽशदितिचतुः चत्वारिंऽशत् । अष्टाचत्वारिंऽशदित्यष्टा चत्वारिंऽशत् ॥२५॥

त्र्यविरितित्रि अविः । त्र्यवीतित्रि अवी । दित्य-वाडितिदित्य वाट् । दित्यौही । पञ्चाविरितिपञ्च अविः । पञ्चावीतिपञ्च अवी । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः । त्रिवत्सेतित्रि वत्सा । तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् । तुर्य्यौही ॥२६॥

ऽशतिरितिसप्त विंऽशतिः । एकत्रिंऽशदित्येक त्रिंऽशत् । त्रयस्त्रिंऽशदितित्रयः त्रिंऽशत् ॥२४॥

अष्टौ । अष्टाविंऽशतिरित्यष्टा विंऽशतिः । द्वात्रिंऽशत् । षट्त्रिंऽशदितिषट् त्रिंऽशत् । चत्वारिंऽशत् । चतुश्चत्वारिंऽशदितिचतुः चत्वारिंऽशत् । अष्टाचत्वारिंऽशदित्यष्टा चत्वारिंऽशत् ॥२५॥

त्र्यविरितित्रि अविः । त्र्यवीतित्रि अवी । दित्यवाडितिदित्य वाट् । दित्यौही । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः । त्रिवत्सेतित्रि वत्सा ॥२६॥

त्रयस्त्रिंऽशदितित्रयः त्रिंऽशत् ॥२४॥

चतुर्विंऽशतिरितिचतुः विंऽशतिः । अष्टाविंऽशतिरित्यष्टा विंऽशतिः ॥२५॥

दित्यवाडितिदित्यवाट्[2] । तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् । तुर्य्यौही ॥२६॥

---

१. बहुषु कोशेष्विह 'षड्ड्त्रिंऽश०' 'षड्त्रिंऽश०' इत्येवमेकडकारवान् द्विडकारवांश्च पाठ उपलभ्यते, स प्रमादपाठः ।

२. '०दित्य वाट्' इत्येवमिहावग्रहेण भाव्यम् ।

पष्ट्ठवाडितिपष्ट्ठ वाट् । पष्ट्ठौही । उक्षा । वशा । ऋषभः । वेहत् । अनड्वान् । धेनुः ॥२७॥

वाजाय । स्वाहा । प्रसवायेतिप्र सवाय । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये ॥ इयम् । ते । राट् । मित्राय । यन्ता । असि । यमनः । ऊर्जे । त्वा । वृष्ट्यै । प्रजानामितिप्र जानाम् । आधिपत्यायेत्याधि पत्याय ॥२८॥

वाक् । मनः । आत्मा । ब्रह्मा । ज्योतिः । स्वः । स्तोमः । यजुः । ऋक् । साम । बृहत् । रथन्तरमितिरथम् तरम् । वेट् । स्वाहा ॥२९॥

विश्वे । अद्य । मरुतः । विश्वे । ऊती । विश्वे । भवन्तु । अग्नयः । समिद्धाऽइतिसम् इद्धाः ॥ विश्वे ।

पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् । पष्ठौही । उक्षा । अनड्वान् ॥२७॥

प्रसवायेतिप्र सवाय । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । मित्राय । वृष्ट्यै । प्रजानामितिप्र जानाम् । आधिपत्यायेत्याधि पत्याय ॥२८॥

आत्मा । ब्रह्मा ॥२९॥

विश्वे । अद्य । विश्वे । विश्वे । अग्नयः । समिद्धाऽइतिसम् इद्धाः ।

पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् ॥२७॥

वाजाय । प्रसवायेतिप्र सवाय । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । इयम् । मित्राय । यन्ता । यमनः । आधिपत्यायेत्याधि पत्याय ॥२८॥

यजुः ॥२९॥

[1]विश्वे । [2]ऊती । अग्नयः ॥३०॥

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य एकस्या कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२. 'ऊती' पदात् पूर्वस्य 'विश्वे' पदस्यापपाठः ।

नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । विश्वम् । अस्तु । द्रविणम् । वाजः । अस्मेऽइत्यस्मे ॥३०॥

वाजः । नः । सप्त । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । चतस्रः । वा । परावतऽइतिपरा वतः ॥ वाजः । नः । विश्वैः । देवैः । धनसातावितिधन सातौ । इह । अवतु ॥३१

वाजः । नः । अद्य । प्र । सुवाति । दानम् । वाजः । देवान् । ऋतुभिरित्यृतु भिः । कल्पयाति ॥ वाजः । हि । मा । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । जजान । [1]विश्वाः । आशाः । वाजपतिरितिवाज पतिः । जयेयम् ॥३२॥

वाजः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । वाजः । देवान् । हविषा । वर्द्धयाति ॥ वाजः । हि । मा । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । चकार । [1]सर्वाः । आशाः । वाजपतिरितिवाज पतिः । भवेयम् ॥३३॥

विश्वे । विश्वम् । अस्तु । अस्मेऽइत्यस्मे ॥३०॥
सप्त । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । विश्वैः ॥३१॥
अद्य । ऋतुभिरित्यृतु भिः । कल्पयाति । [1]विश्वाः ॥३२॥
पुरस्तात् । मध्यतः । [1]सर्वाः ॥३३॥

वा । परावतऽइतिपरा वतः ॥३१॥
ऋतुभिरित्यृतु भिः । कल्पयाति । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । [1]विश्वाः । वाजपतिरितिवाज पतिः । जयेयम् ॥३२॥
वर्द्धयाति । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । [1]सर्वाः । वाजपतिरितिवाज पतिः । भवेयम् ॥३३॥

---

१. उभयत्रापि 'यर्वाः' पदमिव दीर्घात् परस्य विसर्गचिह्नस्य ÷ ं द्वैविध्यं दृश्यते । (द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३२२, टि० १) ।

सम् । मा । सृजामि । पयसा । पृथिव्याः । सम् । मा । सृजामि । अद्भिरित्यत् भिः । ओषधीभिः ॥ सः । अहम् । वाजम् । सनेयम् । अग्ने ॥३४॥

पयः । पृथिव्याम् । पयः । ओषधीषु । पयः । दिवि । अन्तरिक्षे । पयः । धाः ॥ पयस्वतीः । प्रदिश इतिप्र दिशः । सन्तु । मह्यम् ॥ [1]यन्त्रेण । अग्नेः ॥३५॥

ऋताषाट् । ऋतधामेत्यृत धामा । अग्निः । गन्धर्वः । तस्य । ओषधयः । अप्सरसः । मुदः । नाम ॥ सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥३६॥

पृथिव्याः । अद्भिरित्यत् भिः । अग्ने ॥३४॥

पृथिव्याम् । अन्तरिक्षे । प्रदिश इतिप्र दिशः । मह्यम् । अग्नेः ॥३५॥

ऋतधामेत्यृत धामा । अग्निः । अप्सरसः । ब्रह्म । क्षत्रम् । तस्मै । ताभ्यः ॥३६॥

पयसा । सनेयम् ॥३४॥

पयः । पयः । पयः । पयः । पयस्वतीः । मह्यम् । यन्त्रेण ॥३५॥

ऋतधामेत्यृत धामा । ओषधयः ॥३६॥

---

१. उत्तरस्या मन्त्रकण्डिकाया अन्यपदानां पुनरुक्तत्वात् द्वे पदे इहैव पठिते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

सꣳहित इतिसम् हितः । विश्वसामेतिविश्व सामा । सूर्य्यः । मरीचयः । आयुवः ॥३७॥

सुषुम्म्णः । सुसुम्न इतिसु सुम्नः । सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । चन्द्रमाः । नक्षत्राणि । भेकुरयः ॥३८॥

इषिरः । विश्वव्यचा इतिविश्व व्यचाः । वातः । आपः । ऊर्ज्जः ॥३९॥

भुज्ज्युः । सुपर्ण्ण इतिसु पर्ण्णः । यज्ञः । दक्षिणाः । स्तावाः ॥४०॥

विश्वसामेतिविश्व सामा ॥३७॥

सुषुम्णः । सुसुम्न इतिसु सुम्नः । सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः । नक्षत्राणि ॥३८॥

विश्वव्यचा इतिविश्व व्यचाः ॥३९॥

भुज्युः । यज्ञः । दाक्षिणाः । स्तावाः ॥४०॥

विश्वसामेतिविश्व सामा । सूर्य्यः । मरीचयः । आयुवः ॥३७॥

सुसुम्न इतिसु[1] सुम्नः । सूर्य्यरश्मिरितिसूर्य्य रश्मिः भेकुरयः ॥३८॥

विश्वव्यचा इतिविश्व व्यचाः ॥३९॥

सुपर्ण इतिसु[2] पर्णः । यज्ञः ॥४०॥

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । '०इतिसु सुम्नः' इति भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'सुपर्ण्ण इतिसु पर्ण्णः' इति भाव्यम् ।

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । मनः । ऋक्सामानीत्यृक् सामानि । एष्टयऽइत्त्या इष्टयः ॥४१॥

सः । नः । भुवनस्य । पते । प्रजापतऽइतिप्रजा पते । यस्य । ते । उपरि । गृहाः । यस्य । वा । इह ॥ अस्मै । ब्रह्मणे । क्षत्राय । महि । शर्म्म । यच्छ । स्वाहा ॥४२॥

समुद्रः । असि । नभस्वान् । आर्द्रदानुरित्यार्द्र दानुः । शम्भूरितिशम् भूः । मयोभूरितिमयः भूः । अभि । मा । वाहि । स्वाहा । मारुतः । मरुताम् । गणः । अवस्यूः । दुवस्वान् ॥४३॥

रुचम् । नः । धेहि । ब्राह्मणेषु । राजस्वितिराज सु । नः । कृधि ॥ विश्येषु । शूद्रेषु । मयि । धेहि । रुचा । रुचम् ॥४४॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा । ऋक्सामानीत्यृक् सामानि । एष्टयऽइत्या इष्टयः ॥४१॥

प्रजापतऽइतिप्रजा पते । अस्मै । ब्रह्मणे । क्षत्राय । यच्छ ॥४२॥

समुद्रः । आर्द्रदानुरित्यार्द्र दानुः ॥४३॥

ब्राह्मणेषु । विश्येषु । शूद्रेषु ॥४४॥

विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । [1]ऋक्सामानीत्यृक् सामानि । एष्टयऽइत्या इष्टयः ॥४१॥

यस्य । यस्य । वा । क्षत्राय । यच्छ ॥४२॥

मयोभूरितिमयः भूः ॥४३॥ [2]रुचम् । मयि ॥४४॥

---

१. द्रष्टव्येह ४५ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

तत् । त्वा । <u>या</u>मि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविर्भिरिति हविःऽभिः ॥ अहेडमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुशःसेत्युरुऽशःस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥४५॥

स्वः । न । घर्म्मः । स्वाहा । अर्कः । शुक्रः । ज्योतिः । सूर्य्यः ॥४६॥

अग्निम् । युनज्मि । शवसा । घृतेन । दिव्यम् । सुपर्णमिति सुऽपर्णम् । वयसा । बृहन्तम् ॥ तेन । वयम् । गमेम । ब्रध्नस्य । विष्टपम् ॥४७॥

इमौ । ते । पक्षौ । अजरौ । पतत्रिणौ । याभ्याम् । रक्षांसि । अपहंसीत्यपऽहंसि । अग्ने ॥ ताभ्याम् । पतेम । सुकृतामिति सुऽकृताम् । ऊँऽइत्यूँ । लोकम् । यत्र । ऋषयः । जग्मुः । प्रथमजाऽइति प्रथमऽजाः । पुराणाः ॥४८॥

ब्रह्मणा । शास्ते । उरुशःसेत्युरुऽशःस ॥४५॥
शुक्रः ॥४६॥
अग्निम् । युनज्मि । दिव्यम् । ब्रध्नस्य । त्रिष्टपम् ॥४७॥
पक्षौ । पतत्रिणौ । याभ्याम् । रक्षांसि । अपहंसीत्यपऽहंसि । अग्ने । ताभ्याम् । ऊँऽइत्यूँ । यत्र । जग्मुः । प्रथमजाऽइति प्रथमऽजाः ॥४८॥

य्यामि । य्यजमानः । आयुः ॥४५॥
सूर्य्यः ॥४६॥
य्युनज्मि । व्वशसा । व्वयम् । [1]विष्टपम् ॥४७॥
य्याभ्याम् । [2]अपहसीत्यप हसि । य्यत्र । ऋषयः ॥४८॥

---

१. एकवकारवान् अपपाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । 'अपहंसीत्यपऽहंसि' इति शुद्धः पाठः ।

इन्दुः । दक्षः । श्येनः । ऋतावा । ऋतवेत्यृत वा । हिरण्यपक्षऽइतिहिरण्य पक्षः । शकुनः । भुरण्युः ॥ महान् । सधस्थऽइतिसध स्थे । ध्रुवः । आ । निषत्तः । निसत्तऽइतिनि सत्तः ॥४९॥

दिवः । मूर्द्धा । असि । पृथिव्याः । नाभिः । ऊर्क् । अपाम् । ओषधीनाम् ॥ विश्वायुरितिविश्व आयुः । शर्म्म । सप्रथाऽइतिस प्रथाः । नमः । पथे ॥५०॥

विश्वस्य । मूर्द्धन् । अधि । तिष्ठसि । श्रितः । आयुः । अपः । दत्त । उदधिमित्युद धिम् । भिन्त ॥ दिवः । पर्ज्जन्यात् । अन्तरिक्षात् । पृथिव्याः । ततः । नः । वृष्ट्या । अव ॥५१॥

दक्षः । ऋतवेत्यृत वा । हिरण्यपक्षऽइतिहिरण्य पक्षः । भुरण्युः । सधस्थऽइतिसध स्थे ॥४९॥

पृथिव्याः । विश्वायुरितिविश्व आयुः । सप्रथाऽइतिस प्रथाः ॥५०॥

विश्वस्य । तिष्ठसि । उदधिमित्युद धिम् । पर्ज्जन्यात् । अन्तरिक्षात् । पृथिव्याः । वृष्ट्या ॥५१॥

ऋतवेत्यृत वा । वा ॥४९॥

विश्वायुरितिविश्व[1] आयुः । [2]पथे ॥५०॥

आयुः ॥५१॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह '०विश्व' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयं स्वररहितः । 'पथे' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इ॒ष्टः । य॒ज्ञः । भृगु॑भि॒रिति॒भृगु॑ भिः । आ॒शी॒र्दा॒ऽइत्या॑शीः दाः । वसु॑भि॒रिति॒वसु॑ भिः ॥ तस्य॑ । नः॒ । इ॒ष्टस्य॑ । प्री॒तस्य॑ । द्रवि॑ण । इ॒ह । आ । ग॒मे॒ः ॥५२॥

इ॒ष्टः । अ॒ग्निः । आहु॑त॒ऽइत्या हु॑तः । पि॒प॒र्त्तु॒ । नः॒ । इ॒ष्टम् । ह॒विः ॥ स्व॒गेति॒स्व गा । इ॒दम् । दे॒वेभ्य॑ः । नमः॑ ॥५३॥

यत् । आकू॑ता॒दित्या कू॑तात् । स॒म॒सु॑स्रो॒दि॒ति॑स॒म् असु॑स्रोत् । हृ॒दः । वा॒ । मन॑सः । वा॒ । सम्भृ॑त॒मि॒ति॒सम् भृ॑तम् । चक्षु॑षः । वा॒ ॥ तत् । अ॒नु॒प्रेते॒त्य॑नु प्रेत॑ ॥५४॥

ए॒तम् । स॒ध॒स्थेति॑स॒ध स्थ । परि॑ । ते॒ । द॒दा॒मि॒ । यम् । आ॒व॒हा॒दित्या॒ व॒हा॑त् । शे॒व॒धि॒मिति॑शे॒व धिम् । जा॒तवे॑दा॒ऽइति॑जा॒त वे॑दाः ॥ अ॒न्वा॒ग॒न्तेत्य॑नु [1]आ॒ग॒न्ता ।

इ॒ष्टः । य॒ज्ञः । आ॒शी॒र्दा॒ऽइत्या॑शीः दाः । इ॒ष्टस्य॑ ॥५२॥

इ॒ष्टः । अ॒ग्निः । आहु॑त॒ऽइत्या हु॑तः । इ॒ष्टम् । दे॒वेभ्य॑ः ॥५३॥

आकू॑ता॒दित्या कू॑तात् । चक्षु॑षः । अ॒नु॒प्रेते॒त्य॑नु प्रेत॑ ॥५४॥

स॒ध॒स्थेति॑स॒ध स्थ । आ॒व॒हा॒दित्या॒ व॒हा॑त् । अ॒न्वा॒ग॒न्तेत्य॑नु आ॒ग॒न्ता ।

य॒ज्ञः । वसु॑भि॒रिति॒वसु॑ भिः ॥५२।'

यत् । वा॒ । वा॒ । वा॒ ॥५४॥

यम् । आ॒व॒हा॒दित्या॒ व॒हा॑त् । जा॒तवे॑दा॒ऽइति॑जा॒त वे॑दाः ।

---

१. 'आ॒ग॒न्ता' इति काशिकः पाठः ।

यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । वृः । अत्र । तम् । स्म । जानीत । परमे । व्योमन्नितिवि ओमन् ॥५५॥

एतम् । जानाथ । परमे । व्योमन्नितिवि ओमन् । [1]देवाः । सधस्थाऽइतिसध स्थाः । विद । रूपम् । अस्य ॥ यत् । आगच्छादित्या गच्छात् । पथिभिरितिपथि भिः । देवयानैरितिदेव यानैः । इष्टापूर्तेऽइतीष्टापूर्ते । कृणवाथ । आविः । अस्मै ॥५६॥

प्रस्तरेणेतिप्र स्तरेण । परिधिनेतिपरि धिना । स्रुचा । वेद्या । च । बर्हिषा ॥ ऋचा । इमम् ॥५७॥

यत् । दत्तम् । यत् । परादानमितिपरा दानम् । यत् ।

यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । अत्र ॥५५॥

देवाः । सधस्थाऽइतिसध स्थाः । आगछादित्या गछात् । इष्टापूर्तेऽइतीष्टापूर्ते । अस्मै ॥५६॥

प्रस्तरेणेतिप्र स्तरेण । वेद्या ॥५७॥

यज्ञपतिरितियज्ञ पतिः । वृः । व्योमन्नितिवि[2] ओमन् ॥५५॥

व्योमन्नितिवि[2] ओमन् । [1]देवाः । यत् । देवयानैरितिदेव [3]यानैः ॥५६॥

[4]प्रस्तरेणेतिप्र स्तरेण ॥५७॥

यत् । यत् । यत् । याः । वैश्वकर्मणऽइतिवैश्व

---

१. दीर्घात् स्वरितात्परस्य विसर्गचिह्नस्य द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं द्वित्वपाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यानैः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठयन्ते । अत इत आरभ्य षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

पूर्त्तम् । याः । च । दक्क्षिणाः ॥ तत् । अग्निः । वैश्श्व-
कर्म्मणऽइतिवैश्श्व ¹कर्म्मणः । स्वः । देवेषु । नः ।
दधत् ॥५८॥

यत्र । धाराः । अनपेताऽइत्त्यनप इताः । मधोः ।
घृतस्य । च । याः ॥५९॥

अग्निः । अस्म्मि । जन्मना । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ।
घृतम् । मे । चक्क्षुः । अमृतम् । मे । आसन् ॥ अर्कः ।
त्रिधातुरितित्रि धातुः । रजसः । विमानऽइतिवि मानः ।
अजस्रः । घर्म्मः । हविः । अस्म्मि । नाम ॥६०॥

ऋचः । यजूंषि । सामानि ॥ ये । अग्नयः ।
पाश्र्वजन्याऽइतिपाश्र्व जन्याः । अस्याम् । पृथिव्याम् । अधि ॥
तेषाम् । असि । त्वम् । उत्तमऽइत्त्युत् तमः । प्र । नः ।
जीवातवे । सुव ॥६१॥

दाक्षिणाः । अग्निः । वैश्वकर्म्मणऽइतिवैश्व कर्म्मणः ॥५८॥

यत्र । अनपेताऽइत्यनप इताः ॥५९॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । चक्षुः । त्रिधातुरितित्रि धातुः ।
अस्मि ॥६०॥

अग्नयः । पाञ्चजन्याऽइतिपाञ्च जन्याः । पृथिव्याम् । उत्तम-
ऽइत्युत् तमः ॥६१॥

कर्मणः ॥५८॥

य्यत्र । य्याः ॥५९॥

जातवेदाऽइतिजात वेदाः । विमानऽइतिवि मानः ॥६०॥

य्यजूंषि । य्ये । अग्नयः ॥६१॥

---

१. 'कर्म्मणः' इति काशिकः पाठः ।

व्वार्त्रहत्यायेतिवार्त्र हत्याय । शवसे । पृतनाषाह्याय । पृतनासह्यायेतिपृतना सह्याय । च ॥ इन्द्र । त्वा । आ । व्वर्त्तयामसि ॥६२॥

सहदानुमितिसह दानुम् । पुरुहूतेतिपुरु हूत । क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् । पिणक् । कुणारुम् ॥ अभि । व्वृत्रम् । व्वर्द्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥६३॥

परावतऽइतिपरा वतः । आ । जगन्थ । परस्याः ॥ सृकम् । सꣳशायेतिसम् शाय । पविम् । इन्द्र । तिग्मम् । वि । शत्रून् । ताढि । वि । मृधः । नुदस्व ॥६४॥

व्वैश्वानरः । नः । ऊतये । आ । प्र । यातु । परावतऽइतिपरा वतः ॥ अग्निः । नः । सुष्टुतीः । सुस्तुतीरितिसु स्तुतीः । उप ॥६५॥

व्वार्त्रहत्यायेतिवार्त्र हत्याय । पृतनाषाह्याय । पृतनासह्यायेतिपृतना सह्याय ॥६२॥

अहस्तम् । व्वृत्रम् । व्वर्द्धमानम् ॥६३॥ तिग्मम् । शत्रून् ॥६४॥

व्वैश्वानरः । अग्निः । सुष्टुतीः । सुस्तुतीरितिसु स्तुतीः ॥६५॥

व्वार्त्रहत्यायेतिव्वार्त्र हत्याय । पृतनाषाह्याय । पृतनासह्यायेतिपृतना सह्याय । [1]वर्त्तयामसि ॥६२॥

क्षियन्तम् । वृत्रम् । पियारुम् ॥६३॥

[2]परावतऽइतिपरा वतः । सꣳशायेतिसम् शाय ॥६४॥

ऊतये । यातु । परावतऽइतिपरा वतः ॥६५॥

---

१. द्विवकारेणेह भाव्यम् ।

२. इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्टः । [1]विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश ॥ वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥६६॥

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिम् । रयिवऽइतिरयि वः । सुवीरमितिसु वीरम् ॥ अश्याम । वाजम् । अभि । वाजयन्तः । अश्याम । द्युम्नम् । अजर । अजरम् । ते ॥६७॥

वयम् । ते । अद्य । ररिम । हि । कामम् । उत्तान-हस्ताऽइत्युत्तान हस्ताः । नमसा । उपसद्येत्युप सद्य ॥

पृष्टः । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्टः । [1]विश्वाः । वैश्वानरः । पृष्टः । अग्निः । नक्तम् ॥६६॥

अश्याम । अग्ने । अश्याम । अश्याम । अश्याम । द्युम्नम् ॥६७॥

अद्य । उत्तानहस्ताऽइत्युत्तान हस्ताः । उपसद्येत्युप सद्य । यजिष्ठेन ।

---

[1]विश्वाः ॥६६॥

रयिम् । रयिव[2]ऽइतिरयि वः । सुवीरमितिसु वीरम् । वाजयन्तः ॥६७॥

वयम् । उत्तानहस्ताऽइत्युत्तान[3] हस्ताः । यजिष्ठेन ।

---

१. द्रष्टव्या ३२८ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी ।

२. अपपाठोऽयम्, वकारेणात्रानुदात्तेन '०व' इत्येवं भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'इत्युत्तान हस्ताः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्रेधता । मन्मना ।
विप्रः । अग्ने ॥६८॥

धामच्छदितिधाम छत् । अग्निः । इन्द्रः । ब्रह्मा ।
देवः । बृहस्पतिः ॥ सचेतसऽइतिस चेतसः । विश्वे ।
देवाः । यज्ञम् । प्र । अवन्तु । नः । शुभे ॥६९॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे अष्टादशोऽध्यायः ॥

यक्षि । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥६८॥

धामछदितिधाम छद् । अग्निः । ब्रह्मा । बृहस्पतिः । विश्वे ।
यज्ञम् ॥६९॥

य्यक्षि ॥६८॥

य्यज्ञम् ॥६९॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे अष्टादशमो[1]ऽध्यायः ॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ १७६, टि० १; पृष्ठ २१४, टि० २ ।

एकोनविंशोऽध्यायः

स्वाद्वीम् । त्वा । स्वादुना । तीव्राम् । तीव्रेण । अमृताम् । अमृतेन ॥ मधुमतीमितिमधु मतीम् । मधुमतेतिमधु मता । सृजामि । सम् । सोमेन ॥ सोमः । असि ॥१॥

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः । उत्तममित्युत् तमम् । हविः ॥ दधन्वान् । यः । नर्यः । अप्स्वित्यप् सु । अन्तः । आ । सुषाव । सुसावेतिसुसाव । सोमम् । अद्रिभिरित्यद्रि भिः ॥ वायोः । अतिद्रुत-ऽइत्यति द्रुतः ॥ प्राङ् । सोमः ॥२॥

स्वाद्वीम् । तीव्राम् । तीव्रेण ॥१॥

उत्तममित्युत् तमम् । दधन्वान् । अप्स्वित्यप् सु । अद्रिभिरित्यद्रि भिः । अतिद्रुतऽइत्यति द्रुतः ॥२॥

---

[1]तीव्रेण ॥१॥

य्यः । य्यः । नर्य्यः । सुसावेतिसु [2]साव । [3]व्वायोः ॥२॥

---

१. वकारस्थाने पवर्गीयोऽपपाठः ।

२. अस्थानेऽवग्रहरूपोऽपपाठः । एतादृश एवापपाठो मुम्बईमुद्रिते घसंज्ञके हस्तलेखे चापि दृश्यते ।

३. उत्तरस्या कण्डिकाया अपुनरुक्तानि चत्वारि पदानीहैव पठितानी-त्यत इत उत्तरमेकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

पुनाति । ते । परिस्रुतमितिपरि स्रुतम् । सोमम् । सूर्य्यस्य । दुहिता ॥ वारेण । शश्वता । तना ॥३॥

ब्रह्म । क्षत्रम् । पवते । तेजः । इन्द्रियम् । सुरया । सोमः । सुतः । आसुतऽइत्या सुतः । मदाय ॥ शुक्रेण । देव । देवताः । पिपृग्धि । रसेन । अन्नम् । यजमानाय । धेहि ॥ तेजसे । त्वा । वीर्य्याय । बलाय ॥४॥

नाना । हि । वाम् । देवहितमितिदेव हितम् । सदः । कृतम् । मा । सम् । सृक्क्षाथाम् । परमे । व्योमन्नितिवि ओमन् ॥ सुरा । त्वम् । असि । शुष्मिणी । सोमः । एषः । मा । मा । हिंसीः । स्वाम् । योनिम् । आविशन्तीत्या विशन्ती ॥५॥

शश्वता ॥३॥

ब्रह्म । क्षत्रम् । आसुतऽइत्या सुतः । शुक्रेण । पिपृग्धि ॥४॥

सृक्षाथाम् । शुष्मिणी । आविशन्तीत्या विशन्ती ।५॥

परिस्रुतमिति [1]स्रुतम् । सूर्य्यस्य ॥३॥

इन्द्रियम् । सुरया । मदाय । यजमानाय । [2]वीर्य्याय । बलाय ॥४॥

[3]नानाहि । वाम् । व्योमन्नितिवि[4] ओमन् । योनिम् । आविशन्तीत्या विशन्ती ॥५॥

---

१. अपपाठोऽयम्, '०मितिपरि स्रुतम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. उत्तरस्याः कण्डिकायाश्चत्वार्यपुनरुक्तानि पदानीहैव पठितान्यत इत उत्तरं द्वयोः कण्डिकासंख्ययो भेदो द्रष्टव्यः ।

३. पदविभागाभावरूपोऽपपाठः । 'नाना । हि' इत्येवं पृथक्पदे द्रष्टव्ये ।

४. ककोशशैल्यनुसारं 'व्वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

आश्विनम् । तेजः । सारस्वतम् । वीर्य्यम् । ऐन्द्रम् । बलम् ॥ मोदाय । त्वा । आनन्दायेत्त्या नन्दाय । महसे ॥६॥

तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि । वीर्य्यम् । बलम् । ओजः । मन्युः । मन्युम् । सहः ॥७॥

या । व्याघ्रम् । विषूचिका । उभौ । वृकम् । च । रक्षति ॥ श्येनम् । पतत्त्रिणम् । सिꣳहम् । सा । इमम् । पातु । अꣳहसः ॥८॥

यत् । आपिपेषेत्त्या पिपेष । मातरम् । पुत्त्रः । प्रमुदित-ऽइतिप्र मुदितः । धयन् ॥ एतत् । तत् । अग्ग्ने । अनृणः । भवामि । अहतौ । पितरौ । मया ॥ सम्पृचऽइतिसम् पृचः । स्थ । सम् । मा । भद्रेण । पृङ्क्त । विपृचऽइतिवि पृचः । स्थ । वि । मा । पाप्मना । पृङ्क्त ॥९॥

आश्विनम् । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥६॥
मन्युः । मन्युम् ॥७॥
व्याघ्रम् । रक्षति । पतत्रिणम् ॥८॥
आपिपेषेत्या पिपेष । पुत्रः । प्रमुदितऽइतिप्र मुदितः । अग्ने । भद्रेण ।
पाप्मना ॥९॥

वीर्य्यम् । मोदाय । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥६॥
मयि । वीर्य्यम् ॥७॥
व्या । व्याघ्रम् ॥८॥
यत् । धयन् । मया । [1]पृङ्क्त । विपृचऽइतिवि[2] पृचः ।
[1]पृङ्क्त ॥९॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'पृङ्क्त' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।
२. ककोशशैल्यनुसारमिह, '०वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

देवाः । सज्ञम् । अतन्वत । भेषजम् । भिषजा । अश्विना ॥ वाचा । सरस्वती । भिषक् । [1]इन्द्राय । [1]इन्द्रियाणि । दधतः ॥१०॥

दीक्षायै । रूपम् । शष्पाणि । प्रायणीयस्य । प्रायनीयस्येतिप्र [2]अयनीयस्य । तोक्मानि ॥ क्रयस्य । रूपम् । सोमस्य । लाजाः । सोमाꣳशवऽइतिसोम अꣳशवः । मधु ॥११॥

आतिथ्यरूपमित्यातिथ्य रूपम् । मासरम् । महावीरस्येतिमहा वीरस्य । नग्नहुः ॥ रूपम् । उपसदामित्युप सदाम् । एतत् । तिस्रः । रात्रीः । सुरा । आसुतेत्या सुता ॥१२॥

सज्ञम् । अतन्वत । अश्विना ॥१०॥

दीक्षायै । शष्पाणि । प्रायनीयस्येतिप्र अयनीयस्य । तोक्मानि ॥११॥

आतिथ्यरूपमित्यातिथ्य रूपम् । नग्नहुः । उपसदामित्युप सदाम् । रात्रीः । आसुतेत्या सुता ॥१२॥

व्यज्ञम् । इन्द्राय । इन्द्रियाणि ॥१०॥

दीक्षायै । प्रायणीयस्य । प्रायनीयस्येतिप्र अयनीयस्य । क्रयस्य ॥११॥

महावीरस्येतिमहा वीरस्य ॥१२॥

---

१. तुलनीयम्—'इन्द्रस्येन्द्रियम्' यजुः १९।७५ ॥ आभ्यां मन्त्रांशाभ्यां सह पाणिनीयस्येन्द्रियपदसाधकसूत्रस्य (अ० ५।२।९३) अपि तुलना कर्तव्या ।

२. 'अयनीयस्य' इति काशिकः पाठः ।

सोम॑स्य । रू॒पम् । क्री॒तस्य॑ । प॒रि॒स्रुदिति॑परि॒ स्रुत् । परि॑ । सि॒च्य॒ते ॥ अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । दु॒ग्धम् । भे॒ष॒जम् । इन्द्रा॑य । ऐ॒न्द्रम् । सर॑स्वत्या ॥१३॥

आ॒स॒न्दीत्या॑ स॒न्दी । रू॒पम् । रा॒जा॒स॒न्द्याऽइति॑राज [1]आ॒स॒न्द्यै । वे॒द्यै । कु॒म्भी । सु॒रा॒धानीति॑सु॒रा धानी॑ ॥ अन्त॑रः । उ॒त्त॒र॒वे॒द्याऽइत्यु॑त्तर वे॒द्याः । रू॒पम् । का॒रो॒त॒रः । भि॒षक् ॥१४॥

वे॒द्या॑ । वेदिः॑ । सम् । आ॒प्य॒ते । ब॒र्हिषा॑ । ब॒र्हिः । इ॒न्द्रि॒यम् ॥ यूपे॑न । यूपः॑ । आ॒प्य॒ते । प्रणी॑तः । प्रनी॑त॒ऽइति॒प्र नी॑तः । अ॒ग्निः । अ॒ग्निना॑ ॥१५॥

सि॒च्य॒ते । अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । दु॒ग्धम् । सर॑स्वत्या ॥१३॥

आ॒स॒न्दीत्या॑ स॒न्दी । वेद्यै । उ॒त्त॒र॒वे॒द्याऽइत्यु॑त्तर वेद्याः ॥१४॥

वेद्या॑ । आ॒प्य॒ते । आ॒प्य॒ते । प्रनी॑त॒ऽइति॒प्र नी॑तः । अ॒ग्निः । अ॒ग्निना॑ ॥१५॥

इन्द्रा॑य ॥१३॥

रा॒जा॒स॒न्द्याऽइति॑राजा[2] आ॒स॒न्द्यै । उ॒त्त॒र[3] । [3]वेद्याऽइत्यु॑त्तर [3]वेद्याः ॥१४॥

इ॒न्द्रि॒यम् । य्यूपे॑न । य्यूपः॑ ॥१५॥

---

१. 'आ॒स॒न्द्यै' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'राज' इति साधुः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । इह 'उ॒त्त॒र॒वे॒द्याऽइत्यु॑त्तर वे॒द्याः' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भवितव्यम् ।

हविर्द्धानमितिहविः धानम् । यत् । अश्विना । आग्नीध्रम् । यत् । सरस्वती ॥ इन्द्राय । ऐन्द्रम् । सदः । कृतम् । पत्नीशालमितिपत्नी शालम् । गार्हपत्यऽइतिगार्ह पत्यं ॥१६॥

प्रैषेभिरितिप्र एषेभिः । प्रैषानितिप्र एषान् । आप्नोति । आप्रीभिरित्या प्रीभिः । आप्रीरित्या प्रीः । यज्ञस्य ॥ प्रयाजेभिरितिप्र याजेभिः । अनुयाजानित्यनु याजान् । वषट्कारेभिरितिवषट् ऽकारेभिः । आहुतीरित्या हुतीः ॥१७॥

हविर्द्धानमितिहविः धानम् । अश्विना । आग्नीध्रम् । पत्नीशालमिति-पत्नी शालम् । गार्हपत्यऽइतिगार्ह पत्यं ॥१६॥

प्रैषेभिरितिप्र एषेभिः । प्रैषानितिप्र एषान् । आप्नोति । आप्रीभिरित्या प्रीभिः । आप्रीरित्या प्रीः । यज्ञस्य । प्रयाजेभिरितिप्र याजेभिः । अनुयाजानित्यनु याजान् । वषट्कारेभिरितिवषट् कारेभिः । आहुतीरित्या हुतीः ॥१७॥

य्यत् । य्यत् । इन्द्राय ॥१६॥

[1]आप्रीभिरित्या प्रीः । य्यज्ञस्य । प्रय्याजेभिरितिप्र [2]य्याजेभिः । [3]अनुयाजानित्यनु य्याजान् । [4]वषट्कारेभिरितिवषट् कारेभिः ॥१७॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'आप्रीरित्या प्रीः' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्याजेभिः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अनुय्याजानित्यनु य्याजान्' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'व्वषट्कारेभिरितिव्वषट् कारेभिः' इत्येवं कशैल्य-नुसारं पाठो द्रष्टव्यः ।

पशुभिरितिपशु भिः । पशून् । आप्नोति । पुरोडाशैः । हवींर्षि । आ ॥ छन्दोभिरितिच्छन्दः भिः । सामिधेनीरितिसाम् [1]इधेनीः । याज्याभिः । वषट्कारानितिवषट् कारान् ॥१८॥

धानाः । करम्भः । सक्तवः । परीवापः । परिवापइतिपरि वापः । पयः । दधि ॥ सोमस्य । रूपम् । हविः । आमिक्षा । वाजिनम् । मधु ॥१९॥

धानानाम् । रूपम् । कुवलम् । परीवापस्य । परिवापस्येतिपरि वापस्य । गोधूमाः ॥ सक्तूनाम् । रूपम् । बदरम् । उपवाकाऽइत्युप वाकाः । करम्भस्य ॥२०॥

पयसः । रूपम् । यत् । [2]यवाः । दध्नः । रूपम् ।

आप्नोति । छन्दोभिरितिछन्दः भिः । याज्याभिः । वषट्कारानितिवषट् कारान् ॥१८॥

सक्तवः । आमिक्षा ॥१९॥

सक्तूनाम् । उपवाकाऽइत्युप वाकाः ॥२०॥

[2]यवाः । दध्नः । सौम्यस्य । आमिक्षा ॥२१॥

य्याज्याभिः । [3]वषट्कारानितिवषट् कारान् ॥१८॥

परिवापइतिपरि वापः । पयः ॥१९॥

परिवापस्येतिपरि वापस्य । उपवाकाऽइत्युप वाकाः ॥२०॥

पयसः । य्यत् । [2]य्यवाः ॥२१॥

---

१. 'इधेनीः' इति काशिकः पाठः ।

२. द्रष्टव्या टिप्पणी अ० १८, कं० १२ ॥

३. अपपाठोऽयम्, उभयत्र वकारद्वयवान् शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

कुर्कन्धूनि ॥ सोमस्य । रूपम् । वाजिनम् । सौम्म्यस्यं । रूपम् । आमिक्क्षा ॥२१॥

आ । श्रावय । इतिं । स्तोत्रियाः । प्रत्त्याऽश्श्राव- ऽइतिंप्प्रति [1]आऽश्श्रावः । अनुरूपऽइत्त्यनु रूपः ॥ यजं । इतिं । धाय्याःरूपमितिंधाय्या रूपम् । प्रगाथाऽइतिंप्र गाथाः । येयजामहाऽइतिये [2]यजामहाः ॥२२॥

अर्द्धऽऋचैरित्त्यर्द्ध ऋचैः । उक्क्थानाम् । रूपम् । पदैः । आप्प्नोति । निविदऽइतिंनि विदः ॥ प्रणवैः । प्रनवैरितिंप्प्र नवैः । शस्त्राणाम् । रूपम् । पयसा । सोमः । आप्प्यते ॥२३॥

अश्विभ्यामित्त्यश्श्वि भ्याम् । प्रातःसवनमितिंप्प्रातः [3]सवनम् । इन्द्रेण । ऐन्द्रम् । माद्ध्यंन्दिनम् ॥

स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावऽइतिंप्रति आश्रावः । अनुरूपऽइत्यनु रूपः । प्रगाथाऽइतिंप्र गाथाः ॥२२॥

अर्द्धऽऋचैरित्यर्द्ध ऋचैः । उक्थानाम् । आप्नोति । प्रनवैरितिप्र नवैः । शस्त्राणाम् । आप्यते ॥२३॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । प्रातःसवनमितिंप्रातः सवनम् । माध्यंन्दि-

---

श्रावय । स्तोत्रियाः । य्यजं । धाय्याःरूपमितिंधाय्या रूपम् । य्येय्यजामहाऽइतिंय्ये [4]य्यजामहाः ॥२२॥

निविदऽइतिंनि विदः । पय्यसा ॥२३॥

---

१. 'आश्रावः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'यजामहाः' इति काशिकः पाठः ।

३. 'सवनम्' इति काशिकः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यजामहाः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् । सरस्वत्त्या । तृतीयम् । आप्तम् । सवनम् ॥२४॥

वायव्यैः । वायव्यानि । आप्नोति । सतेन । द्रोणकलशमितिद्रोण [1]कलशम् ॥ कुम्भीभ्याम् । अम्भृणौ । सुते । स्थालीभिः । स्थालीः । आप्नोति ॥२५॥

यजुर्भिरितियजुः भिः । आप्यन्ते । ग्रहाः । ग्रहैः । स्तोमाः । च । विष्टुतीः । विस्तुतीरितिवि स्तुतीः ॥ छन्दोभिरितिच्छन्दः भिः । उक्क्थाशस्त्राणि । उक्क्थशस्त्राणीत्युक्क्थ शस्त्राणि । साम्ना । अवभृथऽइत्यव भृथः । आप्यते ॥२६॥

नम् । वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् । सरस्वत्या । आप्तम् ॥२४॥

वायव्यैः । वायव्यानि । आप्नोति । द्रोणकलशमितिद्रोण कलशम् । कुम्भीभ्याम् । आप्नोति ॥२५॥

यजुर्भिरितियजुः भिः । आप्यन्ते । विष्टुतीः । छन्दोभिरितिछन्दः भिः । उक्थाशस्त्राणि । उक्थशस्त्राणीत्युक्थ शस्त्राणि । साम्ना । अवभृथऽइत्यव भृथः । आप्यते ॥२६॥

वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् । तृतीयम् ॥२४॥

वायव्यैः । वायव्यानि ॥२५॥

य्यजुर्भिरितिय्यजु[2] भिः । [3]विस्तुतिरितिवि स्तुतीः ॥२६॥

---

१. ‘कलशम्’ इति काशिकः पाठः ।

२. ‘०य्यजुः’ इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, ‘विस्तुतीरितिवि स्तुतीः’ इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इडाभिरिति । भक्क्षान् । आप्प्नोति । सूक्क्तवाकेनेति सूक्क्त व्वाकेन । आशिषऽइत्त्या शिषः ॥ शर्म्युनेतिशम् युना । पत्त्नीसँय्याजानितिपत्त्नी [1]सँय्याजान् । समिष्ट्ट-यजुषेतिसमिष्ट्ट यजुषा । सँस्त्थामितिसम् स्थाम् ॥२७॥

व्व्रतेन । दीक्क्षाम् । आप्प्नोति । दीक्क्षया । आप्प्नोति । दक्क्षिणाम् ॥ दक्क्षिणा । श्रद्द्धाम् । आप्प्नोति । श्रद्द्धया । सत्त्यम् । आप्प्यते ॥२८॥

एतावत् । रूपम् । यज्ञस्य । यत् । देवैः । ब्रह्मणा । कृतम् ॥ तत् । एतत् । सर्वम् । आप्प्नोति । यज्ञे । सौत्त्रामणी । सुते ॥२९॥

भक्षान् । आप्नोति । सूक्तवाकेनेतिसूक्त व्वाकेन । आशिषऽइत्या शिषः । पत्नीसँय्याजानितिपत्नी सँय्याजान् । समिष्टयजुषेतिसमिष्ट यजुषा । सँस्थामितिसम् स्थाम् ॥२७॥

दीक्षाम् । आप्नोति । दीक्षया । आप्नोति । दक्षिणाम् । दक्षिणा । श्रद्धाम् । आप्नोति । श्रद्धया । सत्यम् । आप्यते ॥२८॥

यज्ञस्य । ब्रह्मणा । आप्नोति । यज्ञे । सौत्रामणी ॥२९॥

सूक्तवाकेनेतिसूक्त वाकेन । [2]शंय्युनेतिशम् य्युना । [3]पत्नीसंय्याजानितिपत्नी संय्याजान् । [4]समिष्टय्यजुषेतिसमिष्ट य्यजुषा ॥२७॥

दीक्षय्या । श्रद्धय्या ॥२८॥

य्यज्ञस्य । य्यत् । य्यज्ञे ॥२९॥

---

१. 'सरुँय्याजान्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'शय्युँनेतिशम् युना' इत्येवं पाठो द्रष्टव्यः ।

३. 'पत्नीसय्याँजानितिपत्नी सय्याँजान्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. 'समिष्टय्यजुषेतिसमिष्ट य्यजुषा' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सुरावन्तमितिसुरा वन्तम् । बर्हिषदम् । बर्हिसदमितिबर्हि सदम् । सुवीरमितिसु वीरम् । यज्ञम् । हिन्वन्ति । महिषाः । नमोभिरितिनमः भिः ॥ दधानाः । सोमम् । दिवि । देवतासु । मदेम । इन्द्रम् । यजमानाः । स्वर्काऽइतिसु अर्काः ॥३०॥

यः । ते । रसः । सम्भृतऽइतिसम् भृतः । ओषधीषु । सोमस्य । शुष्मः । सुरया । सुतस्य ॥ तेन । जिन्व । यजमानम् । मदेन । सरस्वतीम् । अश्विनौ । इन्द्रम् । अग्निम् ॥३१॥

यम् । अश्विना । नमुचेः । आसुरात् । अधि । सरस्वती । असुनोत् । इन्द्रियाय ॥ इमम् । तम् । शुक्रम् । मधुमन्तमितिमधु मन्तम् । इन्दुम् । सोमम् । राजानम् । इह । भक्षयामि ॥३२॥

यत् । अत्र । रिप्तम् । रसिनः । सुतस्य । यत् ।

यज्ञम् । हिन्वन्ति ॥३०॥

शुष्मः । जिन्व । अश्विनौ । अग्निम् ॥३१॥

अश्विना । शुक्रम् । भक्षयामि ॥३२॥

अत्र । रिप्तम् ॥३३॥

---

[1]सुरावन्तमितिसुरा वतम् । सुवीरमितिसु वीरम् । य्यज्ञम् । य्यजमानाः ॥३०॥

य्यः । सुरय्या । य्यजमानम् ॥३१॥

य्यम् । इन्द्रिय्याय । भक्षय्यामि ॥३२॥

य्यत् । य्यत् ॥३३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'सुरावन्तमितिसुरा वन्तम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्र॑ः । अपि॑बत् । शची॑भिरिति॒ शची॑भिः ॥ अ॒हम् । तत् । अ॒स्य । मन॑सा । शि॒वेन॑ ॥३३॥

पि॒तृभ्य॒ऽइति॑पि॒तृ भ्य॑ः । स्व॒धा॒यिभ्य॒ऽइति॑स्वधा॒यि भ्य॑ः । स्व॒धा । नम॑ः । पि॒ता॒म॒हेभ्य॑ः । प्रपि॑तामहेभ्य॒ऽइति॒प्र पि॑तामहेभ्यः ॥ अक्ष॑न् । पि॒तर॑ः । अमी॑मदन्त । अती॑तृपन्त । पि॒तर॑ः । पित॑रः । शुन्ध॑ध्वम् ॥३४॥

पु॒नन्तु॑ । मा॒ । पि॒तर॑ः । सो॒म्यास॑ः । पि॒ता॒म॒हाः । प्रपि॑तामहा॒ऽइति॒प्र पि॑तामहाः ॥ प॒वित्रे॑ण । श॒तायु॒षेति॑श॒त आ॑युषा ॥ विश्व॑म् । आयु॑ः । वि । अ॒श्न॒वै॒ ॥३५॥

अग्ने॑ । आयू॑ᳪषि । प॒व॒से॒ । आ । सु॒व॒ । ऊर्ज॑म् । इष॑म् । च॒ । न॒ः ॥ आ॒रे । बा॒ध॒स्व॒ । दु॒च्छुना॑म् ॥३६॥

पि॒तृभ्य॒ऽइति॑पि॒तृ भ्य॑ः । स्व॒धा॒यिभ्य॒ऽइति॑स्व॒धा॒यि भ्य॑ः । पि॒ता॒म॒हेभ्य॑ः । प्रपि॑तामहेभ्य॒ऽइति॒प्र पि॑तामहेभ्यः । अक्ष॑न् । शुन्ध॑ध्वम् ॥३४॥

सो॒म्यास॑ः । प्रपि॑तामहा॒ऽइति॒प्र पि॑तामहाः । प॒वित्रे॑ण । विश्व॑म् । अ॒श्न॒वै॒ ॥३५॥

अग्ने॑ । दु॒च्छुना॑म् ॥३६॥

स्व॒धा॒यिभ्य[1]ऽइति॑स्व॒धा॒यि भ्य॑ः ॥३४॥

श॒तायु॒षेति॑श॒त आ॑युषा । आयु॑ः । [2]वि ॥३५॥

आयू॑ᳪषि ॥३६॥

---

१. पदमिदमस्मिन् मन्त्रे त्रिः पठ्यते, सर्वत्रापि 'भ्य॒' इत्यस्यानुदात्तत्वाप्रदर्शनरूपोऽपपाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम् 'वि॒' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

देवजनाऽइतिदेव जनाः । मनसा । धियः ॥ विश्वा । भूतानि । जातवेदऽइतिजात वेदः । पुनीहि । मा ॥३७॥

पवित्रेण । पुनीहि । मा । शुक्रेण । देव । दीद्यत् ॥ अग्ने । क्रत्वा । क्रतून् । अनु ॥३८॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिषि । अग्ने । वितत्तमितिवि ततम् । अन्तरा ॥ ब्रह्म । तेन । पुनातु । मा ॥३९॥

पवमानः । सः । अद्य । नः । पवित्रेण । विचर्षणि-रितिवि चर्षणिः ॥ यः । पोता । सः । पुनातु । मा ॥४०॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरितिसवितः । पवित्रेण । सवेन । च ॥ माम् । पुनीहि । विश्वतः ॥४१॥

विश्वा ॥३७॥

पवित्रेण । शुक्रेण । दीद्यत् । अग्ने । क्रत्वा ॥३८॥

पवित्रम् । अग्ने । ब्रह्म ॥३९॥

अद्य । पवित्रेण ॥४०॥

उभाभ्याम् । पवित्रेण । विश्वतः ॥४१॥

धियः । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥३७॥

य्यत् । विततमितिवि[1] ततम् ॥३९॥

विचर्षणिरितिवि[1] चर्षणिः । य्यः ॥४०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वैश्वदेवीतिवैश्वदेवी । पुनती । देवी । आ । अगात् । यस्याम् । इमाः । बह्व्यः । तन्वः । वीतपृष्ठा-ऽइतिवीतपृष्ठाः ॥ तया । मदन्तः । सधमादेष्विति सधमादेषु ॥४२॥

ये । समानाः । समनस इति सऽमनसः । पितरः । यमराज्य इति यमऽराज्ये ॥ तेषाम् । लोकः । स्वधा । नमः । यज्ञः । देवेषु । कल्पताम् ॥४३॥

जीवाः । जीवेषु । मामकाः ॥ श्रीः । मयि । कल्पताम् । अस्मिन् । लोके । शतम् । समाः ॥४४॥

द्वेऽइतिद्वे । सृतीऽइतिसृती । अशृणवम् । पितृणाम् । अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ॥ ताभ्याम् । इदम् ।

वैश्वदेवीतिवैश्व देवी । बह्व्यः । तन्वः । वीतपृष्ठाऽइतिवीत पृष्ठाः । सधमादेष्विति सध मादेषु ॥४२॥

यमराज्यऽइतियम राज्ये । यज्ञः । कल्पताम् ॥४३॥

कल्पताम् । अस्मिन् ॥४४॥

द्वेऽइतिद्वे । ताभ्याम् । विश्वम् ॥४५॥

वैश्वदेवीतिवैश्व देवी । [1]पुनती । यस्याम् । वीतपृष्ठाऽइतिवीत पृष्ठाः । तया ॥४२॥

ये । यमराज्यऽइतियम[2] राज्ये । यज्ञः ॥४३॥

मयि ॥४४॥

---

१. अपपाठोऽयम्, अन्तोदात्तत्वस्य दर्शनात् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह कोशे 'यम' इत्येवं शुद्धं लिखित्वाऽप्यशुद्ध-करणम् ।

विश्वम् । एजत् । सम् । एति । यत् । अन्तरा । पितरम् । मातरम् । च ॥४५॥

इदम् । हविः । प्रजननमितिप्रजननम् । मे । अस्तु । दशवीरमितिदशवीरम् । सर्वगणमितिसर्वगणम् । स्वस्तये ॥ आत्मसनीत्यात्मसनि । प्रजासनीतिप्रजासनि । पशुसनीतिपशुसनि । लोकसनीतिलोकसनि । अभयसनीत्यभयसनि ॥ अग्निः । प्रजामितिप्रजाम् । बहुलाम् । मे । करोतु । अन्नम् । पयः । रेतः । अस्मासु । धत्त ॥४६॥

उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ॥ असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतज्ञा इत्यृतज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥४७॥

प्रजननमितिप्र जननम् । अस्तु । स्वस्तये । आत्मसनीत्यात्म सनि । प्रजासनीतिप्रजा सनि । अभयसनीत्यभय सनि । अग्निः । प्रजामितिप्र जाम् । अस्मासु ॥४६॥

मध्यमाः । सोम्यासः । ऋतज्ञा इत्यृत ज्ञाः ॥४७॥

यत् ॥४५॥

दशवीरमितिदश वीरम् । स्वस्तये । अभयसनीत्यभय सनि । पयः ॥४६॥

[1]यः । ईयुः । ऋतज्ञा इत्यृत ज्ञाः ॥४७॥

---

१. संहितायाः समानत्वात् प्रथमान्तमपि पदं छेत्तुं शक्यम् । कर्तरि क्रियायां च वचनस्यानेकरूप्यम् बहुधा वेदे दृश्यते । तद्यथा—चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति (ऋ० १।१६२।६) इत्यत्र । अत एव महाभाष्यकार इममुद्धरणमुदाहृत्य 'तक्षन्तीति प्राप्ते' इत्युक्तवान् (महा० ३।१।८५) ।

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवंग्वाऽइतिनवं ग्वाः । अर्थर्वाणः । भृगवः । सोम्म्यासः ॥ तेषाम् । वयम् । सुमताविर्तिसु मतौ । यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥४८॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्म्यासः । अनूहिर-ऽइत्त्यनु [1]ऊहिरे । सोमपीथमितिसोम पीथम् । सिष्ठाः ॥ तेभिः । यमः । सङ्ररराणऽइतिसम् [2]ररराणः । हवींश्षि । उशन् । उशद्भिरित्युशत् भिः । प्रतिकाममितिप्रति कामम् । अत्तु ॥४९॥

त्वम् । सोम । प्र । [3]चिकितः । मनीषा । त्वम् ।

नवंग्वाऽइतिनवं ग्वाः । सोम्यासः । यज्ञियानाम् । भद्रे ॥४८॥

सोम्यासः । अनूहिरऽइत्यनु ऊहिरे । वसिष्ठाः । उशद्भिरित्युशत् भिः । प्रतिकाममितिप्रति कामम् ॥४९॥

वयम् । यज्ञियानाम् ॥४८॥

ये । यमः ॥४९॥

---

१. 'ऊहिरे' इति काशिकः पाठः ।

२. 'ररणः' इति काशिकः पाठः ।

३. एतत्पदव्याख्याने विवदन्ते भाष्यकाराः । उव्वटः कात्यायन-प्रातिशाख्ये २।१२ सूत्रं व्याचक्षाण आमन्त्रितपदमेनं मेने (तद्व्याख्यान एवानन्तभट्ट उव्वटमतं निराचकार), परन्तु यजुर्भाष्ये स एव 'प्रकर्षेण ज्ञातासि' इति विवृण्वन् प्रथमान्तं स्वीचकार । एतन्मन्त्रव्याख्याने उव्वट-महीधरस्वामिदयानन्दाः 'प्रचिकितः' इत्येवमेकपदं मत्वा व्याचख्युः (स्वामि-दयानन्दभाष्ये मुद्रिते पदपाठे पदार्थे च पदद्वयमेव मुद्रितम्) । एतन्मन्त्रस्य ऋक्पाठे (१।९१।१) अपि पदद्वयमेव शाकल्यः स्वीचकार, परन्तु सायणस्तत्रैकं

रजिष्ठम् । अनु । नेषि । पन्थाम् ॥ तव । प्रणीती । प्रनीतीतिप्र नीती । पितरः । नः । इन्दोऽइतीन्दो । देवेषु । रत्नम् । अभजन्त । धीराः ॥५०॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्व्वे । कर्म्माणि । चक्रुः । पवमान । धीराः ॥ वन्वन् । अवातः । परिधीनितिपरि धीन् । अप । ऊर्णु । वीरेभिः । [1]अश्वैः । मघवेतिमघ वा । भव । नः ॥५१॥

त्वम् । सोम । पितृभिरितिपितृ भिः । सवँविदानऽइतिसम् [2]विदानः । अनु । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । आ । ततन्थ ॥ तस्म्मै । ते । इन्दोऽइतीन्दो । हविषा । विधेम ॥५२॥

रजिष्ठम् । प्रनीतीतिप्र नीती । रत्नम् ॥५०॥
चक्रुः । वन्वन् । [1]अश्वैः ॥५१॥
द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । तस्मै ॥५२॥

---

[3]इन्दोऽइतीन्दो ॥५०॥
त्वय्या ।[1]अश्वैः । मघवेतिमघ वा ॥५१॥
[4]सम्विदानाऽइतिसम् विदानः ॥५२॥

पदं मत्वैव व्याचख्यौ, व्याकरणप्रक्रियां च निदर्शयाञ्चकार । स्कन्दवेङ्कटमाधव-स्वामिदयानन्दा द्वे पदे मन्वाना तिङन्तत्वेन व्याचक्षिरे । मन्त्रस्वरदृष्टयाऽयमेवार्थपक्षः साधीयान् ।

१. द्रष्टव्या ३२२ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. 'विदानः' इति काशिकः पाठः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'इन्दोऽइतीन्दो' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः । इदमेव पदमुत्तरत्र (द्र० ५२) पठ्यते, तत्र साधुः स्वर उपलभ्यते ।

४. अपपाठोऽयम्, 'सवँविदानऽइतिसम् विदानः' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

बर्हिषदः । बर्हिसदुऽइतिबर्हि सदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वुः । हृव्या । चकृम । जुषद्ध्वम् ॥ ते । आ । गत । अवसा । शन्तमेनेतिशम् तमेन । अथ । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥५३॥

आ । अहम् । पितॄन् । सुविदत्रानितिसु विदत्रान् । अवित्सि । नपातम् । च । विक्रमणमितिवि क्रमणम् । च । विष्णोः ॥ बर्हिषदः । बर्हिसदुऽइतिबर्हि सदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आगमिष्ठाऽइत्या गमिष्ठाः ॥५४॥

हुव्या । जुषध्वम् ॥५३॥

सुविदत्रानितिसु विदत्रान् । अवित्सि । विक्रमणमितिवि क्रमणम् । विष्णोः । पित्वः । आगमिष्ठाऽइत्या गमिष्ठाः ॥५४॥

वः । य्योः ॥५३॥

सुविदत्रानितिसु [1]विदत्रान् । [2]विक्रमणमितिवि क्रमणम् । [3]बर्हि-सदऽइतिबर्हि सदः । य्ये । स्वधया । आगमिष्ठाऽइत्या [4]आ गमिष्ठाः ॥५४॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'विक्रमणमितिवि क्रमणम्' इति शुद्धेन पाठेन भवितव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, पदत्रुटिश्चाप्यत्र वर्तते । इह 'बर्हिषदः । बर्हिसदुऽइतिबर्हि सदः' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अत्र 'आ' इत्यस्य व्यर्थः पाठः । द्विः 'आ' प्रश्लेषे स्वरे दोषः स्यात् ।

उपहूताऽइत्युप हूताः । पितरः । सोम्म्यासः । बर्हिष्ष्येषु । निधिष्ष्विति निधिषु । प्रियेषु ॥ ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्म्मान् ॥५५॥

आ । यन्तु । नः । पितरः । सोम्म्यासः । अग्निष्ष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्त्यग्नि स्वात्ताः । पथिभिरिति पथि भिः । देवयानैरिति देव यानैः ॥ अस्म्मिन् । यज्ञे । स्वधया । मदन्तः ॥५६॥

अग्निष्ष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्त्यग्नि स्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदःसदऽइति सदः सदः । सदत । सुप्प्रणीतयः । सुप्प्रनीतयऽइति सु

उपहूताऽइत्युप हूताः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निधिष्विति निधिषु । अस्मान् ॥५५॥

सोम्यासः । अग्निष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताः । अस्मिन् । यज्ञे ॥५६॥

अग्निष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताः । गछत । सुप्रणीतयः ।

प्रियेषु ॥५५॥

य्यन्तु । [1]देवय्यानैरिति देव य्यानैः । य्यज्ञे । स्वधय्या ॥५६॥

सदः[2] । सदऽइति सदः सदः । सुप्रणीतय्यः । सुप्रनीतय्य-

१. अपपाठोऽयम्, 'देवय्यानैरिति देव य्यानैः' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

२. आम्रेडिते पदे पृथक्पदनिर्देशः प्रामादिकः, काशीमुद्रितेऽप्येवमेवापपाठः ।

प्रनीतयः ॥ अत्त । हवींषि । प्रयतानीतिप्र यतानि । बर्हिषि । अथ । रयिम् । सर्ववीरमितिसर्व वीरम् । दधातन ॥५७॥

ये । अग्निष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्त्यग्नि स्वात्ताः । ये । अनग्निष्वात्ताः । अनग्निस्वात्ताऽइत्त्यनग्नि स्वात्ताः । मद्ध्ये । दिवः । स्वधया । मादयन्ते ॥ तेब्भ्यः । स्वराडितिस्व राट् । असुनीतिमित्त्यसु नीतिम् । एताम् । यथावशमितियथा वशम् । तन्वम् । कल्पयाति ॥५८॥

अग्निष्वात्तान् । अग्निस्वात्तानित्त्यग्नि स्वात्तान् । ऋतुमतऽइत्त्यृतु मतः । हवामहे । नाराशंसे । सोमपीथमितिसोम पीथम् । ये । आशुः ॥ ते । नः । विप्रासः । सुहवाऽइतिसु हवाः । भवन्तु ॥५९॥

सुप्रनीतयऽइतिसु प्रनीतयः । प्रयतानीतिप्र यतानि ॥५७॥

अग्निष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताः । अनग्निष्वात्ताः । अनग्निस्वात्ताऽइत्यनग्नि स्वात्ताः । मध्ये । तेभ्यः । असुनीतिमित्यसु नीतिम् । तन्वम् । कल्पयाति ॥५८॥

अग्निष्वात्तान् । अग्निस्वात्तानित्यग्नि स्वात्तान् । ऋतुमतऽइत्यृतु मतः । विप्रासः ॥५९॥

इतिसु प्रनीतय्यः । प्रय्यतानीतिप्र [1]य्यतानि । रय्यिम् । सर्व्ववीरमितिसर्व्व वीरम् ॥५७॥

य्ये । य्ये । स्वधय्या । मादय्यन्ते । य्यथावशमितिय्यथा वशम् । कल्पय्याति ॥५८॥

ऋतुमतऽइत्यृतु मतः । य्ये ॥५९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह, 'य्यतानि' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

आच्येत्त्या अच्च्यं । जानु । दक्षिणतः । निषद्द्यं । निसद्द्येतिनि सद्द्यं । इमम् । यज्ञम् । अभि । गृणीत । विश्वे ॥ मा । हिꣳसिष्ट । पितरः । केनं । चित् । नः । यत् । वः । आगंः । पुरुषता । करांम ॥६०॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपस्त्थऽइत्त्युप स्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे । मर्त्त्याय ॥ पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्ज्जम् । दधात ॥६१॥

यम् । अग्ने । कव्यवाहनेतिकव्य वाहन । त्वम् । चित् । मन्न्यसे । रयिम् ॥ तम् । नः । गीर्ब्भिरितिगीः भिः । श्रवाय्यम् । देवत्रेतिदेव त्रा । पनय । युजम् ॥६२॥

आच्येत्या अच्यं । दक्षिणतः । निषद्यं । निसद्येतिनि सद्यं । यज्ञम् । विश्वे । हिꣳसिष्ट ॥६०॥

उपस्थऽइत्युप स्थे । पुत्रेभ्यः । यच्छत ॥६१॥

अग्ने । कव्यवाहनेतिकव्य वाहन । मन्यसे । गीर्भिरितिगीः भिः । देवत्रेतिदेव त्रा ॥६२॥

य्यज्ञम् । य्यत् । वः ॥६०॥

रय्यिम् । मर्त्याय्य । य्यच्छत ॥६१॥

य्यम् । [1]कव्यवाहनऽइतिकव्य वाहन । रय्यिम् । श्रवाय्यम् । पनय्य । य्युजम् ॥६२॥

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । इह प्रथमं लेखकेन 'कव्यवाहनमिति' इत्येवं लिखित्वाऽपमृज्य चायं पाठः कृतः । 'मन्त्रेऽस्य पदस्यामन्त्रितत्वात् 'कव्यवाहनेतिकव्य वाहन' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

यः । अग्निः । कव्यवाहनऽइतिकव्य व्वाहनः । पितॄन् । यक्षत् । ऋताव्वृधः । ऋतव्वृधऽइत्यृत व्वृधः ॥ प्र । इत् । ऊँऽइत्यूँ । हव्यानि । व्वोचति । देवेभ्यः । च । पितृभ्य-इतिपितृ भ्यः । आ ॥६३॥

त्वम् । अग्ने । ईडितः । कव्यवाहनेतिकव्य व्वाहन । अवाट् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ॥ प्र । अदाः । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् । अद्धि । त्वम् । देव । प्रयतेतिप्र यता । हवींषि ॥६४॥

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह । यान् । च । व्विद्म । यान् । ऊँऽइत्यूँ । च । न । प्रविद्मेतिप्र व्विद्म ॥ त्वम् । व्वेत्थ । यति । ते । जातवेद-

---

अग्निः । कव्यवाहनऽइतिकव्य व्वाहनः । यक्षत् । ऋतव्वृधऽइत्यृत व्वृधः । ऊँऽइत्यूँ । हव्यानि । देवेभ्यः । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः ॥६३॥

अग्ने । कव्यवाहनेतिकव्य व्वाहन । हव्यानि । कृत्वी । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । अक्षन् । अद्धि । प्रयतेतिप्र यता ॥६४॥

व्विद्म । ऊँऽइत्यूँ । प्रविद्मेतिप्र व्विद्म । व्वेत्थ ।

य्यः । कव्यवाहनऽइतिकव्य वाहनः । य्यक्षत् । ऋतव्वृधऽइत्यृत वृधः ॥६३॥

[1]कव्यवाहनऽइतिकव्य वाहनः । स्वधय्या । प्रय्यतेतिप्र [2]य्यता ॥६४॥

य्ये । य्ये । य्यान् । य्यान् । प्रविद्मेतिप्र [3]व्विद्म । य्यति । जातव्वेद-

---

१. इहामन्त्रितपदस्य प्रथमान्तरूपेण निर्देशोऽयुक्तः । 'कव्यवाहनेतिकव्य वाहन' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यंता' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्य. ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवमेकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

ऽइतिंजात वेदः । स्वधाभिः । यज्ञम् । सुकृतमितिसु कृतम् । जुषस्व ॥६५॥

इदम् । पितृभ्यऽइतिंपितृ भ्यः । नमः । अस्तु । अद्य । ये । पूर्वासः । ये । उपरासः । ईयुः ॥ ये । पार्थिवे । रजसि । आ । निषत्ताः । निसत्ताऽइतिनि सत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुवृजनास्वितिंसु वृजनासु । विक्षु ॥६६॥

अध । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्ने । ऋतम् । आशुषाणाः ॥ शुचि । इत् । अयन् । दीधितिम् । उक्थशासः । उक्थशसऽइत्युक्थ शसः । क्षाम । भिन्दन्तः । अरुणीः । अप । व्रन् ॥६७॥

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ॥ उशन् । उशतः । आ । वह । पितॄन् । हविषे । अत्तवे ॥६८॥

यज्ञम् ॥६५।

पितृभ्यऽइतिंपितृ भ्यः । अस्तु । अद्य । पार्थिवे । विक्षु ॥६६॥

प्रत्नासः । अग्ने । उक्थशासः । उक्थशसऽइत्युक्थ शसः ॥६७

ऽइतिंजात वेदः । य्युज्ञम् ॥६५॥

य्ये । य्ये । ईयु? । य्ये । य्ये । वा । सुवृजनास्वितिंसु वृजनासु ॥६६॥

य्यथा । अय्यन् । [1]व्रन् ॥६७॥

[2]वह ॥६८॥

---

१. इह 'व्व्रन्' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भवितव्यम् ।

२. 'व्वह' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत् । अवर्त्तयः ॥ [1]विश्वाः । यत् । अजयः । स्पृधः ॥६९॥

सोमः । राजा । अमृतम् । सुतः । ऋजीषेण । अजहात् । मृत्युम् ॥ ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमितिवि पानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥७०॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । क्षीरम् । वि । अपिबत् । क्रुङ् । आङ्गिरसः । धिया ॥७१॥

सोमम् । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । वि । अपिबत् । छन्दसा । हंसः । शुचिषत् । शुचिसदितिशुचि सत् ॥७२॥

---

[1]विश्वाः ॥६९॥
मृत्युम् । सत्यम् । शुक्रम् ॥७०॥
अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः ॥७१॥
अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः ॥७२॥

---

[2]अवर्तयः । [1]विश्वाः । यत् । अजयः ॥६९॥
इन्द्रियम् । विपानमितिवि पानम् । इन्द्रियम् । पयः ॥७०॥
[3]विऽअपिबत् । [4]आङ्गिरसः । धिया ॥७१॥
[5]वि । [6]शुचिषत् । [6]शुचिसदितिशुचि सत् ॥७२॥

---

१. द्रष्टव्येह २२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. अपपाठोऽयम्, 'अवर्तयः' इत्येवं स्वरेण भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'वि । अपिबत्' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'आङ्गिरसः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

५. 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

६. अपपाठोऽयम्, 'शुचिषत् । शुचिसदितिशुचि सत' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

अन्नात् । परिस्रुतऽइतिपरि स्रुतः । रसम् । ब्रह्मणा । व्वि । अपिबत् । क्षत्त्रम् । पयः । सोमम् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७३॥

रेतः । मूत्त्रम् । व्वि । जहाति । योनिम् । प्रविशदितिप्प्र व्विशत् । इन्द्रियम् ॥ गर्भः । जरायुणा । आवृतऽइत्त्या वृतः । उल्बम् । जहाति । जन्मना ॥७४॥

दृष्ट्वा । रूपेऽइतिरूपे । व्वि । आ । अकरोत् । सत्त्यानृतेऽइतिसत्त्यानृते । प्रजापतिरितिप्प्रजा पतिः । अश्रद्धाम् । अनृते । अदधात् । श्रद्धाम् । सत्त्ये । प्रजापतिरितिप्प्रजा पतिः ॥७५॥

ब्रह्मणा । क्षत्रम् । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७३॥

मूलम् । प्रविशदितिप्र व्विशत् । गर्भः । आवृतऽइत्या वृतः । उल्बम् । जन्मना ॥७४॥

दृष्ट्वा । सत्यानृतेऽइतिसत्यानृते । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । अश्रद्धाम् । श्रद्धाम् । सत्ये । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७५॥

---

[1]व्वि । पय्यः ॥७३॥

[1]व्वि । य्योनिम् । प्रविशदितिप्र [2]व्विशत् । इन्द्रियम् । जरायुणा । आव्वृतऽइत्या वृतः ॥७४॥

[1]व्वि । [3]सत्यानृतेतिसत्यानृते ॥७५॥

---

१. इह 'व्वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. अपपाठोऽयम्, 'सत्यानृतेऽइति॰' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वेदेन । रूपेऽइतिरूपे । वि । अपिबत् । सुतासुतौ । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७६॥

दृष्ट्वा । परिस्रुतऽइतिपरि स्रुतः । रसम् । शुक्रेण । शुक्रम् ॥७७॥

सीसेन । तन्त्रम् । मनसा । मनीषिणः । ऊर्णा-सूत्रेणेत्यूर्णा सूत्रेण । कवयः । वयन्ति ॥ अश्विना । यज्ञम् । सविता । सरस्वती । इन्द्रस्य । रूपम् । वरुणः । भिषज्ज्यन् ॥७८॥

तत् । अस्य । रूपम् । अमृतम् । शचीभिः । तिस्रः । दधुः । देवताः । सꣳरराणाऽइतिसम् [1]रराणाः ॥ लोमानि । शष्पैः । बहुधा । न । तोक्क्मभिरितितोक्क्म भिः । त्वक् । अस्य । माꣳसम् । अभवत् । न । लाजाः ॥७९॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७६॥

दृष्ट्वा । शुक्रेण । शुक्रम् ॥७७॥

ऊर्णासूत्रेणेत्यूर्णा सूत्रेण । अश्विना । यज्ञम् । भिषज्यन् ॥७८॥

शष्पैः । तोक्मभिरितितोक्म भिः ॥७९॥

---

[2]वि ॥७६॥

कवय्यः । वय्यन्ति । य्यज्ञम् ॥७८॥

---

१. 'रराणाः' इति काशिकः पाठः ।

२. इह 'व्वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

तत्। अश्विना। भिषजा। रुद्रवर्त्तनीऽइतिरुद्र वर्त्तनी। सरस्वती। वयति। पेशः। अन्तरम्॥ अस्थि। मज्जानम्। मासरैः। कारोतरेण। दधतः। गवाम्। त्वचि॥८०॥

सरस्वती। मनसा। पेशलम्। वसु। नासत्याभ्याम्। वयति। दर्शतम्। वपुः॥ रसम्। परिस्रुतेतिपरि स्रुता। न। रोहितम्। नग्नहुः। धीरः। तसरम्। न। वेम॥८१॥

पयसा। शुक्रम्। अमृतम्। जनित्रम्। सुरया। मूत्रात्। जनयन्त। रेतः॥ अप। अमतिम्। दुर्म्मतिमितिदुः मतिम्। बाधमानाः। ऊवध्यम्। वातम्। सब्वम्। तत्। आरात्॥८२॥

अश्विना। रुद्रवर्त्तनीऽइतिरुद्र वर्त्तनी। अस्थि॥८०॥

नासत्याभ्याम्। नग्नहुः॥८१॥

शुक्रम्। जनित्रम्। मूत्रात्। ऊवध्यम्। सब्वम्॥८२॥

---

[1]रुद्रवर्तनीतिरुद्र वर्तनी। वय्रति॥८०॥

वय्रति॥८१॥

पय्रसा। सुरय्रा। जनय्रन्त। [2]सब्वम्॥८२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'रुद्रवर्तनीऽइति०' इत्येवं पाठेन भाव्यम्।

२. अपपाठोऽयम्, बम्बईमुद्रिते उव्वटमहीधरभाष्येऽपि 'वातꣳसब्वं' इत्येवं सर्वानुदात्तत्वमुपलभ्यते। नहि परिगणितेभ्यः समसिमादिभ्योऽन्यस्य नाम्नः सर्वानुदात्तत्वमुपलभ्यते। तेनात्र 'सब्वम्' इत्यन्तस्वरित एव शुद्धः पाठः।

इन्द्रः । सुत्रामेति सु त्रामा । हृदयेन । सत्यम् । पुरोडाशेन । सविता । जजान ॥ यकृत् । क्लोमानम् । वरुणः । भिषज्यन् । मतस्ने इति मतस्ने । वायव्यैः । न । मिनाति । पित्तम् ॥८३॥

आन्त्राणि । स्थाली । मधु । पिन्वमानाः । गुदाः । पात्राणि । सुदुघेति सु दुघा । न । धेनुः ॥ श्येनस्य । पत्रम् । न । प्लीहा । शचीभिः । आसन्दीत्या सन्दी । नाभिः । उदरम् । न । माता ॥८४॥

कुम्भः । वनिष्ठुः । जनिता । शचीभिः । यस्मिन् । अग्रे । योन्याम् । गर्भः । अन्तरित्यन्तः ॥ प्लाशिः । व्यक्त इति वि अक्तः । शतधार इति शत धारः । उत्सः । दुहे । न । कुम्भी । स्वधाम् । पितृभ्य इति पितृ भ्यः ॥८५॥

सुत्रामेति सु त्रामा । सत्यम् । भिषज्यन् । मतस्ने इति मतस्ने । वायव्यैः ॥८३॥

पिन्वमानाः । पात्राणि । पत्रम् । आसन्दीत्या सन्दी ॥८४॥

वनिष्ठुः । यस्मिन् । अग्रे । योन्याम् । गर्भः । अन्तरित्यन्तः । व्यक्त इति वि अक्तः । उत्सः । पितृभ्य इति पितृ भ्यः ॥८५॥

हृदयेन । यकृत् । [1]वायव्यैः ॥८३॥

यस्मिन् । योन्याम् । व्यक्त इति वि अक्तः ॥८५॥

---

१. इहापि दीर्घस्वरितात् परस्य विसर्गस्य ꣳ इत्येवं द्विधा चिह्नमुपलभ्यते ।

मुखम् । सत् । अस्य । शिरः । इत् । सतेन । जिह्वा । पवित्रम् । अश्विना । आसन् । सरस्वती ॥ चप्प्यम् । न । पायुः । भिषक् । अस्य । वालः । वस्तिः । न । शेपः । हरसा । तरस्वी ॥८६॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । चक्षुः । अमृतम् । ग्रहाभ्याम् । छागेन । तेजः । हविषा । शृतेन ॥ पक्ष्माणि । गोधूमैः । कुवलैः । उतानि । पेशः । न । शुक्रम् । असितम् । वसातेऽइतिवसाते ॥८७॥

अविः । न । मेषः । नसि । वीर्य्याय । प्राणस्य । पन्थाः । अमृतः । ग्रहाभ्याम् ॥ सरस्वती । उपवाकैरित्युप वाकैः । व्यानमितिवि आनम् । नस्यानि । बर्हिः । बदरैः । जजान ॥८८॥

जिह्वा । पवित्रम् । अश्विना । चप्यम् । वस्तिः ॥८६॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । चक्षुः । ग्रहाभ्याम् । पक्ष्माणि । शुक्रम् ॥८७॥

ग्रहाभ्याम् । उपवाकैरित्युप वाकैः ॥८८॥

पायुः ॥८६॥

वसातेऽइतिवसाते ॥८७॥

वीर्य्याय । उपवाकैरित्युपवाकैः[1] । व्यानमितिवि[2] आनम् ॥८८॥

---

१. 'उपवाकैरित्युप वाकैः' इत्येवमवग्रहनिर्देशाभावरूपोऽपपाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्रस्य । रूपम् । ऋषभः । बलाय । कर्णाभ्याम् । श्रोत्रम् । अमृतम् । ग्रहाभ्याम् ॥ [1]यवाः । न । बर्हिः । भ्रुवि । केसराणि । कर्कन्धु । [2]जज्ञे । मधु । सारघम् । मुखात् ॥८९॥

आत्मन् । उपस्थऽइत्युप स्थे । न । वृकस्य । लोम । मुखे । श्मश्रूणि । न । व्याघ्रलोमेतिव्याघ्र लोम ॥ केशाः । न । शीर्षन् । यशसे । श्रियै । शिखा । सिंहस्य । लोम । त्विषिः । इन्द्रियाणि ॥९०॥

अङ्गानि । आत्मन् । भिषजा । तत् । अश्विना । आत्मानम् । अङ्गैः । सम् । अधात् । सरस्वती ॥ इन्द्रस्य । रूपम् । शतमानमितिशत मानम् । आयुः । चन्द्रेण । ज्योतिः । अमृतम् । दधानाः ॥९१॥

श्रोत्रम् । ग्रहाभ्याम् । [1]यवाः । [2]जज्ञे ॥८९॥

आत्मन् । उपस्थऽइत्युप स्थे । श्मश्रूणि । व्याघ्रलोमेतिव्याघ्र लोम ॥९०॥

आत्मन् । अश्विना । आत्मानम् ॥९१॥

बलाय । [1]य्यवाः । [3]भुवि । जज्ञे ॥८९॥

व्याघ्रलेमेतिव्याघ्र लोमः । य्यशसे । श्रियै ॥९०॥

आयुः ॥९१॥

---

१. द्रष्टव्येह ३२२ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. काशीमुद्रिते बम्बईमुद्रिते च यकारस्य जकारोच्चारणरूपजयोर्भेदाग्रहनिमित्तजः 'युज्ज्ञे यज्ञे' इत्येवमपपाठः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'भ्रुवि' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सरस्वती । योन्याम् । गर्भम् । अन्तः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पत्नी । सुकृतमितिसु कृतम् । बिभर्त्ति ॥ अपाम् । रसेन । वरुणः । न । साम्ना । इन्द्रम् । श्रियै । जनयन् । अप्स्वित्यप् सु । राजा ॥९२॥

तेजः । पशूनाम् । हविः । इन्द्रियावत् । इन्द्रियवदितीन्द्रिय वत् । परिस्रुतेतिपरि स्रुता । पयसा । सारघम् । मधु ॥ अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । दुग्धम् । भिषजा । सरस्वत्या । सुतासुताभ्याम् । अमृतः । सोमः । इन्दुः ॥९३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकोनविंशोऽध्यायः ॥

योन्याम् । गर्भम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पत्नी । साम्ना । अप्स्वित्यप् सु ॥९२॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । दुग्धम् । सरस्वत्या । सुतासुताभ्याम् ॥९३॥

य्योन्याम् । [1]अन्तरित्यन्तः । श्रिय्यै । जनय्यन् ॥९२॥

इन्द्रिय्यावत् । इन्द्रिय्यवदितीन्द्रिय्य वत् । पय्यसा ॥९३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे एकोनविंशमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. अयं पाठभेद उतापपाठ इति विचारार्हः ।

२ इहापि पाणिनिनाऽविहितो डटो मडागमो द्रष्टव्यः । प्राचीन-ग्रन्थेष्वेतादृशाः प्रयोगा अप्युपलभ्यन्ते ।

विंशोऽध्यायः

क्षत्रस्य । योनिः । असि । क्षत्रस्य । नाभिः । असि ॥ मा । त्वा । हिꣳसीत् । मा । मा । हिꣳसीः ॥ [1]मृत्योः । पाहि । विद्योदितिविद्योत् । पाहि ॥१॥

अश्विनोः । भैषज्येन । तेजसे । ब्रह्मवर्चसायेतिब्रह्म [2]वर्चसाय । अभि । सिञ्चामि । सरस्वत्यै । भैषज्येन । वीर्याय । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियेण । बलाय । श्रियै । यशसे ॥२॥

क्षत्रस्य । क्षत्रस्य । मृत्यो? । विद्योदितिवि द्योत् ॥१॥

अश्विनोः । भैषज्येन । ब्रह्मवर्चसायेतिब्रह्म वर्चसाय । सरस्वत्यै । भैषज्येन । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय ॥२॥

योनिः । [1]मृत्यो? । [3]विद्योत् ॥१॥

ब्रह्मवर्चसायेतिब्रह्म वर्चसाय । वीर्याय । अन्नाद्यायेत्यन्न अद्याय । इन्द्रियेण । बलाय । श्रियै । यशसे ॥२॥

---

१. इमानि चत्वारि पदान्युत्तरस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानीहैवपठितानीत्यत इत आरभ्य एकस्या मन्त्रकण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२. 'वर्चसाय' इति काशिकः पाठः ।

३. अवग्रहरहितोऽपपाठः, 'विद्योदितिवि द्योत्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

कस्म्मै । त्वा । कार्य । त्वा । सुश्श्लोकेतिसु श्श्लोक । सुमङ्ङ्लेतिसु मङ्ङ्ल । सत्त्यराजन्नितिसत्त्य राजन् ॥३॥

शिरः । मे । श्रीः । यशः । मुखम् । त्विषिः । केशाः । च । श्मश्श्रूणि ॥ राजा । मे । प्राणः । अमृतम् । सम्म्राडितिसम् राट् । चक्क्षुः । व्विराडितिवि राट् । श्रोत्त्रम् ॥४॥

जिह्वा । मे । भद्रम् । वाक् । महः । मनः । मन्युः । स्वराडितिस्व राट् । भामः ॥ मोदाः । प्रमोदाऽइतिप्र मोदाः । अङ्गुलीः । अङ्गानि । मित्त्रम् । मे । सहः ॥५॥

ब्बाहूऽइतिब्बाहू । मे । बलम् । इन्द्रियम् । हस्त्तौ । मे । कर्म्म । व्वीर्य्यम् ॥ आत्त्मा । क्षत्त्रम् । उरः । मम ॥६॥

कस्मै । सुश्लोकेतिसु श्लोक । सत्यराजन्नितिसत्य राजन् ॥३॥

श्मश्रूणि । सम्राडितिसम् राट् । चक्षुः । श्रोत्रम् ॥४॥

जिह्वा । भद्रम् । मन्युः । प्रमोदाऽइतिप्र मोदाः । मित्रम् ॥५॥

हस्तौ । आत्मा । क्षत्रम् ॥६॥

काय्यं ॥३॥

य्यशः । [1]सम्म्राडितिसम् राट् । व्विराडितिवि[2] राट् ॥४॥

इन्द्रिय्यम् । व्वीर्य्यम् ॥६॥

---

१. द्र० पूर्वत्र पृष्ठ ३७, टि० १ ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

पृष्टीः । मे । राष्ट्रम् । उदरम् । अꣳसौ । ग्रीवाः । च । श्रोणीऽइतिश्रोणी ॥ उरूऽइत्त्यूरू । अरत्नीऽइत्त्यरत्नी । जानुनीऽइतिजानुनी । विशः । मे । अङ्गानि । सर्वतः ॥७॥

नाभिः । मे । चित्तम् । विज्ञानमितिवि ज्ञानम् । पायुः । मे । अपचितिरित्त्यप चितिꣳ । भसत् ॥ आनन्दनन्दौ । आण्डौ । मे । भगः । सौभाग्ग्यम् । पसः ॥ जङ्घाब्भ्याम् । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । धर्म्मः । अस्म्मि । विशि । राजा । प्रतिष्ठितꣳ । प्रतिस्त्थितऽइतिप्प्रति स्थितꣳ ॥८॥

प्रति । क्षत्त्रे । प्रति । तिष्ठामि । राष्ट्रे । अश्वेषु । गोषु ॥ अङ्गेषु । आत्मन् । प्राणेषु । पुष्टे । द्यावापृथिव्योः । यज्ञे ॥९॥

पृष्टीः । राष्ट्रम् । श्रोणीऽइतिश्रोणी । उरूऽइत्युरू । अरत्नीऽइत्यरत्नी ॥७॥

विज्ञानमितिवि ज्ञानम् । अपचितिरित्यप चितिꣳ । सौभाग्यम् । जङ्घाभ्याम् । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । अस्मि । प्रतिष्ठितꣳ । प्रतिस्थितऽइतिप्रति स्थितꣳ ॥८॥

क्षत्रे । तिष्ठामि । राष्ट्रे । अश्वेषु । आत्मन् । पुष्टे । द्यावापृथिव्योः । यज्ञे ॥९॥

विज्ञानमितिवि[1] ज्ञानम् । पायुः ॥८॥

य्यज्ञे ॥९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येव द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

त्रयाः । देवाः । एकादश । त्रयस्त्रिꣳशाऽइतित्रयःꣳ त्रिꣳशाः । सुराधसऽइतिसु राधसः ॥ बृहस्पतिपुरोहिता-ऽइतिबृहस्पति पुरोहिताः । देवस्य । सवितुः । सवे ॥ देवाः । देवैः । अवन्तु । मा ॥१०॥

प्रथमाः । द्वितीयैः । द्वितीयाः । तृतीयैः । तृतीयाः । सत्येन । सत्यम् । यज्ञेन । यज्ञः । यजुर्भिरितियजुः भिः । यजूꣳषि । सामभिरितिसाम भिः । सामानि । ऋग्भिरित्यृक् भिः । ऋचः । पुरोनुवाक्याभिरितिपुरः [1]अनुवाक्याभिः । पुरोनुवाक्याऽइतिपुरः [2]अनुवाक्याः । याज्याभिः । याज्याः । वषट्कारैरितिवषट् कारैः । वषट्काराऽइतिवषट् काराः । आहुतिभिरित्याहुति भिः । आहुतयऽइत्या हुतयः । मे । कामान् । सम् । अर्द्धयन्तु । भूः । स्वाहा ॥११॥

त्रयस्त्रिꣳशाऽइतित्रयः त्रिꣳशाः । बृहस्पतिपुरोहिताऽइतिबृहस्पति पुरोहिताः ॥१०॥

सत्येन । सत्यम् । यज्ञेन । यज्ञः । यजुर्भिरितियजुः भिः । ऋग्भिरित्यृक् भिः । पुरोनुवाक्याभिरितिपुरः अनुवाक्याभिः । पुरोनुवाक्या-ऽइतिपुरः अनुवाक्याः । याज्याभिः । याज्याः । वषट्कारैरितिवषट् कारैः । वषट्काराऽइतिवषट् काराः । आहुतिभिरित्याहुति भिः । आहुतयऽइत्याहुतयः ११

त्रय्याः । त्रय्यस्त्रिꣳशाऽइतित्रय्यः त्रिꣳशाः ॥१०॥

द्वितीय्यैः । द्वितीय्याः । तृतीय्यैः । तृतीय्याः । य्यज्ञेन । य्यज्ञः । य्यजुर्भिरितिय्यजुः भिः । य्यजूꣳषि । य्याज्याभिः । य्याज्याः । व्वषट्कारैरितिव्वषट् कारैः । व्वषट्काराऽइतिव्वषट् काराः । आहुतय्यऽइत्या हुतय्यः । अर्द्धय्यन्तु ॥११॥

---

1. 'अनुवाक्याभिः' इति काशिक.प ाठः । 2. 'अनुवाक्याः' इति काशिकः पाठः ।

लोमानि । प्रयतिरितिप्प्र यतिः । मर्म । त्वक् । मे । आनतिरित्त्या नतिः । आगतिरित्त्या गतिः ॥ माꣳसम् । मे । उपनतिरित्त्युप नतिः । वसु । अस्त्थि । मज्ज्जा । मे । आनतिरित्त्या नतिः ॥१२॥

यत् । देवाः । देवहेडनमितिदेव हेडनम् । देवासः । चकृम । वयम् ॥ अग्निः । मा । तस्म्मात् । एनसः । विश्श्वात् । मुञ्चतु । अꣳहसः ॥१३॥

यदि । दिवा । यदि । नक्क्तम् । एनाꣳसि । चकृम । वयम् ॥ वायुः । जाग्ग्रत् । स्वप्प्ने । सूर्य्यैः । शूद्द्रे । अर्य्ये । एकस्य । अधि । धर्म्मणि । तस्य । अवयजनमित्त्यव यजनम् । असि ॥ आपः । अयक्क्षि ॥१४॥

प्रयतिरितिप्र यतिः । आनतिरित्या नतिः । आगतिरित्या गतिः । उपनतिरित्युप नतिः । अस्थि । आनतिरित्या नतिः ॥१२॥

अग्निः । तस्मात् । विश्वात् ॥१३॥

नक्तम् । जाग्रत् । स्वप्ने । शूद्रे । अवयजनमित्यव यजनम् । अयक्षि ॥१४॥

प्रय्यतिरितिप्र [1]य्यतिः ॥१२॥

य्यत् । वय्यम् ॥१३॥

य्यदि । य्यदि । वय्यम् । वायुः । सूर्य्यैः । अर्य्ये । अवय्यजनमित्यव [2]य्यजनम् । अय्यक्षि ॥१४॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यतिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यानुसारमिह 'य्यजनम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

द्रुपदादिवेतिद्रुपदात् इव । मुमुचानः । स्विन्नः । स्नातः । मलादिवेतिमलात् इव ॥ पूतम् । पवित्रेणेवेतिपवित्रेण इव । आज्यम् । आपः । शुन्धन्तु । मा । एनसः ॥१५॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । स्वरितिस्वः । पश्यन्तः । उत्तरमित्युत् तरम् ॥ देवम् । देवत्रेतिदेव त्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्तममित्युत् तमम् ॥१६॥

अपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । असृक्ष्महि ॥ पयस्वान् । अग्ने । आ । अगमम् । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा । प्रजयेतिप्र जया । च । धनेन । च ॥१७॥

द्रुपदादिवेतिद्रुपदात् इव । पवित्रेणेवेतिपवित्रेण इव । आज्यम् ॥१५॥

पश्यन्तः । उत्तरमित्युत् तरम् । देवत्रेतिदेव त्रा । अगन्म । उत्तममित्युत् तमम् ॥१६॥

अद्य । असृक्ष्महि । अग्ने । प्रजयेतिप्र जया ॥१७॥

---

[1]द्रुपदादिवेतिद्रुपदात् इव ॥१५॥

वयम् । सूर्यम् ॥१६॥

पयस्वान् । प्रजयेतिप्र जया ॥१७॥

---

१. इतः पूर्वाणां त्रयाणां मन्त्राणाम् अपुनरुक्तानि कानिचित् पदानि पूर्वकण्डिकान्त एव पठितानि । 'समुद्रे' इत्यस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्न तत्पदानीह पठितानि । अत इत आरभ्य पञ्चानां मन्त्रकण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञायते ।

एधः । असि । एधिषीमहि । समिदितिसम् इत् । असि । तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि ॥ समाववर्त्तीतिसम् आववर्त्ति । पृथिवी । सम् । उषाः । सम् । ऊँऽइत्यूँ । सूर्य्यः ॥ सम् । ऊँऽइत्यूँ । विश्वम् । इदम् । जगत् ॥ वैश्वानरज्ज्योति-रितिवैश्वानर ज्योतिः । भूयासम् । विभूनितिवि भून् । कामान् । वि । अश्नवै । भूः । स्वाहा ॥१८॥

अभि । आ । दधामि । समिधमितिसम् इधम् । अग्ने । व्रतपतऽइतिव्रत पते । त्वयि ॥ व्रतम् । च । श्रद्धाम् । च । उप । एमि । इन्धे । त्वा । दीक्षितः । अहम् ॥१९॥

यत्र । ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । सम्यञ्चौ । चरतः । सह ॥ तम् । लोकम् । पुण्यम् । प्र । ज्ञेषम् । यत्र । देवाः । सह । अग्निना ॥ [1]इन्द्रः । वायुः । सेदिः । न । विद्यते ॥२०॥

ऊँऽइत्यूँ । ऊँऽइत्यूँ । विश्वम् । वैश्वानरज्योतिरितिवैश्वानर ज्योतिः । अश्नवै ॥१८॥

अग्ने । श्रद्धाम् । दीक्षितः ॥१९॥

यत्र । ब्रह्म । क्षत्रम् । सम्यञ्चौ । पुण्यम् । यत्र । अग्निना । विद्यते ॥२०

मयि । सूर्य्यः । वैश्वानरज्योतिरितिवैश्वानर ज्योतिः । भूयासम् । विभूनितिवि[2] भून् ॥१८॥

व्रतपतऽइतिव्रत पते । त्वयि ॥१९॥

यत्र । यत्र । वायुः ॥२०॥

---

१. 'इन्द्रः' प्रभृतीनि पञ्च पदान्युत्तरमन्त्रकण्डिकाया इहैव पदपाठे पठितानि । अत इत आरभ्य षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. ककोशशैल्यनुसारम् 'व्रि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

अ॒ꣳशुना॑ । ते॒ । अ॒ꣳशुः॒ । पृ॒च्य॒ता॒म् । परु॑षा । परुः॑ ॥ ग॒न्धः । ते॒ । सोम॑म् । अ॒व॒तु॒ । मदा॑य । रसः॑ । अच्यु॑तः ॥२१॥

सि॒ञ्चन्ति॑ । परि॑ । सि॒ञ्चन्ति॒ । उत् । सि॒ञ्चन्ति॒ । पु॒नन्ति॑ । च॒ ॥ सु॒रायै॑ । ब॒भ्र्वै॑ । मदे॑ । कि॒न्त्वः॒ । व॒द॒ति॒ । कि॒न्त्वः॒ ॥२२॥

धा॒नाव॑न्त॒मिति॑ धा॒ना व॑न्तम् । क॒र॒म्भिण॑म् । अ॒पू॒पव॑न्त॒-मित्य॑पूप व॑न्तम् । उ॒क्थिन॑म् ॥ इन्द्र॑ । प्रा॒तः॒ । जु॒ष॒स्व॒ । नः॒ ॥२३॥

बृ॒हत् । इन्द्रा॑य । गा॒य॒त॒ । मरु॑तः । वृ॒त्र॒हन्त॑म॒मिति॑-वृ॒त्र॒हन् त॑मम् ॥ येन॑ । ज्योतिः॑ । अज॑नयन् । ऋ॒ता॒वृधः॑ । ऋ॒त॒वृध॒ऽइत्यृ॑त वृधः॑ । दे॒वम् । दे॒वाय॑ । जागृ॑वि ॥२४॥

पृ॒च्य॒ता॒म् । अच्यु॑तः ॥२१॥

ब॒भ्र्वै ॥२२॥

अ॒पू॒पव॑न्त॒मित्य॑पूप व॑न्तम् । उ॒क्थिन॑म् ॥२३॥

वृ॒त्र॒हन्त॑म॒मिति॑वृ॒त्र॒हन् त॑मम् । ऋ॒त॒वृध॒ऽइत्यृ॑त वृधः॑ ॥२४॥

मदा॑य ॥२१॥

सु॒रायै॑ ॥२२॥

धा॒नाव॑न्त॒मिति॑धा॒ना व॑न्तम् । अ॒पू॒पव॑न्त॒मित्य॑पूप व॑न्तम् ॥२३॥

इन्द्रा॑य । गा॒य॒त॒ । वृ॒त्र॒हन्त॑म॒मिति॑वृ॒त्र॒हन् त॑मम् । येन॑ । अज॑नयन् । ऋ॒त॒वृध॒ऽइत्यृ॑त वृधः॑ । दे॒वाय॑ ॥२४॥

अध्वर्य्योऽइत्त्यद्ध्वर्य्यो । अद्रिभिरित्त्यद्द्रिं भिः । सुतम् । सोमम् । पवित्त्रे । आ । नय ॥ पुनाहि । इन्द्राय । पातवे ॥२५॥

यः । भूतानाम् । अधिपतिरित्त्यधि पतिः । यस्मिन् । लोकाः । अधि । श्रिताः ॥ यः । ईशे । महतः । महान् । तेन । गृह्णामि । त्वाम् । अहम् । मयि । गृह्णामि । त्वाम् । अहम् ॥२६॥

प्राणपाऽइतिंप्राण पाः । मे । अपानपाऽइत्त्यपान पाः । चक्क्षुष्पाः । चक्क्षुःपाऽइतिचक्क्षुः पाः । श्रोत्रपाऽइतिश्श्रोत्र पाः । च । मे ॥ वाचः । मे । विश्श्वभेषजऽइतिविश्श्व भेषजः । मनसः । असि । विलायकऽइतिवि लायकः ॥२७॥

अध्वर्य्योऽइत्यध्वर्य्यो । अद्रिभिरित्यद्रिं भिः । पवित्रे ॥२५॥

अधिपतिरित्यधि पतिः । यस्मिन् । गृह्णामि । गृह्णामि ॥२६॥

प्राणपाऽइतिप्राण पाः । अपानपाऽइत्यपान पाः । चक्षुष्पाः । चक्षुःपाऽइतिचक्षुः पाः । श्रोत्रपाऽइतिश्रोत्र पाः । विश्वभेषजऽइतिविश्व भेषजः ॥२७॥

अध्वर्य्योऽइत्यध्वर्य्यो । नय्र । इन्द्राय्र ॥२५॥

य्यः । य्यस्मिन् । य्यः । मय्रि ॥२६॥

[1]व्विश्वभेषजऽइतिव्विश्व भेषजः । व्विलाय्रकऽइतिवि[2] लाय्रकः ॥२७॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इति द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

अश्विनंकृतस्येत्यश्विनं कृतस्य । ते । सरस्वतिकृतस्येति-सरस्वति कृतस्य । इन्द्रेण । सुत्राम्णेतिंसु त्राम्णा । कृतस्य ॥ उपहूतऽइत्युप हूतः । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । भक्क्षयामि ॥२८॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धः । इन्द्रः । उषसाम् । अनीके । पुरोरुचेतिंपुरः रुचा । पूर्वकृदितिंपूर्व कृत् । वावृधानः । वृवृधानऽइतिंववृधानः ॥ त्रिभिरितिंत्रि भिः । देवैः । त्रिंशता । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः । जघान । वृत्रम् । वि । दुरः । ववार ॥२९॥

नराशंसः । प्रति । शूरः । मिमानः । तनूनपादिति-तनू नपात् । प्रति । यज्ञस्य । धाम ॥ गोभिः । वपावा-नितिंवपा वान् । मधुना । समञ्जन्नितिसम् अञ्जन् । हिरण्यैः । चन्द्री । यजति । प्रचेताऽइतिप्र चेताः ॥३०॥

अश्विनंकृतस्येत्यश्विनं कृतस्य । सुत्राम्णेतिंसु त्राम्णां । उपहूतऽइत्युप हूतः । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । भक्षयामि ॥२८॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धः । त्रिभिरितिंत्रि भिः । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः । वृत्रम् ॥२९॥

यज्ञस्य । हिरण्यैः । प्रचेताऽइतिप्र चेताः ॥३०॥

भक्षयामि ॥२८॥

ववृधानऽइतिंववृधानः । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः ॥२९॥

य्यज्ञस्य । वपावानितिंवपा[1] वान् । य्यजति ॥३०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वपा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

ईडि॒तः । दे॒वैः । हरि॑वा॒निति॒हरि॑ वा॒न् । अ॒भिष्टि॑ः । आ॒जुह्वा॑न॒ऽइत्या॒ जुह्वा॑नः । ह॒विषा॑ । शर्द्ध॑मानः ॥ पु॒र॒न्द॒र॒ऽइति॑पुरम् द॒रः । गो॒त्र॒भिदिति॑गोत्र॒ भित् । वज्र॑बाहु॒रिति॒वज्र॑ बाहुः । आ । या॒तु । य॒ज्ञम् । उप॑ । नः॒ । जु॒षा॒णः ॥३१॥

जु॒षा॒णः । ब॒र्हिः । हरि॑वा॒निति॒हरि॑ वा॒न् । नः॒ । इन्द्रः॑ । प्रा॒चीन॑म् । सी॒द॒त् । प्र॒दिशेति॑प्र॒ दिशा॑ । पृ॒थि॒व्याः ॥ [1]उ॒रु॒प्र॒था॒ऽइत्यु॑रु॒ प्रथा॑ः । प्रथ॑मानम् । स्यो॒नम् । आ॒दि॒त्यैः । अ॒क्तम् । वसु॑भि॒रिति॒वसु॑ भिः । स॒जोषा॒ऽइति॑स॒ जोषा॑ः ॥३२॥

अ॒भि॒ष्टिः । आ॒जुह्वा॑न॒ऽइत्या॒ जुह्वा॑नः । गो॒त्र॒भिदिति॑गोत्र॒ भित् । वज्र॑बाहु॒रिति॒वज्र॑ बाहुः । य॒ज्ञम् ॥३१॥

प्र॒दिशेति॑प्र॒ दिशा॑ । पृ॒थि॒व्याः । उ॒रु॒प्र॒था॒ऽइत्यु॑रु॒ प्रथा॑ः । आ॒दि॒त्यैः । अ॒क्तम् ॥३२॥

हरि॑वा॒निति॒हरि॑ वा॒न् । ब्वज्र॑बाहु॒रिति॒ब्वज्र॑ बाहुः । य्या॒तु । य्य॒ज्ञम् ॥३१॥

हरि॑वा॒निति॒हरि॑ वा॒न् । ब्वसु॑भि॒रिति॒ब्वसु॑[2] भिः ॥३२॥

---

१. यजुः १।२२ मन्त्रे पदे च पूर्वपदान्तोदात्तत्वं दृश्यते । इह तूत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भेदोऽयं पूर्वत्र बहुव्रीहिसमासाद् इहोपपदसमासाच्च द्रष्टव्यः । उभयत्रोव्वट-महीधर-व्याख्यानं स्वरविरोधाच्चिन्त्यम्, दयानन्द-सरस्वतीस्वामिनस्तूभयत्र व्याख्यानं यथास्वरं शुद्धमुपलभ्यते ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'ब्वसु' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्रम् । दुरः । कवष्यः । धावमानाः । वृषाणम् । यन्तु । जनयः । सुपत्नीरितिसु पत्नीः ॥ द्वारः । देवीः । अभितः । वि । श्रयन्ताम् । सुवीराऽइतिसु वीराः । वीरम् । प्रथमानाः । महोभिरितिमहः भिः ॥३३॥

उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता । बृहती-ऽइतिबृहती । बृहन्तम् । पयस्वतीऽइतिपयस्वती । सुदुघेऽइतिसु दुघे । शूरम् । इन्द्रम् ॥ तन्तुम् । ततम् । पेशसा । संव्वयन्ती-ऽइतिसम् वयन्ती । देवानाम् । देवम् । यजतः ॥ सुरुक्मे-ऽइतिसु रुक्मे ॥३४॥

दैव्या । मिमाना । मनुषः । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । होतारौ । इन्द्रम् । प्रथमा । सुवाचेतिसु वाचा ॥ मूर्द्धन् । यज्ञस्य । मधुना । दधाना । प्राचीनम् । ज्योतिः । हविषा । [1]वृधातः ॥३५॥

कवष्यः । सुपत्नीरितिसु पत्नीः ॥३३॥
उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता । सुरुक्मेऽइतिसु रुक्मे ॥३४॥
दैव्या । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । यज्ञस्य ॥३५॥

य्यन्तु । जनय्यः । श्रय्यन्ताम् । सुवीराऽइतिसु [2]व्वीराः ॥३३॥
पय्यस्वतीऽइतिपय्यस्वती । [3]सम्वय्यन्तीऽइतिसम् [4]व्वय्यन्ती । य्यजतः ॥३४॥
सुवाचेतिसु वाचा । य्यज्ञस्य । [5]वृधातः ॥३५॥

---

१. 'क्वचित् वृधानः, वृधान?' इत्येवं पाठावुपलभ्येते ।
२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वीराः' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।
३. अपपाठोऽयम्, 'सँव्वय्यन्ती' इत्येवं परसवर्णवता पाठेन भाव्यम् ।
४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व' इत्येकवकारेण पाठेन भाव्यम् ।
५. ककोशशैल्यनुसारम् 'वृधातः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

तिस्रः। देवीः। हविषा। वर्द्धमानाः। इन्द्रम्। जुषाणाः। जनयः। न। पत्नीः॥ अच्छिन्नम्। तन्तुम्। पयसा। सरस्वती। इडा। देवी। भारती। विश्वतूर्त्तिरिति विश्व तूर्त्तिः ॥३६॥

त्वष्टा। दधत्। शुष्मम्। इन्द्राय। वृष्णे। अपाकः। अचिष्टुः। यशसे। पुरूणि॥ वृषा। यजन्। वृषणम्। भूरिरेताऽइतिभूरि रेताः। मूर्द्धन्। यज्ञस्य। सम्। अनक्तु। देवान् ॥३७॥

वनस्पतिः। अवसृष्टऽइत्यव सृष्टः। न। पाशैः। त्मन्या। समञ्जन्निति सम् अञ्जन्। शमिता। न। देवः॥ इन्द्रस्य। हव्यैः। जठरम्। पृणानः। स्वदाति। यज्ञम्। मधुना। घृतेन ॥३८॥

पत्नीः। अछिन्नम्। विश्वतूर्त्तिरितिविश्व तूर्त्तिः ॥३६॥

त्वष्टा। शुष्मम्। वृष्णे। अचिष्टुः। यज्ञस्य। अनक्तु ॥३७॥

वनस्पतिः। अवसृष्टऽइत्यव सृष्टः। त्मन्या। हव्यैः। यज्ञम् ॥३८॥

जनय्यः। पय्यसा। विश्वतूर्त्तिरितिविश्व तूर्त्तिः ॥३६॥

इन्द्राय। य्यशसे। य्यजन्। य्यज्ञस्य ॥३७॥

य्यज्ञम् ॥३८॥

स्तोकानाम् । इन्दुम् । प्रति । शूरः । इन्द्रः । वृषायमाणः । वृषयमाणऽइतिवृष यमाणः । वृषभः । तुराषाट् ॥ घृतप्रुषेतिघृत प्रुषा । मनसा । मोदमानाः । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥३९॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह । स्तुतः । सधमादितिसध मात् । अस्तु । शूरः ॥ वावृधानः । ववृधानऽइतिववृधानः । तविषीः । यस्य । पूर्वीः । द्यौः । न । क्षत्रम् । अभिभूतीत्यभि भूति । पुष्यात् ॥४०॥

आ । नः । इन्द्रः । दूरात् । आ । नः । आरात् । अभिष्टिकृदित्यभिष्टि कृत् । अवसे । यासत् । उग्रः ॥ ओजिष्ठेभिः । नृपतिरितिनृ पतिः । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः । सङ्गऽइतिसम् गे । समत्स्वितिसमत् सु । तुर्वणिः । पृतन्यून् ॥४१॥

घृतप्रुषेतिघृत प्रुषा ॥३९॥

अस्तु । क्षत्रम् । अभिभूतीत्यभि भूति । पुष्यात् ॥४०॥

अभिष्टिकृदित्यभिष्टि कृत् । उग्रः । ओजिष्ठेभिः । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः । समत्स्वितिसमत् सु । पृतन्यून् ॥४१॥

---

[1]वृषाय्यमाणः । [1]वृषय्यमाणऽइतिवृष[1] [2]य्यमाणः । मादय्यन्ताम् ॥३९

य्यातु । ववृधानऽइति [3]ववृधानः । य्यस्य ॥४०॥

य्यासत् । वज्रबाहुरितिवज्र[4] बाहुः ॥४१॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् 'वृ' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारम् 'य्यमाणः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारम् 'ववृधानः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वज्र' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

हरिभिरितिहरिं भिः । यातु । अच्छ । अर्वाचीनः । अवसे । राधसे । च ॥ तिष्ठाति । वज्री । मघवेतिमघ वा । विरप्शीतिवि रप्शी । इमम् । यज्ञम् । अनु । नः । वाजसाताविति वाजं सातौ ॥४२॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवेहव-ऽइतिहवे हवे । सुहवमितिसु हवम् । शूरम् । इन्द्रम् ॥ ह्वयामि । शक्रम् । पुरुहूतमितिपुरु हूतम् । इन्द्रम् । स्वस्ति । नः । मघवेतिमघ वा । धातु । इन्द्रः ॥४३॥

इन्द्रः । सुत्रामेतिसु त्रामा । स्ववानितिस्व वान् । अवोभिरित्यवः भिः । सुमृडीकऽइतिसु [1]मृडीकः । भवतु । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः ॥ बाधताम् । द्वेषः ।

अछं । तिष्ठाति । वज्री । विरप्शीतिवि रप्शी । यज्ञम् ॥४२॥

शक्रम् । स्वस्ति ॥४३॥

सुत्रामेतिसु त्रामा । अवोभिरित्यवः भिः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः ॥४४॥

ध्यातु । मघवेतिमघ वा । विरप्शीतिवि[2] रप्शी । य्यज्ञम् । वाजं-सातावितिवाजं सातौ ॥४२॥

ह्वयामि । मघवेतिमघ [3]वा ॥४३॥

स्ववानितिस्व वान् । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । अभयम् ।

---

१. 'मृडीकः' इति काशिकः पाठः ।

२. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

अभयम् । कृणोतु । सुवीर्य्यस्येतिसु वीर्य्यस्य । पतयः । स्याम ॥४४॥

तस्य । वयम् । सुमताविति सु मतौ । यज्ञियस्य ॥ सः । सुत्रामेतिसु त्रामा । स्ववानितिस्व वान् । इन्द्रः । अस्मेऽइत्यस्मे । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥४५॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिभिरितिहरि भिः । याहि । मयूररोमभिरितिमयूररोम भिः ॥ मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति । धन्वेवेतिधन्वा इव । तान् । इहि ॥४६॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ॥ सः । नः । स्तुतः । वीरवदितिवीर वत् । धातु । गोमदितिगो

यज्ञियस्य । सुत्रामेतिसु त्रामा । अस्मेऽइत्यस्मे ॥४५॥
धन्वेवेतिधन्वा इव ॥४६॥
वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम् । वसिष्ठासः । स्वस्तिभिरिति-

सुवीर्य्यस्येतिसु वीर्य्यस्य । पतयः ॥४४॥
वयम् । यज्ञियस्य । स्ववानितिस्व [1]वान् । युयोतु ॥४५॥
याहि । मयूररोमभिरितिमयूररोम भिः । यमन् ॥४६॥
वज्रबाहुमितिवज्र बाहुम् । वीरवदितिवीर वत् । वयम् ॥४७॥

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

मत् । सूयम् । पात । स्वस्तिभिरितिस्वस्ति भिः । सदा । नः ॥४७॥

समिद्ध्ऽइतिसम् इद्धः । अग्निः । अश्विना । तप्तः । घर्म्मः । विराडितिवि राट् । सुतः ॥ दुहे । धेनुः । सरस्वती । सोमम् । शुक्रम् । इह । इन्द्रियम् ॥४८॥

तनूपेतितनू पा । भिषजा । सुते । अश्विना । उभा । सरस्वती । मद्ध्वा । रजांᳬसि । इन्द्रियम् । इन्द्राय । पथिभिरितिपथि भिः । वहान् ॥४९॥

इन्द्राय । इन्दुम् । सरस्वती । नराशᳬसेन । नग्नहुम् ॥ अधाताम् । अश्विना । मधु । भेषजम् । भिषजा । सुते ॥५०॥

आजुह्वानेत्या जुह्वाना । सरस्वती । इन्द्राय । इन्द्रियाणि । वीर्य्यम् ॥ इडाभिः । अश्विनौ । इषम् । सम् । ऊर्ज्जम् । सम् । रयिम् । दधुः ॥५१॥

स्वस्ति भिः ॥४७॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धः । अग्निः । अश्विना । तप्तः । शुक्रम् ॥४८॥

अश्विना । मध्वा ॥४९॥

नग्नहुम् । अश्विना ॥५०॥

आजुह्वानेत्या जुह्वाना । अश्विनौ ॥५१॥

विराडितिवि राट् । इन्द्रियम् ॥४८॥

इन्द्रियम् । इन्द्राय ॥४९॥

इन्द्राय ॥५०॥

इन्द्राय । इन्द्रियाणि । वीर्य्यम् । रयिम् ॥५१॥

अश्विना । नमुचेः । सुतम् । सोमम् । शुक्रम् । परिस्रुतेतिपरि स्रुता ॥ सरस्वती । तम् । आ । अभरत् । बर्हिषा । इन्द्राय । पातवे ॥८२॥

कवष्यः । न । व्यचस्वतीः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । न । दुरः । दिशः ॥ इन्द्रः । न । रोदसी-ऽइतिरोदसी । उभेऽइत्युभे । दुहे । कामान् । सरस्वती ॥८३॥

उषासा । उषसेत्युषसा । नक्तम् । अश्विना । दिवा । इन्द्रम् । सायम् । इन्द्रियैः ॥ सञ्जानानेऽइतिसम् [1]जानाने । सुपेशसेतिसु पेशसा । सम् । अञ्जातेऽइत्यंञ्जाते । सरस्वत्या ॥८४॥

पातम् । नः । अश्विना । दिवा । पाहि । नक्तम् । सरस्वति ॥ दैव्या । होतारा । भिषजा । पातम् । इन्द्रम् । सचा । सुते ॥८८॥

अश्विना । शुक्रम् ॥५२॥

कवष्य ः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । उभेऽइत्युभे ॥५३॥

उषसेत्युषसा । नक्तम् । अश्विना । अन्जातेऽइत्यंञ्जाते । सरस्वत्या ॥५४॥

अश्विना । नक्तम् । दैव्या ॥५५॥

इन्द्राय ॥५२॥

[2]कविष्य ः ॥५३॥

सायम् । इन्द्रियैः ॥५४॥

१. 'जानाने' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम् । मन्त्रप्रतीकनिर्देशे तु 'कविष्यो नः' इत्येवं लिखित्वा 'कवष्यो?' इत्येवं शोधितः । परन्तु पदनिर्देशे प्रमादाच्छोधनं नाभूत् ।

तिस्रः । त्रेधा । सरस्वती । अश्विना । भारती । इडा ॥ तीव्रम् । परिस्रुतेतिपरि स्रुता । सोमम् । इन्द्राय । सुषुवुः । सुसुवुरितिसुसुवुः । मदम् ॥५६॥

अश्विना । भेषजम् । मधु । भेषजम् । नः । सरस्वती ॥ इन्द्रे । त्वष्टा । यशः । श्रियम् । रूपꣳरूपमितिरूपम् रूपम् । अधुः । सुते ॥५७॥

ऋतुथेत्यृतु था । इन्द्रः । वनस्पतिः । शशमानः । परिस्रुतेतिपरि स्रुता ॥ कीलालम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । मधु । दुहे । धेनुः । सरस्वती ॥५८॥

गोभिः । न । सोमम् । अश्विना । मासरेण । परिस्रुतेतिपरि स्रुता ॥ सम् । अधातम् । सरस्वत्या । स्वाहा । इन्द्रे । सुतम् । मधु ॥५९॥

अश्विना । हविः । इन्द्रियम् । नमुचेः । धिया ।

अश्विना । तीव्रम् ॥५६॥

अश्विना । त्वष्टा ॥५७॥

ऋतुथेत्यृतु था । वनस्पतिः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् ॥५८॥

अश्विना । सरस्वत्या ॥५९॥

अश्विना । शुक्रम् । जभ्रिरे ॥६०॥

इन्द्राय ॥५६॥

यशः । श्रियम् ॥५७॥

ऋतुथेत्यृतु था ॥५८॥

इन्द्रियम् । धिया । इन्द्राय ॥६०॥

सरस्वती ॥ आ । शुक्रम् । आसुरात् । वसु । मघम् । इन्द्राय । जभ्रिरे ॥६०॥

यम् । अश्विना । सरस्वती । हविषा । इन्द्रम् । अवर्द्धयन् ॥ सः । बिभेद । बलम् । मघम् । नमुचौ । आसुरे । सचा ॥६१॥

तम् । इन्द्रम् । पशवः । सचा । अश्विना । उभा । सरस्वती ॥ दधानाः । अभि । अनूषत । हविषा । यज्ञे । इन्द्रियैः ॥६२॥

ये । इन्द्रे । इन्द्रियम् । दधुः । सविता । वरुणः । भगः ॥ सः । सुत्रामेतिसु त्रामा । हविष्पतिः । हविःपतिरितिहविः पतिः । यजमानाय । सश्चत ॥६३॥

सविता । वरुणः । दधत् । यजमानाय । दाशुषे ॥ आ । अदत्त । नमुचेः । वसु । सुत्रामेतिसु त्रामा । बलम् । इन्द्रियम् ॥६४॥

अश्विना । अवर्द्धयन् ॥६१॥
अश्विना । यज्ञे ॥६२॥
सुत्रामेतिसु त्रामा । हविष्पतिः । सश्चत ॥६३॥
अदत्त । सुत्रामेतिसु त्रामा ॥६४॥

य्यम् । अवर्द्धय्यन् ॥६१॥
य्यज्ञे । इन्द्रियैः ॥६२॥
य्ये । इन्द्रिय्यम् । [1]य्यजमाना ॥६३॥
य्यजमानाय्य । इन्द्रिय्यम् ॥६४॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'य्यजमानाय्य' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

वरुणः । क्षत्रम् । इन्द्रियम् । भगेन । सविता । श्रियम् ॥ सुत्रामेतिसु त्रामा । यशसा । बलम् । दधानाः । यज्ञम् । आशत ॥६५॥

अश्विना । गोभिः । इन्द्रियम् । अश्वेभिः । वीर्य्यम् । बलम् ॥ हविषा । इन्द्रम् । सरस्वती । यजमानम् । अवर्द्धयन् ॥६६॥

ता । नासत्या । सुपेशसेतिसु पेशसा । हिरण्यवर्त्तनी-ऽइतिहिरण्य वर्त्तनी । नरा ॥ सरस्वती । हविष्मती । इन्द्र । कर्म्मस्वितिकर्म्म सु । नः । अवत ॥६७॥

ता । भिषजा । सुकर्म्मणेतिसु कर्म्मणा । सा । सुदुघेतिसु दुघा । सरस्वती ॥ सः । वृत्रहेतिवृत्र हा । शतक्रतुरितिशत क्रतुः । इन्द्राय । दधुः । इन्द्रियम् ।

क्षत्रम् । सुत्रामेतिसु त्रामा । यज्ञम् ॥६५॥

अश्विना । अश्वेभिः । अवर्द्धयन् ॥६६॥

नासत्या । हिरण्यवर्त्तनीऽइतिहिरण्य वर्त्तनी । हविष्मती ॥६७॥

वृत्रहेतिवृत्र हा । शतक्रतुरितिशत क्रतुः ॥६८॥

इन्द्रियम् । श्रियम् । यशसा । यज्ञम् ॥६५॥

इन्द्रियम् । वीर्य्यम् । यजमानम् । अवर्द्धयन् ॥६६॥

हिरण्यवर्त्तनीऽइतिहिरण्य वर्त्तनी ॥६७॥

वृत्रहेतिवृत्र हा । शतक्रतुरितिशत [1]क्रतुः । इन्द्राय । इन्द्रियम् ।

---

१. अपपाठोऽयम् । अवग्रहादुत्तरस्यानुदात्ताक्षराणां विकाराभावस्तैत्तिरीयपाठ उपलभ्यते ।

व्विपिपानाऽइतिंवि [1]पिपानाः । सरस्वति । इन्द्रम् । कर्म्भस्विंतिकर्म्मं सु । आवत ॥६८॥

यस्म्मिन् । अश्श्वासः । ऋषभास÷ । उक्क्षण÷ । व्वशाः । मेषाः । अवसृष्टासऽइत्त्यंव सृष्टास÷ । आहुताऽइत्त्या हुताः ॥ कीलालपऽइतिंकीलाल पे । सोमंपृष्ष्ठायेति-सोमं पृष्ष्ठाय । व्वेधसें । हृदा । मतिम् । जनय । चारुम् । अग्नयें ॥६९॥

अहांवि । अग्ग्ने । हविः । आस्ये । ते । स्रुचीवेतिंस्रुचि इव । घृतम् । चम्वीवेतिंचम्वी इव । सोम÷ ॥ व्वाजसनिमिति-

---

यस्मिन् । अश्वासः । उक्षण÷ । अवसृष्टासऽइत्यंव सृष्टास÷ । आहुताऽइत्या हुताः । सोमंपृष्ठायेतिसोमं पृष्ठाय । अग्नयें ॥६९॥

अग्ने । चम्वीवेतिंचम्वी इव । अस्मेऽइत्यस्मे । प्रशस्तमितिंप्र

व्विपिपानाऽइतिंवि[2] पिपानाः ॥६८॥

[3]व्यस्मिन् । सोमंपृष्ठाग्रेतिसोमं पृष्ठाग्र । जनग्र । अग्नग्नें ॥६९॥

चम्वीवेतिंचम्वी[4] इव । व्वाजसनिमितिंव्वाज सनिम् । रयिम् ।

---

१. 'पिपानाः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य नवानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

४. अत्रावगृह्यमाणे इवपदात् पूर्वपदे द्विधा पाठ उपलभ्यते । प्रायेण सर्वकोशेषु '०चम्वी इव' (चम्वी इव) इति दीर्घान्तं पूर्वपदं दृश्यते । काशीमुद्रिते 'ब' संज्ञके कोशे '०चम्वि इव' इत्येवं ह्रस्वान्तं पूर्वपदमुपलभ्यते । एतन्मन्त्रव्याख्याने महीधरः 'चम्वि चम्वाम्' इति ब्रुवन् ह्रस्वान्तं पूर्वपदमेव स्वीचकार । अयं मन्त्रः ऋग्वेदे १०।९१।१५ इत्यत्रापि दृश्यते । तत्र पदपाठे

वाज सनिम् । रयिम् । अस्मेऽइत्यस्मे । सुवीरमितिंसु वीरम् । प्रशस्तमितिप्र शस्तम् । धेहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥७०॥

अश्विना । तेजसा । चक्षुः । प्राणेन । सरस्वती । वीर्यम् ॥ वाचा । इन्द्रः । बलेन । इन्द्राय । दधुः । इन्द्रियम् ॥७१॥

गोमदितिगो मत् । ऊँऽइत्यूँ । सु । नासत्या । अश्वावत् । अश्ववदित्यश्व वत् । यातम् । अश्विना ॥ वर्तिः । रुद्रा । नृपाय्यमितिनृ पाय्यम् ॥७२॥

शस्तम् ॥७०॥

अश्विना । चक्षुः ॥७१॥

ऊँऽइत्यूँ । नासत्या । अश्वावत् । अश्ववदित्यश्व वत् । अश्विना । रुद्रा ॥७२॥

सुवीरमितिंसु वीरम् । यशसम् ॥७०॥

वीर्यम् । इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥७१॥

अश्ववदित्यश्व वत् । यातम् । [1]वर्तीः । नृपाय्यमितिनृ पाय्यम् ॥७२॥

'चम्वि इव' इति ह्रस्वान्तमेव पठ्यते । उभयथा पदविच्छेदे त्विदं कारणं प्रतीयते—ये खलु ह्रस्वेकारान्तं पठन्ति ते छान्दसत्वात् सप्तम्येकवचनस्य आमादेशं (७।३।११६) नेच्छन्ति । ये तु दीर्घेकारान्तं पठन्ति ते सप्तम्येकवचनस्य स्थाने 'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्' (वा० ७।१।३९) इति वार्त्तिकेन ईकारादेशं मन्वते । अत्र चमू दीर्घान्तं प्रातिपदिकमुत ह्रस्वान्तमित्यत्रापि विवदन्ते भाष्यकाराः । स्वामिदयानन्दः 'चम्वीव यथा चम्वौ' इति वदन् ह्रस्वान्तं मेने, अन्ये दीर्घान्तं प्रतिपद्यन्ते ।

१. अपपाठोऽयं पाठान्तरो वेति सन्दिग्धमुभयथाऽपि संहितायां समानत्वात् ।

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आदधर्षदित्याऽदधर्षत् । वृषण्वसूऽइतिवृषण् वसू ॥ दुःशःसऽइतिदुः शःसः । मर्त्यः । रिपुः ॥७३॥

ता । नः । आ । वोढम् । अश्विना । रयिम् । पिशङ्गसन्दृशमितिपिशङ्ग सन्दृशम् ॥ धिष्ण्या । वरिवोविदमितिवरिवः विदम् ॥७४॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीवतीतिवाजिनी वती ॥ यज्ञम् । वष्टु । धियावसुरितिधिया वसुः ॥७५॥

चोदयित्री । सूनृतानाम् । चेतन्ती । सुमतीनामितिसु[1]मतीनाम् ॥ यज्ञम् । दधे । सरस्वती ॥७६॥

आदधर्षदित्या दधर्षत् । वृषण्वसूऽइतिवृषण् वसू । मर्त्यः ॥७३॥

अश्विना । धिष्ण्या ॥७४॥

यज्ञम् । वष्टु ॥७५॥

चोदयित्री । यज्ञम् ॥७६॥

य्यत् । [2]वृषण्वसूऽइतिवृषण् वसू ॥७३॥

रय्यिम् । वरिवोविदमितिवरिवः विदम् ॥७४॥

वाजिनीवतीतिवाजिनी वती । य्यज्ञम् । धिय्यावसुरितिधिय्या वसुः ॥७५॥

चोदय्यित्री । य्यज्ञम् ॥७६॥

१. 'मतीनाम्' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारम् 'वृषण्वसूऽइतिवृषण्वसू' इति पाठो ज्ञेयः ।

मह॒ऽ । अर्णः॑ । सर॑स्वती । प्र । चे॒त॒य॒ति॒ । केतु॒ना॑ ॥ धियः॑ । विश्वाः॑ । वि । रा॒ज॒ति॒ ॥७७॥

इन्द्र॑ । आ । या॒हि॒ । चि॒त्र॒भा॒नो॒ऽइति॑चित्र भानो । सु॒ताः । इ॒मे । त्वा॒य॒व॒ऽइति॑त्वा यवः॑ ॥ अण्वी॑भिःꣳ । तना॑ । पू॒तासः॑ ॥७८॥

धि॒या । इ॒षि॒तः । वि॒प्र॑जू॒त॒ऽइति॒विप्र॑ जूतꣳ । सु॒ताव॑न्तꣳ । सु॒तव॑त॒ऽइति॒सुत वन्तꣳ ॥ उप॑ । ब्रह्मा॑णि । वा॒घतः॑ ॥७९॥

तू॒तु॒जा॒नꣳ । उप॑ । ब्रह्मा॑णि । ह॒रि॒व॒ऽइति॑हरि वꣳ ॥ सु॒ते । द॒धि॒ष्व॒ । नꣳ । चनः॑ ॥८०॥

---

[1] विश्वाꣳ ॥७७॥

चि॒त्र॒भा॒नो॒ऽइति॑चित्र भानो । त्वा॒य॒व॒ऽइति॒त्वा यवः॑ । अण्वी॑भिꣳ ॥७८॥

वि॒प्र॑जू॒त॒ऽइति॒विप्र॑ जूतꣳ । ब्रह्मा॑णि ॥७९॥

ब्रह्मा॑णि । द॒धि॒ष्व॒ ॥८०॥

चे॒त॒य॒ति॒ । धियः॑ । [1] विश्वाः॑ ॥७७॥

य्या॒हि॒ । त्वा॒य॒व॒ऽइति॒त्वा [2] य्यवः॑ ॥७८॥

धि॒या । वि॒प्र॑जू॒त॒ऽइति॒विप्र॑ जूतꣳ । सु॒तव॑त॒ऽइति॒सुत वन्तꣳ ॥७९॥

ह॒रि॒व॒ऽइति॑हरि वꣳ ॥८०॥

---

१. अत्र दीर्घात् परस्य विसर्गचिह्नस्य ÷ ꣳ द्वैविध्यं दृश्यते । (द्र० पूर्वत्र पृ० ३२८ टि० १)

२. ककोशशैल्यनुसारम् 'य्यवः' इति पाठेन भाव्यम् ।

अश्विना । पिबताम् । मधु । सरस्वत्त्या । सजोषसेतिस जोषसा ॥ इन्द्रः । सुत्त्रामेतिसु त्रामा । वृत्त्रहेतिवृत्त्र हा । जुषन्ताम् । सोम्म्यम् । मधु ॥८१॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे विंशोऽध्यायः ॥

अश्विना । सरस्वत्या । सुत्रामेतिसु त्रामा । वृत्रहेतिवृत्र हा । सोम्यम् ॥८१॥

---

[1]वृत्रहेतिवृत्र हा ॥८१॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे विंशतिमो[2]ऽध्यायः ॥

॥ इति पूर्वविंशतिः समाप्ता ॥

---

१. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो लघुर्ज्ञेयः—'वृत्रहेतिवृत्र हा'।

२. अत्र डटः' तमडागमाभावपक्षे पूर्ववत् (पृष्ठ ३७० टि० २) मडागमो द्रष्टव्यः।

एकविंशोऽध्यायः

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृडय ॥ त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥१॥

[1]त्वम् । नः । अग्ने । वरुणस्य । विद्वान् । देवस्य । हेडः । अव । यासिसीष्ठाः ॥ यजिष्ठः । वह्नितम-ऽइतिवह्निऽतमः । शोशुचानः । विश्वा । द्वेषांसि । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥२॥

सः । त्वम् । नः । अग्ने । अवमः । भव । ऊती । नेदिष्ठः । अस्याः । उषसः । व्युष्टाविति विऽउष्टौ ॥ अव । यक्ष्व । नः । वरुणम् । रराणः । वीहि । मृडीकम् । सुहवऽइतिसु हवः । नः । एधि ॥३॥

अद्य ॥१॥

अग्ने । विद्वान् । यासिसीष्ठाः । यजिष्ठः । वह्नितमऽइतिवह्नि तमः । विश्वा । मुमुग्धि । अस्मत् ॥२॥

अग्ने । नेदिष्ठः । व्युष्टाविति वि उष्टौ । यक्ष्व ॥३॥

मृडय ॥१॥

[2]यासिसीष्ठाः । [2]यजिष्ठः । वह्नितमऽइतिवह्नि तमः ॥२॥

व्युष्टावितिवि[3] उष्टौ । यक्ष्व ॥३॥

---

१. पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठचन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो ज्ञेयः ।

२. द्वियकारनिर्देशाभावरूपोऽपपाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

महीम् । ऊँऽइत्यूँ । सु । मातरम् । सुव्व्रतानामितिसु व्व्रतानाम् । ऋतस्य । पत्नीम् । अवसे । हुवेम ॥ तुविक्क्षत्त्रामितितुवि क्षत्त्राम् । अजरन्तीम् । उरूचीम् । सुशर्म्माणमितिसु शर्म्माणम् । अदितिम् । सुप्प्रणीतिम् । सुप्प्रनीतिमितिसु प्रनीतिम् ॥४॥

सुत्त्रामाणमितिसु त्त्रामाणम् । पृथिवीम् । द्याम् । अनेहसम् । सुशर्म्माणमितिसु शर्म्माणम् । अदितिम् । सुप्प्रणीतिम् । सुप्प्रनीतिमितिसु प्रनीतिम् ॥ दैवीम् । नावम् । स्वरित्त्रामितिसु [१]अरित्त्राम् । अनागसम् । अस्रवन्तीम् । आ । रुहेम । स्वस्तये ॥५॥

सुनावमितिसु नावम् । आ । रुहेयम् । अस्रवन्तीम् । अनागसम् ॥ शतारित्त्रामितिशत अरित्त्राम् । स्वस्तये ॥६॥

आ । नः । मित्त्रावरुणा । घृतैः । गव्व्यूतिम् । उक्क्षतम् ॥ मद्ध्वा । रजांसि । सुक्क्रतूऽइतिसु क्रतू ॥७॥

ऊँऽइत्यूँ । सुव्रतानामितिसु व्रतानाम् । पत्नीम् । तुविक्षत्रामितितुवि क्षत्राम् । सुप्रणीतिम् । सुप्रनीतिमितिसु प्रनीतिम् ॥४॥

सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । सुप्रणीतिम् । सुप्रनीतिमितिसु प्रनीतिम् । स्वरित्रामितिसु अरित्राम् । स्वस्तयें ॥५॥

शतारित्रामितिशत अरित्राम् । स्वस्तयें ॥६॥

मित्रावरुणा । गव्यूतिम् । उक्षतम् । मध्वा । सुक्रतूऽइतिसु क्रतू ॥७॥

सुव्रतानामितिसु [२]व्रतानाम् ॥४॥ स्वस्तय्यै ॥५॥

रुहेय्यम् । स्वस्तय्यै ॥६॥

---

१. 'अरित्राम्' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमत्रैकवकारवान् पाठः साधुः ।

प्र । बाहवा । सिसृतम् । जीवसे । नः । आ । नः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । घृतेन ॥ आ । मा । जने । श्रवयतम् । युवाना । श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा ॥८॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धः । अग्निः । समिधेतिसम् इधा । सुसमिद्धऽइतिसु संमिद्धः । वरेण्यः ॥ गायत्री । छन्दः । इन्द्रियम् । त्र्यविरितित्रि अविः । गौः । वयः । दधुः ॥९॥

तनूनपादितितनू नपात् । शुचिव्रतऽइतिशुचि व्रतः । तनूपाऽइतितनू पाः । च । सरस्वती ॥ उष्णिहा । दित्यवाडितिदित्य वाट् ॥१०॥

इडाभिः । अग्निः । ईड्यः । सोमः । देवः । अमर्त्यः ॥ अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । पञ्चाविरितिपञ्च अविः ॥११॥

गव्यूतिम् । उक्षतम् । मित्रावरुणा ॥८॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धः । अग्निः । सुसमिद्धऽइतिसु संमिद्धः । वरेण्यः । गायत्री । त्र्यविरितित्रि अविः ॥९॥

शुचिव्रतऽइतिशुचि व्रतः । उष्णिहा । दित्यवाडितिदित्य वाट् ॥१०॥

अग्निः । ईड्यः । अमर्त्यः । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् ॥११॥

श्रवयतम् । युवाना[1] ॥८॥

[2]गायत्री । इन्द्रियम् । वयः ॥९॥

शुचिव्रतऽइतिशुचि व्रतः । दित्यवाडितिदित्य वाट् ॥१०॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'य्युवाना' इत्येवं साधुर्ज्ञेयः ।

२. इतः पूर्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

सुब्रर्हिरिरितिसु बुर्हिः । अग्निः । पूषण्वानितिपूषण् वान् । स्तीर्णर्बर्हिरितिस्तीर्ण्ण बर्हिः । अमर्त्यः ॥ बृहती । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः ॥१२॥

दुरः । देवीः । दिशः । महीः । ब्रह्मा । देवः । बृहस्पतिः ॥ पङ्क्तिः । इह । तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् ॥१३॥

उषेऽइत्युषे । यह्वीऽइतियहवी । सुपेशसेतिसु पेशसा । विश्वे । देवाः । अमर्त्याः ॥ त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् ॥१४॥

दैव्या । होतारा । भिषजा । इन्द्रेण । सयुजेतिस युजा । युजा ॥ जगती । अनड्वान् ॥१५॥

तिस्रः । इडा । सरस्वती । भारती । मरुतः । विशः ॥ विराडितिवि राट् । धेनुः । गौः । न ॥१६॥

अग्निः । पूषण्वानितिपूषण् वान् । अमर्त्यः । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः ॥१२॥

ब्रह्मा । बृहस्पतिः ॥१३॥

उषेऽइत्युषे । यह्वीऽइतियह्वी । विश्वे । अमर्त्याः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तु-बितित्रि स्तुप् । पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् ॥१४॥

दैव्या । अनड्वान् ॥१५॥

पूषण्वानितिपूषण् वान् । त्रिवत्सऽइतित्रि वत्सः ॥१२॥

तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् ॥१३॥

य्यह्वीऽइतिय्यह्वी । पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् ॥१४॥

सयुजेतिस युजा । युजा[1] ॥१५॥

विराडितिवि[2] राट् ॥१६॥

---

१. 'य्युजा' इत्येवं द्वियकारवान् शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

त्वष्टा । तुरीपः । अद्भुतः । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । पुष्टिवर्द्धनेतिपुष्टि वर्द्धना ॥ द्विपदेतिद्वि पदा । उक्षा ॥१७॥

शमिता । नः । वनस्पतिः । सविता । प्रसुवन्नितिप्र सुवन् । भगम् ॥ ककुप् । वशा । वेहत् ॥१८॥

स्वाहा । यज्ञम् । वरुणः । सुक्षत्रऽइतिसु क्षत्रः । भेषजम् । करत् ॥ अतिच्छन्दाऽइत्यति छन्दाः । इन्द्रियम् । बृहत् । ऋषभः ॥१९॥

वसन्तेन । ऋतुना । देवाः । वसवः । त्रिवृतेतित्रि वृता । स्तुताः ॥ रथन्तरेणेतिरथम् तरेण । तेजसा । हविः । इन्द्रे । वयः । दधुः ॥२०॥

ग्रीष्मेण । रुद्राः । पञ्चदशऽइतिपञ्च दशे ॥ बृहता । यशसा । बलम् ॥२१॥

त्वष्टा । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । पुष्टिवर्द्धनेतिपुष्टि वर्द्धना । द्विपदेतिद्वि पदा । उक्षा ॥१७॥

वनस्पतिः । प्रसुवन्नितिप्र सुवन् ॥१८॥

यज्ञम् । सुक्षत्रऽइतिसु क्षत्रः । अतिछन्दाऽइत्यति छन्दाः ॥१९॥

त्रिवृतेतित्रि वृता ॥२०॥

ग्रीष्मेण । रुद्राः ॥२१॥

पुष्टिवर्द्धनेतिपुष्टि वर्द्धना ॥१७॥

य्यज्ञम् । इन्द्रियम् ॥१९॥

त्रिवृतेतित्रि वृता । वयः ॥२०॥

य्यशसा ॥२१॥

वृषभिः । आदित्याः । स्तोमैः । सप्तदशऽइतिसप्त दशे ॥ वैरूपेण । विशा । ओजसा ॥२२॥

शारदेन । एकविंशऽइत्येक विंशे । ऋभवः ॥ वैराजेन । श्रिया । श्रियम् ॥२३॥

हेमन्तेन । त्रिणवे । त्रिनवऽइतित्रि नवे । मरुतः ॥ बलेन । शक्करीः । सहः ॥२४॥

शैशिरेण । त्रयस्त्रिंशऽइतित्रयः त्रिंशे । अमृताः ॥ सत्येन । रेवतीः । क्षत्रम् ॥२५॥

होता । यक्षत् । समिधेतिसम् इधा । अग्निम् । इडः । पदे । अश्विना । इन्द्रम् । सरस्वतीम् । अजः । धूम्रः । न । गोधूमैः । कुवलैः । भेषजम् । मधु । शष्पैः । न । तेजः । इन्द्रियम् । पयः । सोमः । परिस्रुतेतिपरि स्रुता । घृतम् । मधु । व्यन्तु । आज्यस्य । होतः । यज ॥२६॥

तनूनपादितितनू नपात् । सरस्वतीम् । अविः । मेषः । न । भेषजम् । पथा । मधुमतेतिमधु मता । भरन् ।

आदित्याः । सप्तदशऽइतिसप्त दशे ॥२२॥
एकविंशऽइत्येक विंशे ॥२३॥
त्रिनवऽइतित्रि नवे । शक्करीः ॥२४॥
त्रयस्त्रिंशऽइतित्रयः त्रिंशे । सत्येन । क्षत्रम् ॥२५॥
यक्षत् । अग्निम् । अश्विना । धूम्रः । शष्पैः । आज्यस्य ॥२६॥

एकविंशऽइत्येक विंशे । श्रिया । श्रियम् ॥२३॥
त्रयस्त्रिंशऽइतित्रयः त्रिंशे ॥२५॥
यक्षत् । इन्द्रियम् । पयः । यज ॥२६॥

अश्विना । इन्द्राय । वीर्यम् । बदरैः । उपवाकाभिरित्युप वाकाभिः । भेषजम् । तोक्मभिरितितोक्म भिः ॥२७॥

नराशꣳसम् । न । नग्नहुम् । पतिम् । सुरया । भेषजम् । मेषः । सरस्वती । भिषक् । रथः । न । चन्द्री । अश्विनौः । वपाः । इन्द्रस्य ॥२८॥

इडा । ईडितः । आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । सरस्वतीम् । इन्द्रम् । बलेन । वर्द्धयन् । ऋषभेण । गवा । इन्द्रियम् । अश्विना । इन्द्राय । भेषजम् । [1]यवैः । कर्कन्धुभिरितिकर्कन्धु भिः । मधु । लाजैः । न । मासरम् ॥२९॥

बर्हिः । ऊर्णम्प्रदाऽइत्यूर्णम् प्रदाः । भिषक् । नासत्या । भिषजा । अश्विना । अश्वा । शिशुमतीतिशिशु मती । भिषक् । धेनुः । सरस्वती । भिषक् । दुहे । इन्द्राय । भेषजम् ॥३०॥

अश्विना । उपवाकाभिरित्युप वाकाभिः । तोक्मभिरितितोक्म भिः ॥२७
नग्नहुम् । अश्विनौः ॥२८॥
आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । अश्विना । [1]यवैः ॥२९॥
ऊर्णम्प्रदाऽइत्यूर्णम् प्रदाः । नासत्या । अश्विना । अश्वा ॥३०॥

इन्द्राय । वीर्यम् । उपवाकाभिरित्युप वाकाभिः ॥२७॥
सुरया ॥२८॥
वर्द्धयन् । इन्द्रियम् । इन्द्राय । [1]यवैः ॥२९॥
[2]ऊर्णम्प्रदाऽइत्यूर्णम् प्रदाः । इन्द्राय ॥३०॥

---

१. एतत्पदविषये पूर्वा ३२२ पृष्ठस्था टिप्पणी १ द्रष्टव्या ।

२. एतत्पदविषये द्रष्टव्या पूर्वा १३ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

दुरः । दिशः । कुवष्य॑ः । न । व्यच॑स्वतीः । अश्विभ्यामित्यश्विऽभ्याम् । न । दुरः । दिशः । इन्द्रः । न । रोद॑सीऽइतिरोद॑सी । दुघेऽइतिदुघे । दुहे । धेनुः । सर॑स्वती । अश्विना॑ । इन्द्रा॑य । भेषजम् । शुक्रम् । न । ज्योतिः । इन्द्रियम् ॥३१॥

सुपेशसेतिसुपेश॑सा । उषेऽइत्युषे । नक्तम् । दिवा । अश्विना॑ । सम् । अञ्जातेऽइत्यञ्जाते । सर॑स्वत्या । त्विषिम् । इन्द्रे । न । भेषजम् । श्येनः । न । रजसा । हृदा । श्रिया । न । मास॑रम् ॥३२॥

दैव्या॑ । होता॑रा । भिषजा॑ । अश्विना॑ । इन्द्रम् । न । जागृवि । दिवा । नक्तम् । न । भेषजैः । शूषम् । सर॑स्वती । भिषक् । सीसे॑न । दुहे । इन्द्रियम् ॥३३॥

तिस्रः । देवीः । न । भेषजम् । त्रयः । त्रिधातवऽइतित्रिधातवः । अपसः । रूपम् । इन्द्रे । हिरण्ययम् । अश्विना॑ । इडा॑ । न । भार॑ती । वाचा । सर॑स्वती । महः । इन्द्राय । दुहे । इन्द्रियम् ॥३४॥

कुवष्य॑ः । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । अश्विना॑ । शुक्रम् ॥३१॥
उषेऽइत्युषे । नक्तम् । अश्विना॑ । अञ्जातेऽइत्यञ्जाते । सर॑स्वत्या ॥३२॥
दैव्या॑ । अश्विना॑ । नक्तम् ॥३३॥
त्रिधातवऽइतित्रिधातवः । हिरण्ययम् । अश्विना॑ ॥३४॥

इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥३१॥
श्रिया ॥३२॥ इन्द्रियम् ॥३३॥
त्रयः । हिरण्ययम् । इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥३४॥

सुरेतसमितिसु रेतसम् । ऋषभम् । नर्य्यापसमितिनर्य्यं अपसम् । त्वष्टारम् । इन्द्रम् । अश्विना । भिषजम् । न । सरस्वतीम् । ओजः । न । जूतिः । इन्द्रियम् । वृकः । न । रभसः । भिषक् । यशः । सुरया । भेषजम् । श्रिया । न । मासरम् ॥३५॥

वनस्पतिम् । शमितारम् । शतक्रतुमितिशत क्रतुम् । भीमम् । न । मन्युम् । राजानम् । व्याघ्रम् । नमसा । अश्विना । भामम् । सरस्वती । भिषक् । इन्द्राय । दुहे । इन्द्रियम् ॥३६॥

अग्निम् । स्वाहा । आज्यस्य । स्तोकानाम् । मेदसाम् । पृथक् । छागम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । मेषम् । सरस्वत्यै । ऋषभम् । इन्द्राय । सिंहाय । सहसे । इन्द्रियम् । अग्निम् । न । भेषजम् । सोमम् । इन्द्रियम् । इन्द्रम् । सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । सवितारम् । वरुणम् । भिषजाम् । पतिम् । वनस्पतिम् । प्रियम् । पाथः । न । भेषजम् ।

त्वष्टारम् । अश्विना ॥३५॥

वनस्पतिम् । शतक्रतुमितिशत क्रतुम् । मन्युम् । व्याघ्रम् । अश्विना ॥३६

अग्निम् । आज्यस्य । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । अग्निम् । सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । वनस्पतिम् ।

नर्य्यापसमितिनर्य्यं अपसम् । इन्द्रियम् । यशः । सुरया । श्रिया ॥३५॥

इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥३६॥

इन्द्राय । सिंहाय । इन्द्रियम् । इन्द्रियम् । प्रियम् ॥३७॥

देवाः । आज्ज्यपाऽइत्त्याज्ज्य पाः । जुषाणः । अग्निः । भेषजम् ॥३७॥

अश्विनौ । छागस्य । वपायाः । मेदसः । जुषेताम् । हविः ॥ सरस्वतीम् । भेषस्य । जुषताम् ॥ इन्द्रम् । ऋषभस्य ॥३८॥

अश्विनौ । सरस्वतीम् । इन्द्रम् । सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । इमे । सोमाः । सुरामाणः । छागैः । न । मेषैः । ऋषभैः । सुताः । शष्पैः । न । तोक्क्मभिरितितोक्क्म भिः । लाजैः । महस्वन्तः । मदाः । मासरेण । परिष्कृताः । परिष्कृताऽइतिपरि कृताः । शुक्राः । पयस्वन्तः । अमृताः । प्रस्त्थिताऽइतिप्र स्थिताः । वः । मधुश्च्युतऽइतिमधु श्चुतः । तान् । अश्विना । सरस्वती । पिबन्तु । मदन्तु । व्यन्तु ॥३९॥

आज्यपाऽइत्याज्य पाः । अग्निः ॥३७॥

अश्विनौ ॥३८॥

अश्विनौ । सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । शष्पैः । तोक्मभिरितितोक्म भिः । शुक्राः । प्रस्थिताऽइतिप्र स्थिताः । मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतः । अश्विना ॥३९॥

वपायाः ॥३८॥

पयस्वन्तः । वः । [1]मधुश्च्युतऽइतिमधु श्च्युतः ॥३९॥

---

१. इह पूर्वा २८८ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

अश्विनौ । छागस्य । हुविषः । आत्ताम् । अद्य । मद्ध्यतः । मेदः । उद्भृतमित्युत् भृतम् । पुरा । द्वेषोभ्य-ऽइतिद्वेषः भ्यः । पुरा । पौरुषेय्याः । गृभः । घस्ताम् । नूनम् । घासेऽअज्ज्राणामितिघासे अज्ज्राणाम् । यवसप्रथ-मानामितियवस प्रथमानाम् । सुमत्क्षराणामितिसुमत् क्षरा-णाम् । शतरुद्रियाणामितिशत रुद्रियाणाम् । अग्निष्वात्ता-नाम् । अग्निष्वात्तानामित्यग्नि ष्वात्तानाम् । पीवोपवसनाना-मितिपीवः उपवसनानाम् । पार्श्वतः । श्रोणितः । शितामतः । उत्सादतऽइत्युत् सादतः । अङ्गादङ्गादित्यङ्गात् अङ्गात् । अवत्तानाम् । करतः । एव । अश्विना । जुषेताम् । हुविः ॥४०॥

सरस्वतीम् । मेषस्य । आ । ब्रुयत् । घसत् । करत् । एवम् । सरस्वती । जुषताम् ॥ इन्द्रम् । ऋषभस्य । इन्द्रः ॥४१

अश्विनौ । अद्य । मध्यतः ।उद्भृतमित्युत् भृतम् । द्वेषोभ्यऽइतिद्वेषः भ्यः । घस्ताम् । घासेऽअज्राणामितिघासे अज्राणाम् । यवसप्रथमानामितियवस प्रथमानाम् । सुमत्क्षराणामितिसुमत् क्षराणाम् । शतरुद्रियाणामितिशत रुद्रियाणाम् । अग्निष्वात्तानाम् । अग्निस्वात्तानामित्यग्नि स्वात्तानाम् । उत्सादत-ऽइत्युत् सादतः । अङ्गादङ्गादित्यङ्गात् अङ्गात् । अश्विना ॥४०॥

---

[1]आत्ता । पौरुषेय्याः । [1]घस्ता । य्यवसप्रथमानामितिय्यवस प्रथमा-नाम् । शतरुद्रियाणामितिशत रुद्रियाणाम् । [2]उथ्सादतऽइत्युत् सादतः ॥४०

ब्रुयत् ॥४१॥

---

१. इह मन्त्रे पदपाठे च सर्वत्र 'आत्ताम्, घस्ताम्' पदे उपलभ्येते । 'क' कोशे उभयोराकारान्तः पाठोऽपपाठरूप उत पाठभेदरूप इति विचारार्हः ।

२. अत्र ४५ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

वनस्पतिम् । अभि । हि । पिष्टतमयेतिपिष्ट तमया । रभिष्ठया । रशनया । अधित ॥ यत्र । अश्विनोः । छागस्य । हविषः । प्रिया । धामानि । सरस्वत्याः । मेषस्य । इन्द्रस्य । ऋषभस्य । अग्नेः । सोमस्य । इन्द्रस्य । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णः । सवितुः । वरुणस्य । वनस्पतेः । प्रिया । पाथांसि । देवानाम् । आज्यपानामित्याज्य पानाम् । अग्नेः । होतुः । तत्र । एतान् । प्रस्तुत्येवेतिप्रस्तुत्य इव । उपस्तुत्येवेत्युपस्तुत्य इव । उपावस्रक्षदित्युप अवस्रक्षत् । रभीयसऽइवेतिरभीयसः इव । कृत्वी । करत् । एवम् । देवः । वनस्पतिः ॥४२॥

अग्निम् । स्विष्टकृतमितिस्विष्ट कृतम् । अयाट् । अग्निः । यक्षत् । यक्षत् । स्वम् । महिमानम् । आ । यजताम् । एज्याऽइत्या इज्याः । इषः । कृणोतु । सः । अध्वरा । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥४३॥

वनस्पतिम् । पिष्टतमयेतिपिष्ट तमया । रभिष्ठया । यत्र । अश्विनोः । सरस्वत्याः । अग्नेः । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णः । वनस्पतेः । आज्यपानामित्याज्य पानाम् । अग्नेः । तत्र । प्रस्तुत्येवेतिऽस्तुत्य इव । उपस्तुत्येवेत्युपस्तुत्य इव । उपावस्रक्षदित्युप अवस्रक्षत् । कृत्वी । वनस्पतिः ॥४२॥

अग्निम् । स्विष्टकृतमितिस्विष्ट कृतम् । ग्निः । यक्षत् । यक्षत् । एज्याऽइत्या इज्याः । अध्वरा ॥४३॥

---

[1]पिष्टतमय्येतिपिष्ट तमय्या । रभिष्ठय्या । रशनय्या । य्यत्र । प्रिय्या । प्रिय्या । रभीय्यसऽइवेतिरभीय्यसः इव ॥४२॥

अय्याट् । य्यक्षत् । य्यक्षत् । य्यजताम् । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥४३

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकाया अपुनरुक्तानि त्रीणि पदानि पूर्वकण्डिकान्त एव पठितानीति कृत्वा इत उत्तरं चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

देवम् । बर्हिः । सरस्वती । सुदेवमितिसु देवम् । इन्द्रे । अश्विना ॥ तेजः । न । चक्षुः । [1]अक्ष्योः । बर्हिषा । दधुः । इन्द्रियम् । वसुवनऽइतिवसु वने । वसुधेयस्येतिवसु धेयस्य । व्यन्तु । यज ॥४४॥

देवीः । द्वारः । अश्विना । भिषजा । इन्द्रे । सरस्वती ॥ प्राणम् । न । वीर्यम् । नसि । द्वारः । दधुः । इन्द्रियम् ॥४५॥

देवीऽइतिदेवी । उषासौ । उषसावित्युषसौ । अश्विना । सुत्रामेतिसु त्रामा । इन्द्रे । सरस्वती ॥ बलम् । न । वाचम् । आस्ये । उषाभ्याम् । दधुः । इन्द्रियम् ॥४६॥

अश्विना । चक्षुः । [1]अक्ष्योः ॥४४॥

अश्विना ॥४५॥

उषसावित्युषसौ । अश्विना । सुत्रामेतिसु त्रामा । उषाभ्याम् ॥४६॥

---

[1]अक्ष्योः । इन्द्रियम् । वसुवनऽइतिवसु [2]वने । वसुधेयस्येतिवसु धेयस्य । व्यज ॥४४॥

वीर्यम् । इन्द्रियम् ॥४५॥

इन्द्रियम् ॥४६॥

---

१. बम्बईमुद्रिते ककोशे च 'अक्ष्योः' इत्येवं स्वरितनिर्देश उपलभ्यते अन्यत्र 'अक्ष्योः' इत्येवमपि । पदस्यान्यत्र प्रयोगाभावात् कः साधुनिर्देश इत्यत्र वैदिका एव प्रमाणम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वने' इत्येकवकारवता पाठेन भाव्यम् । उत्तरयोर्द्वयोर्मन्त्रयोः पुनरुक्तपदनिर्देशे ककोश एकवकारवान् एव पाठो दृश्यते ।

देवीऽइतिदेवी । जोष्ट्रीऽइतिजोष्ट्री । सरस्वती । अश्विना । इन्द्रम् । अवर्द्धयन् ॥ श्रोत्रम् । न । कर्णयोः । यशः । जोष्ट्रीभ्याम् । दधुः । इन्द्रियम् ॥४७॥

देवीऽइतिदेवी । ऊर्जाहुतीऽइत्यूर्जा[1] आहुती । दुघेऽइतिदुघे । सुदुघेतिसु दुघा । इन्द्रे । सरस्वती । अश्विना । भिषजा । अवतः ॥ शुक्रम् । न । ज्योतिः । स्तनयोः । आहुतीऽइत्या हुती । धत्तः । इन्द्रियम् ॥४८॥

देवा । देवानाम् । भिषजा । होतारौ । इन्द्रम् । अश्विना ॥ वषट्कारैरितिवषट् कारैः । सरस्वती । त्विषिम् । न । हृदये । मतिम् । होतृभ्यामितिहोतृ भ्याम् । दधुः । इन्द्रियम् ॥४९॥

जोष्ट्रीऽइतिजोष्ट्री । अश्विना । श्रोत्रम् । जोष्ट्रीभ्याम् ॥४७॥

ऊर्जाहुतीऽइत्यूर्जा आहुती । अश्विना । शुक्रम् । आहुतीऽइत्या हुती ॥४८॥

अश्विना । वषट्कारैरितिवषट् कारैः । होतृभ्यामितिहोतृ भ्याम् ॥४९॥

अवर्द्धयन् । कर्णयोः । यशः । इन्द्रियम् ॥४७॥

स्तनयोः । इन्द्रियम् ॥४८॥

वषट्कारैरितिवषट् कारैः । हृदये । इन्द्रियम् ॥४९॥

---

१. काशी संस्करणे इह उत्तरत्र (२८।१६) च 'इत्यूर्जा आहुती' इत्येवं द्व्युदात्तपाठ उपलभ्यते । ङ कोशेऽपीह 'आहुती' इत्येवं स्वरमपमृज्य 'आहुती' इत्येवं संशोध्य स्वरो लेखकेन प्रदर्शितः । परं २८।१६ पदपाठे तु 'आहुती' इत्थमेव स्वरो दृश्यते ।

देवी॒ऽ । ति॒स्रऽ । ति॒स्रऽ । दे॒वीऽ । अ॒श्विना॑ । इडा॑ । सर॑स्वती ॥ शूषम् । न । मद्ध्ये॑ । नाब्भ्या॑म् । इन्द्रा॑य । द॒धु॒ऽ । इ॒न्द्रि॒यम् ॥५०॥

दे॒वऽ । इन्द्रः॑ । न॒राशंस॑ः । त्रि॒व॒रू॒थऽइति॑त्रि[1]व॒रू॒थऽ । सर॑स्वत्त्या । अ॒श्विब्भ्या॒मित्त्य॒श्वि भ्या॑म् । ई॒य॒ते । रथः॑ ॥ रेतः॑ । न । रू॒पम् । अ॒मृत॑म् । ज॒नित्त्र॑म् । इन्द्रा॑य । त्वष्टा॑ । दध॑त् । इ॒न्द्रि॒याणि॑ ॥५१॥

दे॒वऽ । दे॒वैऽ । व॒नस्प्पतिः॑ । हिर॑ण्ण्यपर्ण्ण॒ऽइति॒हिर॑ण्ण्य पर्ण्णऽ । अ॒श्विब्भ्या॒मित्त्य॒श्वि भ्या॑म् । सर॑स्वत्त्या । सु॒पि॒प्प्ल॒ऽइति॑सु [2]पि॒प्प्ल॒ऽ । इन्द्रा॑य । प॒च्च्य॒ते । मधु॑ ॥ ओजः॑ । न । जू॒तिऽ । ऋ॒ष॒भऽ । न । भाम॑म् । व॒नस्प्पतिः॑ । नऽ । दध॑त् । इ॒न्द्रि॒याणि॑ ॥५२॥

अ॒श्विना॑ । मध्ये॑ । नाभ्या॑म् ॥५०॥

त्रि॒व॒रू॒थऽइति॑त्रि व॒रू॒थऽ । सर॑स्वत्या । अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । ज॒नित्र॑म् । त्वष्टा॑ ॥५१॥

व॒नस्पतिः॑ । हिर॑ण्यपर्ण॒ऽइति॒हिर॑ण्य पर्णऽ । अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । सर॑स्वत्या । प॒च्य॒ते । व॒नस्पतिः॑ ॥५२॥

---

[3]पूषम् । [3]मध्या॑ । इन्द्रा॑य । इ॒न्द्रि॒यम् ॥५०॥

त्रि॒व॒रू॒थऽइति॑त्रि व॒रू॒थऽ । ई॒य॒ते । इन्द्रा॑य । इ॒न्द्रि॒याणि॑ ॥५१॥

इन्द्रा॑य । इ॒न्द्रि॒याणि॑ ॥५२॥

---

१. 'व॒रू॒थऽ' इति काशिकः पाठः ।

२. 'पि॒प्प्ल॒ऽ' इति काशिकः पाठः ।

३. किमेते ककोशस्थे पदे अपपाठरूपे पाठान्तरे वेति विचारार्हे स्त. ।

देवम् । बर्हिः । वारितीनाम् । अध्वरे । स्तीर्णम् । अश्विभ्यामित्यश्विऽभ्याम् । ऊर्णम्रदाऽइत्यूर्णऽम्रदाः । सरस्वत्या । स्योनम् । इन्द्र । ते । सदः ॥ ईशायै । मन्युम् । राजानम् । बर्हिषा । दधुः । इन्द्रियम् ॥५३॥

देवः । अग्निः । स्विष्टकृदिति स्विष्टऽकृत् । देवान् । यक्षत् । यथायथमिति यथाऽयथम् । होतारौ । इन्द्रम् । अश्विना । वाचा । वाचम् । सरस्वतीम् । अग्निम् । सोमम् । स्विष्टकृदिति स्विष्टऽकृत् । स्विष्टऽइति सुऽइष्टः । इन्द्रः । सुत्रामेति सुऽत्रामा । सविता । वरुणः । भिषक् । इष्टः । देवः । वनस्पतिः । स्विष्टाऽइति सुऽइष्टाः । देवाः । आज्यपाऽइत्याज्यऽपाः । स्विष्टऽइति सुऽइष्टः । अग्निः ।

अध्वरे । अश्विभ्यामित्यश्विऽभ्याम् । ऊर्णम्रदाऽइत्यूर्णऽम्रदाः । सरस्वत्या । मन्युम् ॥५३॥

अग्निः । स्विष्टकृदिति स्विष्टऽकृत् । यक्षत् । अश्विना । अग्निम् । स्विष्टकृदिति स्विष्टऽकृत् । स्विष्टऽइति सुऽइष्टः । सुत्रामेति सुऽत्रामा । इष्टः । वनस्पतिः । स्विष्टाऽइति सुऽइष्टाः । आज्यपाऽइत्याज्यऽपाः । स्विष्टऽइति सुऽइष्टः । अग्निः ।

---

[1]ऊर्णम्रदाऽइत्यूर्णऽम्रदाः । ईशायै । इन्द्रियम् ॥५३॥

यक्षत् । यथायथमिति यथाऽयथम्[2] । यशः । इन्द्रियम् ॥५४॥

---

१. अत्र ४।१० पदपाठे च अकारान्त अवगृह्यते, अन्यत्र २।२, ५; २१।३३ इत्येतेषु स्थलेषु मकारान्तः। इह पूर्वत्र १३ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी, प्राक्कथने 'माध्यन्दिनपदपाठस्य चतुर्विधः पाठ' इत्यत्र ४८ पृष्ठं चावलोकनीयम् ।

२. 'यथम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

अग्निना । होता । होत्रे । स्विष्टकृदिति स्विष्ट कृत् । यशः । न । दधत् । इन्द्रियम् । ऊर्जम् । अपचितिमित्यप चितिम् । स्वधाम् ॥५४॥

अग्निम् । अद्य । होतारम् । अवृणीत । अयम् । यजमानः । पचन् । पक्तीः । पचन् । पुरोडाशान् । बध्नन् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । छागम् । सरस्वत्यै । मेषम् । इन्द्राय । ऋषभम् । सुन्वन् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । इन्द्राय । सुत्राम्णऽइति सु त्राम्णे । सुरासोमानिति सुरा सोमान् ॥५५॥

सूपस्थाऽइति सु [1]उपस्थाः । अद्य । देवः । वनस्पतिः । अभवत् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । छागेन । सरस्वत्यै । मेषेण । इन्द्राय । ऋषभेण । अक्षन् । तान् । मेदस्तः । प्रति । पचता । अगृभीषत । अवीवृधन्त । पुरोडाशैः । अपुः । अश्विना । सरस्वती । इन्द्रः । सुत्रामेति सु त्रामा । सुरासोमानिति सुरा सोमान् ॥५६॥

अग्निना । होत्रे । स्विष्टकृदिति स्विष्ट कृत् । अपचितिमित्यप चितिम् ॥५४॥

अग्निम् । अद्य । पक्तीः । बध्नन् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । सुन्वन् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । सुत्राम्णऽइति सु त्राम्णे ॥५५॥

सूपस्थाऽइति सु उपस्थाः । अद्य । वनस्पतिः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । सरस्वत्यै । अक्षन् । मेदस्तः । अश्विना । सुत्रामेति सु त्रामा ॥५६॥

अग्नम् । यजमानः । इन्द्राग्न । इन्द्राग्न ॥५५॥

इन्द्राग्न । [2]अवीवृद्धत ॥५६॥

---

१. 'उपस्थाः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'अवीवृधन्त' इत्येवं शुद्धः पाठोऽत्र द्रष्टव्यः ।

त्वाम् । अद्य । ऋषे । आर्षेय । ऋषीणाम् । नपात् । अवृणीत । अयम् । यजमानः । बहुभ्य इतिबहु भ्यः । आ । सङ्गतेभ्य इतिसम् गतेभ्यः । एषः । मे । देवेषु । वसु । वारि । आ । यक्ष्यते । इति । ता । या । देवाः । देव । दानानि । अदुः । तानि । अस्मै । आ । च । शास्व । आ । च । गुरस्व । इषितः । च । होतः । असि । भद्रवाच्यायेतिभद्र वाच्याय । प्रेषितऽइतिप्र इषितः । मानुषः । सूक्तवाकायेतिसूक्त वाकाय । सूक्तेतिसु उक्ता । ब्रूहि ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकविंशोऽध्यायः ॥

अद्य । बहुभ्य इतिबहु भ्यः । सङ्गतेभ्य इतिसम् गतेभ्यः । यक्ष्यते । अस्मै । भद्रवाच्यायेतिभद्र वाच्याय । प्रेषितऽइतिप्र इषितः । सूक्तवाकायेतिसूक्त वाकाय । सूक्तेतिसु उक्ता । ५७॥

आर्षेय । अयम् । यजमानः । यक्ष्यते । या । भद्रवाच्यायेतिभद्र वाच्याय । सूक्तवाकायेतिसूक्त वाकाय ।।५७।।

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदे एकविंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

१. द्रष्टव्याऽत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

द्वाविंशोऽध्यायः

तेजः । असि । शुक्रम् । अमृतम् । आयुष्पाः । आयुष्पाऽइत्यायुः पाः । आयुः । मे । पाहि ॥ आ । ददे ॥१॥

इमाम् । अगृभ्णन् । रशनाम् । ऋतस्य । पूर्वे । आयुषि । विदथेषु । कव्या ॥ सा । नः । अस्मिन् । सुते । आ । बभूव । ऋतस्य । सामन् । सरम् । आरपन्तीत्या रपन्ती ॥२॥

अभिधाऽइत्यभि धाः । असि । भुवनम् । यन्ता । धर्त्ता ॥ सः । त्वम् । अग्निम् । वैश्वानरम् । सप्रथसमितिम प्रथसम् । गच्छ । स्वाहाकृतऽइतिस्वाहा कृतः ॥३॥

स्वगेतिस्व गा । त्वा । देवेभ्यः । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । ब्रह्मन् । अश्वम् । भन्त्स्यामि । देवेभ्यः ।

शुक्रम् । आयुष्पाः । आयुष्पाऽइत्यायुः पाः ॥१॥

अगृभ्णन् । कव्या । अस्मिन् । आरपन्तीत्या रपन्ती ॥२॥

अभिधाऽइत्यभि धाः । अग्निम् । वैश्वानरम् । सप्रथसमिति प्रथसम् । गच्छ ॥३॥

देवेभ्यः । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । ब्रह्मन् । अश्वम् । देवेभ्यः ।

आयुष्पाः । आयुष्पाऽइत्यायुः पाः । आयुः ॥१॥

आयुषि ॥२॥ यन्ता ॥३॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । प्रजापतय-

प्रजापतयऽइतिप्प्रजा पतये । तेन । राद्ध्यासम् ॥ तम् । बधान । देवेब्भ्यः । प्रजापतयऽइतिप्प्रजा पतये । तेन । राद्ध्नुहि ॥४॥

प्रजापतयऽइतिप्प्रजा पतये । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्क्षामि । इन्द्राग्निब्भ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । वायवे । विश्श्वेब्भ्यः । देवेब्भ्यः । सर्वेब्भ्यः । देवेब्भ्यः ॥ यः । अर्वन्तम् । जिघांसति । तम् । अभि । अमीति । वरुणः ॥ परः । मर्त्तः । परः । श्वा ॥५॥

अपाम् । मोदाय । सवित्त्रे । वायवे । विष्ण्णवे । इन्द्राय । बृहस्पतये । मित्त्राय । वरुणाय ॥६॥

हिङ्क्कारायेतिहिम् काराय । हिङ्कृतायेतिहिम् कृताय । क्रन्दते । अवक्क्रन्दायेत्त्यव क्रन्दाय । प्रोथते । प्रप्प्रोथायेतिप्प्र प्रोथाय । गन्धाय । घ्राताय । निविष्टायेतिनि विष्टाय ।

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । राध्यासम् । देवेभ्यः । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । राध्नुहि ॥४॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । जुष्टम् । उक्षामि । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । सर्वेभ्यः । देवेभ्यः ॥५॥

सवित्रे । विष्णवे । बृहस्पतये । मित्राय ॥६॥

अवक्रन्दायेत्यव क्रन्दाय । प्रप्रोथायेतिप्र प्रोथाय । निविष्टायेतिनि विष्टाय ।

ऽइतिप्रजा पतय्ने ॥४॥

प्रजापतय्नऽइतिप्रजा पतय्ने । वाय्नवे । य्यः ॥५॥

मोदाय्न । वाय्नवे । इन्द्राय्न । बृहस्पतय्ने । मित्राय्न । वरुणाय्न ॥६॥

हिङ्कारा‍य्नेतिहिम् काराय्न । हिङ्कृताय्नेतिहिम् कृताय्न । अवक्रन्दाय्ने-त्यव क्रन्दाय्न । प्रप्रोथाय्नेतिप्र प्रोथाय्न । गन्धाय्न । घ्राताय्न । निविष्टाय्नेतिनि

उपविष्टायेत्युप विष्टाय । सन्दितायेतिसम् दिताय । वल्गते । आसीनाय । शयानाय । स्वपते । जाग्रते । कूजते । प्रबुद्धायेतिप्र बुद्धाय । विजृम्भमाणायेतिवि जृम्भमाणाय । विचृत्तायेतिवि चृत्ताय । सꣳहानायेतिसम् हानाय । उपस्थितायेत्युप स्थिताय । आयनायेत्या अयनाय । प्रायणाय । प्रायनायेतिप्र अयनाय ॥७॥

यते । धावते । उद्द्रावायेत्युत् द्रावाय । उद्द्रुतायेत्युत् द्रुताय । शूकाराय । शूकृताय । निषण्णाय । निसन्नायेतिनि सन्नाय । उत्थिताय । जवाय । बलाय । विवर्त्तमानायेतिवि वर्त्तमानाय । विवृत्तायेतिवि वृत्ताय । विधून्वानायेतिवि [1]धून्वानाय । विधूतायेतिवि धूताय । शुश्रूषमाणाय । शृण्वते ।

उपविष्टायेत्युप विष्टाय । वल्गते । जाग्रते । प्रबुद्धायेतिप्र बुद्धाय । उपस्थितायेत्युप स्थिताय । आयनायेत्या अयनाय । प्रायनायेतिप्र अयनाय ॥७॥

उद्द्रावायेत्युत् द्रावाय । उद्द्रुतायेत्युत् द्रुताय । उत्थिताय । विधून्वानायेतिवि धून्वानाय । शृण्वते । ईक्षमाणाय । ईक्षिताय । वीक्षितायेतिवि

विष्टाय । उपविष्टायेत्युप विष्टाय । सन्दितायेतिसम् दिताय । आसीनाय । शयानाय । प्रबुद्धायेतिप्र बुद्धाय । विजृम्भमाणायेतिवि जृम्भमाणाय । विचृत्तायेतिवि चृत्ताय । सꣳहानायेतिसम् हानाय । उपस्थितायेत्युप स्थिताय । आयनायेत्या अयनाय । प्रायणाय । प्रायनायेतिप्र अयनाय ॥७

यते । उद्द्रावायेत्युत् द्रावाय । उद्द्रुतायेत्युत द्रुताय । शूकाराय । शूकृताय । निषण्णाय । निसन्नायेतिनि सन्नाय । उत्थिताय । जवाय । बलाय । विवर्त्तमानायेतिवि वर्त्तमानाय । विवृत्तायेतिवि वृत्ताय । विधून्वानायेतिवि धून्वानाय । विधूतायेतिवि धूताय । शुश्रूषमाणाय ।

---

१. 'धून्वानाय' इति काशिकः पाठः ।

ईक्क्षमाणाय । ईक्क्षिताय । वीक्क्षितायेतिवि ईक्क्षिताय । निमेषायेतिनि मेषाय । यत् । अत्ति । तस्मै । पिबति । मूत्त्रम् । करोति । कुर्व्वते । कृताय ॥८॥

हिरण्ण्यपाणिमितिहिरण्ण्य पाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । ह्वये ॥ सः । चेत्ता । देवता । पदम् ॥९॥

देवस्य । चेततः । महीम् । प्र । सवितुः । हवामहे ॥ सुमतिमितिसु मतिम् । सत्त्यराधसमितिसत्त्य राधसम् ॥१०॥

सुष्टुतिम् । सुस्त्तुतिमितिसु स्तुतिम् । सुमतीवृधः । सुमतिवृधऽइतिसुमति वृधः । रातिम् । सवितुः । ईमहे ॥ प्र । देवाय । मतीविदे । मतिविदऽइतिमति विदे ॥११॥

ईक्षिताय । तस्मै । मूत्त्रम् ॥८॥

हिरण्यपाणिमितिहिरण्य पाणिम् ॥९॥

सत्यराधसमितिसत्य राधसम् ॥१०॥

सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमितिसु स्तुतिम् ॥११॥

ईक्षमाणाय । ईक्षिताय । वीक्षितायेतिवि ईक्षिताय । निमेषायेतिनि मेषाय । यत् । कृताय ॥८॥

[1]ऊतये । ह्वये ॥९॥

सुमतिवृधऽइतिसुमति वृधः । देवाय । मती [2][विदे । मतिविद-ऽइतिमति] विदे ॥११॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठचन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२. लेखकप्रमादान्नष्टोऽयं पाठः ।

शतिम् । सत्त्पतिमितिसत् पतिम् । महे । सवितारम् । उप । ह्वये ॥ आसवमित्त्या सवम् । देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥१२॥

देवस्य । सवितुः । मतिम् । आसवमित्त्या सवम् । विश्श्वदेव्यमितिविश्श्व देव्यम् ॥ धिया । भर्गम् । मनामहे ॥१३॥

अग्निम् । स्तोमेन । बोधय । समिधानऽइतिसम् ˈइधानः । अमर्त्त्यम् ॥ हव्या । देवेषु । नः । दधत् ॥१४॥

सः । हव्यवाडितिहव्य वाट् । अमर्त्त्यः । उशिक् । दूतः । चनोहितऽइतिचनः हितः ॥ अग्निः । धिया । सम् । ऋण्वति ॥१५॥

अग्निम् । दूतम् । पुरः । दधे । हव्यवाहमितिहव्य वाहम् । उप । ब्रुवे ॥ देवान् । आ । सादयात् । इह ॥१६॥

सत्पतिमितिसत् पतिम् । आसवमित्या सवम् ॥१२॥
आसवमित्या सवम् । विश्वदेव्यमितिविश्व देव्यम् ॥१३॥
अग्निम् । हव्या ॥१४॥
हव्यवाडितिहव्य वाट् । अग्निः । ऋण्वति ॥१५॥
अग्निम् । हव्यवाहमितिहव्य वाहम् ॥१६॥

ह्वये । देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥१२॥
विश्वदेव्यमितिविश्व देव्यम् । धिया ॥१३॥ बोधय ॥१४॥
हव्यवाडितिहव्य वाट् । धिया ॥१५॥
हव्यवाहमितिहव्य वाहम् । [2]सादयत ॥१६॥

---

१. 'इधानः' इति काशिकः पाठः ।
२. 'सादयत' 'सादयात्' उभयत्र लेटि अट्-आट्निमित्तो भेदः पाठान्तरकृत उत लेखकप्रमादज इति विचारार्हः । अन्यकोशेषु 'सादयात्' पाठः ।

अजीजनः । हि । पवमान । सूर्यम् । विधारऽइतिवि धारे । शक्मना । पयः ॥ गोजीरयेतिगो जीरया । रंहमाणः । पुरन्ध्येतिपुरम् ध्या ॥१७॥

विभूरितिवि भूः । मात्रा । प्रभूरितिप्र भूः । पित्रा । अश्वः । असि । हयः । अत्यः । मयः । अर्वा । सप्तिः । वाजी । वृषा । नृमणाः । नृमनाऽइतिनृ मनाः ॥ ययुः । नाम । शिशुः । नाम । आदित्यानाम् । पत्वा । अनु । इहि । [1]देवाः । आशापालाऽइत्याशा पालाः । एतम् । देवेभ्यः । अश्वम् । मेधाय । प्रोक्षितमितिप्र उक्षितम् । रक्षत । इह । रन्तिः । रमताम् । धृतिः । स्वधृतिरितिस्व धृतिः । स्वाहा ॥१८॥

काय । कस्मै । कतमस्मै । आधिमित्या धिम् ।

शक्मना ॥१७॥

मात्रा । प्रभूरितिप्र भूः । पित्रा । अश्वः । अत्यः । सप्तिः । आदित्यानाम् । [2]पत्वा । आशापालाऽइत्याशा पालाः । देवेभ्यः । अश्वम् । प्रोक्षितमितिप्र उक्षितम् । रक्षत ॥१८॥

कस्मै । कतमस्मै । आधिमित्या धिम् । आधीतायेत्या धीताय ।

सूर्यम् । विधारऽइतिवि धारे । पयः । गोजीरयेतिगो जीरया ॥१७

विभूरितिवि भूः । हयः । मयः । ययुः । [2]पत्वम् । मेधाय ॥१८॥

काय । आधीतायेत्या धीताय । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये ।

---

१. द्र० पूर्वत्र ३२२ पृष्ठे 'यवाः यवाः'; ३२८ पृष्ठे 'विश्वाः विश्वाः'; ३२५ पृष्ठे 'देवाः देवाः' इत्यादिविषयकाष्टिप्पण्यः ।

२. 'मुम्बईमुद्रिते 'पत्वं' ककोशे च 'पत्वम्' उभावप्यपपाठौ ।

आधीतायेत्त्या धीताय । मनः । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । चित्तम् । विज्ञातायेतिवि ज्ञाताय । अदित्यै । मह्यै । सुमृडीकायाऽइतिसु [1]मृडीकायै । सरस्वत्यै । पावकायै । बृहत्यै । पूष्णे । प्रपथ्यायेतिप्र पथ्याय । नरन्धिषाय । त्वष्ट्रे । तुरीपाय । पुरुरूपायेतिपुरु रूपाय । विष्णवे । निभूयपायेतिनिभूय पाय । शिपिविष्टायेतिशिपि विष्टाय ॥१९॥

आ । ब्रह्मन् । ब्राह्मणः । ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म [2]वर्चसी । जायताम् । आ । राष्ट्रे । राजन्यः । शूरः । इषव्यः । अतिव्याधीत्यति व्याधी । महारथऽइतिमहा

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । विज्ञातायेतिवि ज्ञाताय । अदित्यै । सरस्वत्यै । बृहत्यै । पूष्णे । प्रपथ्यायेतिप्र पथ्याय । त्वष्ट्रे । विष्णवे । शिपिविष्टायेतिशिपि विष्टाय ॥१९॥

ब्रह्मन् । ब्राह्मणः । ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म वर्चसी । राष्ट्रे । राजन्यः । इषव्यः । अतिव्याधीत्यति व्याधी । दोग्ध्री । सप्तिः । जिष्णुः । रथेष्ठाः ।

विज्ञातायेतिवि ज्ञाताय । मह्यै । सुमृडीकायाऽइतिसु मृडीकायै । पावकायै । प्रपथ्यायेतिप्र पथ्याय । नरन्धिषाय । तुरीपाय । पुरुरूपायेतिपुरु रूपाय । निभूयपायेतिनिभूय पाय । शिपिविष्टायेतिशिपि विष्टाय ॥१९॥

[3]ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म [4]वर्चसी । जायताम् । अतिव्याधीत्यति व्याधी ।

---

१. 'मृडीकायै' इति काशिकः पाठः ।

२. 'वर्चसी' इति काशिकः पाठः ।

३. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठचन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

४. ककोशशैल्यनुसारं 'ब्रह्मवर्चसीतिब्रह्म वर्चसी' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

रथः । जायताम् । दोग्ध्री । धेनुः । वोढा । अनड्वान् ।
आशुः । सप्तिः । पुरन्धिरितिपुरम् धिः । योषा ।
जिष्णुः । रथेष्ठाः । रथेस्थाऽइतिरथे स्थाः । सभेयः ।
युवा । आ । अस्य । यजमानस्य । वीरः । जायताम् ।
निकामेनिकामऽइतिनिकामे निकामे । नः । पर्जन्यः ।
वर्षतु । फलवत्यऽइतिफल वत्यः । नः । ओषधयः ।
पच्यन्ताम् । योगक्षेमऽइतियोग क्षेमः । नः ।
कल्पताम् ॥२०॥

चक्षुषे । श्रोत्राय । वाचे । मनसे ॥२१॥

प्राच्यै । दिशे । अर्वाच्यै । दक्षिणायै । प्रतीच्यै । उदीच्यै । उर्द्ध्वायै । अवाच्यै । अर्वाच्यै ॥२२॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । वार्भ्यऽइतिवाः भ्यः । उदकाय । तिष्ठन्तीभ्यः । स्रवन्तीभ्यः । स्यन्दमानाभ्यः ।

रथेस्थाऽइतिरथे स्थाः । पर्जन्यः । फलवत्यऽइतिफल वत्यः । पच्यन्ताम् । योगक्षेमऽइतियोग क्षेमः । कल्पताम् ॥२०॥

चक्षुषे । श्रोत्राय ॥२१॥

प्राच्यै । अर्वाच्यै । दक्षिणायै । प्रतीच्यै । उदीच्यै । अवाच्यै । अर्वाच्यै ॥२२॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । तिष्ठन्तीभ्यः । स्रवन्तीभ्यः । स्यन्दमानाभ्यः ।

जायताम् । य्योषा । सभेय्यः । य्युवा । य्यजमानस्य । जाय्यताम् । फलंवत्यऽइतिफल वत्यः । ओषधय्यः । य्योगक्षेमऽइतिय्योग क्षेमः ॥२०॥

श्रोत्राय्य ॥२१॥

दक्षिणाय्यै । ऊर्ध्वाय्यै ॥२२॥

वार्भ्यःऽइतिवाः भ्यः । उदकाय्य । धार्य्याभ्यः । अर्णवाय्य ।

कूप्प्याभ्यः॑ । सूद्य्याभ्यः॑ । धार्य्याभ्यः॑ ॥ अर्णवाय॑ । समुद्राय॑ । सरिराय॑ ॥२३॥

वाताय । धूमाय॑ । अभ्राय॑ । मेघाय॑ । विद्योतमानायेति वि द्योतमानाय । स्तनयते । अवस्फूर्जत इत्यव स्फूर्जते । वर्षते । अववर्षत इत्यव वर्षते । उग्रम् । शीघ्रम् । उद्गृह्णत इत्युत् [1]गृह्णते । उद्गृहीतायेत्युत् गृहीताय । प्रुष्णते । शीकायते । प्रुष्वाभ्यः॑ । ह्रादुनीभ्यः॑ । नीहाराय॑ ॥२४॥

इन्द्राय । पृथिव्यै । अन्तरिक्षाय । दिवे । दिग्भ्य इति दिक्‌भ्यः । आशाभ्यः॑ । उर्व्यै । दिशे । अर्वाच्यै ॥२५॥

नक्षत्रेभ्यः॑ । नक्षत्रियेभ्यः॑ । अहोरात्रेभ्यः॑ । अर्द्धमासेभ्य इत्यर्द्ध मासेभ्यः॑ । मासेभ्यः॑ । ऋतुभ्य-

---

कूप्प्याभ्यः॑ । सूद्याभ्यः॑ । धारुर्याभ्यः॑ । समुद्राय॑ ॥२३॥

अभ्राय॑ । विद्योतमानायेति वि द्योतमानाय । अवस्फूर्जत इत्यव स्फूर्जते । अववर्षत इत्यव वर्षते । उग्रम् । शीघ्रम् । उद्गृह्णत इत्युत् गृह्णते । उद्गृहीतायेत्युत् गृहीताय । प्रुष्णते । प्रुष्वाभ्यः॑ । ह्रादुनीभ्यः॑ ॥२४॥

पृथिव्यै । अन्तरिक्षाय । आशाभ्यः॑ । अर्वाच्यै ॥२५॥

नक्षत्रेभ्यः॑ । नक्षत्रियेभ्यः॑ । अहोरात्रेभ्यः॑ । अर्द्धमासेभ्य इत्यर्द्ध

समुद्राय॑ । सरिराय॑ ॥२३॥

वाताय॑ । धूमाय॑ । अभ्राय॑ । मेघाय॑ । विद्योतमानायेति वि द्योतमानाय । स्तनयते । अववर्षत इत्यव [2]वर्षते । उद्गृहीतायेत्युत् गृहीताय । शीकायते । नीहाराय॑ ॥२४॥ इन्द्राय । अन्तरिक्षाय ॥२५॥

नक्षत्रियेभ्यः॑ । ऋतुभ्य इत्यृतु भ्यः॑ । [3]सम्वत्सराय॑ । चन्द्राय॑ ।

---

१. 'गृह्णते' इति काशिकः पाठः ।

२. कक्रोशशैत्यनुसारम् 'वर्षते' इति युक्तः पाठः ।

३. अपपाठोऽयम् 'सँव्वत्सराय' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

ऽइत्यृतु भ्यः । आर्त्तवेभ्यः । सँवत्सराय । द्यावापृथिवीभ्याम् । चन्द्राय । सूर्य्याय । रश्मिभ्यऽइतिरश्मि भ्यः । वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । रुद्रेभ्यः । आदित्येभ्यः । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । मूलेभ्यः । शाखाभ्यः । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । पुष्पेभ्यः । फलेभ्यः । ओषधीभ्यः । परिप्लवेभ्यऽइतिपरि प्लवेभ्यः । चराचरेभ्यः । सरीसृपेभ्यः ॥२६॥

असवे । वसवे । विभुवऽइतिवि भुवे । विवस्वते । गणश्रियऽइतिगण श्रियै । गणपतयऽइतिगण पतये । अभिभुवऽइत्यभि भुवे । अधिपतयऽइत्यधि पतये । शूषाय । सꣳसर्प्पायेतिसम् सर्प्पाय । चन्द्राय । ज्योतिषे । मलिम्म्लु-

---

मासेभ्यः । मासेभ्यः । ऋतुभ्यऽइत्यृतु भ्यः । आर्त्तवेभ्यः । सँवत्सराय । द्यावापृथिवीभ्याम् । रश्मिभ्यऽइतिरश्मि भ्यः । वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । रुद्रेभ्यः । आदित्येभ्यः । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । मूलेभ्यः । शाखाभ्यः । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । पुष्पेभ्यः । फलेभ्यः । ओषधीभ्यः । परिप्लवेभ्यऽइतिपरि प्लवेभ्यः । चराचरेभ्यः । सरीसृपेभ्यः ॥२६॥

गणश्रियऽइतिगण श्रियै । अभिभुवऽइत्यभि भुवै । अधिपतयऽइत्यधि पतये । मलिम्लुचाय । व्यश्नुविनऽइतिवि अश्नुविने ॥२७॥

सूर्य्याय । वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः ॥२६॥

[1]विभुवऽइतिवि भुवे । गणश्रियऽइतिगण श्रियै । गणपतयऽइतिगण पतये । अधिपतयऽइत्यधि पतये । शूषाय । सꣳसर्प्पायेतिसम् सर्प्पाय ।

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायास्त्रीण्यपुनरुक्तानि पदानि पदपाठे पूर्वकण्डिकान्त एव पठितानीत्यत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

चायं । दिवा । पतयंते ॥ इषायं । ऊर्ज्जायं ॥ स्वरितिस्वः । स्वाहा ॥ मूर्द्धने । व्यश्नुविनऽइतिवि [1]अश्नुविने ॥२७॥

प्राणः । अपानऽइत्यप आनः । व्यानऽइतिवि आनः । उदानऽइत्युत् आनः । समानऽइतिसम् आनः ॥२८॥

एकस्मै । द्वाभ्याम् । शताय । एकशतायेत्येक शताय । व्युष्ट्याऽइतिवि उष्ट्यै । स्वर्गायेतिस्वः गाय ॥२९॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वाविंशोऽध्यायः ॥

अपानऽइत्यप आनः । उदानऽइत्युत् आनः ॥२८॥

एकस्मै । द्वाभ्याम् । एकशतायेत्येक शताय । व्युष्ट्याऽइतिवि उष्ट्यै ॥२९

चन्द्राय । मलिम्लुचाय । पतयते । इषाय । ऊर्ज्जाय । व्यश्नुविनऽइतिवि अश्नुविने ॥२७॥

[2]व्यानऽइतिवि आनः ॥२८॥

शताय । एकशतायेत्येक शताय । व्युष्ट्याऽइतिवि उष्ट्यै । स्वर्गायेतिस्वः गाय ॥२९॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितापदेन द्वाविंशतिमो[3]ऽध्यायः ॥

●

---

१. 'अश्श्नुविने' इति काशिकः पाठः ।

२. इतः पूर्वयोर्द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः षडपुनरुक्तानि पदानि पदपाठे २७ कण्डिकान्त एव पठितानि । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

३. द्रष्टव्याऽत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

त्रयोविंशोऽध्यायः

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । सूर्य्यः । ते । महिमा ॥ यः । ते । अहन् । सँवत्सरे । महिमा । सम्बभूवेतिसम् बभूव । वायौ । अन्तरिक्षे । दिवि । सूर्य्ये । तस्मै । ते । महिम्ने । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । स्वाहा । देवेभ्यः ॥१॥

यः । प्राणतः । निमिषतऽइतिनि [1]मिषतः । महित्वेति-महि त्वा । एकः । इत् । राजा । जगतः । बभूव ॥ यः । ईशे । अस्य । द्विपदऽइतिद्वि पदः । चतुष्पदः । चतुःपदऽइतिचतुः पदः । चन्द्रमाः । रात्रौ । पृथि-व्याम् । अग्नौ । नक्षत्रेषु । चन्द्रमसि । देवेभ्यः । स्वाहा ॥२॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । जुष्टम् । गृह्णामि । सँवत्सरे । अन्तरिक्षे । तस्मै । महिम्ने । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । देवेभ्यः ॥१॥

महित्वेतिमहि त्वा । द्विपदऽइतिद्वि पदः । चतुष्पदः । रात्रौ । पृथिव्याम् । अग्नौ । नक्षत्रेषु । देवेभ्यः ॥२॥

---

[2]प्रजापतयेऽइतिप्रजा पतये । सूर्य्यः । यः । वायौ । सूर्य्ये । प्रजापतयेऽइतिप्रजा पतये ॥१॥

यः । यः ॥२॥

---

१. 'मिषतः' इति काशिकः पाठः ।

२. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठचन्ते । अतोऽत्रैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदः समजनि ।

युञ्जन्ति । ब्रध्नम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः ॥ रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥३॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्म्या । हरीऽइतिहरी । विपक्क्षसेतिवि पक्क्षसा । रथे ॥ शोणा । धृष्णूऽइतिधृष्णू । नृबाहसेतिनृ बाहसा ॥४॥

यत् । वातः । अपः । अगनीगन् । प्रियाम् । इन्द्रस्य । तन्न्वम् ॥ एतम् । स्तोतः । अनेन । पथा । पुनः । अश्श्वम् । आ । वर्त्तयासि । नः ॥५॥

वसवः । त्वा । अञ्जन्तु ॥ लाजी३न् । शाची३न् । यद्ध्ये । गद्ध्ये । एतत् । अन्नम् । अत्त । देवाः । एतत् । अन्नम् । अद्धि । प्रजापतऽइतिप्रजा पते ॥६॥

ब्रध्नम् । तस्थुषः ॥३॥

काम्या । विपक्षसेतिवि पक्षसा । धृष्णूऽइतिधृष्णू ॥४॥

तन्वम् । अश्वम् ॥५॥

यव्ये । गव्ये । प्रजापतऽइतिप्रजा पते ॥६॥

---

[1]ययुञ्जन्ति ॥३॥

ययुञ्जन्ति । विपक्षसेतिवि[2] पक्षसा । नृवाहसेतिनृ वाहसा ॥४॥

ययत् । प्रिय्याम् । वर्त्तय्यासि ॥५॥

[3]लाजीन् । [3]शाचीन् । यय्व्ये । [3]प्रजापतश्चऽइतिप्रजा पते ॥६॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः कानिचिद् अपुनरुक्तानि पदानि पूर्वकण्डिकान्त एव पठितानि, अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वि' इत्येवं कपाठशैल्यनुसारमपेक्षते ।

३. अपपाठा एते लेखकप्रमादजाः, अत्र 'लाजी३न्, शाची३न्, प्रजापतऽइतिप्रजा पते' इत्येवं शुद्धाः पाठा द्रष्टव्याः ।

कः । स्वित् । एकाकी । चरति । कः । ऊँ३इत्यूँ । स्वित् । जायते । पुनरितिपुनः ॥ किम् । स्वित् । हिमस्य । भेषजम् । किम् । ऊँ३इत्यूँ । आवपनमित्या वपनम् । महत् ॥७॥

सूर्य्यः । एकाकी । चरति । चन्द्रमाः । जायते । पुनरितिपुनः ॥ अग्निः । हिमस्य । भेषजम् । भूमिः । आवपनमित्या वपनम् । महत् ॥८॥

का । स्वित् । आसीत् । पूर्वचित्तिरितिपूर्व चित्तिः । किम् । स्वित् । आसीत् । बृहत् । वयः ॥ का । स्वित् । आसीत् । पिलिप्पिला । का । स्वित् । आसीत् । पिशङ्गिला ॥९॥

द्यौः । आसीत् । पूर्वचित्तिरितिपूर्व चित्तिः । अश्वः । आसीत् । बृहत् । वयः ॥ अविः । आसीत् । पिलिप्पिला । रात्रिः । आसीत् । पिशङ्गिला ॥१०॥

ऊँ३इत्यूँ । ऊँ३इत्यूँ । आवपनमित्या वपनम् ॥७॥
अग्निः । आवपनमित्या वपनम् ॥८॥
अश्वः । रात्रिः ॥१०॥

जायते । आवपनमित्या [1]वपनम् ॥७॥
सूर्यः । जायते । आवपनमित्या [1]वपनम् ॥८॥
वयः ॥९॥
वयः ॥१०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारं 'वपनम्' इत्येकवकारवानेव पाठः साधुः ।

वायुः । त्वा । पचतैः । अवतु । असितग्रीवऽइत्यसित ग्रीवꣳ । छागैः । न्यग्रोधः । चमसैः । शल्मलिः । वृद्ध्या ॥ एषः । स्यः । राथ्यः । वृषा । पड्भिरितिपट् भिः । चतुर्भिरितिचतुः भिः । आ । इत् । अगन् । ब्रह्मा । अकृष्णः । च । नः । अवतु । नमः । अग्नये ॥११

सꣳशितऽइतिसम् शितः । रश्मिना । रथः । सꣳशितऽइतिसम् शितः । रश्मिना । हयः ॥ सꣳशित-ऽइतिसम् शितः । अप्स्वित्यप् सु । अप्सुजाऽइत्यप्सु जाः । ब्रह्मा । सोमपुरोगवऽइतिसोम पुरोगवः ॥१२॥

स्वयम् । वाजिन् । तन्वम् । कल्पयस्व । यजस्व । जुषस्व ॥ महिमा । ते । अन्येन । न । सन्नशेऽइतिसम् नशे १३

न । वै । ऊँऽइत्यूँ । एतत् । म्रियसे । न । रिष्यसि । देवान् । इत् । एषि । पथिभिरितिपथि भिः । सुगेभिरितिसु

असितग्रीवऽइत्यसित ग्रीवꣳ । न्यग्रोधः । शल्मलिः । राथ्यः । पड्भिरितिपट् भिः । ब्रह्मा । अकृष्णः । अग्नये ॥११॥

रश्मिना । रश्मिना । अप्स्वित्यप् सु । अप्सुजाऽइत्यप्सु जाः । ब्रह्मा ॥१२॥

तन्वम् । कल्पयस्व । अन्येन ॥१३॥

ऊँऽइत्यूँ । रिष्यसि । यत्र । यत्र । तत्र ॥१४॥

वायुः । अग्नये ॥११॥ हयः ॥१२॥

कल्पयस्व । यजस्व ॥१३॥

वै[1] । म्रियसे । यत्र । यत्र । ययुः ॥१४॥

---

१. ककोशे संहितावद् 'वै' इत्यस्य वकारो न गुरुर्भवति ।

गोभिः ॥ यत्र । आसते । सुकृतऽइतिसु कृतः । यत्र । ते । यु॒युः । तत्र । त्वा । देवः । सविता । दधातु ॥१४॥

अग्निः । पशुः । आसीत् । तेन । अयजन्त । सः । एतम् । लोकम् । अजयत् । यस्मिन् । अग्निः । सः । ते । लोकः । भविष्यति । तम् । जेष्यसि । पिब । एताः । अपः ॥ वायुः । सूर्यः ॥१५॥

अम्बे । अम्बिके । अम्बालिके । न । मा । नयति । कः । चन ॥ ससस्ति । अश्वकः । सुभद्रिकामितिसु भद्रिकाम् । काम्पीलवासिनीमितिकाम्पील वासिनीम् ॥१६॥

गणानाम् । त्वा । गणपतिमितिगण पतिम् । हवामहे । प्रियाणाम् । प्रियपतिमितिप्रिय पतिम् । निधीनामितिनि धीनाम् । निधिपतिमितिनिधि पतिम् । वसोऽइतिवसो । मम ॥ आ । अहम् । अजानि । गर्भधमितिगर्भ धम् । आ । त्वम् । अजासि । गर्भधमितिगर्भ धम् ॥१७॥

अग्निः । यस्मिन् । अग्निः । भविष्यति । जेष्यसि ॥१५॥

अश्वकः । सुभद्रिकामितिसु भद्रिकाम् ॥१६॥

प्रियपतिमितिप्रिय पतिम् ॥१७॥

अयजन्त । अजयत । य्यस्मिन् । व्वायुः । सूर्यः ॥१५॥

नयति । काम्पीलवासिनीमितिकाम्पील वासिनीम् ॥१६॥

प्रियाणाम् । प्रियपतिमितिप्रिय पतिम् । व्वसोऽइतिव्वसो ॥१७॥

तौ । उभौ । चतुरः । पदः । सम्प्रसारयावेतिसम् प्रसारयाव । स्वर्गऽइतिस्वः गे । लोके । प्र । ऊर्णुवाथाम् । वृषा । वाजी । रेतोधाऽइतिरेतः धाः । रेतः । दधातु ॥१८

उत्सक्थ्याऽइत्युत् सक्थ्याः । अव । गुदम् । धेहि । सम् । अञ्जिम् । चारय । वृषन् ॥ यः । स्त्रीणाम् । जीवभोजनऽइतिजीव भोजनः ॥१९॥

यका । असकौ । शकुन्तिका । आहलक् । इति । वञ्चति ॥ आ । हन्ति । गभे । पसः । नि । गल्गलीति । धारका ॥२०॥

यकः । असकौ । शकुन्तकः ॥ विवक्षतऽइवेतिविवक्षतः इव । ते । मुखम् । अध्वर्य्योऽइत्यध्वर्य्यो । मा । नः । त्वम् । अभि । भाषथाः ॥२१॥

उत्संक्थ्याऽइत्युत् संक्थ्या ॥१९॥
गल्गलीति ॥२०॥
अध्वरुर्योऽइत्यध्वरुर्यो ॥२१॥

सम्प्रसारयावेतिसम् प्रसारयाव । [1]वृषा ॥१८॥
[2]उथ्संक्थ्याऽइत्युत् संक्थ्याः । [3]आजिम् । चारयं । [4]वृषन् । य्यः ॥१९
य्यका ॥२०॥
य्यकः । अध्वर्य्योऽइत्यध्वर्य्यो ॥२१॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारपरो षकारो न गुरुर्भवति तेन, 'वृषा' इत्येव साधुः ।

२. पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

४. ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवत्यतः 'वृषन्' इत्येव साधुः ।

माता । च । ते । पिता । च । ते । अग्ग्रम् । वृक्क्षस्य । रोहतः ॥ प्र । तिलामि । इति । ते । पिता । गभे । मुष्टिम् । अतꣳसयत् ॥२२॥

अग्ग्रे । वृक्क्षस्य । क्रीडतः ॥ ब्रह्मन् । मा । त्वम् । वदः । बहु ॥२३॥

ऊर्द्ध्वाम् । एनाम् । उत् । श्रापय । गिरौ । भारम् । हरन्निवेतिहरन् इव ॥ अथ । अस्यै । मद्ध्यम् । एधताम् । शीते । वाते । पुनन्निवेतिपुनन् इव ॥२४॥

ऊर्द्ध्वम् । एनम् । उत् । श्रयतात् ॥ अथ । अस्य । मद्ध्यम् । एजतु ॥२५॥

यत् । अस्याः । अꣳहुभेद्द्याऽइत्त्यꣳहु भेद्द्याः । कृधु । स्थूलम् । उपातंसदित्युप अतंसत् ॥ मुष्कौ । इत् । अस्याः । एजतः । गोशफऽइतिगो शफे । शकुलाविवेतिशकुलौ इव ॥२६॥

अग्रम् । वृक्षस्य । मुष्टिम् ॥२२॥

अग्रे । वृक्षस्य । ब्रह्मन् ॥२३॥

मध्यम् ॥२४॥ मध्यम् ॥२५॥

अꣳहुभेद्याऽइत्यꣳहु भेद्याः । उपातंसदित्युप अतंसत् । मुष्कौ ॥२६॥

अतꣳसयत् ॥२२॥

श्रापय । अध[1] ॥२४॥ श्रयतात् ॥२५॥

यत् ॥२६॥

---

१. अन्यकोशेषु 'अथ' इत्येवं पाठः, उत्तरमन्त्रेऽस्मिन् कोशेऽपि 'अथ' इत्येव दृश्यते ।

यत् । देवासः॑ । ललामगुमितिललाम गुम् । प्र । विष्टीमिनम् । आविषुः ॥ सक्क्थ्ना । देदिश्यते । नारी । सत्यस्य । अक्क्षिभुवऽइत्त्यक्क्षि भुवः॑ । यथा ॥२७॥

यत् । हरिणः । यवम् । अत्ति । न । पुष्टम् । पशु । मन्यते ॥ शूद्रा । यत् । अर्य्यजारेत्त्यर्य्य जारा । न । पोषाय । धनायति ॥२८॥

बहु । मन्यते ॥ शूद्रः । यत् । अर्य्यायै । जारः । न । पोषम् । अनु । मन्यते ॥२९॥

दधिक्क्राव्ण्णऽइतिदधि क्राव्ण्णः॑ ।अकारिषम् । जिष्ण्णोः । अश्वस्य । वाजिनः॑ ॥ सुरभि । नः । मुखा । करत् । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥३०॥

गायत्री । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । जगती ।

विष्टीमिनम् । सक्थ्ना । देदिश्यते । सत्यस्य । अक्षिभुवऽइत्यक्षि भुवः॑ ॥२७॥

पुष्टम् । मन्यते । शूद्रा । अर्य्यजारेत्यर्य्य जारा ॥२८॥

मन्यते । शूद्रः । मन्यते ॥२९॥

दधिक्राव्णऽइतिदधि क्राव्णः॑ । जिष्णोः । अश्वस्य ॥३०॥

गायत्री । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु

य्यत् । य्यथा ॥२७॥

य्यत् । य्यवम् । य्यत् । अर्य्यजारेत्यर्य्य जारा । पोषाय । धनाय्यति ॥२८

य्यत् । अर्य्यायै ॥२९॥ आयूंषि ॥३०॥

गायत्री । [1]उष्णीहा ॥३१॥

---

१. अपपाठ इव प्रतीयते, पाठान्तरं वैतत् स्यात् ।

अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । पङ्क्त्त्या । सह ॥ बृहती । उष्णिणहा । ककुप् । सूचीभिः । शम्म्यन्तु । त्वा ॥३१॥

द्विपदाऽइतिद्वि पदाꣳ । याः । चतुष्प्पदाꣳ । चतुःपदाऽइतिचतुः पदाꣳ । त्रिपदाऽइतित्रि पदाꣳ । याः । च । षट्ट्पदाऽइतिषट् पदाꣳ ॥ व्रिच्छन्दाऽइतिवि छन्दाꣳ । याः । च । सच्छन्दाऽइतिस छन्दाꣳ ॥३२॥

महानाम्म्न्यऽइतिमहा नाम्म्न्यꣳ । रेवत्त्यः । व्रिश्वाः । आशाꣳ । प्रभूवरीरितिप्र भूवरीꣳ ॥ मैघीꣳ । व्रिद्युतऽइतिवि द्युतः । वाचः ॥३३॥

नार्य्यः । ते । पत्त्न्यः । लोम । व्रि । चिन्न्वन्तु । मनीषया ॥ देवानाम् । पत्त्न्यः । दिशः ॥३४॥

स्तुप् । पङ्क्त्या । उष्णिहा । शम्यन्तु ॥३१॥

द्विपदाऽइतिद्वि पदाꣳ । चतुष्पदाꣳ । त्रिपदाऽइतित्रि पदाꣳ । षट्पदाऽइतिषट् पदाꣳ । व्रिछन्दाऽइतिवि छन्दाꣳ । सछन्दाऽइतिस छन्दाꣳ ॥३२॥

महानाम्न्यऽइतिमहा नाम्न्यꣳ । रेवत्यः । [1]व्रिश्वाः । प्रभूवरीरितिप्र भूवरीꣳ । व्रिद्युतऽइतिवि द्युतः ॥३३॥

पत्न्यः । चिन्वन्तु । पत्न्यः ॥३४॥

य्याः । [2]याः । व्रिछन्दाऽइतिवि[3] छन्दाꣳ । य्याः ॥३२॥

व्रिद्युतऽइतिवि[4] द्युतः ॥३३॥

नार्य्यः । मनीषय्या ॥३४॥

---

१. पूर्वत्रास्मिन् पाठे 'विश्वाꣳ' इत्येवं विसर्गस्य चिह्नं प्रयुक्तम् । द्र० पृष्ठ ३२८ ।

२. 'य्याः' इत्येवं पाठः साधुर्ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्रि' इत्येवं पाठो युक्तः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्रि' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

रजताः । हरिणीः । सीसाः । युजः । युज्यन्ते । कर्म्मभिरितिकर्म्म भिः ॥ अश्वस्य । वाजिनः । त्वचि । सिमाः । शम्म्यन्तु । शम्म्यन्तीः ॥३५॥

कः । त्वा । आ । छ्यति । कः । त्वा । वि । शास्ति । कः । ते । गात्राणि । शम्म्यति ॥ कः । ऊँऽइत्यूँ । ते । शमिता । कविः ॥३६॥

ऋतवः । ते । ऋतुथेत्यृतु था । पर्व । शमितारः । वि । शासतु ॥ सँव्वत्सरस्य । तेजसा । शमीभिः । शम्म्यन्तु । त्वा ॥३७॥

अर्द्धमासाऽइत्यर्द्ध मासाः । परूंषि । ते । मासाः ।

युज्यन्ते । अश्वस्य । शम्यन्तु । शम्यन्तीः ॥३५॥

शास्ति । गात्राणि । शम्यति । ऊँऽइत्यूँ ॥३६॥

ऋतुथेत्यृतु था । सँव्वत्सरस्य । शम्यन्तु ॥३७॥

अर्द्धमासाऽइत्यर्द्ध मासाः । शम्यन्तः । अहोरात्राणि । विलिष्टमितिवि

---

[1]युजः । य्युज्यन्ते ॥३५॥

छ्यतु[2] ॥३६॥

ऋतुथेत्यृतु था ॥३७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारं 'य्युजः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयं प्रतीयते । उत्तरत्रास्मिन्नेव मन्त्रे 'वि । शास्ति' पाठहेतोः । 'दैव्या०' (२९ ककोशे ४२) मन्त्रे उभयत्र 'छ्यन्तु' 'शासतु' समानपुरुषप्रयोगाच्च ।

आ । छ्यन्तु । शम्म्यन्तः ॥ अहोरात्राणि । मरुतः । विलिंष्टमितिवि लिंष्टम् । सूदयन्तु । ते ॥३८॥

दैव्याः । अद्धुर्य्यवः । त्वा । आ । छ्यन्तु । वि । च । शासतु ॥ गात्राणि । पर्वशऽइतिपर्व शः । ते । सिमाः । कृण्वन्तु । शम्म्यन्तीः ॥३९॥

द्यौः । ते । पृथिवी । अन्तरिक्क्षम् । वायुः । छिद्रम् । पृणातु । ते ॥ सूर्य्यः । ते । नक्क्षत्रैः । सह । लोकम् । कृणोतु । साधुयेतिसाधु या ॥४०॥

शम् । ते । परेब्भ्यः । गात्रेब्भ्यः । शम् । अस्तु । अवरेब्भ्यः ॥ शम् । अस्त्थब्भ्यऽइत्त्यस्त्थ भ्यः । मज्जब्भ्यऽइतिमज्ज भ्यः । शम् । ॐऽइत्त्यूँ । अस्तु । तन्वै । तव ॥४१॥

लिंष्टम् ॥३८॥

दैव्याः । अध्वर्य्यवः । गात्राणि । कृण्वन्तु । शम्यन्तीः ॥३९॥

अन्तरिक्षम् । छिद्रम् । नक्षत्रैः ॥४०॥

परेभ्यः । गात्रेभ्यः । अस्तु । अवरेभ्यः । अस्थभ्यऽइत्यस्थ भ्यः । मज्जभ्यऽइतिमज्ज भ्यः । ॐऽइत्यूँ । अस्तु । तन्वै ॥४१॥

व्रिलिंष्टमितिवि[1] लिंष्टम् । सूदयन्तु ॥३८॥

अध्वर्य्यवः ॥३९॥

व्वायुः । सूर्य्यः । साधुयेतिसाधु [2]य्या ॥४०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारं 'व्वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'य्या' इति पाठेन भाव्यम् ।

किम् । स्वित् । सूर्य्यसमुमितिसूर्य्य सममम् । ज्योतिः । किम् । समुद्रसंमुमितिसमुद्र संमम् । सरः ॥ किम् । स्वित् । पृथिव्यै । वर्षीयः । कस्य । मात्रा । न । विद्यते ॥४२॥

ब्रह्म । सूर्य्यसमुमितिसूर्य्य समम् । ज्योतिः । द्यौः । समुद्रसंमुमितिसमुद्र संमम् । सरः ॥ इन्द्रः । पृथिव्यै । वर्षीयान् । गोः । तु । मात्रा । न । विद्यते ॥४३॥

पृच्छामि । त्वा । चितये । देवसखेतिदेव सख । यदि । त्वम् । अत्र । मनसा । जगन्थ ॥ येषु । विष्णुः । त्रिषु । पदेषु । एष्टइत्या इष्टः । तेषु । विश्वम् । भुवनम् । आ । विवेशा३ ॥४४॥

अपि । तेषु । त्रिषु । पदेषु । अस्मि । येषु । विश्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्या विवेश ॥ सद्यः । परि ।

समुद्रसंमुमितिसमुद्र संमम् । पृथिव्यै । मात्रा । विद्यते ॥४३॥
ब्रह्म । समुद्रसंमुमितिससुद्र संमम् । पृथिव्यै । मात्रा । विद्यते ॥४३॥
पृछामि । अत्र । विष्णुः । एष्टऽइत्या इष्टः । विश्वम् ॥४४॥
अस्मि । विश्वम् । आविवेशेत्या विवेश । सद्यः । पृष्ठम् ॥४५॥

[1]सूर्य्यसमुमितिसूर्य्य समम् । वर्षीयः ॥४२॥
सूर्य्यसमुमितिसूर्य्य समम् । वर्षीयान् ॥४३॥
चितये । यदि । येषु । [2]विवेशा ॥४४॥
येषु । आविवेशेत्या विवेश ॥४५॥

१. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य पञ्चानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'विवेशा३' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः । अस्मिन् कोश इत उत्तरमुत्तरमन्त्रस्य 'अपि । तेषु' इति द्वे पदे पठ्येते, उत्तरमन्त्रेऽपि । तदन्ययोरिह पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

एमि । पृथिवीम् । उत । द्याम् । एकेन । अङ्गेन । दिवः । अस्य । पृष्ठम् ॥४५॥

केषु । अन्तरित्त्यन्तः । पुरुषः । आ । विवेश । कानि । अन्तरित्त्यन्तः । पुरुषे । अर्पितानि ॥ एतत् । ब्रह्मन् । उप । वल्ल्हामसि । त्वा । किम् । स्वित् । नः । प्रति । वोचासि । अत्र ॥४६॥

पञ्चस्वितिपञ्च सु । अन्तरित्त्यन्तः । पुरुषः । आ । विवेश । तानि । अन्तरित्त्यन्तः । पुरुषे । अर्पितानि ॥ एतत् । त्वा । अत्र । प्रतिमन्वानऽइतिप्रति [1]मन्वानः । अस्मिन् । न । मायया । भवसि । उत्तरऽइत्युत् तरः । मत् ॥४७॥

का । ईम् । अरे । पिशङ्गिला । का । ईम् । कुरुपिशङ्गिलेतिकुरु [2]पिशङ्गिला ॥ कः । ईम् । आस्कन्दमित्या स्कन्दम् । अर्षति । कः । ईम् । पन्थाम्। वि । सर्प्पति ॥४८॥

अन्तरित्यन्तः । अन्तरित्यन्तः । ब्रह्मन् । ब्रल्हामसि । अत्र ॥४६॥

अन्तरित्यन्तः । अन्तरित्यन्तः । अत्र । प्रतिमन्वानऽइतिप्रति मन्वानः । अस्मि । उत्तरऽइत्युत् तरः ॥४७॥

आस्कन्दमित्या स्कन्दम् ॥४८॥

मायया ॥४७॥ [3]का । ईम् ॥४८॥

---

१. 'मन्न्वानः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'पिशङ्गिला' इति काशिकः पाठः ।

३. इतः पूर्वयोर्द्वयोः कण्डिकयोः पूर्वं गतत्वादिह तत्पदानि न पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

अजा । अरे । पिशङ्गिला । श्वावित् । श्वविदितिश्व वित् । कुरुपिशङ्गिलेतिकुरु [1]पिशङ्गिला ॥ शश॒ । आस्कन्द॒मित्त्या स्कन्दम् । अर्षति । अहिः । पन्थाम् । वि । सर्प्पति ॥४९॥

कति । अस्य । विष्ठा॒ । विस्त्थाऽइतिवि स्था॒ । कति । अक्क्षराणि । कति । होमास॒ । कुतिधा । समिद्द्धऽइतिसम् इद्द्ध॒ ॥ यज्ज्ञस्य । त्वा । विदथा । पृच्छम् । अत्त्र । कति । होतार॒ । ऋतुशऽइत्त्यृतु शः । यजन्ति ॥५०॥

षट् । अस्य । विष्ठा॒ । विस्त्थाऽइतिवि स्था॒ । शतम् । अक्क्षराणि । अशीतिः । होमा॒ । समिधऽइतिसम् इधः । ह । तिस्रः ॥ यज्ज्ञस्य । ते । विदथा । प्र । ब्रवीमि । सप्त । होतार॒ । ऋतुशऽइत्त्यृतु शः । यजन्ति ॥५१॥

कः । अस्य । वेद । भुवनस्य । नाभिम् । कः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्क्षम् ॥ कः ।

श्वविदितिश्व वित् । आस्कन्दमित्या स्कन्दम् ॥४९॥

विष्ठाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः । अक्षराणि । समिद्धऽइतिसम् इद्धः । यज्ञस्य । पृछम् । अत्र । ऋतुशऽइत्यृतु शः ॥५०॥

विष्ठाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः । अक्षराणि । यज्ञस्य । सप्त । ऋतुशऽइत्यृतु शः ॥५१॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । जनित्रम् ॥५२॥

व्रिस्थाऽइतिव्रि स्थाः । य्यज्ञस्य । ऋतुशऽइत्यृतु शः । य्यजन्ति ॥५०

व्रिस्थाऽइतिव्रि स्थाः । य्यज्ञस्य । ऋतुशऽइत्यृतु शः । य्यजन्ति ॥५१

---

१. 'पिशङ्गिला' इति काशिकः पाठः ।

सूर्य्यस्य । वेद । बृहतः । जनित्रम् । कः । वेद । चन्द्रमसम् । यतोजाऽइतियतः जाः ॥५२॥

वेद । अहम् । अस्य । भुवनस्य । नाभिम् । वेद । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् ॥ वेद । सूर्य्यस्य । बृहतः । जनित्रम् । अथोऽइत्यथो । वेद । चन्द्रमसम् । यतोजाऽइतियतः जाः ॥५३॥

पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ॥ पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परमम् । व्योमेतिवि ओम ॥५४॥

इयम् । वेदिः । परः । अन्तः । पृथिव्याः । अयम् । यज्ञः । भुवनस्य । नाभिः ॥ अयम् । सोमः ।

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । जनित्रम् । अथोऽइत्यथो ॥५३॥

पृच्छामि । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । पृच्छामि । वृष्णः । अश्वस्य । पृच्छामि ॥५४॥

पृथिव्याः । यज्ञः । वृष्णः । अश्वस्य । ब्रह्मा ॥५५॥

सूर्य्यस्य । यतोजाऽइतियतः[1] जाः ॥५२॥

सूर्य्यस्य । यतोजाऽइतियतः[1] जाः ॥५३॥

यत्र । व्योमेतिवि ओम ॥५४॥

इयम् । [2]अयम् । यज्ञः । [2]अयम् । [2]अयम् । व्योमेतिवि[3]

---

१. कपाठशैल्यनुसारमिह 'यतः' इत्येवं लेखेन भाव्यम् ।

२. सर्वानुदात्तरूपोऽपपाठोऽयम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं लेखेन भाव्यम् ।

वृष्ण्णं÷ । अश्वंस्य । रेतं÷ । ब्रह्मा । अयम् । वाच३ । परमम् । इत्योमेतिवि ओम ॥५५॥

सुभूरितिसु भू३ । स्वयम्भूरितिंस्वयम् भू३ । प्रथम३ । अन्त३ । महति । अर्ण्णवे ॥ दधे । ह । गर्ब्भम् । ऋत्वियंम् । यतं÷ । जात३ । प्रजापतिरितिंप्रजा पतिं ॥५६॥

होतां । यक्क्षत् । प्रजापतिमितिंप्रजा पतिम् । सोमंस्य । महिम्न३ ॥ जुषताम् । पिबंतु । सोमंम् । होतं÷ । यजं ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

गर्भम् । ऋत्वियम् । प्रजापतिरितिंप्रजा पतिं ॥५६॥

यक्षत् । प्रजापतिमितिंप्रजा पतिम् । महिम्न? ॥५७॥

ओम् ॥५५॥

स्वय्यम्भूरितिस्वय्यम् भू? । ऋत्वियम् । य्यतं÷ ॥५६॥

य्यक्षत् । पिबंत[1] । य्यजं[2] ॥५७॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

●

---

१. अपपाठोऽयम् । 'पिबंतु' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. इत उत्तरस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । ककोशेऽस्याः कण्डिकायाः पदानि पठ्यन्ते, परन्तु तेषां पदच्छेदः स्वराङ्कनं च प्रायेणाशुद्ध उपलभ्यते ।

चतुर्विंशोऽध्यायः

अश्वः॑ । तू॒प॒रः । गो॒मृ॒गऽइति॑गो मृ॒गः । ते । प्रा॒जा॒प॒त्याऽइति॑प्राजा प॒त्याः । कृ॒ष्णग्री॑व॒ऽइति॑कृ॒ष्ण ग्री॑वः । आ॒ग्ने॒यः । र॒रा॒टे । पु॒रस्ता॑त् । सा॒र॒स्व॒ती । मे॒षी । अ॒धस्ता॑त् । हन्वोः॑ । आ॒श्वि॒नौ । अ॒धोरा॑मा॒वित्य॒धः रा॑मौ । बा॒ह्वोः । सौ॒मा॒पौ॒ष्णः । श्या॒मः । नाभ्या॑म् । सौ॒र्य॒या॒मौ । श्वे॒तः । च॒ । कृ॒ष्णः । च॒ । पा॒र्श्वयोः॑ । त्वा॒ष्ट्रौ । लो॒म॒श॒स॒क्थ॒ऽ॒विति॑लोम॒श स॒क्थौ । स॒क्थ्योः । वा॒य॒व्यः॑ । श्वे॒तः । पुच्छे॑ । इन्द्रा॑य । स्व॒प॒स्या॒येति॑सु [1]अप॒स्या॒य । वे॒हत् । वै॒ष्ण॒वः । वा॒म॒नः ॥१॥

रोहि॑तः । धू॒म्ररो॑हित॒ऽइति॑धू॒म्र रो॑हितः । क॒र्कन्धु॒रोहि॑त॒ऽइति॑क॒र्कन्धु रोहि॑तः । ते । सौ॒म्याः । ब॒भ्रुः ।

अश्वः॑ । प्रा॒जा॒प॒त्याऽइति॑प्राजा प॒त्याः । कृ॒ष्णग्री॑व॒ऽइति॑कृ॒ष्ण ग्री॑वः । आ॒ग्ने॒यः । पु॒रस्ता॑त् । अ॒धस्ता॑त् । हन्वोः॑ । आ॒श्वि॒नौ । अ॒धोरा॑मा॒वित्य॒ध रा॑मौ । बा॒ह्वोः । सौ॒मा॒पौ॒ष्णः । नाभ्या॑म् । कृ॒ष्णः । पा॒र्श्वयोः॑ । त्वा॒ष्ट्रौ । लो॒म॒श॒स॒क्थ॒ऽ॒विति॑लोम॒श स॒क्थौ । स॒क्थ्योः । वा॒य॒व्यः॑ । पुच्छे॑ । वै॒ष्ण॒वः ॥१॥

धू॒म्ररो॑हित॒ऽइति॑धू॒म्र रो॑हितः । सौ॒म्याः । ब॒भ्रुः । अ॒रु॒णब॑भ्रु॒रित्य॑रु॒ण

आ॒ग्ने॒य्यः । सौ॒र्य॒य्या॒मौ । पा॒र्श्व॒य्योः॑ । वा॒य॒व्यः॑ । इन्द्रा॑य्य । स्व॒प॒स्या॒य्येति॑सु अ॒प॒स्या॒य्य ॥१॥

---

१. 'अप॒स्या॒य' इति काशिकः पाठः ।

अरुणबब्भ्रुरित्त्यरुण बब्भ्रुः । शुक्कबब्भ्रुरितिशुक्क बब्भ्रुः । ते । वारुणाः । शितिरन्ध्रऽइतिशिति रन्ध्रः । अन्न्यतः शिति-रन्ध्रऽइत्त्यन्न्यतः शितिरन्ध्रः । समन्तशितिरन्ध्रऽइतिसमन्त शितिरन्ध्रः । ते । सावित्राः । शितिबाहुरितिशिति बाहुः । अन्न्यतः शितिबाहुरित्त्यन्न्यतः शितिबाहुः । समन्तशिति-बाहुरितिसमन्त शितिबाहुः । ते । बार्हस्पत्त्याः । पृषती । क्षुद्रपृषतीतिक्क्षुद्र पृषती । स्थूलपृषतीतिस्स्थूल पृषती । ताः । मैत्रावरुण्ण्यः ॥२॥

शुद्धवालऽइतिशुद्ध वालः । सर्व्वशुद्धवालऽइतिसर्व्व शुद्धवालः । मणिवालऽइतिमणि वालः । ते । आश्विनाः । श्येतः । श्येताक्क्षऽइतिश्श्येत अक्क्षः । अरुणः । ते । रुद्राय । पशुपतयऽइतिपशु पतये । कुण्णाः । यामाः । अवलिप्ताऽइत्त्यव लिप्ताः । रौद्राः । नभोरूपाऽइतिनभः रूपाः । पार्ज्जन्याः ॥३॥

पृश्निः । तिरश्चीनपृश्निरितितिरश्चीन पृश्निः ।

बभ्रुः । शुक्कबभ्रुरितिशुक्क बभ्रुः । अन्यतः शितिरन्ध्रऽइत्यन्यतः शिति-रन्ध्रः । सावित्राः । अन्यतः शितिबाहुरित्यन्यतः शितिबाहुः । बार्हस्पत्याः । क्षुद्रपृषतीतिक्षुद्र पृषती । स्थूलपृषतीतिस्थूल पृषती । मैत्रावरुण्यः ॥२

शुद्धवालऽइतिशुद्ध वालः । सर्व्वशुद्धवालऽइतिसर्व्व शुद्धवालः । आश्विनाः । श्येताक्षऽइतिश्येत अक्षः । रुद्राय । अवलिप्ताऽइत्यव लिप्ताः । रौद्राः । पार्ज्जन्याः ॥३॥

पृश्निः । तिरश्चीनपृश्निरितितिरश्चीन पृश्निः । ऊर्द्ध्वपृश्निरित्यूर्द्ध्व

शुद्धवालऽइतिशुद्ध वालः । मणिवालऽइतिमणि वालः । रुद्राय । पशुपतयऽइतिपशु पतये । याामाः ॥३॥

ऊर्द्ध्वपृश्निरित्त्यूर्द्ध्व पृश्निः । ते । मारुताः । फल्गूः । लोहितोर्ण्णीतिलोहित ऊर्ण्णी । पलक्क्षी । ताः । सारस्वत्त्यः । प्लीहाकर्ण्णाः । प्लीहुकर्ण्णऽइतिप्प्लीहु कर्ण्णाः । शुण्ठाकर्ण्णाः । शुण्ठकर्ण्णऽइतिशुण्ठ कर्ण्णाः । अद्ध्यालोहकर्ण्णऽइत्त्यद्ध्यालोह कर्ण्णाः । ते । त्वाष्ट्राः । कृष्णग्ग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । शितिकक्क्षऽइतिशिति कक्क्षाः । अञ्जिसक्क्थऽइत्त्यञ्जि सक्क्थः । ते । ऐन्द्राग्नाः । कृष्णाञ्जिरितिकृष्ण अञ्जिः । अल्पाञ्जिरित्त्यल्प अञ्जिः । महाञ्जिरितिमहा अञ्जिः । ते । उषस्याः ॥४॥

शिल्पाः । वैश्श्वदेव्व्यऽइतिवैश्श्व देव्यः । रोहिण्ण्यः । त्र्यवयऽइतित्रि अवयः । वाचे । अविज्ज्ञाताऽइत्त्यवि ज्ञाताः । अदित्त्यै । सरूपाऽइतिस रूपाः । धात्रे । वत्त्सतर्य्यः । देवानाम् । पत्नीब्भ्यः ॥५॥

पृश्निः । फल्गूः । पलक्षी । सारस्वत्यः । प्लीहुकर्णऽइतिप्लीहु कर्णाः । शुण्ठाकर्णाः । शुण्ठकर्णऽइतिशुण्ठ कर्णाः । अध्यालोहकर्णऽइत्यध्यालोह कर्णाः । त्वाष्ट्राः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । शितिकक्षऽइतिशिति कक्षाः । अञ्जिसक्थऽइत्यञ्जि सक्थः । ऐन्द्राग्नाः । कृष्णाञ्जिरितिकृष्ण अञ्जिः । अल्पाञ्जिरित्यल्प अञ्जिः । महाञ्जिरितिमहा अञ्जिः ॥४॥

शिल्पाः । वैश्वदेव्यऽइतिवैश्व देव्यः । रोहिण्यः । त्र्यवयऽइतित्रि अवयः । अविज्ञाताऽइत्यवि ज्ञाताः । अदित्यै । धात्रे । वत्सतर्यः । पत्नीभ्यः ॥५॥

वैश्वदेव्यऽइतिवैश्व देव्यः । त्र्यव्यऽइतित्रि अव्यः । वत्सतर्यः ॥५॥

कृष्णग्रीवाऽइतिकृष्ण ग्रीवाः । आग्नेयाः । शितिभ्रवऽइतिशिति भ्रवः । वसूनाम् । रोहिताः । रुद्राणाम् । श्वेताः । अवरोकिणऽइत्यव रोकिणः । आदित्यानाम् । नभोरूपाऽइतिनभः रूपाः । पार्ज्जन्याः ॥६॥

उन्नतऽइत्युत् नतः । ऋषभः । वामनः । ते । ऐन्द्रावैष्णवाः । उन्नतऽइत्युत् नतः । शितिबाहुरितिशिति बाहुः । शितिपृष्ठऽइतिशिति पृष्ठः । ते । ऐन्द्राबार्हस्पत्याः । शुक्ररूपाऽइतिशुक्र रूपाः । वाजिनाः । कल्माषाः । आग्निमारुताऽइत्याग्नि [1]मारुताः । श्यामाः । पौष्णाः ॥७॥

एताः । ऐन्द्राग्नाः । द्विरूपाऽइतिद्वि रूपाः । अग्नीषोमीयाः । वामनाः । अनड्वाहः । आग्नावैष्णवाः । वशाः । मैत्रावरुण्यः । अन्यतऽएन्यऽइत्यन्यतः एन्यः । मैत्र्यः ॥८॥

कृष्णग्रीवाऽइतिकृष्ण ग्रीवाः । आग्नेयाः । शितिभ्रवऽइतिशिति भ्रवः । रुद्राणाम् । अवरोकिणऽइत्यव रोकिणः । आदित्यानाम् । पार्ज्जन्याः ॥६॥

उन्नतऽइत्युत् नतः । ऐन्द्रावैष्णवाः । उन्नतऽइत्युत् नतः । शितिपृष्ठऽइतिशिति पृष्ठः । ऐन्द्राबार्हस्पत्याः । कल्माषाः । आग्निमारुताऽइत्याग्नि मारुताः । पौष्णाः ॥७॥

ऐन्द्राग्नाः । द्विरूपाऽइतिद्वि रूपाः । अग्नीषोमीयाः । आग्नावैष्णवाः । मैत्रावरुण्यः । अन्यतऽएन्यऽइत्यन्यतः एन्यः । मैत्र्यः ॥८॥

आग्नेय्याः ॥६॥ अग्नीषोमीयाः ॥८॥

---

१. 'मारुताः' इति काशिकः पाठः ।

बभ्रवं÷ । सौम्म्याः । श्वेताः । वायव्व्याः÷ ॥९॥

कृष्णाः । भौमाः । धूम्म्राः । आन्तरिक्क्षाः । बृहन्तं÷ । दिव्याः । शबलाः । वैद्युताः । सिद्ध्माः । तारकाः ॥१०॥

धूम्म्रान् । वसन्ताय । आ । लभते । श्वेतान् । ग्रीष्म्माय । कृष्णान् । वर्षाब्भ्यं÷ । अरुणान् । शरदे । पृषतः । हेमन्ताय । पिशङ्गान् । शिशिराय ॥११॥

त्र्यवयऽइतित्रि अवयः । गायत्र्यै । पञ्चावयऽइतिपञ्च अवयः । त्रिष्टुभे । त्रिस्तुभऽइतित्रि स्तुभे । दित्यवाहऽइतिदित्य वाहं÷ । जगत्यै । त्रिवत्साऽइतित्रि वत्साः । अनुष्टुभे । अनुस्तुभऽइत्यनु स्तुभे । तुर्य्यवाहऽइतितुर्य्य वाहं÷ । उष्णिहे ॥१२॥

बभ्रवं÷ । सौम्या? । वायव्या÷ ॥९॥

कृष्णा? । धूम्रा? । आन्तरिक्षा? । दिव्या? । वैद्युता? । सिध्मा? ॥१०

धूम्रान् । ग्रीष्माय । कृष्णान् । वर्षाभ्यं÷ ॥११॥

त्र्यवयऽइतित्रि अवयः । गायत्र्यै । त्रिष्टुभे । त्रिस्तुभऽइतित्रि स्तुभे । दित्यवाहऽइतिदित्य वाहं÷ । जगत्यै । त्रिवत्साऽइतित्रि वत्सा? । अनुष्टुभे । अनुस्तुभऽइत्यनु स्तुभे । उष्णिहे ॥१२॥

वायव्या÷ ॥९॥

वसन्ताय । ग्रीष्माय । हेमन्ताय । शिशिराय ॥११॥

त्र्यवयऽइतित्रि अवयः । गायत्र्यै । पञ्चावयऽइतिपञ्च अवयः । दित्यवाहऽइतिदित्य वाहं÷ । त्रिवत्साऽइतित्रि वत्सा? । तुर्य्यवाहऽइतितुर्य्य वाहं÷ ॥१२॥

पष्ठ्वाहऽइतिपष्ठ्वाहः । विराजऽइतिवि राजे । उक्षाणः । बृहत्यै । ऋषभाः । ककुभे । अनड्वाहः । पङ्क्त्यै । धेनवः । अतिच्छन्दसऽइत्यति छन्दसे ॥१३॥

उपध्वस्ताऽइत्युप ध्वस्ताः । सावित्राः । वत्सतर्यः । सारस्वत्यः । श्यामाः । पौष्णाः । पृश्नयः । मारुताः । बहुरूपाऽइतिबहु रूपाः । वैश्वदेवाऽइतिवैश्व देवाः । वशाः । द्यावापृथिवीयाः ॥१४॥

उक्ताः । सञ्चराऽइतिसम् चराः । एताः । ऐन्द्राग्नाः । कृष्णाः । वारुणाः । पृश्नयः । मारुताः । कायाः । तूपराः ॥१५॥

अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । प्रथमजानितिप्रथम जान् । आ । लभते । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः । सान्त-

---

पष्ठवाहऽइतिपष्ठ वाहः । उक्षाणः । बृहत्यै । अतिछन्दसऽइत्यति छन्दसे ॥१३॥

उपध्वस्ताऽइत्युप ध्वस्ताः । सावित्राः । वत्सतर्यः । सारस्वत्यः । पौष्णाः । पृश्नयः । वैश्वदेवाऽइतिवैश्व देवाः ॥१४॥

उक्ताः । ऐन्द्राग्नाः । कृष्णाः । पृश्नयः ॥१५॥

अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । प्रथमजानितिप्रथम जान् । मरुद्भ्य-

---

पष्ठवाहऽइतिपष्ठ वाहः । विराजऽइतिवि[1] राजे ॥१३॥

वत्सतर्यः । पृश्नयः । वैश्वदेवाऽइतिवैश्व देवाः । द्यावापृथिवीयाः १४

पृश्नयः । कायाः ॥१५॥

अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । सवात्यानितिस वात्यान् ॥१६॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं द्वित्वेन भाव्यम् ।

पनेभ्यऽइतिसाम् [1]तपनेभ्यः । सवात्त्यानितिस व्रात्त्यान् । गृहमेधिभ्यऽइतिगृहमेधि भ्यः । बष्किहान् । क्रीडिभ्य-ऽइतिक्रीडि भ्यः । सꣳसृष्टानितिसम् सृष्टान् । स्वतवद्भ्य-ऽइतिस्वतवत् भ्यः । अनुसृष्टानित्त्यनु सृष्टान् ॥१६॥

प्राशृङ्गाः । प्रशृङ्गाऽइतिप्र शृङ्गाः । माहेन्द्राऽइतिमाहा इन्द्राः । बहुरूपाऽइतिबहु रूपाः । वैश्श्वकर्म्मणाऽइतिवैश्श्व [2]कर्म्मणाः ॥१७॥

धूम्म्राः । बब्भ्रुनीकाशाः । बब्भ्रुनिकाशाऽइतिबब्भ्रु निकाशाः । पितॄणाम् । सोमवतामितिसोम वताम् । बब्भ्रवः । धूम्म्रनीकाशाः । धूम्म्रनिकाशाऽइतिधूम्म्र निकाशाः । पितॄ-णाम् । बर्हिषदाम् । बर्हिसदामितिबर्हि सदाम् । कृष्णाः ।

ऽइतिमरुत् भ्यः । सान्तपनेभ्यऽइतिसाम् तपनेभ्यः । सवात्यानितिस व्रात्यान् । गृहमेधिभ्यऽइतिगृहमेधि भ्यः । बष्किहान् । क्रीडिभ्यऽइतिक्रीडि भ्यः । सꣳसृष्टानितिसम् सृष्टान् । स्वतवद्भ्यऽइतिस्वतवत् भ्यः । अनुसृष्टा-नित्यनु सृष्टान् ॥१६॥

प्रशृङ्गाऽइतिप्र शृङ्गाः । वैश्वकर्म्मणाऽइतिवैश्व कर्म्मणाः ॥१७॥

धूम्राः । बभ्रुनीकाशाः । बभ्रुनिकाशाऽइतिबभ्रु निकाशाः । बभ्रवः । धूम्रनीकाशाः । धूम्रनिकाशाऽइतिधूम्र निकाशाः । कृष्णाः ।

वैश्वकर्म्मणाऽइतिवैश्व कर्म्मणाः ॥१७॥

सोमवतामितिसोम वताम् । बभ्रुवः[3] । त्रैयम्बकाः ॥१८॥

---

१. 'तपनेभ्यः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'कर्म्मणाः' इति काशिकः पाठः ।

३. अपपाठोऽयमुत तैत्तिरीयपाठवदुवङ्रूपः पाठभेद इति विचार-णीयम् ।

ब॒भ्रुनी॑काशा॒ꣳ । ब॒भ्रुनि॑काश॒ऽइति॑ब॒भ्रु नि॑काशा॒ꣳ । पि॒तॄ- णाम् । अ॒ग्नि॒ष्व॒त्तानाम् । अ॒ग्नि॒ष्वा॒त्ताना॒मित्य॑ग्नि स्वा॒त्ता- नाम् । कृ॒ष्णाः । पृष॑न्तः । त्रै॒य॒म्ब॒काः ॥१८॥

शु॒ना॒सी॒रीयाः॑ । श्वे॒ताः । वा॒य॒व्याः॑ । श्वे॒ताः । सौ॒र्य्याः ॥१९॥

व॒स॒न्ताय॑ । क॒पिञ्ज॑लान् । आ । ल॒भ॒ते॒ । ग्री॒ष्माय॑ । क॒ल॒विङ्का॑न् । व॒र्षाभ्यः॑ । ति॒त्ति॒री॑न् । श॒रदे॑ । व॒र्त्तिकाः॑ । हे॒म॒न्ताय॑ । कक॑रान् । शिशि॑राय । वि॒क॑क॒रा॒निति॒वि क॑करान् ॥२०॥

स॒मु॒द्राय॑ । शि॒शु॒मा॒रा॒निति॑शिशु मारान् । आ । ल॒भ॒ते॒ । प॒र्ज॒न्याय॑ । म॒ण्डूका॑न् । अ॒द्भ्यऽइत्य॒त् भ्यः । मत्स्या॑न् । मि॒त्राय॑ । कु॒ली॒पया॑न् । वरु॑णाय । ना॒क्रान् ॥२१॥

ब॒भ्रुनी॑काशाः । ब॒भ्रुनि॑काश॒ऽइति॑ब॒भ्रु नि॑काशाः । अ॒ग्नि॒ष्वा॒त्ताना॑म् । अ॒ग्नि॒- ष्वा॒त्ता॒ना॒मित्य॑ग्नि स्वा॒त्ताना॑म् । कृ॒ष्णाः ॥१८॥

वा॒य॒व्याः॑ ॥१९॥

ग्री॒ष्माय॑ । व॒र्षाभ्यः॑ ॥२०॥

स॒मु॒द्राय॑ । प॒र्ज॒न्याय॑ । अ॒द्भ्यऽइत्य॒त् भ्यः । मत्स्या॑न् । मि॒त्राय॑ । ना॒क्रान् ॥२१॥

शु॒ना॒सी॒रीयाः॑ । वा॒य॒व्याः॑ । [1]सू॒र्य्याः ॥१९॥

व॒स॒न्ताय॑ । ग्री॒ष्माय॑ । हे॒म॒न्ताय॑ । शिशि॑राय । वि॒क॑क॒रा॒निति॒विक॑[2] करान् ॥२०॥

स॒मु॒द्राय॑ । प॒र्ज॒न्याय॑ । मि॒त्राय॑ । कु॒ली॒पया॑न् । वरु॑णाय ॥२१॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'सौर्य्याः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अस्थानेऽवग्रहो लेखकप्रमादजः ।

सोमा॑य । हु॒ꣳसान् । आ । ल॒भ॒ते॒ । वा॒यवे॑ । ब॒ला॒काः॑ । इ॒न्द्रा॒ग्निभ्या॒मिती॑न्द्रा॒ग्नि भ्या॑म् । क्रु॒ञ्चान् । मि॒त्राय॑ । म॒द्गून् । वरु॑णाय । च॒क्र॒वा॒का॒निति॑चक्र वा॒कान् ॥२२॥

अ॒ग्नये॑ । कु॒टरू॑न् । आ । ल॒भ॒ते॒ । वन॒स्पति॑भ्य॒ऽइ॒ति॒वन॒स्पति॑ भ्यः॑ । उलू॑कान् । अ॒ग्नीषोमा॑भ्याम् । चा॒षान् । अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । म॒यूरा॑न् । मि॒त्रा॒वरु॑णाभ्याम् । क॒पोता॑न् ॥२३॥

सोमा॑य । ल॒वान् । आ । ल॒भ॒ते॒ । त्वष्ट्रे॑ । कौ॒ली॒कान् । गो॒षा॒दीः । गो॒सा॒दी॒रिति॑गो सा॒दीः । दे॒वाना॑म् । पत्नी॑भ्यः॑ । कु॒ली॒काः॑ । दे॒व॒जा॒मिभ्य॒ऽइति॑देवजा॒मि भ्यः॑ । अ॒ग्नये॑ । गृ॒हप॑तय॒ऽइति॑गृ॒ह प॑तये । पा॒रु॒ष्णान् ॥२४॥

अह्ने॑ । पा॒रा॒वता॑न् । आ । ल॒भ॒ते॒ । रात्र्यै॑ । सी॒चा॒पूः ।

इ॒न्द्रा॒ग्निभ्या॒मिती॑न्द्रा॒ग्नि भ्या॑म् । मि॒त्राय॑ । म॒द्गून् । च॒क्र॒वा॒का॒निति॑चक्र वा॒कान् ॥२२॥

अ॒ग्नये॑ । वन॒स्पति॑भ्य॒ऽइ॒ति॒वन॒स्पति॑ भ्यः॑ । अ॒ग्नी॒षोमा॑भ्याम् । अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । मि॒त्रा॒वरु॑णाभ्याम् ॥२३॥

त्वष्ट्रे॑ । पत्नी॑भ्यः॑ । दे॒व॒जा॒मिभ्य॒ऽइति॑देवजा॒मि भ्यः॑ । अ॒ग्नये॑ । पा॒रु॒ष्णान् ॥२४॥

अह्ने॑ । रात्र्यै॑ । अ॒हो॒रा॒त्रयोः॑ । स॒न्धिभ्य॒ऽइति॑स॒न्धि भ्यः॑ । मासे॑भ्यः॑ ।

सोमा॑य । वा॒यवे॑ । मि॒त्राय॑ । वरु॑णाय । च॒क्र॒वा॒का॒निति॑चक्र वा॒कान् ॥२२

अ॒ग्नये॑ । वन॒स्पति॑भ्य॒ऽइ॒ति॒वन॒स्पति॑ भ्यः॑ । म॒यूरा॑न् ॥२३॥

सोमा॑य । [1]ल॒बान् । अ॒ग्नये॑ । गृ॒हप॑तय॒ऽइति॑गृ॒ह प॑तये ॥२४॥

---

१. प्रमादपाठोऽयं स्यात् वकारवान् ।

अहोरात्रयोंः । सन्धिभ्म्यऽइतिंसन्धि भ्यं÷ । जतूः । मासें-भ्यः । दात्यौहान् । सँव्वत्सराय । महतः । सुपर्णानितिसु पर्णान् ॥२५॥

भूम्म्यै । आखून् । आ । लभते । अन्तरिक्क्षाय । पाङ्क्त्रान् । दिवे । कशान् । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । नकुलान् । बब्भ्रुकान् । अवान्तरदिशाभ्म्यऽइत्त्यवान्तर दिशाभ्भ्यं÷ ॥२६॥

वसुभ्म्यऽइतिवसु भ्यः । ऋश्श्यान् । आ । लभते । रुद्द्रेभ्भ्यं÷ । रुरून् । आदित्त्येभ्भ्यं÷ । न्यङ्कून् । विश्श्वेभ्यः । देवेभ्भ्यं÷ । पृषतान् । साद्ध्येभ्भ्यं÷ । कुलुङ्गान् ॥२७॥

ईशानाय । परस्वतः । आ । लभते । मित्त्राय । गौरान् । वरुणाय । महिषान् । बृहस्प्पतये । गवयान् । त्वष्ट्ट्रे । उष्ट्ट्रान् ॥२८॥

दात्यौहान् । सव्वँत्सराय ॥२५॥

भूम्यै । अन्तरिक्षाय । पाङ्क्त्रान् । बभ्रुकान् । अवान्तरदिशाभ्यऽइत्य-वान्तर दिशाभ्यं÷ ॥२६॥

वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । ऋश्यान् । रुद्रेभ्यं÷ । आदित्येभ्यं÷ । विश्वेभ्यः । देवेभ्यं÷ । साध्येभ्यं÷ ॥२७॥

मित्राय । बृहस्पतये । त्वष्ट्रे । उष्ट्रान् ॥२८॥

अहोरात्रयोंः । [1]सम्ब्वत्सराय ॥२५॥

अन्तरिक्षाय ॥२६॥

वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः ॥२७॥

ईशानाय । मित्राय । वरुणाय । बृहस्पतये । गवयान् ॥२८॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'सव्वँत्सराय' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । पुरुषान् । हस्तिनः । आ । लभते । वाचे । प्लुषीन् । चक्षुषे । मशकान् । श्रोत्राय । भृङ्गाः ॥२९॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । च । वायवे । च । गोमृगऽइतिगो मृगः । वरुणाय । आरण्यः । मेषः । यमाय । कृष्णः । मनुष्यराजायेतिमनुष्य राजाय । मर्कटः । शार्दूलाय । रोहित् । ऋषभाय । गवयी । क्षिप्रश्येनायेतिक्षिप्र श्येनाय । वर्त्तिका । नीलङ्गोः । क्रिमिः । समुद्राय । शिशुमारऽइतिशिशु मारः । हिमवतऽइतिहिम वते । हस्ती ॥३०॥

मयुः । प्राजापत्यऽइतिप्राजा पत्यः । उलः । हलिक्ष्णः । वृषदंशऽइतिवृष दंशः । ते । धात्रे । दिशाम् । कङ्कः । धुङ्क्षा । आग्नेयी । कलविङ्कः । लोहिताहिरितिलोहित अहिः । पुष्करसादऽइतिपुष्कर सादः । ते । त्वाष्ट्राः । वाचे । क्रुञ्चः ॥३१॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । हस्तिनः । चक्षुषे । श्रोत्राय ॥२९॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । आरण्यः । कृष्णः । मनुष्यराजायेति-मनुष्य राजाय । क्षिप्रश्येनायेतिक्षिप्र श्येनाय । समुद्राय । हस्ती ॥३०॥

प्राजापत्यऽइतिप्राजा पत्यः । हलिक्ष्णः । धात्रे । धुङ्क्षा । आग्नेयी । पुष्करसादऽइतिपुष्कर सादः । त्वाष्ट्राः ॥३१॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । श्रोत्राय ॥२९॥

प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । वायवे । वरुणाय । यमाय । मनुष्य-राजायेतिमनुष्य राजाय । शार्दूलाय । ऋषभाय । गवयी । क्षिप्रश्येनायेति-क्षिप्र श्येनाय । समुद्राय । हिमवतऽइतिहिम वते ॥३०॥

मयुः । वृषदंशऽइतिवृष दंशः । आग्नेयी ॥३१॥

सोमा॑य । कु॒लु॒ङ्गः । आ॒र॒ण्यः । अ॒जः । न॒कु॒लः । शका॑ । ते । पौ॒ष्णाः । क्रो॒ष्टा । मा॒योः । इन्द्र॑स्य । गौ॒र॒मृ॒गऽइति॑गौर मृ॒गः । पि॒द्वः । न्यङ्कुः॑ । क॒क्कटः । ते । अनु॑मत्याऽइत्यनु॑ मत्यै । प्र॒ति॒श्रुत्का॑या॒ऽइति॑प्रति॒ श्रुत्का॑यै । च॒क्र॒वा॒कऽइति॑चक्र वा॒कः ॥३२॥

सौ॒री । ब॒लाका॑ । शा॒र्ग्गः । सृ॒ज॒यः । श॒या॒ण्ड॒क॒ऽइति॑शय॒ आ॒ण्ड॑कः । ते । मै॒त्राः । सर॑स्वत्यै । शारिः॑ । पु॒रु॒ष॒वा॒गिति॑पुरु॒ष वा॒क् । श्वा॒वित् । श्व॒वि॒दि॒ति॑श्व॒ वि॒त् । भौ॒मी । शा॒र्दू॒लः । वृकः॑ । पृदा॑कुः । ते । म॒न्यवे॑ । सर॑स्वते । शुकः॑ । पु॒रु॒ष॒वा॒गिति॑पुरु॒ष वा॒क् ॥३३॥

सु॒प॒र्ण्णऽइति॑सु प॒र्ण्णः । पा॒र्ज्ज॒न्यः । आ॒तिः । वा॒ह॒सः । द॒र्वि॒देति॒दर्वि॑ दा । ते । वा॒यवे॑ । बृ॒ह॒स्पत॑ये । वा॒चः । पत॑ये । पै॒ङ्ग॒रा॒जऽइति॑पैङ्ग रा॒जः । अ॒ल॒जः । आ॒न्त॒रि॒क्षः । प्ल॒वः । म॒द्गुः । मत्स्यः॑ । ते । न॒दी॒प॒त॒यऽइति॑नदी प॒तयै॑ । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वीयः॑ । कूर्म्मः ॥३४॥

आ॒र॒ण्यः । पौ॒ष्णाः । क्रो॒ष्टा । पि॒द्वः । अनु॑मत्या॒ऽइत्यनु॑ मत्यै । प्र॒ति॒श्रुत्का॑या॒ऽइति॑प्रति॒ श्रुत्का॑यै । च॒क्र॒वा॒कऽइति॑चक्र वा॒कः ॥३२॥ मै॒त्राः । सर॑स्वत्यै । श्व॒वि॒दि॒ति॑श्व॒ वि॒त् । म॒न्यवे॑ ॥३३॥ पा॒र्ज्ज॒न्यः । बृ॒ह॒स्पत॑ये । आ॒न्त॒रि॒क्षः । म॒द्गुः । मत्स्यः॑ ॥३४॥

सोमा॑य॒ । मा॒य॒ोः । प्र॒ति॒श्रुत्का॑य॒ा॒ऽइति॑प्रति॒ श्रुत्का॑य॒ै । च॒क्र॒वा॒कऽइति॑चक्र [1]वा॒कः ॥३२॥ सृ॒ज॒य॒ः । श॒य॒ाण्ड॑क॒ऽइति॑शय॒ आ॒ण्ड॑कः । पु॒रु॒ष॒वा॒गिति॑पुरु॒ष वाक् । श्व॒वि॒दि॒ति॑श्व॒ वि॒त् । पु॒रु॒ष॒वा॒गिति॑पुरु॒ष वाक् ॥३३॥ वा॒य॒वे॑ । बृ॒ह॒स्पत॑य॒े । पत॑य॒े । न॒दी॒प॒त॒य॒ऽइति॑नदी प॒तय॒ै । द्या॒वा॒-

---

१. ककोशशैल्यनुसारं 'वा॒कः' इत्येवं लघुवकारो युक्तः पाठः ।

पुरुषमृगऽइतिंपुरुष मृगः । चन्द्रमसंः । गोधा । कालंका । दार्व्वाघाटः । दार्व्वाघातऽइतिंदारु [1]आघातः । ते । वनस्पतीनाम् । कृकवाकुरितिंकृक वाकुः । सावित्रः । हंसः । वातस्य । नाक्रः । मकरः । कुलीपयंः । ते । अकूपारस्य । ह्रियै । शल्यंकः ॥३५॥

एणी । अह्नंः । मण्डूकंः । मूषिका । तित्तिरिः । ते । सर्प्पाणाम् । लोपाशः । आश्विनः । कृष्णंः । रात्र्यै । ऋक्षंः । जतूः । सुषिलीकेतिंसुषि लीका । ते । इतरजनानामितीतर जनानाम् । जहका । वैष्णवी ॥३६॥

अन्यवापऽइत्यंन्य वापः । अर्द्धमासानामित्यंर्द्ध मासानाम् । ऋश्यंः । मयूरंः । सुपर्णऽइतिंसु पर्णः । ते । गन्धर्वाणाम् । अपाम् । उद्रः । मासाम् । कश्यपंः । रोहित् । कुण्डृणाची । गोलत्तिका । ते । अप्सरसाम् । मृत्यवें । असितः ॥३७॥

वनस्पतीनाम् । सावित्रः । नाक्रः । शल्यंकः ॥३५॥
अह्नंः । आश्विनः । कृष्णंः । रात्र्यै । ऋक्षंः । वैष्णवी ॥३६॥
अन्यवापऽइत्यंन्य वापः । अर्द्धमासानामित्यंर्द्ध मासानाम् । ऋश्यंः । उद्रः । कश्यपंः । अप्सरसाम् । मृत्यवें ॥३७॥

पृथिवीयंः ॥३४॥
कृकवाकुरितिंकृक [2]वाकुः । कुलीपयंः । ह्रियैः ॥३५॥
अन्यवापऽइत्यंन्य [3]वापः । मयूरंः । [4]मासानाम् ॥३७॥

---

१. 'आघातः' इति काशिकः पाठः ।
२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येव साधुः ।
३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वा' इत्येव साधुर्ज्ञेयः ।
४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'मासाम्' इति शुद्धः पाठः ।

वृर्षाहूरितिवर्ष आहूः । ऋतूनाम् । आखुः । कशः । मान्थालः । ते । पितृणाम् । बलाय । अजगरः । वसूनाम् । कपिञ्जलः । कपोतः । उलूकः । शशः । ते । निर्ऋत्याऽइतिनिःऋत्यै । वरुणाय । आरण्यः । मेषः ॥३८॥

श्वित्रः । आदित्यानाम् । उष्ट्रः । घृणीवान् । घृणिवानितिघृणि वान् । वार्ध्रीनसः । ते । मत्यै । अरण्याय । सृमरः । रुरुः । रौद्रः । क्वयिः । कुटरुः । दात्यौहः । ते । वाजिनाम् । कामाय । पिकः ॥३९॥

खड्गः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । श्वा । कृष्णः । कर्णः । गर्दभः । तरक्षुः । ते । रक्षसाम् । इन्द्राय । सूकरः । सिंहः । मारुतः । कृकलासः । पिप्पका । शकुनिः । ते । शरव्यायै । विश्वेषाम् । देवानाम् । पृषतः ॥४०॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै । आरण्यः ॥३८॥

श्वित्रः । आदित्यानाम् । उष्ट्रः । वार्ध्रीनसः । मत्यै । अरण्णाय । रौद्रः । दात्यौहः ॥३९॥

खड्गः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । कृष्णः । तरक्षुः । रक्षसाम् । शरव्यायै । विश्वेषाम् ॥४०॥

वृर्षाहूरितिवर्ष आहूः । बलाय । वरुणाय ॥३८॥

घृणिवानितिघृणि वान् । अरण्याय । क्वयिः । कामाय ॥३९॥

वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । इन्द्राय । शरव्यायै ॥४०॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदे चतुर्विंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

पञ्चविंशोऽध्यायः

शार्दम् । दुद्भिरिरितिदुत् भिः॰ । अवकाम् । दुन्तमूलै-रितिंदन्त मूलैः॰ । मृर्दम् । [1]बस्वैं÷ । [2]तेगाम् । दंष्ट्रा-भ्याम् । सरस्वत्यै । अग्रजिह्वमित्यंग्र जिह्वम् ।

दुद्भिरिरितिदुत् भिः । [1]बस्वैं ॥ । [2]तेगाम् । दंष्ट्राभ्याम् । सरस्वत्यै ।

[1]बस्वैं÷ ।······

१. 'यवाः' आदिपदवदिहापि विसर्जनीयस्य ÷ ॥ इत्येवं द्विधा संकेत उपलभ्यते । (द्र० पृ० ३२२, ३२५, ३२८ प्रभृति) ।

२. एतत्पदविभागे विवदन्ते पदकारा व्याख्यातारश्च । माध्यन्दिन-पदपाठे काण्वपदपाठे चासंशयं 'तेगाम्' इत्येव पाठः । महीधरानन्दबोधौ च 'तेगाम्' इत्येवमेव व्याचक्षाते । मुम्बईमुद्रिते 'ट' संज्ञके कोशे 'तेगान्' इत्येवं पाठ उपलभ्यते । स प्रमादपाठ उत पाठान्तरमिति विचारणीयं विद्वद्भिः । स्वामिदयानन्दसरस्वती तु '(ते) तव (गाम्) वाणीम्' इत्येवमन्यथा व्याचष्टे, तद्भाष्ये मुद्रिते पदपाठेऽपि 'ते । गाम्' इत्येवं पदच्छेद उपलभ्यते (अस्मिन् पदच्छेदेऽपि स्वरदोषो नास्ति) । इयं कण्डिका तैत्तिरीय-संहितायाम् (५।७।९-११) अपि पठ्यते । तत्रैकादशस्यानुवाकस्यारम्भः 'स्तेगान् दंष्ट्राभ्याम्' इत्येवं दृश्यते । एवमेव तैत्तिरीय-ब्राह्मणे (३।९।११), आपस्तम्बे (२०।२१।९), बौधायने (१५।३५), हिरण्यकेशीये च श्रौते (१४।४।५५) पाठ उपलभ्यते । सर्वत्र मन्त्रः 'स्तेगान् दंष्ट्राभ्याम्' इत्येवमेव पठ्यते । तेन तत्र 'स्तेगान्' इत्येवं पदमिति स्पष्टम् । व्याख्याकारा अपि 'स्तेगाः क्षुद्रजन्तुविशेषाः···तदधिष्ठातृ-देवतेह गृह्यते' इत्येवं व्याचक्षते । अथर्ववेदे (१८।१।३९), ऋग्वेदे (१०।३१।९) चापि 'स्तेगः' पदं श्रूयते ।

इह माध्यन्दिन-काण्वपाठयोः (क्रमशः २५।१; २७।१) 'बस्वैस्ते-गान्दंष्ट्राभ्याम्' इत्येवं संहितापाठ उपलभ्यते (काठकमैत्रायण्योरप्येवमेव संहिता-पाठः) । तत्र 'वा शर्प्रकरणे खर्परे लोपः' (महा० ८।३।३६) इति वार्तिकेन

जिह्वायाः । उत्सादमित्युत् सादम् । अवक्रन्देनेत्यव क्रन्देन । तालु । वाजम् । हनुभ्यामितिहनु भ्याम् । अपः । आस्येन । वृषणम् । आण्डाभ्याम् । आदित्यान् । श्मश्रुभिरितिश्मश्रु भिः । पन्थानम् । भ्रूभ्याम् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । वर्त्तोभ्यामितिवर्त्तः भ्याम् । विद्युत-

---

अग्रजिह्वमित्यग्र जिह्वम् । जिह्वायाः । उत्सादमित्युत् सादम् । अवक्रन्देनेत्यव क्रन्देन । हनुभ्यामितिहनु भ्याम् । आण्डाभ्याम् । आदित्यान् । श्मश्रुभिरिति श्मश्रु भिः । भ्रूभ्याम् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । वर्त्तोभ्यामितिवर्त्तः

······जिह्वायाः । [1]उत्सादमित्युत् सादम् । वर्त्तोभ्यामितिवर्त्तः भ्याम् ।

विसर्गस्य लोपे सति संहितापाठस्योभयथाऽपि समानत्वाद् इह 'तेगाम्' 'स्तेगान्' वोभयथाऽप्यत्र पदच्छेदः संभवति । तथा सतीह कः पाठः प्रामाणिक इति भवति सन्देहः । पण्डितभगवद्दत्तमहाभागास्तु स्वकीये 'वैदिक-वाङ्मय का इतिहास' (भाग १, खण्ड २, पृष्ठ १४८) नाम्नि ग्रन्थे 'स्तेगान' पाठं शुद्धं मन्वाना माध्यन्दिनपदपाठे 'तेगां' पदच्छेदं लेखकप्रमादजमाहुः । पुण्यपत्तनस्थ वैदिक-संशोधनमण्डलस्य मन्त्रिणः अस्मन्मित्रवर्याः 'चि० ग० काशीकर' महाभागा एतत्पदच्छेदविषये पृष्टाः सन्तः १५-६-६६ तिथ्यङ्किते स्वकीये पत्रे 'ऋग्वेदस्य' गोल्डनकृतोऽनुवादो मया दृष्टः । तत्र 'तेग' इति माध्यन्दिनपाठः तेन निर्दिष्टः, तस्य सादृश्यं च 'तराघ' इति अवेस्ताशब्देन 'तेघ' इति फारसीशब्देन च प्रदर्शितम् । अतः सकारविरहितस्य माध्यन्दिनपदपाठस्य साधुत्वं पश्यामीत्यलम्' इत्येव स्वमतमलिखन् । तेगस्तेगस्तेना अन्तोदात्ता उपलभ्यन्ते, तत्र तेगपदस्यान्यत्रादर्शनात् स्तेगस्यान्यत्र दर्शनात् 'स्तेगस्तेन' शब्दयोः प्रत्ययमात्रभेदस्योपलम्भाच्च माध्यन्दिन-काण्वसंहितयोरपि 'स्तेगान्' इत्येव पदच्छेदः साधीयान् इत्यस्माकं मतम् । पदपाठानामार्षत्वात् तेषां क्वचिदप्रामाण्य सम्भवति । तथा च 'वनेनवायोन्यधायिचाकन्' (१०।२९।१) इति ऋगंशं व्याचक्षाण आह यास्कः—वायो वेः पुत्रः····· वा इति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यद् असुसमाप्तश्चार्थः' (निरु० ६।२८) इति ।

1. द्रष्टव्यात्र पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

मितिवि द्युतम् । कुनीनकाभ्याम् । शुक्लाय । स्वाहा । कृष्णाय । स्वाहा । पार्श्वाणि । पक्ष्माणि । अवार्श्वाः । इक्षवः । अवार्श्वाणि । पक्ष्माणि । पार्श्वाः । इक्षवः ॥१॥

वातम् । प्राणेन । अपानेनेत्यप आनेन । नासिके-इतिनासिके । उपयाममित्युप यामम् । अधरेण । ओष्ठेन । सत् । उत्तरेणेत्युत् तरेण । प्रकाशेनेतिप्र काशेन । अन्तरम् । अनूकाशेन । अनुकाशेनेत्यनु काशेन । बाह्यम् । [1]निवेष्यमितिनि वेष्यम् । मूर्ध्ना । स्तनयित्नुम् । निर्बाधेनेतिनिः बाधेन । अशनिम् । मस्तिष्केण । विद्युतमितिवि द्युतम् । कुनीनकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । श्रोत्रम् । श्रोत्राभ्याम् । कर्णौ । तेदनीम् । अधरकण्ठेनेत्यधर कण्ठेन । अपः । शुष्ककण्ठेनेतिशुष्क कण्ठेन । चित्तम् । मन्याभिः ।

भ्याम् । विद्युतमितिवि द्युतम् । कुनीनकाभ्याम् । शुक्लाय । कृष्णाय । पक्ष्माणि । इक्षवः । पक्ष्माणि । इक्षवः ॥१॥

अपानेनेत्यप आनेन । उपयाममित्युप यामम् । ओष्ठेन । उत्तरेणेत्युत् तरेण । प्रकाशेनेतिप्र काशेन । अनुकाशेनेत्यनु काशेन । [1]निवेष्यमितिनि वेष्यम् । स्तनयित्नुम् । निर्बाधेनेतिनिः बाधेन । मस्तिष्केण । विद्युतमितिवि द्युतम् । कुनीनकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । श्रोत्रम् । श्रोत्राभ्याम् । अधरकण्ठेनेत्यधर कण्ठेन । शुष्ककण्ठेनेतिशुष्क कण्ठेन । मन्याभिः ।

विद्युतमितिवि द्युतम् । शुक्लाय । कृष्णाय । पार्श्वाणि । अवार्श्वाः । अवार्श्वाणि । पार्श्वाः ॥१॥

उपयाममित्युप [2]यामम् । बाह्यम् । [1]निवेष्यमितिनि वेष्यम् । स्तनयित्नुम् । विद्युतमितिवि द्युतम् ॥२॥

---

१. एतत्पदस्य पाठविषयकं विस्तृतं विवेचनं ग्रन्थान्ते परिशिष्टे द्रष्टव्यम् ।
२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यामम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

अदि॑तिम् । शीष्ण्‍र्णा । निर्ऋ॑तिमितिनिः ऋतिम् । निर्जर्ज-ल्ल्येनेतिनिः जर्जल्ल्येन । शीष्ण्‍र्णा । सङ्क्रोशैरितिंसम् क्रोशैः । प्राणान् । रेष्म्माणम् । स्तुपेन ॥२॥

मशकान् । केशैः । इन्द्रम् । स्वपसेतिंसु अपसा । वहेन । बृहस्प्पतिम् । शकुनिसादेनेमिंशकुनि सादेन । कूर्म्मान् । शफैः । आक्रमणमित्त्या क्रमणम् । स्थूराब्भ्याम् । ऋक्क्षलाभिः । कपिञ्जलान् । जवम् । जङ्घाब्भ्याम् । अद्ध्वानम् । बाहुब्भ्यामितिंबाहु भ्याम् । जाम्बीलेन । अरण्ण्यम् । अग्ग्निम् । अतिरुग्ग्भ्यामित्त्यतिरुक् भ्याम् । पूषणम् । दोब्भ्र्यामितिंदोः भ्याम् । अश्श्विनौ । अꣳसा-ब्भ्याम् । रुद्रम् । रोराब्भ्याम् ॥३॥

अग्ग्नेः । पक्क्षतिः । वायोः । निपक्क्षतिरितिनि पक्क्षतिः । इन्द्रस्य । तृतीया । सोमस्य । चतुर्त्थी । अदित्त्यै । पञ्चमी । इन्द्राण्ण्यै । षष्ट्ठी । मरुताम् । सप्तमी । बृहस्प्पतेः । अष्ट्टमी । अर्य्यम्मणः । नवमी । धातुः । दशमी । इन्द्रस्य ।

शीर्ष्णा । निर्जर्जल्येनेतिनिः जर्जल्येन । शीर्ष्णा । रेष्माणम् ॥२॥

बृहस्पतिम् । आक्रमणमित्या क्रमणम् । स्थूराभ्याम् । ऋक्षलाभिः । जङ्घाभ्याम् । अध्वानम् । बाहुभ्यामितिंबाहु भ्याम् । अरण्यम् । अग्निम् । अतिरुग्भ्यामित्यतिरुक् भ्याम् । दोर्भ्यामितिंदोः भ्याम् । अश्विनौ । अꣳसाभ्याम् । रुद्रम् । रोराभ्याम् ॥३॥

अग्नेः । पक्षतिः । निपक्षतिरितिनि पक्षतिः । अदित्यै । इन्द्राण्यै । षष्ठी । सप्तमी । बृहस्पतेः । अष्टमी । अर्यम्णः । त्रयोदशीतिंत्रयः दशी ॥४॥

वाय्योः । तृतीय्या । अर्य्यम्णः । य्यमस्य । त्रय्योदशीतिंत्रय्यः दशी ॥४

एकादशी । वरुणस्य । द्वादशी । यमस्य । त्रयोदशीतित्रयः दशी ॥४॥

इन्द्राग्न्योः । पक्षतिः । सरस्वत्यै । निपक्षतिरितिनि पक्षतिः । मित्रस्य । तृतीया । अपाम् । चतुर्थी । निर्ऋत्या-ऽइतिनिः ऋत्यै । पञ्चमी । अग्नीषोमयोः । षष्ठी । सर्पा-णाम् । सप्तमी । विष्णोः । अष्टमी । पूष्णः । नवमी । त्वष्टुः । दशमी । इन्द्रस्य । एकादशी । वरुणस्य । द्वादशी । यम्यै । त्रयोदशीतित्रयः दशी । द्यावापृथिव्योः । दक्षिणम् । पार्श्वम् । विश्वेषाम् । देवानाम् । उत्तरम् ॥५॥

मरुताम् । स्कन्धाः । विश्वेषाम् । देवानाम् । प्रथमा । कीकसा । रुद्राणाम् । द्वितीया । आदित्यानाम् । तृतीया । वायोः । पुच्छम् । अग्नीषोमयोः । भासदौ । कुञ्चौ । श्रोणि-भ्यामितिश्रोणि भ्याम् । इन्द्राबृहस्पतीऽइतीन्द्राबृहस्पती । ऊरुभ्यामित्यूरु भ्याम् । मित्रावरुणौ । अल्गाभ्याम् ।

इन्द्राग्न्योः । पक्षतिः । सरस्वत्यै । निपक्षतिरितिनि पक्षतिः । मित्रस्य । निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै । अग्नीषोमयोः । षष्ठी । सप्तमी । विष्णोः । अष्टमी । पूष्णः । त्वष्टुः । यम्यै । त्रयोदशीतित्रयः दशी । द्यावापृथिव्योः । दक्षिणम् । विश्वेषाम् ॥५॥

विश्वेषाम् । रुद्राणाम् । आदित्यानाम् । पुछम् । अग्नीषोमयोः । श्रोणिभ्यामितिश्रोणि भ्याम् । इन्द्राबृहस्पतीऽइतीन्द्राबृहस्पती । ऊरुभ्यामित्यूरु भ्याम् । मित्रावरुणौ । अल्गाभ्याम् । आक्रमणमित्या क्रमणम् । स्थूराभ्याम् ।

तृतीया । अग्नीषोमयोः । यम्यै । त्रयोदशीतित्रयः दशी ॥५॥

द्वितीया । तृतीया । वायोः । अग्नीषोमयोः ॥६॥

आक्रमणमित्त्या क्रमणम् । स्थूराभ्भ्याम् । बलम् । कुष्ठाभ्भ्याम् ॥६॥

पूषणम् । वनिष्ठुना । अन्धाहीनित्त्यन्ध अहीन् । स्थूलगुदयेतिस्त्थूल गुदया । सर्प्पान् । गुदाभिः । विहुतऽइतिवि हुतैः । आन्त्रैः । अपः । वस्त्तिना । वृषणम् । आण्डाभ्भ्याम् । वाजिनम् । शेपेन । प्रजामितिप्प्र जाम् । रेतसा । चाषान् । पित्तेन । प्रदरानितिप्प्र दरान् । पायुना । कूश्मान् । शकपिण्डैरितिशक पिण्डैः ॥७॥

इन्द्रस्य । क्रोडः । अदित्त्यै । पाजस्यम् । दिशाम् । जत्रवः । अदित्त्यै । भसत् । जीमूतान् । हृदयौपशेन । अन्तरिक्क्षम् । पुरीतता । पुरितत्तेतिपुरि तता । नभः । उदर्य्येण । चक्क्रवाकावितिचक्क्र वाकौ । मतस्न्नाभ्भ्याम् । दिवम् । वृक्काभ्भ्याम् । गिरीन् । प्लाशिभिरितिप्प्लाशि भिः । उपलान् । प्लीहना । वल्म्मीकान् । क्लोमभिरितिक्क्लोम

कुष्ठाभ्याम् ॥६॥

वनिष्ठुना । अन्धाहीनित्यन्ध अहीन् । स्थूलगुदयेतिस्थूल गुदया । वस्तिना । आण्डाभ्याम् । प्रजामितिप्र जाम् । प्रदरानितिप्र दरान् । कूश्मान् ॥७॥

अदित्यै । जत्रवः । अदित्यै । अन्तरिक्षम् । चक्रवाकावितिचक्र वाकौ । मतस्नाभ्याम् । वृक्काभ्याम् । प्लाशिभिरितिप्लाशि भिः । प्लीहा । वल्मीकान् ।

स्थूलगुदयेतिस्थूल गुदया । विहुतऽइतिवि हुतैः । पायुना ॥७॥

हृदयौपशेन । उदर्य्येण । चक्रवाकावितिचक्र वाकौ । [1]ग्लौमान् ।

१. अपपाठोऽयम् । 'गुल्मान्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

भिः । ग्लौभिः । गुल्मान् । हिराभिः । स्रवन्तीः । हृदान् । कुक्षिभ्यामितिकुक्षि भ्याम् । समुद्रम् । उदरेण । वैश्वानरम् । भस्मना ॥८॥

विधृतिमितिवि धृतिम् । नाभ्या । घृतम् । रसेन । अपः । यूष्णा । मरीचीः । विप्रुड्भिरितिविप्रुट् भिः । नीहारम् । ऊष्मणा । शीनम् । वसया । प्रुष्वाः । अश्रुभिरित्यश्रु भिः । ह्रादुनीः । दूषीकाभिः । अस्ना । रक्षांसि । चित्राणि । अङ्गैः । नक्षत्राणि । रूपेण । पृथिवीम् । त्वचा । जुम्बुकाय । स्वाहा ॥९॥

यस्य । इमे । हिमवन्तऽइतिहिम वन्तः । महित्वेतिमहि त्वा । यस्य । समुद्रम् । रसया । सह । आहुः ॥ यस्य । इमाः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । यस्य । बाहूऽइतिबाहू ॥१०॥

क्लोमभिरितिक्लोम भिः । गुल्मान् । कुक्षिभ्यामितिकुक्षि भ्याम् । समुद्रम् । वैश्वानरम् । भस्मना ॥८॥

नाभ्या । यूष्णा । विप्रुड्भिरितिविप्रुट् भिः । ऊष्मणा । [1]प्रुष्वाः । अश्रुभिरित्यश्रु भिः । अस्ना । रक्षांसि । चित्राणि । नक्षत्राणि ॥९॥

महित्वेतिमहि त्वा । समुद्रम् । प्रदिशऽइतिप्र दिशः ॥१०॥

[2]श्रवन्तीः ॥८॥

विधृतिमितिवि धृतिम् । य्यूष्णा । विप्रुड्भिरितिविप्रुट् भिः । वसय्या । [1]प्रुष्वाः । जम्बुकाय ॥९॥

[3]य्यस्य । हिमवन्तऽइतिहिम वन्तः । य्यस्य । रसय्या । य्यस्य । य्यस्य ॥१०॥

१. इह हि विसर्जनीयस्य ः द्विधा संकेतो भिद्यते (द्र० पृ ३२२) ।

२, अपपाठोऽयम । 'स्रवन्तीः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. इतोऽग्रे द्वयोर्मन्त्रकण्डिकयोः पूर्वं गतत्वात् तत्पदानि नेह पठ्यन्ते । अत इत उत्तरं द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

मः । आत्मदाऽइत्यात्म दाः । बलदाऽइतिबल दाः । यस्य । विश्वे । उपासतऽइत्युप आसते । प्रशिषमितिप्र शिषम् । यस्य । देवाः ॥ यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य । मृत्युः ॥११॥

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यन्तु । विश्वतः । अदब्धासः । अपरीतासऽइत्यपरि इतासः । उद्भिदऽइत्युत् भिदः ॥ देवाः । नः । यथा । सदम् । इत् । वृधे । असन् । अप्रायुवऽइत्यप्र आयुवः । रक्षितारः । दिवेदिवऽइतिदिवे दिवे ॥१२॥

देवानाम् । भद्रा । सुमतिरितिसु मतिः । ऋजूयताम् । ऋजुयतामित्यृजु यताम् । देवानाम् । रातिः । अभि । नः । नि । वर्त्तताम् ॥ देवानाम् । सख्यम् । उप । सेदिम । वयम् । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरन्तु । जीवसे ॥१३॥

आत्मदाऽइत्यात्म दाः । विश्वे । उपासतऽइत्युप आसते । प्रशिषमितिप्र शिषम् । मृत्युः ॥११॥

भद्राः । विश्वतः । अपरीतासऽइत्यपरि इतासः । उद्भिदऽइत्युत् भिदः । अप्रायुवऽइत्यप्र आयुवः । रक्षितारः ॥१२॥

भद्रा । ऋजुयतामित्यृजु यताम् । सख्यम् ॥१३॥

यः । यस्य । यस्य । यस्य । छाया । यस्य ॥११॥

यन्तु । यथा । अप्रायुवऽइत्यप्र आयुवः ॥१२॥

ऋजूयताम् । ऋजुयतामित्यृजु [1]यताम् । वयम् । आयुः ॥१३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारमिह 'यताम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

तान् । पूर्व्वया । निविदेतिनि विदा । हूमहे । व्वयम् । भगम् । मित्त्रम् । अदितिम् । दक्क्षम् । अस्रिधम् ॥ अर्य्यमणम् । व्वरुणम् । सोमम् । अश्श्विना । सरस्वती । नः । सुभगेतिसु भगा । मयः । करत् ॥१४॥

तत् । नः । व्वातः । मयोब्भ्विर्तिमयः भु । व्वातु । भेषजम् । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ॥ तत्। ग्रावाणः । सोमसुतऽइतिसोम सुतः । मयोभुवऽइतिमयः भुवः । तत् । अश्श्विना । शृणुतम् । धिष्ण्या । युवम् ॥१५॥

तम् । ईशानम् । जगतः । तस्त्थुषः । पतिम् । धियञ्जिन्वमितिधियम् जिन्वम् । अवसे । हूमहे । व्वयम् ॥ पूषा । नः । यथा । व्वेदसाम् । असत् । वृधे । रक्क्षिता । पायुः । अदब्धः । स्वस्तये ॥१६॥

मित्रम् । दक्षम् । अश्विना ॥१४॥

मयोभ्विर्तिमयः भु । अश्विना । धृष्ण्या ॥१५॥

तस्थुषः । धियञ्जिन्वमितिधियम् जिन्वम् । रक्षिता । स्वस्तये ॥१६॥

पूर्व्वया । निविदेतिनि विदा । व्वयम् । अर्य्यमणम् । मयः ॥१४॥

मयोभ्विर्तिमयः भु । मयोभुवऽइतिमयः भुवः । युवम् ॥१५॥

धियञ्जिन्वमितिधियम् जिन्वम् । व्वयम् । यथा । पायुः । स्वस्तये ॥१६॥

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । वृद्धश्रवा इति वृद्ध श्रवाः ।
स्वस्ति । नः । पूषा । विश्ववेदा इति विश्व वेदाः ॥
स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । अरिष्टनेमिरित्यरिष्ट नेमिः ।
स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः । दधातु ॥१७॥

पृषदश्वा इति पृषत् अश्वाः । मरुतः । पृश्निमातर-
इति पृश्नि मातरः । शुभंयावान इति शुभम् यावानः ।
विदथेषु । जग्मयः ॥ अग्निजिह्वा इत्यग्नि जिह्वाः ।
मनवः । सूरचक्षस इति सूर चक्षसः । विश्वे । नः ।
देवाः । अवसा । आ । गमन् । इह ॥१८॥

भद्रम् । कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रम् ।
पश्येम । अक्षभिरित्यक्ष भिः । [1]यजत्राः ॥ स्थिरैः ।

स्वस्ति । बृद्धश्रवा इति वृद्ध श्रवाः । स्वस्ति । विश्ववेदा इति विश्व वेदाः । स्वस्ति । तार्क्ष्यः । अरिष्टनेमिरित्यरिष्ट नेमिः । स्वस्ति । बृहस्पतिः ॥१७॥

पृषदश्वा इति पृषत् अश्वाः । पृश्निमातर इति पृश्नि मातरः । जग्मयः । अग्निजिह्वा इत्यग्नि जिह्वाः । सूरचक्षस इति सूर चक्षसः । विश्वे ॥ १८

भद्रम् । भद्रम् । पश्येम । अक्षभिरित्यक्ष भिः । यजत्राः ।

---

[2]बृद्धश्रवा इति बृद्ध[2] श्रवाः । विश्ववेदा इति विश्व वेदाः ॥१७॥
[3]शुभंय्यावान इति शुभम् [3]य्यावानः । जग्मयः ॥१८॥ —
शृणुयाम । य्यजत्राः । तुस्तुवांस इति तुस्तु वांसः । य्यत् ।

---

१. अस्माभिरुपयुक्ते ज-संज्ञके कोशे 'यजत्रा' इत्येवमाद्युदात्तः पठ्यते । तैत्तिरीयारण्यके मैत्रायणीय-संहिताया एकस्मिन् (Bb) हस्तलेखे चाद्युदात्त एवोपलभ्यते । भट्टभास्करस्य तै० आ० १।१।१ भाष्यमिह द्रष्टव्यम् ।

२. ऋकारपरो वकारो ककोशीये पाठे न गुरुर्भवत्यतोऽपपाठोऽयम् । उभयत्र 'वृ' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम् । 'शुभंयावान इति शुभम् यावानः' इति शुद्धः पाठः ।

अङ्गैः । तुष्टुवाᳪसः । तुस्तुवाᳪस इतितुस्तु वाᳪसः । तनूभिः । वि । अशेमहि । देवहितमितिदेव हितम् । यत् । आयुः ॥१९॥

शतम् । इत् । नु । शरदः । अन्ति । देवाः । यत्र । नः । चक्र । जरसम् । तनूनाम् ॥ पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः । मद्ध्या । रीरिषत । रिरिषतेतिरिरिषत । आयुः । गन्तोः ॥२०॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अन्तरिक्क्षम् । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ॥ विश्वे । देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः । अदितिः । जातम् । अदितिः । जनित्वमितिजनि त्वम् ॥२१॥

मा । नः । मित्त्रः । वरुणः । अर्य्यमा । आयुः । इन्द्रः । ऋभुक्क्षाः । मरुतः । परि । ख्यन् ॥ यत् । वाजिनः । देवजातस्येतिदेव जातस्य । सप्तेः । प्रवक्क्ष्याम इतिप्र वक्क्ष्यामः । विदथे । वीर्य्याणि ॥२२॥

तुष्टुवाᳪसः । तुस्तुवाᳪस इतितुस्तु वाᳪसः ॥१९॥

यत्र । चक्र । पुत्रासः । यत्र । मध्या ॥२०॥

अन्तरिक्षम् । पुत्रः । विश्वे । जनित्वमितिजनि त्वम् ॥२१॥

मित्रः । ऋभुक्षाः । सप्तेः । प्रवक्ष्याम इतिप्र वक्ष्यामः ॥२२॥

आयुः ॥१९॥

य्यत्र । य्यत्र । [1]रीरिषतेतिरीरिषत । आयुः ॥२०॥

अर्य्यमा । आयुः । य्यत् । प्रवक्ष्याम इतिप्र वक्ष्यामः । वीर्य्याणि ॥२२॥

---

१. अपपाठोऽयम् । 'रिरिषतेतिरिरिषत' इति साधुपाठः ।

यत् । निर्णिजा । निर्णिजेतिनिः निजा । रेक्णसा । प्रावृतस्य । रातिम् । गृभीताम् । मुखतः । नयन्ति ॥ सुप्राङिति सु प्राङ् । अजः । मेम्यत् । विश्वरूपऽइतिविश्व रूपं । इन्द्रापूष्णोः । प्रियम् । अपि । एति । पाथः ॥२३॥

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पूष्णः । भागः । नीयते । विश्वदेव्यऽइतिविश्व देव्यं ॥ अभिप्रियमित्यभि प्रियम् । यत् । पुरोडाशम् । अर्वता । त्वष्टा । इत् । एनम् । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥२४॥

यत् । हविष्यम् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । देवयानमितिदेव यानम् । त्रिः । मानुषाः । परि । अश्वम् । नयन्ति ॥ अत्र । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिवेदयन्नितिप्रति वेदयन् । अजः ॥२५॥

रेक्णसा । सुप्राङिति सु प्राङ् । मेम्यत् । विश्वरूपऽइतिविश्व रूपं । इन्द्रापूष्णोः ॥२३॥

अश्वेन । पूष्णः । विश्वदेव्यऽइतिविश्व देव्यं । अभिप्रियमित्यभि प्रियम् । त्वष्टा । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥२४॥

हविष्यम् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । अश्वम् । अत्र । पूष्णः । यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिवेदयन्नितिप्रति वेदयन् ॥२५॥

य्यत् । नय्यन्ति । विश्वरूपऽइतिविश्व रूपं । प्रिय्यम् ॥२३॥

नीय्यते । विश्वदेव्यऽइतिविश्व देव्यं । अभिप्रिय्यमित्यभि प्रिय्यम् । य्यत् । सौश्रवसाय्य ॥२४॥

य्यत् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । देवय्यानमितिदेव [1]य्यानम् । नय्यन्ति । य्यज्ञम् । प्रतिवेदय्यन्नितिप्रति वेदय्यन् ॥२५॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यानम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

होता । अध्वर्युः । आवयाऽइत्त्या वयाः । अग्निमिन्धऽइत्त्यग्निम् इन्धः । ग्रावग्राभऽइतिग्राव ग्राभः । उत । शंस्ता । सुविप्रऽइतिसु विप्रः ॥ तेन । यज्ञेन । स्वरङ्कृतेनेतिसु अरङ्कृतेन । स्विष्टेनेतिसु इष्टेन । वक्षणाः । आ । पृणध्वम् ॥२६॥

यूपव्रस्काऽइतियूप व्रस्काः । उत । ये । यूपवाहाऽइतियूप वाहाः । चषालम् । ये । अश्वयूपायेत्त्यश्व यूपाय । तक्षति ॥ ये । च । अर्वते । पचनम् । सम्भरन्तीतिसम् भरन्ति । उतोऽइत्त्युतो । तेषाम् । अभिगूर्त्तिरित्त्यभि गूर्त्तिः । नः । इन्वतु ॥२७॥

अध्वर्युः । आवयाऽइत्या वयाः । अग्निमिन्धऽइत्यग्निम् इन्धः । ग्रावग्राभऽइतिग्राव ग्राभः । शंस्ता । सुविप्रऽइतिसु विप्रः । यज्ञेन । स्विष्टेनेतिसु इष्टेन । वक्षणाः । पृणध्वम् ॥२६॥

यूपव्रस्काऽइतियूप व्रस्काः । अश्वयूपायेत्यश्व यूपाय । तक्षति । उतोऽइत्युतो । अभिगूर्त्तिरित्यभि गूर्त्तिः । इन्वतु ॥२७॥

अध्वर्य्युः । आवयाऽइत्या वय्याः । सुविप्रऽइतिसु [1]विप्रः । य्यज्ञेन ॥२६॥

य्यूपव्रस्काऽइतिय्यूप [2]व्रस्काः । य्ये । य्यूपवाहाऽइतिय्यूप वाहाः । य्ये । अश्वयूपाय्येत्यश्व [3]य्यूपाय्य । य्ये ॥२७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'विप्रः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्रस्काः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यूपाय्य' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

उप॑ । प्र । अ॒गा॒त् । सु॒मदि॒तिं॑सु मत् । मे॒ । अ॒धा॒यि॒ । मन्म॑ । दे॒वाना॑म् । आशाः॑ । उप॑ । वी॒तपृ॑ष्ठ॒ऽइति॑वी॒त पृ॒ष्ठः॑ ॥ अनु॑ । ए॒न॒म् । विप्राः॑ । ऋष॑यः । म॒द॒न्ति॒ । दे॒वाना॑म् । पु॒ष्टे । च॒कृ॒म॒ । सु॒ब॒न्धु॒मिति॑सु बन्धुम् ॥२८॥

यत् । वा॒जिनः॑ । दाम॑ । स॒न्दा॒न॒मिति॑स॒म् दान॑म् । अर्व॑तः । या । शी॒र्ष॒ण्या॒ । र॒श॒ना । रज्जुः॑ । अ॒स्य ॥ यत् । वा॒ । घ॒ । अ॒स्य॒ । प्रभृ॑त॒मिति॒प्र भृ॑तम् । आ॒स्ये॑ । तृण॑म् । सर्वा॑ । ता । ते॒ । अपि॑ । दे॒वेषु॑ । अ॒स्तु॒ ॥२९॥

यत् । अश्व॑स्य । क्र॒विषः॑ । मक्षि॑का । आश॑ । यत् । वा॒ । स्वरौ॑ । स्व॒धि॒ता॒वि॒ति॒स्व धि॑तौ । रि॒प्तम् । अस्ति॑ ॥ यत् । हस्त॑योः । श॒मि॒तुः । यत् । न॒खेषु॑ ॥३०॥

यत् । ऊव॑ध्यम् । उ॒दर॑स्य । अ॒प॒वाती॒त्य॑प वाति॑ ।

मन्म॑ । वी॒तपृ॑ष्ठ॒ऽइति॑वी॒त पृ॒ष्ठः॑ । विप्राः॑ । पुष्टे ॥२८॥
शी॒र्ष॒ण्या॒ । प्रभृ॑त॒मिति॒प्र भृ॑तम् । अ॒स्तु॒ ॥२९॥
अश्व॑स्य । मक्षि॑का । रि॒प्तम् । अस्ति॑ । हस्त॑योः ॥३०॥
ऊव॑ध्यम् । अ॒प॒वाती॒त्य॑प वाति॑ । अस्ति॑ । कृ॒ण्व॒न्तु॒ ॥३१॥

अ॒धा॒यि॒ । [1]वी॒तपृ॑ष्ठ॒ऽइति॑वी॒त पृ॒ष्ठः॑ । ऋष॑यः ॥२८॥
य्यत् । य्या । य्यत् । [2]वा॒ । [3]ते॒ । ति[3] ॥२९॥
य्यत् । य्यत् । वा॒[2] । य्यत् । हस्त॑योः । य्यत् ॥३०॥
य्यत् । अ॒प॒वाती॒त्य॑प वाति॑ । य्यः ॥३१॥

---

१. इह कपाठे संहितावन्न गुरुर्वकारः, अत एव इतिपदात् परोऽपि लघुरेव वकारः ।

२. संहितावन्नेह गुरुर्वकारः ।

३. अपपाठाविमौ, उत्तरमन्त्रेऽप्यनयोः पुनरुक्तयोः पदयोः पाठेऽप्यशुद्ध एव पाठ उपलभ्यते ।

यः । आमस्य । क्रविषः । गन्धः । अस्ति ॥ सुकृतेतिसु कृता । तत् । शमितारः । कृण्वन्तु । उत । मेधम् । शृतपाकमितिशृत पाकम् । पचन्तु ॥३१॥

यत् । ते । गात्रात् । अग्निना । पच्यमानात् । अभि । शूलम् । निहतस्येतिनि हतस्य । अवधावतीत्यव धावति ॥ मा । तत् । भूम्म्याम् । आ । श्रिषत् । मा । तृणेषु । देवेभ्यः । तत् । उशद्भ्यऽइत्युशत् भ्यः । रातम् । अस्तु ॥३२॥

ये । वाजिनम् । परिपश्यन्तीतिपरि पश्यन्ति । पक्कम् । ये । ईम् । आहुः । सुरभिः । निः । हर । इति ॥ ये । च । अर्वतः । माꣳसभिक्क्षामितिमाꣳस भिक्क्षाम् । उपासतऽइत्युप आसते ॥३३॥

यत् । नीक्क्षणमितिनि ईक्क्षणम् । माँस्पचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आसेचनानीत्या सेचनानि ॥ ऊष्म्मण्या । अपिधानेत्यपि धाना । चरूणाम् । अङ्काः । सूनाः । परि । भूषन्ति । अश्वम् ॥३४॥

गात्रात् । अग्निना । पच्यमानात् । अवधावतीत्यव धावति । भूम्याम् । देवेभ्यः । उशद्भ्यऽइत्युशत् भ्यः । अस्तु ॥३२॥

परिपश्यन्तीतिपरि पश्यन्ति । पक्कम् । माꣳसभिक्षामितिमाꣳस भिक्षाम् । उपासतऽइत्युप आसते ॥३३॥

नीक्षणमितिनि ईक्षणम् । माँस्पचन्याः । पात्राणि । यूष्णः । आसेचनानीत्या सेचनानि । ऊष्मण्या । अपिधानेत्यपि धाना । अश्वम् ॥३४॥

य्यत् ॥३२॥ य्ये । य्ये । य्ये ॥३३॥

य्यत् । उखाय्याः । य्या । य्यूष्णः ॥३४॥

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयीत् । धूमगन्धिरितिधूम गन्धिः । मा । उखा । भ्राजन्ती । अभि । विक्त । जघ्रिः ॥ इष्टम् । वीतम् । अभिगूर्त्तमित्त्यभि गूर्त्तम् । वषट्कृतमितिवषट् कृतम् । तम् । देवासः । प्रति । गृभ्णन्ति । अश्वम् ॥३५॥

निक्रमणमितिनि क्रमणम् । निषदनम् । निसदनमितिनि सदनम् । विवर्त्तनमितिवि वर्त्तनम् । यत् । च । पड्वीशम् । अर्वतः ॥ यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिम् । जघास ॥३६॥

यत् । अश्वाय । वासः । उपस्तृणन्तीत्त्युप स्तृणन्ति । अधीवासम् । अधिवासमित्त्यधि वासम् । या । हिरण्यानि । अस्मै ॥ सन्दानमितिसम् दानम् । अर्वन्तम् । पड्वीशम् । प्रिया । देवेषु । आ । यामयन्ति । यमयन्तीतियमयन्ति ॥३७॥

अग्निः । विक्त । जघ्रिः । इष्टम् । अभिगूर्त्तमित्यभि गूर्त्तम् । गृभ्णन्ति । अश्वम् ॥३५॥

निक्रमणमितिनि क्रमणम् ॥३६॥

अश्वाय । उपस्तृणन्तीत्युप स्तृणन्ति । अधिवासमित्यधि वासम् । हिरण्यानि । अस्मै ॥३७॥

ध्वनयीत् । वषट्कृतमितिवषट् कृतम् ॥३५॥

विवर्त्तनमितिवि वर्त्तनम् । यत् । यत् । यत् ॥३६॥

यत् । अश्वाय । अधिवासमित्यधि [1]वासम् । या । प्रिया । [2]यामयन्ती । यमयन्तीतियम यन्ति[3] ॥३७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वासम्' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'यामयन्ति' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'यमयन्ति' इत्येवमत्र शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

यत् । ते । सादे । महसा । शूकृतस्य । पार्ण्या । वा । कशया । वा । तुतोद ॥ स्रुचेवेतिस्रुचा इव । ता । हुविषः । अध्वरेषु । ब्रह्मणा । सूदयामि ॥३८॥

चतुस्त्रिꣳशदितिचतुः त्रिꣳशत् । वाजिनः । देवबन्धोरितिदेव बन्धोः । वङ्क्रीः । अश्वस्य । स्वधितिरितिस्व धितिः । सम् । एति ॥ अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत । परुष्परुः । परुःपरुरितिपरुः परुः । अनुघुष्येत्यनु घुष्य । वि । शस्त ॥३९॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विशस्तेतिवि शस्ता । द्वा । यन्तारा । भवतः । तथा । ऋतुः ॥ या । ते । गात्राणाम् । ऋतुथेत्यृतु था । कृणोमि । तातेतिता ता । पिण्डानाम् । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥४०॥

पार्ष्ण्या । अध्वरेषु । ब्रह्मणा ॥३८॥

अश्वस्य । अछिद्रा । गात्रा । परुष्परुः । अनुघुष्येत्यनु घुष्य । शस्त ॥३९॥

त्वष्टुः । अश्वस्य । विशस्तेतिवि शस्ता । गात्राणाम् । ऋतुथेत्यृतु था । अग्नौ ॥४०॥

य्यत् । [1]वा । कशय्या । [1]वा । सूदय्यामि ॥३८॥

व्ययुना ॥३९॥

व्विशस्तेतिव्वि शस्ता । य्यन्तारा । य्या । ऋजुथेत्यृतु था? ॥४०॥

---

१. ककोशे संहितावन्नात्र वकारो गुरुर्भवति ।

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपियन्तमित्यपि
यन्तम् । मा । स्वधितिरितिस्व धितिः । तन्वः । आ ।
तिष्ठिपत् । [1]तिस्तिथपदितितिस्तिथपत् । ते ॥ मा । ते ।
गृद्ध्नुः । अविशस्तेत्यवि शस्ता । अतिहायेत्यति हाय ।
छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथु । कुरितिकः ॥४१॥

हरीऽइतिहरी । ते । युञ्जा । पृषतीऽइतिपृषती । अभू-
ताम् ॥ उप । अस्थात् । वाजी । धुरि । रासभस्य ॥४२॥

सुगव्यमितिसु गव्यम् । नः । वाजी । स्वश्व्यमितिसु
अश्व्यम् । पुंसः । पुत्रान् । उत । विश्वापुषम् । विश्व-
पुषमितिविश्व पुषम् । रयिम् ॥ अनागास्त्वमित्यनागाः

आत्मा । अपियन्तमित्यपि यन्तम् । तन्वः । तिष्ठिपत् । [1]तिस्थि-
पदितितिस्थिपत् । गृध्नुः । अविशस्तेत्यवि शस्ता । अतिहायेत्यति हाय ।
छिद्रा । गात्राणि ॥४१॥

अस्थात् ॥४२॥

सुगव्यमितिसु गव्यम् । स्वश्व्यमितिसु अश्व्यम् । पुत्रान् । विश्वा-
पुषम् । विश्वपुषमितिविश्व पुषम् । अनागास्त्वमित्यनागाः त्वम् । क्षत्रम् ।

---

[2]तपता । प्रियः । अपियन्तमित्यपि [3]यन्तम् ।
[4]गृध्नः । अतिहायेत्यति हाय ॥४१॥

यूयुञ्जा ॥४२॥　　विश्वपुषमितिविश्व पुषम् । रयिम् ॥४३॥

---

१. काशी-मुम्बईमुद्रितयोः केषुचिद्धस्तलेखेषु च 'तिस्तिथपदितिति-स्तिथ पत्' इत्येवमस्थानेऽवग्रहो दृश्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'तपत्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यन्तम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

४. अपपाठोऽयम्, 'गृध्नुः' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

त्वम् । नः । अदितिः । कृणोतु । क्षत्त्रम् । नः । अश्वं । व्रनताम् । हविष्मान् ॥४३॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीषधाम । सीसधामेति-सीसधाम । इन्द्रः । च । विश्वे । च । देवाः ॥ आदित्यैः । इन्द्रः । सगणऽइतिस गणः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः । अस्म्मभ्यम् । भेषजा । करत् ॥ यज्ञम् । च । नः । तन्वम् । च । प्रजामितिप्प्र जाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । सीषधाति । सीसधातीतिसीसधाति ॥४४॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

अश्वं । हविष्मान् ॥४३॥

विश्वे । आदित्यैः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः । अस्मभ्यम् । यज्ञम् । तन्वम् । प्रजामितिप्र जाम् । आदित्यैः ॥४३॥

यज्ञम्[1] ॥४४॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन पञ्चविंशतिमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. इतोऽनन्तरं संहितायामेका मन्त्रकण्डिकाऽन्या पठ्यते, तस्याः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते ।

२. द्रष्टव्याऽत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

षड्विंशोऽध्यायः

अ॒ग्निः । च॒ । पृ॒थि॒वी । च॒ । सन्न॑ते॒ऽइ॒ति॒सम् न॑ते । तेऽइ॒ति॒ते । मे॒ । सम् । न॒म॒ता॒म् । अ॒दः । वा॒युः । अ॒न्तरि॑क्क्षम् । आ॒दि॒त्यः । द्यौः । आप॑ः । वरु॑णः ॥ स॒प्त । स॒ꣳसद॒ऽइ॒ति॒स॒म् सद॑ः । अ॒ष्ट॒मी । भू॒त॒सा॒धि॒नीति॑भू॒त सा॒ध॑नी ॥ स॒का॒मा॒नि॒ति॒स का॑मान् । अध्व॑नः । कु॒रु॒ । स॒ञ्ज्ञा॒न॒मि॒ति॑स॒म् ज्ञान॑म् । अ॒स्तु॒ । मे॒ । अ॒मुना॑ ॥१॥

यथा॑ । इ॒माम् । वाच॑म् । क॒ल्या॒णी॒म् । आ॒व॒दा॒नीत्या॒ व॒दा॑नि । जने॑भ्यः ॥ ब्र॒ह्म॒रा॒ज॒न्या॒भ्या॑म् । शू॒द्राय॑ । च॒ । अर्य्या॑य । स्वाय॑ । अर॑णाय ॥ प्रि॒यः । दे॒वाना॑म् । द॒क्षि॑णायै । दा॒तुः । इ॒ह । भू॒या॒स॒म् । अ॒यम् । मे॒ । काम॑ः । सम् । ऋ॒ध्य॒ता॒म् । उप॑ । मा॒ । अ॒दः । न॒म॒तु॒ ॥२॥

अ॒ग्निः । अ॒न्तरि॑क्षम् । आ॒दि॒त्यः । स॒प्त । अ॒ष्ट॒मी । अध्व॑नः । अ॒स्तु॒ ॥१॥

क॒ल्या॒णी॒म् । आ॒व॒दा॒नीत्या॒ व॒दा॑नि । जने॑भ्यः । ब्र॒ह्म॒रा॒ज॒न्या॒भ्या॑म् । शू॒द्राय॑ । द॒क्षि॑णायै । ऋ॒ध्य॒ता॒म् ॥२॥

वा॒युः ॥१॥

य्यथा॑ । आ॒व॒दा॒नीत्या॒ [1]व॒दा॑नि । शू॒द्राय॑ । अर्य्या॑य । स्वाय॑ । अर॑णाय । प्रि॒यः । द॒क्षि॑णायै । भू॒या॒स॒म् । अ॒यम् ॥२॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

बृहस्पते । अति । यत् । अर्य्यः । अर्हात् । द्युमदितिद्द्युमत् । विभातीतिविभाति । क्रतुमदितिक्रतु मत् । जनेषु ॥ यत् । दीदयत् । शवसा । ऋतप्प्रजातेत्यृत प्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ बृहस्पतये । त्वा ॥३

इन्द्र । गोमन्नितिगो मन् । इह । आ । याहि । पिब । सोमम् । शतक्क्रतोऽइतिशत क्रतो ॥ विद्द्युद्भिरितिविद्द्युत भिः । ग्रावभिरितिग्ग्राव भिः । सुतम् ॥ इन्द्राय । त्वा । गोमतऽइतिगो मते ॥४॥

इन्द्र । आ । याहि । वृत्रहन्नितिवृत्र हन् । पिब । सोमम् । शतक्क्रतोऽइतिशत क्रतो ॥ गोमद्भिरितिगोमत् भिः । ग्रावभिरितिग्ग्राव भिः । सुतम् ॥५॥

बृहस्पते । द्युमदितिद्यु मत् । क्रतुमदितिक्रतु मत् । ऋतप्रजातेत्यृत प्रजात । अस्मासु । चित्रम् । बृहस्पतये ॥३॥

शतक्रतोऽइतिशत क्रतो । विद्युद्भिरितिविद्युत् भिः । ग्रावभिरितिग्राव भिः ॥४॥

वृत्रहन्नितिवृत्र हन् । शतक्रतोऽइतिशत क्रतो । गोमद्भिरितिगोमत् भिः । ग्रावभिरितिग्राव भिः ॥५॥

य्यत् । अर्य्यः । [1]विभातीतिवि[1] भाति । य्यत् । दीदय्यत् । बृहस्पतय्ये ॥३॥

य्याहि । विद्युद्भिरितिविद्युत् भिः ॥४॥

य्याहि । [2]वृत्रहन्नितिवृत्र[2] हन् ॥५॥

१, ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं गुरुवकारेण भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो न द्विर्लिख्यते ।

ऋतावानम् । ऋतवानमित्त्यृत वानम् । वैश्श्वानरम् । ऋतस्य । ज्योतिषः । पतिम् ॥ अजस्रम् । घर्म्मम् । ईमहे ॥ वैश्श्वानराय । त्वा ॥६॥

वैश्श्वानरस्य । सुमताविति सु मतौ । स्याम । राजा । हि । कम् । भुवनानाम् । अभिश्श्रीरित्त्यभि श्रीः ॥ इतः । जातः । विश्श्वम् । इदम् । वि । चष्टे । वैश्श्वानरः । यतते । सूर्य्येण ॥ अग्निः । उक्क्थेन । वाहसा ॥७॥

अग्निः । ऋषिः । पवमानः । पाञ्चजन्यऽइतिपाञ्च जन्यः । पुरोहितऽइतिपुरः हितः ॥ तम् । ईमहे । महागय-मितिमहा गयम् ॥८॥

महान् । इन्द्रः । वज्ज्रहस्तऽइतिवज्ज्र हस्तः । षोडशी । शर्म्म । यच्छतु ॥ हन्तु । पाप्मानम् । यः । अस्म्मान् । द्वेष्टि ॥९॥

ऋतवानमित्यृत वानम् । वैश्वानरम् । वैश्वानराय ॥६॥
वैश्वानरस्य । अभिश्रीरित्यभि श्रीः । विश्वम् । चष्टे । वैश्वानरः । अग्निः । उक्थेन ॥७॥
अग्निः । पाञ्चजन्यऽइतिपाञ्च जन्यः ॥८॥
वज्रहस्तऽइतिवज्र हस्तः । यच्छतु । पाप्मानम् । अस्मान् । द्वेष्टि ॥९॥

ऋतवानमित्यृत वानम् ॥६॥
व्यतते । सूर्य्यैण ॥७॥
[1]महागय्यमितिमहा गय्यम् ॥८॥
वज्रहस्तऽइतिवज्र हस्तः । य्यच्छतु । य्यः ॥९॥

---

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानां पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य एकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

तम् । व्रुं । दुस्सम् । ऋतीषहम् । ऋतिसहमित्यृति सहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्धसः ॥ अभि । व्रत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीर्भिरितिगीः भिः । नवामहे ॥१०॥

यत् । वाहिष्ठम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्च । विभावसोऽइतिविभा वसो । [1]महिषीवेतिमहिषी इव । त्वत् । रयिः । त्वत् । वाजाः । उत् । ईरते ॥११॥

आ । इहि । ऊँऽइत्यूँ । सु । ब्रवाणि । ते । अग्ने । इत्था । इतराः । गिरः ॥ एभिः । वर्द्धासे । इन्दुभिरितीन्दु भिः ॥१२॥

ऋतवः । ते । यज्ञम् । वि । तन्वन्तु । मासाः । रक्षन्तु । ते । हविः ॥ सँव्वत्सरः । ते । यज्ञम् । दधातु । नः । प्रजामितिप्र जाम् । च । परि । पातु । नः ॥१३

दुस्सम् । ऋतिसहमित्यृति सहम् । व्रत्सम् ॥१०॥

व्राहिष्ठम् । अग्नये ॥११॥

ऊँऽइत्यूँ । अग्ने । इत्था ॥१२॥

यज्ञम् । तन्वन्तु । रक्षन्तु । सँव्वत्सरः । यज्ञम् । प्रजामितिप्र जाम् ॥१३

[2]व्रुं । ऋतिसहमित्यृति सहम् ॥१०॥

य्यत् । अग्नये । विभावसोऽइतिविभा वसो । रयिः ॥११॥

य्यज्ञम् । य्यज्ञम् ॥१३॥

१. 'महिषीवेतिमहिषी इव' इत्यपपाठः काशीमुद्रिते, मन्त्रे पदस्याद्युदात्तत्वदर्शनात् ।

२ः ककोशे संहितेव 'व्रुं' पदे वकारो न गुरुरुच्यते । तेनापपाठोऽयम् ।

उपह्वरऽइत्युप ह्वरे । गिरीणाम् । सङ्गमऽइतिसम् गमे । च । नदीनाम् ॥ धिया । विप्रः । अजायत ॥१४॥

उच्चा । ते । जातम् । अन्धसः । दिवि । सत् । भूमिः । आ । ददे ॥ उग्रम् । शर्म्म । महि । श्रवः ॥१५॥

सः । नः । इन्द्राय । यज्ज्यवे । वरुणाय । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः ॥ वरिवोविदितिवरिवः वित् । परि । स्रव ॥१६॥

एना । विश्वानि । अर्य्यः । आ । द्युम्नानि । मानुषाणाम् ॥ सिषासन्तः । सिसासन्तऽइतिसिसासन्तः । वनामहे ॥१७॥

अनु । वीरैः । पुष्यास्म्म । गोभिः । [1]अश्वैः । सर्वेण । पुष्टैः ॥ द्विपदेतिद्वि पदा । चतुष्पदा । चतुःपदेतिचतुः पदा । वयम् । देवाः । नः । यज्ञम् । ऋतुथेत्यृतु था । नयन्तु ॥१८॥

उपह्वरऽइत्युप ह्वरे । विप्रः ॥१५॥ उग्रम् ॥१५॥
यज्यवे । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः ॥१६॥
विश्वानि । द्युम्नानि ॥१७॥
पुष्यास्म । [1]अश्वैः । पुष्टैः । द्विपदेतिद्वि पदा । चतुष्पदा । यज्ञम् । ऋतुथेत्यृतु था ॥१८॥

धिया । अजायत ॥१४॥
इन्द्राय । यज्ज्यवे । वरुणाय । वरिवोविदितिवरिवः वित् ॥१६॥
अर्य्यः ॥१७॥
[1]अश्वैः । वयम् । यज्ञम् । ऋतुथेत्यृतु था । नयन्तु ॥१८॥

---

१. द्र० पृष्ठ ३२२, टि० २; पृष्ठ ३५६, टि० १ ।

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप ॥ त्वष्टारम् । सोमपीतयऽइतिसोम पीतये ॥१९॥

अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः । ग्नावः । नेष्टरितिनेष्टः । पिब । ऋतुना ॥ त्वम् । हि । रत्नधाऽइतिरत्न धाः । असि ॥२०॥

द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ॥ नेष्ट्रात् । ऋतुभिरित्यृतु भिः । इष्यत ॥२१॥

तव । अयम् । सोमः । त्वम् । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत्तममितिशश्वत् तमम् । सुमनाऽइतिसु मनाः । अस्य । पाहि ॥ यज्ञे । बर्हिषि । आ । निषद्य । निसद्येतिनि सद्य । दधिष्व । इमम् । जठरे । इन्दुम् । इन्द्र ॥२२॥

अग्ने । पत्नीः । त्वष्टारम् ॥१९॥

यज्ञम् । नेष्टरितिनेष्टः । रत्नधाऽइतिरत्न धाः ॥२०॥

द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः । तिष्ठत । नेष्ट्रात् । ऋतुभिरित्यृतु भिः । इष्यत ॥२१॥

शश्वत्तममितिशश्वत् तमम् । अस्मिन् । यज्ञे । निषद्य । निसद्येतिनि सद्य । दधिष्व ॥२२॥

सोमपीतयऽइतिसोम पीतये ॥१९॥

व्यज्ञम् ॥२०॥

ऋतुभिरित्यृतु भिः ॥२१॥

अज्ञम् । व्यज्ञे ॥२२॥

अमेवेत्यमा इव । नः । सुहवाऽइतिसु हवाः । आ । हि । गन्तन । नि । बर्हिषि । सदतन । रणिष्टन ॥ अथ । मन्दस्व । जुजुषाणः । अन्धसः । त्वष्टः । देवेभिः । जनिभिरितिजनि भिः । सुमद्गणऽइतिसुमत् गणः ॥२३॥

स्वादिष्ठया । मदिष्ठया । पवस्व । सोम । धारया ॥ इन्द्राय । पातवे । सुतः ॥२४॥

रक्षोहेतिरक्षः हा । विश्वचर्षणिरितिविश्व चर्षणिः । अभि । योनिम् । अयः । हते ॥ द्रोणे । सधस्थमितिसध स्थम् । आ । असदत् ॥२५॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षड्विंशोऽध्यायः ॥

अमेवेत्यमा इव । रणिष्टन । त्वष्टः । सुमद्गणऽइतिसुमत गणः ॥२३॥

स्वादिष्ठया । मदिष्ठया ॥२४॥

रक्षोहेतिरक्षः हा । विश्वचर्षणिरितिविश्व चर्षणिः । सधस्थमितिसध स्थम् ॥२५॥

स्वादिष्ठया । मदिष्ठया । धारया । इन्द्राय ॥२४॥

विश्वचर्षणिरितिविश्व चर्षणिः । योनिम् । अयः ॥२५॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन षड्विंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३६६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

सप्तविंशोऽध्यायः

समाः । त्वा । अग्ने । ऋतवः । वर्द्धयन्तु । सँवत्सराः । ऋषयः । यानि । सत्या ॥ सम् । दिव्येन । दीदिहि । रोचनेन । [1]विश्वाः । आ । भाहि । प्रदिश॒ इति॑ प्र॒ दिशः॑ । चत॑स्रः ॥१॥

सम् । च । इध्यस्व । अग्ने । प्र । च । बोधय । एनम् । उत् । च । तिष्ठ । महते । सौभगाय ॥ मा । च । रिषत् । उपसत्तेत्युप सत्ता । ते । अग्ने । ब्रह्माणः । ते । यशसः । सन्तु । मा । अन्ये ॥२॥

अग्ने । सँवत्सराः । सत्या । दिव्येन । [1]विश्वाः । प्रदिश॒ इति॑प्र दिशः॑ ॥१॥

इध्यस्व । अग्ने । तिष्ठ । उपसत्तेत्युप सत्ता । अग्ने । ब्रह्माणः । अन्ये ॥२॥

वर्द्धयन्तु । ऋषयः । यानि । [1]विश्वाः ॥१॥

बोधय । सौभगाय । [2]चरिषत् । यशसः ॥२॥

---

१. द्र० ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. अपपाठ इव प्रतिभाति, पाठान्तरं वा स्यात् । संहिताया उभयथाऽपि पदच्छेदः सम्भवति ।

त्वाम् । अग्ने । वृणते । ब्राह्मणाः । इमे । शिवः । अग्ने । सँव्वरणऽइतिसम् व्वरणे । भव । नः ॥ सपत्नहेतिसपत्न हा । नः । अभिमातिजिदित्त्यभिमाति जित् । च । स्वे । गये । जागृहि । अप्प्रयुच्छन्नित्त्यप्प्र युच्छन् ॥३॥

इह । एव । अग्ने । अधि । धारय । रयिम् । मा । त्वा । नि । क्रन् । पूर्व्वचितऽइतिपूर्व्व चितः । निकारिणऽइतिनि कारिणः ॥ क्षत्त्रम् । अग्ने । सुयममितिसु यमम् । अस्तु । तुब्भ्यम् । उपसत्तेत्त्युप सत्ता । वर्द्धताम् । ते । अनिष्टृतः । अनिस्तृतऽइत्त्यनि स्तृतः ॥४॥

क्षत्त्रेण । अग्ने । स्वायुरितिसु आयुः । सम् । रभस्व । मित्त्रेण । अग्ने । मित्त्रधेयऽइतिमित्त्र धेये । यतस्व ॥ सजातानामितिस जातानाम् । मद्ध्यमस्त्थाऽइति-

---

अग्ने । ब्राह्मणाः । अग्ने । सपत्नहेतिसपत्न हा । अभिमातिजिदित्यभिमाति जित् । अप्रयुछन्नित्यप्र युछन् ॥३॥

अग्ने । क्षत्रम् । अग्ने । अस्तु । तुभ्यम् । उपसत्तेत्युप सत्ता । अनिष्टृतः । अनिस्तृतऽइत्यनि स्तृतः ॥४॥

क्षत्रेण । अग्ने । मित्रेण । अग्ने । मित्रधेयऽइतिमित्र धेये । मध्यमस्था-

---

[1]सम्वरणऽइतिसम् वरणे । गय्ये । अप्रयुछनित्यप्र [2]य्युछन् ॥३॥

धारय्य । रय्यिम् । सुय्यममितिसु [3]य्यमम् ॥४॥

स्वाय्युरितिसु आय्युः । मित्रधेय्यऽइतिमित्र धेय्ये । य्यतस्व ।

---

१. 'सँव्वरण॰' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युछन्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यमम्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

मद्धयम स्थाः । एधि । राज्ज्ञाम् । अग्ग्ने । व्विहुव्व्युऽइतिविहुव्य॒ः । दीदिहि । इह ॥५॥

अति । निहः । अति । स्रिधः । अति । अचित्तिम् । अति । अरातिम् । अग्ग्ने ॥ व्विश्श्वा । हि । अग्ग्ने । दुरितेतिदुः इता । सहस्व । अथ । अस्म्मब्भ्यम् । सहवीरामितिसह व्वीराम् । रयिम् । दाः ॥६॥

अनाधृष्ष्यः । जातवेदाऽइतिजात व्वेदाः । अनिष्ष्टृतः । अनिस्त्तृतऽइत्त्यनि स्तृतः । व्विराडितिवि राट् । अग्ग्ने । क्षत्त्रभृदितिक्क्षत्त्र भृत् । दीदिहि । इह ॥ [1]व्विश्श्वाः । आशाः । प्रमुञ्चन्निति॑प्प्र मुञ्चन् । मानुषीः । भियः । शिवेभिः । अद्द्य । परि । पाहि । नः । वृधे ॥७॥

बृहस्प्पते । सवितः । बोधय । एनम् । सᳬशितमितिसम् शितम् । चित् । सन्तरामितिसम् तराम् । सम् । शिशाधि ॥ व्वर्द्धय । एनम् । महते । सौभगाय । व्विश्श्वे । एनम् । अनु । मदन्तु । देवाः ॥८॥

ऽइतिमध्यम स्थाः । राज्ञाम् । अग्ने । व्विहुव्युऽइतिवि हुव्यः ॥५॥

अग्ने । व्विश्वा । अग्ने । अस्मभ्यम् ॥६॥

अनाधृष्यः । अनिष्टृतः । अनिस्तृतऽइत्यनि स्तृतः । अग्ने । क्षत्रभृदितिक्षत्र भृत् । [1]व्विश्वाः । प्रमुञ्चन्नितिप्र मुञ्चन् । अद्य ॥७॥

बृहस्पते । व्विश्वे ॥८॥

व्विहुव्युऽइतिव्वि हुव्यः ॥५॥

सहवीरामितिसह वीराम् । रय्यिम् ॥६॥

जातवेदाऽइतिजात वेदाः । व्विराडितिव्वि राट् । [1]व्विश्वाः । भिय्यः ॥७

बोधय्य । व्वर्द्धय्य । सौभगाय्य ॥८॥

---

१. द्र० ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

अमुत्रभूयादित्यमुत्र भूयात् । अध । यत् । यमस्य । बृहस्पते । अभिशस्तेरित्यभि शस्तेः । अमुञ्चः ॥ प्रति । औहताम् । अश्विना । मृत्युम् । अस्मात् । देवानाम् । अग्ने । भिषजा । शचीभिः ॥९॥

ऊर्ध्वाः । अस्य । समिधऽइतिसम् इधः । भवन्ति । ऊर्ध्वा । शुक्रा । शोचीꣳषि । [1]अग्नेः ॥ द्युमत्तमेतिद्युमत् तमा । सुप्रतीकस्येतिसु प्रतीकस्य । सूनोः ॥१०॥

तनूनपादितितनू नपात् । असुरः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । देवः । देवेषु । देवः ॥ पथः । अनक्तु । मध्वा । घृतेन ॥११॥

मध्वा । यज्ञम् । नक्षसे । प्रीणानः । नराशꣳसः । अग्ने ॥ सुकृदितिसु कृत् । देवः । सविता । विश्ववार-ऽइतिविश्व वारः ॥१२॥

अमुत्रभूयादित्यमुत्र भूयात् । बृहस्पते । अभिशस्तेरित्यभि शस्तेः । अश्विना । मृत्युम् । अस्मात् । अग्ने ॥९॥

शुक्रा । अग्नेः । द्युमत्तमेतिद्युमत् तमा । सुप्रतीकस्येतिसु प्रतीकस्य ॥१०॥

विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । अनक्तु । मध्वा ॥११॥

मध्वा । यज्ञम् । नक्षसे । अग्ने । विश्ववारऽइतिविश्व वारः ॥१२॥

अमुत्रभूयादित्यमुत्र भूयात् । यत् । यमस्य ॥९॥

[2]ऊर्ध्वाः ॥१०॥ विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः ॥११॥

यज्ञम् । विश्ववारऽइतिविश्व वारः ॥१२॥

---

१. 'अग्ने' इत्यपपाठः काशीमुद्रिते ।

२. इत पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

अच्छं । अयम् । एति । शवसा । घृतेनं । ईडानः । वह्निः । नमसा ॥ अग्निम् । स्रुचः । अध्वरेषु । प्रयत्स्वितिप्रयत् सु ॥१३॥

सः । यक्षत् । अस्य । महिमानम् । अग्नेः । सः । ईम् । मन्द्रा । सुप्रयसऽइतिसु प्रयसः ॥ वसुः । चेतिष्ठः । वसुधातमऽइतिवसु धातमः । च ॥१४॥

द्वारः । देवीः । अनु । अस्य । विश्वे । व्रता । ददन्ते । अग्नेः ॥ उरुव्यचसऽइत्युरु व्यचसः । धाम्ना । पत्यमानाः ॥१५॥

तेऽइतिते । अस्य । योषणेऽइतियोषणे । दिव्येऽइतिदिव्ये । न । योनौ । उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता ॥ इमम् । यज्ञम् । अवताम् । अध्वरम् । नः ॥१६॥

अछं । वर्हिः । अग्निम् । अध्वरेषु । प्रयत्स्वितिप्रयत् सु ॥१३॥

यक्षत् । अग्नेः । सुप्रयसऽइतिसु प्रयसः । चेतिष्ठः ॥१४॥

विश्वे । अग्नेः । उरुव्यचसऽइत्युरु व्यचसः । धाम्ना । पत्यमानाः ॥१५

दिव्येऽइतिदिव्ये । उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता । यज्ञम् । अध्वरम् ॥१६॥

अय्यम् । [1]प्रय्यत्स्वितिप्रय्यत सु ॥१३॥

य्यक्षत् । सुप्रय्यसऽइतिसु प्रय्यसः । व्वसुधातमऽइतिव्वसु धातमः ॥१४

उरुव्यचसऽइत्युरु व्यचसः ॥१५॥

[2]य्योषणऽइतिय्योषण । य्योनौ । य्यज्ञम् ॥१६॥

---

१. द्र० ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

२. अपपाठोऽयम्, 'य्योषणेऽइतिय्योषणे' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

दैव्या । होतारा । ऊर्द्ध्वम् । अद्धरम् । नः । अग्नेः । जिह्वाम् । अभि । गृणीतम् ॥ कृणुतम् । नः । स्विष्टिमितिसु इष्टिम् ॥१७॥

तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । सदन्तु । इडा । सरस्वती । भारती ॥ मही । गृणाना ॥१८॥

तत् । नः । तुरीपम् । अद्भुतम् । पुरुक्क्षु । त्वष्टा । सुवीर्र्य्यमितिसु व्वीर्य्यम् ॥ रायः । पोषम् । वि । स्यतु । नाभिम् । अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे ॥१९॥

व्वनस्प्पते । अव । सृज । रराणः । त्मना । देवेषु ॥ अग्निः । हुव्यम् । शमिता । सूदयाति ॥२०॥

अग्ने । स्वाहा । कृणुहि । जातवेदऽइतिजात वेदः । इन्द्राय । हुव्यम् ॥ व्विश्श्वे । देवाः । हुविः । इदम् । जुषन्ताम् ॥२१॥

दैव्या । अध्वरम् । अग्ने? । जिह्वाम् । स्विष्टिमितिसु इष्टिम् ॥१७॥

अद्भुतम् । पुरुक्षु । त्वष्टा । अस्मेऽइत्यस्मे ॥१९॥

व्वनस्पते । अग्नि? । हुव्यम् ॥२०॥

अग्ने । हुव्यम् । व्विश्वे ॥२१॥

---

[1]अध्वरम् ॥१७॥

सुवीर्य्यमितिसु वीर्य्यम् । राय? ॥१९॥

सूदयाति ॥२०॥

जातवेदऽइतिजात वेदः । इन्द्राय । [2]जुषताम् ॥२१॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'अध्वरम्' इत्येवमन्तोदात्तेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'जुषन्ताम्' इत्येवं शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

पीवोऽअन्नानितिपीव॑ऽअन्नान् । र॒यि॒वृध॒ऽइति॑रयि वृध॑ः । सु॒मे॒धाऽइति॑सु मे॒धाः । श्वे॒तः । सि॒ष॒क्ति॒ । सि॒स॒क्क्तीति॑सिसक्ति । नि॒यु॒ता॒मिति॑नि युता॑म् । अ॒भि॒श्री॒रित्य॑भि श्रीः ॥ ते । वा॒यवे॑ । सम॑नस॒ऽइति॒स मन॑सः । वि । त॒स्थुः । विश्वा॑ । इत् । नर॑ः । स्व॒प॒त्या॒नीति॑सु [1]अप॒त्यानि॑ । च॒क्रुः ॥२२॥

रा॒ये । नु । यम् । ज॒ज्ञतु॑ः । रोद॑सी॒ऽइति॒रोद॑सी । इ॒मेऽइ॒तीमे । रा॒ये । दे॒वी । धि॒षणा॑ । धा॒ति॒ । दे॒वम् ॥ अध॑ । वा॒युम् । नि॒यु॒त॒ऽइति॑नि युत॑ः । स॒श्च॒त॒ । स्वाः । उ॒त । श्वे॒तम् । व॒सु॑धि॒ति॒मिति॒वसु॑ धिति॒म् । नि॒रे॒के ॥२३॥

आप॑ः । ह॒ । यत् । बृ॒ह॒तीः । विश्व॑म् । आय॑न् । गर्भ॑म् । दधा॑नाः । ज॒नय॑न्तीः । अ॒ग्निम् ॥ तत॑ः । दे॒वाना॑म् । सम् । अ॒व॒र्त्त॒त॒ । असु॑ः । एक॑ः ॥२४॥

सि॒ष॒क्ति॒ । सि॒स॒क्तीति॑सिसक्ति । अ॒भि॒श्री॒रित्य॑भि श्रीः । त॒स्थुः । विश्वा॑ । स्व॒प॒त्या॒नीति॑सु अ॒प॒त्यानि॑ । च॒क्रुः ॥२२॥

ज॒ज्ञतु॑ः । स॒श्च॒त॒ ॥२३॥ विश्व॑म् । गर्भ॑म् । अ॒ग्निम् ॥२४॥

---

[2]र॒यि॒वृध॒ऽइति॑रयि [2]वृध॑ः । नि॒यु॒ता॒मिति॑नि [3]युता॑म् । वा॒यवे॑ २२

रा॒ये । यम् । रा॒ये । वा॒युम् । नि॒यु॒त॒ऽइति॑नि [4]युत॑ः । व॒सु॑धि॒ति॒मिति॒वसु॑ धिति॒म् ॥२३॥

यत् । आय॑न् । ज॒नय॑न्तीः ॥२४॥

---

१. 'अ॒प॒त्यानि॑' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवति । तेन 'र॒यि॒वृध॒ऽइति॑रयि॒ वृध॑ः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यु॒ता॑म्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. ककोशशैल्यनुसारम् 'यु॒त॑ः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

यः । चित् । आपः । महिना । पर्य्यपश्यदितिपरि अपश्यत् । दक्षम् । दधानाः । जनयन्तीः । यज्ञम् ॥ यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् ॥२५॥

प्र । याभिः । यासि । दाश्वांसम् । अच्छ । नियुद्भिरितिनियुत्भिः । वायोऽइतिवायो । इष्टये । दुरोणे ॥ नि । नः । रयिम् । सुभोजसमितिसुभोजसम् । युवस्व । नि । वीरम् । गव्यम् । अश्व्यम् । च । राधः ॥२६॥

आ । नः । नियुद्भिरितिनियुत्भिः । शतिनीभिः । अध्वरम् । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । यज्ञम् ॥ वायोऽइतिवायो । अस्मिन् । सवने । मादयस्व ॥२७॥

नियुत्वान् । वायोऽइतिवायो । आ । गहि । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ॥ गन्ता । असि । सुन्वतः । गृहम् ॥२८

पर्य्यपश्यदितिपरि अपश्यत् । दक्षम् । यज्ञम् ॥२५॥

दाश्वांसम् । अच्छ । नियुद्भिरितिनियुत्भिः । इष्टये । गव्यम् । अश्व्यम् ॥२६॥

नियुद्भिरितिनियुत्भिः । अध्वरम् । यज्ञम् । अस्मिन् ॥२७॥

नियुत्वान् । शुक्रः । सुन्वतः ॥२८॥

यः । पर्य्यपश्यदितिपरि अपश्यत् । जनयन्तीः । यज्ञम् । यः ॥२५

याभिः । यासि । नियुद्भिरितिनियुत्भिः । वायोऽइतिवायो । इष्टये । रयिम् । युवस्व ॥२६॥

नियुद्भिरितिनियुत्भिः । याहि । यज्ञम् । वायोऽइतिवायो । मादयस्व ॥२७॥

नियुत्वान् । वायोऽइतिवायो । अयम् । अयामि ॥२८॥

वायोऽइतिवायो । शुक्रः । अयामि । ते । मध्वः । अग्रम् । दिविष्टिषु ॥ आ । याहि । सोमपीतयऽइतिसोम पीतये । स्पार्हः । देव । नियुत्त्वता ॥२९॥

वायुः । अग्रेगाऽइत्यग्रे गाः । यज्ञप्रीरितियज्ञ प्रीः । साकम् । गन् । मनसा । यज्ञम् ॥ शिवः । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । शिवाभिः ॥३०॥

वायोऽइतिवायो । ये । ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः । आ । गहि ॥ नियुत्त्वान् । सोमपीतयऽइतिसोम पीतये ॥३१॥

एकया । च । दशभिरितिदश भिः । च । स्वभूतऽइतिस्व भूते । द्वाभ्याम् । इष्टये । विंशती । च ॥ तिसृभिरितितिसृ भिः । च । वहसे । त्रिंशता । च ।

शुक्रः । मध्वः । अग्रम् । दिविष्टिषु । नियुत्वता ॥२९॥

अग्रेगाऽइत्यग्रे गाः । यज्ञप्रीरितियज्ञ प्रीः । यज्ञम् । नियुद्भिरिति-नियुत् भिः ॥३०॥

नियुत्वान् ॥३१॥

द्वाभ्याम् । इष्टये । नियुद्भिरितिनियुत् भिः ॥३२॥

वाय्योऽइतिवाय्यो । अय्यामि । य्याहि । सोमपीतय्यऽइतिसोम पीतय्ये । नियुत्वता ॥२९॥

वायुः । य्यज्ञप्रीरितिय्यज्ञ प्रीः । य्यज्ञम् । नियुद्भिरितिनियुत् भिः ३०

वाय्योऽइतिवाय्यो । य्ये । [1]नियुत्वानितिनिय्यु त्वान् । सोमपीतय्य-ऽइतिसोम पीतय्ये ॥३१॥

एकय्या । इष्टय्ये । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । वाय्योऽइतिवाय्यो ॥३२॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'नियुत्वान्' इत्येवमवग्रहरहितेन पाठेन भाव्यम् ।

नियुद्भिरितिनियुत् भिः । वायोऽइतिवायो । इह । ता । वि । मुञ्च ॥३२॥

तव । वायोऽइतिवायो । ऋतस्पते । ऋतपतऽइत्यृत पते । त्वष्टुः । जामातः । अद्भुत ॥ अवांसि । आ । वृणीमहे ॥३३॥

अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाऽइवेत्यदुग्धाः इव । धेनवः ॥ ईशानम् । अस्य । जगतः । स्वर्दृशमितिस्वः दृशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः ॥३४॥

न । त्वावानितित्वा वान् । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते ॥ अश्वायन्तः । अश्वयन्तऽइत्यश्व यन्तः । मघवन्नितिमघ वन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥३५॥

ऋतस्पते । ऋतपतऽइत्यृत पते । त्वष्टुः । अद्भुत ॥३३॥

अदुग्धाऽइवेत्यदुग्धाः इव । तस्थुषः ॥३४॥

त्वावानितित्वा वान् । अन्यः । दिव्यः । जनिष्यते । अश्वायन्तः । अश्वयन्तऽइत्यश्व यन्तः । गव्यन्तः ॥३५॥

वाय्योऽइतिवाय्यो । ऋतपतऽइत्यृत पते । वृणीमहे ॥३३॥

त्वावानितित्वा वान् । अश्वाय्यन्तः । अश्वय्यन्तऽइत्यश्व [1]य्यन्तः । मघवन्नितिमघ वन् ॥३५॥

१, ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यन्तः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । सातौ । वाजस्य । कारवः ॥ त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिमितिसत् पतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठासु । अर्वतः ॥३६॥

सः । त्वम् । नः । चित्र । वज्रहस्तेतिवज्र हस्त । धृष्णुयेतिधृष्णु या । महः । स्तवानः । अद्रिवऽइत्यद्रि वः ॥ गाम् । अश्वम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥३७॥

कया । नः । चित्रः । आ । भुवत् । ऊती । सदावृध-ऽइतिसदा वृधः । सखा ॥ कया । शचिष्ठया । वृता ॥३८॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानाम् । मꣳहिष्ठः । मत्सत् । अन्धसः ॥ दृढा । चित् । आरुजऽइत्या रुजे । वसु ॥३९॥

वृत्रेषु । सत्पतिमितिसत् पतिम् । काष्ठासु ॥३६॥

चित्र । वज्रहस्तेतिवज्र हस्त । धृष्णुयेतिधृष्णु या । अद्रिवऽइत्यद्रि वः । अश्वम् । रथ्यम् । सत्रा । जिग्युषे ॥३७॥

चित्रः । शचिष्ठया ॥३८॥

सत्यः । मꣳहिष्ठः । मत्सत् । आरुजऽइत्या रुजे ॥३९॥

---

[1]वृत्रेषु ॥३६॥

वज्रहस्तेतिवज्र हस्त । धृष्णुयेतिधृष्णु [2]य्या । अद्रिवऽइत्यद्रि वः ॥३७

कय्या । [1]सदावृधऽइतिसदा वृधः । कय्या । शचिष्ठय्या । [1]वृता ॥३८॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न द्विर्लिख्यते, अतः सर्वत्रैक-वकारवान् शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्या' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

अभि । सु । नः । सखीनाम् । अविता । जरितॄणाम् ॥ शतम् । भवासि । ऊतये ॥४०॥

यज्ञायज्ञेतियज्ञाऽयज्ञा । वः । अग्नये । गिरागिरेतिगिराऽगिरा । च । दक्षसे ॥ प्रप्रेतिप्रऽप्र । वयम् । अमृतम् । जातवेदसमितिजातऽवेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शꣳसिषम् ॥४१॥

पाहि । नः । अग्ने । एकया । उत । द्वितीयया ॥ गीर्भिरितिगीःऽभिः । तिसृभिरितितिसृऽभिः । ऊर्जाम् । पते । चतसृभिरितिचतसृऽभिः । वसोऽइतिवसो ॥४२॥

ऊर्जः । नपातम् । सः । हिन । अयम् । अस्मयुरित्यस्मऽयुः । दाशेम । हव्यदातयऽइतिहव्यऽदातये ॥ भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । वृधे । उत । त्राता । तनूनाम् ॥४३॥

यज्ञायज्ञेतियज्ञाऽयज्ञा । अग्नये । दक्षसे । प्रप्रेतिप्रऽप्र । मित्रम् ॥४१॥
अग्ने । गीर्भिरितिगीःऽभिः ॥४३॥
अस्मयुरित्यस्मऽयुः । हव्यदातयऽइतिहव्यऽदातये ॥४३॥

ऊतय्यै ॥४०॥
य्यज्ञाय्यज्ञेतिय्यज्ञा[1] ऽय्यज्ञा । अग्नय्यै । वय्यम् । जातवेदसमितिजातवेदसम् । प्रिय्यम् ॥४१॥
एकय्या । द्वितीय्यय्या । वसोऽइतिव्वसो ॥४२॥
अय्यम् । अस्मयुरित्यस्म[2]ऽय्युः । हव्यदातय्यऽइतिहव्यदातय्ये । वृधे ॥४३॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमपपाठोऽयम् । इह '०य्यज्ञाऽय्यज्ञा' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युः' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सँव्वत्त्सरः । असि । परिवत्त्सरऽइतिपरि [1]व्वत्त्सरः । इदावत्त्सरः । इद्वत्त्सरऽइतीत् [1]व्वत्त्सरः । व्वत्त्सरः ॥ उषसः । ते । कल्प्पन्ताम् । अहोरात्त्राः । अर्द्धमासाऽइत्त्यर्द्धमासाः । मासाः । ऋतवः । सँव्वत्त्सरः । ते । कल्प्पताम् ॥ प्रेत्त्याऽइतिप्र इत्त्यै । एत्त्याऽइत्त्या इत्त्यै । सम् । च । अश्च । प्र । च । सारय । सुपर्ण्णचिदितिसुपर्ण्ण चित् । ध्रुवः । सीद ॥४४॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तविंशोऽध्यायः ॥

सँव्वत्सरः । परिवत्सरऽइतिपरि व्वत्सरः । इदावत्सरः । इद्वत्सर-ऽइतीत् व्वत्सरः । व्वत्सरः । कल्पन्ताम् । अहोरात्राः । अर्द्धमासाऽइत्यर्धमासाः । सँव्वत्सरः । कल्पताम् । प्रेत्याऽइतिप्र इत्यै । एत्याऽइत्या इत्यै ॥४४॥

परिवत्सरऽइतिपरि वत्सरः । इदावत्सरऽइतीत्[2] वत्सरः । इद्वत्सर-ऽइतीत् वत्सरः । सारय ॥४४॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन सप्तविंशतिमो[3]ऽध्यायः ॥

---

१. 'वत्सरः' इति काशिकः पाठः ।

२. इहावग्रहनिर्देशः प्रामादिकः । 'इदावत्सरः' इत्येवमवग्रहरहितेन पाठेन भाव्यम् ।

३. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

अष्टाविंशोऽध्यायः

इन्द्रम् । इडः । पदे । नाभा । पृथिव्याः । अधि ॥ दिवः । वर्ष्मन् । सम् । इध्यते । ओजिष्ठः । चर्षणीसहाम् । चर्षणिसहामितिचर्षणि सहाम् । वेतु ॥१॥

तनूनपातमितितनू नपातम् । ऊतिभिरित्यूति भिः । जेतारम् । अपराजितमित्यपरा जितम् ॥ इन्द्रम् । देवम् । स्वर्विदमितिस्वः विदम् । पथिभिरितिपथि भिः । मधुमत्तमैरितिमधुमत् तमैः । नराशंसेन । तेजसा ॥२॥

इडाभिः । इन्द्रम् । ईडितम् । आजुह्वानमित्या जुह्वानम् । अमर्त्यम् ॥ देवः । देवैः । सवीर्य्यइतिस वीर्य्यः । वज्रहस्तइतिवज्र हस्तः । पुरन्दरइतिपुरम् दरः ॥३॥

बर्हिषि । इन्द्रम् । निषद्वरम् । निसद्वरमितिनिसत् वरम् । वृषभम् । नर्य्यापसमितिनर्य्या अपसम् ॥ वसुभिरिति-

---

पृथिव्याः । वर्ष्मन् । इध्यते । ओजिष्ठः ॥१॥

ऊतिभिरित्यूति भिः । अपराजितमित्यपरा जितम् ॥२॥

आजुह्वानमित्या जुह्वानम् । वज्रहस्तइतिवज्र हस्तः ॥३॥

निषद्वरम् । निसद्वरमितिनिसद् वरम् । रुद्रैः । आदित्यैः ।

स्वर्विदमितिस्वः विदम् ॥२॥

सवीर्य्यइतिस वीर्य्यः । वज्रहस्तइतिवज्र हस्तः ॥३॥

निसद्वरमितिनिसत् वरम् । वृषभम् । नर्य्यापसमितिनर्य्या अपसम् ।

वसु भिः । रुद्रैः । आदित्यैः । सयुग्भिरितिसयुक् भिः । बर्हिः । आ । असदत् ॥४॥

ओजः । न । वीर्यम् । सहः । द्वारः । इन्द्रम् । अवर्द्धयन् ॥ सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु [1]प्रायनाः । अस्मिन् । यज्ञे । वि । श्रयन्ताम् । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । द्वारः । इन्द्राय । मीढुषे । व्यन्तु ॥५॥

उषेऽइत्युषे । इन्द्रस्य । धेनूऽइतिधेनू । सुदुघेऽइतिसु दुघे । मातरा । महीऽइतिमही ॥ सवातराविति स वातरौ । न । तेजसा । वत्सम् । इन्द्रम् । अवर्द्धताम् । वीताम् ॥६॥

भिषजा । सखाया । हविषा । इन्द्रम् । भिषज्यतः ॥ कवीऽइतिकवी । देवौ । प्रचेतसावितिप्र चेतसौ । इन्द्राय । धत्तः । इन्द्रियम् ॥७॥

सयुग्भिरितिसयुक् भिः ॥४॥

सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः । अस्मिन् । यज्ञे । ऋतवृधऽइत्वृत वृधः ॥५॥

उषेऽइत्युषे । वत्सम् ॥६॥

भिषज्यतः । प्रचेतसावितिप्र चेतसौ ॥७॥

वसुभिरितिवसु भिः । सयुग्भिरितिसयुक् भिः ॥४॥

वीर्य्यम् । अवर्द्धयन् । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः । य्यज्ञे । श्रयन्ताम् । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । इन्द्राय ॥५॥

सवातराविति स [2]वातरौ ॥६॥

सखाया । इन्द्राय । इन्द्रियम् ॥७॥

---

१. 'प्रायनाः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'वा' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

इडा । सरस्वती । भारती । मही॒ऽ ॥ इन्द्रपत्नीरितीन्द्र पत्नीं॑ । हविष्मतीं॑ ॥८॥

त्वष्टारम् । इन्द्रम् । देवम् । भिषजम् । सुयजमितिसु यजम् । घृतश्रियमितिघृत श्रियम् । पुरुरूपमितिपुरु रूपम् । सुरेतसमितिसु रेतसम् । मघोनम् ॥९॥

धियऽ । जोष्टारम् । इन्द्रियम् ॥ मध्वा । समञ्जन्नितिसम् अञ्जन् । पथिभिरितिपथि भिः । सुगेभिरितिसु गेभिः ॥१०॥

इन्द्रम् । स्वाहा । आज्यस्य । मेदसं॑ । स्तोकानाम् । स्वाहाकृतीनामितिस्वाहा कृतीनाम् । हव्यसूक्तीनामितिहव्य सूक्तीनाम् ॥ देवाऽ । आज्यपाऽइत्याज्य पाऽ । जुषाणाऽ । इन्द्रः ॥११॥

देवम् । बर्हिऽ । इन्द्रम् । सुदेवमितिसु देवम् । देवैऽ ।

इन्द्रपत्नीरितीन्द्र पत्नीं॑ । हविष्मतीं॑ ॥८॥

त्वष्टारम् । घृताश्रियमितिघृत श्रियम् ॥९॥

जोष्टारम् । मध्वा ॥१०॥

आज्यस्य । हव्यसूक्तीनामितिहव्य सूक्तीनाम् । आज्यपाऽइत्याज्य पाऽ ॥११॥

सुय्रजमितिसु [1]य्यजम् । घृतश्रिय्रमितिघृत श्रिय्रम् ॥९॥

धिय्रऽ । इन्द्रिय्रम् ॥१०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यजम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

वीरवदितिंवीर वंत् । स्तीर्ण्णम् । वेद्याम् । अवर्द्धयत् ॥ वस्तोंः । वृतम् । प्र । अक्क्तो३ । भृतम् । राया । बर्हिष्म्मंतः । अतिं । अगात् ॥१२॥

इन्द्रम् । सञ्ज्ञातऽइतिंसम् ञाते । वीड्वी३ । यामंन् । अवर्द्धयन् ॥ आ । वत्सेनं । तरुणेन । कुमारेणं । च । मीवता । अपं । अर्वाणम् । रेणुकंकाटमितिंरेणु कंकाटम् । नुदन्ताम् ॥१३

इन्द्रम् । यज्ञे । प्रयतीतिंप्र यति । अह्वेताम् ॥ दैवीः । विशः । प्र । अयासिष्टाम् । सुप्रींतेऽइतिसु प्रींते । सुधिंतेऽइतिसु धिंते । वीताम् ॥१४॥

वसुंधितीऽइतिवसु धिती । देवम् । इन्द्रम् । अवर्द्धताम् ॥ अयांवि । अन्या । अघा । द्वेषांꣳसि । आ । अन्या । वक्क्षत् । वसुं । वार्य्याणि । यजंमानाय । शिक्क्षितेऽइतिंशिक्क्षिते ॥१५॥

वेद्याम् । वस्तोंः । अक्तो३ । बर्हिष्मंतः ॥१२॥
वीड्वी३ । वत्सेनं ॥१३॥
यज्ञे । प्रयतीतिंप्र यति । अह्वेताम् । अयासिष्टाम् । सुप्रींतेऽइतिसु प्रींते ॥१४॥
अन्या । अन्या । वक्षत् । शिक्षितेऽइतिंशिक्षिते ॥१५॥

---

[1]वीरवदितिंवीर वंत् । अवर्द्धयत् । वृतम् । राया ॥१२॥
यामंन् । अवर्द्धयन् ॥१३॥
यज्ञे । प्रयतीतिंप्र [2]यति । अयासिष्टाम् ॥१४॥
वसुंधितीऽइतिवसु धिती । अयांवि । वार्याणि । यजंमानाय ॥१५॥

---

१. अपपाठोऽयम्, ककोशशैल्यनुसारं 'वीरवदितिंवीर वंत्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यति' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

सुदुघेऽइतिंसु दुघें । पर्यसा ॥ इषंम् । ऊर्जंम् । अन्ध्या । व्रुक्क्षत् । सग्गिंधम् । सपीतिमितिस पीतिम् । अन्ध्या । नवेन । पूर्व्वम् । दयंमानेऽइतिदयंमाने । पुराणेन । नवम् । अधाताम् । ऊर्जंम् । ऊर्ज्जाहुंतीऽइत्त्यूर्ज्जा आहुती । ऊर्ज्जयमानेऽइत्त्यूर्ज्जयंमाने ॥१६॥

हुताघशऽंसाविर्तिहुत अघशऽंसौ । आ । अभार्ष्टाम् । शिक्क्षतौ ॥१७॥

पतिम् । इन्द्रम् । अवर्द्धयन् ॥ अस्पृक्क्षत् । भारती । दिवम् । रुद्रै? । यज्ज्ञम् । सरस्वती । इडा । वसुमतीतिवसु मती । गृहान् ॥१८॥

त्रिवरूथऽइर्तित्रि [1]वरूथ? । त्रिबन्धुरऽइर्तित्रि

अन्या । व्रक्षत् । सग्धिम् । अन्या । ऊर्ज्जाहुतीऽइत्यूर्ज्जा आहुती । ऊर्ज्जयमानेऽइत्यूर्ज्जयमाने ॥१६॥

अभार्ष्टाम् । शिक्षितौ ॥१७॥

अस्पृक्षत् । रुद्रै? । यज्ञम् ॥१८॥

त्रिवरूथऽइर्तित्रि वरूथ? । त्रिबन्धुरऽइर्तित्रि···

पयसा । दयमानेऽइतिदयमाने । ऊर्ज्जयमानेऽइत्यूर्ज्जयमाने ॥१६॥

[2]अभाऽइष्टाम् ॥१७॥

अवर्द्धयन् । यज्ञम् ।वसुमतीतिवसु मती ॥१८॥

त्रिवरूथऽइर्तित्रि [3]वरूथ? । त्रिवन्धुरऽइर्तित्रि···

---

१. 'वरूथ?' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अभार्ष्टाम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वरूथ?' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

[1]बन्धुर॒ ॥ श॒तेन॑ । शि॒ति॒पृ॒ष्ठाना॒मिति॑ शिति पृ॒ष्ठाना॑म् । आहि॑त॒ऽइत्या हि॑तं॒ । स॒हस्रे॑ण । प्र । व॒र्त्तते॒ । मि॒त्रावरु॑णा । इत् । अ॒स्य । हो॒त्रम् । अर्ह॑तं॒ । बृ॒ह॒स्पति॑ः । स्तो॒त्रम् । अ॒श्विना॑ । आर्द्ध्व॑र्य्यवम् ॥१९॥

मधु॑शाख॒ऽइति॒मधु॑ शाखं॒ । सुपि॒प्पल॒ऽइति॑सु [2]पिप्पल॒ ॥ दिव॑म् । अग्रे॑ण । अ॒स्पृ॒क्क्षत् । आ । अ॒न्तरि॑क्क्षम् । पृ॒थि॒वीम् । अ॒दृं॒हीत् ॥२०॥

स्वा॒स॒स्त्थमिति॑सु [3]आ॒स॒स्त्थम् । इन्द्रे॑ण । आस॑न्न॒मित्त्या सं॑न्नम् । अ॒न्ध्या । ब॒र्हीं॑षि । अ॒भि । अ॒भूत् ॥२१॥

---

[1]ब॒न्धुर॒ । शि॒ति॒पृ॒ष्ठाना॒मिति॑ शिति पृ॒ष्ठाना॑म् । आहि॑त॒ऽइत्या हि॑तं॒ । मि॒त्रावरु॑णा । हो॒त्रम् । बृ॒ह॒स्पति॑ः । स्तो॒त्रम् । अ॒श्विना॑ । आध्व॑र्य्यवम् ॥१९॥

अग्रे॑ण । अ॒स्पृ॒क्षत् । अ॒न्तरि॑क्षम् ॥२०॥

स्वा॒स॒स्थमिति॑सु आ॒स॒स्थम् । आस॑न्न॒मित्या सं॑न्नम् । अ॒न्या ॥२१॥

---

[1]ब॒न्धुर॒ । आद्ध्वर्य्य॑वम् ॥१९॥

[4]आस॑न्न॒मित्या सं॑नम् ॥२१॥

---

१. 'बन्धुर॒' इति काशिकः पाठः ।

अत्रेदमप्यवधेयम्—कतिपयेषु कोशेषु 'त्रि॒व॒न्धु॒र॒ऽइति॑त्रि ब॒न्धुर॒' इत्येव बकारस्थाने दन्त्योष्ठ्यो वकारः, अवग्रहात्परं तस्य द्वित्वं (गुरुत्वं) च दृश्यते । ककोशेऽपि दन्त्योष्ठ्यो वकार एव । ऋग्वेदे च दन्त्योष्ठ्यवकारवान् एव सर्वत्र पाठः । कृष्णयजुष्षु ओष्ठ्यो बकारो दृश्यते । तदेवमत्रोभयथा पाठे मूलं मृग्यम् ।

२. 'पिप्पल॒' इति काशिकः पाठः ।

३. 'आ॒स॒स्त्थम्' इति काशिकः पाठः ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'आस॑न्न॒मित्या सं॑न्नम्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

स्विष्टमितिसु इष्टम् । कुर्वन् । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । स्विष्टमितिसु इष्टम् । अद्य । करोतु । नः ॥२२॥

पुरोडाशम् । बध्नन् । इन्द्राय । छागम् ॥ इन्द्राय । छागेन ॥ अघत् । तम् । अग्रभीत् । अवीवृधत् । पुरोडाशेन ॥२३॥

समिधानमितिसम् [1]इधानम् । महत् । यशः । सुसमिद्धमितिसु संमिद्धम् । वरेण्यम् । अग्निम् । इन्द्रम् । वयोधसमितिवयः धसम् ॥ गायत्रीम् । छन्दः । इन्द्रियम् । त्र्यविमितित्रि अविम् । गाम् । वयः । दधत् ॥२४॥

तनूनपातमितितनू नपातम् । उद्भिदमित्युत भिदम् । यम् । गर्भम् । अदितिः । दधे । शुचिम् ॥ उष्णिहम् । दित्यवाहमितिदित्य वाहम् ॥२५॥

स्विष्टमितिसु इष्टम् । स्विष्टकृदितिस्विष्ट कृत् । स्विष्टमितिसु इष्टम् । अद्य ॥२२॥

बध्नन् । अग्रभीत् ॥२३॥

सुसमिद्धमितिसु समिद्धम् । वरेण्यम् । अग्निम् । गायत्रीम् । त्र्यविमितित्रि अविम् ॥२४॥

उद्भिदमित्युत भिदम् । गर्भम् । उष्णिहम् । दित्यवाहमितिदित्य वाहम् ॥२५॥

इन्द्राय । इन्द्राय ॥२३॥

यशः । वयोधसमितिवयः धसम् । गायत्रीम् । इन्द्रियम् । वयः ॥२४॥

यम् । दित्यवाहमितिदित्य वाहम् ॥२५॥

१. 'इधानम्' इति काशिकः पाठः ।

ईडेन्यम् । ईडितम् । वृत्रहन्तममितिवृत्रहन् तमम् । इडाभिः । ईड्यम् । सहः । सोमम् ॥ अनुष्टुभम् । अनुस्तुभमित्यनु स्तुभम् । पञ्चाविमितिपञ्च अविम् ॥२६॥

सुबर्हिषमितिसु बर्हिषम् । पूषण्वन्तमितिपूषण् वन्तम् । अमर्त्त्यम् । सीदन्तम् । बर्हिषि । प्रिये । अमृता ॥ बृहतीम् । त्रिवत्समितित्रि वत्सम् ॥२७॥

इयचस्वतीः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु [1]प्रायनाः । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । द्वारः । देवीः । हिरण्ययीः । ब्रह्माणम् ॥ पङ्क्तिम् । इह । तुर्य्य-वाहमितितुर्य्य वाहम् ॥२८॥

ईडेन्यम् । वृत्रहन्तममितिवृत्रहन् तमम् । ईड्यम् । अनुष्टुभम् । अनुस्तुभमित्यनु स्तुभम् ॥२६॥

पूषण्वन्तमितिपूषण् वन्तम् । त्रिवत्समितित्रि वत्सम् ॥२७॥

सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । हिरण्ययीः । ब्रह्माणम् ॥२८॥

---

[2]वृत्रहन्तममितिवृत्रहन् तमम् ॥२६॥

पूषण्वन्तमितिपूषण् वन्तम् । प्रिये । त्रिवत्समितित्रि वत्सम् ॥२७॥

सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । हिरण्ययीः । तुर्य्यवाहमितितुर्य्य वाहम् ॥२८॥

---

१. 'प्रायनाः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो न गुरुर्भवति, अत उभयत्र 'वृ' इत्येवमेकवकारवान् पाठो युक्तः ।

सुपेशसेतिसु पेशसा । सुशिल्पेऽइतिसु शिल्पे । बृहतीऽइतिबृहती । उभेऽइत्युभे । नक्क्तोषासा । नक्क्तोषसेति-नक्क्तोषसा । न । दर्शतेऽइतिदर्शते । विश्श्वम् ॥ त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभमितित्रि स्तुभम् । पष्ट्ठवाहमितिपष्ट्ठ वाहम् ॥२९॥

प्रचेतसेतिप्प्र चेतसा । देवानाम् । उत्तममित्युत् तमम् । यशः । होतारा । दैव्या । कवीऽइतिकवी । सयुजेतिस युजा ॥ जगतीम् । अनड्वाहम् ॥३०॥

पेशस्वतीः । तिस्रः । देवीः । हिरण्ण्ययीः । भारतीः । बृहतीः । महीः । पतिम् ॥ विराजमितिवि राजम् । धेनुम् । गाम् । न ॥३१॥

सुशिल्पेऽइतिसु शिल्पे । उभेऽइत्युभे । नक्तोषासा । नक्तोषसेति-नक्तोषसा । विश्वम् । त्रिष्टुभम् । त्रिस्तुभमितित्रि स्तुभम् । पष्ठवाहमितिपष्ठ वाहम् ॥२९॥

प्रचेतसेतिप्र चेतसा । उत्तममित्युत् तमम् । दैव्या । अनड्वाहम् ॥३०॥

हिरण्ययीः ॥३१॥

---

[1]नक्तोषसेऽइतिनक्तोषसा । पष्ठवाहमितिपष्ठ वाहम् ॥२९॥

[2]प्रचेतसामितिप्र चेतसा । य्यशः । सयुजेतिस [3]य्युजा ॥३०॥

हिरण्यय्यीः । व्विराजमितिव्वि राजम् ॥३१॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'नक्तोषसेतिनक्तोषसा'इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'प्रचेतसेतिप्र चेतसा' इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युजा' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

सुरेतसमितिसु रेतसम् । त्वष्टारम् । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् । रूपाणि । बिभ्रतम् । पृथक् । पुष्टिम् ॥ द्विपदमितिद्वि पदम् । उक्षाणम् ॥३२॥

हिरण्यपर्णमितिहिरण्य पर्णम् । उक्थिनम् । रशनाम् । बिभ्रतम् । वशिम् । भगम् ॥ ककुभम् । वशाम् । वेहतम् ॥३३॥

स्वाहाकृतीरितिस्वाहा कृतीः । अग्निम् । गृहपतिमितिगृह पतिम् । पृथक् । वरुणम् । भेषजम् । कविम् । क्षत्त्रम् ॥ अतिच्छन्दसमित्यति छन्दसम् । बृहत् । ऋषभम् ॥३४॥

देवम् । बर्हिः । वयोधसमितिवयः धसम् । देवम् । इन्द्रम् । अवर्द्धयत् ॥ गायत्त्र्या । छन्दसा । इन्द्रियम् । चक्षुः । इन्द्रे । वयः । दधत् ॥३५॥

त्वष्टारम् । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् । बिभ्रतम् । पुष्टिम् । द्विपदमितिद्वि पदम् । उक्षाणम् ॥३२॥

हिरण्यपर्णमितिहिरण्य पर्णम् । उक्थिनम् । बिभ्रतम् ॥३३॥

अग्निम् । क्षत्रम् । अतिछन्दसमित्यति छन्दसम् ॥३४॥

गायत्र्या । चक्षुः ॥३५॥

पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् ॥३२॥

व्यग्रोधसमितिवयः[१] धसम् । अवर्द्धय्रत । गाय्रत्र्या । इन्द्रिय्रम् । वय्रः ॥३५॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह गुरुणा वकारेण 'व्वय्रः' इत्येवं भाव्यम् ।

शुचिम् । उष्णिहा । प्राणम् ॥ अनुष्टुभा । अनुस्तुभेत्यनु स्तुभा । बलम् ॥ बृहत्या । श्रोत्रम् ॥ पङ्क्त्या । शुक्रम् ॥ देवौ । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रि स्तुभा । त्विषिम् ॥ जगत्या । शूषम् ॥ विराजेतिवि राजा । रूपम् ॥ द्विपदेतिद्वि पदा । भर्गम् ॥ ककुभा । यशः ॥ अतिच्छन्दसेत्यति छन्दसा । क्षत्रम् ॥ वयोधसऽइतिवयः धसे । छागम् ॥ वयोधसऽइतिवयः धसे । छागेन ॥३६॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

उष्णिहा । अनुष्टुभा । अनुस्तुभेत्यनु स्तुभा । बृहत्या । श्रोत्रम् । शुक्रम् । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रि स्तुभा । जगत्या । द्विपदेतिद्वि पदा । अतिछन्दसेत्यति छन्दसा । क्षत्रम् ॥३६॥

विराजेतिवि राजा । यशः । वयोधसऽइतिवयः धसे । वयोधसऽइतिवयः धसे ॥३६॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन अष्टाविंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः

समिद्ध॒ऽइतिसम् इद्धः । अ॒ञ्जन् । कुद॑रम् । म॒ती-नाम् । घृ॒तम् । अ॒ग्ने॒ । मधु॑म॒दि॒ति॒मधु मत् । पिन्व॑मानः ॥ वा॒जी । वह॑न् । वा॒जिनम् । जा॒तवे॑द॒ऽइतिजात वेदः । दे॒वाना॑म् । व॒क्षि॒ । प्रि॒यम् । आ । स॒धस्त्थ॒मितिस॒ध स्थम् ॥१॥

घृ॒तेन॑ । अ॒ञ्जन् । सम् । प॒थः । दे॒व॒याना॒नितिदे॒व याना॑न् । प्र॒जा॒नन्नितिप्र जा॒नन् । वा॒जी । अपि॑ । ए॒तु॒ । दे॒वान् ॥ अनु॑ । त्वा॒ । स॒प्ते॒ । प्र॒दिश॒ऽइतिप्र दिशः॑ । सच॑न्ताम् । स्व॒धाम् । अ॒स्मै । यज॑मानाय । धे॒हि॒ ॥२॥

ईड्यः॑ । च॒ । असि॑ । वन्द्यः॑ । च॒ । वा॒जि॒न् । आ॒शुः । च॒ । असि॑ । मेध्यः॑ । च॒ । स॒प्ते॒ ॥ अ॒ग्निः । त्वा॒ । दे॒वैः । वसु॑भि॒रि॒ति॒वसु भिः । स॒जोषा॒ऽइतिस॒ जोषाः॑ । प्री॒तम् । वह्नि॑म् । व॒ह॒तु॒ । जा॒तवे॑दा॒ऽइतिजा॒त वे॑दाः ॥३॥

समिद्ध॒ऽइतिसम् इद्धः । अ॒ग्ने॒ । पिन्व॑मानः । व॒क्षि॒ । स॒धस्थ॒मितिस॒ध स्थम् ॥१॥

प्र॒जा॒नन्नितिप्र जा॒नन् । स॒प्ते॒ । प्र॒दि॒श॒ऽइतिप्र दिशः॑ । अ॒स्मै ॥२॥
ईड्यः॑ । मेध्यः॑ । स॒प्ते॒ । अ॒ग्निः । वह्नि॑म् ॥३॥

जा॒तवे॑द॒ऽइतिजात वेदः । प्रि॒यम् ॥१॥
दे॒व॒या॒ना॒नितिदे॒व [1]य्याना॑न् । य्यज॑मानाय ॥२॥
वसु॑भि॒रि॒ति॒वसु भिः । जा॒तवे॑दा॒ऽइतिजा॒त वे॑दाः ॥३॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्याना॑न्' इत्येवं लघुना यकारेण भाव्यम् ।

स्तीर्णम् । बर्हिः । सुष्टरीम । सुस्तरीमेतिसु स्तरीम । जुषाणा । उरु । पृथु । प्रथमानम् । पृथिव्याम् ॥ देवेभिः । सुक्तम् । अदितिः । सजोषाऽइतिस जोषाः । स्योनम् । कृण्वाना । सुविते । दधातु ॥४॥

एताः । ऊँऽइत्यूँ । वः । सुभगाऽइतिसु भगाः । विश्वरूपाऽइतिविश्व रूपाः । वि । पक्षोभिरितिपक्ष भिः । श्रयमाणाः । उत् । आतैः ॥ ऋष्वाः । सतीः । कवषः । शुम्भमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु [1]प्रायनाः । भवन्तु ॥५॥

अन्तरा । मित्रावरुणा । चरन्तीऽइतिचरन्ती । मुखम् । सञ्ज्ञानाम् । अभि । सवँविदानेऽइतिसम् [2]विदाने ॥ उषासा ।

सुष्टरीम । सुस्तरीमेतिसु स्तरीम । पृथिव्याम् । सुक्तम् । कृण्वाना ॥४॥
ऊँऽइत्यूँ । विश्वरूपाऽइतिविश्व रूपाः । पक्षोभिरितिपक्षः भिः ।
ऋष्वाः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः ॥५॥
मित्रावरुणा । सञ्ज्ञानाम् । उषसेत्युषसा । सुहिरण्येऽइतिसु हिरण्ये ।

---

[3]सुष्टुरीम । [4]सुस्तुरीमेतिसु स्तुरीम । व्युक्तम् ॥४॥
वः[5] । विश्वरूपाऽइतिविश्व रूपाः । [6]विपक्षभिरितिविपक्ष भिः ।
श्रय्यमाणाः । सुप्राय्यणाः । सुप्राय्यनाऽइतिसु प्राय्यनाः ॥५॥
व्युज्ञानाम् । [7]सम्विदुनेऽइतिसम् विदुने । वाम् । व्योनौ ।

---

१. 'प्रायनाः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'विदाने' इति काशिकः पाठः ।

३. अपपाठोऽयम्, 'सुष्टरीम' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठः, स्वरदोषोऽपि । 'सुस्तरीमेतिसु स्तरीम' इति साधुः ।

५. कपाठे संहितावद् 'वः' गुरुर्न भवत्यतः 'वः' इत्येव साधुः ।

६. अपपाठः, 'वि । पक्षोभिरितिपक्षः भिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

७. कशैल्यनुसारमिह 'सवँविदानेऽइतिसम् विदाने' इत्येवं साधुर्ज्ञेयः ।

उषसेत्त्युषसा । वाम् । सुहिरण्ण्येऽइतिसु [1]हिरण्ण्ये । सुशिल्प्पेऽइतिसु शिल्प्पे । ऋतस्य । योनौ । इह । सादयामि ॥६॥

प्रथमा । वाम् । सरथिनेतिस रथिना । सुवर्ण्णेतिसु वर्ण्णा । देवौ । पश्श्यन्तौ । भुवनानि । विश्श्वा ॥ अपिप्प्रयम् । चोदना । वाम् । मिमाना । होतारा । ज्योतिः । प्रदिशेतिप्प्र दिशा । दिशन्ता ॥७॥

आदित्त्यैः । नः । भारती । वष्टु । यज्ञम् । सरस्वती । सह । रुद्रैः । नः । आवीत् ॥ इडा । उपहूतेत्त्युप हूता । वसुभिरितिवसु भिः । सजोषाऽइतिस जोषाः । यज्ञम् । नः । देवीः । अमृतेषु । धत्त ॥८॥

त्वष्टा । वीरम् । देवकाममितिदेव कामम् । जजान । त्वष्टुः । अर्वा । जायते । आशुः । अश्श्वः ॥ त्वष्टा । इदम् । विश्श्वम् । भुवनम् । जजान । बहोः । कर्त्तारम् । इह । यक्षि । होतरितिहोतः ॥९॥

सुशिल्पेऽइतिसु सिल्पे ॥६॥

पश्यन्तौ । विश्वा । अपिप्रयम् । प्रदिशेतिप्र दिशा ॥७॥

आदित्यैः । वष्टु । यज्ञम् । रुद्रैः । उपहूतेत्युप हूता । यज्ञम् ॥८॥

त्वष्टा । त्वष्टुः । अश्वः । त्वष्टा । विश्वम् । यक्षि ॥९॥

सादयामि ॥६॥

वाम् । सुवर्णेतिसु वर्णा । अपिप्रयम् । वाम् ॥७॥

य्यज्ञम् । वसुभिरितिवसु भिः । य्यज्ञम् ॥८॥

जायते । य्यक्षि ॥९॥

---

१. 'हिरण्ण्ये' इति काशिकः पाठः ।

अश्वः । घृतेन । त्मन्या । समक्तऽइतिसम् अक्तः । उप । देवान् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । पाथः । एतु ॥ वनस्पतिः । देवलोकमितिदेव लोकम् । प्रजानन्नितिप्र जानन् । अग्निना । हव्या । स्वदितानि । वक्षत् ॥१०॥

प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । तपसा । वावृधानः । ववृधानऽइतिववृधानः । सद्यः । जातः । दधिषे । यज्ञम् । अग्ने ॥ स्वाहाकृतेनेतिस्वाहा कृतेन । हविषा । पुरोगाऽइतिपुरः गाः । याहि । साध्या । हविः । अदन्तु । देवाः ॥११॥

यत् । अक्रन्दः । प्रथमम् । जायमानः । उद्यन्नित्युत यन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ॥ श्येनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहूऽइतिबाहू । उपस्तुत्यमित्युप स्तुत्यम् । महि । जातम् । ते । अर्वन् ॥१२॥

अश्वः । त्मन्या । समक्तऽइतिसम् अक्तः । ऋतुशऽइत्यृतु शः । वनस्पतिः । प्रजानन्नितिप्र जानन् । अग्निना । हव्या । वक्षत् ॥१०॥

प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । सद्यः । यज्ञम् । अग्ने । साध्या ॥११॥

अक्रन्दः । उद्यन्नित्युत यन् । समुद्रात् । पक्षा । उपस्तुत्यमित्युप स्तुत्यम् ॥१२॥

ऋतुशऽइत्यृतु शः ॥१०॥

ववृधानऽइतिववृधानः । य्युज्ञम् । य्याहि ॥११॥

य्यत् । जाय्यमानः । उद्यन्नित्युत [1]य्यन् ॥१२॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यन्' इत्येवं लघुयकारेण भाव्यम् ।

यमेन । दत्तम् । त्रितः । एनम् । आयुनक् । अयुनगित्त्यंयुनक् । इन्द्रः । एनम् । प्रथमः । अधि । अतिष्ठत् ॥ गन्धर्वः । अस्य । रशनाम् । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्वम् । वसवः । निः । अतष्ट ॥१३॥

असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्वन् । असि । त्रितः । गुह्येन । व्रतेन ॥ असि । सोमेन । समया । विपृक्त इतिवि पृक्तः । आहुः । ते । त्रीणि । दिवि । बन्धनानि ॥१४॥

त्रीणि । ते । आहुः । दिवि । बन्धनानि । त्रीणि । अप्स्वित्त्यप् सु । त्रीणि । अन्तरित्त्यन्तः । समुद्रे ॥ उतेवेत्त्युत इव । मे । वरुणः । छन्त्सि । अर्वन् । यत्र । ते । आहुः । परमम् । जनित्रम् ॥१५॥

अयुनगित्यंयुनक् । अतिष्ठत् । अगृभ्णात् । अश्वम् । अतष्ट ॥१३॥

आदित्यः । गुह्येन । विपृक्त इतिवि पृक्तः ॥१४॥

अप्स्वित्यप् सु । अन्तरित्यन्तः । समुद्रे । उतेवेत्युत इव । यत्र । जनित्रम् ॥१५॥

यमेन । आयुनक् । अयुनगित्यंयुनक् ॥१३॥

यमः । गुह्येन । समया । विपृक्त इतिवि[1] पृक्तः ॥१४॥

[2]आहुः । यत्र ॥१५॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम्, मन्त्रे सर्वानुदात्तत्वदर्शनात् निघाताभावनिमित्तस्य चाविद्यमानत्वात्, 'आहुः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

इमा । ते । वाजिन् । अवमार्जनानीत्यव मार्जनानि । इमा । शफानाम् । सनितुः । निधानेतिनि धाना ॥ अत्र । ते । भद्राः । रशनाः । अपश्यम् । ऋतस्य । याः । अभिरक्षन्तीत्यभि रक्षन्ति । गोपाः ॥१६॥

आत्मानम् । ते । मनसा । आरात् । अजानाम् । अवः । दिवा । पतयन्तम् । पतङ्गम् ॥ शिरः । अपश्यम् । पथिभिरितिपथि भिः । सुगेभिरितिसु गेभिः । अरेणुभिरित्यरेणु भिः । जेहमानम् । पतत्री ॥१७॥

अत्र । ते । रूपम् । उत्तममित्युत् तमम् । अपश्यम् । जिगीषमाणम् । इषः । आ । पदे । गोः ॥ यदा । ते । मर्त्तः । अनु । भोगम् । आनट् । आत् । इत् । ग्रसिष्ठः । ओषधीः । अजीगरित्यजीगः ॥१८॥

अवमार्ज्जनानीत्यव मार्ज्जनानि । अत्र । भद्राः । अपश्यम् । अभिरक्षन्तीत्यभि रक्षन्ति ॥१६॥

आत्मानम् । अपश्यम् । अरेणुभिरित्यरेणु भिः । पतत्री ॥१७॥

अत्र । उत्तममित्युत् तमम् । अपश्यम् । ग्रसिष्ठः । अजीगरित्य-जीगः ॥१८॥

याः ॥१६॥

[1]आ । [1]त्मानम् । पतयन्तम् । [2]जेह । मानम् । [3]पतत्रि ॥१७॥

यदा । [4]भागम् ॥१८॥

---

१. 'आत्मानम्' इत्येवमेकपदेऽप्यस्थाने विच्छेदरूपोऽपपाठः ।

२. 'जेहमानम्' इत्येवमेकपदेऽप्यस्थाने विच्छेदरूपोऽपपाठः ।

३. दीर्घेकारस्य स्थाने ह्रस्वेकारनिर्देशरूपोऽपपाठः ।

४, 'भोगम्' इत्यस्य स्थाने 'भागम्' इत्यपपाठो लेखकप्रमादजः ।

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्य्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कनीनाम् ॥ अनु । व्रातासः । तव । सख्यम् । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्य्यम् । ते ॥१९॥

हिरण्यशृङ्गऽइतिहिरण्य शृङ्गः । अयः । अस्य । पादाः । मनोजवाऽइतिमनः जवाः । अवरः । इन्द्रः । आसीत् ॥ देवाः । इत् । अस्य । हविरद्यमितिहविः अद्यम् । आयन् । यः । अर्वन्तम् । प्रथमः । अद्ध्यतिष्ठदित्यधि अतिष्ठत् ॥२०॥

ईर्म्मान्तासऽइतीर्म्म अन्तासः । सिलिकमद्ध्यमासऽइति-सिलिक मद्ध्यमासः । सम् । शूरणासः । दिव्यासः । अत्याः ॥ हंसाऽइवेतिहंसाः इव । श्रेणिशऽइतिश्रेणि शः । यतन्ते । यत् । आक्षिषुः । दिव्यम् । अज्मम् । [1]अश्वाः ॥२१॥

सख्यम् ॥१९॥

हिरण्यशृङ्गऽइतिहिरण्य शृङ्गः । हविरद्यमितिहविः अद्यम् । अध्यतिष्ठदित्यधि अतिष्ठत् ॥२०॥

सिलिकमध्यमासऽइतिसिलिक मध्यमासः । दिव्यासः । अत्याः । आक्षिषुः । दिव्यम् । अज्मम् । [1]अश्वाः ॥२१॥

मर्य्यः । ईयुः । वीर्य्यम् ॥१९॥

अद्यम् । आयन् । यः ॥२०॥

यतन्ते । यत् । [2]अय्मम् । [1]अश्वाः ॥२१॥

---

१. अत्रापि दीर्घात् स्वरितात् परस्य विसर्गस्याङ्कने चिह्नभेदो ज्ञेयः, यथा 'यवाः' आदिषु (द्र० पृष्ठ ३२२)।

२. यकारस्य जकारोच्चारणनिमित्ताभेदकारणजोऽपपाठः।

तव । शरीरम् । पतयिष्णु । अर्वन् । तव । चित्तम् । वातऽइवेतिवातः इव । ध्रजीमान् ॥ तव । शृङ्गाणि । विष्ठिता । विस्थितेतिवि स्थिता । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । अरण्येषु । जर्भुराणा । चरन्ति ॥२२॥

शसनम् । वाजी । अर्वा । देवद्रीचा । मनसा । दीध्यानः ॥ अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्य । अनु । पश्चात् । कवयः । यन्ति । रेभाः ॥२३॥

परमम् । यत् । सधस्थमितिसध स्थम् । अर्वान् । अच्छ । पितरम् । मातरम् । च ॥ अद्य । देवान् । जुष्टतमऽइतिजुष्ट तमः । हि । गम्याः । अथ । आ । शास्ते । दाशुषे । वार्याणि ॥२४॥

समिद्धऽइतिसम् इद्धः । अद्य । मनुषः । दुरोणे । देवः । देवान् । यजसि । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥ आ ।

पतयिष्णु । विष्ठिता । विस्थितेतिवि स्थिता । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । अरण्येषु । जर्भुराणा ॥२२॥
देवद्रीचा । दीध्यानः । पश्चात् ॥२३॥
सधस्थमितिसध स्थम् । अच्छ । अद्य । जुष्टतमऽइतिजुष्ट तमः । गम्याः । शास्ते ॥२४॥
समिद्धऽइतिसम् इद्धः । अद्य । मित्रमहऽइतिमित्र महः । चिकित्वान् ।

पतयिष्णु । वातऽइवेतिवातः इव । विस्थितेतिवि[1] स्थिता ॥२२॥
नीयते । कवयः । यन्ति ॥२३॥
यत् । वार्याणि ॥२४॥
यजसि । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥२५॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं गुरुवकारेण भाव्यम् ।

च । वर्ह । मित्रमहुऽइतिमित्र महः । चिकित्वान् । त्वम् । दूतः । कविः । असि । प्रचेताऽइतिप्र चेताः ॥२५॥

तनूनपादितितनू नपात् । पथः । ऋतस्य । यानान् । मध्वा । समञ्जन्नितिसम् अञ्जन् । स्वदय । सुजिह्वेतिसु जिह्व ॥ मन्मानि । धीभिः । उत । यज्ञम् । ऋन्धन् । देवत्रेतिदेव त्रा । च । कृणुहि । अध्वरम् । नः ॥२६॥

नराशꣳसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम । यजतस्य । यज्ञैः ॥ ये । सुक्रतवऽइतिसु क्रतवः । शुचयः । धियन्धाऽइतिधियम् धाः । स्वदन्ति । देवाः । उभयानि । हव्या ॥२७॥

आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । ईड्यः । वन्द्यः । च । आ । याहि । अग्ने । वसुभिरितिवसु भिः । सजोषाऽइतिस जोषाः ॥ त्वम् । देवानाम् । असि । यह्व । होता । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥२८॥

प्रचेताऽइतिप्र चेताः ॥२५॥

मध्वा । सुजिह्वेतिसु जिह्व । मन्मानि । यज्ञम् । देवत्रेतिदेव त्रा । अध्वरम् ॥२६॥

यज्ञैः । सुक्रतवऽइतिसु क्रतवः । हव्या ॥२७॥

आजुह्वानऽइत्या जुह्वानः । ईड्यः । अग्ने । यह्व । यक्षि ॥२८॥

य्यानान् । स्वदय्य । य्यज्ञम् ॥२६॥

य्यजतस्य । य्यज्ञैः । य्ये । शुचय्यः । धिय्यम्धाऽइतिधिय्यम् धाः । उभय्यानि ॥२७॥

य्याहि । व्वसुभिरितिव्वसु भिः । य्यह्व । य्यक्षि । य्यजीय्यान् ॥२८॥

प्राचीनम् । बर्हिः । प्रदिशेतिप्र दिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । अस्याः । वृज्यते । अग्रे । अह्नाम् ॥ वि । ऊँऽइत्यूँ । प्रथते । वितरमितिवि तरम् । वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥२९॥

व्यचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिभ्यऽइतिपति भ्यः । न । जनयः । शुम्भमानाः ॥ देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वमिन्वाऽइतिविश्वम् इन्वाः । देवेभ्यः । भवत । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु [1]प्रायनाः ॥३०॥

आ । सुष्वयन्ती । [2]सुस्वयन्तीऽइतिसुस्वयन्ती ।

प्रदिशेतिप्र दिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । वृज्यते । अग्रे । अह्नाम् । ऊँऽइत्यूँ । देवेभ्यः ॥२९॥

पतिभ्यऽइतिपति भ्यः । विश्वमिन्वाऽइतिविश्वम् इन्वाः । देवेभ्यः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः ॥३०॥

सुष्वयन्ती । उपाकेऽइत्युपाके । उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता ।

वृज्यते । वितरमितिवि तरम् । वरीयः । अदितये ॥२९॥

उर्विया । श्रयन्ताम् । जनयः । विश्वमिन्वाऽइतिविश्वम् इन्वाः । सुप्रायणाः । सुप्रायनाऽइतिसु प्रायनाः ॥३०॥

सुष्वयन्ती । [2]सुस्वयन्तीऽइतिसु स्वयन्ती ।...

---

१. 'प्रायनाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अत्र ककोशेऽन्येषु च केषुचित् कोशेषु दयानन्दभाष्येण सहं मुद्रिते च पदपाठे 'सुस्वयन्तीऽइतिसु स्वयन्ती' इत्येवमवग्रहो दृश्यते । स अपपाठ एव स्यात् । यतः पदकाराः सन्दिग्धव्युत्पत्तिपदेष्ववग्रहं न कुर्वन्ति (द्र० कात्या० प्राति० ५।१३८) । तथा चोक्तम्—"आदिमध्यान्तलुप्तानि समासान्यायभाञ्जि च । नावगृह्णन्ति कवयः पदान्यागमवन्ति च ॥" (का० प्रा० ५।१४५ व्याख्या-

यजतेऽइतियजते । उपाकेऽइत्युपाके । उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसानक्ता । सदताम् । नि । योनौ ॥ दिव्येऽइतिदिव्ये । योषणेऽइतियोषणे । बृहतीऽइतिबृहती । सुरुक्मेऽइतिसु रुक्मे । अधि । श्रियम् । शुक्रपिशमितिशुक्र पिशम् । दधानेऽइतिदधाने ॥३१॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । सुवाचेतिसु वाचा । मिमाना । यज्ञम् । मनुषः । यजध्यै ॥ प्रचोदयन्तेतिप्र चोदयन्ता । विदथेषु । कारूऽइतिकारू ॥३२॥

आ । नः । यज्ञम् । भारती । तूयम् । एतु । इडा । मनुष्वत् । इह । चेतयन्ती ॥ तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । स्योनम् । सरस्वती । स्वपसऽइतिसु अपसः । सदन्तु ॥३३॥

दिव्येऽइतिदिव्ये । सुरुक्मेऽइतिसु रुक्मे । शुक्रपिशमितिशुक्र पिशम् ॥३१॥

दैव्या । यज्ञम् । यजध्यै । प्रचोदयन्तेतिप्र चोदयन्ता ॥३२॥

यज्ञम् । मनुष्वत् ॥३३॥

य्यजतेऽइतिय्यजते[1] । य्योनौ । य्योषणेऽइतिय्योषणे । श्रिय्यम् ॥३१॥

सुवाचेतिसु वाचा । मिमाना[2] । य्यज्ञम् । य्यजध्यै । प्रचोदय्यन्तेतिप्र चोदय्यन्ता ॥३२॥

य्यज्ञम् । तूय्यम् । चेतय्यन्ती ॥३३॥

यामुद्धृतं प्राचीनं वचनम्) । मन्त्रोऽयमृग्वेदेऽपि १०।११०।६श्रूयते, तत्रापि पदमिदं नावगृह्यते । अस्य पदस्य विविधा व्युत्पत्तयस्तत्तद्भाष्यग्रन्थेषु द्रष्टव्याः ।

१. ककोशशैल्यनुसारं 'य्यजते' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयम् स्यात् ।

सः । इमेऽइतीमे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । जनित्रीऽइतिजनित्री । रूपैः । अपिंशत् । भुवनानि । विश्वा ॥ तम् । अद्य । होतः । इषितः । यजीयान् । देवम् । त्वष्टारम् । इह । यक्षि । विद्वान् ॥३४॥

उपावसृजेत्युप अवसृज । त्मन्या । समञ्जन्नितिसम् अञ्जन् । देवानाम् । पाथः । ऋतुथेत्यृतु था । हवींषि ॥ वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः । स्वदन्तु । हव्यम् । मधुना । घृतेन ॥३५॥

सद्यः । जातः । वि । अमिमीत । यज्ञम् । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरोगाऽइतिपुरः गाः ॥ अस्य । होतुः । प्रदिशीतिप्र दिशि । ऋतस्य । वाचि । स्वाहाकृतमितिस्वाहा कृतम् । हविः । अदन्तु । देवाः ॥३६॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्य्याः । अपेशसे ॥ सम् । उषद्भिरित्युषत् भिः । अजायथाः ॥३७॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । जनित्रीऽइतिजनित्री । विश्वा । अद्य । त्वष्टारम् । यक्षि । विद्वान् ॥३४॥

उपावसृजेत्युप अवसृज । त्मन्या । ऋतुथेत्यृतु था । वनस्पतिः । अग्निः । हव्यम् ॥३५॥

सद्यः । यज्ञम् । अग्निः । प्रदिशीतिप्र दिशि ॥३६॥

कृण्वन् । उषद्भिरित्युषत् भिः ॥३७॥

द्यः । य्यजीयान् । य्यक्षि ॥३४॥

ऋतुथेत्यृतु था ॥३५॥ य्यज्ञम् ॥३६॥

मर्य्याः । अजायथाः ॥३७॥

जीमूतस्येवेतिजीमूतस्य इव । भवति । प्रतीकम् । यत् । वर्म्मी । याति । समदामितिस मदाम् । उपस्थऽइत्युप स्थे ॥ अनाविद्धया । तन्वा । जय । त्वम् । सः । त्वा । वर्म्मणः । महिमा । पिपर्त्तु ॥३८॥

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिम् । जयेम । धन्वना । तीव्राः । समदऽइतिस मदः । जयेम ॥ धनुः । शत्रोः । अपकाममित्यप कामम् । कृणोति । धन्वना । सर्वाः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । जयेम ॥३९॥

वक्ष्यन्तीवेतिवक्ष्यन्ती इव । इत । आ । गनीगन्ति । कर्णम् । प्रियम् । सखायम् । परिषस्वजाना । परिसस्वजानेतिपरि [1]सस्वजाना ॥ योषेवेतियोषा इव । शिङ्क्ते । विततेतिवि तता । अधि । धन्वन् । ज्या । इयम् । समने । पारयन्ती ॥४०॥

उपस्थऽइत्युप स्थे । अनाविद्धया । तन्वा ॥३८॥

धन्वना । धन्वना । धन्वना । तीव्राः । शत्रोः । अपकाममित्यप कामम् । धन्वना । प्रदिशऽइतिप्र दिशः ॥३९॥

वक्ष्यन्तीवेतिवक्ष्यन्ती इव । धन्वन् ॥४०॥

य्यत् । य्याति । अनाविद्धय्या । जय्य ॥३८॥

जय्येम । जय्येम । जय्येम ॥३९॥

वक्ष्यन्तीवेतिवक्ष्यन्ती इव । प्रिय्यम् । सखाय्यम् । य्योषेवेतिय्योषा[2] इव । वितततेतिवि तता । इय्यम् । पारय्यन्ती ॥४०॥

---

१. 'सस्वजाना' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'य्योषा' इति साधुः ।

तेऽइतिते । आचरन्तीऽइत्त्या चरन्ती । समनेवेतिसमना इव । योषा । मातेवेतिमाता इव । पुत्त्रम् । बिभृताम् । उपस्थऽइत्त्युप स्थे ॥ अप । शत्त्रून् । विद्ध्यताम् । सवँविदानेऽइतिसम् [1]विदाने । आर्त्नीऽइत्यार्त्नी । इमेऽइतीमे । विष्फुरन्ती । विस्फुरन्तीऽइतिवि स्फुरन्ती । अमित्रान् ॥४१॥

बह्वीनाम् । पिता । बहुः । अस्य । पुत्त्रः । चिश्चा । कृणोति । समना । अवगत्त्येत्त्यव गत्त्य ॥ इषुधिरितीषु धिः । सङ्काः । पृतनाः । च । सर्वाः । पृष्ठे । निनद्धऽइतिनि नद्धः । जयति । प्रसूतऽइतिप्र सूतः ॥४२॥

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यत्र-यत्त्रेतियत्त्र यत्त्र । कामयते । सुषारथिः । सुसारथिरितिसु

आचरन्तीऽइत्या चरन्ती । पुत्रम् । उपस्थऽइत्युप स्थे । शत्रून् । विध्यताम् । आर्त्नीऽइत्यार्त्नी । विष्फुरन्ती । अमित्रान् ॥४१॥

बह्वीनाम् । पुत्रः । चिश्चा । अवगत्येत्यव गत्य । पृष्ठे । निनद्धऽइतिनि नद्धः । प्रसूतऽइतिप्र सूतः ॥४२॥

तिष्ठन् । यत्रयत्रेतियत्र यत्र । पश्चात् । यच्छन्ति । रश्मयः ॥४३॥

य्योषा । [2]सम्विदानेऽइतिसम् विदाने । विस्फुरन्तीऽइतिवि[3] स्फुरन्ती ॥४१॥

चिश्च्या[4] । जय्यति ॥४२॥

नय्यति । य्यत्रय्यत्रेतिय्यत्र[5] य्यत्र । कामय्यते । पनाय्यत । य्यच्छन्ति ।

१. 'विदाने' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'सवँविदानेऽइतिसम् विदाने' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारं 'वि' इति साधुः ।

४. पाठान्तरं स्यात् । इह 'घृतश्चुता मधुश्चुता' इत्यस्य (पृष्ठ २८८) टिप्पणी द्रष्टव्या ।

५. अपपाठोऽयम्, कशैल्यनुसारं '०य्यत्र य्यत्र' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

[1]सारथिः ॥ अभीशूनाम् । महिमानम् । पनायत । मनः । पश्चात् । अनु । यच्छन्ति । रश्मयः ॥४३॥

तीव्रान् । घोषान् । कृण्वते । वृषपाणयऽइतिवृष पाणयः । [2]अश्वाः । रथेभिः । सह । वाजयन्तः ॥ अवक्रामन्त-ऽइत्यव क्रामन्तः । प्रपदैरितिप्र पदैः । अमित्रान् । क्षिणन्ति । शत्रून् । अनपव्ययन्तऽइत्यनप व्ययन्तः ॥४४॥

रथवाहणम् । रथवाहनमितिरथ वाहनम् । हविः । अस्य । नाम । यत्र । आयुधम् । निहितमितिनि हितम् । अस्य । वर्म ॥ तत्र । रथम् । उप । शग्मम् । सदेम । विश्वाहा । वयम् । सुमनस्यमानाऽइतिसु [3]मनस्यमानाः ॥४५

स्वादुषंसदः । स्वादुसंसदऽइतिस्वादु संसदः ।

तीव्रान् । कृण्वते । [2]अश्वाः । अवक्रामन्तऽइत्यव क्रामन्तः । प्रपदैरितिप्र पदैः । अमित्रान् । शत्रून् । अनपव्ययन्तऽइत्यनप व्ययन्तः ॥४४॥

यत्र । तत्र । शग्मम् । विश्वाहा ॥४५॥

रश्मयः ॥४३॥

[4]वृषपाणयऽइतिवृष[5] पाणयः । [2]अश्वाः । वाजयन्तः । अनपव्ययन्तऽइत्यनप व्ययन्तः ॥४४॥

रथवाहनमितिरथ वाहनम् । यत्र । आयुधम् । वयम् ॥४५॥

---

१. 'सारथिः' इति काशिकः पाठः ।

२. द्र० एतत्पदविषयका टिप्पणी २९।२१ ॥

३. 'मनस्यमानाः' इति काशिकः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वृषपाणय०' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

पि॒तरः॑ । व॒यो॒धाऽइति॑वयः॒ऽधाः॑ । कृ॒च्छ्रे॒श्रि॒तऽइति॑कृच्छ्रे॒ऽश्रि॒तः॑ । शक्ती॑वन्तः॑ । शक्ति॑वन्त॒ऽइति॒शक्ति॑ऽवन्तः॑ । ग॒भी॒राः॑ ॥ चि॒त्र॒से॑ना॒ऽइति॑चि॒त्र॒ऽसे॑नाः॑ । इ॒षु॒ब॒ला॒ऽइती॑षु॒ऽब॒लाः॑ । अमृ॑ध्राः॑ । स॒तो॒वी॑रा॒ऽइति॑स॒तः॒ऽवी॑राः॑ । उ॒रवः॑ । व्रा॒त॒सा॒हाः॑ । व्रा॒त॒स॒हाऽइति॑व्रात॒ऽस॒हाः॑ ॥४६॥

ब्राह्म॑णासः॑ । पित॑रः॑ । सोम्म्या॑सः॑ । शि॒वेऽइति॑शि॒वे । नः॑ । द्यावा॑पृथि॒वीऽइति॒द्द्यावा॑पृथि॒वी । अ॒ने॒हसा॑ ॥ पू॒षा । नः॑ । पा॒तु । दु॒रि॒तादिति॑दुः॒ऽइ॒तात् । [1]ऋ॒ता॒वृ॒धः॑ । [1]ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइत्यृ॒॑तऽवृ॒धः॑ । रक्ष॑ । माकिः॑ । नः॑ । अ॒घ॒शं॑स॒ऽइत्य॒घ॒ऽशं॑सः॑ । ईश॒त ॥४७॥

सु॒प॒र्ण्णमिति॑सु॒ऽप॒र्ण्णम् । व॒स्ते॒ । मृ॒गः॑ । अ॒स्याः॑ । दन्तः॑ । गोभिः॑ । सन्न॑द्धेति॒सम्ऽन॑द्धा । प॒त॒ति ।

कृ॒च्छ्रे॒श्रि॒तऽइति॑कृ॒च्छ्रे॒ऽश्रि॒तः॑ । शक्ती॑वन्तः॑ । शक्ति॑वन्त॒ऽइति॒शक्ति॑ऽवन्तः॑ । चि॒त्र॒से॑ना॒ऽइति॑चि॒त्र॒ऽसे॑नाः॑ । अमृ॑ध्राः॑ ॥४६॥

ब्राह्म॑णासः॑ । सो॒म्या॑सः॑ । द्यावा॑पृथि॒वीऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी । ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइत्यृ॒॑त॒ऽवृ॒धः॑ । रक्ष॑ । अ॒घ॒शं॑स॒ऽइत्य॒घ॒ऽशं॑सः॑ ॥४७॥

व॒स्ते॒ । सन्न॑द्धेति॒सम्ऽन॑द्धा । प्र॒सू॒तेति॒प्रऽसू॑ता । यत्र॑ । तत्र॑ ।

व॒यो॒धाऽइति॑वयः॒ऽधाः॑ । शक्ति॑वन्त॒ऽइति॒शक्ति॑ऽवन्तः॑ । स॒तो॒वी॑रा॒ऽइति॑स॒तः॒ऽवी॑राः॑ । व्रा॒त॒सा॒हा[2]ऽइति॑व्रात॒ऽस॒हाः॑ ॥४६॥

ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइत्यृ॒॑त॒ऽवृ॒धः॑ ॥४७॥

---

१. काशीमुद्रिते 'ऋ॒ता॒वृ॒धः॑ । ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइत्यृ॒॑त॒ऽवृ॒धः॑' इत्येवं पाठः । मन्त्रे सर्वानुदात्तत्वदर्शनात् उत्तरस्य 'रक्ष' क्रियापदस्य पादादिस्वरदर्शनाच्चापपाठ एव स्यात् ।

२. अपपाठोऽयम्, 'व्रा॒त॒स॒हा'इत्येवं साधुः ।

प्रसूतेतिप्प्र सूता ॥ यत्रं । नरः । सम् । च । वि । च । द्रवन्ति । तत्रं । अस्मभ्यम् । इषवः । शर्म्म । यꣳसन् ॥४८॥

ऋजीते । परिं । वृङ्धि । नः । अश्मा । भवतु । नः । तनूः ॥ सोमः । अधि । ब्रवीतु । नः । अदितिः । शर्म्म । यच्छतु ॥४९॥

आ । जङ्घन्ति । सानु । एषाम् । जघनान् । उप । जिघ्नते ॥ अश्वाजनीत्यश्श्व अजनि । प्रचेतसऽइतिप्प्र चेतसः । अश्वान् । समत्स्वितिसमत् सु । चोदय ॥५०॥

अहिरिवेत्यहिः इव । भोगैः । परिं । एति । बाहुम् । ज्यायाः । हेतिम् । परिबाधमानऽइतिपरि बाधमानः ॥ हस्तघ्नऽइतिहस्त घ्नः । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमाꣳसम् । परिं । पातु । विश्वतः ॥५१॥

अस्मभ्यम् ॥४८॥

अश्मा । यच्छतु ॥४९॥

जिघ्नते । अश्वाजनीत्यश्वं अजनि । प्रचेतसऽइतिप्र चेतसः । अश्वान् । समत्स्वितिसमत् सु ॥५०॥

अहिरिवेत्यहिः इव । हस्तघ्नऽइतिहस्त घ्नः । विश्वा । विद्वान् । विश्वतः ॥५१॥

य्यत्र । य्यꣳसन् ॥४८॥

य्यच्छतु ॥४९॥

[1]समथ्स्वितिसमत् सु । चोदय ॥५०॥

ज्याया । व्वयुनानि ॥५१॥

---

१. द्र० पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

वनस्पते । वीड्ड्वङ्गऽइतिवीडु अङ्गः । हि । भूयाः । अस्म्मत्त्सखेत्त्यस्म्मत् सखा । प्रतरणऽइतिप्प्र तरणः । सुवीर-ऽइतिसु वीरः ॥ गोभिः । सन्नद्धऽइतिसम् नद्धः । असि । वीडयस्व । आस्त्थातेत्त्या स्थाता । ते । जयतु । जेत्त्वानि ॥५२॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उद्भृतमित्त्युत् भृतम् । वनस्प्पतिब्भ्यऽइतिवनस्प्पति भ्यः । परि । आभृत-मित्त्या भृतम् । सहः ॥ अपाम् । ओज्ज्मानम् । परि । गोभिः । आवृतमित्त्या वृतम् । इन्द्रस्य । वज्ज्रम् । हविषा । रथम् । यज ॥५३॥

इन्द्रस्य । वज्ज्रः । मरुताम् । अनीकम् । मित्त्रस्य । गर्ब्भः । वरुणस्य । नाभिः ॥ सः । इमाम् । नः ।

वनस्पते । वीड्वङ्गऽइतिवीडु अङ्गः । अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा । प्रतरणऽइतिप्र तरणः । सन्नद्धऽइतिसम् नद्धः । आस्थातेत्या स्थाता । जेत्वानि ॥५२॥

पृथिव्याः । उद्भृतमित्युत् भृतम् । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । आभृतमित्या भृतम् । ओज्मानम् । आवृतमित्या वृतम् । वज्रम् ॥५३॥

वज्रः । मित्रस्य । हव्यदातिमितिहव्य दातिम् । हव्या ॥५४॥

वीड्वङ्गऽइतिवीडु[1] अङ्गः । भूय्याः । [2]अस्मथ्सखेत्यस्मत् सखा । सुवीरऽइतिसु वीरः । वीडय्यस्व । जय्यतु ॥५२॥

वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पति भ्यः । [3]ओस्मानम् । आवृतमित्या वृतम् । य्यज ॥५३॥

---

१. कक्रोशशैल्यनुसारमिह 'वी' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. द्र० पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

३. यकारस्य जकारोच्चारणजोऽपपाठः ।

हृङ्यदातिमितिहृङ्य दातिम् । जुषाणः । देव । रथ । प्रति । हृङ्या । गृभाय ॥५४॥

उप । श्वासय । पृथिवीम् । उत । द्याम् । पुरुत्रेतिपुरु त्रा । ते । मनुताम् । विष्ठितम् । विस्थितमितिवि स्थितम् । जगत् ॥ सः । दुन्दुभे । सजूरितिसजूः । इन्द्रेण । देवैः । दूरात् । दवीयः । अप । सेध । शत्रून् ॥५५॥

आ । क्रन्दय । बलम् । ओजः । नः । आ । धाः । निः । स्तनिहि । दुरितेतिदुः इता । बाधमानः ॥ अप । प्रोथ । दुन्दुभे । दुच्छुनाः । इतः । इन्द्रस्य । मुष्टिः । असि । वीडयस्व ॥५६॥

आ । अमूः । अज । प्रत्यावर्त्तयेतिप्रति आवर्त्तय । इमाः । केतुमदितिकेतु मत् । दुन्दुभिः । वावदीति ॥ सम् । अश्वपर्णाऽइत्यश्व पर्णाः । चरन्ति । नः । नरः । अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः । जयन्तु ॥५७॥

पुरुत्रेतिपुरु त्रा । विष्ठितम् । विस्थितमितिवि स्थितम् । शत्रून् ॥५५॥
दुछुनाः । मुष्टिः ॥५६॥
प्रत्यावर्त्तयेतिप्रति आवर्त्तय । अश्वपर्णाऽइत्यश्व पर्णाः । अस्माकम् ॥५७

गृभाय ॥५४॥
श्वासय । विस्थितमितिवि[1] स्थितम् । दवीयः ॥५५॥
क्रन्दय । वीडयस्व ॥५६॥
प्रत्यावर्त्तयेतिप्रति आवर्त्तय । [2][जयन्तु] ॥५७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।
२. ककोश इह पदलेखनाय स्थानं रिक्तं वर्तते ।

आग्नेयः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । सारस्वती । मेषी । बभ्रुः । सौम्यः । पौष्णः । श्यामः । शितिपृष्ठऽइतिशिति पृष्ठः । बार्हस्पत्यः । शिल्पः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । ऐन्द्रः । अरुणः । मारुतः । कल्माषः । ऐन्द्राग्नः । सꣳहितऽइतिसम् हितः । अधोरामऽइत्यधः रामः । सावित्रः । वारुणः । कृष्णः । एकशितिपादित्येक शितिपात् । पेत्वः ॥५८॥

अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । रोहिताञ्जिरितिरोहित अञ्जिः । अनड्वान् । अधोरामावित्यधः रामौ । सावित्रौ । पौष्णौ । रजतनाभीऽइतिरजत नाभी । वैश्वदेवावितिवैश्व देवौ । पिशङ्गौ । तूपरौ । मारुतः । कल्माषः ।

आग्नेयः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । बभ्रुः । सौम्यः । पौष्णः । शितिपृष्ठऽइतिशिति पृष्ठः । बार्हस्पत्यः । शिल्पः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । कल्माषः । ऐन्द्राग्नः । अधोरामऽइत्यधः रामः । सावित्रः । कृष्णः । एकशितिपादित्येक शितिपात् । पेत्वः ॥५८॥

अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । अनड्वान् । अधोरामावित्यधः रामौ । सावित्रौ । पौष्णौ । वैश्वदेवावितिवैश्व देवौ । कल्माषः । आग्नेयः ।

आग्नेयः । [1]सारस्वती । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः ॥५८॥

अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । रोहिताञ्जिरितिरोहित [2]अञ्जिः ।

---

१. अपपाठोऽयं स्वरदोषात् । अन्यत्र (२४।१; २९।५९) च शुद्धस्यैव स्वरस्योपलम्भाच्च ।

२. अपपाठोऽयं स्वरदोषात् । यद्वा यथा ककोशे तैत्तिरीयवत् सकारेपरतः प्रथमस्य द्वितीयापत्तिः प्रायेण दृश्यते, तथैवात्र तैत्तिरीयपदस्वरनियमानुराधेनायं स्वरो ज्ञेयः ।

आग्नेयः । कृष्णः । अजः । सारस्वती । मेषी । वारुणः । पेत्वः ॥५९॥

अग्नये । गायत्राय । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । राथन्तरायेतिराथम् तराय । अष्टाकपालऽइत्यष्टा कपालः । इन्द्राय । त्रैष्टुभाय । त्रैस्तुभायेतित्त्रैस्तुभाय । पञ्चदशायेतिपञ्च दशाय । बार्हताय । एकादशकपालऽइत्येकादश कपालः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । जागतेभ्यः । सप्तदशेभ्यऽइतिसप्त दशेभ्यः । वैरूपेभ्यः । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालः । मित्रावरुणाभ्याम् । आनुष्टुभाभ्याम् । आनुस्तुभाभ्यामित्यानु स्तुभाभ्याम् । एकविꣳशाभ्यामित्येक विꣳशाभ्याम् । वैराजाभ्याम् । पयस्या । बृहस्पतये । पाङ्क्ताय । त्रिणवाय । त्रिनवायेतित्रि नवाय । शाक्वराय ।

कृष्णः । पेत्वः ॥५९॥

अग्नये । गायत्राय । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । अष्टाकपालऽइत्यष्टा कपालः । त्रैष्टुभाय । त्रैस्तुभायेतित्रैस्तुभाय । एकादशकपालऽइत्येकादश कपालः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । जागतेभ्यः । सप्तदशेभ्यऽइतिसप्त दशेभ्यः । वैरूपेभ्यः । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालः । मित्रावरुणाभ्याम् । आनुष्टुभाभ्याम् । आनुस्तुभाभ्यामित्यानु स्तुभाभ्याम् । एकविꣳशाभ्यामित्येक विꣳशाभ्याम् । वैराजाभ्याम् । बृहस्पतये । त्रिनवायेतित्रि नवाय । शाक्वराय । सवित्रे । औष्णिहाय । त्रयस्त्रिꣳशायेतित्रयः त्रिꣳशाय ।

वैश्वदेवावितिवैश्व देवौ । आग्नेयः । ५९॥

अग्नये । गायत्राय । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । राथन्तरायेतिराथम् तराय । इन्द्राय । त्रैष्टुभाय । त्रैस्तुभायेतित्रैस्तुभाय । पञ्चदशायेतिपञ्च दशाय । बार्हताय । एकविꣳशाभ्यामित्येक विꣳशाभ्याम् । पयस्या । बृहस्पतये । पाङ्क्ताय । त्रिणवाय । त्रिनवायेतित्रि नवाय । शाक्वराय ।

चरुः । सवित्रे । औष्णिहाय । त्रयस्त्रिंशायेतित्रयःं त्रिंशाय । रैवताय । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालःं । प्राजापत्त्यऽइतिप्राजा पत्त्यः । चरुः । अदित्त्यै । विष्ण्णुपत्त्न्याऽइतिविष्ण्णु पत्त्न्यै । चरुः । अग्ग्नये । वैश्वानराय । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालःं । अनुमत्त्याऽइत्त्यनु मत्त्यै । अष्ट्टाकपालऽइत्त्यष्ट्टा कपालःं ॥६०॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालःं । प्राजापत्यऽइतिप्राजा पत्यः । अदित्यै । विष्णुपत्न्याऽइतिविष्णु पत्न्यै । अग्नये । वैश्वानराय । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालःं । अनुमत्याऽइत्यनु मत्यै । अष्टाकपालऽइत्यष्टा कपालःं ॥६०॥

॥ इतिवाजसनेयसंहितापदे एकोनत्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

औष्णिहाय । त्रयस्त्रिंशायेतित्रयःं त्रिंशाय । रैवताय । विष्णुपत्न्याऽइतिविष्णु पत्न्यै । अग्नये । वैश्वानराय ॥६०॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन नवविंशतिमो[2]ऽध्यायः ॥

---

१. अयं मुम्बईमुद्रिते ककोशशैलीवत् विशिष्टः पाठः । प्राचीन-संस्कृत-भाषायां त्रिंशच्छब्दसमानार्थक इकारान्तः 'त्रिंशति' शब्दोऽप्यासीत् (द्र० आस्माकीनं 'सं० व्याकरणशास्त्र का इतिहास, भाग १ पृष्ठ ४० द्वि० सं०) । उत्तराध्यायान्तपाठोऽप्यनुसन्धेयः ।

२. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

त्रिंशोऽध्यायः

विश्वानि । देव । सवितः । दुरितानीतिदुः इतानि । परा । सुव ॥ यत् । भद्रम् । तत् । नः । आ । सुव ॥१॥

विभक्तारमितिवि भक्तारम् । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः ॥ सवितारम् । नृचक्षसमितिनृ चक्षसम् ॥२॥

ब्रह्मणे । ब्राह्मणम् । क्षत्राय । राजन्यम् । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः । वैश्यम् । तपसे । शूद्रम् । तमसे । तस्करम् । नारकाय । वीरहणम् । वीरहनमितिवीर हनम् ।

विश्वानि । भद्रम् ॥१॥

विभक्तारमितिवि भक्तारम् । चित्रस्य । नृचक्षसमितिनृ चक्षसम् ॥२॥

ब्रह्मणे । ब्राह्मणम् । क्षत्राय । राजन्यम् । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः । वैश्यम् । शूद्रम् । तस्करम् । पाप्मने । आक्रयायाऽइत्या क्रयायै । पुँश्चलूम् ।

---

[1]यत् ॥१॥

विभक्तारमितिवि[2] भक्तारम् ॥२॥

क्षत्राय । नारकाय । वीरहनमितिवीर[3] हनम् । आक्रयायाऽइत्या

---

१. इतः पूर्वयोर्मन्त्रयोः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठचन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः मन्त्रकण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'वि' इत्यपेक्षते ।

३. ककोशशैल्यनुसारं 'वीर' इत्यपेक्षते ।

पाप्मने । क्लीबम् । आक्क्रयायाऽइत्त्या क्रयायै । अयोगूम् । कामाय । पुँश्श्चलूम् । अतिक्क्रुष्ट्टायेत्त्यति क्रुष्ट्टाय । मागधम् ॥३॥

नृत्ताय । सूतम् । गीताय । शैलूषम् । धर्म्माय । सभाचरमितिसभा चरम् । नरिष्ष्ठायै । भीमलम् । नर्म्माय । रेभम् । हसाय । कारिम् । आनन्दायेत्त्या नन्दाय । स्त्रीषखम् । स्त्रीसखमितिस्त्री सखम् । प्रमदुऽइतिप्प्र मदे । कुमारीपुत्त्रमितिकुमारी पुत्त्रम् । मेधायै । रथकारमितिरथ कारम् । धैर्य्याय । तक्क्षाणम् ॥४॥

तपसे । कौलालम् । मायायै । कर्म्मारम् । रूपाय । मणिकारमितिमणि कारम् । शुभे । व्वपम् । शरव्व्यायै । इषुकारमितीषु कारम् । हेत्त्यै । धनुष्क्कारम् । धनुर्ँकारमिति-धनुर्ँ कारम् । कर्म्मणे । ज्याकारमितिज्ज्या कारम् ।

अतिक्रुष्टायेत्यति क्रुष्टाय ॥३॥

नरिष्ठायै । आनन्दायेत्या नन्दाय । प्रमदुऽइतिप्र मदे । कुमारीपुत्रमिति-कुमारी पुत्रम् । तक्षाणम् ॥४॥

शरव्यायै । हेत्यै । धनुष्कारम् । ज्याकारमितिज्या कारम् । दिष्टाय ।

क्रय्यायै । अय्योगूम् । कामाय्य । [1]पुँश्चलूम् । अतिक्रुष्टाय्येत्यति क्रुष्टाय्य ॥३॥

नृत्ताय्य । गीताय्य । धर्म्माय्य । [2]नरीष्ठाय्यै । नर्म्माय्य । हसाय्य । आनन्दाय्येत्या नन्दाय्य । मेधाय्यै । धैर्य्याय्य ॥४॥

माय्यायै । रूपाय्य । शरव्याय्यै । दिष्टाय्य । मृगयुमितिमृग [3]य्युम् ।

---

१. काशीमुद्रिते पदपाठे वै० य० मु० मुद्रिते मूलपाठे चायं पाठः। ककोश उत्तरत्र ३०।१८ (मन्त्र ३०।२०) 'पुँश्चलूम्' इत्येव पाठो दृश्यते ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'नरिष्ठाय्यै' इति शुद्धः पाठः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युम्' इत्येवं पाठो द्रष्टव्यः ।

दिष्टाय । रज्जुसर्जमितिरज्जु सर्जम् । मृत्यवे । मृगयुमितिमृग युम् । अन्तकाय । श्वनिनमितिश्व निनम् ॥५॥

नदीभ्यः । पौञ्जिष्ठम् । ऋक्षीकाभ्यः । नैषादम् । नैसादमितिनैसादम् । पुरुषव्याघ्रायेतिपुरुष व्याघ्राय । दुर्मदमितिदुः मदम् । गन्धर्वाप्सरोभ्यऽइतिगन्धर्वाप्सरः भ्यः । व्रात्यम् । प्रयुग्भ्यऽइतिप्रयुक् भ्यः । उन्मत्तमित्युत् मत्तम् । सर्पदेवजनेभ्यऽइतिसर्प[1]देवजनेभ्यः । अप्रतिपदमित्यप्रति पदम् । अयेभ्यः । कितवम् । ईर्य्यतायै । अकितवम् । पिशाचेभ्यः । बिदलकारीमितिबिदल कारीम् । यातुधानेभ्यऽइतियातु धानेभ्यः । कण्टकीकारीमितिकण्टकी कारीम् ॥६॥

मृत्यवे । श्वनिनमितिश्व निनम् ॥५॥

नदीभ्यः । पौञ्जिष्ठम् । ऋक्षीकाभ्यः । पुरुषव्याघ्रायेतिपुरुष व्याघ्राय । गन्धर्वाप्सरोभ्यऽइतिगन्धर्वाप्सरः भ्यः । व्रात्यम् । प्रयुग्भ्यऽइतिप्रयुक् भ्यः । उन्मत्तमित्युत् मत्तम् । सर्पदेवजनेभ्यऽइतिसर्प देवजनेभ्यः । अप्रतिपदमित्यप्रति पदम् । अयेभ्यः । पिशाचेभ्यः । यातुधानेभ्यऽइतियातु धानेभ्यः ॥६॥

अन्तकाय ॥५॥

पुरुषव्याघ्रायेतिपुरुष व्याघ्राय । प्रयुग्भ्यऽइतिप्रयुक् भ्यः । अयेभ्यः । ईर्य्यतायै । य्यातुधानेभ्यऽइतियातु[2] धानेभ्यः ॥६॥

---

१. 'देवजनेभ्यः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'य्यातु' इत्यपेक्षते ।

सन्धयऽइतिसम् धये । जारम् । गेहाय । उपपतिमित्युप पतिम् । आर्त्याऽइत्त्या ऋत्यै । परिवित्तमितिपरि वित्तम् । निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै । परिविविदानमितिपरि [1]विविदानम् । अराद्ध्यै । एदिधिषुःपतिमित्त्येदिधिषुः पतिम् । निष्कृत्त्यै । निःकृत्त्याऽइतिनिः कृत्त्यै । पेशस्कारीम् । पेशःकारीमितिपेशः कारीम् । सञ्ज्ञानायेतिसम् ज्ञानाय । स्मरकारीमितिस्मर कारीम् । प्रकामोद्यायेतिप्रकाम उद्याय । उपसदमित्युप सदम् । वर्णाय । अनुरुधमित्यनु रुधम् । बलाय । उपदामित्युप दाम् ॥७॥

उत्सादेभ्यऽइत्युत् सादेभ्यः । कुब्जम् । प्रमुदऽइतिप्र मुदे । वामनम् । द्वार्भ्यऽइतिद्वाः भ्यः । स्रामम् ।

उपपतिमित्युप पतिम् । आर्त्याऽइत्या ऋत्यै । निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै । अराध्यै । एदिधिषुःपतिमित्येदिधिषुः पतिम् । निष्कृत्यै । निःकृत्याइतिनिः कृत्यै । पेशस्कारीम् । स्मरकारीमितिस्मर कारीम् । प्रकामोद्यायेतिप्रकाम उद्याय । उपसदमित्युप सदम् । अनुरुधमित्यनु रुधम् । उपदामित्युप दाम् ॥७॥

उत्सादेभ्यऽइत्युत् । सादेभ्यः । कुब्जम् । प्रमुदऽइतिप्र मुदे । द्वार्भ्यऽइतिद्वाः भ्यः । स्वप्नाय । पवित्राय । प्रज्ञानायेतिप्र ज्ञानाय ।

सन्धयऽइतिसम् धये । गेहाय । परिवित्तमितिपरि [2]वित्तम् । परिविविदानमितिपरि [3]विविदानम् । संज्ञानायेतिसम् ज्ञानाय । प्रकामोद्यायेतिप्रकाम उद्याय । वर्णाय बलाय ॥७॥

---

१. 'विविदानम्' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वित्तम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'विविदानम्' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

स्वप्नाय । अन्धम् । अधर्म्माय । बधिरम् । पवित्राय । भिषजम् । प्रज्ञानायेतिप्र ज्ञानाय । नक्षत्रदर्शमिति-नक्षत्र दर्शम् । आशिक्षायाऽइत्या शिक्षायै । प्रश्निनम् । उपशिक्षायाऽइत्युप शिक्षायै । अभिप्रश्निन-मित्यभि प्रश्निनम् । मर्य्यादायै । प्रश्नविवाकमितिप्रश्न [1]विवाकम् ॥८॥

अर्मेभ्यः । हस्तिपमितिहस्ति पम् । जवाय । अश्वपमित्यश्व पम् । पुष्ट्यै । गोपालमितिगो पालम् । वीर्य्याय । अविपालमित्यवि पालम् । तेजसे । अजपालमित्यज पालम् । इरायै । कीनाशम् । कीलालाय । सुराकारमितिसुरा कारम् । भद्राय । गृहपमितिगृह पम् । श्रेयसे । वित्तधमिति-वित्त धम् । आध्यक्ष्यायेत्याधि अक्ष्याय । अनुक्षत्तार-मित्यनु क्षत्तारम् ॥९॥

नक्षत्रदर्शमितिनक्षत्र दर्शम् । आशिक्षायाऽइत्या शिक्षायै । प्रश्निनम् । उपशिक्षायाइत्युप शिक्षायै । अभिप्रश्निनमित्यभि प्रश्निनम् । प्रश्नविवाकमितिप्रश्न विवाकम् ॥८॥

अर्मेभ्यः । हस्तिपमितिहस्ति पम् । अश्वपमित्यश्व पम् । पुष्ट्यै । अविपालमित्यवि पालम् । अजपालमित्यज पालम् । भद्राय । आध्यक्ष्यायेत्याधि अक्ष्याय । अनुक्षत्तारमित्यनु क्षत्तारम् ॥९॥

स्वप्नाय । अधर्म्माय । पवित्राय । प्रज्ञानायेतिप्र ज्ञानाय । आशिक्षायाऽइत्या शिक्षायै । उपशिक्षायाऽइत्युप शिक्षायै । मर्य्यादायै । प्रश्नविवाकमितिप्रश्न विवाकम् ॥८॥

जवाय । वीर्य्याय । इरायै । कीलालाय । भद्राय । श्रेयसे । वित्तधमितिवित्त धम् । आध्यक्ष्यायेत्याधि अक्ष्याय ॥९॥

---

१. 'विवाकम्' इति काशिकः पाठः ।

भायै । दार्वाहारमितिदारु [1]आहारम् । प्रभायाऽइतिप्र भायै । अग्न्येधमित्यग्नि एधम् । ब्रध्नस्य । विष्टपाय । अभिषेक्क्तारम् । अभिसेक्क्तारमित्यभि सेक्क्तारम् । वर्षिष्ठाय । नाकाय । परिवेष्टारमितिपरि वेष्टारम् । देवलोकायेति देव लोकाय । पेशितारम् । मनुष्यलोकायेतिमनुष्य लोकाय । प्रकरितारमितिप्र [2]करितारम् । सर्वेभ्यः । लोकेभ्यः । उपसेक्क्तारमित्युप सेक्क्तारम् । अवऽऋत्याऽइत्यव ऋत्यै । वधाय । उपमन्थितारमित्युप [3]मन्थितारम् । मेधाय । वासःपल्पूलीमितिवासः [4]पल्पूलीम् । प्रकामायेतिप्र कामाय । रजयित्रीम् ॥१०॥

प्रभायाऽइतिप्र भायै । अग्न्येधमित्यग्नि एधम् । ब्रध्नस्य । विष्टपाय । अभिषेक्तारम् । अभिसेक्तारमित्यभि सेक्तारम् । वर्षिष्ठाय । परिवेष्टारमितिपरि वेष्टारम् । मनुष्यलोकायेतिमनुष्य लोकाय । प्रकरितारमितिप्र करितारम् । सर्वेभ्यः । लोकेभ्यः । उपसेक्तारमित्युप सेक्तारम् । अवऽऋत्याऽइत्यव ऋत्यै । उपमन्थितारमित्युप मन्थितारम् । वासःपल्पूलीमितिवासः पल्पूलीम् । प्रकामायेतिप्र कामाय । रजयित्रीम् ॥१०॥

भाय्यै । प्रभाय्याऽइतिप्र भाय्यै । विष्टपाय्य । वर्षिष्ठाय्य । नाकाय्य । परिवेष्टारमितिपरि वेष्टारम् । देवलोकाय्येतिदेव लोकाय्य । मनुष्यलोकाय्येति मनुष्य लोकाय्य । वधाय्य । मेधाय्य । वासःपल्पूलीमितिवासः पल्पूलीम् । प्रकामाय्येतिप्र कामाय्य । रजय्यित्रीम् ॥१०॥

---

१. 'आहारम्' इति काशिकः पाठः ।

२. 'करितारम्' इति काशिकः पाठः ।

३. 'मन्थितारम्' इति काशिकः पाठः ।

४. 'पल्पूलीम्' इति काशिकः पाठः ।

ऋतये॑ । स्तेनहृ॑दयमिति॑स्तेन हृ॑दयम् । वैर॑हत्त्यायेति॒वैर॑ हत्त्याय । पिशु॑नम् । विवि॑क्क्त्याऽइति॒वि विक्क्त्यै॑ । क्षत्तार॑म् । औप॑द्द्रष्ट्र्यायेत्त्यौप॑ द्रष्ट्र्याय । अनुक्क्षत्तार॑मित्त्य॑नु क्षत्तार॑म् । बला॑य । अनुचरमित्त्य॑नु चरम् । भूम्म्ने । परि॑ष्क्कन्दम् । परि॑स्क्कन्दमिति॑परि स्क्कन्दम् । प्रियाय॑ । प्रियवादिन॑मिति॑प्प्रिय वादिन॑म् । अरि॑ष्ट्यै । अश्श्वसादमित्त्य॑श्श्व सादम् । स्वग्र्गा॑येति॑स्वः॑ गाय॑ । लोकाय॑ । भागदुघमिति॑भाग दुघम् ॥११॥

मन्न्यवे॑ । अयस्तापमित्त्य॑यः॑ तापम् । क्क्रोधा॑य । निसर॑मिति॑नि सरम् । योगा॑य । योक्क्तार॑म् । शोका॑य । अभिसत्तार॑मित्त्य॑भि सत्तार॑म् । क्षेमा॑य । विमोक्क्तार॑मिति॑वि मोक्क्तार॑म् । उत्त्कूलनिकूलेब्भ्यऽइत्त्यु॑त्त्कूल [1]निकूलेब्भ्य॑÷ । त्रिष्ष्ठिन॑म् । त्रिस्त्थिनमिति॑त्त्रि स्थिन॑म् । वपु॑षे । मानस्कृतम् ।

वैर॑हत्यायेति॒वैर॑ हत्याय । विवि॑क्त्याऽइति॒वि विक्त्यै॑ । क्षत्तार॑म् । औप॑द्रष्ट्र्यायेत्यौप॑ द्रष्ट्र्याय । अनुक्षत्तार॑मित्य॑नु क्षत्तार॑म् । अनुचरमित्य॑नु चरम् । भूम्ने । परि॑ष्कन्दम् । परि॑स्कन्दमिति॑परि स्कन्दम् । प्रियवादिन॑मिति॑प्रिय वादिन॑म् । अरि॑ष्ट्यै । अश्वसादमित्य॑श्व सादम् ॥११॥

मन्यवे॑ । अयस्तापमित्य॑यः॑ तापम् । योक्तार॑म् । अभिसत्तार॑मित्य॑भि सत्तार॑म् । विमोक्तार॑मिति॑वि मोक्तार॑म् । उत्कूलनिकूलेभ्यऽइत्यु॑त्कूल निकूले-भ्य॑÷ । त्रिष्ठिन॑म् । त्रिस्थिनमिति॑त्रि स्थिन॑म् । आञ्जनीकारीमित्या॑ञ्जनी

ऋतय्रे । स्तेनहृ॑दय्रमिति॑स्तेन हृ॑दय्रम् । वैर॑हत्याय्रेति॒वैर॑ हत्याय्र । विवि॑क्त्याऽइति॒वि विक्त्यै॑ । औप॑द्रष्ट्र्याय्रेत्यौप॑ द्रष्ट्र्याय्र । बला॑य्र । प्रियाय्र॑ । प्रियवादिन॑मिति॑प्रिय्र वादिन॑म् । स्वर्गाय्रेति॑स्वः॑ गाय्र॑ । लोकाय्र॑ ॥११॥

अय्रस्तापमित्य॑य्रः॑ तापम् । क्रोधा॑य्र । य्योगा॑य्र । य्योक्तारम् ।

---

१. 'निकूलेब्भ्य॑÷' इति काशिकः पाठः ।

मानंकृतमितिमानं कृतम् । शीलाय । आञ्जनीकारीमित्याञ्जनी कारीम् । निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै । कोशकारीमितिकोश कारीम् । यमाय । अस्वम् ॥१२॥

यमाय । यमस्वमितियम स्वम् । अथर्वभ्यऽइत्यथर्व भ्यः । अवतोकामित्यव तोकाम् । संवत्सराय । पर्यायिणीम् । पर्यायिनीमितिपरि आयिनीम् । परिवत्सरायेतिपरि [1]वत्सराय । अविजातामित्यवि जाताम् । इदावत्सराय । अतीत्वरीमित्यति इत्वरीम् । इद्वत्सरायेतीत् [1]वत्सराय । अतिष्कद्वरीम् । अतिस्कद्वरीमित्यति स्कद्वरीम् । वत्सराय । विजर्जरामितिवि जर्जराम् । संवत्सराय । पलिक्नीम् ।

कारीम् । निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै ॥१२॥

अथर्वभ्यऽइत्यथर्व भ्यः । अवतोकामित्यव तोकाम् । संवत्सराय । परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय । अविजातामित्यवि जाताम् । इदावत्सराय । अतित्वरीमित्यति इत्वरीम् । इद्वत्सरायेतीत् वत्सराय । अतिष्कद्वरीम् । अतिस्कद्वरीमित्यति स्कद्वरीम् । वत्सराय । संवत्सराय । पलिक्नीम् । ऋभुभ्यऽइत्यृभु भ्यः । अजिनसन्धमित्यजिन सन्धम् । साध्येभ्यः । चर्म्मम्न-

---

शोकाय । क्षेमाय । विमोक्तारमितिवि[2] मोक्तारम् । शीलाय । यमाय ॥१२॥

यमाय । यमसूमितियम[3] सूम् । [4]सम्वत्सराय । पर्यायिणीम् । पर्यायिनीमितिपरि आयिनीम् । परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय । इदावत्सराय । इद्वत्सरायेतीत् वत्सराय । वत्सराय । विजर्जरामितिवि जर्जराम् । [4]सम्वत्सराय ।

---

१. 'वत्सराय' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारं 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यम' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. अनुस्वारपरसवर्णभावरूपोऽयमपपाठः ।

ऋभुभ्य ऽइत्यृभु भ्यः । अजिनसन्धमित्यजिन सन्धम् । साध्येभ्यः । चर्म्मम्नमितिचर्म्म म्नम् ॥१३॥

सरोभ्य ऽइतिसरः भ्यः । धैवरम् । उपस्थावराभ्य-ऽइत्युप स्थावराभ्यः । दाशम् । वैशन्ताभ्यः । बैन्दम् । नड्वलाभ्यः । शौष्कलम् । पाराय । मार्गारम् । अवाराय । कैवर्तम् । तीर्थेभ्यः । आन्दम् । विषमेभ्यः । विसमेभ्य-ऽइतिवि समेभ्यः । मैनालम् । स्वनेभ्यः । पर्णकम् । गुहाभ्यः । किरातम् । सानुभ्य ऽइतिसानु भ्यः । जम्भकम् । पर्वतेभ्यः । किम्पूरुषम् । किम्पुरुषमितिकिम् [1]पुरुषम् ॥१४॥

बीभत्सायै । पौल्कसम् । वर्णाय । हिरण्यकारमिति-हिरण्य कारम् । तुलायै । वाणिजम् । पश्चादोषायेतिपश्चा दोषाय । ग्लाविनम् । विश्वेभ्यः । भूतेभ्यः । सिध्मलम् । भूत्यै । जागरणम् । अभूत्यै । स्वपनम् । आर्त्यै ऽइत्या

मितिचर्म्म म्नम् ॥१३॥

सरोभ्य ऽइतिसरः भ्यः । उपस्थावराभ्य ऽइत्युप स्थावराभ्यः । वैशन्ताभ्यः । नड्वलाभ्यः । शौष्कलम् । तीर्थेभ्यः । विषमेभ्यः । विसमेभ्य ऽइतिवि समेभ्यः । स्वनेभ्यः । गुहाभ्यः । सानुभ्य ऽइतिसानु भ्यः । पर्वतेभ्यः ॥१४॥

बीभत्सायै । पौल्कसम् । हिरण्यकारमितिहिरण्य कारम् । पश्चा-दोषायेतिपश्चा दोषाय । विश्वेभ्यः । भूतेभ्यः । सिध्मलम् । भूत्यै । अभूत्यै ।

ऋभुभ्य ऽइत्यृभु भ्यः ॥१३॥

पाराय । अवाराय । विसमेभ्य ऽइतिवि समेभ्यः ॥१४॥

बीभत्सायै । वर्णाय । तुलायै । पश्चादोषायेतिपश्चा [1]दोषायः ।

---

१. 'पुरुषम्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, अन्ते विसर्गो नेष्यते ।

ऋंद्ध्यै । जनवादिनमितिंजन ब्वादिनंम् । व्यृंद्ध्याऽइतिवि ऋंद्ध्यै । अपगल्भमित्यंप गल्भम् । सःशरायेतिंसम् शरायं । प्रच्छिदमितिंप्र च्छिदंम् ॥१५॥

अक्क्षराजायेत्त्यंक्क्ष राजायं । कितवम् । कृतायं । आदिनवदर्शमित्त्यांदिनव दर्शम् । त्रेतायै । कल्प्पिनंम् । द्वापरांय । अधिकल्प्पिनमित्त्यंधि कल्प्पिनंम् । आस्कन्दायेत्त्यां स्कन्दायं । सभास्थाणुमितिंसभा स्थाणुम् । मृत्त्यवें । गोव्यच्छमितिंगो व्यच्छम् । अन्तंकाय । गोघातमितिंगो घातम् । क्षुधे । यः । गाम् । विकृन्तन्तमितिंवि कृन्तन्तंम् । भिक्क्षमाणं । उपतिष्ठतीत्युंप तिष्ठंति । दुष्क्कृतायं । दुःकृतायेतिंदुः कृतायं । चरंकाचार्यमितिचरंक आचार्यम् । पाप्मनें । सैलगम् ॥१६॥

आर्त्याऽइत्या ऋंत्यै । व्यृंध्याऽइतिवि ऋंध्यै । अपगल्भमित्यंप गल्भम् । प्रछिदमितिंप्र छिदंम् ॥१५॥

अक्षराजायेत्यंक्ष राजायं । आदिनवदर्शमित्यांदिनव दर्शम् । कल्पिनंम् । अधिकल्पिनमित्यंधि कल्पिनंम् । आस्कन्दायेत्यां स्कन्दायं । सभास्थाणुमितिंसभा स्थाणुम् । मृत्यवें । गोव्यछमितिंगो व्यछम् । भिक्षमाणं । उपतिष्ठतीत्युंप तिष्ठंति । दुष्कृतायं । पाप्मनें ॥१६॥

जनवादिनमितिंजन [1]ब्वादिनंम् । व्यृंद्ध्याऽइतिवि[2] ऋंद्ध्यै । सःशरायेतिंसम् शरायं ॥१५॥

अक्षराजायेत्यंक्ष राजायं । कृतायं । त्रेतायै । द्वापरांय । आस्कन्दायेत्यां स्कन्दायं । गोव्यच्छमितिंगो व्यच्छम् । अन्तंकाय । यः । विकृन्तन्तमितिंवि[2] कृन्तन्तंम् । दुष्कृतायं । दुःकृतायेतिंदुः कृतायं । चरंकाचार्यमितिचरंक आचार्यम् ॥१६॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व' इत्येकवकारेण भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इति द्विवकारेण भाव्यम् ।

प्रतिश्रुत्काया इतिप्रति श्रुत्कायै । अर्त्तनम् । घोषाय । भषम् । अन्ताय । बहुवादिनमितिबहु वादिनम् । अनन्ताय । मूकम् । शब्दाय । आडम्बराघातमित्याडम्बर [1]आघातम् । महसे । वीणावादमितिवीणा वादम् । क्रोशाय । तूणवध्ममितितूणव ध्मम् । अवरस्पराय । अवरपरायेत्यवर पराय । शङ्खध्ममितिशङ्ख ध्मम् । वनाय । वनपमितिवन पम् । अन्यतोरण्यायेत्यन्यतः अरण्याय । दावपमितिदाव पम् ॥१७॥

नर्म्माय । पुँश्चलूम् । हसाय । कारिम् । यादसे । शाबल्याम् । ग्रामण्यम् । ग्रामन्युमितिग्राम न्यम् । गणकम् । अभिक्रोशकमित्यभि क्रोशकम् । तान् । महसे । वीणावादमितिवीणा वादम् । पाणिघ्नमितिपाणि घ्नम् ।

प्रतिश्रुत्काया इतिप्रति श्रुत्कायै । आडम्बराघातमित्याडम्बर आघातम् । तूणवध्ममितितूणव ध्मम् । अवरस्पराय । अवरपरायेत्यवर पराय । शङ्खध्ममितिशङ्ख ध्मम् । अन्यतोरण्यायेत्यन्यतः अरण्याय ॥१७॥

पुँश्चलूम् । शाबल्याम् । ग्रामण्यम् । ग्रामन्युमितिग्राम न्यम् । अभिक्रोशकमित्यभि क्रोशकम् । पाणिघ्नमितिपाणि घ्नम् । तूणवध्ममितितूणव

---

[2]प्रतिश्रुत्काय्यामितिप्रति श्रुत्काय्यै । घोषाय्य । अन्ताय्य । बहुवादिनमितिबहु वादिनम् । अनन्ताय्य । शब्दाय्य । वीणावादमितिवीणा वादम् । क्रोशाय्य । अवरस्पराय्य । अवरपराय्येत्यवर पराय्य । वनाय्य । वनपमितिवन पम् । अन्यतोरण्याय्येत्यन्यतः अरण्याय्य ॥१७॥

नर्म्माय्य । हसाय्य । य्यादसे । वीणावादमितिवीणा वादम् । तूणवध्म-

---

१. 'आघातम्' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'प्रतिश्रुत्काय्या इतिप्रति श्रुत्काय्यै' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

तूणवद्ध्ममितितूणव ध्मम् । तान् । नृत्ताय । आनन्दायेत्या नन्दाय । तलवम् ॥१८॥

अग्नये । पीवानम् । पृथिव्यै । पीठसर्प्पिणमितिपीठ सर्प्पिणम् । वायवे । चाण्डालम् । अन्तरिक्क्षाय । वंशन-र्त्तिनमितिवंश नर्त्तिनम् । दिवे । खलतिम् । सूर्य्याय । हुर्य्यक्क्षमितिहरि अक्क्षम् । नक्कषत्त्रेभ्यः । किर्म्मिरम् । चन्द्रमसे । किलासम् । अह्ने । शुक्क्लम् । पिङ्गाक्क्षमितिपिङ्ग अक्क्षम् । रात्र्यै । कृष्णम् । पिङ्गाक्क्षमितिपिङ्ग अक्क्षम् ॥१९॥

अथ । एतान् । अष्टौ । विरूपानितिवि रूपान् । आ । लभते । अतिदीर्ग्घमित्त्यति दीर्ग्घम् । च । अतिहस्वमित्त्यतिः

ध्मम् । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥१८॥

अग्नये । पृथिव्यै । अन्तरिक्षाय । हुर्य्यक्षमितिहरि अक्षम् । नक्षत्रेभ्यः । अह्ने । शुक्लम् । पिङ्गाक्षमितिपिङ्ग अक्षम् । रात्र्यै । कृष्णम् । पिङ्गाक्षमितिपिङ्ग अक्षम् ॥१९॥

अष्टौ । अतिदीर्घमित्यति दीर्घम् । अतिह्रस्वमित्यति ह्रस्वम् ।

मितितूण[1] वध्मम् । नृत्ताय । आनन्दायेत्या नन्दाय ॥१८॥

अग्नये । वायवे । अन्तरिक्षाय । वंशनर्त्तिनमितिवंश नर्त्तिनम् । सूर्य्याय । हुर्य्यक्षमितिहरि अक्षम् ॥१९॥

विरूपानितिवि[2] रूपान् ।...

---

१. अपपाठोऽयमस्थानेऽवग्रहरूपः । 'तूणव ध्मम्' इत्येवमवग्रहेण भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारेण भाव्यम् ।

ह्रस्वम् । अतिस्थूलमित्यति स्थूलम् । अतिकृशमित्यति कृशम् । अतिशुक्लमित्यति शुक्लम् । अतिकृष्णमित्यति कृष्णम् । अतिकुल्वमित्यति कुल्वम् । अतिलोमशमित्यति लोमशम्[1] ॥ अशूद्राः । अब्राह्मणाः । ते । प्राजापत्याऽइतिप्राजा पत्याः । मागधः । पुँश्चली । कितवः । क्लीबः ॥२०॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अतिस्थूलमित्यति स्थूलम् । अतिकृशमित्यति कृशम् । अतिशुक्लमित्यति शुक्लम् । अतिकृष्णमित्यति कृष्णम् । अतिकुल्वमित्यति कुल्वम् । अतिलोमशमित्यति लोमशम् । अशूद्राः । अब्राह्मणाः । प्राजापत्याऽइतिप्राजा पत्याः । पुँश्चली ॥२०॥

॥ इतिवाजसनेयसंहितापदे त्रिंशतिमो[2]ऽध्यायः ॥

...[3]शूद्राः ॥२०॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां पदेन त्रिंशतिमो[4]ऽध्यायः ॥

---

१. अस्यां कण्डिकायां निर्दिष्टानां विरूपाणामष्टानां पुरुषाणां विषये आयुर्वेदीय-चरक-संहिताया अष्टौनिन्दितीयेऽध्याये एवमुल्लेखो दृश्यते—

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भवन्ति । तद्यथा—अतिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चातिलोमा चालोमा चातिकृष्णश्चातिगौरश्चातिस्थूलश्चातिकृशश्चेति । सूत्रस्थान, अ० २१ ।

इतोऽग्रे एव निन्दितानामष्टानां पुरुषाणां शरीरमधिकृत्य ये दोषास्ते व्याख्याताः ।

२. द्र० पूर्वत्र ५२७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

३. अपपाठोऽयम्, 'अशूद्राः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. द्र० पूर्वत्र ३९६ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

एकत्रिंशोऽध्यायः

सहस्रशीर्षेतिसहस्र शीर्षा । पुरुषः । सहस्राक्क्षऽइति-सहस्र अक्क्षः । सहस्रपादितिसहस्र पात् ॥ सः । भूमिम् । सर्वतः । स्पृत्त्वा । अति । अतिष्ठत् । दशाङ्गुलमितिदश [1]अङ्गुलम् ॥१॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भाव्यम् ॥ उत । अमृतत्त्वस्येत्त्यमृत त्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नेन । अतिरोहतीत्त्यति रोहति ॥२॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पूरुषः । पुरुषऽइतिपुरुषः ॥ पादः । अस्य । विश्श्वा । भूतानि । त्रिपादितित्रि पात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥३॥

त्रिपादितित्रि पात् । ऊर्द्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरितिपुनः ॥ ततः ।

सहस्राक्षऽइतिसहस्र अक्षः । स्पृत्वा । अतिष्ठत् ॥१॥
भाव्यम् । अमृतत्वस्येत्यमृत त्वस्य । अतिरोहतीत्यति रोहति ॥२॥
विश्वा । त्रिपादितित्रि पात् ॥३॥
त्रिपादितित्रि पात् । विष्वङ् । अक्रामत् ॥४॥

य्यत् । य्यत् । य्यत् ॥२॥
ज्याय्यान् ॥३॥

---

१. 'अङ्गुलम्' इति काशिकः पाठः ।

विष्ष्वङ् । वि । अक्क्रामत् । साशनानशनेऽइतिसाशनानशने । अभि ॥४॥

ततः । विराडितिविराट् । अजायत । विराजऽइतिविराजः । अधि । पूरुषः । पुरुषऽइतिपुरुषः ॥ सः । जातः । अति । अरिच्च्यत । पश्श्चात् । भूमिम् । अथोऽइत्त्यथो । पुरः ॥५॥

तस्म्मात् । यज्ञात् । सर्व्वहुतऽइतिसर्व्व हुतः । सम्भृतमितिसम् भृतम् । पृषदाज्ज्यमितिपृषत् आज्ज्यम् ॥ पशून् । तान् । चक्क्रे । वायव्यान् । आरण्याः । ग्राम्म्याः । च । ये ॥६॥

ऋचः । सामानि । जज्ज्ञिरे ॥ छन्दाᳪसि । जज्ज्ञिरे । तस्म्मात् । यजुः । तस्म्मात् । अजायत ॥७॥

तस्म्मात् । [1]अश्श्वाः । अजायन्त । ये । के । च ।

अरिच्यत । पश्चात् । अथोऽइत्यथो ॥५॥

तस्मात् । यज्ञात् । पृषदाज्यमितिपृषत् आज्यम् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्याः । ग्राम्याः ॥६॥

जज्ञिरे । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् ॥७॥

तस्मात् । [1]अश्वाः । उभयादतऽइत्युभय दतः । जज्ञिरे । तस्मात् ।

विराडितिवि राट् । अजायत । विराजऽइतिवि राजः ॥५॥

यज्ञात् । वायव्यान् । ये ॥६॥

यजुः । अजायत ॥७॥

[1]अश्वाः । अजायन्त । ये । उभयादतः । उभयादतऽइत्युभय

---

१. अत्र ५१२ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

उभयादतः । उभयदतऽइत्युभय दतः ॥ गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥८॥

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ॥ तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥९॥

यत् । पुरुषम् । वि । [1]अदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ॥ मुखम् । किम् । अस्य । आसीत् । बाहूऽइति-बाहू । ऊरूऽइत्यूरू । पादौ । उच्येतेऽइत्युच्येते ॥१०॥

तस्मात् ॥८॥

यज्ञम् । औक्षन् । अग्रतः । साध्याः ॥९॥

अकल्पयन् । ऊरूऽइत्यूरू । उच्येतेऽइत्युच्येते ॥१०॥

दतः । अजावयः ॥८॥

य्यज्ञम् । अय्यजन्त । ऋषयः । य्ये ॥९॥

य्यत् । अकल्पय्यन् ॥१०॥

---

१. 'यत्पुरुषं व्यदधुः' इति संहितापाठः । तत्र यद्वृत्तान्नित्यम् (अष्टा० ८।२।६६) इति नियमेन 'अदधुः' क्रियापदमुदात्तम् । उदात्तक्रियायदेन सह गतेः समासो भवति—उदात्तगतिमता च तिङा (वा० २।२।१८) इति नियमेन 'वि' पदेन च तिङि चोदात्तवति (अष्टा० ८।२।७८) नियमेनानुदात्तेन भाव्यम् । तथा सति 'व्यदधुरितिवि अदधुः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् । इह तु पदविभागे स्वरशास्त्रस्य द्वयोनियमयोर्भङ्गो दृश्यते । ऋग्पदपाठे (१०।९०। ११) अपीत्थमेव पदविभागो दृश्यते । अत्र कारणं चिन्त्यम् । संभवतो 'व्यकल्पयन्' इत्यस्य पदपाठेन साम्यत्वायेह 'वि' इत्यस्य पृथक्पदत्वमुदात्तत्वं च निर्दर्शितं स्यात् । 'व्यकल्पयन्' इत्यत्र तु तिङोऽनुदात्तत्वाद् वेः पृथक्पदत्वमुदात्तत्वं तु युक्तमेव । अत्र १४२ पृष्ठस्था 'अभि । आसिञ्चन्' पदविषयिका टिप्पण्यप्यवलोकनीया ।

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहूऽइतिबाहू । राजन्यः । कृतः ॥ ऊरूऽइत्यूरू । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥११॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्य्यः । अजायत ॥ श्रोत्रात् । वायुः । च । प्राणः । च । मुखात् । अग्निः । अजायत ॥१२॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अवर्त्तत ॥ पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥१३॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ॥ वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्ज्यम् । ग्रीष्मः । इद्ध्मः । शरत् । हविः ॥१४॥

ब्राह्मणः । राजन्यः । ऊरूऽइत्यूरू । वैश्यः । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । शूद्रः ॥११॥

चक्षोः । श्रोत्रात् । अग्निः ॥१२॥

नाभ्याः । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । पद्भ्यामितिपत् भ्याम् । श्रोत्रात् । अकल्पयन् ॥१३॥

यज्ञम् । अतन्वत । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः ॥१४॥

ध्यत् । अजायत ॥११॥

सूर्य्यः । अजायत । वायुः । अजायत ॥१२॥

अकल्पयन् ॥१३॥

ध्यत् । य्यज्ञम् ॥१४॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयऽइतिपरि धयः । त्रिः । सप्त । समिधऽइतिसम् इधः । कृताः ॥ देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥१५॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्म्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥१६॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । सम्भृतऽइतिसम् भृतः । पृथिव्यै । रसात् । च । विश्वकर्मणऽइतिविश्व कर्म्मणः । सम् । अवर्त्तत । अग्रे ॥ तस्य । त्वष्टा । विदधदितिवि दधत् । रूपम् । एति । तत् । मर्त्यस्य । देवत्वमितिदेव त्वम् । आजानमित्या जानम् । अग्रे ॥१७॥

सप्त । सप्त । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् ॥१५॥

यज्ञेन । यज्ञम् । यत्र । साध्याः ॥१६॥

अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । पृथिव्यै । विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणः । अग्रे । त्वष्टा । देवत्वमितिदेव त्वम् । आजानमित्या जानम् । अग्रे ॥१७॥

परिधयऽइतिपरि धयः । यत् । यज्ञम् ॥१५॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । यत्र ॥१६॥

विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणः । विदधदितिवि[1] दधत् ॥१७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

वेद । अहम् । एतम् । पुरुषम् । महान्तम् । आदित्य-
वर्णमित्त्यादित्त्य वर्णम् । तमसः । परस्तात् ॥ तम् । एव ।
विदित्त्वा । अति । मृत्युम् । एति । न । अन्यः । पन्थाः ।
विद्यते । अयनाय ॥१८॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । चरति । गर्भे । अन्तः ।
अजायमानः । बहुधा । वि । जायते ॥ तस्य । योनिम् ।
परि । पश्श्यन्ति । धीराः । तस्मिन् । ह । तस्त्थुः ।
भुवनानि । विश्श्वा ॥१९॥

यः । देवेब्भ्यः । आतपतीत्त्या तपति । यः । देवा-
नाम् । पुरोहितऽइतिपुरः हितः ॥ पूर्व्वः । यः । देवेब्भ्यः ।
जातः । नमः । रुचाय । ब्राह्मये ॥२०॥

रुचम् । ब्राह्मम् । जनयन्तः । देवाः । अग्ग्रे । तत् ।
अब्ब्रुवन् ॥ यः । त्वा । एवम् । ब्राह्मणः । विद्द्यात् ।
तस्य । देवाः । असन् । वशे ॥२१॥

आदित्यवर्णमित्यादित्य वर्णम् । परस्तात् । विदित्वा । मृत्युम् ।
अन्यः । विद्यते ॥१८॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । पश्यन्ति । तस्मिन् । तस्थुः । विश्वा ॥१९॥

देवेभ्यः । आतपतीत्या तपति । देवेभ्यः । ब्राह्मये ॥२०॥

ब्राह्मम् । अग्रे । अब्रुवन् । ब्राह्मणः । विद्यात् ॥२१॥

वेद[1] । आदित्यवर्णमित्यादित्य वर्णम् । [अ] यनाय ॥१८॥

अजायमानः । जायते । योनिम् ॥१९॥

यः । यः । यः । रुचाय । ब्राह्मये ॥२०॥

जनयन्तः । यः ॥२१॥

---

१. अन्यकोशेषु 'वेदं' इत्येवं पठ्यते ।

श्रीः । च । ते । लक्ष्मीः । च । पत्न्यौ । अहो-रात्रेऽइत्यहोरात्रे । पार्श्वेऽइतिपार्श्वे । नक्षत्राणि । रूपम् । अश्विनौ । व्यात्तमितिवि आत्तम् ॥ इष्णन् । इषाण । अमुम् । मे । इषाण । सर्वलोकमितिसर्व लोकम् । मे । इषाण ॥२२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

लक्ष्मीः । पत्न्यौ । अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे । पार्श्वेऽइतिपार्श्वे । नक्षत्राणि । अश्विनौ । इष्णन् ॥२२॥

व्यात्तमितिवि[1] आत्तम् ॥२२॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते[2]पदेन एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्वि' इत्येवं गुरुवकारेण भाव्यम् ।

२. इत आरभ्य आग्रन्थान्तं पाठोऽयं दृश्यते ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः

तत् । एव । अग्निः । तत् । आदित्यः । तत् ।
वायुः । तत् । ऊँऽइत्त्यूँ । चन्द्रमाः ॥ तत् । एव । शुक्रम् ।
तत् । ब्रह्म । ताः । आपः । सः । प्रजापतिरितिप्प्रजा
पतिः ॥१॥

सर्वे । निमेषाऽइतिनि मेषाः । जज्ज्ञिरे । विद्युत-
इतिवि द्युतः । पुरुषात् । अधि ॥ न । एनम् । ऊर्द्ध्वम् । न ।
तिर्य्यञ्चम् । न । मद्ध्ये । परि । जग्ग्रभत् ॥२॥

न । तस्य । प्रतिमेतिप्प्रति मा । अस्ति । यस्य । नाम ।
महत् । यशः ॥३॥

एषः । ह । देवः । प्रदिशऽइतिप्प्र दिशः । अनु ।
¹सर्वाः । पूर्व्वः । ह । जातः । सः । ऊँऽइत्त्यूँ । गर्भे ।

अग्निः । आदित्यः । ऊँऽइत्यूँ । शुक्रम् । ब्रह्म । प्रजापतिरितिप्रजा
पतिः ॥१॥

जज्ञिरे । विद्युतऽइतिवि द्युतः । मध्ये । जग्रभत् ॥२॥

प्रतिमेतिप्रति मा । अस्ति ॥३॥

प्रदिशऽइतिप्र दिशः । ¹सर्वाः । ऊँऽइत्यूँ । अन्तरित्यन्तः ।

वायुः ॥१॥

विद्युतऽइतिवि द्युतः । तिर्य्यञ्चम् ॥२॥

यस्य । यशः ॥३॥ ¹सर्वाः ॥४॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

अन्तरिक्ष्यन्तः॥ सः । एव । जातः । सः । जनिष्ष्यमाणः । प्रत्त्यङ् । जनाः । तिष्ठति । सर्वतोमुखऽइतिसर्वतः मुखः ॥४॥

यस्म्मात् । जातम् । न । पुरा । किम् । चन । एव । यः । आबभूवेत्त्या बभूव । भुवनानि । विश्श्वा ॥५॥

येन । द्यौः । उग्ग्रा । पृथिवी । च । दृढा । येन । स्वरितिस्वः । स्तभितम् । येन । नाकः ॥ यः । अन्तरिक्क्षे । रजसः । विमानऽइतिवि मानः ॥६॥

यम् । क्रन्दसीऽइतिक्रन्दसी । अवसा । तस्तभाने-ऽइतितस्तभाने । अभि । ऐक्क्षेताम् । मनसा । रेजमाने-ऽइतिरेजमाने ॥ यत्र । अधि । सूरः । उदितऽइत्त्युत् इतः । विभातीतिवि भाति ॥७॥

वेनः । तत् । पश्श्यत् । निहितमितिनि हितम् । गुहा । सत् । यत्र । विश्श्वम् । भवति । एकनीडमित्त्येक नीडम् ॥

जनिष्यमाणः । प्रत्यङ् । तिष्ठति ॥४॥

यस्मात् । आवभूवेत्या बभूव । विश्वा ॥५॥

उग्रा । अन्तरिक्षे ॥६॥

क्रन्दसीऽइतिक्रन्दसी । तस्तभानेऽइतितस्तभाने । ऐक्षैताम् । यत्र । उदितऽइत्युत् इतः ॥७॥

पश्यत् । यत्र । विश्वम् । एकनीडमित्येक नीडम् । तस्मिन् । ओत-

स्यस्मात् । स्यः ॥५॥

स्येन । स्येन । स्येन । स्यः । विमानऽइतिवि मानः ॥६॥

स्यम् । स्यत्र । विभातीतिवि भाति ॥७॥

स्यत्र । विभूरितिवि भूः ॥८॥

तस्मिन् । इदम् । सम् । च । वि । च । एति । सर्वम् । सः । ओतऽइत्त्या उतः । प्रोतऽइतिप्र उतः । च । विभूरितिवि भूः । प्रजास्वितिप्र जासु ॥८॥

प्र । तत् । वोचेत् । अमृतम् । नु । विद्वान् । गन्धर्वः । धाम । विभृतमितिवि भृतम् । गुहा । सत् ॥ त्रीणि । पदानि । निहितेतिनि हिता । गुहा । अस्य । यः । तानि । वेद । सः । पितुः । पिता । असत् ॥९॥

सः । नः । बन्धुः । जनिता । सः । विधातेतिवि धाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ॥ यत्र । देवाः । अमृतम् । आनशानाः । तृतीये । धामन् । अध्यैरयन्तेत्त्यधि ऐरयन्त ॥१०॥

परीत्त्येतिपरि इत्त्य । भूतानि । परीत्त्येतिपरि इत्त्य । लोकान् । परीत्त्येतिपरि इत्त्य । [1]सर्वाः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । दिशः । च ॥ उपस्त्थायेत्त्युप स्थाय । प्रथमजा-

---

ऽइत्या उतः । प्रोतऽइतिप्र उतः । प्रजास्वितिप्र जासु ॥८॥
विद्वान् ॥९॥
विश्वा । यत्र । अध्यैरयन्तेत्यधि ऐरयन्त ॥१०॥
परीत्येतिपरि इत्य । परीत्येतिपरि इत्य । परीत्येतिपरि इत्य । [1]सर्वाः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । उपस्थायेत्युप स्थाय । प्रथमजामितिप्रथम

विभृतमितिवि[2] भृतम् । यः ॥९॥
विधातेतिवि धाता । यत्र । तृतीये । अध्यैरयन्तेत्यधि ऐरयन्त ॥१०॥
[1]सर्वाः । उपस्थायेत्युप स्थाय ॥११॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।
२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं द्विवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

मितिप्रथम जाम् । ऋतस्य । आत्मना । आत्मानम् । अभि । सम् । विवेश ॥११॥

परि । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । सद्यः । इत्वा । परि । लोकान् । परि । दिशः । परि । स्वरितिस्वः ॥ ऋतस्य । तन्तुम् । विततमितिवि ततम् । विचृत्येतिवि चृत्य । तत् । अपश्यत् । तत् । अभवत् । तत् । आसीत् ॥१२॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्म्यम् ॥ सनिम् । मेधाम् । अयासिषम् । स्वाहा ॥१३॥

याम् । मेधाम् । देवगणाऽइतिदेव गणाः । पितरः । च । उपासतऽइत्युप आसते ॥ तया । माम् । अद्य । मेधया । अग्ने । मेधाविनम् । कुरु । स्वाहा ॥१४॥

मेधाम् । मे । वरुणः । ददातु । मेधाम् ।

जाम् । आत्मना । आत्मानम् ॥११॥

द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । सद्यः । इत्वा । विचृत्येतिवि चृत्य । अपश्यत् ॥१२॥

अद्भुतम् । काम्यम् ॥१३॥

उपासतऽइत्युप आसते । अद्य । अग्ने ॥१४॥

विततमितिवि ततम् । विचृत्येतिवि चृत्य ॥१२॥

प्रियम् । अयासिषम् ॥१३॥

याम् । तया । मेधया ॥१४॥

अग्निः । प्रजापतिरितिंप्रजा पतिः ॥ मेधाम् । इन्द्रः । च । वायुः । च । मेधाम् । धाता । ददातु । मे । स्वाहा ॥१५

इदम् । मे । ब्रह्मं । च । क्षत्रम् । च । उभेऽइत्युभे । श्रियम् । अश्नुताम् ॥ मयिं । देवाः । दधतु । श्रियम् । उत्तमामित्युत् तमाम् । तस्यै । ते । स्वाहा ॥१६॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अग्निः । प्रजापतिरितिंप्रजा पतिः ॥१५॥

ब्रह्म । क्षत्रम् । उभेऽइत्युभे । अश्नुताम् । उत्तमामित्युत् तमाम् ॥१६॥

॥ इतिवाजसनेयसंहितापदे द्वात्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

वायुः ॥१५॥

श्रियम् । मयिं । श्रियम् ॥१६॥

॥इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन द्वात्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ५२७ पृष्ठस्था टिप्पणी १।

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

अस्य । अजरासः । दमाम् । अरित्राः । अर्चद्धूमास-ऽइत्यर्चत् धूमासः । अग्नयः । पावकाः ॥ श्वितीचयः । श्वात्रासः । भुरण्यवः । वनर्षदः । वनसदऽइतिवन सदः । वायवः । न । सोमाः ॥१॥

हरयः । धूमकेतवऽइतिधूम केतवः । वातजूताऽइतिवात जूताः । उप । द्यवि ॥ यतन्ते । वृथक् । अग्नयः ॥२॥

यज । नः । मित्रावरुणा । यज । देवान् । ऋतम् । बृहत् ॥ अग्ने । यक्षि । स्वम् । दमम् ॥३॥

अरित्राः । अर्चद्धूमासऽइत्यर्चत् धूमासः । अग्नयः । श्वात्रासः । भुरण्यवः ॥१॥

अग्नयः ॥२॥

मित्रावरुणा । अग्ने । यक्षि ॥३॥

अग्नयः । श्वितीचयः । वनसदऽइतिवन[1] सदः । वायवः ॥१॥

हरयः । वातजूताऽइतिवात जूताः । यतम्[2] । ते[2] । वृथक् । अग्नयः ॥२॥

यज । यज । यक्षि ॥३॥

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वन' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अस्थाने विच्छेदरूपोऽपपाठोऽयम् । 'यतन्ते' इति पाठेन भाव्यम् ।

द्वेऽइतिद्वे । विरूपेऽइतिवि रूपे । चरतः । स्वर्थे-ऽइतिसु अर्थे । अन्याऽन्येत्यन्या अन्या । वृत्सम् । उप । धापयेतेऽइतिधापयेते ॥ हरिः । अन्यस्याम् । भवति । स्वधावानितिस्वधा वान् । शुक्रः । अन्यस्याम् । ददृशे । सुवर्चाऽइतिसु वर्चाः ॥४॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् ॥ औक्षन् । घृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥५॥

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया ॥ समिद्धऽइतिसम् इद्धः । शुक्रः । आहुतऽइत्या हुतः ॥६

द्वेऽइतिद्वे । अन्यान्येत्यन्या अन्या । वत्सम् । अन्यस्याम् । शुक्रः । अन्यस्याम् ॥४॥

अग्निम् । औक्षन् । अस्तृणन् । अस्मै ॥५॥

अग्निः । वृत्राणि । विपन्यया । समिद्धऽइतिसम् इद्धः । शुक्रः । आहुतऽइत्या हुतः ॥६॥

[1]विरूपेऽइतिवि रूपे । [2]वत्सम् । धापयेतेऽइतिधापयेते । स्वधावानितिस्वधा वान् । सुवर्चाइतिसु वर्चाः ॥४॥

[3]असपर्यन् । असादयन्त ॥५॥

[4]वृत्राणि । विपन्यया ॥६॥

१. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो द्रष्टव्यः ।

२. अपपाठोऽयम्, वकारस्य द्वित्वाभावात् । 'वत्सम्' इति साधुः ।

३. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्यायोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

४. इतः पूर्वस्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

विश्वेभिः । सोम्म्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना ॥ पिब । मित्त्रस्य । धामभिरितिधाम भिः ॥७॥

आ । यत् । इषे । नृपतिमितिनृ पतिम् । तेजः । आनट् । शुचि । रेतः । निषिक्क्तम् । निसिक्क्तमितिनि सिक्क्तम् । द्यौः । अभीके ॥ अग्निः । शर्द्धम् । अनवद्यम् । युवानम् । स्वाद्ध्युमितिसु आद्ध्यम् । जनयत् । सूदयत् । च ॥८॥

अग्ने । शर्द्ध । महते । सौभगाय । तव । द्युम्म्नानि । उत्तमानीत्युत् तमानि । सन्तु ॥ सम् । जास्प्पत्त्यम् । जाःपत्त्यमितिजाः पत्त्यम् । सुयममितिसु यमम् । आ । कृणुष्व । शत्त्रूयताम् । शत्त्रुयतामितिशत्त्रु यताम् । अभि । तिष्ट्ठ । महांसि ॥९॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । अग्ने । मित्रस्य ॥७॥

निषिक्तम् । निसिक्तमितिनि सिक्तम् । अग्निः । अनवद्यम् स्वाध्युमितिसु आध्यम् ॥८॥

अग्ने । द्युम्नानि । उत्तमानीत्युत् तमानि । जास्पत्यम् । जाःपत्यमितिजाः पत्यम् । कृणुष्व । शत्रूयताम् । शत्रुयतामितिशत्रु यताम् । तिष्ठ ॥९॥

वायुना । पिब । आ[1] ॥७॥

ष्यत् । य्युवानम् । जनय्यत् । सूदय्यत् ॥८॥

सौभगाय । सुय्यममितिसु [2]य्यमम् । शत्रूय्यताम् । शत्रुय्यतामितिशत्रु [3]य्यताम् ॥९॥

---

१. 'पिब । आ' इत्येवं पदच्छेदोऽन्यकोशेषु न दृश्यते, स्वरानुरोधादपि न सम्भवति ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यमम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यताम्' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

त्वाम् । हि । मन्द्रतमुमितिमन्द्र तमम् । अर्कशोकैरित्यर्क शोकैः । व्वृमहे । महि । नः । श्रोषि । अग्ने ॥ इन्द्रम् । न । त्वा । शवसा । देवता । व्वायुम् । पृणन्ति । राधसा । नृतमाऽइतिनृ तमाः ॥१०॥

त्वेऽइतित्वे । अग्ने । स्वाहुतेतिसु आहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ॥ यन्तारः । ये । मघवानऽइतिमघ व्वानः । जनानाम् । ऊर्वान् । दयन्त । गोनाम् ॥११॥

श्रुधि । श्रुत्कर्ण्णेतिश्रुत् कर्ण्ण । वह्निभिरितिवह्नि भिः । देवैः । अग्ने । सयावभिरितिसयाव भिः ॥ आ । सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्य्यमा । प्रातर्य्यावाणः । प्रातर्य्यावानऽइतिप्प्रातः यावानः । अध्वरम् ॥१२॥

अर्क्कशोकैरित्यर्क्क शोकैः । अग्ने ॥१०॥

त्वेऽइतित्वे । अग्ने ॥११॥

श्रुत्कर्ण्णेतिश्रुत् कर्ण । वह्निभिरितिवह्नि भिः । अग्ने । मित्रः । प्रातर्य्यावानऽइतिप्रातः यावानः । अध्वरम् ॥१२॥

व्वायुम् ॥१०॥

प्रियासः । सूरयः । यन्तारः । ये । मघवानऽइतिमघ वानः । दयन्त ॥११॥

वह्निभिरितिवह्नि भिः । सयावभिरितिसयाव भिः । अर्य्यमा । प्रातर्य्यावाणः । प्रातर्य्यावानऽइतिप्रातः [1]यावानः ॥१२॥

---

१. कर्कोशशैल्यनुसारमिह 'यावानः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

विश्श्वेषाम् । अदितिः । यज्ञियानाम् । विश्श्वेषाम् । अतिथिः । मानुषाणाम् ॥ अग्निः । देवानाम् । अवः । आवृणानऽइत्या [1]वृणानः । सुमृडीकऽइतिसु [2]मृडीकः । भवतु । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥१३॥

महः । अग्ने । समिधानस्येतिसम् [3]इधानस्य । शर्म्मणि । अनागाः । मित्रे । वरुणे । स्वस्तये ॥ श्रेष्ठे । स्याम । सवितुः । सवीमनि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥१४॥

आपः । चित् । पिप्युः । स्तर्य्यः । न । गावः । नक्क्षन् । ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र ॥ याहि । वायुः । न । नियुतऽइतिनि युतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥१५॥

विश्श्वेषाम् । यज्ञियानाम् । विश्श्वेषाम् । अग्निः । आवृणानऽइत्या वृणानः ॥१३॥

अग्ने । मित्रे । स्वस्तये । श्रेष्ठे । अद्य ॥१४॥

पिप्युः । नक्षन् । अच्छ ॥१५॥

य्यज्ञियानाम् । आवृणानऽइत्या वृणानः । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥१३

स्वस्तये । वृणीमहे ॥१४॥

स्तर्य्यः । य्याहि । व्वायुः । नियुतऽइतिनि [4]य्युतः । दयसे ॥१५

---

१. 'वृणानः' इति काशिकः पाठः ।

२. 'मृडीकः' इति काशिकः पाठः ।

३. 'इधानस्य' इति काशिकः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युतः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

गावः । उप । अवत । अवतम् । महीऽइतिमही । यज्ञस्य । रप्सुदा ॥ उभा । कर्णा । हिरण्ययाः ॥१६॥

यत् । अद्य । सूरे । उदितऽइत्युत् इते । अनागाः । मित्रः । अर्य्यमा ॥ सुवाति । सविता । भगः ॥१७॥

आ । सुते । सिञ्चत । श्रियम् । रोदस्योः । अभिश्रियमित्यभि श्रियम् ॥ रसा । दधीत । वृषभम् ॥१८॥

आतिष्ठन्तमित्या तिष्ठन्तम् । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वरोचिरितिस्व रोचिः ॥ महत् । तत् । वृष्णः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वरूपऽइतिविश्व रूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥१९॥

प्र । वः । महे । मन्दमानाय । अन्धसः । अर्च ।

यज्ञस्य । रप्सुदा । हिरण्यया ॥१६॥

अद्य । उदितऽइत्युत् इते । मित्रः ॥१७॥

अभिश्रियमित्यभि श्रियम् ॥१८॥

आतिष्ठन्तमित्या तिष्ठन्तम् । विश्वे । वृष्णः । विश्वरूपऽइतिविश्व रूपः । तस्थौ ॥१९॥

य्यज्ञस्य । हिरण्यय्या ॥१६॥

य्यत् । अर्य्यमा ॥१७॥

श्रिय्यम् । अभिश्रिय्यमित्यभि श्रिय्यम् । वृषभम् ॥१८॥

श्रिय्यः । वृष्णः । विश्वरूपऽइतिविश्व रूपः ॥१९॥

[1]वः । मन्दमानाय्य । विश्वानराय्य । विश्वभुवऽइतिविश्व भुवे ।

---

१. ककोशशैल्यनुसारं 'वः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

त्रिश्वानराय । त्रिश्वाभुवे । त्रिश्वभुवऽइतिविश्व भुवे ॥ इन्द्रस्य । यस्य । सुमखमितिसु मखम् । सहः । महि । श्रवः । नृम्म्णम् । च । रोदसीऽइतिरोदसी । सपर्य्यतः ॥२०॥

बृहन् । इत् । इद्ध्मः । एषाम् । भूरि । शस्त्तम् । पृथुः । स्वरुः ॥२१॥

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसः । विश्वेभिः । सोमपर्वभिरितिसोमपर्व भिः ॥ महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥२२॥

इन्द्रः । वृत्रम् । अवृणोत् । शर्द्धनीतिरितिशर्द्ध नीतिः । प्र । मायिनाम् । अमिनात् । वर्प्पणीतिः । वर्प्पनीतिरितिवर्प्प नीतिः ॥ अहन् । व्यंसमितिवि अंसम् । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्म्याणाम् ॥२३॥

कुतः । त्वम् । इन्द्र । माहिनः । सन् । एकः ।

त्रिश्वानराय । त्रिश्वाभुवे । त्रिश्वभुवऽइतिविश्व भुवे । नृम्णम् ॥२०॥

इद्ध्मः । शस्त्तम् ॥२१॥

मत्सि । विश्वेभिः । अभिष्टिः ॥२२॥ वृत्रम् । राम्याणाम् ॥२३॥

य्यस्य । [1]नृम्नम् । सपर्य्यतः ॥२०॥

वृत्रम् । [2]माय्रनाम् । [3]वर्पनीतिरितिवर्प नीतिः । व्व्यंसमितिव्वि अंसम् ॥२३॥

---

१. अपपाठोऽयम्, 'नृम्णम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'मायिनाम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारं 'व्वर्प्पनीतिरितिव्वर्प्प नीतिः' इत्येवं शुद्धः पाठः ।

यासि । सत्पत ऽइति सत् पते । किम् । ते । इत्था ॥ सम् । पृच्छसे । समराण ऽइति सम् [1]अराणः । शुभानैः । वोचेः । तत् । नः । हरिव ऽइति हरि वः । यत् । ते । अस्मे- ऽइत्यस्मे ॥२४॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयवः । पनन्त । अभि । ये । ऊर्वम् । गोमन्तमिति गो मन्तम् । तितृत्सान् ॥ सकृत्स्वमिति सकृत् स्वम् । ये । पुरुपुत्रामिति पुरु पुत्राम् । महीम् । सहस्रधारामिति सहस्र धाराम् । बृहतीम् । दुदुक्षन् । दुधुक्षन्निति दुधुक्षन् ॥२५॥

इमाम् । ते । धियम् । प्र । भरे । महः । महीम् । अस्य । स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनजे ॥ तम् । उत्सव ऽइत्युत् सवे । च । प्रसव ऽइति प्र सवे । च । सासहिम् । ससहिमिति स सहिम् । इन्द्रम् । देवासः । शवसा । अमदन् । अनु ॥२६॥

सत्पत ऽइति सत् पते । इत्था । पृच्छसे । अस्मे ऽइत्यस्मे ॥२४॥

तितृत्सान् । सकृत्स्वमिति सकृत् स्वम् । पुरुपुत्रामिति पुरु पुत्राम् । दुदुक्षन् । दुधुक्षन्निति दुधुक्षन् ॥२५॥

स्तोत्रे । उत्सव ऽइत्युत् सवे । प्रसव ऽइति प्र सवे ॥२६॥

य्यासि । हरिव ऽइति हरि वः । य्यत् ॥२४॥

आय्यवः । य्ये । [2]गोमतमिति गो मतम् । [3]तितृत्स्नात् । य्ये ॥२५॥

धिय्यम् । य्यत् । [4]अमदम् ॥२६॥

---

१. 'अराणः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं, लेखकप्रमादजः । 'गोमन्तमिति गो मन्तम्' इति साधुः ।

३. अपपाठोऽयं स्याल्लेखकप्रमादजः । 'तितृत्सान्' इति पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'अमदन्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

विभ्राडितिविभ्राट् । बृहत् । पिबतु । सोम्म्यम् । मधु । आयुः । दधत् । यज्ञपताविति यज्ज्ञ पतौ । अविह्रुतमित्यविं ह्रुतम् ॥ वातजूतऽइतिवात जूतः । यः । अभिरक्कषतीत्यभि रक्कषति । त्मना । प्रजाऽइतिप्प्र जाः । पुपोष । पुरुधा । वि । राजति ॥२७॥

येन । पावक । चक्कषसा । भुरण्ण्यन्तम् । जनान् । अनु ॥ त्वम् । वरुण । पश्श्यसि ॥२८॥

दैव्व्यौ । अद्ध्वर्य्यूऽइत्त्यद्ध्वर्य्यू । आ । गतम् । रथेन । सूर्य्यत्त्वचेतिसूर्य्यं त्वचा ॥ मद्ध्वा । यज्ञम् । सम् । अञ्जाथे-ऽइत्त्यञ्जाथे ॥२९॥

आ । नः । इडाभिः । विदथे । सुशस्तीतिसु शस्ति । विश्वानरः । सविता । देवः । एतु ॥ अपि । यथा ।

विभ्राडितिवि भ्राट् । सोम्यम् । यज्ञपताविति यज्ञ पतौ । अविह्रुत-मित्यविं ह्रुतम् । अभिरक्षतीत्यभि रक्षति । प्रजाऽइतिप्र जाः ॥२७॥

चक्षसा । भुरण्यन्तम् । पश्यसि ॥२८॥

दैव्यौ । अध्वर्यूऽइत्यध्वर्यू । सूर्यत्वचेतिसूर्य त्वचा । मध्वा । यज्ञम् । अन्जाथेऽइत्यन्जाथे ॥२९॥

सुशस्तीतिसु शस्ति । विश्वानरः । मत्संथ । विश्वम् । अभिपित्व-

विभ्राडितिव्रि भ्राट् । आयुः । य्यज्ञपताव्वितियज्ञ[1] पतौ । व्वातजूत-ऽइतिव्वात जूतः । य्यः ॥२७॥ [2]य्येन ॥२८॥

अध्वर्य्यूऽइत्यध्वर्य्यू । सूर्य्यत्वचेतिसूर्य्य त्वचा । य्यज्ञम् ॥२९॥

य्यथा । य्युवानः ॥३०॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्युज्ञ' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. इत पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वादित ऊर्ध्वं चतसृणां कण्डिका-संख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

युवानं᳡ । मत्त्सथ । नं᳡ । विश्वंम् । जगंत् । अभिपित्त्व-ऽइत्त्यभि पित्त्वे । मनीषा ॥३०॥

यत् । अद्य । कत् । च । वृत्रहन्निर्तिवृत्त्र हन् । उदगाऽइत्त्युत् अगां᳡ । अभि । सूर्य्य ॥ सर्वम् । तत् । इन्द्र । ते । वर्शे ॥३१॥

तरणिः । विश्वदर्शतऽइर्तिविश्व दर्शतं᳡ । ज्योतिष्क्कृत् । ज्योतिं᳡क्कृदिर्तिज्ज्योतिं᳡ कृत् । असि । सूर्य्य ॥ विश्वंम् । आ । भासि । रोचनम् ॥३२॥

तत् । सूर्य्यस्य । देवत्त्वमिर्तिदेव त्वम् । तत् । महित्त्व-मिर्तिमहि त्वम् । मद्ध्या । कर्त्तोः᳡ । विर्तर्तामितिवि तंतम् । सम् । जभार ॥ यदा । इत् । अयुक्क्त । हरितः ।

ऽइत्त्यभि पित्वे ॥३०॥

अद्य । वृत्रहन्निर्तिवृत्र हन् । उदगाऽइत्युत् अगां᳡ ॥३१॥

विश्वदर्शतऽइर्तिविश्व दर्शतं᳡ । ज्योतिष्कृत् । ज्योतिं᳡कृदितिज्योतिं᳡ कृत् । विश्वंम् ॥३२॥

देवत्वमिर्तिदेव त्वम् । महित्वमिर्तिमहि त्वम् । मध्या । अयुक्त ।

ययत् । [1]वृत्रहन्निर्तिवृत्र[1] हन् । सूर्य्य ॥३१॥

विश्वदर्शतऽइर्तिविश्व दर्शतं᳡ । सूर्य्य ॥३२॥

सूर्य्यस्य । विर्ततामितिवि[2] ततम् । ययदा । अयुक्त ।

---

१. ककोशशैल्यनुसारमुकारपरो वकारो गुरुर्न भवति ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

सधस्त्थादितिसध स्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥३३॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिचक्क्षइत्त्यभि चक्क्षे । सूर्य्यः । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपस्त्थइत्त्युप स्थे ॥ अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥३४॥

बट् । महान् । असि । सूर्य्य । बट् । आदित्य । महान् । असि ॥ महः । ते । सतः । महिमा । पनस्यते । अद्धा । देव । महान् । असि ॥३५॥

बट् । सूर्य्य । श्रवसा । महान् । असि । सत्रा । देव । महान् । असि ॥ मह्ना । देवानाम् । असुर्य्यः । पुरोहितइतिपुरः हितः । विभ्विर्तिवि भु । ज्योतिः । अदाभ्यम् ॥३६॥

सधस्थादितिसध स्थात् । रात्री । सिमस्मै ॥३३॥

मित्रस्य । अभिचक्षइत्यभि चक्षे । उपस्थइत्युप स्थे । अन्यत् । कृष्णम् । अन्यत् ॥३४॥

आदित्य । अद्धा ॥३५॥

सत्रा । मह्ना । विभ्वितिवि भु । अदाभ्यम् ॥३६॥

---

[1]तनुते । [1]असि । [1]मस्मै ॥३३॥

सूर्य्यः । [2]अनतम् ॥३४॥ सूर्य्य ॥३५॥

सूर्य्य । असुर्य्यः । विभ्वितिवि भु । [3]ज्योतिः ॥३६॥

---

१. पदच्छेदोऽयुक्तः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

३. अपपाठोऽयं यकारजकारयोः समानोच्चारणनिमित्तजः (द्र० २९ पृष्ठस्था टि० १), 'ज्योतिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

श्रायन्तऽइवेतिश्रायन्तःऽइव । सूर्य्यम् । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । भक्क्षत ॥ वसूनि । जाते । जनमाने । ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम ॥३७॥

अद्य । देवाः । उदितेत्युत् इता । सूर्य्यस्य । निः । अꣳहसः । पिपृत । निः । अवद्यात् ॥ तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहन्ताम् । ममहन्तामितिममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥३८॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्त्तमानः । निवेशयन्नितिनि वेशयन् । अमृतम् । मर्त्त्यम् । च ॥ हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥३९॥

प्र । वावृजे । वृवृजऽइतिववृजे । सुप्रयाऽइतिसु प्रयाः । बर्हिः । एषाम् । आ । विश्पतीव । विश्पतीऽइवेतिविश्पती

श्रायन्तऽइवेतिश्रायन्तः इव । विश्वा । भक्षत ॥३७॥

अद्य । उदितेत्युत् इता । अवद्यात् । मित्रः ॥३८॥

कृष्णेन । हिरण्ययेन । पश्यन् ॥३९॥

सुप्रयाऽइतिसु प्रयाः । विश्पतीव । विश्पतीऽइवेतिविश्पती इव ।

श्रायन्तऽइवेतिश्रायन्तः इव । सूर्य्यम् । [1]भक्षते ॥३७॥

[2]अद्यः । सूर्य्यस्य । [2]पिपृतः ॥३८॥

निवेशयन्नितिनि वेशयन् । हिरण्ययेन । याति ॥३९॥

ववृजऽइतिववृजे[3] । सुप्रयाऽइतिसु प्रयाः । विश्पतीऽइवेतिविश्पती[4]

---

१. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः ।

२. विसर्गनिर्देशरूपोऽयमपपाठो लेखकप्रमादजः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह '०ववृजे' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह '०विश्पती' इति युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

इव । वीरिटे । इयातेऽइतीयाते ॥ विशाम् । अक्तोः । उषसः । पूर्वहूतावितिपूर्व हूतौ । वायुः । पूषा । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥४०॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ॥ आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ॥४१॥

वरुणः । प्रावितेतिप्र [1]अविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥ करताम् । नः । सुराधसऽइतिसु राधसः ॥४२॥

अधि । नः । इन्द्र । एषाम् । विष्णोऽइतिविष्णो । सजात्यानामितिस जात्यानाम् ॥ इत । मरुतः । अश्विना ॥४३

अग्ने । इन्द्र । वरुण । मित्र । [2]देवाः । शर्द्धः । प्र । यन्त । मारुत । उत । विष्णोऽइतिविष्णो ॥ उभा ।

अक्तो? । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥४०॥

बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । आदित्यान् ॥४०॥

प्रावितेतिप्र अविता । मित्र? । विश्वाभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥४२

विष्णोऽइतिविष्णो । सजात्यानामितिस जात्यानाम् । अश्विना ॥४३॥

अग्ने । मित्र । [2]देवाः । विष्णोऽइतिविष्णो । नासत्या । रुद्र? ॥४४॥

इव । इयातेऽइतीयाते । वायु? । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥४०॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू ॥४१॥

विष्णोऽइतिविष्णो ॥४३॥

[2]देवाः । यन्त । विष्णोऽइतिविष्णो ॥४४॥

---

१. ‘अविता’ इति काशिकः पाठः ।

२. अत्र ४२० पृष्ठस्था टिप्पणी १ द्रष्टव्या ।

नासत्त्या । रुद्राः । अधं । ग्नाः । पूषा । भगः । सरस्वती । जुषन्त ॥४४॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । मित्त्रावरुणा । अदितिम् । स्वरितिस्वः । पृथिवीम् । द्याम् । मरुतः । पर्वतान् । अपः ॥ हुवे । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । भगम् । नु । शꣳसम् । सवितारम् । ऊतये ॥४५॥

अस्मेऽइत्त्यस्मे । रुद्राः । मेहना । पर्वतासः । वृत्त्रहत्त्यऽइतिवृत्त्र हत्त्ये । भरहूताविति भरहूतौ । सजोषाऽइतिस जोषाः ॥ यः । शꣳसते । स्तुवते । धायि । पज्जः । इन्द्रज्ज्येष्ठाऽइतीन्द्र ज्येष्ठाः । अस्म्मान् । अवन्तु । देवाः ॥४६॥

अर्वाञ्चः । अद्य । भवत । यजत्राः । आ । वः । हार्दि । भयमानः । व्ययेयम् ॥ त्राध्वम् । नः । देवाः ।

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । मित्रावरुणा । विष्णुम् । ब्रह्मणः ॥४५॥

अस्मेऽइत्यस्मे । रुद्राः । वृत्रहत्यऽइतिवृत्र हत्ये । पज्रः । इन्द्रज्येष्ठाऽइतीन्द्र ज्येष्ठाः । अस्मान् ॥४६॥

अद्य । यजत्राः । त्राध्वम् । त्राध्वम् । अवपदऽइत्यव पदः ।

ऊतये ॥४५॥

[1]वृत्रहत्यऽइतिवृत्र[1] हत्ये । यः । धायि ॥४६॥

यजत्राः । [2]वः । भयमानः । व्ययेयम् । यजत्राः ॥४७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारम् ऋकारपरो वकारो न गुरुर्भवतीति कृत्वा उभयत्रैकवकारवता पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वः' पदे संहितेव वकारो गुरुर्न भवतीति कृत्वा 'वः' इत्येव पाठः साधुः ।

निजुरऽइतिनि जुरः । वृकस्य । त्राद्ध्वम् । कुर्त्तात् । अवपदुऽइत्यव पदः । यजत्त्राः ॥४७॥

विश्वे । देवाः । शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये । अन्तरिक्क्षे । ये । उप । द्यवि । स्थ ॥ ये । अग्निजिह्वाऽइत्यग्नि जिह्वाः । उत । वा । यजत्त्राः ॥४८॥

देवेब्भ्यः । हि । प्रथमम् । यज्ञियेब्भ्यः । अमृतत्त्वमित्त्यमृत त्त्वम् । सुवसि । भागम् । उत्तममित्युत् तमम् ॥ आत् । इत् । दामानम् । सवितः । वि । ऊर्णुषे । अनूचीना । जीविता । मानुषेब्भ्यः ॥४९॥

प्र । वायुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहद्रयिमितिबृहत् रयिम् । विश्श्ववारमितिविश्श्व वारम् । रथप्प्रामितिरथ प्राम् ॥ द्युतद्यामेतिद्युतत् यामा । नियुतऽइतिनि युतः ।

यजत्राः ॥४७॥

विश्वे । अन्तरिक्षे । अग्निजिह्वाऽइत्यग्नि जिह्वाः । यजत्राः ॥४८॥

देवेभ्यः । यज्ञियेभ्यः । अमृतत्वमित्यमृत त्वम् । उत्तममित्युत् तमम् । मानुषेभ्यः ॥४९॥

अछ । बृहद्रयिमितिबृहत् रयिम् । विश्ववारमितिविश्व वारम् । रथप्रामितिरथ प्राम् । द्युतद्यामेतिद्युतत् यामा । पत्यमानः । इयक्षसि । प्रयज्यो-

स्ये । स्ये । स्ये । स्यजत्राः ॥४८॥

स्यज्ञियेभ्यः ॥४९॥

वायुम् । बृहद्रयिमितिबृहत् रयिम् । विश्ववारमितिविश्व वारम् । द्युतद्यामेतिद्युतत् [1]स्यामा । नियुतऽइतिनि [2]स्युतः । इयक्षसि । प्रयज्यो-

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यामा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युतः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

पत्यमानः । कविः । कविम् । इयक्षसि । प्रयज्ज्यो-ऽइतिप्र यज्ज्यो ॥५०॥

मित्रम् । हुवे । पूतदक्क्षमितिपूत दक्क्षम् । वरुणम् । च । रिशादसम् ॥ धियम् । घृताचीम् । साधन्ता ॥५१॥

दस्रा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्क्तबर्हिष-ऽइतिवृक्क्त बर्हिषः ॥ आ । यातम् । रुद्द्रवर्त्तनीऽइतिरुद्र वर्त्तनी ॥५२॥

विदत् । यदि । सरमा । रुग्णम् । अद्रेः । महि । पाथः । पूर्व्यम् । सद्ध्र्यक् । करितिकः ॥ अग्ग्रम् । नयत् । सुपदीतिसु पदि । अक्क्षराणाम् । अच्छ । रवम् । प्रथमा । जानती । गात् ॥५३॥

ऽइतिप्र यज्यो ॥५०॥

मित्रम् । पूतदक्षामितिपूत दक्षम् ॥५१॥

नासत्या । वृक्तबर्हिषऽइतिवृक्त बर्हिषः । रुद्रवर्त्तनीऽइतिरुद्र वर्त्तनी ॥५२

रुग्णम् । अद्रेः । सध्र्यक् । अग्रम् । अक्षराणाम् । अछ ॥५३॥

ऽइतिप्र [1]य्यज्यो ॥५०॥

धिय्यम् ॥५१॥

य्युवाकवः । [2]वृक्तबर्हिषऽइतिवृक्त[2] बर्हिषः । य्यातम् । रुद्रवर्त्तनी-ऽइतिरुद्र वर्त्तनी ॥५२॥

य्यदि । [3]रुणम् । नय्यत् । [4]सुपदीमितिसु पदि ॥५३॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यज्यो' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह ऋकारपरो वकारो गुरुर्न भवति । तेनोभयत्र 'वृक्त' इत्येव साधु: पाठः ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'रुग्णम्' इत्येव साधुः पाठः ।

४. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'सुपदीतिसु' इत्येव युक्तः पाठः ।

नहि । स्पर्शम् । अविदन् । अन्यम् । अस्मात् । वैश्वानरात् । पुरऽएतारमितिपुरः एतारम् । अग्नेः ॥ आ । ईम् । एनम् । अवृधन् । अमृताः । अमर्त्यम् । वैश्वानरम् । क्षैत्रजित्यायेतिक्षैत्र जित्याय । देवाः ॥५४॥

उग्रा । विघनिनेतिवि घनिना । मृधः । इन्द्राग्नी-ऽइतीन्द्राग्नी । हवामहे ॥ ता । नः । मृडातः । ईदृशे ॥५५॥

उप । अस्मै । गायत । नरः । पवमानाय । इन्दवे ॥ अभि । देवान् । इयक्षते ॥५६॥

ये । त्वा । अहिहत्यऽइत्यहि हत्ये । मघवन्नितिमघ वन् । अवर्द्धन् । ये । शाम्बरे । हरिवऽइतिहरि वः । ये । गविष्टाविति गो इष्टौ ॥ ये । त्वा । नूनम् । अनुमदन्तीत्यनु मदन्ति । विप्राः । पिब । इन्द्र । सोमम् । सगणऽइतिस गणः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥५७॥

अन्यम् । अस्मात् । वैश्वानरात् । अग्नेः । वैश्वानरम् । क्षैत्रजित्यायेतिक्षैत्र जित्याय ॥५४॥

उग्रा । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी ॥५५॥

अस्मै । इयक्षते ॥५६॥

अहिहत्यऽइत्यहि हत्ये । गविष्टाविति गो इष्टौ । अनुमदन्तीत्यनु मदन्ति । विप्राः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥५७॥

क्षैत्रजित्यायेतिक्षैत्र जित्याय ॥५४॥

विघनिनेतिवि[1] घनिना ॥५५॥

गायत । पवमानाय । इयक्षते ॥५६॥

ये । मघवन्नितिमघ वन् । ये । हरिवऽइतिहरि वः । ये । ये ॥५७॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

जनिष्ठाः । उग्रः । सहसे । तुराय । मन्द्रः । ओजिष्ठः । बहुलाभिमानऽइतिबहुल अभिमानः । अवर्द्धन् । इन्द्रम् । मरुतः । चित् । अत्र । माता । यत् । वीरम् । दधनत् । धनिष्ठा ॥५८॥

आ । तु । नः । इन्द्र । वृत्रहन्निति वृत्र हन् । अस्माकम् । अर्द्धम् । आ । गहि ॥ महान् । महीभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥५९॥

त्वम् । इन्द्र । प्रतूर्त्तिष्वितिप्र तूर्त्तिषु । अभि । [1]विश्वाः । असि । स्पृधः ॥ अशस्तिहेत्यशस्ति हा । जनिता । विश्वतूरितिविश्व तूः । असि । त्वम् । तूर्य्य । तरुष्यतः ॥६०॥

जनिष्ठाः । उग्रः । ओजिष्ठः । अत्र । धनिष्ठा ॥५८॥

वृत्रहन्निति वृत्र हन् । अस्माकम् । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥५९॥

प्रतूर्त्तिष्वितिप्र तूर्त्तिषु । [1]विश्वाः । अशस्तिहेत्यशस्ति हा । विश्वतूरितिविश्व तूः । तरुष्यतः ॥६०॥

तुराय । यत् ॥५८॥

[2]वृत्रहन्निति वृत्र[2] हन् ॥५९॥

[1]विश्वाः । तूर्य्य ॥६०॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १।

२. ऋकोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो गुरुर्न भवति, तेन 'वृत्र' इत्येवमेकवकारवता पाठेन भाव्यम्।

अनु । ते । शुष्मम् । तुरयन्तम् । ईयतुः । क्षोणीऽइतिक्षोणी । शिशुम् । न । मातरा ॥ [1]विश्वाः । ते । स्पृधः । श्नथयन्त । मन्यवे । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । तूर्वसि ॥६१॥

अदब्धेभिः । सवितरितिसवितः । पायुभिरितिपायुभिः । त्वम् । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नः । गयम् ॥ हिरण्यजिह्वऽइतिहिरण्य जिह्वः । सुविताय । नव्यसे ॥६२॥

प्र । वीरयेतिवीर या । शुचयः । दद्रिरे । वाम् । अध्वर्युभिरित्यध्वर्यु भिः । मधुमन्तऽइतिमधु मन्तः ।

शुष्मम् । क्षोणीऽइतिक्षोणी । [1]विश्वाः । मन्यवे । वृत्रम् ॥६१॥

अद्य । हिरण्यजिह्वऽइतिहिरण्य जिह्वः । नव्यसे ॥६२॥

दद्रिरे । अध्वर्युभिरित्यध्वर्यु भिः । अच्छ ॥६३॥

[2]शुष्मिन् । तुरयन्तम् । ईयतुः । [1]विश्वाः । श्नथयन्त । वृत्रम् । यत् ॥६१॥

[3]पायुभिरितिपायु भिः । गयम् । सुविताय ॥६२॥

वीरयेतिवीर[4] या । शुचयः । [5]वाम् । अध्वर्युभिरित्यध्वर्यु भिः । वायोऽइतिवायो । नियुतऽइतिनि [6]युतः । याहि । मदाय ॥६३॥

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'शुष्मम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

४. ककोशशैल्यनुसारं 'वीर या' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

५. ककोशसंहितेव 'वाम्' पदे वकारो गुरुर्न भवति ।

६. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युतः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

सुतासः ॥ वह । वायोऽइतिवायो । नियुतऽइतिनि सुतः । याहि । अच्छ । पिब । सुतस्य । अन्धसः । मदाय ॥६३॥

काड्यययोः । आजानेष्विवत्या जानेषु । क्रत्वा । दक्क्षस्य । दुरोणे ॥ रिशादसा । सधस्त्थऽइतिसध स्थे । आ ६४

तिरश्चीनः । विततऽइतिवि ततः । रश्मिः । एषाम् । अधः । स्वित् । आसी३त् । उपरि । स्वित् । आसी३त् ॥ रेतोधाऽइतिरेतः धाः । आसन् । महिमानः । आसन् । स्वधा । अवस्त्तात् । प्रयतिरितिप्र यतिः । परस्त्तात् ॥६५॥

आ । रोदसीऽइतिरोदसी । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातम् । यत् । एनम् । अपसः । अधारयन् ॥

काव्ययोः । आजानेष्वित्या जानेषु । क्रत्वा । दक्षस्य । सधस्थऽइतिसध स्थे ॥६४॥

तिरश्चीनः । रश्मिः । अवस्तात् । प्रयतिरितिप्र यतिः । परस्तात् ॥६५

[1]काव्ययोः । [2]आजनेष्वित्या जानेषु ॥६४॥

[3]विततऽइतिवि[4] ततः । आसीत्[5] । आसीत्[5] । प्रयतिरितिप्र [6]यतिः ॥६५॥

यत् । अधारयन् । अध्वराय । नीयते । [7]अन्यः ।

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'आजानेष्वित्या जानेषु' इति साधुः ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य नवानां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

५. अपपाठोऽयं प्लुतचिह्नरहितः । ऋग्वेदेऽपि प्लुतत्वं दृश्यते ।

६. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यतिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

७. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'अत्यः' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजसातयऽइतिवाजसातये । चनोहितऽइतिचनः हितः ॥६६॥

उक्थेभिः । वृत्रहन्तमेतिवृत्रहन् तमा । या । मन्दाना । चित् । आ । गिरा ॥ आङ्गूषैः । आविवासत-ऽइत्या विवासतः ॥६७॥

उप । नः । सूनवः । गिरः । शृण्वन्तु । अमृतस्य । ये ॥ सुमृडीकाऽइतिसु [1]मृडीकाः । भवन्तु । नः ॥६८॥

ब्रह्माणि । मे । मतयः । शम् । सुतासः । शुष्मः । इयर्ति । प्रभृतऽइतिप्र भृतः । मे । अद्रिः ॥ आ । शासते । प्रति । हर्यन्ति । उक्था । इमा । हरीऽइति-हरी । वहतः । ताः । नः । अच्छ ॥६९॥

अध्वराय । अत्यः ॥६६॥

उक्थेभिः । वृत्रहन्तमेतिवृत्रहन् तमा । आविवासतऽइत्या विवासतः ॥६७॥

शृण्वन्तु ॥६८॥

ब्रह्माणि । शुष्मः । प्रभृतऽइतिप्र भृतः । अद्रिः । उक्था । अच्छ ॥६९॥

वाजसातयऽइतिवाजसातये ॥६६॥

[2]वृत्रहन्तमेतिवृत्रहन् तमा । या । आविवासतऽइत्या विवासतः ॥६७॥

ये ॥६८॥

मतयः । इयर्ति । हर्यन्ति ॥६९॥

---

१. 'मृडीकाः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमृकारपरो वकारो गुरुर्न भवति, तेनेह 'वृत्र' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

अनुत्तम् । आ । ते । मघवन्निति॑मघ वन् । नकि॑ऽं । नु । न । त्वावानिति॑त्वा वान् । अस्ति । देवता॑ । विदान॑ः ॥ न । जाय॑मान॑ः । नश॑ते । न । जातः । यानि॑ । करिष्या । कृणुहि । प्रवृद्धेति॑प्र वृद्ध ॥७०॥

तत् । इत् । आस । भुव॑नेषु । ज्येष्ठ॑म् । यत॑ऽं । जज्ञे । उग्रः । त्वेषनृ॑म्ण॒ऽइति॑त्वेष नृ॒म्ण॑ः ॥ सद्यः । जज्ञानः । नि । रिणाति । शत्रून् । अनु । यम् । विश्वे॑ । मद॑न्ति । ऊमा॑ः ॥७१॥

इमाः । उँऽइत्यूँ । त्वा । पुरूवसो । पुरुवसोऽइति॑पुरु वसो । गिर॑ऽं । वर्द्धन्तु । याः । मम॑ ॥ पावकव॑र्ण्णाऽइति॑-पावक व॑र्ण्णाः । शुच॑यः । विपश्चित॒ऽइति॑विपः चित॑ऽं । अभि । स्तोमै॑ः । अनूषत ॥७२॥

त्वावानिति॑त्वा वान् । अस्ति । करिष्या । प्रवृद्धेति॑प्र वृद्ध ॥७०॥

ज्येष्ठम् । जज्ञे । उग्रः । त्वेषनृ॑म्ण॒ऽइति॑त्वेष नृम्णः । सद्यः । जज्ञानः । शत्रून् । विश्वे॑ ॥७१॥

उँऽइत्यूँ । विपश्चित॒ऽइति॑विपः चित॑ऽं ॥७२॥

मघवन्निति॑मघ वन् । त्वावानिति॑त्वा वान् । जाय॑मानः । य्यानि॑ । प्रवृद्धेति॑प्र वृद्ध ॥७०॥

य्यत॑ऽं । य्यम् ॥७१॥

पुरुवसोऽइति॑पुरु वसो । य्याः । पावकव॑र्ण्णाऽइति॑पावक व॑र्ण्णाः । शुच॑य्यः । विपश्चित॒ऽइति॑विपः चित॑ऽं ॥७२॥

यस्य । अयम् । विश्वः । आर्यः । दासः । शेवधिपाऽइति शेवधि पाः । अरिः ॥ तिरः । चित् । अर्ये । रुशमे । पवीरवि । तुभ्य । इत् । सः । अज्यते । रयिः ॥७३॥

अयम् । सहस्रम् । ऋषिभिरित्यृषि भिः । सहस्कृतः । सहःकृतऽइति सहः कृतः । समुद्रऽइवेति समुद्रः इव । पप्रथे ॥ सत्यः । सः । अस्य । महिमा । गृणे । शवः । यज्ञेषु । विप्रराज्यऽइति विप्र राज्ये ॥७४॥

आ । नः । यज्ञम् । दिविस्पृशमिति दिवि स्पृशम् । वायोऽइति वायो । याहि । सुमन्मभिरिति सुमन्म भिः ॥ अन्तरिक्ष्यन्तः । पवित्रे । उपरि । श्रीणानः । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ॥७५॥

विश्वः । तुभ्य । अज्यते ॥७३॥

ऋषिभिरित्यृषि भिः । समुद्रऽइवेति समुद्रः इव । पप्रथे । सत्यः । यज्ञेषु । विप्रराज्यऽइति विप्र राज्ये ॥७४॥

यज्ञम् । दिविस्पृशमिति दिवि स्पृशम् । अन्तरिक्ष्यन्तः । पवित्रे । शुक्रः ॥७५॥

यस्य । अयम् । आर्यः । अर्ये । [1]तुभ्येत् । रयिः ॥७३॥

अयम् । ऋषिभिरित्यृषि भिः । यज्ञेषु । विप्रराज्यऽइति विप्र राज्ये ॥७४॥

[2]यज्ञम् । वायोऽइति वायो[3] । याहि । अयम् । अयामि ॥७५॥

---

१. पदच्छेदाभावरूपोऽपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, नह्येकपदे द्वयुदात्तत्वमिह सम्भवति ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य दशानां कण्डिकासंख्यायां भेदो ज्ञेयः ।

३. ककोशैल्यनुसारमिह '०वायो' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । सुसन्दृशेतिसु सन्दृशा । सुहवेतिसु हवा । इह । हवामहे । यथा ॥ नः । सर्वः । इत् । जनः । अनमीवः । सङ्गमऽइतिसम् गमे । सुमनाऽइतिसु मनाः । असत् ॥७६॥

ऋधक् । इत्था । सः । मर्त्यः । शशमे । देवतातयऽइतिदेव तातये ॥ यः । नूनम् । मित्रावरुणौ । अभिष्टये । आचक्रऽइत्या चक्रे । हव्यदातयऽइतिहव्य दातये ॥७७॥

आ । यातम् । उप । भूषतम् । मध्वः । पिबतम् । अश्विना ॥ दुग्धम् । पयः । वृषणा । जेन्यावसूऽइतिजेन्या वसू । मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् ॥७८॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता ॥ अच्छ । वीरम् । नर्य्यम् । पङ्क्तिराधसमितिपङ्क्तिराधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥७९॥

इत्था । मित्रावरुणौ । अभिष्टये । आचक्रऽइत्या चक्रे । हव्यदातयऽइतिहव्य दातये ॥७७॥

मध्वः । अश्विना । दुग्धम् । जेन्यावसूऽइतिजेन्या वसू । मर्धिष्टम् ॥७८॥

ब्रह्मणः । अछ । यज्ञम् ॥७९॥

इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । य्यथा ॥७६॥

देवतातय्यऽइतिदेव तातय्ये । य्यः । [1]अभीष्टय्ये । हव्यदातय्यऽइतिहव्य दातय्ये ॥७७॥

य्यातम् । पय्यः । वृषणा । जेन्यावसूऽइतिजेन्या [2]वसू ॥७८॥

नर्य्यम् । य्यज्ञम् । नय्यन्तु ॥७९॥

---

१. ककोशे 'अभीष्टये' इत्यपपाठः, उत्तरत्र (८१) शुद्धः पठ्यते ।

२. अपपाठोऽयम्, 'वसू' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

चन्द्रमाः । अप्स्वन्त्यप् सु । अन्तः । आ । सुपर्ण इतिसु पर्ण्णः । धावते । दिवि ॥ रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । पुरुस्पृहमितिपुरु स्पृहम् । हरिः । एति । कनिक्रदत् ॥८०॥

देवन्देवमितिदेवम् देवम् । वः । अवसे । देवन्देवमितिदेवम् देवम् । अभिष्टये ॥ देवन्देवमितिदेवम् देवम् । हुवेम । वाजसातय इतिवाज सातये । गृणन्तः । देव्या । धिया ॥८१॥

दिवि । पृष्टः । अरोचत । अग्निः । वैश्वानरः । बृहन् ॥ क्ष्मया । वृधानः । ओजसा । चनोहित इतिचनः हितः । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥८२॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अपात् । इयम् । पूर्वी । आ । अगात् । पद्वतीभ्य इतिपत् वतीभ्यः ॥ हित्वी । शिरः ।

अप्स्वन्त्यप् सु । पुरुस्पृहमितिपुरु स्पृहम् । कनिक्रदत् ॥८०॥

अभिष्टये । देव्या ॥८१॥

पृष्टः । अग्निः । वैश्वानरः ॥८२॥

इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । पद्वतीभ्य इतिपत् वतीभ्यः । हित्वी । जिह्वया ।

रयि[म] ॥८०॥

अभिष्टये । वाजसातय इतिवाज सातये । धिया ॥८१॥

क्ष्मया । वृधानः । [1]ज्योतिषा ॥८२॥

इयम् । पद्वतीभ्य इतिपत् वतीभ्यः । जिह्वया ।

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ८९ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

जिह्वया । वावदत् । चरत् । त्रिंशत् । [1]पदा । [1]नि । अक्क्रमीत् ॥८३॥

देवासः । हि । स्म । मनवे । समन्यव इति सऽमन्यवः । विश्वे । साकम् । सरातय इति सऽरातयः ॥ ते । नः । अद्य । ते । अपरम् । तुचे । तु । नः । भवन्तु । वरिवोविद इति वरिवःऽविदः ॥८४॥

अप । अधमत् । अभिशस्तीरित्यभिऽशस्तीः । अशस्तिहेत्यशस्तिऽहा । अथ । इन्द्रः । द्युम्नी । आ । अभवत् ॥ देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे । बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो । मरुद्गणेति मरुत्ऽगण ॥८५॥

अक्रमीत् ॥८३॥

समन्यव इति सऽमन्यवः । विश्वे । अद्य ॥८४॥

अभिशस्तीरित्यभिऽशस्तीः । अशस्तिहेत्यशस्तिऽहा । द्युम्नी । सख्याय । बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो । मरुद्गणेति मरुत्ऽगण ॥८५॥

---

[1]पदानि ॥८३॥

सरातय इति सऽरातयः । वरिवोविद इति वरिवःऽविदः ॥८४॥

[2]अध । सख्याय । येमिरे ॥८५॥

---

१. ऋग्वेदे ६।५६।६ अप्ययं पदच्छेद उपलभ्यते । कक्रोशे असंज्ञके काशीमुद्रिते च 'पदानि । अक्रमीत्' इत्येवं पदविभागो दृश्यते । उव्वट-भाष्यानुसारमप्ययमेव पदच्छेदस्तस्य सम्मत इति प्रतीयते । स्वरानुरोधात् संहितापाठस्योभयथाऽपि पदच्छेदः सम्भवति ।

२. अन्यत्रापि क्वचित् 'अथ' इत्यस्य स्थानेऽयं पाठ उपलभ्यते ।

प्र । वः । इन्द्राय । बृहते । मरुतः । ब्रह्म । अर्चत ॥ वृत्रम् । हनति । वृत्रहेतिवृत्र हा । शतक्रतुरितिशत क्रतुः । वज्रेण । शतपर्वणेतिशत पर्वणा ॥८६॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । वावृधे । ववृधऽइतिववृधे । वृष्ण्यम् । शवः । मदे । सुतस्य । विष्णवि ॥ अद्य । तम् । अस्य । महिमानम् । आयवः । अनु । स्तुवन्ति । पूर्वथेतिपूर्व था ॥८७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

ब्रह्म । वृत्रम् । वृत्रहेतिवृत्र हा । शतक्रतुरितिशत 'क्रतुः । वज्रेण ॥८६॥

वृष्ण्यम् । विष्णवि । अद्य ॥८७॥

वः । इन्द्राय । वृत्रम् । वृत्रहेतिवृत्र हा ॥८६॥

ववृधऽइतिववृधे[1] । वृष्ण्यम् । आयवः ॥८७॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते [2]पदपद्धतिं त्रयस्त्रिंशतिमा[3]ऽध्यायः ॥

●

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'ववृधे' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. पदमिदमन्यत्र न पठ्यते ।

३. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ५२७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

यत् । जाग्रतः । दूरम् । उदैतीत्युत् ऐति । दैवम् । तत् । ऊँऽइत्यूँ । सुप्तस्य । तथा । एव । एति ॥ दूरङ्गममितिदूरम् गमम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । एकम् । तत् । मे । मनः । शिवसङ्कल्पमितिशिव सङ्कल्पम् । अस्तु ॥१॥

येन । कर्म्माणि । अपसः । मनीषिणः । यज्ञे । कृण्वन्ति । विदथेषु । धीराः ॥ यत् । अपूर्वम् । यक्षम् । अन्तः । प्रजानामितिप्र जानाम् ॥२॥

यत् । प्रज्ञानमितिप्र ज्ञानम् । उत । चेतः । धृतिः । च । यत् । ज्योतिः । अन्तः । अमृतम् । प्रजास्वितिप्र जासु ॥ यस्मात् । न । ऋते । किम् । चन । कर्म्म । क्रियते ॥३॥

जाग्रतः । उदैतीत्युत् ऐति । ऊँऽइत्यूँ । सुप्तस्य । शिवसङ्कल्पमितिशिव सङ्कल्पम् । अस्तु ॥१॥

यज्ञे । कृण्वन्ति । यक्षम् । अन्तरित्यन्तः । प्रजानामितिप्र जानाम् ॥२॥

प्रज्ञानमितिप्र ज्ञानम् । प्रजास्वितिप्र जासु । यस्मात् ॥३॥

ध्यत् ॥१॥

ध्येन । ध्यज्ञे । ध्यत् । ध्यक्षम् ॥२॥

ध्यत् । ध्यत् । ध्यस्मात् । क्रियते ॥३॥

येन । इदम् । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । परिगृहीतमितिपरि गृहीतम् । अमृतेन । सर्वम् ॥ येन । यज्ञः । तायते । सप्तहोतेतिसप्त होता ॥४॥

यस्मिन् । ऋचः । साम । यजूंषि । यस्मिन् । प्रतिष्ठिता । प्रतिस्थितेतिप्रति स्थिता । रथनाभाविवेतिरथनाभौ इव । अराः ॥ यस्मिन् । चित्तम् । सर्वम् । ओतमित्या उतम् । प्रजानामितिप्र जानाम् ॥५॥

सुषारथिः । सुसारथिरितिसु [1]सारथिः । अश्वानिवेत्यश्वान् इव । यत् । मनुष्यान् । नेनीयते । अभीशुभिरित्यभीशु भिः । वाजिनऽइवेतिवाजिनः इव ॥ हृत्प्रतिष्ठम् । हृत्प्रतिस्थमितिहृत् प्रतिस्थम् । यत् । अजिरम् । जविष्ठम् ॥६॥

पितुम् । नु । स्तोषम् । महः । धर्म्माणम् । तविषीम् ॥

भविस्यत् । यज्ञः । सप्तहोतेतिसप्त होता ॥४॥

यस्मिन् । यस्मिन् । प्रतिष्ठिता । प्रतिस्थितेतिप्रति स्थिता । यस्मिन् । ओतमित्या उतम् । प्रजानामितिप्र जानाम् ॥५॥

अश्वानिवेत्यश्वान् इव । मनुष्यान् । अभीशुभिरित्यभीशु भिः । हृत्प्रतिष्ठम् । हृत्प्रतिस्थमितिहृत् प्रतिस्थम् । जविष्ठम् ॥६॥

य्येन । य्येन । य्यज्ञः । ताय्यते ॥४॥

य्यस्मिन् । य्यजूंषि । य्यस्मिन् । य्यस्मिन् ॥५॥

य्यत् । नेनीय्यते । व्वाजिनऽइवेतिव्वाजिनः इव । य्यत् ॥६॥

---

1. 'सारथिः' इति काशिकः पाठः ।

यस्यं । त्रितः । वि । ओजंसा । वृत्रम् । विपर्वमितिवि पर्वम् । अर्दयत् ॥७॥

अनु । इत् । अनुमतऽइत्यनु मते । त्वम् । मन्यांसै । शम् । च । नः । कृधि ॥ क्रत्वें । दक्षाय । नः । हिनु । प्र । नः । आयूंषि । तारिषः ॥८॥

अनु । नः । अद्य । अनुमतिरित्यनु मतिः । यज्ञम् । देवेषु । मन्यताम् ॥ अग्निः । च । हव्यवाहनऽइतिहव्य वाहनः । भवतम् । दाशुषे । मय॑ः ॥९॥

सिनीवालि । पृथुष्टुके । पृथुस्तुकऽइतिपृथु स्तुके । या । देवानाम् । असि । स्वसा ॥ जुषस्व । हव्यम् । आहुतमित्या हुतम् । प्रजामितिप्र जाम् । देवि । दिदिड्ढि । नः ॥१०॥

वृत्रम् ॥७॥

अनुमतऽइत्यनु मते । मन्यांसै । क्रत्वें । दक्षाय ॥८॥

अद्य । अनुमतिरित्यनु मतिः । यज्ञम् । मन्यताम् । अग्निः । हव्यवाहनऽइतिहव्य वाहनः ॥९॥

पृथुष्टुके । पृथुस्तुकऽइतिपृथु स्तुके । हव्यम् । आहुतमित्या हुतम् । प्रजामितिप्र जाम् ॥१०॥

यस्यं । वृत्रम् । विपर्वमितिवि[1] पर्वम् । अर्दयत् ॥७॥

दक्षाय । आयूंषि ॥८॥

यज्ञम् । हव्यवाहनऽइतिहव्य वाहनः । मयः ॥९॥

या । [2]प्रजापतिमितिप्रजाम् ॥१०॥

---

१. करोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'प्रजामितिप्र जाम्' इति शुद्धः पाठः ।

पञ्च । नद्यः । सरस्वतीम् । अपि । यन्ति । सस्रोतसऽइतिस स्रोतसः ॥ सरस्वती । तु । पञ्चधा । [1]सोऽइतिसो । देशे । अभवत् । सरित् ॥११॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् । अभवः । शिवः । सखा ॥ तव । व्रते । कवयः । विद्मनापसऽइतिविद्मना अपसः । अजायन्त । मरुतः । भ्राजदृष्टयऽइतिभ्राजत् ऋष्टयः ॥१२॥

त्वम् । नः । अग्ने । तव । देव । पायुभिरितिपायु भिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वन्द्य ॥ त्राता । तोकस्य । तनये । गवाम् । असि । अनिमेषमित्यनि मेषम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥१३॥

नद्यः ॥११॥

अग्ने । विद्मनापसऽइतिविद्मना अपसः । भ्राजदृष्टयऽइतिभ्राजत् ऋष्टयः ॥१२॥

अग्ने । रक्ष । तन्वः । अनिमेषमित्यनि मेषम् । रक्षमाणः ॥१३॥

यन्ति ॥११॥

कवयः । विद्मनापसऽइतिविद्मना अपसः । अजायन्त । भ्राज-दृष्टयऽइतिभ्राजत् ऋष्टयः ॥१२॥

पायुभिरितिपायु भिः । तनये ॥१३॥

---

१. 'सा । ऊँ इत्यूँ । देशे' इति स्वामिदयानन्दकृते भाष्ये । महीधरोऽपि 'सा उ' इत्येवं पदच्छेदं कृतवान् । स्वामिदयानन्देन ५।५ भाष्ये 'यो' पदस्य महीधरकृतस्य 'या उ' पदच्छेदस्य प्रत्याख्यानं विहितम् (द्र० पूर्वत्र ६१ पृष्ठस्था टि० १) । इह तेन तथैव पदच्छेदः कृतः । लेखकप्रमादजो वाऽत्रस्थः पाठो भवेत् ।

उत्तानायाम् । अवं । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्रवीतेतिप्र वींता । वृषणम् । जजान ॥ अरुषस्तूपऽइत्यरुष स्तूपः । रुशत् । अस्य । पाजः । इडायाः । पुत्रः । वयुने । अजनिष्ट ॥१४॥

इडायाः । त्वा । पदे । वयम् । नाभा । पृथिव्याः । अधि ॥ जातवेदुऽइतिजात वेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हुव्याय । वोढवे ॥१५॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । शूषम् । आङ्गूषम् । गिर्वणसे । अङ्गिरस्वत् ॥ सुवृक्तिभिरितिसुवृक्ति भिः । स्तुवते[1] । ऋग्मियाय । अर्चाम । अर्कम् । नरे । विश्रुतायेति-तिवि श्रुताय ॥१६॥

चिकित्वान् । सद्यः । प्रवीतेतिप्र वींता । अरुषस्तूपऽइत्यरुष स्तूपः । पुत्रः । अजनिष्ट ॥१४॥

पृथिव्याः । अग्ने । हुव्याय ॥१५॥

मन्महे । सुवृक्तिभिरितिसुवृक्ति भिः । ऋग्मियाय । विश्रुतायेतिवि श्रुताय ॥१६॥

उत्तानायाम् । प्रवीतेतिप्र वींता । वृषणम् । इडायाः । वयुने ॥१४॥

इडायाः । वयम् । जातवेदुऽइतिजात वेदः । हुव्याय ॥१५॥

शवसानाय । ऋग्मियाय । विश्रुतायेतिवि श्रुताय ॥१६॥

---

१. उव्वटः 'स्तुवते स्तुवन्तीति, विभक्तिव्यत्ययः सामर्थ्यात्' इत्येवं व्याख्यन् क्रियापदमिमं मनुते । क्रियापदत्वे 'तिङ्ङतिङः' (अष्टा० ८।१।२८) नियमेन सर्वनिघातेन भाव्यम् । महीधरस्वामिदयानन्दौ चतुर्थ्यन्तं साधु मन्वाते । पूर्वत्र ३३।४६ (मन्त्रपाठ ५०) पदपाठे 'यः शंसते स्तुवते' इति श्रूयते । तत्र 'स्तुवते' क्रियापदमिति सर्व एव व्याख्यातार आहुः । क्रियापदेऽन्तोदात्तत्वं नोपपद्यते । तस्मात्तत्रापि "यः शंसते तस्मै स्तुवते" इत्येवमर्थयोजना कर्तव्या ।

प्र । वृं । महे । महि । नमः । भरध्वम् । आङ्गूष्यम् । शवसानाय । साम ॥ येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदज्ञाऽइतिपद ज्ञाः । अर्चन्तः । अङ्गिरसः । गाः । अविन्दन् ॥१७॥

इच्छन्ति । त्वा । सोम्म्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमम् । दधति । प्रयांᳬसि ॥ तितिक्क्षन्ते । अभिशस्त्तिमित्त्यभि शस्त्तिम् । जनानाम् । इन्द्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रकेतऽइतिप्र केतः ॥१८॥

न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजांᳬसि । आ । तु । प्र । याहि । हरिवऽइतिहरि वः । हरिब्भ्यामितिहरि भ्याम् ॥ स्थिराय । वृष्णे । सवना । कृता । इमा । युक्ताः । ग्रावाणः । समिधानऽइतिसम् [1]इधाने । अग्नौ ॥१९॥

भरध्वम् । आङ्गूष्यम् । पदज्ञाऽइतिपद ज्ञाः ॥१७॥

इछन्ति । सोम्यासः । सुन्वन्ति । तितिक्षन्ते । अभिशस्तिमित्यभि शस्तिम् । प्रकेतऽइतिप्र केतः ॥१८॥

हरिभ्यामितिहरि भ्याम् । वृष्णे । युक्ताः । अग्नौ ॥१९॥

वः । शवसानाय्य । य्येन । पदग्न्या[2]ऽइतिपद ज्ञाः ॥१७॥

[3]इछम् । [3]ति । सखाय्यः । प्रय्यांᳬसि । [4]नितिक्षन्ते ॥१८॥

य्याहि । हरिवऽइतिहरि वः । स्थिराय्य । वृष्णे । य्युक्ताः ॥१९॥

---

१. 'इध्राने' इति काशिकः पाठः ।

२. उच्चारणदोषजोऽयमपपाठः । तात्कालिकं ज्ञकारस्य लौकिकमुच्चारणं द्योतयति ।

३. अपपदच्छेदरूपोऽपपाठः । 'इछन्ति' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

४. लेखकप्रमादजोऽयमपपाठः । 'तितिक्षन्ते' इति साधुः ।

अषांढम् । युत्स्वितिंयुत् सु । पृतंनासु । पप्रिंम् । स्वर्षाम् । स्वंर्षांमितिंस्वंः साम् । अप्साम् । वृजनंस्य । गोपाम् ॥ भरेषुजामितिंभरेषु जाम् । सुक्षितिमितिंसु क्षितिम् । सुश्रवंसमितिंसु श्रवंसम् । जयंन्तम् । त्वाम् । अनुं । मदेम । सोम ॥२०॥

सोमंः । धेनुम् । सोमंः । अर्वन्तम् । आशुम् । सोमंः । वीरम् । कर्मण्यम् । ददाति ॥ सादन्यम् । सदन्यमितिंसदन्यम् । विदथ्यम् । सभेयंम् । पितृश्रवंणमितिंपितृ श्रवंणम् । यः । ददांशत् । अस्मै ॥२१॥

त्वम् । इमाः । ओषंधीः । सोम । [1]विश्वाः । त्वम् । अपः । अजनयः । त्वम् । गाः ॥ त्वम् । आ । ततन्थ । उरु । अन्तरिक्षम् । त्वम् । ज्योतिंषा । वि । तमंः । ववर्थ ॥२२॥

युत्स्वितिंयुत् सु । पप्रिंम् । अप्साम् । सुक्षितिमितिंसु क्षितिम् । सुश्रवंसमितिंसु श्रवंसम् ॥२०॥

कर्मण्यम् । सादन्यम् । सदन्यमितिंसदन्यम् । विदथ्यम् । पितृश्रवंणमितिंपितृ श्रवंणम् । अस्मै ॥२१॥

[1]विश्वाः । अन्तरिक्षम् ॥२२॥

---

[2]य्युत्स्वितिंयुत् सु । वृजनंस्य । जयंन्तम् ॥२०॥

सभेयंम् । यः ॥२१॥

[1]विश्वाः । अजनयः ॥२२॥

---

१. द्रष्टव्या २२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. द्र० पूर्वत्र ४५ पृष्ठस्था टिप्पणी २ ।

देवेन॑ । न॒ः । मन॑सा । दे॒व॒ । सो॒म॒ । रा॒यः । भा॒गम् । स॒ह॒सा॒व॒न्निति॑सहसा वन् । अ॒भि । यु॒ध्य॒ ॥ मा । त्वा । आ । त॒न॒त् । ई॒शि॒षे । वी॒र्य॑स्य । उ॒भये॑भ्यः । प्र । चि॒कि॒त्स॒ । ग॒विष्टा॒वि॒ति॒गो इ॑ष्टौ ॥२३॥

अ॒ष्टौ । वि । अ॒क्ख्य॒त् । क॒कुभ॑ः । पृ॒थि॒व्याः । त्री । धन्व॑ । योज॑ना । स॒प्त । सिन्धू॑न् ॥ हि॒र॒ण्या॒क्ष इति॑ हिर॑ण्य अ॒क्षः । स॒वि॒ता । दे॒वः । आ । अ॒गा॒त् । दध॑त् । रत्ना॑ । दा॒शुषे॑ । वार्य्या॑णि ॥२४॥

हि॒र॑ण्यपा॒णि॒रि॒ति॒हि॒र॑ण्य पाणिः । स॒वि॒ता । वि॒च॑र्ष॒णि॒रि॒ति॒वि च॑र्षणिः । उ॒भे इत्यु॒भे । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ द्यावा॑पृथि॒वी । अ॒न्तः । ई॒य॒ते ॥ अप॑ । अमी॑वाम् । बाध॑ते । वेति॑ । सूर्य्य॑म् । अ॒भि । कृ॒ष्णेन॑ । रज॑सा । द्याम् । ऋ॒णो॒ति॒ ॥२५॥

यु॒ध्य॒ । उ॒भये॑भ्यः । चि॒कि॒त्स॒ । ग॒विष्टा॒वि॒ति॒गो इ॑ष्टौ ॥२३॥

अ॒ष्टौ । अ॒ख्य॒त् । पृ॒थि॒व्याः । धन्व॑ । स॒प्त । हि॒र॒ण्या॒क्ष इति॑ हिर॑ण्य अ॒क्षः । रत्ना॑ ॥२४॥

हि॒र॑ण्यपा॒णि॒रि॒ति॒हि॒र॑ण्य पाणिः । उ॒भे इत्यु॒भे । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ द्यावा॑पृथि॒वी । कृ॒ष्णेन॑ ॥२५॥

रा॒यः । स॒ह॒सा॒व॒न्निति॑सहसा वन् । यु॒ध्य॒ । वी॒र्य॑स्य । उ॒भये॑भ्यः । [1]चि॒कि॒त्स॒ ॥२३॥

योज॑ना । वार्य्या॑णि ॥२४॥

वि॒च॑र्ष॒णि॒रि॒ति॒वि[2] च॑र्षणिः । ई॒य॒ते । सूर्य्य॑म् ॥२५॥

---

१. द्रष्टव्या ४५ पृष्ठस्था टि० २ ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

हिरण्यहस्तऽइतिहिरण्य हस्तः । असुरः । सुनीथऽइतिसु नीथः । सुमृडीकऽइतिसु [1]मृडीकः । स्ववानितिस्व वान् । यातु । अर्वाङ् ॥ अपसेधन्नित्यप सेधन् । रक्षसः । यातुधानानितियातु धानान् । अस्थात् । देवः । प्रतिदोषमितिप्रति दोषम् । गृणानः ॥२६॥

ये । ते । पन्थाः । सवितरितिसवितः । पूर्व्यासः । अरेणवः । सुकृताऽइतिसु कृताः । अन्तरिक्षे ॥ तेभिः । नः । अद्य । पथिभिरितिपथि भिः । सुगेभिरितिसु गेभिः । रक्ष । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥२७॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म्म । यच्छतम् । अविद्रियाभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥२८॥

अप्नस्वतीम् । अश्विना । वाचम् । अस्मेऽइत्यस्मे ।

हिरण्यहस्तऽइतिहिरण्य हस्तः । अपसेधन्नित्यप सेधन् । रक्षसः । अस्थात् । प्रतिदोषमितिप्रति दोषम् ॥२६॥

अन्तरिक्षे । अद्य । रक्ष ॥२७॥

अश्विना । यच्छतम् । अविद्रियाभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥२८॥

अप्नस्वतीम् । अश्विना । अस्मेऽइत्यस्मे । अद्वयुः ॥२९॥

स्ववानितिस्व वान् । य्यातु । य्यातुधानानितियातु[2] धानान् ॥२६॥

य्ये ॥२७॥

य्यच्छतम् । अविद्रियाभिः ॥२८॥

---

१. 'मृडीकः' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यातु' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

कृतम् । नरः । दस्रा । वृषणा । मनीषाम् ॥ अदूध्यूत्ये । अवसे । नि । ह्वये । वाम् । वृधे । च । नः । भवतम् । वाजसाता-वितिवाजं सातौ ॥२९॥

द्युभिरितिद्युभिः । अक्तुभिरित्यक्तुभिः । परि । पातम् । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना । सौभगेभिः ॥३०॥

आ । रात्रि । पार्थिवम् । रजः । पितुः । अप्रायि । धामभिरितिधामभिः ॥ दिवः । सदांसि । बृहती । वि । तिष्ठसे । आ । त्वेषम् । वर्त्तते । तमः ॥३१॥

उषः । तत् । चित्रम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । वाजिनीवतीतिवाजिनी वति ॥ येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥३२॥

द्युभिरितिद्युभिः । अक्तुभिरित्यक्तुभिः । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना ॥३०॥

रात्रि । अप्रायि । तिष्ठसे ॥३१॥

चित्रम् । अस्मभ्यम् ॥३२॥

वृषणा । हुये । [1]वाम् । वृधे । वाजसातावितिवाजं सातौ ॥२९॥

[2]अप्रायि ॥३१॥

वाजिनीवतीतिवाजिनी वति । य्येन । तनय्यम् ॥३२॥

---

१. संहितावत् ककोशेऽस्य वकारो गुरुर्न भवति ।

२. इतः पूर्वस्याः मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । तेनेत आरभ्यैकस्याः कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः । मित्रावरुणा । प्रातः । अश्विना ॥ प्रातः । भगम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातरितिप्रातः । सोमम् । उत । रुद्रम् । हुवेम ॥३३॥

प्रातर्जितमितिप्रातःजितम् । भगम् । उग्रम् । हुवेम । वयम् । पुत्रम् । अदितेः । यः । विधर्त्तेतिवि धर्त्ता ॥ आध्रः । चित् । यम् । मन्यमानः । तुरः । चित् । राजा । चित् । यम् । भगम् । भक्षि । इति । आह ॥३४॥

भग । प्रणेतः । प्रणेतरितिप्र नेतः । भग । सत्यराध-ऽइतिसत्य राधः । भग । इमाम् । धियम् । उत् । अव । ददत् । नः ॥ भग । प्र । नः । जनय । गोभिः । [1]अश्वैः । भग । प्र । नृभिरितिनृ भिः । नृवन्तऽइतिनृ वन्तः । स्याम ॥३५॥

अग्निम् । मित्रावरुणा । अश्विना । ब्रह्मणः । प्रातरितिप्रातः । रुद्रम् ॥३३

प्रातर्जितमितिप्रातःजितम् । उग्रम् । पुत्रम् । आध्रः । मन्यमानः । भक्षि ॥३४॥

प्रणेतरितिप्र नेतः । सत्यराधऽइतिसत्य राधः । [1]अश्वैः ॥३५॥

वयम् । यः । विधर्त्तेतिवि धर्त्ता । यम् । [2]मन्य । [2]मानः । यम् ॥३४॥

धियम् । जनय । [1]अश्वैः । नृवन्तऽइतिनृ वन्तः ॥३५॥

---

१. द्र० पृष्ठ ३२२ टि० २; पृष्ठ ३५६ टि० १; पृष्ठ ४७९ टि० १।

२. अपपदच्छेदरूपोऽयमपपाठः । 'मन्यमानः' इति साधुः ।

उत । इदानीम् । भगवन्तऽइतिभग वन्तः । स्याम ।
उत । प्रपित्वऽइतिप्र पित्वे । उत । मध्ये । अह्नाम् ॥
उत । उदितेत्युत् इता । मघवन्नितिमघ वन् । सूर्यस्य ।
वयम् । देवानाम् । सुमताविति सु मतौ । स्याम ॥३६॥

भगः । एव । भगवानितिभग वान् । अस्तु । देवाः ।
तेन । वयम् । भगवन्तऽइतिभग वन्तः । स्याम ॥ तम् ।
त्वा । भग । सर्वः । इत् । जोहवीति । सः । नः । भग ।
पुरऽएतेतिपुरः एता । भव । इह ॥३७॥

सम् । अध्वराय । उषसः । नमन्त । दधिक्रावेवेति-
दधिक्रावा इव । शुचये । पदाय ॥ अर्वाचीनम् । वसुविद-
मितिवसु विदम् । भगम् । नः । रथमिवेतिरथम् इव ।
[1]अश्वाः । वाजिनः । आ । वहन्तु ॥३८॥

प्रपित्वऽइतिप्र पित्वे । मध्ये । अह्नाम् । उदितेत्युत् इता ॥३६॥

अस्तु ॥३७॥

अध्वराय । दधिक्रावेवेतिदधिक्रावा इव । [1]अश्वाः ॥३८॥

भगवन्तऽइतिभग वन्तः । मघवन्नितिमघ वन् । सूर्यस्य । वयम् ॥३६॥

भगवानितिभग वान् । वयम् । भगवन्तऽइतिभग वन्तः ॥३७॥

अध्वराय । शुचये । पदाय । वसुविदमितिवसु [2]विदम् ।
[1]अश्वाः ॥३८॥

---

१. द्र० ५१२, ५२०, ५४२ पृष्ठस्थाः टिप्पण्यः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'विदम्' इत्येव साधुः पाठः ।

अश्वावतीः । अश्वावतीरित्यश्व वतीः । गोमतीरितिगो मतीः । नः । उषासः । उषसऽइत्युषसः । वीरवतीरितिवीर वतीः । सदम् । उच्छन्तु । भद्राः ॥ घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रपीताऽइतिप्र पीताः ॥३९॥

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन ॥ स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥४०॥

पथस्पथः । पथःपथऽइतिपथः पथः । परिपतिमिति- परि पतिम् । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनट् । अर्कम् ॥ सः । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्राग्राऽइति- चन्द्र अग्राः । धियंन्धियमितिधियम् धियम् । सीषधाति । सीषधातीतिसीसधाति । प्र । पूषा ॥४१॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः ॥ अतः । धर्म्माणि । धारयन् ॥४२॥

अश्वावतीः । अश्ववतीरित्यश्व वतीः । उषसऽइत्युषसः । उछन्तु । भद्राः । विश्वतः । प्रपीताऽइतिप्र पीताः ॥३९॥ रिष्येम ॥४०॥

पथस्पथः । चन्द्राग्राऽइतिचन्द्र अग्राः ॥४१॥

चक्रमे । विष्णुः । अदाभ्यः ॥४२॥

अश्ववतीरित्यश्व वतीः । वीरवतीरितिवीर[1] वतीः । [2]उत् । [2]छंतु ॥३९॥

वयम् ॥४०॥

[3]अर्कम् । धियम्[4] । धियमितिधियम्[4] धियम् ॥४१॥

धारयन् ॥४२॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वीर' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

२. अपपाठः, 'उत्सन्तु' इति शोधितोऽप्यपपाठ एव । 'उछन्तु' इति साधुः

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'अर्कम्' इति भाव्यम् ।

४. अपपदच्छेदरूपः स्वरदोषात्मकश्चापपाठः ।

तत् । विप्रासःं । विपन्यवः॑ । जागृवाꣳसऽइतिंजागृवाꣳसः॑ । सम् । इन्धते ॥ विष्णोः॑ । यत् । परमम् । पदम् ॥४३॥

घृतवंतीऽइतिंघृत वंती । भुवंनानाम् । अभिश्रियेत्त्यभिश्रियां । उर्वीऽइत्त्युर्वी । पृत्थ्वीऽइतिंपृत्थ्वी । मधुदुघेऽइतिंमधुदुघें । सुपेशसेतिंसु पेशंसा ॥ द्यावापृथिवीऽइतिद्द्यावापृथिवी । वरुणस्य । धर्म्मंणा । विष्क्कंभिते । विस्क्कंभितेऽइतिविस्कंभिते । अजरेऽइत्त्यजरें । भूरिरेतसेतिभूरिं रेतसा ॥४४॥

ये । नः॑ । सपत्नाऽइतिंस पत्नाः॑ । अपं । ते । भवन्तु । इन्द्राग्निब्भ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । अवं । बाधामहे । तान् ॥ वसंवः॑ । रुद्राः॑ । आदित्त्याः॑ । उपरिस्पृशमित्त्युपरिस्पृशंम् । मा । उग्ग्रम् । चेत्तारम् । अधिराजमित्त्यधि राजम् । अक्क्रन् ॥४५॥

विप्रासः॑ । विपन्यवः॑ । विष्णोः॑ ॥४३॥

अभिश्रियेत्यभि श्रियां । उर्वीऽइत्युर्वी । पृथ्वीऽइतिंपृथ्वी । द्यावा-पृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । विष्कंभिते । विस्कंभितेऽइतिवि स्कंभिते । अजरे-ऽइत्यजरें ॥४४॥

सपत्नाऽइतिंस पत्नाः॑ । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम् । रुद्राः॑ । आदित्याः॑ । उपरिस्पृशमित्युपरि स्पृशंम् । उग्रम् । अधिराजमित्यधि राजम् । अक्रन् । ४५॥

जागृवाꣳसऽइतिंजागृ वाꣳसः॑ । स्यत् ॥४३॥

घृतवंतीऽइतिंघृत वंती । अभिश्रियेत्यभि श्रियां । विस्कंभितेऽइतिवि[1] स्कंभिते ॥४४॥

य्ये ॥४५॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्रि' इत्येवं गुरुणा वकारेण भाव्यम् ।

आ । नासत्त्या । त्रिभिरितित्रि भिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् । मधुपेयमितिमधु पेयम् । अश्विना ॥ प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांᳬसि । मृक्क्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाभुवेतिसचा भुवा ॥४६॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्य्यस्य । मान्यस्य । कारोः ॥ आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्द्याम । इषम् । वृजनम् । जीरदानुमितिजीर दानुम् ॥४७॥

सहस्तोमाऽइतिसह स्तोमाः । सहच्छन्दसऽइतिसह छन्दसः । आवृतऽइत्त्या वृतः । सहप्प्रमाऽइतिसह प्रमाः । ऋषयः । सप्त । [1]दैव्याः ॥ पूर्व्वेषाम् । पन्थाम् । अनुदृश्श्येत्त्यनु दृश्श्य । धीराः । अन्वालेभिरऽइत्त्यनु आलेभिरे । रत्थ्यः । न । रश्श्मीन् ॥४८॥

नासत्या । त्रिभिरितित्रि भिः । अश्विना । तारिष्टम् । मृक्षतम् ॥४६॥

मान्यस्य । यासीष्ट । तन्वे । विद्याम ॥४७॥

सहस्तोमाऽइतिसह स्तोमाः । सहछन्दसऽइतिसह छन्दसः । आवृतऽइत्या वृतः । सहप्रमाऽइतिसह प्रमाः । सप्त । [1]दैव्याः । अनुदृश्येत्यनु दृश्य । अन्वालेभिरऽइत्यनु आलेभिरे । रथ्यः । रश्मीन् ॥४८॥

य्यातम् । मधुपेय्यमितिमधु पेय्यम् । आयुः ॥४६॥

[2]वः । इय्यम् । मान्दार्य्यस्य । य्यासीष्ट । वय्याम् । वृजनम् ॥४७॥

आवृतऽइत्या [3]वृतः । ऋषय्यः । [1]दैव्याः ॥४८॥

---

१. दीर्घात् स्वरितात् परस्य विसर्गस्य 'यवाः, यवाः' इत्यादिवद् (पृष्ठ ३२२) उभयथा पाठो द्रष्टव्यः । पूर्वत्र २३, २९ पदपाठेऽपीत्थमेव ज्ञेयम् ।

२. कपाठे संहितेवास्य वकारस्य गुरुत्वं न भवति ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वृतः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

आयुष्यम् । वर्च्चस्यम् । रायः । पोषम् । औद्भिदम् ॥ इदम् । हिरण्यम् । वर्च्चस्वत् । जैत्राय । आ । विशतात् । ऊँऽइत्यूँ । माम् ॥४९॥

न । तत् । रक्षांᳮसि । न । पिशाचाः । तरन्ति । देवानाम् । ओजः । प्रथमजमितिप्रथम जम् । हि । एतत् ॥ यः । बिभर्त्ति । दाक्षायणम् । हिरण्यम् । सः । देवेषु । कृणुते । दीर्घम् । आयुः । सः । मनुष्येषु । कृणुते । दीर्घम् । आयुः ॥५०॥

यत् । आ । अबध्नन् । दाक्षायणाः । हिरण्यम् । शतानीकायेतिशत अनीकाय । सुमनस्यमानाऽइतिसु [1]मनस्यमानाः ॥ तत् । मे । आ । बध्नामि । शतशारदायेतिशत शारदाय । आयुष्मान् । जरदष्टिरितिजरत् अष्टिः । यथा । असम् ॥५१॥

आयुष्यम् । औद्भिदम् । हिरण्यम् । जैत्राय । ऊँऽइत्यूँ ॥४९॥

रक्षांᳮसि । प्रथमजमितिप्रथम जम् । दाक्षायणम् । हिरण्यम् । मनुष्येषु ॥५०॥

अबध्नन् । दाक्षायणाः । हिरण्यम् । बध्नामि । आयुष्मान् । जरदष्टिरितिजरत् अष्टिः ॥५१॥

आयुष्यम् । रायः । [2]अद्भिदम् । जैत्राय ॥४९॥

यः । दाक्षायणम् । आयुः । आयुः ॥५०॥

यत् । दाक्षायणाः । शतानीकायेतिशत अनीकाय । शतशारदायेतिशत शारदाय । आयुष्मान् । यथा ॥५१॥

---

१. 'मनस्यमानाः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'औद्भिदम्' इति साधुः ।

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एकपादित्येक पात् । पृथिवी । समुद्रः ॥ विश्वे । देवाः । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । हुवानाः । स्तुताः । मन्त्राः । कविशस्ताऽइतिकवि शस्ताः । अवन्तु ॥५२॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । [1]घृतस्नूरितिघृत स्नूः । सनात् । राजभ्यऽइतिराज भ्यः । जुह्वा । जुहोमि ॥ शृणोतु । मित्रः । अर्य्यमा । भगः । नः । तुविजातऽइतितुवि जातः । वरुणः । दक्षः । अंशः ॥५३॥

सप्त । ऋषयः । प्रतिहिताऽइतिप्रति हिताः । शरीरे । सप्त । रक्षन्ति । सदम् । अप्रमादमित्यप्र मादम् ॥ सप्त । आपः । स्वपतः । लोकम् । ईयुः । तत्र । जागृतः । अस्वप्नजावित्यस्वप्न जौ । सत्रसदावितिसत्र सदौ । च । देवौ ॥५४॥

बुध्न्यः । एकपादित्येक पात् । समुद्रः । विश्वे । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः । कविशस्ताऽइतिकवि शस्ताः ॥५२॥

आदित्येभ्यः । घृतस्नूरितिघृत स्नूः । राजभ्यऽइतिराज भ्यः । जुह्वा । मित्रः । दक्षः ॥५३॥

सप्त । प्रतिहिताऽइतिप्रति हिताः । सप्त । रक्षन्ति । अप्रमादमित्यप्र मादम् । सप्त । तत्र । अस्वप्नजावित्यस्वप्न जौ । सत्रसदावितिसत्र सदौ ॥५४॥

ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥५२॥

अर्य्यमा ॥५३॥

ऋषयः । ईयुः ॥५४॥

---

१. ऋग्वेदे १।१६।२ (घृतस्नुवः), ३।६।६ (घृतस्नुवा) इत्यन्तोदात्तोऽपि 'घृतस्नू' शब्द उपलभ्यते । काशीमुद्रिते योऽपपाठः सोऽपीममेव स्वरं पुष्णाति ।

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवयन्तऽइतिदेव यन्तः । त्वा । ईमहे ॥ उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुदानवऽइतिसु दानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥५५॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् ॥ यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥५६॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सूक्तस्येतिसु उक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ॥ विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराऽइतिसु वीराः ॥५७॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

तिष्ठ । ब्रह्मणः ॥५५॥
ब्रह्मणः । उक्थ्यम् । यस्मिन् । मित्रः । चक्रिरे ॥५६॥
ब्रह्मणः । सूक्तस्येतिसु उक्तस्य । जिन्व । विश्वम् । भद्रम् ॥५७॥

देवयन्तऽइतिदेव [1]य्यन्तः । य्यन्तु । [2]प्राशुः ॥५५॥
य्यस्मिन् । अर्य्यमा ॥५६॥
य्यन्ता । तनयम् । य्यत् । वदेन[3] । सुवीराऽइतिसु [4]वीराः ॥५७॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन चतुस्त्रिंशो[5]ऽध्यायः ॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यन्तः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

२. अपपाठः पाठान्तरं वा स्यात् ।

३. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'वदेम' इति शुद्धः पाठः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वीराः' इत्येवं युक्तः पाठो ज्ञेयः ।

५. इह पूर्ववत् 'चतुस्त्रिंशतिमोऽध्यायः' इति न पठयते ।

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

अप॑ । इ॒तः॒ । य॒न्तु॒ । प॒णयः॑ । असु॑म्नाः । दे॒व॒पी॒य॒व॒ऽइति॑देव॒पी॒यवः॑ ॥ अ॒स्य । लो॒कः । सु॒तावं॑तः । सु॒त॒वं॑त॒ऽइति॑सु॒त वं॒तः ॥ द्यु॒भि॒रिति॒द्यु भिः॑ । अहो॑भि॒रि॒त्यहः॑ भिः । अ॒क्तु॒भि॒रि॒त्य॒क्तु भिः॑ । व्य॑क्त॒मि॒ति॒वि अ॑क्तम् । य॒मः । द॒दा॒तु॒ । अ॒व॒सा॒न॒मि॒त्य॒व सा॑नम् । अ॒स्मै॒ ॥१॥

स॒वि॒ता । ते॒ । शरी॑रेभ्यः । पृ॒थि॒व्याम् । लो॒कम् । इ॒च्छ॒तु॒ ॥ तस्मै॑ । यु॒ज्य॒न्ता॒म् । उ॒स्रियाः॑ ॥२॥

वा॒युः । पु॒ना॒तु॒ । स॒वि॒ता । पु॒ना॒तु॒ । अ॒ग्नेः । भ्राज॑सा । सूर्य॑स्य । वर्च॑सा ॥ वि । मु॒च्य॒न्ता॒म् । उ॒स्रियाः॑ ॥३

असु॑म्नाः । द्यु॒भि॒रि॒ति॒द्यु भिः॑ । अहो॑भि॒रि॒त्यहः॑ भिः । अ॒क्तु॒भि॒रि॒त्य॒क्तु भिः॑ । व्य॑क्त॒मि॒ति॒वि अ॑क्तम् । अ॒व॒सा॒न॒मि॒त्य॒व सा॑नम् । अ॒स्मै॒ ॥१॥

शरी॑रेभ्यः । पृ॒थि॒व्याम् । इ॒च्छ॒तु॒ । तस्मै॑ । यु॒ज्य॒न्ता॒म् ॥२॥

अ॒ग्नेः । मु॒च्य॒न्ता॒म् ॥३॥

य्य॒न्तु॒ । प॒णय्यः॑ । दे॒व॒पी॒य्य॒व॒ऽइति॑दे॒व॒ पी॒य्यवः॑ । सु॒त॒वं॑त॒ऽइति॑सु॒त वं॒तः । व्य॑क्त॒मि॒ति॒व्वि अ॑क्तम् । य्य॒मः ॥१॥

य्यु॒ज्य॒न्ता॒म् । उ॒स्रिय्याः ॥२॥

वा॒युः । सूर्य्य॑स्य । उ॒स्रिय्याः ॥३॥

सविता । ते । शरीराणि । मातुः । उपस्त्थऽइत्युप स्थे । आ । वपतु ॥ तस्मै । पृथिवि । शम् । भव ॥४॥

प्रजापतावितिप्प्रजा पतौ । त्वा । देवतायाम् । उपोदकऽइत्युप उदके । लोके । नि । दधामि । असौ ॥ अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥५॥

परम् । मृत्योऽइतिमृत्यो । अनु । परा । इहि । पन्थाम् । यः । ते । अन्यः । इतरः । देवयानादितिदेव यानात् ॥ चक्कषुष्म्मते । शृण्वते । ते । ब्रवीमि । मा । नः । प्रजामितिप्प्र जाम् । रीरिषः । रिरिषऽइतिरिरिषः । मा । उत । वीरान् ॥६॥

शम् । वातः । शम् । हि । ते । घृणिः । शम् । ते । भवन्तु । इष्टकाः ॥ शम् । ते । भवन्तु । अग्नयः । पार्थिवासः । मा । त्वा । अभि । शूशुचन् ॥७॥

उपस्थऽइत्युप स्थे । तस्मै ॥४॥

प्रजापतावितिप्रजा पतौ । उपोदकऽइत्युप उदके ॥५॥

मृत्योऽइतिमृत्यो । अन्यः । चक्षुष्मते । शृण्वते । प्रजामितिप्र जाम् ॥६॥

इष्टकाः । अग्नयः । पार्थिवासः ॥७॥

---

[1]सविता ॥४॥

देवताग्याम् ॥५॥

य्यः । देवय्यानादितिदेव [2]य्यानात् ॥६॥

अग्नय्यः ॥७॥

---

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठयन्ते । अत इत आरभ्यैकस्या कण्डिकासंख्याया भेदो जायते ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यानात्' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

कल्प्पन्ताम् । ते । दिशः॑ । तुब्भ्यम् । आपः॑ । शिवतमाऽइति॑शिवतमाः॑ । तुब्भ्यम् । भवन्तु । सिन्धवः॑ ॥ अन्तरिक्क्षम् । शिवम् । तुब्भ्यम् । कल्प्पन्ताम् । ते । दिशः॑ । [1]सर्वाः॑ ॥८॥

अश्मन्व्वतीत्यश्मन्न् व्वती । रीयते । सम् । रभद्ध्वम् । उत् । तिष्ठत । प्र । तरत । सखायः॑ ॥ अत्र । [2]जहीमः॑ । अशिवाः॑ । ये । असन् । शिवान् । व्वयम् । उत् । तरेम । अभि । व्वाजान् ॥९॥

अप । अघम् । अप । किल्बिषम् । अप । कृत्याम् । अपोऽइत्त्यपो । रपः॑ । अपामार्ग्ग । अपमार्ग्गेत्त्यप मार्ग्ग ।

कल्पन्ताम् । तुभ्यम् । तुभ्यम् । अन्तरिक्षम् । तुभ्यम् । कल्पन्ताम् । [1]सर्वाः॑ ॥८॥

अश्मन्वतीत्यश्मन् वती । रभध्वम् । तिष्ठत । अत्र ॥९॥

किल्बिषम् । कृत्याम् । अपोऽइत्यपो । अपमार्गेत्यप मार्ग्ग । अस्मात् ।

---

[1]सर्वाः॑ ॥८॥

अश्मन्वतीत्यश्मन् वती । रीयते । [3]तिष्ठत । सखायः॑ । [2]जहीमः॑ । य्ये । व्वयम् ॥९॥

---

१. द्रष्टव्या पूर्वत्र ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

२. कवर्ज प्रायेण सर्वेष्वेव मुद्रितेषु लिखितेषु च कोशेषु 'जहीमः॑' इत्यन्तोदात्तमेव पदं पठ्यते, ककोशे तु 'जहीमः॑' इत्येवं सर्वानुदात्तमुपलभ्यते । संहितायाम् 'अत्रा जहीमोऽशिवा ये' इत्येव पाठः श्रूयते, तत्र सन्धिच्छेदे यद्यपि उभयथापि पदस्वरः सम्भवति, तथापि पदात् पर इति कृत्वा 'जहीमः॑' पदं सर्वानुदात्तमेव सम्भवति, नान्तोदात्तम् । ऋगादिषु सत्यपि पाठभेदे क्रियापदं सर्वानुदात्तमेव श्रूयते ।

३. अयं पाठोऽयं लेखकप्रमादजः । 'तिष्ठत' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

त्वम् । अस्मत् । अप । दुःष्वप्न्यम् । दुःस्वप्न्यमितिदुः स्वप्न्यम् । सुव ॥१०॥

अनड्वाहम् । अन्वारभामहइत्यनु आरभामहे । सौरभेयम् । स्वस्तये ॥ सः । नः । इन्द्रःइवेतीन्द्रः इव । देवेभ्यः । वह्निः । सन्तारणइतिसम् तारणः । भव ॥११

इमम् । जीवेभ्यः । परिधिमितिपरि धिम् । दधामि । मा । एषाम् । नु । गात् । अपरः । अर्थम् । एतम् ॥ शतम् । जीवन्तु । शरदः । पुरूचीः । अन्तः । मृत्युम् । दधताम् । पर्वतेन ॥१२॥

आयुष्मान् । अग्ने । हविषा । वृधानः । घृतप्रतीकइतिघृत प्रतीकः । घृतयोनिरितिघृत योनिः । एधि ॥

दुःष्वप्न्यम् । दुःस्वप्न्यमितिदुः स्वप्न्यम् ॥१०॥

अनड्वाहम् । अन्वारभामहइत्यनु आरभामहे । स्वस्तये । देवेभ्यः । वह्निः ॥११॥

जीवेभ्यः । अर्थम् । मृत्युम् ।।१२।

आयुष्मान् । अग्ने । घृतप्रतीकइतिघृत प्रतीकः । पीत्वा । गव्यम् ।

---

[1]अनड्वाहम् । सौरभेयम् । स्वस्तये ॥११॥ [2]इमम् ॥१२॥

[3]आयुष्मान् । वृधानः । घृत योनिरितिघृत [4]योनिः ॥१३॥

---

१. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

२. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'योनिः' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

घृतम् । पीत्वा । मधु । चारु । गव्यम् । पितेवेतिपिता इव । पुत्रम् । अभि । रक्षतात् । इमान् । स्वाहा ॥१३॥

परि । इमे । गाम् । अनेषत । परि । अग्निम् । अहृषत ॥ देवेषु । अक्रत । श्रवः । कः । इमान् । आ । दधर्षति ॥१४॥

क्रव्यादमितिक्रव्य अदम् । अग्निम् । प्र । हिनोमि । दूरम् । यमराज्यमितियम राज्यम् । गच्छतु । रिप्रवाहऽइतिरिप्र वाहः ॥ इह । एव । अयम् । इतरः । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥१५॥

वह । वपाम् । जातवेदऽइतिजात वेदः । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । यत्र । एनान् । वेत्थ । निहितानितिनि हितान् । पराके ॥ मेदसः । कुल्याः । उप । तान् ।

पुत्रम् । रक्षताम् ॥१३॥

अग्निम् । अक्रत ॥१४॥

क्रव्यादमितिक्रव्य अदम् । अग्निम् । यमराज्यमितियम राज्यम् । गच्छतु । रिप्रवाहऽइतिरिप्र वाहः[1] ॥१५॥

पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । यत्र । वेत्थ । कुल्याः । सत्याः ।

क्रव्यादमितिक्रव्य [2]अदत् । य्यमराज्यमितिय्यम[3] राज्यम् । रिप्रवाहऽइतिरिप्र वाहः । अग्नम् । जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥१५॥

जातवेदऽइतिजात वेदः । य्यत्र । [4]वेत्थ ॥१६॥

१. इतोऽग्रे बम्बईमुद्रिते कपाठवत् लुप्तानां पूर्तिरुपलभ्यते ।

२. अपपाठोऽयं लेखकप्रमादजः, 'अदम्' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्यम' इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

४. अपपाठोऽयम्, 'वेत्थ' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

स्रवन्तु । सत्त्याः । एषाम् । आशिषऽइत्त्या शिषः । सम् । नमन्ताम् । स्वाहा ॥१६॥

स्योना । पृथिवि । नः । भव । अनृक्क्षरा । निवेशनीतिनि वेशनी ॥ यच्छ । नः । शर्म्म । सप्प्रथाऽइतिस प्रथाः ॥१७॥

अस्म्मात् । त्वम् । अधि । जातः । असि । त्वत् । अयम् । जायताम् । पुनरितिपुनः ॥ असौ । स्वर्ग्गायेतिस्वः गाय । लोकाय । स्वाहा ॥१८॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

आशिषऽइत्या शिषः ॥१६॥

अनृक्षरा । यच्छ । सप्रथाऽइतिस प्रथाः ॥१७॥

अस्मात् ॥१८॥

निवेशनीतिनि वेशनी । य्यच्छ ॥१७॥

अय्यम् । जाय्यताम् । स्वर्ग्गाय्येतिस्वः गाय्य । लोकाय्य ॥१८॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन पञ्चत्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः

●

---

१. द्र० ५४० पृष्ठस्था टि० २ ।

षट्त्रिंशोऽध्यायः

ऋचम् । वाचम् । प्र । पद्ये । मनः । यजुः । साम ।
प्राणम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । वाक् । ओजः । सह ।
ओजः । मयि । प्राणापानौ ॥१॥

यत् । मे । छिद्रम् । चक्षुषः । हृदयस्य । मनसः ।
वा । अतितृण्णमित्यतिं तृण्णम् । बृहस्पतिः । मे । तत् ।
दधातु ॥ शम् । नः । भवतु । भुवनस्य । यः । पतिः ॥
ऊतिभिरित्यूति भिः ॥२॥

कया । त्वम् । नः । ऊत्या । अभि । प्र । मन्दसे ।
वृषन् ॥ कया । स्तोतृभ्यऽइतिस्तोतृ भ्यः । आ । भर ॥३॥

पद्ये । चक्षुः । श्रोत्रम् ॥१॥
छिद्रम् । चक्षुषः । अतितृण्णमित्यतिं तृण्णम् । बृहस्पतिः ।
ऊतिभिरित्यूति भिः ॥२॥
ऊत्या । स्तोतृभ्यऽइतिस्तोतृ भ्यः ॥३॥

यजुः । मयि ॥१॥
यत् । हृदयस्य । [1]वा । यः । [2]ऊतिभिरित्यूति भिः ॥२॥
[3]कया । वृषन् । कया ॥३॥

---

१. ककोशे संहितावदस्मिन् पदे वकारो गुरुर्न भवति । तेनेह गुरुपाठोऽपपाठः, 'वा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

२. पदमिदं षष्ठकण्डिकाया इहैव पठ्यते । ३-४-५-६ कण्डिकानां पूर्वं गतत्वात् न तत्पदानि पठ्यन्ते ।

३. इतः पूर्वासां चतसृणां कण्डिकापदानामपाठात् (द्र० पूर्वा टि० २) इत आरभ्य चतसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

इन्द्रः । विश्वस्य । राजति ॥ शम् । नः । अस्तु । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे । चतुःपदऽइतिचतुः पदे ॥४

मित्रः । वरुणः । भवतु । अर्यमा ॥ इन्द्रः । बृहस्पतिः । विष्णुः । उरुक्रमऽइत्युरु क्रमः ॥५॥

वातः । पवताम् । तपतु । सूर्यः ॥ कनिक्रदत् । देवः । पर्जन्यः । अभि । वर्षतु ॥६॥

अहानि । भवन्तु । नः । रात्रीः । प्रति । धीयताम् ॥ इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । भवताम् । अवोभिरित्यवः भिः । इन्द्रावरुणा । रातहव्येतिरात हव्या ॥ इन्द्रापूषणा । वाजसाता-वितिवाज सातौ । इन्द्रासोमा । सुविताय । शंयोः ॥७॥

देवीः । अभिष्टये । आपः । भवन्तु । पीतये ॥ शंयोः । अभि । स्रवन्तु । नः ॥८॥

विश्वस्य । अस्तु । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे ॥४॥

मित्रः । बृहस्पतिः । विष्णुः । उरुक्रमऽइत्युरु क्रमः ॥५॥

कनिक्रदत् । पर्जन्यः ॥६॥

रात्रीः । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अवोभिरित्यवः भिः । रातहव्येतिरात हव्या ॥७॥

अभिष्टये ॥८॥

अर्यमा ॥५॥

सूर्यः ॥६॥

धीयताम् । वाजसातावितिवाज[1] सातौ । सुविताय । शंयोः ॥७॥

अभिष्टये । पीतये । शंयोः ॥८॥

---

१. कक्रोशशैल्यनुसारं '०वाज सातौ' इति शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

द्यौः । शान्तिः । अन्तरिक्क्षम् । पृथिवी । आपः । ओषधयः ॥ वनस्पतयः । विश्वे । देवाः । ब्रह्म । सर्वम् । एव । सा । मा । एधि ॥९॥

दृते । दृꣳह । मा । मित्रस्य । मा । चक्क्षुषा । सर्वाणि । भूतानि । सम् । ईक्क्षन्ताम् ॥ अहम् । ईक्क्षे । ईक्क्षामहे ॥ ज्योक् । ते । सन्दृशीतिसम् दृशि । जीव्या-सम् ॥१०॥

नमः । ते । अस्तु । विद्युतऽइतिवि द्युते । स्तनयि-त्नवे ॥ भगवन्नितिभग वन् । अस्तु । यतः । स्वरितिस्वः ॥ समीहसऽइतिसम् ईहसे ॥११॥

अन्तरिक्षम् । वनस्पतयः । विश्वे । ब्रह्म ॥९॥

मित्रस्य । चक्षुषा । ईक्षन्ताम् । ईक्षे । ईक्षामहे । जीव्यासम् ॥१०॥

अस्तु । विद्युतऽइतिवि द्युते । स्तनयित्नवे । अस्तु ॥११॥

---

[1]ओषधयः । वनस्पतयः ॥९॥

[2]विद्युते[3] । स्तनयित्नवे । भगवन्नितिभग वन् । यतः ॥११॥

---

१. इतः पूर्वासां चतसृणां कण्डिकानां पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

२. इतः पूर्वस्या एकोनविंशत्या मन्त्रकण्डिकाया केषाञ्चिदपुनरुक्तानां पदानां पदपाठस्य दशमकण्डिकान्त एव पाठात्, विंशत्या मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वात् तत्पदानामिहापाठाच्च इत उत्तरं दशकण्डिकासंख्यानां भेदो जायते ।

३. अवग्रहरहितोऽपपाठः । 'विद्युतऽइतिवि द्युते' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

यतोयतइतियतः यतः । समीहसइतिसम् ईहसे । ततः । नः । अभयम् । कुरु ॥ शम् । नः । कुरु । प्रजाभ्यइतिप्र जाभ्यः । अभयम् । नः । पशुभ्य- इतिपशु भ्यः ॥१२॥

तत् । चक्षुः । देवहितमितिदेव हितम् । पुरस्तात् । शुक्रम् । उत् । चरत् ॥ पश्येम । शरदः । शतम् । जीवेम । शृणुयाम । प्र । ब्रवाम । अदीनाः । स्याम । भूयः । च । शतात् ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

प्रजाभ्यइतिप्र जाभ्यः । पशुभ्यइतिपशु भ्यः ॥१२॥
चक्षुः । पुरस्तात् । शुक्रम् । पश्येम ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे षट्त्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

यतोयतइतियतः[2] यतः । अभयम् । अभयम् ॥१२॥
[3]शृणुयाम । भूयः ॥१३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

---

१. इह ५२७ पृष्ठस्था टि० १; ५४० पृष्ठस्था टि० २; ५५२ पृष्ठस्था टि० १ द्रष्टव्याः ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह '०य्यतः य्यतः' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वात् नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अतोऽत्र एकादशकण्डिकासंख्यानां भेदः समजनि ।

सप्तत्रिंशोऽध्यायः

नारि॑ः । अ॒सि॒ ॥ [1]दे॒वीऽइति॑दे॒वी॑ । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒-इति॑द्यावापृथि॒वी । म॒खस्य॑ । वा॒म् । अ॒द्य । शिर॑ः । रा॒ध्या॒स॒म् । दे॒व॒यज॑न॒ऽइति॑देव॒ यज॑ने । पृ॒थि॒व्याः ॥ म॒खाय॑ । त्वा॒ । म॒खस्य॑ । त्वा॒ । शी॒र्ष्णे ॥१॥

दे॒व्य॑ः । ब्र॒ह्म॒ण्य॒ः । भू॒तस्य॑ । प्र॒थ॒म॒जाऽइति॑प्रथम॒जाः । वृ॒ः ॥२॥

इय॑ति । अग्रे॑ । आ॒सी॒त् । ते॒ ॥ [2]इन्द्र॑स्य । ओज॑ः । स्थ॒ ॥ [3]अश्व॑स्य । त्वा॒ । वृष्ण॑ः । श॒क्ना । धू॒प॒या॒मि॒ ॥ [4]ऋ॒जवे॑ । सा॒धवे॑ । सु॒क्षि॒त्याऽइति॑सु क्षि॒त्यै ॥३॥

द्या॒वा॒पृ॒थि॒वीऽइति॑द्यावापृथिवी । अ॒द्य । रा॒ध्या॒स॒म् । पृ॒थि॒व्याः ॥१॥
दे॒व्य॑ः । ब्र॒ह्म॒ण्य॒ः । प्र॒थ॒म॒जाऽइति॑प्रथम॒ जाः ॥२॥
अग्रे॑ । अश्व॑स्य । वृष्ण॑ः । श॒क्ना । सु॒क्षि॒त्याऽइति॑सु क्षि॒त्यै ॥३॥

---

[1]दे॒वीऽइति॑दे॒वी॑ । वा॒म् । दे॒व॒यज॑न॒ऽइति॑दे॒व यज॑ने । म॒खाय॑ ॥१॥
वृ॒ः ॥२॥ इय॑ति । वृष्ण॑ः । धू॒प॒या॒मि॒ ॥३॥

---

१. प्रथमस्याः मन्त्रकण्डिकाया इह द्वे एवापुनरुक्ते पदे पठ्येते । तदनन्तरं द्वितीयस्याः कण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । इत आरभ्य तृतीयस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानि पदपाठस्य प्रथमकण्डिकायामेव पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो जायते ।

२. षष्ठमन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

३. नवममन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

४. दशममन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

[1]घुमाय । मुखाय । सूर्य्यस्य । तपसे ॥ पृथिव्याः । सꣳस्पृशऽइतिसम् स्पृशः । पाहि ॥ अर्चिः । असि । शोचिः । तपः ॥४॥

अनाधृष्टा । पुरस्तात् । अग्नेः । आधिपत्त्यऽइत्याधि पत्त्ये । आयुः । मे । दाः । पुत्त्रवतीतिपुत्त्र वती । दक्षिणतः । इन्द्रस्य । प्रजामितिप्र जाम् ॥ सुषदा । सुसदेतिसु सदा । पश्चात् । देवस्य । सवितुः । चक्षुः । आश्रुतिरित्त्या श्रुतिः । उत्तरतः । धातुः । रायः । पोषम् ॥ विधृतिरितिवि धृतिः । उपरिष्टात् । बृहस्पतेः । ओजः । विश्वाभ्यः । मा । नाष्ट्राभ्यः । पाहि । मनोः । अश्वा । असि ॥५॥

स्वाहा । मरुद्भिरितिमरुत् भिः । परि । श्रीयस्व । दिवः । सꣳस्पृशऽइतिसम् स्पृशः । पाहि । मधु ॥६॥

पृथिव्याः ॥४॥

अनाधृष्टा । पुरस्तात् । अग्ने? । आधिपत्यऽइत्याधि पत्ये । पुत्रवतीतिपुत्र वती । दक्षिणतः । प्रजामितिप्र जाम् । पश्चात् । चक्षुः । आश्रुतिरित्या श्रुतिः । उपरिष्टात् । बृहस्पतेः । विश्वाभ्यः । नाष्ट्राभ्यः । अश्वा ॥५॥

मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥६॥

---

[2]घ्युमाय । सूर्यस्य ॥४॥

आयुः । पुत्रवतीतिपुत्र वती । रायः । विधृतिरितिवि[3] धृतिः ॥५॥

श्रीयस्व ॥६॥

---

१. एकादशमन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

२. इत आरभ्य मन्त्रपदपाठयोः सप्तानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'व्रि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

गर्भः । देवानाम् । पिता । मतीनाम् । पतिः । प्रजानामितिप्र जानाम् ॥ सम् । देवः । देवेन । सवित्रा । गत । सूर्येण । रोचते ॥७॥

अग्निः । अग्निना । दैवेन । अरोचिष्ट ॥ स्वाहा । तपसा । दैव्येन । अरूरुचत ॥८॥

धर्त्ता । दिवः । वि । भाति । तपसः । पृथिव्याम् । धर्त्ता । देवः । देवानाम् । अमर्त्यः । तपोजाऽइतितपः जाः । वाचम् । अस्मेऽइत्यस्मे । नि । यच्छ । देवायुवम् । देवयुवमितिदेव युवम् ॥९॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिपद्यमानमित्यनि पद्यमानम् । आ । च । परा । च । पथिभिरितिपथि भिः । चरन्तम् ॥ सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्त्ति । भुवनेषु । अन्तरित्यन्तः ॥१०॥

विश्वासाम् । भुवाम् । पते । विश्वस्य । मनसः ।

प्रजानामितिप्र जानाम् । सवित्रा ॥७॥

अग्निः । अग्निना । अरोचिष्ट । दैव्येन ॥८॥

पृथिव्याम् । अस्मेऽइत्यस्मे । यच्छ ॥९॥

अपश्यम् । अनिपद्यमानमित्यनि पद्यमानम् । सध्रीचीः । अन्तरित्यन्तः ॥१०॥

विश्वासाम् । विश्वस्य । देवश्रुदितिदेव श्रुत् । अत्र । माध्वीभ्याम् ।

सूर्येण ॥७॥

यच्छ । देवायुवम् । देवयुवमितिदेव [1]युवम् ॥९॥

---

१. ककोशशैल्यनुसारमिह ‘युवम्’ इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

व्रुचमद्दं । सर्वस्य ॥ देवश्श्रुदितिदेव श्रुत् । त्वम् । देव । घर्म्म । देवश्रे । देवान् । पाहि । अत्र । प्र । अवीद्दं । अनु । व्राम् । देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥ मधु । मार्द्धीब्भ्याम् । मधु । माधूचीब्भ्याम् ॥ [1]ऊर्द्धश्रे । अद्धुरम् । धेहि ॥११॥

पिता । नद्दं । असि । पिता । नद्दं । बोधि ॥ त्वष्टृ-मन्तऽइतित्त्वष्टृ मन्तद्दं । त्वा । सपेम । पुत्त्रान् । पशून् । मयि । धेहि । प्रजामितिप्प्र जाम् । अस्म्मासु । धेहि । अरिष्ट्टा । अहम् । सहपत्त्येतिसह पत्त्या । भूयासम् ॥१२॥

अहरित्त्यहः । केतुना । जुषताम् । सुज्ज्योतिरितिसु ज्योतिः । ज्योतिषा । स्वाहा । रात्त्रिः ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

माधूचीभ्याम् । अध्वरम् ॥११॥

त्वष्टृमन्तऽइतित्वष्टृ मन्तद्दं । पुत्रान् । प्रजामितिप्र जाम् । अस्मासु । अरिष्टा । सहपत्न्येतिसह पत्न्या ॥१२॥

अहरित्यहः । सुज्योतिरितिसु ज्योतिः । रात्रिः ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे सप्तत्रिंशतिमो[2]ऽध्यायः ॥

देववीतय्रऽइतिदेव वीतय्रे ॥११॥

[3]पिता । भूय्रासम् ॥१२॥

[4]सुय्योतिरितिसु य्योतिः । [4]य्योतिषा ॥१३॥

॥ इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

---

१. एकोनविंशत्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

२. द्रष्टव्याऽत्र ६०७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

३. इत आरभ्याष्टानां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

४. यकारजकारयोः समानोच्चारणजोऽपपाठः ।

अष्टात्रिंशोऽध्यायः

[1]सरस्वति । असौ ॥ [2]इन्द्राण्यै । उष्णीषः ॥ पूषा । असि । घर्म्माय । दीष्व ॥१॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पिन्वस्व । सरस्वत्यै । इन्द्राय ॥ स्वाहा । इन्द्रवदितीन्द्र वत् ॥२॥

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयोभूरितिमयः भूः । यः । रत्नधाऽइतिरत्न धाः । वसुविदितिवसु वित् ।

इन्द्राण्यै । उष्णीषः । दीष्व ॥१॥

अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पिन्वस्व । सरस्वत्यै ॥२॥

रत्नधाऽइतिरत्न धाः । सुदत्रऽइतिसु दत्रः । विश्वा । पुष्यसि ।

घर्माय ॥१॥

[3]इन्द्राय । इन्द्रवदितीन्द्र वत् ॥२॥

यः । शशयः । यः । मयोभूरितिमयः भूः । वसुविदितिवसु [4]वित् । यः । येन । वार्याणि ॥३॥

---

१. द्वितीयस्या मन्त्रकण्डिकाया इमे पदे ।

२. तृतीस्या मन्त्रकण्डिकायाः पदानि ।

३. इतः पूर्वासां कण्डिकानां मध्ये प्रथमस्याः पूर्वं गतत्वात् नेह तत्पदानि पठितानि । द्वितीयस्या मन्त्रकण्डिकाया द्वयोरपुनरुक्तयोः पदयोः तृतीयस्याः मन्त्रकण्डिकायाः पदैः सहैव निर्देशः कृतः । अत इत आरभ्य द्वयोः कण्डिका-संख्यायोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वित्' इत्येकवकारता पाठेन भाव्यम् ।

स्त्रे । सुदत्त्रऽइतिसु दत्त्रैः ॥ येन । विश्वा । पुष्यसि । वार्य्याणि । सरस्वति । तम् । इह । धातवे । अकरित्त्यकः ॥३

गायत्रम् । छन्दः । असि । त्रैष्टुभम् । त्रैस्तुभमितित्त्रैस्तुभम् । द्यावापृथिवीब्भ्याम् । त्वा । परि । गृह्णामि । अन्तरिक्क्षेण । उप । यच्छामि ॥ इन्द्र । अश्विना । मधुनः । सारघस्य । घर्म्मम् । पात । वसवः । यजत । वाट् ॥ स्वाहा । सूर्य्यस्य । रश्म्मये । वृष्टिवनयऽइतिवृष्टि वनये ॥४॥

समुद्राय । त्वा । वाताय । स्वाहा । सरिराय ॥ अनाधृष्याय । अप्प्रतिधृष्यायेत्त्यप्रति धृष्याय ॥ अवस्यवे । अशिमिदायेत्त्यशिमि दाय ॥ [1]सवित्त्रे । ऋभुमतऽइत्त्यृभु

अंकुरित्यकः ॥३॥

गायत्रम् । त्रैष्टुभम् । त्रैस्तुभमितित्रैस्तुभम् । द्यावापृथिवीभ्याम् । गृह्णामि । अन्तरिक्षेण । यछामि । अश्विना । रश्मये । वृष्टिवनयऽइतिवृष्टि वनये ॥४॥

समुद्राय । अनाधृष्याय । अप्रतिधृष्यायेत्यप्रति धृष्याय । अशिमिदायेत्यशिमि दाय । सवित्रे । ऋभुमतऽइत्यृभु मते । बृहस्पतये । विश्वदेव्यावते ।

गायत्रम् । य्यछामि । य्यजत । सूर्य्यस्य । रश्मये । वृष्टिवनयऽइतिवृष्टि वनये ॥४॥

समुद्राय । वाताय । सरिराय । अनाधृष्याय । [1][अप्रतिधृष्यायेत्यप्रति धृष्याय] । [2][अ]शिमिदायेत्यशिमि दाय । [3]सवित्रे । ऋभुमतऽइत्यृभु

---

१. लेखक प्रमादान्नष्टं पदम् ।

२. लेखकप्रमादान्नष्टो वर्णः ।

३. इत आरभ्य पठितानि पदान्यष्टम्या मन्त्रकण्डिकायाः सन्ति । एतेषां पूर्वमन्त्रकण्डिकापदानामन्त एव पाठाद् इत आरभ्य तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

मते । विभुमतऽइतिविभु मते । वाजवतऽइतिवाज वते । बृहस्पतये । विश्वदेव्यावते । विश्वदेव्यवतऽइतिविश्वदेव्य वते ॥५॥

समाय । अङ्गिरस्वते । पितृमतऽइतिपितृ मते । स्वाहा ॥ घर्म्माय । घर्म्मः । पित्रे ॥६॥

[1]विश्वाः । आशाः । दक्षिणसदितिदक्षिण सत् । विश्वान् । देवान् । अयाट् । इह ॥ स्वाहाकृतस्येतिस्वाहा कृतस्य । घर्म्मस्य । मधोः । पिबतम् । अश्विना ॥७॥

दिवि । धाः । इमम् । यज्ञम् । इमम् । यज्ञम् । दिवि । धाः ॥ स्वाहा । अग्नये । यज्ञियाय । शम् । यजुर्ब्भ्यऽइतियजुः भ्यः ॥८॥

विश्वदेव्यवतऽइतिविश्वदेव्य वते ॥५॥

समाय । पित्रे ॥६॥

[1]विश्वाः । दक्षिणसदितिदक्षिण सत् । विश्वान् । अश्विना ॥७॥

यज्ञम् । यज्ञम् । अग्नये । यज्ञियाय ॥८॥

---

[2]मते । विभुमतऽइतिविभु मते । वाजवतऽइतिवाज वते । बृहस्पतये । विश्वदेव्यवत[3]विश्वदेव्य वते ॥५॥

य्यमाय ॥६॥

[1]विश्वाः । अयाट् ॥७॥

य्यज्ञम् । य्यज्ञम् । अग्नये । य्यज्ञियाय । य्यजुर्भ्यऽइतियजुः भ्यः ॥८

---

१. इह ३२८ पृष्ठस्था टिप्पणी १ द्रष्टव्या ।

२. लेखकप्रमादाद् अपस्वरनिर्देशः, 'मते' इति युक्तः स्वरो द्रष्टव्यः ।

३. लेखकप्रमादादपपाठः, 'विश्वदेव्यवतऽइतिविश्वदेव्य वते' इत्येवं युक्तः पाठो द्रष्टव्यः ।

अश्विना । घर्म्मम् । पातम् । हार्द्वानम् । अहः । दिवाभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥ तन्त्रायिणे । नमः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥९॥

अपाताम् । अश्विना । घर्म्मम् । अनु । द्यावापृथिवी-ऽइतिद्यावापृथिवी । अमंसाताम् ॥ इह । एव । रातयः । सन्तु ॥१०॥

इषे । पिन्वस्व । ऊर्जे । ब्रह्मणे । क्षत्राय । द्यावा-पृथिवीभ्याम् ॥ धर्म्म । असि । सुधर्म्मेतिसु धर्म्म । अमेनि । अस्म्मेऽइत्त्यस्म्मे । नृम्म्णानि । धारय । ब्रह्म । क्षत्रम् । विशम् ॥११॥

पूष्णे । शरसे । ग्रावभ्यऽइतिग्राव भ्यः । प्रतिरवे-भ्यऽइतिप्रति रवेभ्यः ॥ पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । ऊर्द्ध्वबर्हिभ्यऽइत्यूर्द्ध्वबर्हिः भ्यः । घर्म्मपावभ्यऽइतिघर्म्मपाव भ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः ॥१२॥

अश्विना । ऊतिभिरित्यूति भिः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥९॥

अश्विना । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी ॥१०॥

पिन्वस्व । ब्रह्मणे । क्षत्राय । द्यावापृथिवीभ्याम् । अस्मेऽइत्यस्मे । नृम्णानि । ब्रह्म । क्षत्रम् ॥११॥

पूष्णे । ग्रावभ्यऽइतिग्राव भ्यः । प्रतिरवेभ्यऽइतिप्रति रवेभ्यः । पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । ऊर्द्ध्वबर्हिभ्यऽइत्यूर्द्ध्वबर्हिः भ्यः । घर्म्मपावभ्य-ऽइतिघर्म्मपाव भ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः ॥१२॥

तन्त्राग्निणे ॥९॥

रातयः ॥१०॥

क्षत्राय । धारय ॥११॥

रुद्राय । रुद्रहूंतय॒ऽइतिरुद्र हूंतये ॥ मधु । हुतम् । इन्द्रंतम॒ऽइतीन्द्रं तमे ॥ अग्नौ । अश्श्याम । ते । देव । घर्म्म ॥१३॥

अभि । इमम् । महिमा । दिवम् । विप्रः । बभूव । सप्प्रथाऽइतिस प्रथाः ॥ उत । श्रवसा । पृथिवीम् । रोचस्व ॥१४॥

सा । ते । घर्म्म । दिव्या । शुक् । सा । गायत्र्याम् । हविर्द्धान॒ऽइतिहविः धाने ॥ सा । ते । आ । प्यायताम् । निः । स्त्यायताम् । तस्यै । ते । स्वाहा ॥ अन्तरिक्षे । त्रिष्टुभि । त्रिस्तुभीतित्रि स्तुभि । आग्नीध्रे ॥ पृथिव्याम् । जगत्त्याम् । सदस्या ॥१५॥

क्षत्त्रस्य । त्वा । परस्पाय । परःपायेतिपरः पाय । ब्रह्मणः । तन्वम् । पाहि ॥ विशः । त्वा । धर्म्मणा । वयम् । अनु । क्रामाम । सुविताय । नव्यसे ॥१६॥

रुद्राय । रुद्रहूंतय॒ऽइतिरुद्र हूंतये । अग्नौ । अश्याम ॥१३॥

विप्रः । सप्रथाऽइतिस प्रथाः ॥१४॥

दिव्या । गायत्र्याम् । अन्तरिक्षे । त्रिष्टुभि । त्रिस्तुभीतित्रि स्तुभि । आग्नीध्रे । पृथिव्याम् । जगत्याम् ॥१५॥

क्षत्रस्य । परस्पाय । ब्रह्मणः । तन्वम् । नव्यसे ॥१६॥

रुद्राय । रुद्रहूंतय॒ऽइतिरुद्र हूंतये ॥१३॥

व्या । व्या । गायत्र्याम् । प्यायताम् । स्त्यायताम् ॥१५॥

परस्पाय । परःपायेतिपरः पाय । वयम् । सुविताय ॥१६॥

चतु॒ः स्र॑क्ति॒रिति॒ चतु॑ः स्र॑क्तिः । नाभि॑ः । ऋ॒तस्य॑ । स॒प्रथा॒ऽइति॑ स॒ प्रथा॑ः । स॒ । न॒ः । वि॒श्वायु॒रिति॑ वि॒श्व आयु॑ः । स॒र्वायु॒रिति॑ स॒र्व आयु॑ः ॥ अप॑ । द्वेष॑ः । अप॑ । ह्वर॑ः । अ॒न्यव्र॑तस्येत्य॒न्य व्र॑तस्य । स॒श्चिम ॥१७॥

घर्म्म॑ । ए॒तत् । ते॒ । पुरी॑षम् । तेन॑ ॥१८॥

अचि॑क्रदत् । वृषा॑ । हरि॑ः । म॒हान् । मि॒त्रः । न । द॒र्श॒तः ॥ सम् । सूर्ये॑ण । दि॒द्यु॒त॒त् । उ॒द॒धि॒रित्यु॑द॒ धिः । नि॒धि॒रिति॑ नि॒ धिः ॥१९॥

याव॑ती॒ऽइति॒ याव॑ती । द्यावा॑पृथि॒वी॒ऽइति॒ द्यावा॑पृथि॒वी । याव॑त् । च॒ । स॒प्त । सिन्ध॑वः । वि॒त॒स्थि॒रऽइति॑ वि त॒स्थि॒रे ॥ ताव॑न्तम् । इ॒न्द्र॒ । ते॒ । ग्रह॑म् । ऊ॒र्जा । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अक्षि॑तम् । मयि॑ । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अक्षि॑तम् ॥२०

चतु॑ः स्र॑क्ति॒रिति॒ चतु॑ः स्र॑क्तिः । स॒प्रथा॒ऽइति॑ स॒ प्रथा॑ः । वि॒श्वायु॒रिति॑ वि॒श्व आयु॑ः । अ॒न्यव्र॑तस्येत्य॒न्य व्र॑तस्य । स॒श्चि॒म ॥१७॥

अचि॑क्रदत् । मि॒त्रः । दि॒द्यु॒त॒त् । उ॒द॒धि॒रित्यु॑द॒ धिः ॥१९॥

द्यावा॑पृथि॒वी॒ऽइति॒ द्यावा॑पृथि॒वी । स॒प्त । वि॒त॒स्थि॒रऽइति॑ वि त॒स्थि॒रे । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अक्षि॑तम् । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अक्षि॑तम् ॥२०॥

वि॒श्वायु॒रिति॑ वि॒श्व आयु॑ः । स॒र्वायु॒रिति॑ स॒र्व आयु॑ः । अ॒न्यव्र॑तस्येत्य॒न्य व्र॑तस्य ॥१७॥ वृषा॑ । सूर्ये॑ण ॥१९॥

[1] द्याव॑ती॒ऽइति॒ द्याव॑ती । द्याव॑त् । वि॒त॒स्थि॒रऽइति॑ वि[2] त॒स्थि॒रे । मयि॑ ॥२०॥

---

१. 'तस्थि॒रे' इति काशिकः पाठः ।

२. इतः पूर्वासां तिसृणां मन्त्रकण्डिकानां पूर्वं गतत्वान्नेह तासां पदानि पठ्यन्ते । अत इत आरभ्य षण्णां कण्डिकासंख्यानां भेदो ज्ञेयः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

मयिं । त्यत् । इन्द्रियम् । बृहत् । मयिं । दक्क्षः । मयिं । क्रतुः ॥ घर्म्मः । त्रिशुगितित्रि शुक् । वि । राजति । विराजेतिवि राजा । ज्योतिषा । सह । ब्रह्मणा । तेजसा । सह ॥२१॥

पयः । रेतः । आभृतमित्या भृतम् । तस्य । दोहम् । अशीमहि । उत्तरामुत्तरामित्युत्तराम् उत्तराम् । समाम् ॥ त्विषः । सँवृगितिसम् वृक् । क्रत्वे । दक्क्षस्य । ते । सुषुम्मणस्य । सुसुम्म्नस्येतिसु सुम्नस्य । ते । सुषुम्म्ण । सुसुम्म्नेतिसु सुम्न । अग्निहुतऽइत्यग्नि हुतः ॥ इन्द्रपीतस्येतीन्द्र पीतस्य । प्रजापतिभक्क्षितस्येतिप्रजापति भक्क्षितस्य । मधुमतऽइतिमधु मतः । उपहूतऽइत्युप हूतः । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । भक्क्षयामि ॥२२॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

दक्षः । त्रिशुगितित्रि शुक् । ब्रह्मणा ॥२१॥

आभृतमित्या भृतम् । उत्तरामुत्तरामित्युत्तराम् उत्तराम् । क्रत्वे । दक्षस्य । सुषुम्णस्य । सुसुम्नस्येतिसु सुम्नस्य । सुषुम्ण । सुसुम्नेतिसु सुम्न । अग्निहुतऽइत्यग्नि हुतः । प्रजापतिभक्षितस्येतिप्रजापति भक्षितस्य । उपहूतऽइत्युप हूतः । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । भक्षयामि ॥२२॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे अष्टत्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः ॥

मय्यि । इन्द्रिय्यम् । मय्यि । मय्यि । विराजेतिवि राजा । [2]ज्योतिषा ॥२१॥

पय्यः । सँवृगितिसम् वृक् । भक्षय्यामि ॥२२॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन षष्टात्रिंशतिमो[1]ऽध्यायः

●

---

१. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ५२७ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. द्रष्टव्याऽत्र पूर्वत्र ५६३ पृष्ठस्था टिप्पणी ३ ।

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

स्वाहा । प्राणेभ्यः । साधिपतिकेभ्यऽइतिसाधि पतिकेभ्यः ॥ पृथिव्यै । अग्नये । अन्तरिक्षाय । वायवे ॥ दिवे । सूर्य्याय ॥१॥

दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । चन्द्राय । नक्षत्रेभ्यः । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । वरुणाय ॥ नाभ्यै । पूताय ॥२॥

वाचे । प्राणाय ॥ चक्षुषे । श्रोत्राय ॥३॥

मनसः । कामम् । आकूतिमित्या कूतिम् । वाचः । सत्यम् । अशीय ॥ पशूनाम् । रूपम् । अन्नस्य । रसः । यशः । श्रीः । श्रयताम् । मयि । स्वाहा ॥४॥

प्राणेभ्यः । साधिपतिकेभ्यऽइतिसाधि पतिकेभ्यः । पृथिव्यै । अग्नये । अन्तरिक्षाय ॥१॥

दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । नक्षत्रेभ्यः । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । नाभ्यै ॥२॥

चक्षुषे । श्रोत्राय ॥३॥

आकूतिमित्या कूतिम् । सत्यम् ॥४॥

अग्नये । अन्तरिक्षाय । वायवे । सूर्य्याय ॥१॥

चन्द्राय । वरुणाय । पूताय ॥२॥

प्राणाय । श्रोत्राय ॥३॥

अशीय । यशः । श्रयताम् । मयि ॥४॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । सम्भ्रियमाणऽइतिसम् भ्रियमाणः । सम्राडितिसम् राट् । सम्भृतऽइतिसम् भृतः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । सꣳसन्नऽइतिसम् सन्नः । घर्म्मः । प्रवृक्तऽइतिप्र वृक्तः । तेजः । उद्यतऽइत्युत् यतः । आश्विनः । पयसि । आनीयमानऽइत्या नीयमाने । पौष्णः । विष्यन्दमाने । विस्यन्दमानऽइतिवि स्यन्दमाने । मारुतः । क्लथन् ॥ मैत्रः । शरसि । सन्ताय्यमानऽइतिसम् ताय्यमाने । वायव्यः । ह्रियमाणः । आग्नेयः । हूयमानः । वाक् । हुतः ॥८॥

सविता । प्रथमे । अहन् । अग्निः । द्वितीये । वायुः । तृतीये । आदित्यः । चतुर्थे । चन्द्रमाः । पञ्चमे । ऋतुः । षष्ठे । मरुतः । सप्तमे । बृहस्पतिः । अष्टमे ॥ मित्रः । नवमे । वरुणः । दशमे । इन्द्रः । एकादशे । विश्वे । देवाः । द्वादशे ॥६॥

प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । सम्राडितिसम् राट् । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । प्रवृक्तऽइतिप्र वृक्तः । उद्यतऽइत्युत् यतः । आश्विनः । आनीयमानऽइत्या नीयमाने । पौष्णः । विष्यन्दमाने । मैत्रः । वायव्यः । आग्नेयः ॥५॥

अग्निः । आदित्यः । षष्ठे । सप्तमे । बृहस्पतिः । अष्टमे । मित्रः । विश्वे ॥६॥

सम्भ्रियमाणऽइतिसम् भ्रियमाणः । [1]सम्राडितिसम् राट् । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । प्रवृक्तऽइतिप्र वृक्तः । उद्यतऽइत्युत् [2]यतः । पयसि । आनीयमानऽइत्या नीयमाने । विस्यन्दमानऽइतिवि स्यन्दमाने । सन्ताय्यमानऽइतिसम् ताय्यमाने । वायव्यः । ह्रियमाणः । आग्नेयः । हूयमानः ॥५॥

द्वितीये । वायुः । तृतीये ॥६॥

---

१. द्रष्टव्याऽत्र ३७ पृष्ठस्था टि० १ ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'यतः' इत्येवं पाठो युक्तो द्रष्टव्यः ।

उग्रः । च । भीमः । ध्वान्तऽइतिधु[1] आन्तः । धुनिः ॥ सासह्वान् । ससह्वानितिससह्वान् । अभियुग्वेत्यभि युग्वा । च । विक्षिपऽइतिवि क्षिपः । स्वाहा ॥७॥

अग्निम् । हृदयेन । अशनिम् । हृदयाग्रेणेतिहृदय अग्रेण । पशुपतिमितिपशु पतिम् । कृत्स्नहृदयेनेतिकृत्स्न हृदयेन । भवम् । यक्ना ॥ शर्वम् । मतस्नाभ्याम् । ईशानम् । मन्युना । महादेवमितिमहा देवम् । अन्तःपर्शव्येनेत्यन्तः [2]पर्शव्येन । उग्रम् । देवम् । वनिष्ठुना । वसिष्ठहनुरितिवसिष्ठ हनुः । शिङ्गीनि । कोश्याभ्याम् ॥८

उग्रः । सासह्वान् । ससह्वानितिससह्वान् । अभियुग्वेत्यभि युग्वा । विक्षिपऽइतिवि क्षिपः ॥७॥

अग्निम् । हृदयाग्रेणेतिहृदय अग्रेण । कृत्स्नहृदयेनेतिकृत्स्न हृदयेन । यक्ना । मतस्नाभ्याम् । मन्युना । अन्तःपर्शव्येनेत्यन्तः पर्शव्येन । उग्रम् । वनिष्ठुना । वसिष्ठहनुरितिवसिष्ठहनुः । कोश्याभ्याम् ॥८॥

अभियुग्वेत्यभि [3]युग्वा । विक्षिपऽइतिवि[4] क्षिपः ॥७॥

हृदयेन । हृदयाग्रेणेतिहृदय अग्रेण । कृत्स्नहृदयेनेतिकृत्स्न हृदयेन । यक्ना । वसिष्ठहनुरितिवसिष्ठ हनुः ॥८॥

---

१. बम्बईमुद्रिते 'ऽधू आन्तः' इत्येवं पठ्यते । उव्वटमहीधरस्वामिदयानन्दा न पदपाठानुसारं पदमिमं व्याचख्युः । मन्त्रोऽयं काण्वसंहितायां (३६।७।१) मैत्रा० संहितायां (४।१।१७) चोपलभ्यते । उभयत्र 'ध्वान्तः' पदमाद्युदात्तमुपलभ्यते । तै० आरण्यके (४।२४, ५) अप्यस्य मन्त्रस्य कश्चित् पाठ उपलभ्यते, तत्र 'ध्वान्तः' पदमन्तोदात्तं पठ्यते । अन्धकारवाची ध्वान्तपदं सर्वत्रैव प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त एव ।

२. 'पर्शव्येन' इति काशिकः पाठः ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'युग्वा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

४. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

उग्रम् । लोहितेन । मित्त्रम् । सौव्व्रत्त्येन । रुद्रम् । दौव्व्र्रत्त्येनेतिदौः? व्व्रत्त्येन । इन्द्रम् । प्रक्क्रीडेनेतिप्प्र क्क्रीडेन । मरुतः । बलेन । साद्ध्यान् । प्रमुदेतिप्प्र मुदा ॥ भवस्य । कण्ठ्यम् । रुद्रस्य । अन्तःपाश्श्र्व्यमित्त्यन्तः पाश्श्र्व्यम् । महादेवस्येतिमहा देवस्य । यकृत् । शर्वस्य । वनिष्ठुः? । पशुपतेरितिपशु पतेः । पुरीतत् । पुरितदितिपुरि तत् ॥९॥

लोमब्भ्यऽइतिलोम भ्यः । त्वचे । लोहिताय । मेदोब्भ्यऽइतिमेदः भ्यः ॥ माᳫंसेब्भ्यः । स्नावब्भ्यऽइतिस्नाव भ्यः । अस्त्थब्भ्यऽइत्त्यस्त्थ भ्यः । मज्जब्भ्यऽइतिमज्ज भ्यः ॥ रेतसे । पायवे ॥१०॥

आयासायेत्त्या ऽयासाय । प्रायासाय । प्रयासायेतिप्प्र ऽयासाय । सँय्यासायेतिसम् ऽयासाय । वियासायेतिवि ऽयासाय ।

उग्रम् । मित्रम् । सौव्रत्येन । रुद्रम् । दौव्र्रत्येनेतिदौः? व्रत्येन । प्रक्रीडेनेतिप्र क्रीडेन । साध्यान् । प्रमुदेतिप्र मुदा । रुद्रस्य । अन्तःपाश्र्व्यमित्यन्तः पाश्र्व्यम् । वनिष्ठुः? ॥९॥

लोमभ्यऽइतिलोम भ्यः । मेदोभ्यऽइतिमेदः भ्यः । माᳫंसेभ्यः । स्नावभ्यऽइतिस्नाव भ्यः । अस्थभ्यऽइत्यस्थ भ्यः । मज्जभ्यऽइतिमज्ज भ्यः ॥१०॥

आयासायेत्या ऽयासाय । प्रयासायेतिप्र ऽयासाय । उद्यासायेत्युत्

दौव्र्रत्येनेतिदौः? व्रत्येन । य्यकृत् ॥९॥

लोहिताय्य । पाय्यवे ॥१०॥

आय्यासाय्येत्या [1]ऽय्यासाय्य । प्राय्यासाय्य । प्रय्यासाय्येतिप्र [1]ऽय्यासाय्य । सँय्यासाय्येतिसम् [1]ऽय्यासाय्य । विय्यासाय्येतिवि [1]ऽय्यासाय्य । उद्यासाय्येत्युत्

---

१. ककोशशील्यनुसारमिह 'य्यासाय्य' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

उद्ग्रासायेत्युत् ग्रासाय ॥ शुचे । शोचते । शोचमानाय । शोकाय ॥११॥

तपसे । तप्यते । तप्यमानाय । तप्ताय । घर्म्माय ॥ निष्कृत्यै । निश्कृत्याऽइतिनिः कृत्यै । प्रायश्चित्त्यै । भेषजाय ॥१२॥

यमाय । अन्तकाय । मृत्यवे ॥ ब्रह्मणे । ब्रह्महत्त्याया-ऽइतिब्रह्म हत्त्यायै । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । द्यावापृथिवी-भ्याम् ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

ग्रासाय ॥११॥

तप्यते । तप्यमानाय । तप्ताय । निष्कृत्यै । निःकृत्याऽइतिनिः कृत्यै । प्रायश्चित्यै ॥१२॥

मृत्यवे । ब्रह्मणे । ब्रह्महत्याया‍ऽइतिब्रह्म हत्यायै । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥१३॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे नवत्रिंशो[1]ऽध्यायः ॥

---

[2]ग्यासाय । शोचमानाय । शोकाय ॥११॥

तप्यमानाय । तप्ताय । घर्म्माय । प्रायश्चित्यै । भेषजाय ॥१२॥

य्युमाय । अन्तकाय । ब्रह्महत्याया‍ऽइतिब्रह्म हत्यायै ॥१३॥

इति श्रीवाजसनेयिसंहितायां शाकल्यकृते पदेन [3]एकोन्नचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

●

---

१. द्र० कपाठे 'नवविंशतिमोऽध्यायः' (पृष्ठ ५२७) ।

२. ककोशशैल्यनुसारमिह 'ग्रासाय' इत्येवं शुद्धः पाठो ज्ञेयः ।

३. अपपाठोऽयम् 'एकोन' इत्येवं शुद्धः पाठः स्यात् 'एकान्न' इत्येवं वा ।

चत्वारिंशोऽध्यायः

ई॒शा । वा॒स्य॒म् । इ॒दम् । सर्व॑म् । यत् । किम् । च॒ । जग॑त्त्याम् । जग॑त् ॥ तेन॑ । त्य॒क्क्तेन॑ । भु॒ञ्जी॒थाः॒ । मा । गृ॒धः॒ । कस्य॑ । स्वि॒त् । धन॑म् ॥१॥

कु॒र्वन् । ए॒व । इ॒ह । कर्म्मा॑णि । जि॒जी॒वि॒षे॒त् । श॒तम् । समाः॒ ॥ ए॒वम् । त्वयि॑ । न । अ॒न्न्यथा॑ । इ॒तः । अ॒स्त्ति । न । कर्म्म॑ । लि॒प्प्य॒ते॒ । नरे॑ ॥२॥

[1]अ॒सु॒र्य्या॒ः । नाम॑ । ते । लो॒काः । अ॒न्धेन॑ । तम॑सा । आवृ॑ता॒ऽइत्त्या वृ॑ताः ॥ तान् । ते॒ । प्रेत्त्येति॒प्प्र इत्त्य । अपि॑ । ग॒च्छ॒न्त्ति॒ । ये । के । च॒ । आ॒त्त्म॒ह॒न॒ऽइत्त्या॑त्त्म॒ हन॑ः । जनाः॒ ॥३॥

जग॑त्याम् । त्य॒क्तेन॑ ॥१॥

अ॒न्यथा॑ । अ॒स्ति॒ । लि॒प्य॒ते॒ ॥२॥

[1]अ॒सु॒र्य्या॒ः । आवृ॑ता॒ऽइत्या वृ॑ताः । प्रेत्येति॒प्र इत्य । ग॒च्छ॒न्ति॒ । आ॒त्म॒ह॒न॒ऽइत्या॑त्म॒ हन॑ः ॥३॥

य्यत् ॥१॥ त्वय्यि॑ ॥२॥

[1]अ॒सु॒र्य्याः॒ । आवृ॑ता॒ऽइत्या वृ॑ताः । य्ये ॥३॥

---

१. इह स्वरितात् परस्य विसर्गस्य ‘यवा विश्वा’ आदिपदवत् द्विधा संकेतो द्रष्टव्यः । सर्वत्र कपाठः स्थूलाक्षरमुद्रितेन पाठेन सहान्वेति, बम्बई-मुद्रितं च विपर्येति । इह त्वनयोर्वैपरीत्यमुपलक्ष्यते ।

अनेजत् । एकम् । मनसः । जवीयः । न । एनत् । देवाः । आप्नुवन् । पूर्वम् । अर्शत् ॥ तत् । धावतः । अन्यान् । अति । एति । तिष्ठत् । तस्मिन् । अपः । मातरिश्वा । दधाति ॥४॥

तत् । एजति । न । एजति । दूरे । ऊँऽइत्यूँ । अन्तिके ॥ अन्तः । अस्य । सर्वस्य । ऊँऽइत्यूँ । सर्वस्य । अस्य । बाह्यतः ॥५॥

यः । तु । सर्वाणि । भूतानि । आत्मन् । एव । अनुपश्यतीत्यनु पश्यति ॥ सर्वभूतेष्विति सर्व भूतेषु । च । आत्मानम् । ततः । न । वि । चिकित्सति ॥६॥

यस्मिन् । सर्वाणि । भूतानि । आत्मा । एव । अभूत् । विजानतऽइतिवि 'जानतः ॥ तत्र । कः । मोहः । कः । शोकः । एकत्वमित्येक त्वम् । अनुपश्यतऽइत्यनु पश्यतः ७

आप्नुवन् । अन्यान् । तिष्ठत् । तस्मिन् । मातरिश्वा ॥४॥
ऊँऽइत्यूँ । ऊँऽइत्यूँ ॥५॥
आत्मन् । अनुपश्यतीत्यनु पश्यति । सर्वभूतेष्विति सर्व भूतेषु । आत्मानम् । चिकित्सति ॥६॥
यस्मिन् । आत्मा । तत्र । एकत्वमित्येक त्वम् । अनुपश्यतऽइत्य[2] पश्यतः ॥७॥

जवीयः । [2]तिष्ठतः ॥४॥
बाह्यतः ॥५॥ यः ॥६॥
यस्मिन् । विजानतऽइतिवि[3] जानतः ॥७॥

---

१. 'जानतः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठः पाठान्तरं वेति विचारार्हम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

सः । परि । अगात् । शुक्रम् । अकायम् । अव्रणम् । अस्नाविरम् । शुद्धम् । अपापविद्धमित्यपाप विद्धम् ॥ कविः । मनीषी । परिभूरितिपरि भूः । स्वयम्भूरितिस्वयम् भूः । याथातथ्यतऽइतियाथा [1]तथ्यतः । अर्थान् । वि । अदधात् । शाश्वतीभ्यः । समाभ्यः ॥८॥

अन्धम् । तमः । प्र । विशन्ति । ये । असम्भूतिमित्यसम् भूतिम् । उपासतऽइत्युप आसते ॥ ततः । भूयऽइवेतिभूयः इव । ते । तमः । ये । ऊँऽइत्यूँ । सम्भूत्यामितिसम् भूत्याम् । रताः ॥९॥

अन्यत् । एव । आहुः । सम्भवादितिसम् भवात् । अन्यत् । आहुः । असम्भवादित्यसम् भवात् ॥ इति ।

शुक्रम् । अव्रणम् । अस्नाविरम् । शुद्धम् । अपापविद्धमित्यपाप विद्धम् । याथातथ्यतऽइतियाथा तथ्यतः । शाश्वतीभ्यः । समाभ्यः ॥८॥

असम्भूतिमित्यसम् भूतिम् । उपासतऽइत्युप आसते । ऊँऽइत्यूँ । सम्भूत्यामितिसम् भूत्याम् ॥९॥

अन्यत् । अन्यत् । असम्भवादित्यसम् भवात् । शुश्रुम । विचचक्षिर-

---

अकायम् । [2]अव्रणम् । अपापविद्धमित्यपाप विद्धम् । स्वयम्भूरितिस्वयम् भूः । य्याथातथ्यतऽइतिय्याथा[3] तथ्यतः ॥८॥

य्ये । भूयऽइवेतिभूयः इव । य्ये ॥९॥

---

१. 'तत्थ्यतः' इति काशिकः पाठः ।

२. अपपाठोऽयम्, 'अव्रणम्' इत्येवं वकारवता पाठेन भाव्यम् ।

३. ककोशशैल्यनुसारमिह 'य्याथा' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

शुश्रुम । धीराणाम् । ये । नः । तत् । विचचक्षिरऽइतिवि [1]चचक्षिरे ॥१०॥

सम्भूतिमितिसम् भूतिम् । च । विनाशमितिवि नाशम् । च । यः । तत् । वेद । उभयम् । सह ॥ विनाशेनेतिवि नाशेन । मृत्युम् । तीर्त्वा । सम्भूत्येतिसम् भूत्या । अमृतम् । अश्नुते ॥११॥

अविद्याम् । विद्यायाम् ॥ विद्यायाः । अविद्यायाः ॥ विद्याम् । अविद्याम् ॥ अविद्यया । विद्यया ॥१२॥

वायुः । अनिलम् । अमृतम् । अथ । इदम् । भस्मान्तमितिभस्म अन्तम् । शरीरम् ॥ ओम् । क्रतोऽइतिक्रतो । स्मर । क्लिबे । कृतम् ॥१३॥

ऽइतिवि चचक्षिरे ॥१०॥

मृत्युम् । सम्भूत्येतिसम् भूत्या । अश्नुते ॥११॥

अविद्याम् । विद्यायाम् । विद्यायाः । अविद्यायाः । विद्याम् । अविद्याम् । अविद्यया । विद्यया ॥१२॥

भस्मान्तमितिभस्म अन्तम् । क्रतोऽइतिक्रतो ॥१३॥

य्ये । विचचक्षिरऽइतिवि[2] चचक्षिरे ॥१०॥

विनाशमितिवि नाशम् । य्यः । उभयम् । विनाशेतिवि नाशेन ॥११॥

विद्यायाम् । विद्यायाः । अविद्यायाः । अविद्यया । विद्यया ॥१२॥

[3]वायुः ॥१३॥

---

१. 'चचक्षिरे' इति काशिकः पाठः ।

२. ककोगशैल्यनुसारमिह 'वि' इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

३. इतः पूर्वासां तिसृणां मन्त्र कण्डिकानां केषाचिदेवापुनरुक्तानां पदानां पदपाठस्य द्वादशकण्डिकायामेव पाठात् इह द्वयोः कण्डिकासंख्ययोर्भेदो द्रष्टव्यः ।

हि॒र॒ण्मयेन । पात्रेण । स॒त्यस्य । अपिहितमित्यपिहितम् । मुखम् ॥ यः॒ । अ॒सौ । आ॒दि॒त्ये । पुरुषः॑ । सः॒ । अ॒सौ । अ॒हम् ॥१४॥

ओ३म् । खम् । ब्रह्म[1] ॥

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

हि॒र॒ण्मयेन । पात्रेण । स॒त्यस्य । अपिहितमित्यपि हितम् । आ॒दि॒त्ये ॥१४

ॐ । खम् । ब्रह्म ॥

॥ इति वाजसनेयसंहितापदे चत्वारिंशतिमो[2]ऽध्यायः ॥

---

[3]हि॒र॒ण्मयेन । य्य? ॥१४॥

ओं । खम्ब्रह्म[4] ॥

[5]इतिश्री वाजसनेयि संहितायां शाकल्यकृते पदेन चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥

---

१. मन्त्र-संहितायां पदानीमानि सप्तदशकण्डिकायामेव पठ्यन्ते, पदपाठे तु ततो बहिः । कारणमत्र मृग्यम् ।

२. द्रष्टव्या ५२७ पृष्ठस्था टिप्पणी १ ।

३. इतः पूर्वस्याः मन्त्रकण्डिकायाः पूर्वं गतत्वान्नेह तत्पदानि पठ्यन्ते । अत इह तिसृणां कण्डिकासंख्यानां भेदो द्रष्टव्यः ।

४. पदापार्थक्यम् अपस्वरसंकेतश्चात्र दृश्यते । 'खम् । ब्रह्म' इत्येवं शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

५. इहैवास्यां पङ्क्तावपि स्वराङ्कनं दृश्यते । इदं च स्वराङ्कनं प्रायेणाशुद्धमेव ।

प्रथमं परिशिष्टम्

पाठ-भेद-निदर्शनम्

माध्यन्दिनसंहितायाः पदपाठे क्वचिद् विशिष्टाः पाठा उपलभ्यन्ते। तेषां विषये (एकं विहाय) यथास्थानं टिप्पण्यां विचारः कृतः[१]। तादृशां विशिष्टानां पाठानां झटिति परिज्ञानायेह क्रमशो निर्देश क्रियते—

पृष्ठम्	मन्त्रः	मुख्यपाठः[२]	विशिष्टः पाठः	स्थान-संकेतः
१०	३०	वेष्प?	वेष्य?[3]	क
१३	२	ऊर्णम्रदसमित्यूर्णं म्रदसम्	ऊर्णम्रदसमित्यूर्णम् म्रदसम्	क
२२	२५	प्रतिष्ठायां॑	प्रतिष्ठायै	दया०, उ०
२३	२५	प्रतिस्थायाऽइतिंप्रति स्थायां॑	प्रतिस्थायाऽइतिंप्रति स्थायै	,, ,,
२५	३०	अवृषायिषत	वृषायिषत	क
४७	७	द्यावांपृथिवींऽइति-द्यावांपृथिवी	द्यावांपृथिवीऽइति-द्यावांपृथिवी	क
४८	१०	आङ्गिरसी	आङ्गिरसि	दया०
६१	६	योऽइतियो	या। उ (द्वे पदे)	मही०

---

१. काशिकपाठे यस्मिन् यस्मिन् पदेऽवग्रहादुत्तरभागे नियतः स्वर-विशेषः स सर्वोऽपि यथास्थानमधस्तात् टिप्पण्यां निर्दिष्ट इति ते पुनर्नेह लिख्यन्ते। काशिकपाठभेदस्तत एव द्रष्टव्यः।

२. विविधपाठतुलनासौकर्याय मुख्यपाठस्याप्यत्र प्रायेण व्यञ्जनद्विर्वचनरहित एव पाठो निर्देक्ष्यते।

३. अस्माकं मते ककोशेऽपि च 'वेष्य?' इत्येव पाठः, तत्र पकारयकारयोर्बहुत्र समानरूपेणोल्लेखात्।

पृष्ठम्	मन्त्रः	मुख्यपाठः	विशिष्टः पाठः	स्थान-संकेतः
६७	२३	वलगहनमितिवलग हनम्	बलगहनमितिबलग हनम्[1]	दया०
६७	२३	वलगम	बलगम्[2]	दया०
६८	२५	वलगहनऽइतिवलग हनः	बलगहनऽइतिबलग हनः[3]	,,
६८	२५	वलगहनाविितिवलग हनौ	बलगहनाविितिबलग हनौ[3]	,,
८९	३	उपरिप्रुतेत्युपरि प्रुता	उपरिप्लुतेत्युपरि प्लुता	ग० ट०
११२	१९	पन्थाम्	पथाम्	क० ज०
१३४	१८	पितरा । मातरा	पितरामातरा	नागेशः[4]
१४१	३६	दुस्तरऽइतिदुस्तरः	दुस्तरऽइतिदुः तरः	दया०
१४४	४	सहौजसऽइतिसह ओजसः	सहौजसऽइतिसह औजसः	,,
१५०	१९	आपाम	अपाम	टि० द्र०
१५५	३	सुक्तवार्य	युक्ताय	क० टि० द्र०
१७६	६८	दारूणि	दारुणि	दया०
१७८	७५	मस्मसा	भस्मसा	,,
१८१	४	वामदेव्यमितिवाम देव्यम्	वामदेव्युमितिवाम देव्यम्	क०
१९४	४३	प्रवणेभिरितिप्र वणेभिः	प्रवणेभिरितिप्रवणेभिः	क०[5]
२३७	८	वित्रलमितिवि त्रलम्	वित्रलमितिवि त्रलम्	क० दया०

१. अयं पदपाठे पाठः, भाष्ये तु गाहतेरुत्तरपदं निरुक्तम् ।

२. भाष्ये गच्छतेरुत्तरपदं निरुक्तम् ।

३. प्रथमपृष्ठस्था टिप्पणी ३ द्रष्टव्या ।

४. महाभाष्यप्रदीपोद्योते ६।३।३३ ।।

५. ऋगथर्वपदपाठयोरपि नावगृह्यते ।

पृष्ठम्	मन्त्रः	मुख्यपाठः	विशिष्टः पाठः	स्थान-संकेतः
२७८	३८	वीध्र्यायेतिवि ईध्र्याय	वीध्र्यायेतिवि ईध्र्याय	ट०
२८८	३	घृतश्चुतऽइतिघृत श्चुतंः	घृतश्च्युतऽइतिघृत श्च्युतंः[1]	क० दया०
२८८	३	मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतंः	मधुश्च्युतऽइतिमधु श्च्युतंः[1]	,, ,,
३१४	७८	स्वतवानितिस्व तवान्	स्वतवानितिस्वत वान्	क०
३५४	४७	ये	य?	क०
३५५	५०	प्र । चिकितुः	प्रचिकितः	उ० मही० दया०
३६६	८२	सब्वम्	सब्वम्[2]	
३९२	७०	चम्ब्रीवेतिचम्ब्री इव	चम्ब्रीवेतिचम्ब्रि[3] इव	ज० ,, ,,
३९३	७२	वर्ति?	वर्ती?	क०
४०३	३०	ऊर्ण्णम्म्रदाऽइत्यूर्ण्ण म्रदाः	ऊर्ण्णम्म्रदाऽइत्यूर्ण्णम् म्रदाः[4]	क०
४०६	३९	मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतंः	मधुश्च्युतऽइतिमधु श्च्युतंः[5]	क०
४१९	१६	सादयात्	सादयत्	क०
४५६	१	बस्वैंः । तेगाम्	बस्वैंः । तेगान्	ट०
		बस्वैंः । तेगान् (ट)	बस्वैंः । स्तेगान्	तैत्ति०
		तेगाम्	ते । गाम्	दया०
४५८	२	निवेष्पमितिनि वेष्पम्	निवेष्यमितिनि वेस्यम्[6]	मुद्रितेषु
४६५	१९	युजत्राः	यजत्राः	ज

१. बम्बईमुद्रिते उव्वटमहीधरभाष्ययुतेऽप्ययमेव पाठः ।

२. बम्बईमुद्रित उव्वटमहीधरभाष्ययुतेऽपि 'सब्वं' सर्वानुदात्तमुपलभ्यते

३. ऋक्पदपाठे १०।६१।१५ ।।

४. द्र० पृ० १३, मं० ४ पाठान्तरम् ।

५. द्र० पृ० २२८, मं० ३ पाठान्तरम् ।

६. पाठभेदविचार एतत्परिशिष्टान्ते द्रष्टव्यः ।

पृष्ठम्	मन्त्रः	मुख्यपाठः	विशिष्टः पाटः	स्थान-संकेतः
४८२	२	च । रिषत्	चरिषत्	क०
५००	१९	त्रिबन्धुरऽइतिंत्रि बन्धुर?	त्रिवन्धुरऽइतिंत्रि वन्धुरः	क०, अन्यत्रापि
५१५	३१	सुस्वयन्ती-ऽइतिंसुस्वयन्ती	सुस्त्रयन्तीऽइतिं सु स्त्रयन्ती	क० दया० अन्यत्रापि
५१९	४२	चिश्वा	चिश्च्या[1]	क०
५२९	३	पुँश्चलूम्	पूँश्चलम्	क० दया०
५७८	८३	पदा । नि	पदानि '	क० ज० उ०
५८३	११	सोऽइतिसो	सा । ऊँऽइत्यूँ[2]	म० दया०
५९४	४८	दैव्यां-ं	दैव्यांं	ट०
५९६	५२	घृतस्नूरितिंघृत स्नूं	घृतस्नूरितिंघृत स्नू?[3]	ज०
६२१	७	ध्वान्तऽइतिधु आन्तं	ध्वान्तऽइतिधू आन्तं	ट०
६२३	३	असुर्य्यां-ं	असुर्य्यांं	ट०

वेष्पः–निवेष्पम्–निवेष्पाय–पदानां साधुत्वासाधुत्वविवेचनम्

मा० सं० १।३० मन्त्रे वेष्पः स्थाने वेष्यः पदम्; मा० सं० २५।२ मन्त्रे निवेष्पम् स्थाने निवेष्यम् पदम्; मा० सं० १६।४४ मन्त्रे च निवेष्प्याय स्थाने निवेष्य्याय पदं क्वचिन्मुद्रितेषु ग्रन्थेषूपलभ्यते (काण्वपाठेऽपि क्रमशः १।१०।२; २७।२।१; १७।७।३ मन्त्रेष्वित्थमेव मुद्रणं क्वचिद् दृश्यते)। अत्र सर्वत्रापि पकारस्थाने यकारवर्णापत्तिरुपलभ्यते। तत्र मा० सं० १।३० मन्त्रे निस्सन्दिग्धो वेष्पः पकारवान् पाठ इत्यस्माकीनैराचार्यैः पदवाक्यप्रमाणज्ञैः पण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुभिः स्वकीये यजुर्वेदभाष्यविवरणे १८७ संख्याकान् संहिताया हस्तलेखान्, ४१ मितान् पदपाठस्य हस्तलेखान् दृष्ट्वा ४१ संख्या-मितानां वेदपाठिनां प्रत्यक्षं पाठमनुनिशम्य स्थिरीकृतः (द्र० भाग १ पृष्ठ

---

१. द्र० २८८ पृष्ठस्था टि० १।

२. द्र० ६१ पृष्ठस्था टि० १।

३. 'घृतस्नू' शब्द ऋग्वेदे (१।१६।२; ३।६।६) अप्यन्तोदात्त एवोपलभ्यते। द्रष्टव्यात्र ५९६ पृष्ठस्था टिप्पणी।

१३४—१४७ द्वि० सं०)। अत्र वेष्यः पाठस्य या भ्रान्तिः सा वैबरसम्पादित-संहिता-ब्राह्मण-श्रौतसूत्रेषु वेष्यः इति पाठमुद्रणमूलेत्यपि तत्रैव व्यक्तीकृतम्।

इत्थमेव मा० सं० १६।४४ मन्त्रे निवेष्प्याय इत्येवं पकारवान् पाठः संहिताग्रन्थेषु उवटमहीधरयोश्च भाष्ययोरुपलभ्यते (दयानन्दसरस्वतीकृते भाष्ये निवेष्याय पाठो मुद्रणप्रमादजः)। पण्डितविश्वबन्धुशास्त्रिणा स्वकीये वैदिकपदानुक्रमकोशे (पृष्ठ १८३२) अस्य पदस्य **निवेष्याय** इत्येवं पाठः स्वीकृतः, काण्वसंहितायां (१७।७।३) तैत्तिरीयसंहितायां चाप्ययमेव पाठ उररीकृतः, परन्तु काण्वतैत्तिरीयसंहितयोरपि निवेष्प्याय इत्येवासंदिग्धः पाठ उपलभ्यते। मा० सं० २५।२ मन्त्रेऽपि निवेष्पम् इत्येव वैदिकानां पाठः (का० सं० २७।२।१ मन्त्रेऽपि निवेष्पम् इत्येव पाठः)। यत्तु मुम्बईमुद्रित उवटमही-धरभाष्ये मन्त्रे व्याख्याने च **निवेष्यम्** इत्येवं पाठ उपलभ्यते, स वैबरसम्पा-दितग्रन्थानुकरणमूलकः (अत्रापि स्वा० द० भाष्ये निवेष्यम् पाठो मुद्रणप्रमादज एव)। पण्डितविश्वबन्धुशास्त्रिणाऽपि मा० सं० २५।२; का० सं० २७।२।१ मन्त्रे यत् 'निवेष्यम्' पदं स्वीकृतं, तदपि वैबरसम्पादितग्रन्थानुकरणमूलकमेव। यत्तु मुम्बईमुद्रिते सभाष्ये शतपथे (१।३।१।१७) **विष्णोर्वेष्योऽसि** मुद्रितः पाठो दृश्यते, सोऽपि वैबरसम्पादितशतपथानुकरणमूलक एव (अत्र भाग १, पृष्ठ ९५ टिप्पण्यवलोकनीया, अत्र वैदिकानां **वेष्पः** इति पकारवान् एव पाठो निर्दिष्टः)। एवमेव मुम्बईमुद्रिते शतपथे ५।३।४।११ कण्डिकायां **अथ निवेष्यं गृह्णाति** इति पाठो दृश्यते, सोऽपि वैबरसम्पादितशतपथानुकरणरूप एव। अत्र हि **निवेष्य**-पदेन 'आवर्तोदकम्' गृह्यत इति तदीयेन सायणभाष्येण कात्यायनश्रौतसूत्रव्याख्यानेन च प्रतीयते। मा० सं० १६।४४ मन्त्रपठितस्य **निवेष्प्याय** पदस्य व्याख्याने पकारवत् निवेष्पपदमावर्तकस्य भ्रमस्य (भंवर) वाचकमिति स्पष्टमाहतुरुवटमहीधरौ। तेनात्रापि शतपथे **निवेष्प्यं** इत्येव शुद्धः पाठो ज्ञेयः। यत्तु विद्याधरमिश्रः स्वीये कात्यायनश्रौतव्याख्याने **विष्णोर्वेष्पः** (२।७।२) इति निर्देशे वैबरमुद्रितमपपाठं परिमृज्य शुद्धं पाठं निर्दिशन्नपि उत्तरत्र (का० श्रौ० १५।४।३२ सूत्रे). **निवेष्याः** इत्येवं पठितवान्, तच्चिन्त्यम्। काश्यां चौखम्बामुद्रिते कर्कभाष्ये (का० श्रौ० १५।४।३० सूत्रे) **निवेष्येन** इत्येवं पठ्यते, स प्रत्यक्षं वैबरमुद्रितग्रन्थानुकरणमूलकोऽपपाठः, नह्यत्र तृतीयान्तपदस्य कश्चिदर्थः सम्भवति। प्रकरणानुसारं **निवेष्प्याः** **निवेष्याः** इत्येवं वा द्वितीयान्तं पदमेव साधु। अपि च 'निवेष्येन' पाठे णत्व-मपि प्राप्नोति, तस्य वारणमपि दुःशकमेव। यत्तु मैत्रायणीयानामाम्नाये (३।१५।२) **निवेष्येण** इति श्रूयते, सोऽपि स्वरानुरोधादपपाठ एव प्रतीयते।

अथ स्वर-मीमांसा—'वेष्प' इति पकारवान् शब्दः प्रत्ययस्वरेण, 'निवेष्प' इति च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः सम्पद्यते। **वेष्य** इत्येवं यकारवति पाठे यत्-प्रत्यये **यतोऽनावः**(अ० ६।१।२१३)इति नियमेन 'वेष्य' शब्द आद्युदात्तः स्यात्, यद्वा **तित्स्वरितम्** (अ० ६।१।१८५) इत्युत्सर्ग-नियमेन अन्तस्वरितः स्यात् ('मेध्य' शब्दे संहिताभेदेन उभौ स्वरौ दृश्येते), निवेष्यशब्देऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वमन्तस्वरित्वं वा स्यात्, अन्तोदात्तौ तु **वेष्यनिवेष्य** शब्दौ न कथंचिदपि संभवतः। यत्तु शौनकसंहितायां (६।१२।४=६।७।४ अजमेर सं०) निवेष्यः इतिपदस्यान्तोदात्तस्वरः पण्डित-विश्वबन्धुशास्त्रिणा पदानुक्रमकोशे (पृ० १८३२) प्रदर्शितः, सोऽपि राथ-ह्विटनीसंस्करणमूलक एव। वस्तुतस्त्वथर्वकोशेषु निवेष्यः इत्येवमन्तस्वरित-त्वस्य बाहुल्येनोपलम्भाद् अन्तस्वरितपाठ एव तत्र युक्तः। अत एवास्माभिः अजमेरमुद्रिताया अथर्वसंहितायाः षष्ठावृत्तौ निवेष्यः इत्येव पाठो विहितः।

माध्यन्दिनपाठस्य निश्चयेऽन्तःसाक्ष्यम्—माध्यन्दिनसंहितायाः पद-पाठस्य यस्मिन् पाठे संयुक्तानां वर्णानां द्वित्वं भवति, तस्मिन् पाठे षकारपकार-योगे षकारात्परः पकारो द्विर्लिख्यते, षकारयकारयोगे च यकारात् पूर्वः षकारो द्विर्लिख्यते। सत्येवं ष्प-ष्ययोर्द्विर्वचनप्रक्रियाभेदे पकारयकारभ्रान्तिस्तूदेत्येव न। एवं च द्विर्वचनयुक्तेषु कोशेषु सर्वत्र पकारस्यैव द्विर्लेखदर्शनात् त्रिष्वपि स्थलेष्वसन्दिग्धः पकारवानेव पाठः।

एतेन काण्वमाध्यन्दिनसंहितयोः तद्ब्राह्मणे श्रौतसूत्रे च **वेष्पः निवेष्पं निवेष्याय** इत्येव वैदिकानामविगीताः पाठा इत्युपपादितम् (अस्माभि-रुपलब्धेष्वपि हस्तलेखेषु प्रायेण पकारवानेव पाठः, यत्तु क्वचित् यकारवान् पाठो दृश्यते स पकार-यकारयोर्लिपिसादृश्यमूलक एव)। ये तु खलु बैबरमुद्रा-पितान् ग्रन्थान् चक्षुर्निमील्यानुसरन्ति त एवात्र अवैदिकान् भ्रष्टान् पाठान् पठन्त्युदाहरन्ति च।

एतेन ये भारतीया विपश्चितः पाश्चात्यविद्वद्भिः सम्पादितान् ग्रन्थान् सर्वथा दोषविरहितान् मत्वा तेषां परं प्रामाण्यमाश्रयन्ति ते पदे पदे स्खलन्ति। ऋग्वेदस्य मैक्समूलरसम्पादितसंस्करणमाश्रित्य तन्मन्त्रगणनाय प्रवृत्ताः सर्वेऽपि विद्वांसो भ्रान्ताः, इत्यस्माभिर् **ऋग्वेदस्य मन्त्रसंख्या** नाम्नि निबन्धे बहोः कालात् पूर्वं व्यक्तीकृतम्।

वस्तुतस्तु वैदिकपाठविचारे संप्रदायविदो वैदिका एव प्रमाणम्, इत्यल-मतिपल्लवितेन।

द्वितीयं परिशिष्टम्

यमानां स्वरूपम्, संख्याः, लेखन-प्रकारश्च

वैदिकेषु पलक्क्नी चक्ख्नतुः जाग्मः, जग्घ्नुः इत्यादिषु अनुनासिके पञ्चमे वर्णे परतः सवर्गीयादुत्तरस्य मध्यस्थस्य नासिक्यत्वेनोच्चारितस्य वर्णस्य यमत्वं प्रसिद्धम्। तथा चोक्तं कौशिकशिक्षायाम्—

पलक्क्नी चक्ख्नतुर्जग्मिमर्जग्घ्नुरित्यत्र यद् वपुः।
नासिक्येनोक्तं कादीनां त इमे यमाः।
तेषामुकारः संस्थानवर्गीयत्वलक्षकः॥[1] इति।

औदव्रजिराचार्योऽप्याह—अनन्त्यान्त्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वगुणः इति (ऋक्तन्त्रव्याकरण प्रपा० १)।

नारदीयशिक्षायां (२।२।८) यमलक्षणम्—

अनन्त्यश्च भवेत् पूर्वोऽन्त्यश्च परतो यदि।
तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत् सवर्णः पूर्ववर्णयोः॥ इति।

एवमेवान्यासु शिक्षासु यमस्वरूपत्वमुपलभ्यते। ऋक्प्रातिशाख्ये (६।२९)ऽप्युक्तम्—

स्पर्शा यमाननुनासिकाः स्वान् परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेषु॥ इति।

व्याख्यातं चोवटेन—अननुनासिकाः स्पर्शाः स्वान् यमानापद्यन्तेऽनुनासिकेषु स्पर्शेषु परेषु इति।

तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये (२१।१२)ऽपि—स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्व्यान् नासिक्याः॥ इति।

---

१. उद्धृतं वर्णोच्चारणशिक्षायाम् अजमेरमुद्रितायां सप्तमप्रकरणे। तत्र 'चक्ख्नतुः जघ्घ्नुः' इत्यपपाठौ। एवमेव 'त इमेऽयमाः' इत्येवम् 'अयमाः' छेदोऽपि वैदिकमतविरुद्धो ज्ञेयः।

शुक्लयजु प्रातिशाख्येऽपि—कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः (८।२४) इत्येवं यमा निर्दिष्टाः ।

यमसंज्ञका वर्णा अनुनासिका इत्यापिशलिः पाणिनिश्चापि स्वकीय-लोकवेदसाधारण्योः शिक्षयोः प्रतिजानते । तथाहि—अनुस्वारयमा नासिक्याः[1] ।। इति ।

तत्र कति यमा इत्यत्र विवदन्ते व्याख्यातारः । चत्वारो यमा इत्येके संगिरन्ते, विंशतिर्यमा इत्यपरे । तथाहि—चत्वारो यमाः कुँ खुँ गुँ घुँ इति याज्ञवल्क्यशिक्षायाम् (२१२, काशीमुद्रिते शिक्षासंग्रहे) उच्यते ।

उवटस्तु शुक्लयजुःप्रातिशाख्यस्य कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः सूत्रस्य व्याख्याने सूत्रोक्तान् कुँ खुँ गुँ घुँ इत्येतानुपलक्षणं मन्यमानः यमसंज्ञका वर्णा विंशतिसंख्याका भवन्ति इत्येवं विंशतिसंख्याकान् यमान् आह ।

याज्ञवल्क्यशिक्षायां चतुष्ट्वमुल्लिख्यापि यथोत्तरश्लोके तन्निदर्शना-न्युक्तानि तया विंशतिरेव यमास्तन्मतेऽपीति ज्ञायते । तथाहि तन्निदर्शकः श्लोकः—

रुक्क्मेति प्रथमो ज्ञेयः सक्त्थ्ना इत्यपरो भवेत् ।
विद्द्मा ते तु तृतीयश्च जम्भे दद्ध्मश्चतुर्थकः ।।[2] इति ।

अस्मिन् श्लोके स्पष्टमेव सक्त्थ्ना पदे चतुर्थवर्गस्य द्वितीयो वर्ण-स्थकारः, विद्द्मा पदे चतुर्थवर्गस्य तृतीयो वर्णः, दद्ध्मः पदे तस्यैव वर्गस्य चतुर्थो वर्णो यमत्वेनोदाहृतः । एतेन ज्ञायते यत् पूर्वत्रोक्ते चत्वारो यमाः पाठे चतुष्ट्वसंख्या प्रथमवर्गस्थानामेव चतुर्णां वर्णानां द्योतिका नास्ति, अपितु प्रतिवर्गं प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थवर्णानां सस्थानत्वेन पिण्डीकृत्योक्ताः । तेन वर्गभेदन विंशतिः सन्तोऽपि यमाः सस्थानत्वेन पिण्डीकृत्य चतुर्धा एव ।

अत एव याज्ञवल्क्यशिक्षाया व्याख्यात्राऽमरनाथशास्त्रिणाऽप्युक्तम्—चत्वार इति । उकारः सादृश्यार्थः इति ।

---

१. आपिशलशिक्षा १।१४ ।। पाणिनीयशिक्षा १।१६ ।। द्र० अस्म-त्सम्पादितानि शिक्षासूत्राणि (द्वि० संस्क०) ।

२. मुद्रितपाठे पूर्वयोरुदाहरणयोर्मुद्रणे द्वित्वाभावरूपा या अशुद्धिः तां परिमृज्यात्र पाठो निर्दिष्टः ।

अयमेवार्थः पूर्वोद्धृतकौशिकशिक्षासूत्रेषु तेषामुकारः सस्थानवर्गीयलक्षकः इत्येवं स्पष्टमुक्तः।

एतेन चत्वार एव यमा इति मतं प्रत्युक्तं वेदितव्यम्।

अथेदानीं विचार्यते द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमवर्गस्थानां यमानां निर्देशः लिप्यां कथं कर्तव्य इति। कुतः संदेह इति चेत् ? माध्यन्दिनसंहिताया आधुनिकेषु मुद्रितग्रन्थेषु क्वचिल्लिखितग्रन्थेषु च 'पत्नी' इत्येवमादिषु केषुचित् पदेषु 'पत्क्नी' इत्येवं पाठदर्शनात्। आश्चर्यकरं त्वेतद् यत्तेष्वेव ग्रन्थेषु आत्मा विद्द्मः दद्ध्मः गृभ्भ्णामि इत्यादिषु न प्रथमवर्गीयाः क ग घ वर्णा निर्दिश्यन्ते। एतेन ज्ञायते पत्न्यावहोरात्रे (३१।२२) मन्त्रे पत्क्नावहोरात्रे लेखनमाहोपुरुषिकामात्रम्। अमरनाथशास्त्रिणा याज्ञवल्क्यशिक्षाव्याख्यायाष्टिप्पण्यां (पृष्ठ १५५ टि० ३) 'ननु तकारस्य द्विर्भावे द्वितीयतकारस्यैव (शु० य० प्रा० १।१६१) यमत्वे ककारलेखनमसंगतमिति चेत् इत्येवमाशङ्क्य न, नासामूलेन करणेन यमोच्चारणे प्रवृत्तो यत्नः जिह्वामूलीयसदृशीं श्रुतिमुत्पादयेत् इति तथैव संभवाभिप्रायेण लिखनात् इत्येवं ककारलेखनस्य समुत्पत्तिर्दर्शिता, सा गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः इत्याभणकमनुसरति। अपि च वर्गीयप्रथमस्य यमस्य जिह्वामूलीयसदृशी ध्वनिरभिप्रेता, तर्हि वर्गीयतृतीयचतुर्थयोर्यमयोः कीदृशी ध्वनिरुत्पादनीयेति न तेन महानुभावेन स्पष्टीकृतम्। एतेन 'पत्क्नी' इत्येवं ककारलेखनं तादृशोच्चारणं च शास्त्रविरुद्धमिति स्पष्टम्।

तृतीयं परिशिष्टम्

ꣳ ꣴ चिह्नयोः स्वरूपं तदुच्चारणञ्च

वैदिकासु कासुचित् संहितासु ꣳ इत्येवं ꣴ इत्येवं वैकप्रकारकं चिह्नमुपलभ्यते। माध्यन्दिनसंहितायां तु ꣳ ꣴ इत्युभौ चिह्नौ स्थितिभेदेन व्यवस्थितावुपलभ्येते। ꣳ ꣴ इत्येतौ कस्य वर्णस्य द्विविधव्यवस्थितोच्चारणस्य चिह्नाविति विचार्यते।

इमौ चिह्नौ सदा तत्रैवोपलभ्येते यत्र रशषसहेषु परतोऽनुस्वास्य परसवर्णं न भवति। माध्यन्दिनसंहितायाम् अनुस्वारस्य रशषसहवर्णान् विहाय सर्वत्रैव नित्यं परसवर्णत्वं भवति। रशषसहानां सवर्णो सानुस्वारं वर्णान्तरं नास्ति इति वैयाकरणा वैदिकाश्च मन्वते। तेन रशषसहेषु परतोऽनुस्वारस्य परसर्वणत्वं न भवति, अनुस्वारः स्वेनैव रूपेणावतिष्ठते। माध्यन्दिना यथा यवयोर्गुरुलघुलघुतरभेदेन त्रिविधं विशिष्टमुच्चारणं विदधते, तथैवानुस्वारस्यापि ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विविधं विशिष्टमुच्चारणं कुर्वते।

पुरा कालेऽनुस्वारस्य यवयोरिव त्रिविधमुच्चारणमभूदिति प्रातिशाख्यपरिशिष्टभूतात् प्रतिज्ञापरिशिष्टाज्ज्ञायते। तथाहि तत्सूत्रम्—

तस्य त्रैविध्यमाख्यातं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः।
दीर्घात् परो ह्रस्वो ह्रस्वात् परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः॥ ३।२॥

एषु प्राचीनाचार्यैरुक्तस्तृतीयो भेद इदानीं लुप्तः। तथा चोक्तमस्य सूत्रस्य व्याख्यानेऽनन्तभट्टेन—

वस्तुतस्तु गुरुदीर्घयोर्भेदो नास्ति तथाप्युपाधिभेदाद् भेदो मन्तव्यः। अस्ति चात्रोपाधिः—संज्ञाभेदो लिपिभेदश्च। तृतीयस्त्विदानीं प्रायशः परिभ्रष्टः, तथापि प्राचीनसंप्रदायानुरोधाज्ज्ञायते।

नायं वर्णविशेषः—यथा चास्माभिः पूर्वमुपपादितं तथा ꣳ ꣴ इत्येताभ्यां चिह्नाभ्यां निर्दिष्टं नानुस्वाराद् वर्णान्तरं किञ्चित्। अत एव

प्रातिशाख्ये वर्णप्रकरणेऽस्य निर्देशो नोपलभ्यते। यदि चास्य वर्णान्तरत्वं स्वीक्रियेत तर्हि प्रातिशाख्येन विरोध उत्पद्यते। प्रातिशाख्ये अं इत्युस्वारः (८।२१) सूत्रेण अनुस्वारस्य सद्भावः सूचितः। माध्यन्दिनसंहितायाम् अनुस्वारस्य नित्यं परसवर्णत्वं भवतीत्युक्तं पुरस्तात्, अत एव क्वचिदपि वैदिकपाठे[1]ऽनुस्वारो नोपलभ्यते। सति चानुस्वाराभावे यथा प्रातिशाख्यप्रवक्त्रा माध्यन्दिनपाठेऽदृश्यमाणानां वर्णान्तराणां तस्मिन् ळह्ळजिह्वामूलीयोपध्मानीयनासिक्या[2] न सन्ति माध्यन्दिनानाम्, लृकारो दीर्घः, प्लुतश्चोक्तवर्जम् (८।३५) इति सूत्रेण प्रतिषेध उक्तस्तथाऽनुस्वारस्यापि प्रतिषेधो व्यधास्यत्। न च तेनानुस्वारस्य प्रतिषेधो विहितः। तेन ज्ञायते ऽस्त्यनुस्वारस्य माध्यन्दिनसंहितायां सद्भावः। स च रशषसहपर एव सम्भवति यत्रानुस्वारस्य परसवर्णत्वं न प्राप्नोति। एतेन ज्ञायते यन्माध्यन्दिनसंहितायां ँ ॅ इत्येवं भूतौ यौ द्वौ लिपिचिह्नावुपलभ्येते तावनुस्वारस्यैव द्विविधोच्चारणाय कल्पितौ, न वर्णान्तरस्य कस्यचिद् द्विविधस्य। एतेनान्यसंहितास्वपि यत्र ँ ॅ इत्येवं वैकविधमेव चिह्नमुपलभ्यते तदप्यनुस्वारस्यैव ज्ञेयः।

यत्तु प्रतिज्ञासूत्रे—अथानुस्वारस्य ॅ इत्यादेशः शषसहरेफेषु इत्यत्रादेशरूपेण निर्देशः, कृतः सोऽपि लिपिचिह्नरूपादेशपर एव व्याख्यातव्यः, न तु वर्णान्तरादेशरूपः। अन्यथा पूर्वमुक्तः प्रातिशाख्यविरोध आपद्येत।

अनुस्वारस्य लिपिचिह्नभेदे कारणम्—यदि ँ ॅ चिह्नाभ्यां निर्दिष्टोऽनुस्वार एव तर्हि वर्णान्तरवल्लिपिभेदः कुत इति चेद्, उच्यते—माध्यन्दिनसंहितायाम् अनुस्वारस्य द्विविधोच्चारणस्य (प्राचीनमते त्रिविधस्य) विहितत्वात् द्विविधोच्चारणभेदनिदर्शनाय लिप्यां द्विविधं चिह्नमावश्यकम्, तच्च द्विविधं चिह्नं यथानुस्वारचिह्नं वर्णोपरि निर्दिश्यते तथोपरि सुकरतया न संभवति, अतस्तस्य द्विविधं चिह्नं वर्णानन्तरं ँ ॅ रूपेण निर्दिश्यते।

ँ ॅ निर्दिष्टयोरुच्चारणप्रकारः—साम्प्रतिका वैदिका आभ्यां चिह्नाभ्यां निर्दिष्टस्यानुस्वारस्य ग्वङ् गुङ् इत्येवमुच्चारणं विदधति। एतादृश-

१. माध्यन्दिनसंहिताया येषु मुद्रितग्रन्थेषु अनुस्वार उपलभ्यते ते सर्वे वैबरमुद्रितग्रन्थानुसारमेव मुद्रिताः सन्ति। न तादृशो वैदिकानां पाठः, अतस्तान् दृष्ट्वा न भ्रमितव्यम्।

२. नासिक्यः=अनुनासिकस्वरः। सत्यपि नासिक्यस्य निषेधे 'संस्कृत' इत्येवामादिषु क्वचिद् नासिक्यः स्वरः कथं दृश्यते इति विचारार्हम्।

मुच्चारणं प्रत्यक्षमेव दोषग्रस्तम्, नह्यर्धमात्रिकस्य वर्णस्य सार्धद्विमात्रिकं ग्वङ्, द्विमात्रिकं गुङ् इत्येवं वोच्चारणरणं साधु शक्यते वक्तुम् ।

याज्ञवल्क्यशिक्षाव्याख्यात्राऽमरनाथशास्त्रिणा ग्वङ् इत्येवमुच्चारणस्य स्पष्टमशास्त्रीयत्वमुक्तम्—ये च 'गणपतिग्वङ्हवामहे' इत्येवमुच्चारयन्ति ते ऽनधीतविद्या प्रातिशाख्याद्यनभिज्ञाश्च । पृष्ठ १०६ ।

ह्रस्वदीर्घसंज्ञयोरभिप्रायः—न च दीर्घात् परस्य ह्रस्वसंज्ञायाः ह्रस्वात् परस्य च दीर्घसंज्ञाया विधानात् मात्रिकद्विमात्रिकालिकेन भवितव्यम् । नह्यत्र ह्रस्वदीर्घशब्दौ अचां ह्रस्वदीर्घसंज्ञावत् द्विमात्रैकमात्राकालविधायकौ, अपितु द्विविधस्यानुस्वास्योच्चारणे प्रयत्नस्य गुरुलघुभावस्यैव द्योतकौ ।[1]

एतेन ҉ ౿ चिह्नाभ्यां संकेतितस्य द्विविधस्यानुस्वारस्य गुरुलघुप्रयत्नाभ्यामेवोच्चारणं कर्तव्यम्, न तु ग्वङ् गुङ् इत्येवं रूपेण इति सम्यक् व्यवस्थापितम् ।

---

१. अमरनाथशास्त्रिणाऽपि पूर्वोद्धृतप्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रस्य आदेश शब्द एवं व्याख्यातः—तत्रादेशश्च द्विमात्रिकाद्युपलक्षितवर्णविशेषोच्चारणस्वरूप एव ।

तुरीयं परिशिष्टम्

यकारषकारयोर्जकारखकारोच्चारणयोर्विवेचनम्

साम्प्रतिका माध्यन्दिना यथालक्षणं गुरुसंज्ञकस्य[1] यकारस्य जकारोच्चारणं षकारस्य टवर्गसंयोगं ककारादिसंयोगं च विहाय खकारोच्चारणं कुर्वन्ति । तद्विषये विचार्यते—किमनयोर्जकारखकारोच्चारण शास्त्रसम्मतमुताशास्त्रीयम् । तत्र तावत् यथाक्रममनयोर्जकारखकारोच्चारणविधायकानि वचनानि प्रस्तूयन्ते संक्षेपेण—

जकारोच्चारणविधायकानि वचनानि—याज्ञवल्क्यशिक्षायामेवं विधीयन्ते—

पादादौ च पदादौ च संयोगावग्रहेषु च ।
जशब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः ॥१५०॥

प्रातिशाखीय-प्रतिज्ञा-परिशिष्टेऽपि—

'अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तस्य, संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषेणादिमध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणम्' । २।१ ॥

एवमेव माध्यन्दिनशिक्षाया लघुमाध्यन्दिन शिक्षायां च विहितम् ।

तत्र जकारोच्चारणं किम्मूलकमिति तावद् प्रस्तूयते—माध्यन्दिनाः यकारवकारयोस्त्रैविध्यं प्रतिजानते गुरुलघुलघुतरभेदेन । तदुक्तं याज्ञवल्क्य— शिक्षायाम्—

वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघूतरः ।
आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघूतरः ॥
यवर्णस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघूतरः ।
................................॥ १५५-१६१ ॥

---

१. क्व यकारो गुरुसंज्ञो भवतीत्यस्य निदर्शनं याज्ञवल्क्यशिक्षायां विस्तरेणोक्तम् । तदनुसृत्यास्माभिः सोदाहरणनिर्देशो 'यकारवकारयोर्विशिष्टा लेखनपद्धतिः' इत्यस्मिन् प्रकरणे पूर्वत्र (पृष्ठ ३५-३६) यथाशास्त्रं विहितस्तत्र द्रष्टव्यः ।

अत्र स्मृतयोर्गुरुसंज्ञकयोरुच्चारणं केन प्रयत्नेन भवतीति तावद् विवेचनीयम् । अन्तस्थानां वर्णानां शिक्षाकारैः ईषत्स्पृष्टः प्रयत्न ऐकमत्येन प्रतिपाद्यते । तेन यदा ईषत्स्पृष्टप्रयत्नजौ यकारवकारौ ईषत्स्पृष्टप्रयत्नात् किंचिदधिकेन प्रयत्नेनोच्चार्येते तदेमौ गुरू भवतः । एतच्च पदान्तयोर्यकार-वकारयो विधायके व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य (अ० ८।३।१८) इति पाणिनीये सूत्रे प्रयत्नशब्दनिर्देशेन विज्ञातुं शक्यते । अयमेवार्थः सुस्पृष्टं त विजानीयात् (१६१) इति याज्ञवल्क्यशिक्षावचनेनोच्यते । अत्र सुस्पृष्ट-मित्यस्य न स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चारणे विवक्षा । तेन यथा पदान्तीयौ यकारवकारा-वीषत्प्रयत्नौ सन्तावपि लघुप्रयत्नेनोच्चार्येते, तथैव गुरुसंज्ञकौ यकारवकारावपि ईषत्प्रयत्नावेव गुरुप्रयत्नेनोच्चारणीयौ इत्याचार्याणामभिप्रायो ज्ञेयः । यथा पदान्तीयौ लघुतरौ यकारवकारौ लघुप्रयत्नेनाविस्पष्टरूपेणोच्चार्येते, तथैव गुरू यकारवकारौ गुरुप्रयत्नेन सुस्पष्टमुच्चारणीयौ । तेन गुरू यकारवकारौ सुस्पष्टौ, लघू यकारवकारौ स्पष्टौ लघुतरौ यकारवकारावीषत्स्पष्टावुच्चारणीयाविति भावो विस्पष्ट एव ।

एतेन विवेचनेनेदं सुव्यक्तं भवति यथा लघुतरौ यकारवकारौ ईष-त्स्पृष्टलघुतरप्रयत्नेनोच्चार्यमाणौ न वर्णान्तररूपेण विक्रियेते, तथैव ईषत्स्पृष्ट-गुरुप्रयत्नजावपि नोच्चारणे वर्णान्तरं भेजेते इति । अत एव गुरुवकारो सर्व-कोशेषु व्व इत्येवं लिख्यते, वकाररूपेणैव चोच्चार्यतेऽद्ययावत् । तथैव गुरु-यकारस्यापि प्राचीनकाले य्य इत्येव प्रचार आसीत् (द्र० अस्मदीयो १४७१ वैक्रमाब्दे लिखितः 'क' कोशः) । इयमेव च यकारद्वित्वलेखनपद्धतिरुत्तरकाले य इत्येवं लेखने मध्येबिन्दुनिर्देशने च परिवर्तिता ।

उत्तरकाले यदा शास्त्रतात्पर्यानभिज्ञैरीषत्स्पृष्टप्रयत्नजस्य यकारस्य स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चारणमारब्धं, तदाऽय यकारः समानस्थानीये स्पृष्टप्रयत्नजे जकारे परिवर्तितः । यद्वाऽयं दोषो देशविशेषजेन करणदोषेण वैदिकपाठेऽप्युत्पन्नः । यथा वाङ्गा स्वकरणदोषेणान्तस्थं वकारं बहोः कालात् बकाररूपेणैवोच्चरन्ति । तेषां बवयोः समोच्चारणदोषेण लेखनेऽपि दोषोऽयमुपलभ्यते । वाङ्गा महान्तो वैयाकरणा अप्यनेन दोषेण ग्रस्ता अन्तस्थवकारवता धातुना व्युत्पद्यमानान् शब्दान् बकारवता धातुना निष्पादयन्ति[1] । वाङ्गेषु यकारस्य जकारोच्चारणे-ऽप्ययमेव हेतुः ।

---

१. अत एव पुरुषोत्तमदेवो भाषावृत्तेरादौ **जबगडदश्** सूत्रे 'वश्' प्रत्याहार निदर्श्य '**पुनर्बश्**' इत्युक्तवान् । पुनः पदप्रयोगोऽत्र अन्तस्थपवर्गीययोः समानोच्चारणनिमित्तज एव ।

वाजसनेयिसंहितायाः प्रवक्तुरपि मिथिलादेशे स्थितिरितिहासग्रन्थैर्विज्ञायते। मैथिलेष्वपि बाङ्गानामिव बकारवकारयोर्जकारयकारयोः समानोच्चारणदोष उपलभ्यते।

ईषत्स्पृष्टस्य स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चारणं शिक्षाशास्त्रे परिगणितेषूच्चारणदोषेषु पीडनं ध्मातः निर्हतम् इत्यादिनामभिरभिधीयते। अनेनैव दोषेण यदाऽन्तस्थो यकारो दुष्टः सन् स्पृष्टप्रयत्नेनोच्चार्यते, तदा सस्थानीये स्पृष्टप्रयत्नजे जकारे विपरिणमते। यदा च स्पृष्टप्रयत्नजो जकारो लेशेन (शिथिलेन) अर्धकेन वा दोषेण ग्रस्तो भवति, तदा स समानस्थानीये ईषत्स्पृष्टप्रयत्नजे यकारे विपरिणमते। अत एवापभ्रंशासु पालिप्राकृतादिभाषासु यमुनाया जमुनारूपे, जानाति इत्यस्य याणादि इत्येवं यकारजकारयोः परस्परं व्यापत्तिरुपलभ्यते।

यद्येवं तर्हि जकारोच्चारणनिदर्शकवचनानां कोऽभिप्राय इति चेत्? उच्यते—न तेषां चवर्गीयजकारोच्चारणे तात्पर्यम्, अपितु तत्सदृशसुस्पष्टोच्चारण एव तात्पर्यं व्याख्येयम्। अत एव प्रतिज्ञा-परिशिष्टव्याख्यात्रा स्पष्टमुक्तम्—'अत एव सम्प्रदायविद एवंविधे यकारे स्पृष्टप्रयत्नज्ञापनाय मध्ये बिन्दुं प्रक्षिपन्ति। स्पृष्टप्रयत्न स्थानैक्याच्चवर्गतृतीयसदृश यकारं पठन्ति'। २।२॥

अत्र सदृशशब्दप्रयोगात् सुस्पष्टं भवति, यत्स जकारपाठ न शास्त्रानुमत मन्यते। अन्यथा स चवर्गतृतीयं जकारं पठन्ति इत्येवावक्ष्यत् सुस्पष्टतायै। एतेन याज्ञवल्कीयशिक्षाया 'जशब्दः' इत्यस्यापि 'जसदृशः' शब्द इत्येवाभिप्रायो व्याख्येयः। अयमेवाभिप्राय उत्तरे १६१ तमे श्लोके सुस्पृष्टशब्दस्यापि ज्ञेयः। व्याख्यातं चामरनाथशास्त्रिणा—सुस्पृष्टम्=कालविलम्बेन गुरुभूतम्। (पृष्ठ १११)

इदं चात्रावधेयम्—अनन्तव्याख्याने 'स्पृष्टप्रयत्नज्ञापनाय' इति यदुक्तं तन्न साधु। यतो हि लघुयकारो यथा लघुतरप्रयत्नेनोच्चार्यमाणो न स्वमीषत्स्पृष्टप्रयत्नं विजहाति, तथा गुरुयकारोऽपि न गुरुप्रयत्नेनोच्चार्यमाणः स्वमीषत्स्पृष्टप्रयत्नं विहाय स्पृष्टप्रयत्नं भजितुं समर्थः। एतेन याज्ञवल्क्यशिक्षाया सुस्पृष्टं तं विजानीयात् इत्यत्र सुस्पष्टस्थाने सुस्पृष्टपाठः प्रामादिक इति विज्ञायते। स्पृष्टप्रयत्नविवक्षायां—स्पृष्टं च तं विजानीयात् इत्येव वचनं साधीयान् स्यात्। तदा सुस्पृष्टस्य सुस्पष्टमित्येवाभिप्रायो मन्तव्यः। अमरनाथशास्त्रिव्याख्याने कालविलम्बेन गुरुभूतम् इत्यत्र कालविलम्बेनेति वचनं

प्रामादिकम् । नह्यत्र यकारवकारोच्चारणयोर्गुरुलघुलघुतरशब्दैः कालभेदो विवक्षितोऽपि तु प्रयत्नभेदः, एतच्च व्योलघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य (अ० ८।३।१८) इति पाणिनीये सूत्रे प्रयत्नपदनिक्षेपेण ज्ञायते, इत्युपपादितमस्माभिः प्राक् ।

षकारस्य खकारोच्चारणम्—याज्ञवल्क्यशिक्षायां षकास्य खकारोच्चारणविधायकं वचनं नोपलभ्यते । तथापि प्रतिज्ञापरिशिष्टे माध्यन्दिन-लघुमाध्यन्दिनशिक्षयोः खकारोच्चारणविधिः श्रूयते । तथाहि—

अथो मूर्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य टुमृते संयुक्तस्य च खकारोच्चारणम् । २।७ ॥[1]

अत्र लघुमाध्यन्दिनशिक्षायामयं विशेष उपलभ्यते—षकारस्य खकारः स्याट्टुकयोगे तु नो भवेत् ।

अत्र कयोगे खकारोच्चारणनिषेधस्य ककारस्यादौ संयोगे तात्पर्यम्, न कान्तसंयोगे । तेन 'क्ष' इत्येवं संयोगे षकार एवोच्चार्यते, शुष्क्याय इत्यत्र च खकारः ।

अत्रापि न षकारस्य खकारोच्चारणे तात्पर्यमपि तु खकारसदृश-कण्ठमूर्धान्तरालस्थानेन (मूर्ध्न उपरितनभागेन) खकारवत् सुस्पष्टरूपेणोच्चारणे तात्पर्यम् । अत एवानन्तभट्टोऽप्यस्य सूत्रस्य व्याख्यान आह—'षटौ मूर्धनीति सूत्रात् षकारो मूधन्यः स्थानकरणपरित्यागेनार्धस्पृष्ट-षकारस्थाने कवर्गीय प्रतिरूपकं खकारोच्चारणं कर्तव्यम् ।

अत्र प्रतिरूपकशब्दः स्पष्टमेव द्योतयति यन्न षकारस्य खकारोच्चारणे तात्पर्यम्, अन्यथा कवर्गीयखकारोच्चारणं कर्तव्यम् इत्येवावक्ष्यत् । अनन्तस्य षकारस्यार्धस्पृष्टप्रयत्नलेखनं शिक्षान्तरानुरोधेन स्यात् ।

वकारस्य बकारोच्चारणम्—केचन वैदिका गुरुवकारस्य बकारोच्चारणं विदधति । तादृशोच्चारणस्य क्वचिदप्यविधानाद् बकारोच्चारणं दोष एव ज्ञेयः ।

एतेन शास्त्रतात्पर्यपर्यालोचनेन स्पष्टं प्रतीयते—यद् यकारस्य जकारोच्चारणं षकारस्य खकारोच्चारणं च न केवलं शिक्षाशास्त्रविरुद्धमपि तु माध्यन्दिनसम्मतयोर्याज्ञवल्क्यशिक्षाप्रतिज्ञापरिशिष्टयोरपि तत्तात्पर्याज्ञान-मूलकमेव ।

●

---

१. मुद्रिते ग्रन्थे सूत्रसंख्या १२ निर्दिश्यते, स मुद्रणप्रमादो ज्ञेयः, पूर्वत्र ६ संख्या दर्शनात् ।

पञ्चमं परिशिष्टम्

संशोधनं परिवर्तनं परिवर्धनं च

'वैदिकपदपाठानां तुलनात्मकमध्ययनम्' इत्यत्र प्राग्भागे—पृष्ठ २४ पं० ५ इत्यतोऽग्रे परिवर्धनीयम्—

यद्यपि माध्यन्दिन-यजुःपदपाठे द्वन्द्वसमासेऽवग्रहो न दृश्यते, तथापि क्वचिदवग्रह उपलभ्यते । यथा—

ऋक्सामाभ्यामित्यृक् सामाभ्याम् । ४।१ ॥

एवमेव ऋक्सामयोरित्यृक् सामयोः (४।९); ऋक्सामानीत्यृक् सामानि (१८।४१) इत्यत्रापि च ।

बृहद्रथन्तरेऽइतिबृहत् रथन्तरे । १२।४; १८।२३ ॥

इत्थं यत्र क्वचिद् द्वन्द्वेऽपि समासेऽवग्रहो दृश्यते, तत्कारणं मृग्यम् ।

पृष्ठ ४३ पं० १६ '······प्रायेण वर्तते' इत्यत्र इयं टिप्पणी परिवर्धनीया—

एतादृशः स्वरसंचारः प्रायेण आदिमेषु दशस्वेवाध्यायेषु दृश्यते । यतस्तावान् ग्रन्थः (सं० १) मुम्बईनगरस्थे निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रितोऽभूत् । उत्तरभागः काश्यां प्रयागे च मुद्रितोऽतस्तत्र काशीपाठानुसारमेव स्वरसंचारो दृश्यते ।

पृष्ठ ४५ पं० २ इत्यतोऽग्रे परिवर्धनीयम्—

ऋकारपरो यकारोऽप्यस्मिन् पाठे सर्वत्र 'यृ' इत्येवं लघुरेवोपलभ्यते ।

पृष्ठ ४८ पं० २४ इत्यतोऽग्रे परिवर्धनीयम्—

२९।४२ पदपाठे तस्य संहितापाठे चोपलभ्यमानं 'चिश्चा' पदमपि ककोशे 'चिश्च्या' इत्येवं सयकारो दृश्यते ।

विशेषः—अस्मिन् शोधनपत्रे पदादौ क्वचित् मुद्रितयोः **व य** इत्येतयोः **ब स** इत्येवं शोधनं न प्रदर्शितम्, सर्वजनानां विदितत्वात् ।

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५	५	स्रथभाग०	स्रथाभाग०
२८	४	दुदे	दुभे
२८	५	असंदत	असंदत्
३१	८	तन्वा ÷	तन्वा ÷
३३	४	सश्हितेति०	सश्हितेति०
३५	९	ब्रह्मण ÷	ब्रह्मण
३७	१०	संम्राडितिसम् राट्	सम्राडितिसम् राट्
३७	१२	गार्हपत्य०	गार्हपत्य०
३८	६	मेधा	मेधा?
३९	६	जोषंसः	जोषंस
३९	११	सव्या	सव्या
४०	४	चेरुः	चेरु?
४०	७	रिष	रिष?
४०	११	ददामि	ददामि
४३	२	उर्वारुकमि०	उर्वारुकमि०
४७	२	व्रातात्	व्रातात
४८	५	इत्यूर्णे	इत्यूर्णे
४८	६	मयि	मयि
४८	७	असि?	असि
४८	८	सुसस्या	सुसस्या
४९		मृडीकाम्	मृडीकाम्
४९	४	मनोयुजा	मनोयुज
४९	७	श्वात्रा?	श्वात्रा?
५०	३	मन्दिषीमहि	मन्दिषीमहि
५१	८	युञ्जिजयां । उ०	स्रुञ्जिजयां । अदितिः । उ०
५२	२	सगर्भभ्य	सगर्भ्य
५२	७	त्वा	त्वा
५३	११	ग्रहृस्व ÷	ग्रहृस्वं ÷
५४	१	रत्क्नधामितिरत्क्न धाम्म	रत्नधामितिरत्न धाम्
५४	५	प्रजा	प्रजा
५४	६	प्राणन्तु	प्राणन्तु

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
५४	९	सुग्मे	सुग्मे
५४	१२	पुपेयम्	पुपेयम्
५५	१०	ग्राम्	गाम्
५६	२	व्रुरुणस्य	व्रुरुणस्य
६५	५	दुरुर्वेऽइति	दुरुर्वेऽइति
६५	१२	त्वा	त्वा
६८	८	ग्राम्	ग्राम्
६८	११	स्थ	स्थ
६९	५	मारुत॑	मारुत॒
७०	२	वृद्धय॑	वृद्धय॑
७१	२	प्रतक्वेति०	प्रतक्वेति
७२	२	०सम इत्	सम् इव
७२	२	सोमं	सोम
७२	८	विद्वान्	विद्वान्
७२	९	ते	ते
७४	१	अन्न्यान् । उर्प	अन्न्यान् । न । अन्न्यान् । उर्प
७५	३	एतस्य	एतस्य
७५	४	त्वा	त्वा
७६	६	दिवीवेति०	दिवीवेति०
७७	११	ते	ते
७८	३	पशून्	पशून्
७८	७	धा?	धा॑
८०	१३	गच्छताम्	गच्छताम्
८१	२	ऊष्मर्ण ÷	ऊष्मर्ण ÷
८२	५	अहोरात्रे०	अहोरात्रे०
८२	१२	राजन्	राजन्
८३	९	अमू॑	अमू?
८४	११	हविष्य ÷	हविष्य ÷
८९	१	त्वा	त्वा
८९	७	इतिद्यावा पृथिवी	इतिद्यावापृथिवी
९१	७	देवा॑	देवा?

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
९२	६	मृष्ट्टॅं	मृष्टॅं
९२	११	आसन्	आसन्
१०६	३	व्रिवस्वन्	व्रिवस्वन्
११०	२	मघवन्निति०	मघवन्निति०
११८	२	न?	नॅं
११८	४	आ	आ
११९	६	हविषा	हविषा
१२५	३	अगन्	अगन्
१२९	१	नाम व्रचसा	नाम । व्रचसा
१२९	६	ष्य?	ष?
१२९	१४	युज्यमानॅं	युज्यमानॅं
१३०	२१	रूहेयम्	रुहेयम्
१३०	२२	पृष्ठ ४४	पृष्ठ ४५
१३२	४	पुर्णम्	पुर्णम्
१३३	२	व्राजिनॅं	व्राजिनं ÷
१३४	१	गन्ताम्	गन्ताम्
१३६	६	बभूव	बभूव
१४५	४	तपोजा	तपोजा
१५९	११	अध्वानम्	अध्वानम्
१६९	११	द्विषॅं	द्विष?
१७४	३	देवॅं	देव?
१७५	७	कृता	कृता
१८०	९	देवा?	देवा?
१८०	१२	चतु÷पदऽइति	चतु÷पदऽइति
१८१	१	०प्र स्थानम्	०प्र स्थानम्
१८१	६	नाम	नाम
१८२	२	आ	आ
१८४	९,१७	अग्ने (अग्ने)	अग्रे (अग्रे)
१८५	४	उषायांॅं	उखायांॅं
१८५	८	सर्वांॅं	सर्वां ÷
१९२	९	नॅं	नापेक्षते

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९३	१	ज्ञानम्	ज्ञानम्
१९३	८	न	न
२०२	११	पुण्ण	पुर्ण्णे
२०५	९	षा	षा?
२०७	५	षा	षा?
२०९	१३	युञ्जियम्	युञ्जियम्
२१२	११	सोम	सोम
२१४	टि० २	०पि मुडागमः	०पि डटो मडागमः
२१५	९	च	च
२१६	८	०मिति यातु	०मितियातु
२१६	१०	अमी०	अमी०
२१८	३	न?	न६
२२०	९	षा?	षा
२२४	७	स्तुभा	स्तुभा
२२५	१३	ज्यातिषा	ज्योतिषा
२२७	६	रजसं६	रजसं६
२२८	१	मा	मा
२४४	९	वसंव?	वसंव६
२५३	६	व्रुधं६	व्रुध?
२५४	५	सुरुँत्	सुरुँवत्
२५९	५	सुसहं ऽइति	सुसहुऽइति
२५९	१८	श्येन्	श्येनं
२६२	६	सत्त्प्पति०	सत्त्पति०
२६२	११	अप्प्रयुच्छ०	अप्प्रयुच्छ०
२६२	१४	मध्ध्यम्	मध्यम्
२६४	७	शोचिं६	शोचि?
२६६	६	काशिनी	काशिनी
२६६	८	गिरिशन्तेति०	गिरिशन्तेति०
२६८	६	इषव ÷	इषव६
२६८	१०	इषव ÷	इषव६
२७२	३	त्रिकृतानामिति०	त्रिकृतानामिति०

पृष्ठ	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७६	५	अपगल्भायेत्यप	अपगल्भायेत्यप
		गल्भाय	गल्भाय
२८०	५	निवेष्प्युायेति०	निवेष्प्युायेति०
२९५	७	ब्रॅद	ब्रॅद
३०१	६	देवा?	देवा८
३०४	८	०रित्त्या भजन्तीं	रित्त्या भजन्ती
३०६	३	इतित्प्र	इतिप्र
३०६	८	क्रेतुम्	क्रेतुम्
३०८	११	ज्योति ÷	ज्योति ÷
३०८	१३	रोदसीऽइति	रोदसीऽइति
३२४	७, १४, १९	अधिसवनऽइति	अधिसवनेऽइति
३२५	५, १३	बृहद्द्रथन्तर०	बृहद्द्रथन्तरे०
३२९	१०	न८	न८
३३१	९	अवस्यू ?	अवस्यू ?
३३६	११	अधि	आधि
३३७	५	इन्द्रम	इन्द्र
३५५	६	सिष्ठा८	व्रसिष्ठा८
३६३	१९	२२८	३२८
३७०	६	०दितींद्रिय	०दितीन्द्रिय
३७२	१	पृष्टी?	पृष्ठी?
३७२	१३	पृष्टी?	पृष्ठी?
३८२	१	इन्द्रम्	इन्द्रम्
३८७	१३	यिम्	रयिम्
३९६	२	वृत्रहेति०	वृत्रहेति०
४००	६	इतियहव्री	इतियहव्री

रामलाल कपूर ट्रस्ट द्वारा
प्रकाशित और प्रसारित प्रामाणिक ग्रन्थ

१. वर्णोच्चारण-शिक्षा-ऋषि दयानन्द ६.००
२. शिक्षासूत्राणि-आपिशल-पाणिनीय-चान्द्र १५.००
३. पाणिनीय-शिक्षा-पं० उदयनाचार्य ३०.००
४. शिक्षा-शास्त्रम् (शिक्षातत्त्वालोकभाष्योपेतम्) पं० उदयनाचार्य २५०.००
५. निघण्टु-निर्वचनम्-देवराजयज्वाकृत २००.००
६. निरुक्त-श्लोकवार्त्तिकम्-नीलकण्ठ ३५०.००
७. निरुक्त-समुच्चय-वररुचिकृत ३०.००
८. अष्टाध्यायीसूत्रपाठः २०.००
९. अष्टाध्यायीसूत्रपाठः (गुटका-आकार) २०.००
१०. अष्टाध्यायीसूत्रपाठः (यतिबोधयुक्तः) ५०.००
११. अष्टाध्यायीभाष्य- (संस्कृत-हिन्दी) प्रथमभाग- २५०.००, द्वितीयभाग-१८०.००, तृतीयभाग-२४०.००
१२. माधवीया-धातुवृत्ति-आचार्य सायण रचित धातुपाठ की प्रामाणिक व्याख्या-सं०- डॉ० विजयपाल विद्यावारिधि ६५०.००
१३. पारिभाषिकः-व्याख्याकार-आचार्य प्रद्युम्न (व्याकरण की परिभाषाओं की प्रामाणिक व्याख्या) १००.००
१४. काशिका-वामनजयादित्य-सं०- डॉ० विजयपाल विद्यावारिधि ७००.००
१५. भागवृत्तिसंकलनम्-अष्टाध्यायीवृत्ति ३०.००
१६. महाभाष्य-यु०मी०कृत हिन्दीव्याख्यासहित- प्रथमभाग (१) २००.००, (२) २००.००, द्वितीयभाग २००.००, तृतीयभाग ३००.००
डॉ० सुद्युम्न आचार्य कृत हिन्दीव्याख्यासहित- चतुर्थभाग २००.००, पञ्चमभाग २००.००, षष्ठभाग २००.००
१७. कात्यायन गृहसूत्र- यु० मी० ५०.००
१८. धातुपाठः (धातुसूचीसहित) ३०.००
१९. क्षीरतरङ्गिणी (धातुपाठ-व्याख्या) १७०.००
२०. धातुप्रदीप-धातुपाठवृत्ति-मैत्रेयरक्षित अप्राप्य
२१. संस्कृत-धातु-कोष-यु० मी० ७०.००
२२. संस्कृत-वाक्य प्रबोध-ऋषि दयानन्द ३०.००

२३. संस्कृत-पठन-पाठन की अनुभूत सरलतमविधि
प्रथमभाग ९०.००, द्वितीयभाग ११०.००
प्रथमभाग का अंग्रेजी अनुवाद २००.००
२४. उणादिकोष-ऋषि दयानन्द १००.००
२५. गणरत्नावली-भट्टयज्ञेश्वरकृत पाणिनीय गणपाठ की व्याख्या- सं०-चन्द्रदत्त शर्मा अप्राप्य
२६. वामनीयं लिङ्गानुशासनम् अप्राप्य
२७. दैवं पुरुषकार-वार्त्तिकोपेतम् ५०.००
२८. अष्टाध्यायीशुक्लयजुः प्रातिशाख्ययोर्मतविमर्शः- डॉ० विजयपाल विद्यावारिधि १००.००
२९. शब्दरूपावली-विना रटे स्मरण करने योग्य ३०.००
३०. पिङ्गलनागछन्दोविचितिभाष्यम्-यादव प्रकाश विरचित ६०.००
३१. बौधायन-श्रौतसूत्रम्- (दर्शपूर्णमास) १२०.००
३२. बौधायन-श्रौतसूत्रम् (संस्कृत) आधान प्रकरण की व्याख्या एवं पद्धति सहित ८०.००
३३. दर्शपूर्णमास-पद्धति- पं० भीमसेन ५०.००
३४. श्रौतपदार्थनिर्वचनम् (संस्कृत) १५०.००
३५. श्रौतयज्ञ-मीमांसा-(संस्कृत-हिन्दी) १००.००
३६. अग्निहोत्र से लेकर अश्वमेधपर्यन्त श्रौतयज्ञों का संक्षिप्त परिचय- १२०.००
३७. यजुर्वेद का स्वाध्याय तथा पशुयज्ञ समीक्षा- ४०.००
३८. शतपथ ब्राह्मणस्थ अग्निचयनसमीक्षा- पं० विश्वनाथ वेदालंकार १००.००
३९. संस्कार-विधि- ऋषि दयानन्द कृत ४०.००
४०. संस्कार-भास्कर- स्वामी विद्यानन्द सरस्वती कृत संस्कार-विधि की व्याख्या २००.००
४१. संस्कार-विधि-मण्डनम्-पं० रामगोपाल ३०.००
४२. वेदोक्त-संस्कारप्रकाश-पं० बाला जी विट्ठल गावस्कर कृत मराठी का हिन्दी अनुवाद ७०.००
४३. वैदिक-नित्यकर्मविधि- (पञ्चमहायज्ञविधि के मन्त्रों की पदार्थ व भावार्थ सहित व्याख्या) ४०.००
४४. वैदिक-नित्यकर्मविधि- ऋ० द० कृत १८.००

—०—

सम्पादक का जीवन-परिचय

नाम– म॰ म॰ पण्डित युधिष्ठिर मीमांसक।

जन्म– २२ सितम्बर, सन् १९०९ ई॰।

जन्मस्थान– विरकच्यावास (विरञ्च्यावास), अजमेर (राजस्थान)।

शिक्षा– प्रारम्भिक शिक्षा पाँचवीं तक जन्मस्थान पर, तत्पश्चात् 'विरजानन्द आश्रम' हरदुआ गंज, अलीगढ़ आदि स्थानों पर पण्डित ब्रह्मदत्त जी जिज्ञासु आदि विद्वानों के सान्निध्य से सम्पूर्ण वैदिक वाङ्मय का गम्भीर अध्ययन।

अध्यापन– विरजानन्द आश्रम (लाहौर, वाराणसी, बहालगढ़), महर्षि दयानन्द स्मारक महाविद्यालय (टंकारा), पाणिनीय संस्कृत सान्ध्य महाविद्यालय (भुवनेश्वर, उड़ीसा) तथा अन्य अनेक स्थलों पर भी स्वतन्त्र रूप से अध्यापन कार्य एवं रामलाल कपूर ट्रस्ट के प्रधान पद पर रहते हुए आजीवन कुशल सञ्चालन किया।

लिखित ग्रन्थ– संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास (दो भाग), वैदिक-स्वरमीमांसा, वैदिक-छन्दोमीमांसा, वैदिक-सिद्धान्तमीमांसा, श्रौत-यज्ञ-मीमांसा आदि अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रन्थों का लेखन।

सम्पादित ग्रन्थ– निरुक्त-समुच्चयः, भागवृत्ति-संकलनम्, दशपाद्युणादिवृत्तिः (दो भाग), शिक्षा-सूत्राणि, क्षीरतरंगिणी, दैवम् (पुरुषकार-वार्त्तिकोपेतम्), काशकृत्स्न-धातुव्याख्यानम्, माध्यन्दिन-पदपाठः, महाभाष्यम् (हिन्दी-व्याख्या दो अध्याय पर्यन्त), ऋषि दयानन्द के पत्र और विज्ञापन (चार भाग) आदि अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रन्थों का सम्पादन।

विशिष्ट सम्मान एवं पुरस्कार– सन् १९७७ ई॰ में भारत के राष्ट्रपति द्वारा 'राष्ट्रिय पण्डित', आर्यसमाज सान्ताक्रुज (मुम्बई) द्वारा सन् १९८५ ई॰ में ७५ सहस्र रुपये से सम्मानित, सन् १९९४ ई॰ में उत्तर प्रदेश संस्कृत अकादमी द्वारा एक लाख का 'विश्वभारती' पुरस्कार, स॰ सं॰ विश्वविद्यालय वाराणसी द्वारा 'महामहोपाध्याय' की उपाधि दी गई।

निधन– २८ जून सन् १९९४ ई॰।

आवरण : श्रीमहालक्ष्मी; ९८९९६५१५०३, E-Mail : smcolour@gmail.com